

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

12/2009

Vol. 1-2

ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA

Vedecký časopis pre historické vedy

Vychádza 2x ročne

Vydáva: Katedra histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela
v Banskej Bystrici

© Katedra histórie FHV UMB, Banská Bystrica, 2009

ISSN 1336-9148

Redakcia:

Rastislav Kožiak (šéfredaktor)
Imrich Nagy (výkonný redaktor)
Marta Mácelová
Dušan Škvarna
Michal Šmigel
Oto Tomeček

Redakčná rada:

Július Alberty
Dániel Bagi (Pécs)
Piotr Boroń (Katowice)
Karol Fremal
Jana Grollová (Ostrava)
Éva Gyulai (Miskolc)
Michaela Hrubá (Ústí nad Labem)
László Kiss (Eger)
Peter Mičko
Jiří Knapík (Opava)
Vjačeslav Ivanovič Meňkovskij (Minsk)
Martin Pekár (Prešov)
Ján Steinhübel (Bratislava)
Vladimír Varinský

Recenzenti:

prof. PhDr. Július Alberty, CSc., prof. PhDr. Karol Fremal, CSc.,
PhDr. Marta Mácelová, PhD., doc. PhDr. Peter Mičko, PhD.,
doc. Mgr. Marián Palenčár, Phd., doc. PhDr. Marián Skladaný, CSc.,
doc. PhDr. Dušan Škvarna, PhD., doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD.,
prof. PhDr. Vladimír Varinský, CSc.

OBSAH

Články

TOMEČEK, O.: Osídlenie Zvolenskej kotliny v 2. polovici 16. storočia	6
MARKUSKOVÁ, H.: Sociálne pomery v novozámočkom ejaľete počas osmanskej nadvlády (1663-1685)	25
SZIRÁCSIK, É.: Ekonomické možnosti migrantov na koháryovských majetkoch na základe urbárov z rokov 1716 a 1718.....	47
VETRÁKOVÁ, A.: Analýza historického knižného fondu Evanjelického a. v. cirkevného zboru v Slovenskej Lupči	67
BOTÍK, J.: Slovenské dolnozemske komunity a ich elita do roku 1918	81
RAČKO, P.: Spolupráca Zväzu evanjelickej mládeže na Slovensku s organizáciami rovnakého alebo podobného zamerania v období 1. ČSR.....	100
VICEN, J.: Postoj štátu k rodičovským právam a povinnostiam vo vzťahu k mládeži pri vzniku Slovenskej republiky	121
STRÁSKA, J.: Pohľad Švajčiarska na slovenskú otázku v rokoch 1939-1945	132
KMEŤ, M.: K problematike Spolku sv. Vojtecha v horthyovskom Maďarsku („Spolok svätého Vojtecha v Uhorsku“ / „Magyarországi Szent Adalbert Társulat“, 1941-1944)	152
MARTULIAK, P.: Roľnícke družstevníctvo na Slovensku, osobitne úverové, v podmienkach slovenskej korunovej meny a jeho osudy v prvých rokoch obnovenej ČSR	166
ĎURÍŠIN, M.: Slovenská republika rád 1919 v slovenskej marxistickej historiografii (1948-1989)	187

Rozhľady

GOLEMA, M.: Liminárny priestor, toponymia a stredoveká pohanská ekuména v regióne Zvolenskej kotliny. Perina, Velestúr, Ihráč, Kaľamárika a Laurín	213
HUNČAGA, G.: Prehľad bádania o vybraných aspektoch intelektuálneho života dominikánov od ich založenia v roku 1216 po prvé desaťročia 14. storočia s osobitným dôrazom na oblasť západnej Európy	246
NAGY, I.: Antické zdroje formovania politických názorov Erazma Rotterdamského	293
MIŠKEI, A.: Ortodoxné obyvateľstvo v Ráckeve v 15. až 18. storočí	315
GABRUSEVIČ, S. A.: Sovietska historiografia o účasti českých a slovenských internacionalistov v ruskej občianskej vojne	343
DUDRA, S.: Kościół prawosławny na polskiej Łemkowszczyźnie po II wojnie światowej	352
MEŇKOVSKIJ, V. I.: História stalinizmu v ruskej historiografii	372
SKŘIVAN, A.: K vývoji zahraničného obchodu ČLR po nástupu Teng Siao-pchingova reformného vedení	379

Muzeológia a kultúrne dedičstvo

KOLLÁR, Š.: Návštevnosť múzeí klesá – prečo?	396
ALÁČ, J.: Podoby smrti v Novohrade. Fragmenty predstáv a praktík spojené so smrťou a pochovávaním v Novohrade	411
POMETLO, J.: Sakrální stavby Máriuse Žitňanského	422

Materiály

KALHOTKOVÁ, E.: Zabudnuté úvodné stránky Dernschwamovho diela „Opis Stredného domu v Banskej Bystrici“	443
---	-----

KMEŤ, M. – OTTMÁROVÁ, B.: Károly Szabó vs. Jonáš Záborský (1868) o problematike ovládnutia tzv. Hornej zeme starými Maďarmi	455
BURAL, M.: Uličská dolina na konci roku 1945 v spomienkach a faktoch	471

Recenzie

<i>Latinský humanizmus</i> . Ed. D. Škoviera. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2008. (I. Nagy)	487
SKŘIVAN, A.: <i>Československý vývoz do Číny, 1918-1992</i> . Praha : Scriptorium, 2009. (P. Skokan)	494
FIŠER, Zdeněk: <i>Daniel Sloboda. Dokumenty III. Korespondence s přáteli II</i> . Brno, 2008. (P. Martuliak).....	497
POTICHNYJ, J. Peter: <i>My Journey</i> . Toronto – Lviv : Litopys UPA, 2008. (J. Šisjaková).....	500
UHRIN, M. et. al.: <i>II. slovenská partizánska brigáda M. R. Štefánika</i> . Banská Bystrica : Múzeum, 2009. (R. Valko).....	502
Na margo monografie o Radvani (J. Alberty).....	505

Správy

Správa z vedeckej konferencie „ <i>Život a dielo historika Júliusa Bottu (1848-1926)</i> “ (A. Kurhajcová)	512
Správa z medzinárodnej vedeckej konferencie „ <i>Druhá vlna deportácií židov zo Slovenska</i> “ (L. Sotáková)	515
Za slovenským historikom z Maďarska Jánom Gombošom (1955-2009) (M. Kmeť)	519

Osídlenie Zvolenskej kotliny v 2. polovici 16. storočia*

OTO TOMEČEK

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Pre výskum stavu a čiastočne aj charakteru osídlenia Zvolenskej kotliny v 2. polovici 16. storočia sú mimoriadne vhodným východiskom predovšetkým daňové portálne (dikálne) a domové súpisy. Uvedené materiály totiž uvádzajú všetky zdanené sídla na sledovanom území v jednotlivých rokoch zdanenia väčšinou zoradené podľa jeho aktuálneho vlastníka – zemepána. Popri tom sa pri každom sídle uvádza počet zdanených port, teda dobových daňových jednotiek. V niektorých prípadoch sa dozvedáme aj údaje o rozložení počtu port v rámci jednotlivých sociálnych skupín v obci (richtár, mlynár, sedliaci, želiari, slobodníci, remeselníci, chudoba). Výnimočne tiež skromné údaje o charaktere sídla a jeho postavení v rámci panstva. Takto nás daňové súpisy napríklad informujú o tom, že dediny Môťová a Hrochoť sú v skúmanom období obývané slobodníkmi (libertini) a poľovníkmi (venatores) Zvolenského resp. Vígľaškého hradného panstva.¹

Na druhej strane je však potrebné pristupovať k hodnoteniu uvedených súpisov z pohľadu výskumu osídlenia veľmi obozretne a kriticky. Uvedené materiály totiž nemusia zachytávať všetky v danej dobe existujúce sídla, ale len zdanené sídla. Sídla, ktoré boli dočasne, alebo trvale vyňaté zo zdanenia, do súpisov zaradené neboli. Iné zase

* Príspevok vznikol v rámci riešenia grantovej úlohy VEGA 1/4541/07 Osídlenie Zvolenskej kotliny od včasného stredoveku do polovice 19. storočia.

¹ Obe sídla boli založené už v stredoveku ako osady poľovníkov a strážcov lesov. Pravdepodobne najstaršou takouto osadou zabezpečujúcou tieto služby pre v tom čase ešte kráľovský hrad Zvolen boli Hájniky. O tom nás presvedča aj samotný názov sídla, ktorý patrí medzi typické názvy služobníckych osád. Neskôr túto funkciu pre hrad Zvolen plnili aj obyvatelia dedín Badín a Môťová. V rámci Vígľaškého panstva mala takýto charakter dedina Hrochoť. Sídlu rovnakého významu sa nachádzalo pravdepodobne aj na území Lupčianskeho panstva. Naznačuje to názov dnes už neznámej dediny, ktorá v prameňoch vystupuje pod názvami *Togarath*, *Tergorth*, *Thergarath aliter Tiergarten* a pod. Toto sídlo ako jediné zo spomenutých ležalo na východnom okraji panstva, teda už za hranicami Zvolenskej kotliny.

mohli byť zdanené spolu so susedným významnejším sídlom, takže sa tiež ako samostatne zdanené do súpisu v danom roku vôbec nemuseli dostať. Absencia niektorých sídel v určitom roku zdanenia tieto tvrdenia jasne potvrdzuje. Reálne zhodnotiť stav osídlenia tak môžeme len vtedy, keď sledujeme výskyt jednotlivých sídel v časovo širšom období a nie iba v určitom roku. Aj v tomto konkrétnom prípade preto bolo potrebné sledovať všetky dostupné daňové súpisy z 2. polovice 16. storočia. Následne ich porovnať navzájom, prípadne takto zistené výsledky porovnať so zisteniami získanými štúdiom iných písomných prameňov.

Portálne daňové súpisy nevytvádzajú celkom zreteľne ani o veľkosti jednotlivých sídel. Udávajú len počty zdanených usadlostí v rámci jednotlivých sídel podľa počtu brán. Vzhľadom na proces drobenia usadlostí však v tomto období jedna brána (porta) už nezodpovedala jednej celej usadlosti. Uvedené počty port preto nepodávajú reálny obraz o počte usadlostí, či dokonca domov. Počty port však možno použiť aspoň ako kritérium pri porovnaní relatívnej veľkosti skúmaných sídel.

V daňových súpisoch z 2. polovice 16. storočia sa objavuje spolu 60 sídel ležiacich na území Zvolenskej kotliny.² Až dve tretiny spomedzi nich, spolu 40 sídel, je zaznamenaných vo všetkých sledovaných súpisoch v tomto období.³ Tieto pravidelne sa objavujúce sídla v portálnych daňových súpisoch sú Bečov, Čáčín, Čerín, Dúbravica, Duby, Hrochof, Hronsek, Kráľová, Kremnička, Lieskovec, Lučatín, Lukové, Lupča, Malachov, Dolná a Horná Mičíná, Môlča, Očová, Oravce, Podkonice, Ponická Lehôtka, Poniky, Priechod, Pršany, Radvaň, Dolný a Horný Rakytovec, Sampor, Sebedín, Selce, Senica, Sielnica, Skubín, Veľká Slatina, Šalková, Veľká Lúka, Vlkanová, Závada, Zolná a Zvolen.

Zvyšných 20 sídel (Badín, Hájniky, Kostiviarska, Kováčová, Kynceľová, Lukavica, Majer, Môťová, Nemce, Peťová, Platina, Podlavice, Povrazník, Rudlová, Rybáre, Sásová, Malá Slatina, Šajba (Strelníky), Sv. Jakub a Trebuľa) v niektorých zo sledovaných daňových portálnych súpisoch absentuje. Najmenej často spomedzi nich sa v portálnych súpi-

² Magyar országos levéltár (ďalej MOL), E 158, mikrofilm č. 1670, Regesta et Conscriptiones Dicarum Comitatus Zoliensis.

³ V období 2. polovice 16. storočia sme sledovali daňové portálne súpisy z rokov 1549, 1553, 1559, 1563, 1566, 1572, 1588, 1593, 1596.

soch objavujú menšie sídla Peťová a Platina.

Peťová sa ako zdanené sídlo uvádza v portálnych súpisoch v priebehu celého 16. storočia iba v rokoch 1541, 1542, 1563 a 1566. Kým v prvých dvoch rokoch sa uvádza ako riadne zdanené sídlo, tak v 60. rokoch už len v súvislosti so zdanením miestneho mlynára. Zriedkavý výskyt Peťovej možno vysvetliť dočasným vyňatím zo zdanenia, resp. s jej zdanením spolu s niektorým iným geograficky blízko ležiacim sídlom, alebo s takým sídlom, s ktorým mala Peťová rovnakého zemepána. Z uvedených zápisov nie je možné určiť, či uvedené sídlo možno stotožniť s Hornou Peťovou (neskorší Iliáš), alebo Dolnou Peťovou. Horná Peťová sa prvýkrát v daňových súpisoch v 16. storočí objavuje až v roku 1598.⁴ Je to zároveň nepriamy dôkaz o súbežnej existencii Dolnej Peťovej.

Druhé spomenuté sídlo Platina sa objavuje len v súpisoch z rokov 1541, 1542, 1549 a 1553. Po roku 1553 sa viac sídlo tohto názvu v žiadnom daňovom ani domovom súpise neobjavuje. V prípade tohto sídla možno predpokladať zmenu kvality sídla, ktoré mohlo pustnutím nadobudnúť buď charakter majera, či samoty, alebo úplne spustnúť. Jeho približnú polohu nám vymedzuje doposiaľ zachovaný vrch Nad Platinou a starý názov prístenného hostinca (Platina resp. tiež Podplatinu Diversorium), ktorý ležal pod týmto vrchom medzi Hronsekom a Veľkou Lúkou. Je možné, že práve tu na mieste tohto prístenného hostinca ležala aj pôvodná osada.⁵

Výpočet spomenutých 60 sídel nemožno považovať za úplný. Do

⁴ MOL, A 2679, Regestum Connumerationis Domorum Comitatus Zoliensis 1598 (vo fotozbiere HÚ SAV v Bratislave), taktiež DÁVID, Z.: *Az 1598. évi házösszeírás*. Budapest, 2001, s. 654.

⁵ Prístenný hostinec *Platina* na svojich mapách zakreslil tvorca prvej modernej mapy Uhorska Ján Lipský. Na jeho mape vydané v roku 1806 je zaznačený medzi Hronsekom a Veľkou Lúkou. – LIPSZKY, J.: *Mappa generalis regni Hungariae*. Pest, 1806. V dodatočne vydanom zozname všetkých sídel zaradených do mapy je *Platina* v popise kvality sídla uvedená ako *Popina*, teda krčma, resp. prístenný hostinec. – LIPSZKY, J.: *Repertorium locorum objectorumque*. Buda, 1808. V pôvodnej a podrobnejšej rukopisnej mape Zvolenskej stolice z roku 1799 (Conspectus praevious incl: cottus Zoliensis) Ján Lipský zaznačil Platinu ako hostinec (Diversorium vel Popina) blízko križovatky ciest, ktoré spájali Hronsek so Samporom a Veľkou Lúkou s Dolnou Míčinou. Hostinec Platina sa približne na rovnakom mieste objavuje zakreslený aj na niektorých ďalších mladších mapách, medzi inými aj na mapovom liste 2. vojenského mapovania. Porovnaj: *A második katonai felmérés*. Budapest, 2005 (DVD).

portálnych súpisov neboli zaradené dve slobodné kráľovské banské mestá Banská Bystrica a Ľubietová. Obe tieto mestá boli vyňaté zo stoličnej správy a patrili priamo pod správu kráľa. Aj spôsob ich zdaňovania sa preto od ostatných sídel líšil. Z ďalších menších sídel neboli do portálnych súpisov zaradené napríklad ani podhradská osada Vígláš, či dedina Iliáš. V prípade druhej menovanej však je možné, že v tomto čase ešte vystupovala pod názvom Peťová. Do daňových súpisov nebola zaradená ani pôvodne hutnícka osada Moštenica, ktorá patrila pod správu Banskobystrickej banskej komory.⁶ Sumárny počet sídel na skúmanom území bol preto v skutočnosti ešte vyšší.

Medzi sídla navyše môžeme radiť aj dva v tom čase stále obývané hrady Ľupča a Vígláš, ktoré boli stále sídlami rovnomenných hradných panstiev. Hrad Zvolen, ležiaci mimo kotliny bol v tom čase už pustý a len výnimočne obývaný rôznymi vojenskými posádkami.⁷ Jeho úlohu v tomto období už dlhšiu dobu plnil pohodlnejší Zvolenský zámok.

Urobiť úplný výpočet samôt (napr. majerov, mlynov, píl, či prícestných hostincov) je pomerne problematické, nakoľko nie vždy poznáme presnú polohu daného sídla, či objektu. Väčšinou však bývalo zvykom, že mlyny, píly a prícestné hostince stávali mimo vlastný intravilán obcí a možno ich preto považovať za samoty.

V priebehu 16. storočia sa mlynári spomínajú vo viacerých sídlach.⁸ V ich blízkosti preto možno predpokladať mlynárske obydlia pozostávajúce zo samotnej výroby a obytného objektu mlynárskej rodiny. Pomerne pravidelne sa so zmienkami o mlynoch, resp. mlynároch stretávame v sídlach Badín, Hájniky, Lieskovec, Ľupča, Dolná Mičiná, Očová, Poniky, Radvaň, Selce, Sielnica, Veľká Slatina, Šalková a Zolná. Dvakrát

⁶ Územie Ľupčianskeho panstva na okolí neskoršej Moštenice bolo dobre známe a zrejme aj hospodársky využívané minimálne od začiatku 14. storočia. Svedčí o tom doklad v privilégii pre mestečko Ľupča z roku 1340, kde sa spomína ako terra *Mosnyce*. – JUCK, L. (ed.): *Výsady miest a mestečiek na Slovensku I. (1238 – 1350)*. Bratislava, 1984, s. 131, č. 159. Samotná osada Moštenica však vznikla až na konci 15. storočia pri 2 hutách (rafinačnej a sciedzacej) turzovsko-fuggerovskej spoločnosti. – SKLADANÝ, M.: Moštenická sciedzacia huta v rokoch 1496 až 1526. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Historica XLI*. Bratislava, 1995, s. 107.

⁷ Hrad Zvolen (Starý Zvolen, dnes Pustý hrad) vyhorel a prestal byť trvalo obývaný ešte v stredoveku. Už ako neobývaný je vyobrazený aj na známej Willenbergovej vedute Zvolena z konca 16. storočia.

⁸ MOL, E 158, mikrofilm č. 1670, Regesta et Conscriptioes Dicarum Comitatus Zoliensis.

sa stretávame so zmienkou o mlynárovi v Dúbravici, Peťovej, Vlkanovej a vo Zvolene.⁹ Len raz sa spomínajú mlynári v Kráľovej (1566), Kremničke (1588) a Podkoniciach (1588).

Z hľadiska veľkosti sídel je jasné, že v uvedenom období boli najväčšími sídlami slobodné kráľovské mestá (Banská Bystrica, Zvolen, Lubietová). Pri oboch banských mestách sa počet port vzhľadom na odlišný spôsob ich zdanenia nikdy neuvádzal. V prípade Zvolena bol uvádzaný počet port spomedzi všetkých sídel na území kotliny vždy najvyšší. V rámci mestečiek sa najvyšší počet port uvádzal vždy v Lupči. O niečo menšie boli Poniky a Veľká Slatina.

Z pohľadu počtu zdanených port patrili medzi najväčšie dediny na území Zvolenskej kotliny predovšetkým Badín, Očová, Selce a Sielnica. V niektorých rokoch do popredia popri nich vyskočili aj dediny Hájniky, Môľová, či Podlavice. Naopak medzi najmenšie na základe tohto kritéria možno radiť najmä Duby, Kráľovú, Lukavicu, Lukové, Platinu, Povrazník, oba Rakytovce a Trebuľu.

Podstatne lepší obraz o veľkosti jednotlivých sídel podáva stoličný daňový súpis domov z roku 1598, ktorý na rozdiel od portálnych súpisov vypovedá o počte zdanených domov. Obývaný dom sa stal daňovou jednotkou práve v roku 1598. Ako daňová jednotka sa však používal len krátku dobu do roku 1606, kedy bol opätovne nahradený portou.¹⁰

Podľa daňového súpisu domov Zvolenskej stolice z roku 1598 sa v 57 zdanených sídlach, ktoré ležali na území Zvolenskej kotliny nachádzalo spolu 1543 domov.¹¹ V skutočnosti bolo na tomto území podstatne viac obývaných domov. Od zdanenia boli oslobodené zemianske kúrie, majere, domy richtárov, žobrákov, chudobince, školy a krčmy, kde sa čapovalo panské víno.¹² Z tohto dôvodu tieto objekty súpis nevidoval. V prípade 2 slobodných kráľovských miest (Banská Bystrica, Lubietová), ktoré sa síce v súpise objavili sa neuvádzal počet domov. Napokon do súpisu neboli zaradené ani niektoré ďalšie menšie sídla. Medzi tie, ktoré

⁹ V prípade Zvolena súpis v roku 1566 upresňuje, že mlyn sa nachádza v podhradí (sub castro).

¹⁰ ŽUDEL, J.: Daňové súpisy domov slovenských stolíc z roku 1598. In: *Slovenská archivistika*, XXVII, 1992, č. 1, s. 73.

¹¹ MOL, A 2679, Regestum Connumerationis Domorum Comitatus Zoliensis 1598 (vo fotozbierke HÚ SAV v Bratislave), taktiež DÁVID, *Az 1598. évi házösszeírás*, s. 654-656.

¹² ŽUDEL, *Daňové súpisy domov ...*, s. 74.

v tom čase existovali, no napriek tomu neboli do súpisu zapísané, možno zaradiť Moštenicu, Skubín, Vígľaš a Dolnú Peťovú. V porovnaní s portálnymi súpsmi z 2. polovice 16. storočia sa v súpise domov neobjavili už ani osady, či majere Platina a Trebuľa.

V takejto čiastočne skreslenej situácii pripadalo priemerne na jedno zdanené sídlo približne 27 obytných domov. Tento priemer samozrejme vysoko prevyšovalo mesto Zvolen a mestečko Lupča. Vo Zvolene bolo zaevidovaných najviac zdanených domov spomedzi všetkých uvedených sídel ležiacich v kotline (114). Mestečko Lupča malo 112 zdanených obytných domov, čo bolo iba o dva domy menej ako bolo vo Zvolene.¹³ V mestečku Veľká Slatina bolo zdanených 96 domov.¹⁴ Spomedzi nich bolo 8 obývaných slobodníkmi (libertínmi). Tretie mestečko Poniky bolo v súpise uvedené aj spolu s blízkou osadou Lehôtka.¹⁵ V obidvoch týchto sídlach bolo zdanených spolu 83 domov. Rovnako aj v tomto prípade bolo 8 spomedzi nich obývaných slobodníkmi.

¹³ V samotnom mestečku bolo 96 domov. Zvyšných 16 domov pripadalo na obyvateľov ulice (Platearj ibidem), ktorá neskôr vystupuje ako samostatné sídlo pod názvom Ulica, Ulička, či Lupčianska Ulica.

¹⁴ V súpise sa v tomto roku Veľká Slatina ako mestečko neuvádza. Z tohto dôvodu ju medzi mestecká nezaradil ani Z. Dávid, ktorý daňové súpisy domov v Uhorsku z roku 1598 spracoval. Porovnaj: DÁVID, *Az 1598. évi házösszeírás*, s. 655. Vzhľadom na fakt, že v portálnych súpisoch v priebehu 2. polovice 16. storočia vystupuje pravidelne ako mestečko (oppidum), možno Veľkú Slatinu zaradiť práve do tejto kategórie sídel. Toto potvrdzuje aj M. Majtán, ktorý uvádza, že Slatina sa v dobových listinách spomína ako mestečko a jej obyvatelia ako mešťania od začiatku 15. storočia. – MAJTÁN, M.: *Názov a najstaršie dejiny Zvolenskej Slatiny (do konca 15. storočia)*. In: *Historický časopis*, 46, 1998, č. 2, s. 293. Nesprávny je teda aj údaj z *Vlastivedného slovníka obcí na Slovensku*, podľa ktorého sa Veľká Slatina stala mestečkom až v 17. storočí. Vid: *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku III*. Bratislava, 1978, s. 367.

¹⁵ V samotnom súpise ani Poniky nie sú vyslovene uvádzané ako mestečko. Aj Z. Dávid Poniky uvádza ako obec, či dedinu. Porovnaj: DÁVID, *Az 1598. évi házösszeírás*, s. 655. Poniky však už od začiatku 15. storočia (výsady z rokov 1400 a 1404) možno radiť do kategórie sídel označovaných dobovými prameňmi termínom libera villa, teda slobodná dedina. Postupne v priebehu 15. storočia, keď význam slobodných dedín klesá a termín libera villa sa pozvoľna vytráca z dobovej praxe, sa aj Poniky postupne pretransformovali na mestečko (oppidum). Takto Poniky označuje už listina Ľudovíta II. z roku 1511. – MOL, *Diplomatikai levéltár (ďalej DL) 101 432*. Podľa: FUKASOVÁ, D.: *Libera villa (k otázke sociálno-právnej klasifikácie sídel na Slovensku v stredoveku)*. Nepublikovaná diplomová práca obhájená na katedre histórie FF TU v Trnave v roku 2006, s. 78. V portálnych súpisoch zo 16. storočia sa ako mestečko Poniky uvádzajú iba v rokoch 1548 a 1593.

Viac zdanených domov ako v Ponikách bolo v niektorých dedinách. V Radvani, ktorá už od 17. storočia vystupuje ako mestečko, mohlo byť v tomto roku maximálne 100 domov.¹⁶ Vysoký počet domov výrazne prevyšujúci priemer pripadajúci na jedno zdanené sídlo mali aj Badín (99 domov) a Očová (96). Z celkového počtu domov v oboch dedinách boli v Badíne 3 a v Očovej 2 domy obývané slobodníkmi.

Odrátajúc údaje za mesto Zvolen a mestečká Lupča, Veľká Slatina a Poniky (s Lehôtkou) dospievame k záveru, že v zvyšných 52 dedinách a osadách sa nachádzalo 1138 zdanených domov. Priemerný počet na jedno vidiecke sídlo tak dosahoval hodnotu približne 22 zdanených domov. Sídlami ktoré sa najviac približovali k tomuto priemeru boli Hrochof, Lučatín, Horná Mičiná, ktoré mali zhodne po 24 zdanených domov a Môťová, Priechod a Vlkanová, ktoré mali rovných 20 domov. Najmenšie sídla, kde bolo menej ako 5 zdanených domov boli Bečov, Duby, Horná Peťová, Horný a Dolný Rakytovec. Najmenšia spomedzi nich bola Horná Peťová s 2 domami.

Podľa veľkostnej klasifikácie, ktorú vypracoval J. Žudel, môžeme zdanené sídla rozdeliť do 7 veľkostných skupín.¹⁷ Do 1. veľkostnej skupiny s 1 až 5 domami patrili sídla Bečov, Duby, Horná Peťová, Dolný a Horný Rakytovec. Do 2. skupiny sídel s počtom 6 až 10 domov patrili Čerín, Hronsek, Kyncelová, Lukové, Nemce, Povrazník a Malá Slatina (Slatinka). Skupinu sídel s 11 až 20 domami tvorili dediny Čáčín, Dúbravica, Kováčová, Kráľová, Lukavica, Majer, Môlča, Môťová, Oravce, Priechod, Pršany spolu s Malachovom,¹⁸ Rudlová, Sampor, Sásová, Sebedín, Senica, Sv. Jakub spoločne s Kostiviarskou,¹⁹ Vlkanová. Veľkostnú skupi-

¹⁶ Uvedený počet domov sa podľa zápisu v súpise neviaže na Radvaň, ale na majetky Františka Radvanského. V tomto počte preto môže byť okrem samotnej Radvane zarátaný aj Skubín (ten nie je v súpise vôbec uvedený) a časť Malachova, ktoré v tomto čase patrili Radvanským.

¹⁷ ŽUDEL, J.: Osídlenie v roku 1598. In: *Atlas Slovenskej socialistickej republiky*. Bratislava, 1980, s. 114-115, taktiež: ŽUDEL, J.: Hlavné znaky vývoja osídlenia Slovenska v 16. storočí. In: *Historický časopis*, 45, 1997, č. 4, s. 580.

¹⁸ V prípade týchto dvoch sídel sa v súpise uvádza len súčet domov za obe sídla. Obe sídla, alebo minimálne aspoň jedno z nich, preto možno radí do veľkostnej skupiny s menším počtom domov.

¹⁹ Aj v prípade týchto sídel sa v súpise uvádza len súčet za obe sídla. Vzhľadom na fakt, že tento súčet predstavoval 19 domov, minimálne jedno sídlo muselo patriť do veľkostnej skupiny s menším počtom domov.

nu s 21 až 30 domami reprezentovali sídla Hrochof, Kremnička, Lučatín, Dolná Mičiná, Horná Mičiná, Podkonice, Podlavice, Rybáre, Šajba, Šalková a Zolná. V poradí 5. veľkostnú skupinu, do ktorej patrili sídla s 31 až 50 domami tvorili Hájniky, Lieskovec, Selce, Sielnica a spoločne Veľká Lúka aj so Závadou.²⁰ V poradí 6. veľkostnú skupinu reprezentovali sídla Badín, Očová, Poniky spoločne s Lehôtkou,²¹ Radvaň,²² Veľká Slatina. Poslednú 7. skupinu sídel s najväčším počtom domov tvorili sídla, kde bolo viac ako 100 domov. Spomedzi sídel uvedených v daňovom súpise domov Zvolenskej stolice z roku 1598 takými boli iba Zvolen a Ľupča.²³

Najviac sídel na skúmanom území kotliny za danej situácie spadalo do veľkostnej skupiny s 11 – 20 domami (34 %). Nasledovali sídla, ktoré mali 21 – 30 domov (20, 8 %) a 6 – 10 domov (13, 8 %). Zhodným 9, 4 % podielom boli zastúpené sídla spadajúce do 3 skupín, od 1 – 5 domov, 31 – 50 domov a 51 – 100 domov. Najmenej sídel patrilo do veľkostnej skupiny, v ktorej bolo viac ako 100 domov (3, 8 %).

Podobnú situáciu ako na území kotliny pozorujeme aj na území celej Zvolenskej stolice. Aj tu bolo zastúpených najviac sídel veľkostnej kategórie od 11 – 20 domov. Tie však na rozdiel od kotliny dosahovali výrazne nižší percentuálny podiel voči celkovému počtu sídel na území stolice (24 %). O trochu vyššie percento (26, 9 %) dosahovala táto kategória sídel v rámci celého Slovenska, kde taktiež predstavovala skupinu s najväčším počtom sídel.²⁴

Práve uvedené daňové súpisy domov predstavujú historický prameň, ktorý nám umožňuje vytvoriť si aspoň čiastočnú predstavu o dobovom vzhľade vidieckych sídel na území kotliny. V prípade slobodných kráľovských miest Banská Bystrica a Zvolen nám dobový vzhľad a charakter mesta dokumentujú už aj niektoré zaujímavé obrazové pramene.

²⁰ S posledne menovaných dvoch sídel bola menším sídlom Závada, preto možno predpokladať, že práve ona patrila do kategórie sídel s menším počtom domov.

²¹ Spomedzi týchto dvoch sídel sem v skutočnosti patrili pravdepodobne len Poniky.

²² Sídlom Radvaň sa priamo v súpise neuvádza (viď poznámka č. 16). Možno však predpokladať, že patrila práve do tejto veľkostnej skupiny sídel.

²³ Počet domov v Ľupči presiahol hranicu 100 domov len vďaka súčtu s časťou Ulica, ktorá v neskoršom období vystupuje ako samostatné sídlo (viď poznámku č. 13).

²⁴ Porovnaj: ŽUDEĽ, Hlavné znaky vývoja osídlenia Slovenska v 16. storočí, s. 580.

Vzhľad Banskej Bystrice v tomto období dokumentujú predovšetkým veduta Jana Willenberga a dva zachované plány mesta. Na zachovanej polovici Willenbergovej veduty Banskej Bystrice z konca 16. storočia vidieť mohutné kamenné opevnenie mestského hradu.²⁵ Pred ním sa však tiahne drevené palisádové opevnenie mesta, ktoré zreteľne potvrdzuje, že časť mestského opevnenia bola ešte stále postavená iba z dreva.

Uvedenú situáciu potvrdzujú aj dva najstaršie pôdorysné plány mesta pochádzajúce z približne rovnakého obdobia.²⁶ Tie zároveň zobrazujú Banskú Bystricu ako typické mestské sídlo s veľkým námestím (Ring) a niekoľkými ulicami (Obergassen, Untergassen, Silbergassen, Badergassen, Grangassen a Neügassen), na konci ktorých sa nachádzalo 5 mestských brán. Jednotlivé domy vytvárali súvislú uličnú zástavbu s orientáciou smerom do jednotlivých ulíc a k námestiu. Od zadných traktov domov sa až k mestským hradbám tiahli záhrady. Z významnejších objektov zakreslených vo vnútri mesta možno spomenúť mestský hrad s farským kostolom a radnicou, Farský dvor, Horný dom na námestí, Komorský dvor, mestskú vežu s väznicou, či mestský špitál. Za hradbami mesta sú na oboch plánoch navyše zakreslené tiež dva mlyny (Dolný a Horný) na rieke Bystrica. Jeden z týchto dvoch plánov navyše zaznamenáva aj horné uhliisko za mestskými hradbami.

O vzhľade mesta Zvolen na konci 16. storočia si taktiež možno urobiť obraz najmä na základe dvoch unikátnych vedút Jana Willenberga datovaných rokom 1599.²⁷ Na oboch vyobrazeniach dominuje nad mestom postavený zámok, ktorý v tom čase plnil dôležitú funkciu v rámci protitureckej obrany mesta, ale aj celého regiónu Zvolenskej kotliny. Samotné mesto bolo podľa oboch vedút len čiastočne opevnené kamennými múrmi. Západné opevnenie mesta bolo ešte stále drevené.

²⁵ Uvedená veduta je najstarším známym obrazovým prameňom znázorňujúcim mesto Banská Bystrica. Odborná literatúra ju zvykne datovať do roku 1590, alebo 1596. Pozri: PIFL, A.: Dve kapitoly z banskobystrickej renesancie. In: *Banská Bystrica : Sborník prác k 700. výročiu založenia mesta*. Martin, 1955, s. 77.

²⁶ Ich pôvodné datovanie do roku 1589 spochybnil I. Graus, ktorý dobu ich vzniku posunul na začiatok 17. storočia medzi roky 1606 – 1608. GRAUS, I.: K datovaniu najstarších tzv. ferrariovských pôdorysných plánov Banskej Bystrice. In: *Pamiatky a múzeá*, 2000, č. 1, s. 22.

²⁷ Ich reprodukcie pozri: VANÍKOVÁ, V. (ed.): *Zvolen : Monografia k 750. výročiu obnovenia mestských práv*. Martin, 1993, s. 206 a 217.

Uprostred mesta pod zámkom bola zreteľne sformovaná zástavba rozlahlého námestia obdĺžnikového tvaru, v strede ktorého stál farský kostol s pristavanou radnicou. V jeho bezprostrednej blízkosti sa nachádzala tiež škola a drevená zvonica.

Na vývoj sídelných pomerov sledovaného územia mali negatívny vplyv vpády tureckých vojsk v priebehu 2. polovice 16. storočia. Banské mestá na strednom Slovensku (medzi ne patrila aj Banská Bystrica a Ľubietová) sa dostali do bezprostredného tureckého ohrozenia predovšetkým po porážke oddielov zvolenského župana a banskomestského kapitána Jána Balašu v bitke pri Sečanoch v roku 1562. Už na jar roku 1564 sa menší turecký oddiel dostal až k Vígľašu, odkiaľ ich však odohnal kastelán hradu. Dva roky po tejto udalosti, v roku 1566, však Turci vyplienili Očovú.²⁸ O tom, že moc Turkov v tomto čase siahala až na územie Vígľašského panstva svedčí aj fakt, že podľa ustanovenia mieru v Edirne z roku 1568 mala práve cez Vígľaš viesť hranica Turkami spoplatnených obcí.²⁹

Od konca 16. storočia nás portálne súpisy informujú v prípade niektorých obcí aj o ich zdaňovaní zo strany Turkov. O prenikaní Turkov do Zvolenskej kotliny aj z krupinskej strany svedčí to, že v roku 1572 sa medzi Turkami spoplatnenými obcami objavujú Domaníky, Rakovec a Kráľovce, ležiace na južnom okraji Zvolenskej stolice. Ešte v 70. rokoch 16. storočia plienili Turci znovu v Očovej a vtrhli tiež do Malej Slatiny, Lieskovca, Môtovej, Hrochote, Šajby, Čerína a Zolnej.³⁰ Pravdepodobne v júli 1587 Turci plienili v oblasti opäť, pričom tentoraz vypálili Veľkú Slatinu.³¹ V portálnom súpise z roku 1588 sa Veľká Slatina naozaj uvádza ako spustošená a druhá Malá Slatina sa nespomína vôbec. Ako Turkami spoplatnené dediny sa okrem toho v tom istom roku uvádzajú Čerín,

²⁸ MEDVECKÝ, K. A.: *Detva : monografia*. Zvolen, 1995, s. 35; taktiež ALBERTY, J.: Dejiny obce. In: *Očová : história a súčasnosť*. Žilina, 1999, s. 38.

²⁹ Od línie Filakovo – Vígľaš – Levice – Ostrihom na juh malo byť Turkami spoplatnené územie. – KOPČAN, V.: *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*. Bratislava, 1986, s. 63.

³⁰ Vid': KOPČAN, *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*, s. 74-75; MEDVECKÝ, *Detva*, s. 36. Podľa J. Albertyho Turci Očovú vyrabovali a podpálili 22. 7. 1576. – ALBERTY, *Dejiny obce*, s. 38.

³¹ KOPČAN, *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*, s. 80. Medvecký namiesto roku 1587 udáva vypálenie Slatiny v roku 1588. Navyše v tomto roku uvádza aj vyplienenie blízko ležiacej Môtovej. – MEDVECKÝ, *Detva*, s. 38.

Čačín, Dúbravica, Hrochoť, Lieskovec, Lukové, Môťová, Očová a Oravce.³² Podľa uvedeného je jasné, že turecké vojenské oddiely už pravidelne operovali aj priamo na území Zvolenskej kotliny a často ohrozovali predovšetkým obce na území Vígľašského panstva.

V nasledujúcom období Turci začali podnikáť svoje vpády aj do ďalších oblastí Zvolenskej kotliny. Dňa 25. 6. 1590 vyplienili Dolnú Mičtinu a odvliekli odtiaľ asi 140 zajatcov. Podobne dopadli 16. 5. 1591 Vlkanová, 5. 11. 1591 Šalková a deň pred Vianocami 23. 12. 1591 aj Bečov.³³ Zápisy o tomto tureckom plienení sa objavili aj v portálnom súpise z roku 1593, kde sa pri Dolnej Mičtinej,³⁴ Šalkovej³⁵ a Vlkanovej³⁶ objavili pripísané poznámky potvrdzujúce ich vyplienenie v predošlom období. Vzhľadom na uvedené vojenské akcie sa počet Turkami spoplatnených obcí na území Zvolenskej kotliny ešte viac zvýšil, takže v roku 1593 k vyššie spomenutým pribudlo mestečko Poniky a dediny Bečov, Hronsek, Dolná a Horná Mičtiná, Sampor, Sebedín, Veľká Lúka, Závada a Zolná.³⁷

Plienieť pokračovalo aj na samotnom sklonku 16. storočia. V októbri 1599 sa tatárske oddiely bojujúce po boku Turkov dostali až ku Zvolenu. Tu sa rozdelili na menšie oddiely, ktoré sa vydali na všetky strany. Jeden z týchto oddielov sa pritom dostal až do bezprostrednej blízkosti Banskej Bystrice.³⁸

Turecké vpády do oblasti stredného Slovenska zmenili aj vzhľad niektorých tunajších sídel. K už predtým existujúcim hradom (Zvolen, Lupča, Vígľaš, Banská Bystrica) pribudli v tomto období ďalšie opevnenia. Kostoly v Očovej a Veľkej Slatine prebudovali na menšie protiturecké pevnôstky.³⁹ Práve v 2. polovici 16. storočia bola postavená pevnosť na námestí v Ľubietovej⁴⁰ a menšia pevnôstka palisádového charakteru

³² MOL, E 158, mikrofilm č. 1670, Regesta et Conscriptioes Dicarum Comitatus Zoliensis.

³³ KOPČAN, *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*, s. 82- 83.

³⁴ „Turcis subditi ac per Turcas depopulati“.

³⁵ „... ab hinc tertio depopulata erat per Turcas“.

³⁶ „per Turcas depopulata“.

³⁷ MOL, E 158, mikrofilm č. 1670, Regesta et Conscriptioes Dicarum Comitatus Zoliensis.

³⁸ KOPČAN, V. – KRAJČOVIČOVÁ, K.: *Slovensko v tieni polmesiaca*. Martin, 1983, s. 65; taktiež: KOPČAN, *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*, s. 100.

³⁹ KOPČAN – KRAJČOVIČOVÁ, *Slovensko v tieni polmesiaca*, s. 173.

⁴⁰ HANDZO, C. J.: *Dejiny ev. a v. cirkevného sboru v Ľubietovej*. Martin, 1941, s. 30.

aj v Ľubietovskej poddanskej obci Šajba.⁴¹ Na vojnové pomery brali celkom určite ohľad aj stavitelia pri výstavbách, či prestavbách kaštieľov v Dúbravici, Hájnikoch, Hronseku, Kráľovej, Mičinej (Dolnej aj Hornej) a Radvani.

Pravdepodobne najvýraznejšie sa turecké vpády v 16. storočí prejavili v Malej Slatine, ktorá sa z portálnych súpisov 1588 a 1593 úplne vytratila. Opätovne sa v nich potom objavuje až v roku 1596, kde však vystupuje už len ako *praedium*. Uvedené fakty vypovedajú o tom, že Malá Slatina bola Turkami úplne zničená a vyľudnená. Sídlo sa však pomerne rýchlo obnovilo, nakoľko už v roku 1598 sa tu zďaňuje 8 obývaných domov.

Vzhľadom na všetky uvedené fakty a mimoriadne nepriaznivý dopad na miestne obyvateľstvo však možno konštatovať, že turecké vpády v 16. storočí s výnimkou Malej Slatiny výraznejšie nezasiahli do sídelnej štruktúry Zvolenskej kotliny. Kým kvantita osídlenia sa v dôsledku tureckých vpádov nejakým výraznejším nemení, toto konštatovanie už nemožno vzťahovať aj na kvalitu osídlenia, ktorá pravdepodobne určité zmeny zaznamenala (napr. pustnutie usadlostí, či pokles počtu obyvateľstva).

V porovnaní so situáciou na konci stredoveku sa teda sídelné pomery Zvolenskej kotliny nijako výraznejšie nezmenili. Kým na konci stredoveku evidujeme na území kotliny okolo 65 sídel, na konci 16. storočia to bolo iba o jedno menej. Zo zoznamu sídel vypadli Platina a Urpín, ktoré pravdepodobne zanikli. Naopak pribudol Skubín, ktorý síce existoval zrejme už v stredoveku, avšak prvá písomná zmienka o ňom sa viaže až k roku 1541.⁴²

Osídlenie Zvolenskej kotliny v 2. polovici 16. storočia bolo z veľkej časti vyvinuté a kontinuálne nadväzovalo na osídlenie z obdobia stredoveku. Predovšetkým o sídelnej sieti centrálnej časti kotliny možno konštatovať, že bola v tomto období už ustálená a proces osídlenia viac-menej dovŕšený. Odlišná situácia bola v juhovýchodnom cípe kotliny, kde sa rozprestieralo územie Vígľašského panstva. To bolo v 2. polovici 16. storočia ešte stále z veľkej časti neosídlené. Na východ od hradu Vígľaš

⁴¹ CHROMEKOVÁ, V. – BITUŠÍKOVÁ, A. – VRTEL, L.: *Dejiny obce Strelníky*. Strelníky, 1994, s. 10.

⁴² MOL, E 158, mikrofilm č. 1670, Regesta et Conscriptiones Dicarum Comitatus Zoliensis.

sa nenachádzalo trvalé sídlo, hoci možno predpokladať, že obyvatelia Víglašského panstva toto územie v tomto čase už dobre poznali a hospodársky ho využívali.

Z písomných prameňov poznáme hlavne snahy o rozvoj baníctva v tejto najvýchodnejšej časti kotliny. V správe Uhorskej komory o stave baníctva na tureckom pohraničí sa v roku 1594 spomína stará opustená baňa na striebro neďaleko Vígľaša, ktorá sa nachádzala v lokalite Za kráľovou studňou (Ultra fontem Regium). Z toho istého roku sa zachovala tiež žiadosť o prepožičanie opustenej, kedysi však výnosnej, bane na zlato a striebro na vrchu Mních (Mönch, Müenich) na pomedzí panstva Víglaš a Divín. Ešte aj na samotnom konci 16. storočia sa v roku 1599 spomína novoobjavená železorzudná baňa v lokalite Kriváň.⁴³

Neberúc do úvahy hrady a iné osamote ležiace panské sídla, bolo teda na konci 16. storočia na území Zvolenskej kotliny 64 sídel (slobodných kráľovských miest, mestečiek, dedín a osád).⁴⁴ V skutočnosti bolo sídel omnoho viac, nakoľko tu možno predpokladať aj množstvo samôt, ktoré však vzhľadom na nedostatok písomných prameňov nemožno spoľahlivo kvantifikovať.

Najväčšiu koncentráciu sídel v rámci Zvolenskej kotliny možno na konci 16. storočia zaznamenať predovšetkým v geomorfologických podcelkoch Bystrické podolie, Sliačska kotlina a Zvolenská pahorkatina. Na území Bystrického podolia, ktoré zaberalo pravý breh rieky Hron v severnej a severozápadnej časti kotliny sa v tomto čase nachádzalo 21 sídel.⁴⁵ Na rovinatom území Sliačskej kotliny ležalo 14 sídel.⁴⁶ Napokon na území Zvolenskej pahorkatiny ležalo 17 sídel.⁴⁷ Na území týchto 3

⁴³ Bližšie o baníctve v tejto oblasti pozri: HORVÁTH, P. – KAZIMÍR, Š.: Baníctvo na slovensko-tureckom pohraničí na konci 16. storočia. In: *Vlastivedný časopis*, XXIII, 1974, č. 2, s. 81-84; ŽILÁK, J.: Zo starších dejín baníctva na území dnešného Zvolenského okresu. In: *Stredné Slovensko 9 : Spoločenské vedy*. Martin, 1990, s. 124-125.

⁴⁴ J. Žudel uvádza na území Zvolenskej kotliny na konci 16. storočia len 61 sídel. Porovnaj: ŽUDEL, Osídlenie v roku 1598, s. 114-115, č. 23.

⁴⁵ Boli to: Banská Bystrica, Kostiviarska, Kráľová, Kyncelová, Lučatin, Lupča, Majer, Malachov, Moštenica, Nemce, Podkonice, Podlavice, Priebeh, Pršany, Radvaň, Rudlová, Sásová, Selce, Senica, Skubín, Sv. Jakub.

⁴⁶ Boli to: Badín, Duby, Hájniky, Hronsek, Kováčová, Kremnička, Dolný a Horný Rakytovec, Rybáre, Sielnica, Trebuľa, Veľká Lúka, Vlkanová, Zvolen.

⁴⁷ Boli to: Bečov, Čerín, Iliáš, Lieskovec, Lukavica, Lukové, Dolná a Horná Mičina, Môťová, Oravce, Peťová, Poniky, Sampor, Sebedín, Malá Slatina (Slatinka), Závada, Zolná.

podcelkov ležalo spolu až 52 sídel, ktoré predstavovali 81,25 % všetkých sídel ležiacich na konci 16. storočia na území celej Zvolenskej kotliny.

Vo zvyšných 6 geomorfologických podcelkoch Zvolenskej kotliny ležalo podstatne menej sídel. Na území Bystrickej vrchoviny to boli 3 sídla,⁴⁸ na území Povrazníckej brázdy 4 sídla,⁴⁹ na území Ponickéj vrchoviny len 2 sídla⁵⁰ a napokon na území Slatinskej kotliny 3 sídla.⁵¹ Dva geomorfologické podcelky, Detvianska kotlina a Rohy ležiace v juhovýchodnom cípe Zvolenskej kotliny, boli v tomto období ešte bez trvalého sídla. Vo všetkých 6 podcelkoch bolo spolu len 12 sídel, ktoré predstavovali zvyšných 18,75 % všetkých sídel Zvolenskej kotliny na konci 16. storočia.

Z hľadiska percentuálneho zastúpenia sídel v rámci jednotlivých geomorfologických podcelkov Zvolenskej kotliny bola situácia nasledovná. V Bystrickom podolí sa nachádzalo 32,81 %, Zvolenskej pahorkatine 26,56 %, Sliačskej kotline 21,87 %, Povrazníckej brázde 6,25 %, Bystrickej vrchovine a Slatinskej kotline po 4,69 % a napokon v Ponickéj vrchovine 3,13 % z podielu všetkých sídel ležiacich na území Zvolenskej kotliny.

O trochu reálnejší pohľad na koncentráciu osídlenia v rámci jednotlivých geomorfologických podcelkov kotliny možno získať sledovaním ukazovateľov hustoty osídlenia a priemernej strednej vzdialenosti medzi sídlami, nakoľko oba tieto ukazovatele zohľadňujú aj rozlohu sledovaného územia. Najvyššiu hustotu osídlenia sme tak zaznamenali na území Sliačskej kotliny. Tento ukazovateľ tu dosahoval hodnotu až 30 sídel na 100 km². Druhú najvyššiu hustotu vykazovalo Bystrické podolie s hodnotou takmer 18,4 sídel na 100 km². Výraznejšiu hustotu dosahovala tiež Zvolenská pahorkatina s hodnotou 11,2 sídel na 100 km². Hustota osídlenia ostatných podcelkov Zvolenskej kotliny bola nižšia ako 10 sídel na 100 km². Povraznícka brázda dosahovala hustotu osídlenia 9,9 sídel, Ponická vrchovina 7,3 sídel, Bystrická vrchovina 4,1 sídel a Slatinská kotlina takmer 3,8 sídel na 100 km².

Tieto výsledky potvrdzoval aj ukazovateľ priemernej strednej

⁴⁸ Boli to: Mólča, Ponická Lehôtka, Šalková.

⁴⁹ Boli to: Hrochoť, Lubietová, Povrazník, Šajba (Strelníky).

⁵⁰ Čačín a Dúbravica.

⁵¹ Boli to: Očová, Veľká Slatina, Víglaš.

vzdialenosti sídel. Logicky najmenšia priemerná vzdialenosť medzi sídlami bola na území Sliačskej kotliny, kde dosahovala hodnotu 1,8 km. V ďalších podcelkoch sa so znižujúcou hustotou osídlenia postupne zvyšovala priemerná stredná vzdialenosť sídel nasledovne. Bystrické podolie malo priemernú strednú vzdialenosť medzi sídlami 2,3 km, Zvolenská pahorkatina 2,9 km, Povraznícka brázda 3,2 km, Ponická vrchovina 3,7 km, Bystrická vrchovina 4,9 km a Slatinská kotlina 5,1 km.

Pri poznaní rozlohy Zvolenskej kotliny, ktorá dosahovala približne 630 km² možno vypočítať, že priemerná hustota osídlenia v rámci celej kotliny dosahovala hodnotu 10,2 sídla na 100 km² a priemerná stredná vzdialenosť medzi sídlami predstavovala 3,1 km.

Na celom území Zvolenskej stolice dosahovala v roku 1598 priemerná hustota osídlenia hodnotu 4,4 sídla na 100 km² a priemerná vzdialenosť sídel bola 4,7 km.⁵² Porovnaním uvedených údajov zisťujeme, že práve Zvolenská kotlina predstavovala najhustejšie osídlenú časť stolice. Počet sídel na 100 km² tu bol viac ako dvojnásobne vyšší v porovnaní s pomermi na území celej stolice. Omnoho nižšia tu bola aj priemerná stredná vzdialenosť medzi sídlami.

Len pre zaujímavosť možno uviesť, že z hľadiska uvedených kritérií boli sídelné pomery na území Zvolenskej kotliny rozvinutejšie aj v porovnaní s celoslovenským priemerom, kde v roku 1598 bola priemerná hustota 7,3 sídla na 100 km² a priemerná stredná vzdialenosť sídel 3,7 km. Pomery na území Zvolenskej kotliny sa najviac približovali pomerom v slovenskej časti Uzskej stolice, pre ktorú bol typický nížinný reliéf.⁵³

Tab. 1: Zastúpenie sídel Zvolenskej kotliny v daňových portálnych súpisoch z 2. polovice 16. storočia

Por. č.	Sídla	1549	1553	1559	1563	1566	1572	1588	1593	1596
1.	Badín	x	x	x	x	x	x	x	–	x
2.	Bečov	x	x	x	x	x	x	x	x	x
3.	Čačín	x	x	x	x	x	x	x	x	x
4.	Čerín	x	x	x	x	x	x	x	x	x

⁵² Porovnaj: ŽUDEĽ, J.: Osídlenie Slovenska koncom 16. storočia. In: *Geographia Slovaca*, 9, 1995, s. 59; taktiež: ŽUDEĽ, Hlavné znaky vývoja osídlenia Slovenska v 16. storočí, s. 579.

⁵³ Porovnaj: ŽUDEĽ, Osídlenie Slovenska koncom 16. storočia, s. 59; taktiež: ŽUDEĽ, Hlavné znaky vývoja osídlenia Slovenska v 16. storočí, s. 579.

Osídlenie Zvolenskej kotliny v 2. polovici 16. storočia

5.	Duby	x	x	x	x	x	x	x	x	x
6.	Dúbravica	x	x	x	x	x	x	x	x	x
7.	Hájniky	x	x	x	x	x	x	x	-	x
8.	Hrochof	x	x	x	x	x	x	x	x	x
9.	Hronsek	x	x	x	x	x	x	x	x	x
10.	Kostiviarska	-	-	x	x	x	x	-	x	x
11.	Kováčová	x	x	x	x	x	x	x	-	x
12.	Kráľová	x	x	x	x	x	x	x	x	x
13.	Kremnička	x	x	x	x	x	x	x	x	x
14.	Kynceľová	-	-	x	x	x	x	-	-	x
15.	Lieskovec	x	x	x	x	x	x	x	x	x
16.	Lučatín	x	x	x	x	x	x	x	x	x
17.	Lukavica	x	x	x	x	x	x	x	-	x
18.	Lukové	x	x	x	x	x	x	x	x	x
19.	Lupča	x	x	x	x	x	x	x	x	x
20.	Majer	-	-	x	x	x	x	-	x	x
21.	Malachov	x	x	x	x	x	x	x	x	x
22.	Mičiná Dolná	x	x	x	x	x	x	x	x	x
23.	Mičiná Horná	x	x	x	x	x	x	x	x	x
24.	Mólča	x	x	x	x	x	x	x	x	x
25.	Môľová	x	x	x	x	x	-	x	-	x
26.	Nemce	-	-	x	x	x	x	-	-	x
27.	Očová	x	x	x	x	x	x	x	x	x
28.	Oravce	x	x	x	x	x	x	x	x	x
29.	Peťová	-	-	-	x	x	-	-	-	-
30.	Platina	x	x	-	-	-	-	-	-	-
31.	Podkonice	x	x	x	x	x	x	x	x	x
32.	Podlavice	-	-	x	x	x	x	-	x	x
33.	Ponická Lehôtka	x	x	x	x	x	x	x	x	x
34.	Poniky	x	x	x	x	x	x	x	x	x
35.	Povrazník	-	-	x	x	x	x	x	x	x
36.	Priechod	x	x	x	x	x	x	x	x	x
37.	Pršany	x	x	x	x	x	x	x	x	x
38.	Radvaň	x	x	x	x	x	x	x	x	x
39.	Rakytovec Dolný	x	x	x	x	x	x	x	x	x
40.	Rakytovec Horný	x	x	x	x	x	x	x	x	x

Oto Tomeček

41.	Rudlová	-	-	x	x	x	x	-	-	x
42.	Rybáře	x	x	x	x	x	x	x	-	x
43.	Sampor	x	x	x	x	x	x	x	x	x
44.	Sásová	-	-	x	x	x	x	-	-	x
45.	Sebedín	x	x	x	x	x	x	x	x	x
46.	Selce	x	x	x	x	x	x	x	x	x
47.	Senica	x	x	x	x	x	x	x	x	x
48.	Sielnica	x	x	x	x	x	x	x	x	x
49.	Skubín	x	x	x	x	x	x	x	x	x
50.	Slatina Malá	x	x	x	x	x	x	-	-	x
51.	Slatina Velká	x	x	x	x	x	x	x	x	x
52.	Strelníky	-	-	x	x	x	x	x	x	x
53.	Sv. Jakub	-	-	x	x	x	x	-	x	x
54.	Šalková	x	x	x	x	x	x	x	x	x
55.	Trebuša	-	-	-	x	x	x	x	-	-
56.	Velká Lúka	x	x	x	x	x	x	x	x	x
57.	Vlkanová	x	x	x	x	x	x	x	x	x
58.	Závada	x	x	x	x	x	x	x	x	x
59.	Zolná	x	x	x	x	x	x	x	x	x
60.	Zvolen	x	x	x	x	x	x	x	x	x

x sídlo sa uvádza v súpise

- absencia sídla v súpise

Tab. 2: Počet domov v sídlach Zvolenskej kotliny podľa daňového súpisu domov z roku 1598

Por. č.	Sídla	Počet domov
1.	Badín	99
2.	Bečov	3
3.	Čačín	13
4.	Čerín	10
5.	Duby	3
6.	Dúbravica	14
7.	Hájniky	32
8.	Hrochoť	24
9.	Hronsek	8
10.	Kováčová	12
11.	Kráľová	16
12.	Kremnička	25

Osídlenie Zvolenskej kotliny v 2. polovici 16. storočia

13.	Kynceľová	6
14.	Lieskovec	43
15.	Lučatín	24
16.	Lukavica	13
17.	Lukové	7
18.	Lupča*	112
19.	Majer	14
20.	Mičiná Dolná	26
21.	Mičiná Horná	24
22.	Mólča	17
23.	Môťová	20
24.	Nemce	10
25.	Očová	96
26.	Oravce	14
27.	Peťová Horná	2
28.	Podkonice	26
29.	Podlavice	30
30.	Poniky a Lehôtka	83
31.	Povrazník	8
32.	Priechod	20
33.	Pršany a Malachov	15
34.	Radvaň**	100
35.	Rakytovec Dolný	3
36.	Rakytovec Horný	4
37.	Rudlová	12
38.	Rybáre	29
39.	Sampor	12
40.	Sásová	12
41.	Sebedín	16
42.	Selce	49
43.	Senica	18
44.	Sielnica	40
45.	Slatina Malá	8
46.	Slatina Veľká	96
47.	Strelníky	30
48.	Sv. Jakub a Kostiviarska	19
49.	Šalková	27

50.	Veľká Lúka a Závada	36
51.	Vlkanová	20
52.	Zolná	29
53.	Zvolen	114
	spolu	1543

* aj spolu s Ulicou

** v skutočnosti majetky Františka Radvanského zahŕňajúce zrejme aj Skubín a časť Malachova

Summary

The settlement of the Zvolen basin in the second half of the 16th century

The paper deals with the historical settlement of the Zvolen basin in the second half of the 16th century. The main base for the reconstruction of this historical settlement were the tax catalogues. Another information concerning the settlement we have extracted from the scientific literature and the sources of a different character.

In doing our research we have found out that the historical settlement was mostly finished in this period. The settlement at the end of the 16th century was almost identical with the settlement at the end of the Middle Ages. The process of the settlement was finished in the central part of the Zvolen basin especially. The Turkish invasion also did not influence the quantity (but not quality) of this settlement.

There was a different situation in the south-eastern part of the basin. Here, easterly of the Vígľaš castle, we still have no evidence for the settlement in this period.

Sociálne pomery v novozámockom ejálete počas osmanskej nadvlády (1663-1685)

HELENA MARKUSKOVÁ

Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

V lete 1663 sa Nové Zámky stali cieľom osmanskej ofenzívy namierenej proti Uhorsku. O smere útoku rozhodla výhodná poloha novozámockej pevnosti a vidina bohatej koristi,¹ ktorá lákala osmanských bojovníkov vedených veľkovezírom Köprülüzáde Ahmedom pašom. Osmanské oddiely posilnili krymskí Tatári, moldavské a valaské vojská. Ich lúpežné výpravy mali katastrofálne následky najmä pre obyvateľov západného Slovenska a Moravy.² Obliehanie Nových Zámkov trvalo šesť týždňov, ale nakoniec sa v pondelok 24. septembra 1663 posádka vzdala a vydala pevnosť nepriateľom. Pád Nových Zámkov sa začalo 22 ročné osmanské panstvo na juhozápadnom Slovensku. Tie sa na tento čas stali centrom novozámockého ejáletu (Eyalet-i Uyvar),³ ktorý bol v poradí už šiestym v Uhorsku a vôbec prvým na slovenskom území.⁴

Dobytie Nových Zámkov sa podpísalo pod osudom ďalších hradov a pevností. Uvoľnené osmanské vojská dobyli Nitru, Levice i Novohrad,

¹ Na okolí Nových Zámkov bolo mnoho dedín a otvárali cestu k stredoslovenským banským mestám ako aj na západ do Rakúska. KOPČAN, Vojtech – KRAJČOVIČOVÁ, Klára : *Slovensko v tieni polmesiaca*. Martin : Osveta, 1983. s. 87.

² MATUNÁK, Michal : *Život a boje na slovensko tureckom pohraničí*. Bratislava : Tatran, 1983. s. 223-225.

³ *Ejálet* = provincia, najväčšia administratívna jednotka Osmanskej ríše, na jej čele stál miestodržiteľ, *beglerbeg*. Ejálet sa delil na *sandžaky* a tie na *náhije*. Synonymom ejáletu je *vilájet*, tento pojem sa začal používať od 17. storočia. BLASKOVICS, Jozef : Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť. In: *CASTRUM NOVUM*, 1986, č. 3. s. 71-80. Keďže miestodržiteľia mávali obyčajne vojenskú hodnosť paša, niekedy sa osmanská provincia nazývala aj *pašalík*. KOPČAN, Vojtech : *Turecké nebezpečenstvo a Slovensko*. Bratislava : Veda, 1986. s. 176.

⁴ Prvý ejálet na území Uhorska vznikol v Budíne (1541), ďalšie mali centrá v Temešvári (1552), vo Veľkej Kaniži (1600), v Jágri (1596) a vo Veľkom Varadíne (1661). HOTVÁTH, Pavel : Posledné obdobie tureckej moci na Slovensku. In: *Historický časopis*, roč. 33, 1985, č. 3. s. 424.

ešte pred tým sa do ich rúk dostali menšie pevnosti ako Hlohovec, Komjatice, Šurany či Svodín. Veľkosť územia, ktoré sa po dobytí Nových Zámkov dostalo pod osmanskú nadvládu, vieme zistiť z podrobného deftera novozámockého ejáletu.⁵ Ten obsahoval súpis všetkého daň platiaceho obyvateľstva⁶ na podmanenom území. Keďže defter vznikol v roku 1664 ešte pred vašvárským mierom, poskytuje nám obraz o najväčšom rozšírení osmanskej moci na juhozápade dnešného Slovenska.

Novozámocký ejálet sa po organizačnej stránke nečlenil na sandžaky, tak ako to bolo zvykom, ale na obvody - náhije, ktoré zhruba zodpovedali uhorským stoliciam,⁷ tvorilo ho osem⁸ náhijí: 1. náhija *Újvár* (Nové Zámky), pozostávala z 1 pevnosti a 3 pustatín; 2. náhija *Nyárhíd* (Nárhíd, okolie Nových Zámkov), zahrňovala 5 miest (vároš),⁹ 19 dedín

⁵ Južnú hranicu novozámockého ejáletu tvorila pred vašvárským mierom línia pozdĺž Dunaja od ústia Váhu až po ústie Ipla. Pri ústí Ipla sa hranica stočila na sever a obsiahla dediny na území dnešného Maďarska: Ipolydamásd, Peröcsény, Kemence a samotú Hont. Odtiaľto pokračovala hranica pozdĺž rieky Ipeľ až k ústiu potoka Krupina. Tu sa hranica otočila západným smerom a obsiahla dediny Sebechleby, Baďan, Pukanec, Voznicu, Rudno, Brehy a Oranicu. Od Oranice sa hraničná línia ňahala na sever a pokračovala cez Veľkú Lehotu, Veľké Pole, Kamenec pod Vtáčnikom až k osade Koš. Na Považí spadali pod osmanské panstvo: Modrová, Hrádok, Kočovce a Rakoľuby. Ďalej sa hranica tiahla pozdĺž rieky Váh od Hlohovca až k Siladiciam, cez Sládkovičovo a Veľké Úľany až dosiahla rieku Malý Dunaj. Z územia Žitného ostrova sa pod osmanskú nadvládu dostali iba Trhové Mýto, Topoľníky, Brestovec a Kolárovo. BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 47-48.

⁶ Daň z hlavy - *džizje* musel štátu platiť každý poddaný muž, ktorý dovŕšil vek pätnásť rokov, čím sa podľa vtedajších zákonov stal dospelým. Výška *džizje* v novozámockom ejálete predstavovala 50 akčie. Dozvedáme sa tak počet a mená všetkých dospelých mužov žijúcich na území novozámockého ejáletu. Vzhľadom na to, že ženy a deti *džizje* neplátili, v deftere o nich chýbajú informácie. BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 46.

⁷ HORVÁTH, Posledné obdobie tureckej moci na Slovensku, s. 425.

⁸ Vojtech Kopčan ich spomína sedem: Nárhíd, Komárno, Nitra, Barš, Hont, Žabokreky a Šaľa. KOPČAN, Vojtech : Nové Zámky ako centrum osmanskej provincie. In: *CATRUM NOVUM*, 1986, č. 2. s. 131. Vynechal ôsmu náhiju Nové Zámky, ktorú tvorila len samotná pevnosť s osmanskou posádkou, bez *džizje* platiaceho obyvateľstva. Okolie Nových Zámkov bolo súčasťou náhije Nárhíd. BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 46.

⁹ *Vároš*, v tomto prípade predstavuje maďarskú výpožičku v turečtine. Osmani posunuli význam slova a používali ho na označenie mestečka, významnejšej dediny, podhradia, predmestia či osady mimo pevnosti, kde bolo ubytované civilné obyvateľstvo, služobníci-

a 1 rybník; 3. náhija *Barš* (Tekov), tvorila ju 1 palánka, 5 miest, 143 dedín, 1 statok, 16 baštín¹⁰ a 54 pustatín; 4. náhija *Komarán* (Komárno, napriek tomu že mesto Komárno nebolo súčasťou osmanského územia), pozostávala z 1 mesta, 33 dedín, 26 pustatín, 1 ostrova a 1 rybníka; 5. náhija *Hond* (Hont), zahrňovala 5 miest, 66 dedín, 1 baštinu, 21 pustatín, 2 ostrovy a 1 pozemok; 6. náhija *Nitra*, bola najrozsiahlejšia a tvorilo ju 12 miest, 224 dedín, 1 sídlisko, 1 obchod, 1 majer, 1 kláštor, 31 baštín, 80 pustatín, 1 pozemok a 1 lúka; 7. náhija *Žabokrek* (Žabokreky nad Nitrou, územie Hornej Nitry), bola najmenšia a patrilo k nej len 1 mesto a 10 dedín a 8. náhija *Šelle* (Šaľa), pozostávala z 1 mesta, 41 dedín a 5 pustatín. V celom ejálete sa spolu nachádzalo 837 územných jednotiek, z toho 536 dedín, 30 miest a 48 baštín.¹¹

Oveľa náročnejšie je vymedzenie rozlohy novozámockého ejáletu po vašvárskom mieri. Ten priniesol výrazné zmenšenie osmanskej moci na našom území, ale išlo len o politické hranice a tie sa nezhodovali s reálnym priestorom, ktorý mali osmanské jednotky vo svojom područí. Osmanská strana totiž mierovú zmluvu permanentne porušovala, a existovali aj tzv. daňové hranice, ktoré zahrňovali osady, ktoré platili daň novozámockým Osmanom. Väčšina osád mimo priestoru okliešteného novozámockého ejáletu platila džizje vynútené, pod tlakom osmanských výhražných listov a neraz i pustošivých nájazdov. Niektoré osady sa rozhodli platiť daň dobrovoľne, aby sa vyhli osmanským výbojom. Vznikla tak situácia, keď mnohé obce platili daň na dve strany (*condominium*), aj kráľovským aj osmanským úradom, čo podstatne zhor-

tvo apod. V prípade novozámockého ejáletu sa spomína 30 várošov. Osmani tak nazývali osady, ktoré z určitého dôvodu považovali za dôležité, bez ohľadu na počet obyvateľov alebo na výšku daní, ktoré odvádzali. Niektoré obce v ejálete boli počtom obyvateľov väčšie ako tieto mestá (vároše). BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 50.

¹⁰ *Baština*, predstavovala cirkevný, kláštorný alebo šľachtický statok, majer, kaštieľ apod., ktorý osmanské úrady výnimočne ponechali bývalým majiteľom, a za ktorý ich majitelia platili určitú paušálnu daň. Majitelia baštín ich mohli prenechať svojim deťom ako dedičstvo, prípadne cirkvi. V novozámockom ejálete sa nachádzalo 48 baštín, z toho bolo 44 šľachtických statkov, 2 cirkevné statky a 2 kaštiele s majerom. Majitelia baštín, keďže platili paušálnu daň, už neplatili džizje ani ispendže. BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 50-69.

¹¹ BLASKOVICS, József : *Az újvári ejálet török adóösszeírásai*. Bratislava : Erdem, 1993. s. 30. ISBN 80-900417-9-5.

šovalo postavenie poddaných. Niektoré z týchto osád pritom ležali ďaleko od hraníc, vnútri kráľovského územia, ale Osmani ich aj napriek tomu pokladali za svoje územie a tvrdo vymáhali platenie daní.¹² Celkové problémy s určením hraníc osmanskej moci v danom období komplikuje aj fakt, že v priebehu 22 rokov osmanského panstva sa neustále menila sféra ich vplyvu i intenzita vpádov na kráľovské územia.¹³

Vašváarsky mier a úspešné operácie cisárskych vojsk zmenšili územie ovládané osmanskými jednotkami na juhozápadnom Slovensku. Hrady Hlohovec, Nitra, Levice sa v roku 1664 dostali natrvalo do kráľovských rúk. Zaopatrili ich vojenskými posádkami, čím sa obmedzil rozsah osmanskej moci na severe a východe. Z juhu ohraňovali osmanské panstvo opevnenie v Kolárove na Žitnom ostrove a pevnosť Komárno. Západné územie ejaletu vymedzovala línia pozdĺž rieky Váh, chránená vojenskými posádkami v Šintave, Šali¹⁴ a neskôr hlavne v Leopoldove. Novozámocký ejalet sa v podstate obmedzil na náhije Nové Zámky a Ňárhíd, zahrňujúce bezprostredné okolie Nových Zámkov. Z nitrianskej náhije sem patrili majetky šurianskeho hradu a komjatickej pevnosti.¹⁵ Osmanská držba sa zmenšila na širšie okolie medzi dolným tokom Nitry a Váhu a podľa mierovej zmluvy nemali Osmani nútiť obyvateľov pozdĺž Váhu, Hrona a Nitry k prijatiu osmanského poddanstva. Vašváarsky mier, podobne ako tomu bolo aj pri predošlých zmluvách, neurobil poriadok na pohraničnom území záujmových sfér dvoch nepriateľských mocností a obe strany sa neprestajne napádali.¹⁶ Na tento stav opätovne najviac doplácali poddaní žijúci v pohraničnom regióne.

Osmanský vpád zasiahol viaceré sféry vtedajšej spoločnosti, pričom tento vplyv mal niekedy len krátkodobý charakter, často však išlo

¹² BLASKOVICS, Az újvári ejalet török adóösszeírásai, s. 30.

¹³ KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo a Slovensko, s. 144-146.

¹⁴ Išlo o výrazné obmedzenie osmanskej moci, Hlohovec bol najväčším mestom niekdajšieho novozámockého ejaletu a Šaľa bola centrom jednej z náhijí.

¹⁵ Šurany a Komjatice aj s ich okolím daroval v roku 1665 sultán Mehmed IV. veľkovezirovi Köprülüžáde Ahmedovi. Presné ohraňenie tohto územia je uvedené v deftere základín Köprülüžáde Ahmeda pašu. Veľkovezír toto územie pretvoril na moslimskú náboženskú nadáciu *vakf* a z jej výnosov sa mala postaviť mešita mimo pevnosti Nové Zámky. BLASKOVICS, Az újvári ejalet török adóösszeírásai, s. 359.

¹⁶ HORVÁTH, Posledné obdobie tureckej moci na Slovensku, s. 426-427.

o zmeny, ktoré podstatne ovplyvnili život obyvateľstva.

Veľkosť populácie, počet i veľkosť miest a obcí, ktoré sa dobytím Nových Zámok dostali pod osmanskú nadvládu, dokážeme určiť z deftera novozámockého ejaletu.¹⁷ O presnosti údajov uvedených v deftere nemôžeme pochybovať, keďže bolo v záujme poddaných, aby boli do defteru zapísaní¹⁸ a osmanská strana si na ich zaregistrovaní dala záležať.¹⁹ Napriek tomu, že nemáme nijaké údaje o ženách a deťoch v období osmanskej nadvlády, dokážeme si aspoň utvoriť predstavu o počte dospelých mužov žijúcich na území ejaletu.²⁰ Tých bolo podľa defteru 20 183, domácností v novozámockom ejaletе bolo 14 404. Počet obyvateľov v jednotlivých náhijách ukazuje tabuľka.

Náhija	Počet osôb	Počet domácností ²¹
1. Nové Zámky ²²	—	—
2. Nárhíd	1 159	809

¹⁷ BLASKOVICS, Az újvári ejalet török adóösszeírásai, s. 119-350.

¹⁸ Hlavy rodín si dali záležať, aby boli ich dospelí synovia alebo bratia, s ktorými žili v spoločnej domácnosti, do defteru zapísaní, lebo iba tak sa zabezpečilo ich dedičné právo a zároveň právo pracovať a bývať v danej dedine. BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 46.

¹⁹ Súvisí to s rozdielnosťou moslimského a európskeho lénneho systému. Celé územie Osmanskej ríše bolo vlastníctvom štátu, respektíve sultána, ktorý štát zosobňoval. Iba štát mal právo rozdeľovať statky svojim poddaným ako benefície. Tie dostávali do užívania za služby, ktoré pre štát vykonali, avšak benefície si mohli lénnici ponechať len v čase, kým vykonávali službu viažucu sa na benefíciu. Osmanské úrady väčšinou vykonávali súpis majetkov a poddaných priamo na mieste, len do vzdialených dedín nešli, ale predvolali richtárov, aby podľa ich výpovedí spísali údaje. Aby osmanské úrady zabezpečili pravidelné platenie daní, dbali na to, aby boli dane povinní obyvatelia podľa mien presne zaregistrovaní, a vďaka tomu identifikovateľní. BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 31-40.

²⁰ S výnimkou niektorých prípadov, ako sú mestá v náhiji Hont, Žibritov a Kemence, ktoré platili paušálne 20 000 akče a ich obyvateľstvo nebolo spísané. BLASKOVICS, Az újvári ejalet török adóösszeírásai, s. 246.

²¹ Podmanené obyvateľstvo platilo okrem dane z hlavy *džizje* aj domovú daň *ispendže*. V prípade, že slobodní alebo aj ženatí muži žili v jednej domácnosti s rodičmi, nemuseli platiť *ispendže*, ale platili len *džizje*. Z tohto dôvodu je počet dospelých mužov a domácností rozdielny. BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 46.

²² V prípade náhije Nové Zámky, ktorú tvorila len samotná pevnosť, neuvádza defter nijaké poddané obyvateľstvo, keďže v pevnosti žila len osmanská vojenská posádka a obchodníci z Balkánu.

3. Tekov	5 197	3 615
4. Komárno	2 002	1 437
5. Hont	3 818	2 541
6. Nitra	7 334	5 472
7. Žabokreky	292	212
8. Šaľa	381	318
Spolu	20 183	14 404

Z tohto prehľadu vyplýva, že najviac dospelých mužov žilo v nitrianskej náhiji, ktorá bola rozlohou a počtom dedín najväčšia. Obyvateľstvo náhije Nitra tvorilo až 36,34 % z celkového počtu mužského obyvateľstva novozámockého ejaletu. Naopak, titul náhije s najmenším počtom obyvateľov prirodzene získala najmenšia náhija Žabokreky. V tej sa sústredilo len 1,45 % zo všetkých daň platiacich obyvateľov. Avšak tieto údaje sú značne skresľujúce a oveľa reálnejší pohľad na stav populácie získame, ak sa pozrieme na počet obývaných a opustených miest a dedín v jednotlivých náhijách. V novozámockom ejalete bolo zapísaných 30 miest a 536 dedín, pričom sa dozvedáme, že z celkového počtu bolo osídlených 470 obcí a miest, opustených zostalo 96 dedín. Vďaka tomu si vieme predstaviť nakoľko doľahla osmanská nadvláda na jednotlivé regióny, a ktoré z nich boli príchodom vojsk najviac zasiahnuté.

Náhija	Vároš	Dedina	Spolu	Obývané	%	Neobývané	%
1. Nové Zámky	—	—	—	—	—	—	—
2. Nárhíd	5	19	24	16	66,67 %	8	33,33 %
3. Tekov	5	143	148	118	79,73 %	30	20,27 %
4. Komárno	1	33	34	33	97,06 %	1	2,94 %
5. Hont	5	66	71	66	92,96 %	5	7,06 %
6. Nitra	12	224	236	194	82,20 %	42	17,80 %
7. Žabokreky	1	10	11	8	72,73 %	3	27,27 %
8. Šaľa	1	41	42	35	83,33 %	7	16,67 %
Spolu	30	536	566	470	83,04 %	96	16,96 %

O príčinách opustenia týchto obcí sa defter nezmieňuje. Vieme však, rozlíšiť tri obdobia, počas ktorých došlo ku strate obyvateľstva jednotlivých dedín.

V prvej fáze došlo k vyľudneniu osád v južnej časti Slovenska v čase, keď osmanská armáda postupovala smerom k Novým Zámkom.

Napredujúca armáda si snažila zabezpečiť čo najširšie zázemie, nerušený postup k pevnosti i spojenie cez Dunaj s ostrihomskou posádkou. Tak boli vypálené niektoré dediny ako Mužla či Ebed.²³

K druhej vlne vyľudňovania došlo v dôsledku ničivých nájazdov tatárskych a osmanských jednotiek v priebehu obliehania pevnosti, teda v auguste a septembri 1663. V osmanskom tábore sa míňali zásoby potravín, a tie bolo možné zaobstarať len plienením a rabovaním okolitého obyvateľstva. Osmanské a tatárske jednotky, ktoré pri obliehaní neboli potrebné, sa pustili na koristné výboje. Okrem potravín či dobytku, zháňali aj zajatcov pre vojská v tábore. Lúpežné výpravy postupovali niekoľkými smermi, za obeť im padla oblasť Žitného ostrova, okolie Váhu až po Šaľu, Šintavu a Hlohovec.²⁴ Vidiecke obyvateľstvo, aby sa zachránilo pred hrozivými nájazdmi, opúšťalo svoje domovy a utekalo do opevnených miest a hradov. Tu však našla útočisko len časť obyvateľstva. Mnohí dedinčania zostali v boji proti osmanským dobyvateľom odkázaní sami na seba.²⁵ Tatárske vojská pustošili slovenské územie aj v septembri 1663. Pustili sa proti dedinám hore údolím Nitry a Váhu. Svoj útok sústredili na okolie Topoľčian, Bánoviec a Trenčína, kde vypálili 17 dedín, a pritom povraždili alebo zajali veľké množstvo ľudí.

Ale ani po dobytí novozámockej pevnosti sa vyľudňovanie dedín na juhozápadnom Slovensku nezastavilo. Novozámockí Osmani vyzvali mestá na západnom i strednom Slovensku, aby sa dobrovoľne podrobili tureckej moci. Asi 200 zástupcov obcí sa zo strachu pred drancovaním dostavilo do osmanského tábora. Ostatných prinútili k prijatiu osmanského panstva lúpežné výpravy, rabovanie, odvlečenie do otroctva a vraždenie.²⁶

Obyvatelia vydrancovaných dedín, ktorým sa podarilo zachrániť si životy pred pustošivým osmanským vpádom, nemohli zostať v zničených dedinách a boli nútení zmeniť bydlisko. Sťahovanie poddaných si v tomto prípade nemožno predstaviť ako masové opúšťanie danej lokality vedúce k úplnému vyľudneniu postihnutých oblastí. Väčšina

²³ HAICZL, Kálmán : *Érsekújvár multjtábol*. Érsekújvár : Winter Zsigmond fia könyvnyomda, 1932. s. 180.

²⁴ HORVÁTH, Posledné obdobie tureckej moci na Slovensku, s. 423.

²⁵ KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo a Slovensko, s. 134.

²⁶ HORVÁTH, Posledné obdobie tureckej moci na Slovensku, s. 423-424.

poddaných, približne dve tretiny, si našla nový domov vo svojej bezprostrednej blízkosti vo vzdialenosti okolo 15-20 km od ich pôvodného bydliska.²⁷ Teda sa presťahovali do najbližšej obývanej dediny. Títo novousadlíci väčšinou naďalej obrábali pozemky a lúky dedín, ktoré boli nútení opustiť. O tejto praxi sa zmieňuje aj novozámocký defter.²⁸

Aby sme si dokázali vytvoriť obraz o veľkosti dedín a miest, v ktorých žili obyvatelia jednotlivých regiónov, a ktoré sa dostali pod osmanskú nadvládu, zhrnieme si v najväčšie obce v jednotlivých náhi-
jach.

Náhije	Dedina/vároš	Počet osôb
Nárhíd	Kürt (Strekov)	123
	Kéménd (Kamenín)	122
	Madžar Sódín (Svodín)-vároš	115
	Mező Ölved (Veľké Ludnice)-vároš	111
Tekov	Nagy Sarló (Tekovské Lužany)-vároš	411
	Verebil (Vráble)-vároš	190
	Oslan (Oslany)-vároš	110
	Nimet (Tekovské Nemce)	113
	Ledince (Ladice)	104
Komárno	Buča (Búč)	144
	Sen Petre (Dolný Peter)	129
	Moč (Moča)	110
	Bátor Keszó (Vojnice)-vároš	76
Hont	Nagybörzöny (Börszön)	209
	Fűzes Gyarmat (Hontianska Vrbica)	192
	Selín (Selany)-vároš	177
	Sovka (Salka)	176
	Bát(Bátovce)-vároš	167
Nitra	Galgofča (Hlohovec)- vároš	583
	Nagy Topócsán (Topoľčany)-vároš	192
	Sente (Šintava)-vároš	136
	Komjátín (Komjatice)-vároš	127
	Kovarce-vároš	118

²⁷ DÁVID, Géza : *Pasák és begeg uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok.* Budapest : Akadémiai kiadó, 1997. s. 42. ISBN 963 05 8212 0.

²⁸ Ide napríklad o dedinu Vásárhely v nárhídskej náhiji, pri ktorej sa spomína, že je neobývaná, nachádza sa v blízkosti mesta Madžar Sódín (Svodín), a že niektorí obyvatelia tohto mesta obhospodarujú polia tejto dediny. BLASKOVICS, *Az újvári ejálet török adó-összeírásai*, s. 127.

	Ůrmín (Mojmírovce)	112
	Pereslín (Preseľany)-vároš	110
Žabokrek	Žabokrek (Žabokrek)-vároš	60
	Vysočan (Vysočany)	60
Šaľa	Pered (Tešedíkovo)	61
	Dejáki (Diakovce)	61
	Šelle (Šaľa)-vároš	59

Zaujímavým poznatkom, ktorý môžeme z tejto tabuľky vyvodit', je fakt, že v mnohých náhijách boli dediny počtom obyvateľov väčšie ako niektoré mestá. Počet dospelých mužov najväčších miest v novozámockom ejálete sa v priemere pohyboval v rozmedzí od 100 do 200 mužov. Výnimkou sú náhije Žabokrek a Šaľa, kde počet mužských obyvateľov nedosahoval viac než 61 mužov. Z tohto rámca sa úplne vymykajú mestá Tekovské Lužany so 411 daň platiacimi mužmi a Hlohovec s 583 dospelými mužmi. Tieto dve mestá počtom obyvateľov vysoko prevyšujú ostatné obce. V úplnom protiklade s nimi je najmenšia dedina celého ejáletu nachádzajúca sa v náhiji Šaľa. V dedine Nebojsa boli len dve domácnosti a žili tu len dvaja dospelí muži, Pál Ludas a jeho syn Petör.²⁹

Pozornosti určite neunikne, že väčšina miest je ale počtom obyvateľov dosť malá, poukazuje to na jeden z dôsledkov osmanskej expanzie na našom území, ktorý sa prejavil na veľkosti miest. Mešťania zo strachu utekali a opúšťali svoje domovy³⁰ a zároveň sa mnohí obyvatelia miest utiahli do dedín. Obce tak boli pomerne malé, ale na druhej strane tvorili hustejšiu sieť osídlenia ako dnes.³¹ Ešte lepší pohľad na veľkosť obcí v čase osmanského panstva nám ponúka pohľad na priemerný počet dospelých mužov pripadajúcich na osadu v jednotlivých náhijách. Vieme si tak vytvoriť obraz o rozsahu spoločenstiev, v ktorých žilo vtedajšie obyvateľstvo a zároveň môžeme pozorovať rozdiely medzi regiónmi novozámockého ejáletu.

Náhije	Priemerný počet obyvateľov pripadajúcich na jednu osadu
1. Nové Zámky	—————
2. Nárhíd	72,44

²⁹ BLASKOVICS, Az újvári ejálet török adóösszeírásai, s. 349.

³⁰ HORVÁTH, KOPČAN, Turci na Slovensku, s. 165.

³¹ KOČIŠ, Nové Zámky v minulosti a súčasnosti, s. 31.

3. Tekov	44,04
4. Komárno	60,67
5. Hont	57,85
6. Nitra	37,08
7. Žabokreky	36,50
8. Šaľa	10,88

Vašvársky mier a úspešné vojenské operácie spojeneckých vojsk v priebehu roku 1664 výrazne zmenšili hranice osmanskej moci na juhozápadnom Slovensku. Veľkosť niekdajšieho rozsiahleho ejaletu sa obmedzila len na oblasť dolných tokov Váhu, Nitry a Hrona a v podstate sa scvrkla na náhiju Ňárhíd, malú časť nitrianskej náhije a náhiji Komárno a Tekov.³²

Osmani stratili väčšinu veľkých miest a dedín, v dôsledku čoho prišli o podstatnú časť svojich príjmov.³³ Tento fakt nemal negatívny dopad len na osmanských dobyvateľov, ale v konečnom dôsledku doľahol aj na obyvateľov území, ktoré sa oslobodili spod osmanskej nadvlády. Osmani neboli ochotní zmieriť sa s týmito stratami a napriek mierovej zmluve si robili nároky na svoje bývalé územia. Poddaných vyzývali k podrobeniu sa výhražnými listami, ktoré väčšinou zopakovali niekoľkokrát, pričom s každým listom stupňovali svoje hrozby.³⁴ Ak nezabrali listy a dediny sa nepodrobili, neváhali osmanskí dobyvatelia použiť násilie. Väčšinou popravili miestnych richtárov, a keď nezabralo ani to, plienili obce, vraždili ľudí a brali ich do otroctva.³⁵

V správaní Osmanov voči domácemu obyvateľstvu môžeme rozlíšiť dve tendencie. Poddaní, čo žili na území podrobenom Osmanmi, nemali, pokiaľ platili dane, so svojimi novými pánmi nijaké problémy a mohli fungovať v relatívne pokojných podmienkach. Horšie na tom boli ale obyvatelia dedín, ktoré neboli ochotné podvoliť sa osmanskej moci. Stali sa tak terčom pravidelných útokov, kvôli čomu dochádza v tomto období k ďalšiemu úbytku obyvateľstva.

³² HORVÁTH, Posledné obdobie tureckej moci na Slovensku, s. 423.

³³ Len strata mesta Hlohovec znamenala, že Osmani prišli o zisk na daniach v hodnote 153 000 akče. Išlo o enormnú sumu, pre porovnanie môžeme uviesť, že výnos na daniach z celej náhije Ňárhíd bol okolo 321 000 akče. BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 49-58.

³⁴ MATUNÁK, Život a boje na slovensko tureckom pohraničí, s. 245-248.

³⁵ HORVÁTH, Posledné obdobie tureckej moci na Slovensku, s. 423.

Najväčšie nájazdy sa udiali v priebehu sedemdesiatych rokoch. V zime 1669 sa s príchodom nového miestodržiteľa novozámockého ejaľetu, krutosť vpádov zintenzívnila. Osmanské jednotky v Chynoranoch a Beliciach popravili richtárov a Žabokreky celé vylúpili. Šaľu, ktorá odmietla platiť dlane, podpálili, mnohých ľudí zavraždili a odviekli do zajatia. V októbri 1671 zas podpálili jednu dedinu medzi Hlohovcom a Nitrou, pretože už roky neplatila dane. Jej obyvateľov pobili alebo odviekli. Osmani sa často vracali do nitrianskeho regiónu, ktorý im kedysi patril. Pravidelne tu vypaľovali dediny a brali ľudí do otroctva, mnohí, aby si vyhli tomuto osudu, boli ochotní pristúpiť na poplatnosť Osmanom. Do otroctva sa väčšinou dostali len mladí a ženy, starších obyvateľov Osmani povraždili. V roku 1682 podnikli novozámocké vojská útok na Topoľčany a ich okolie, do otroctva padlo 400 ľudí a 300 ich zabili. Do tejto oblasti sa vrátili aj v roku 1683. V tomto období sa často vyhrážali aj Hlohovcu a jeho obyvateľom, ich vyhrážky však neboli pre mesto až takým nebezpečenstvom, keďže sa v ich blízkosti nachádzala nová pevnosť Leopoldov. Známy je aj prípad Oslian, ktoré napadli na Veľkú noc a odviekli odtiaľ mnoho mladých žien a detí.³⁶

Príkladov osmanských pustošivých nájazdov je podstatne viac. Ich spoločným menovateľom je, že síce sa nám zachovali opisy hrôz, ktoré páchali osmanské vojská, len zriedkavo sa pri zabitých a odvedených obyvateľoch zmieňujú aj o ich počtoch. Preto je náročné určiť, aký bol ich presný dosah na veľkosť obyvateľstva. Nemôžeme však poprieť, že išlo o negatívny zásah, ktorý zapríčinil pokles populácie mnohých osád, na druhej strane si však tieto udalosti nemožno predstavovať ako úplné masakry celých dedín. Tie sa vyskytli len vo výnimočných prípadoch. Osmani pri svojich útokoch využívali psychológiu strachu, ich primárnym cieľom bolo donútiť obyvateľov platiť dane, keďže to bol jediný zdroj ich príjmu, a preto aj tak dôsledne vyzývali obce, aby sa im podrobili. K vyľudneniu pohraničných oblastí prispeli nielen boje, ale aj zajímanie ľudí a ich odvedenie do otroctva, istým percentom určite prispela aj migrácia ľudí a ich opúšťanie nebezpečných oblastí.³⁷

Ako sa preriedil počet obyvateľov bezprostredne po vyhnaní Osmanov z juhozápadného Slovenska možno usúdiť zo súpisu z roku 1685.

³⁶ MATUNÁK, Život a boje na slovensko tureckom pohraničí, s. 250-261.

³⁷ HORVÁTH, KOPČAN, Turci na Slovensku, s. 166.

Ten poukazuje na smutnú skutočnosť, že väčšina obcí bývalého novo-zámockého ejáletu zostala neobývaná. Často pritom išlo o obce, ktoré patrili v čase trvania ejáletu k väčším čo sa počtu obyvateľov týka. Zo súpisu nedokážeme zrekonštruovať osudy všetkých obcí, ktoré boli kedysi v osmanských rukách, skôr z neho môžeme sledovať stav obcí, ktoré boli súčasťou okliešteného ejáletu. Nedožadujeme sa ani príčinu opustenia týchto osád. Môžeme sa preto len domnievať, že padli za obeť bojom medzi osmanskými a cisárskymi jednotkami. Keďže súpis je z roku 1685, je tiež veľmi pravdepodobné, že niektoré obce ich obyvateľia opustili v strachu pred zúriacimi bojmi a ešte sa do svojich domovov nevrátili. V súpise sa vyskytujú aj mestá, ktoré mali charakter pevnosti a teraz zostali neobývané. Takým príkladom sú Šurany, v ktorých kedysi sídlila menšia osmanská posádka, alebo Kolárovo, ktoré bolo od roku 1664 v cisárskych rukách, ale v roku 1685 už bolo neobývané.

V bezprostrednom okolí Nových Zámok boli vyľudnené osady Lék, Gúg, Gyorok, Nárhíd, Imeľ, Hul, Šurany, Andovce, Iža, Mužla, Zemné, Hurbanovo, Šoporňa. Okrem nich došlo aj k vyľudneniu veľkého počtu obcí, ktoré mali len málo obyvateľov. Ešte lepší obraz o katastrofálnych dôsledkoch oslobodzovacích bojov na úbytok populácie dostaneme, ak si uvedomíme, že takmer polovica obcí zostala bez obyvateľstva.³⁸

Ak sa pokúsime rekonštruovať národnostnú skladbu obyvateľov ejáletu, môžeme opäť využiť defter novo-zámockého ejáletu z roku 1664. Tento daňový súpis priamo nezachytáva národnostné zloženie domácich obyvateľov, ale keďže zaznamenáva menný zoznam všetkých dospelých a daň platiacich mužov, analýzou ich priezvisk a mien si môžeme utvoriť obraz o ich národnosti. Ešte lepší obraz o národnostnom zložení podmaneného územia nám poskytujú toponymá. Podľa Blaskovicsa osmanská administratíva preberala zemepisné názvy tak, ako ich miestne obyvateľstvo nazývalo, teda ako ich richtári pri súpise udávali. K jediným deformáciám miestnych názvov došlo v dôsledku ich prispôbenia osmanskej fonetike a písaniu.³⁹ Osady so slovenským názvom⁴⁰

³⁸Magyar Országos Levéltár Budapest (ďalej MOL), Urbaria et Conscriptioes, fasciculum 10, N°2, Consignatio, 1685.

³⁹BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 31-43.

mali slovenské obyvateľstvo, osady, obývané maďarskými obyvateľmi zas mali maďarské názvy.⁴¹ Osady, ktoré sa nachádzali na území jazykových hraníc, alebo so zmiešaným obyvateľstvom, mali dve paralelné, maďarské i slovenské pomenovania.⁴²

Treba si však uvedomiť, že tento Blaskovicsov pohľad na rozlíšenie národnostných hraníc maďarského a slovenského obyvateľstva je nepostačujúci. V súpise sa vyskytujú aj dediny s maďarským názvom, ale ak sa pozrieme na mená ich obyvateľov, zistíme, že majú čisto slovenské mená. Ide najmä o dediny, v ktorých názve sa vyskytuje prívlastok *Tót*⁴³ (Slovák, slovenský): *Tót Vezekín* (Plavé Vozokany), *Tót Szőlós* (Rybník), *Tót Almás* (Jabloňovce), *Felső Tót Baka* (Devičany). Okrem nich sú to aj obce a mestá s maďarským názvom, v ktorých však žilo aj slovenské obyvateľstvo: *Kis Topócsán* (Topoľčianky), *Nagy Topócsán* (Topoľčany), *Nímet Baka Bánya* (Pukanec).⁴⁴ Pri rekonštrukcii národnostného zloženia podmaneného obyvateľstva si treba uvedomiť, že jednotlivé obce neboli národnostne homogénne. V maďarských dedinách žili aj slovenské rodiny a rovnako v slovenských dedinách sa našli aj maďarskí obyvatelia.

Z deftera vyplýva, že v troch južných náhijách Ňárhíd, Komárno a Šaľa bola jednoznačná prevaha maďarského obyvateľstva, nenájdeme tu ani jednu dedinu, ktorá by niesla slovenské, či aspoň paralelné pomenovanie. Ani pohľad na mená obyvateľov jednotlivých obcí nenaznačuje väčší výskyt slovenskej populácie, práve naopak, ide skôr o výnimočný jav. V náhiji Hont už bola zastúpená aj slovenská národnosť. Slováci sa sústredili na severe náhije väčšinou v menších dedinách. Tekov je príkladom náhije s najväčším výskytom národnostne zmiešaných obcí. Čisto slovenské obce sa nachádzali na hranici s nitrianskou náhijou

⁴⁰ Napríklad: Oranica, Bistričan (Bystričany), Veliké Pole (Veľké Pole), Voznica, Kamenec (Kamenec pod Vtáčnikom), Radište (Veľký Klíž), Radošina, Opatofce (Výčapy Opatovce), Visočan (Vysočany).

⁴¹ Nagy Sarló (Tekovské Lužany), Lök, Izsa (Iža), Mocs (Moča), Kis Várad (Nitriansky Hrádok), Disznós (Disnóš), Alsó Csöp (Dolný Čepeň), Nyárasd (Topoľníky).

⁴² Kozárofcse=Nagy Kovács (Kozárovce), Veľký Vozokan=Nagy Vezekín (Veľké Vozokany), Kokos Faluja=Kokošova Vies (Kokošová), Gorné Žemberofce=Nagy Zember (Žemberovce).

⁴³ Podľa Kláry Hegyi aj osmanskí úradníci používali na označenie Slováka výraz *Tót*. HEGYI, Klára : *A török hódoltság várai és várkatonasága*. 1. kötet. Budapest : História, 2007. s. 267. ISBN 963 9627 079.

⁴⁴ BLASKOVICS, Az újvári ejalet török adóösszeírásai, s. 67-101.

v blízkosti Topoľčianok. Veľké mestá Tekovské Lužany a Vráble obývali Maďari, Kozárovce obe národnosti a v Oslanoch dominovalo slovenské obyvateľstvo. V najväčšej, nitrianskej náhiji sa maďarské obyvateľstvo sústredilo prevažne v jej južnej časti, v okolí Komjatíc a Šintavy. Od Nitry na sever prevažujú rýdzo slovenské dediny, ktoré sa nachádzali v okolí Topoľčian, Topoľčianok a Hlohovca. V týchto veľkých mestách, hlavne v Hlohovci pritom žilo zmiešané obyvateľstvo.

Ak sme sa aj priorityne sústredili na dve najrozšírenejšie národnosti, maďarskú a slovenskú, neznamená to, že boli jediné, ktoré na tomto území žili. O pôvode obyvateľstva nás informujú aj národnostné mená. Spomedzi nich sú najfrekvencovanejšie priezviská Horvát, Cseh, zastúpené sú aj také, ktoré naznačujú pôvod z Moravy (Moravan, Moravčík, Moravec), menej ich naznačuje nemecký pôvod (Nemec, Nimec, Nemčík) a poľský pôvod (Polák, Poliak, Lengyel). Vyskytuje sa aj niekoľko rumunských (Olá, Oláj, Aláh), juhoslovenských mien (Rác, Bošňák) a iných: Rusňák, Hucul, Kumán, Kún, Polovec, Plavecký či Szíkel. Toto obyvateľstvo však tvorilo len menšinu.⁴⁵

Osmanská nadvláda prispela k zmene národnostného zloženia juhozápadného Slovenska. Práve tým, že vyľudnila oblasti južného Slovenska, podnietila sťahovanie slovenského obyvateľstva do opustených oblastí, čím viedla k posilneniu slovenského elementu v tomto regióne. Po vyhnaní Osmanov zostali mnohé osady úplne vyľudnené a bolo potrebné ich znovu osídliť. V tejto úlohe zohrali svoje miesto práve Slováci, ktorí prichádzali z najrôznejších kútov Slovenska, aby osídlili južné oblasti v okolí Nitry až po Komárno a Ostrihom.⁴⁶ Sprievodným javom osmanskej nadvlády bolo aj oslabenie vplyvu a veľkosti nemeckej populácie v mestách. Nemcov vytlačili Maďari, ktorí sem dlhodobo unikali pred osmanskými vojskami a čiastočne k tomu prispeli aj Slováci.⁴⁷ Osmanská nadvláda viedla aj k postupnému posilňovaniu slovenského povedomia a rovnaký vplyv mala aj na príslušníkov maďarskej národnosti.

⁴⁵ BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 41-42.

⁴⁶ RÁC, István : *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Debrecen : Kossuth Egyetemi kiadó, 1995. s. 134. ISBN 963 472 1036.

⁴⁷ KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo a Slovensko, s. 184.

Čo sa týka náboženského života podmaneného obyvateľstva, treba si uvedomiť, že práve náboženský rozdiel bol primárnym faktorom, ktorý formoval vzťahy medzi domácim obyvateľstvom a jeho podmaniteľmi. Napriek typickému dobyvačnému charakteru islamu a snahám o jeho šírenie, o tejto tendencii nemôže byť v Uhorsku, tobôž ešte v novozámockom ejálete, ani slova.⁴⁸ Postoj Osmanov k obyvateľstvu podmaneného územia vychádzal z princípov zakotvených v Koráne a islamskom práve *šaria*. Títo nemoslimovia, príslušníci náboženstva „knihy“, t.j. Biblie, boli obmedzení určitými diskriminačnými opatreniami, ktoré mali zdôrazniť ich podradenosť voči pravým veriacim. Na druhej strane si mohli ponechať svoje kultové miesta a slobodne praktizovať svoje náboženstvo. „Národy knihy“ tak mohli profitovať z právnej a administratívnej autonómie vo všetkých oblastiach spojených s náboženstvom.⁴⁹ Osmani do náboženského života podmanených obyvateľov svojimi nariadeniami nijako nezasahovali a ponechali im možnosť slobodne vyznávať tú vieru, ktorú chceli.

Prítomnosť Osmanov v Uhorsku a ich náboženská tolerancia tak ovplyvnili náboženský život podrobeného obyvateľstva, a to hneď v niekoľkých oblastiach. Nebezpečenstvo osmanského útoku zapríčinilo, že mnohí katolícki cirkevní hodnostári z ohrozeného územia ušli. Vytváral sa tak priestor pre nerušené pôsobenie a šírenie reformácie. Existujú aj názory, že moslimovia z politických dôvodov primárne podporovali reformáciu, ktorá sa v tejto dobe stala aj nositeľom kultúry a vzdelanosti,⁵⁰ ale v prípade novozámockého ejáletu to tak jednoznačne označiť nemožno. Dochovali sa totiž aj ochranné listy, ktoré novozámocí Osmani vydali františkánom. Tie im zabezpečovali ich ochranu a nerušené pôsobenie na podmanenom území: „*Slubujem na moju pravú tureckú vieru... že týmto trinástim nitrianskym mníchom za celé dva roky naša turecká strana a naši bojovníci... nijako neublížia a neurazia ich.*“⁵¹ Okrem toho, hneď po dobytí pevnosti, povolili miestnym duchovným

⁴⁸ HEGYI, A török hódoltság várai és várkatonasága. 1. kötet, s. 251.

⁴⁹ HITZEL, Frédéric : *Osmanská říše v 15.-18. století*. Praha : Nakladatelství lidové noviny, 2005. s. 149-150. ISBN 80-7106-567-6.

⁵⁰ HEGYI, Klára : *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest : Gondolat, 1967. s. 266-267. ISBN 963 280 4430.

⁵¹ MATUNÁK, Život a boje na slovensko tureckom pohraničí, s. 244.

a františkánom zostať v pevnosti a podľa vlastného uváženia naďalej vykonávať svoju činnosť v regióne.⁵² Preto možno zhodnotiť, že Osmani v novozámockom ejaľete zachovali v náboženskej otázke neutrálne stanovisko, nezasahovali v prospech žiadneho z nich. Ale práve vďaka okolnostiam, ktoré ich expanziu sprevádzali, prispeli k šíreniu reformácie. Náboženská tolerancia patrila k pozitívnym dôsledkom osmanskej nadvlády, vďaka čomu bolo ich panstvo prospešné a pre mnohých kalvínov či protestantov priam vítané.⁵³ Žiaľ, tento moslimský výdobytok mal len krátke trvanie a po vyhnaní Osmanov sa presadil protireformačný kurz.

Osmanskú expanziu sprevádzali okrem náboženskej tolerancie aj prestupy z jednej viery na druhú, a to i napriek tomu, že kresťania i moslimovia ich tvrdo trestali. Oveľa častejšie sa vyskytli prípady, keď kresťania prestúpili na islam. Tento prestup pre moslimov nepredstavoval nijakú morálnu bariéru. Konverziu povoľoval aj Korán, podľa ktorého nikomu nemôžu byť vo veciach viery kladené nijaké prekážky.⁵⁴ Nový moslim musel po veľkej rituálnej očiste odrecitovať vyznanie viery, v prítomnosti dvoch svedkov sa bez fyzického a morálneho donútenia rituálne prezliecť⁵⁵ a absolvovať obriezku.⁵⁶ Išlo o neodvolateľný akt, jeho zrušenie bolo dôvodom k najvyššiemu trestu.⁵⁷ Uvedomovali si to aj samotní prebehľáci, z ktorých sa stávali bezcitní a obávaní jedinci, čo sa prenieslo aj do ľudového príslovia: „*Poturčenec horší ako Turek.*“⁵⁸ Prebehlík sa však musel obávať aj kresťanov. Tí sa s prebehlíkmi vysporiadavali veľmi kruto, napichovali ich na kôl, čo považovali za chvályhodný, kresťanský skutok.⁵⁹

V rámci novozámockého ejaľetu sa títo „prebehľáci“ vyskytli len

⁵² HAICZL, Érsekújvár multjából, s. 188.

⁵³ TIBENSKÝ, Ján - URBANCOVÁ, Viera : *Slovensko očami Európy 900-1850*. Bratislava : Academic Electronic Press, 2003. s. 126. ISBN 80-89104-23-1.

⁵⁴ *Le Coran*. Paris : Presse Offset, 2006. s. 40. ISBN 274 346 1209.

⁵⁵ Oblečenie bolo základným viditeľným rozlišovacím znakom medzi kresťanmi a moslimami. HITZEL, Osmanská ríše v 15.-18. storočí, s. 152.

⁵⁶ TIBENSKÝ, URBANCOVÁ, Slovensko očami Európy 900-1850, s. 127.

⁵⁷ HITZEL, Osmanská ríše v 15.-18. storočí, s. 152.

⁵⁸ ZÁTURECKÝ, Adolf Peter : *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia*. Bratislava : Tatran, 1975. s. 154.

⁵⁹ TIBENSKÝ, URBANCOVÁ, Slovensko očami Európy 900-1850, s. 127.

v radoch civilného obyvateľstva, v súpisoch, ktoré máme k dispozícii neexistuje nijaká zmienka, že by sa im podarilo preniknúť aj do vojenských štruktúr Osmanskej ríše.⁶⁰ Motivácie k prestupu na islam mohli byť rôzne, v každom prípade išlo skôr o snahu domácich obyvateľov zlepšiť si sociálne postavenie, než náboženské presvedčenie či znalosť doktríny. Skutočne trestuhodným však bol opačný scenár, ak moslim konvertoval na kresťanstvo. Takýto človek si vyslúžil sociálnu izoláciu a opovrhnutie moslimskej spoločnosti.⁶¹

Vzťah osmanského a domáceho obyvateľstva determinoval elementárny rozdiel medzi oboma skupinami – náboženstvo. Osman bol vnímaný ako pohan a úhlavný nepriateľ kresťanskej Európy. Osmani do Európy prichádzali ako útočníci a dobyvatelia, a tak boli aj primárne chápaní. Ako charakteristickú vlastnosť im pripisovali ich krutosť. Takáto koncepcia Turka bola pre európskych panovníkov vítaná, keďže napomáhala udržiavať poslušnosť poddaných a pomáhala pri získavaní financií na protiturecké vojny.⁶²

V európskej spoločnosti sa tak vytvoril a živil stereotypný obraz Turka - väzniteľa kresťanov, ktorý sprevádzalo niekoľko neoddeliteľných znakov. Na charakteristiku Turka si vtedajšia spoločnosť vystačila niekoľkými epitetami a slovnými spojeniami. Najfrekvencovanejšie boli: *úhlavný nepriateľ, výslovný nepriateľ kresťanov, krvilačný tyran, barbar, pohan*.⁶³ Na zdôraznenie civilizačnej odlišnosti sa najčastejšie využívali prirovnania zo zvieracej ríše: *hovadá, chlípne šelmy, levy, draky, psi besné*.⁶⁴

Treba podotknúť, že tento dôkladne pestovaný obraz Turka - úhlavného nepriateľa kresťanov a otrokára primerane neodrážal realitu, ale vo vtedajšej Európe absentovala snaha o lepšie spoznanie mosli-

⁶⁰ To prirodzene nevylučuje možnosť, že slúžili aj v osmanských vojenských oddieloch. Je možné, že boli súčasťou len niektorých pomocných jednotiek, ako aj to, že v súpisoch ich pôvod len jednoducho nikto nezaznačil. So slovenským prebehlikom slúžiacim v osmanskej armáde sa stretávame len vo filakovskej náhiji. HEGYI, A török hódoltság várai és várkatonasága. 1. kötet, s. 267.

⁶¹ KOPČAN, KRAJČOVIČOVÁ, Slovensko v tieni polmesiaca, s. 95.

⁶² RATAJ, Tomáš : Ouhlavní nepřítel všeho křesťanstva. Turci v obrazech a představách raného novověku. In: KUDĚJ. Časopis pro kulturní dějiny, roč. 1, 1999, č. 2. s. 22-23.

⁶³ PILÁRIK, Štefan : Výber z diela. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1958. s. 227-285.

⁶⁴ PILÁRIK, Štefan : Sors Pilarikiana. Bratislava : Tatran, 1989. s. 27- 137.

mov.⁶⁵ Až dobytie Nových Zámkov, zriadenie ejáletu a priame kontakty kresťanského a moslimského obyvateľstva poskytli obom stranám možnosť utvoriť si reálny obraz jeden o druhom. Podľa Kláry Hegyi toto spolužitie a jeho prejavy prispeli ku zhoršeniu už existujúceho negatívneho vnímania Osmanov uhorským obyvateľstvom a násilie, ktoré na domácich Osmani uplatňovali len prehĺbilo odpor voči týmto „odvekým nepriateľom kresťanstva“.⁶⁶ S týmto názorom sa nemôžeme celkom stotožniť, keďže si myslíme, že je nevyhnutné rozlišovať medzi postavením poddaných na podmanenom území a situáciou tých, čo žili na pomedzí osmanko - uhorskej moci. Myslíme si, že názor Kláry Hegyi možno aplikovať len na druhú menovanú skupinu, v prípade tej prvej sa totiž stretávame aj s pozitívnym vnímaním osmanského panstva.

Kvalitu života obyvateľstva, ktoré žilo na území novozámockého ejáletu ovplyvňoval jediný zásadný fakt, platenie daní. Osmani považovali odmietnutie platenia daní za najväčšiu urážku.⁶⁷ Po zriadení ejáletu preto dôkladne dohliadli na to, aby sa obyvateľstvo vrátilo na svoje statky a čo najskôr sa obnovil normálny chod ich života, čo zaručovalo aj platenie daní. Tí, čo platili dane sa stali *zimmí*, teda poddaní Osmanskej ríše a boli pod sultánovou ochranou.⁶⁸ Osmani poplatným dedinám vystavili ochranný list, prípadne potvrdenie o zaplatení daní, aby ich nezničili iné osmanské oddiely, v dedinách ponechali niekdajšiu samosprávu a ďalej sa do osudov obyvateľov poplatných obcí nestarali.⁶⁹ Vydávanie ochranných listov bolo bežnou praxou a slúžilo aj ako cestovný pas pri cestovaní na trhy nachádzajúce sa na osmanskom území.⁷⁰

⁶⁵ RATAJ, Ouhlavní nepřítel všeho křesťanstva..., s. 22-35.

⁶⁶ HEGYI, Egy világbirodalom végvidékén, s. 145.

⁶⁷ Poddaní museli svojim novým pánom odvádzať tri druhy daní. Prvá bola daň z hlavy *džizije*, v prípade novozámockého ejáletu bola vo výške 50 akče. Druhú daň predstavovala domová daň *ispendže*, vo výške tiež 50 akče a napokon to bola daň z poľnohospodárskych produktov. Ich rozsah a výšku presne stanovovalo kánunnáme novozámockého ejáletu. BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmanko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 46-47.

⁶⁸ BLASKOVICS, Nové Zámky pod osmanko-tureckou nadvládou (1663-1685). 1. časť, s. 47.

⁶⁹ HOTVÁTH, Posledné obdobie tureckej moci na Slovensku, s. 432.

⁷⁰ Napríklad novozámocký miestodržiteľ Küçük Mehmed paša vystavil ochranný list ľuďom, ktorí chceli prísť na trh do Nových Zámkov a zúčastniť sa predaja otrokov, čím im zabezpečil slobodný pohyb, ako aj ochranu pred osmanskými vojskami. MOL, Összeírás-

Výmena pánov priniesla pre poddaných isté pozitíva. Keďže žili na osmanskom území, boli ochránení od hrôz bojov a osmanských nájazdov. Ich povinnosti voči novým pánom presne vymedzoval zákonník, preto neboli vystavení neúmernému zvyšovaniu a zafažovaniu poddanskými povinnosťami. Kánunnáme zakazovalo osmanským feudálom vyžadovať od svojich poddaných viac, než stanovil zákon. Akékoľvek nedodržanie týchto ustanovení riešil a trestal *kádí*, ktorý tiež dohliadal na to, aby boli poddaní spravodlivo súdení:⁷¹ „*Keď niektorý príslušník rájov je z niečoho obvinený, nesmie byť odsúdený..., dokiaľ jeho previnenie nie je podľa šerú dokázané ako isté a jasné.*“⁷²

Situáciu poplatných obyvateľov líči aj Happelius vo svojom Uhorskom vojnovom románe:

„*Títo sa vyplatia v peniazoch, drevom, ovsom, senom, prípadne aj mäsom, čo sa zväčša musí odvieť do Nových Zámok a potom sú oslobodení od všetkých ostatných dávok. Môžu bezpečne obchodovať až do Istanbulu, odkiaľ si dovážajú pekné tovary... Keď Turci pri svojich lúpežných výpravách prídu do im holdujúcej obce, nerobia ľuďom žiadne príkorie a naopak chovajú sa oveľa slušnejšie ako Nemci alebo Maďari... sedliaci často hovoria, že radšej vidia prichádzať sto Turkov ako desať Nemcov alebo Maďarov... Môžu tiež slobodne vyznávať svoju vieru.*“⁷³

Fakt, že život pod osmanským panstvom lákal niektorých obyvateľov dokazujú aj príklady niekoľkých poddaných, ktorí ešte na začiatku postupu osmanských vojsk vyhlásili poplatnosť Osmanom. Išlo o dvanásť obyvateľov okolia Nitry, ktorí sa na základe ich vyhlásenia dožadovali nedotknuteľnosti ich nehnuteľného i hnuteľného majetku. Túto požiadavku im novozámocký beglerbeg Kurd Ahmed paša splnil a vystavil im ochranné listy, ktoré im potvrdzovali ich výnimočné postavenie.⁷⁴ Okrem nich máme i ďalší príklad spolupráce domáceho obyvateľstva s Osmanmi. V novozámockom deftere sa pri zozname

sok, Missiles 1526-XIX. század, Kucsuk Mehmed pasa/Petróczi, cs. 25.

⁷¹ KABRDA, Josef : Kánunnáme Novozámockého ejaletu. In: *Historický časopis*, roč. XII, 1964, č. 2, s. 210-211.

⁷² BLAŠKOVICS, Jozef : Nové Zámky pod osmansko-tureckou nadvládou (1663-1685). 3. časť. In: *CASTRUM NOVUM*, 1991, č. 5. s. 25.

⁷³ TIBENSKÝ, URBANCOVÁ, Slovensko očami Európy 900-1850, s. 125-126.

⁷⁴ DÁVID, Géza : *A hódoltság török levéltári forrásai nyomában*. Budapest : MTAK, 1993. s. 248. ISBN 963 7302 832.

benefícií udelených osmanským vojakom objavujú mená deviatich zimmíov - kresťanov, ktorí tiež dostali do užívania pozemky. Patrili k pechote, pravdepodobne k služobníctvu a museli sa vyznamenať nejakými zásluhami, jeden z nich mal dokonca titul aga.⁷⁵ No a napokon nemožno zabudnúť na posádku šurianskeho hradu, ktorá sa ešte pred začatím obliehania Nových Zámkov dostala do osmanských rúk. Zajatci, ktorých Osmani viedli do Ostrihomu, presvedčili veľkovezira, aby ich nechal na tomto území, za čo mu budú riadne platiť dane a ukážu mu, ako vypustiť vodu z priekopy okolo novozámockej pevnosti, a tak dobyť pevnosť. Podľa Evliyu Čelebiho tak aj urobili, čím si od veľkovezira vyslúžili milosť a dary.⁷⁶

Príklady spolupráce domáceho obyvateľstva s osmanským sú početné. Nemožno zabudnúť ani na výzvednú službu, ktorú Osmani využívali pri svojich útokoch. Tí nikdy nepodnikli útok bez prieskumu terénu a mnoho dedinčanov ich ochotne informovalo o situácii v cisárskom vojsku.⁷⁷

Obyvateľstvo žijúce v pohraničných oblastiach, najmä na územiach, ktoré boli do vašvárskeho mieru súčasťou novozámockého ejáletu, bolo pravidelne vystavené tlaku osmanských útokov. Problémom, ktorý zvyšoval napätie medzi oboma skupinami a znižoval kvalitu vzájomných vzťahov, bolo platenie daní. Dediny, ktoré sa vymanili spod osmanskej nadvlády, odmietali ďalej platiť dlane, Osmani sa ich k poplatnosti pokúšali donútiť násilím. Celý proces vymáhania daní začínal zasielaním výhražných listov, ktorých obsah mal zastrašiť dedinčanov:⁷⁸

„Kol'ko listov som Vám už poslal, a predsa nechcete prísť. Ale ak po tomto liste budete mlčať, Vy sovine, hneď sa k Vám vyberiem. Zviažem Vás za krky ako psov a tak Vás sem privediem, v železách a do temnice, ak neposlúchnete a nepodrobíte sa. Preto sa zvlášť poponáhľajte, ak si chcete udržať hlavy

⁷⁵ Išlo o týchto kresťanov: Malkóč aga (Markovič), Dimiter, Ďuro, Kováč, Marko, Mihál, Rečka a dvaja Radičovia. J. Blaskovics ich v texte uvádza 10, spomína troch Radičov, ale v zozname benefícií figurujú len dvaja Radičovia, teda spolu 9 zimmíov. Viac informácií o ich pôvode, či zásluhách, ktoré viedli k udeleniu pôdy sa v deftere neuvádza. BLASKOVICS, Az újvári ejálet török adóösszeírásai, s. 112-117.

⁷⁶ ČELEBI, Evliya : *Kniha ciest*. Bratislava : Tatran, 1978. s. 97-98.

⁷⁷ HORVÁTH, KOPČAN, Turci na Slovensku, s. 165-172.

⁷⁸ HOTVÁTH, Posledné obdobie tureckej moci na Slovensku, s. 437.

v zdraví."⁷⁹

Ak nepomohli vyhrážky, nasledovalo pustošenie dedín, vraždenie a zajímanie otrokov. Avšak aj tu sa prejavila ľudská vynaliezavosť, ako nám to opisuje Happelius:

„Každý sedliak vo svojom dome... má jamu. Ihneď, ako im z pohraničných pevností dajú znamenie, že sa blížia Turci, zalezú so ženami a deťmi do jam... Tieto obce majú stále na vežiach, na vysokých stromoch alebo na kopcoch stráže a ihneď, ako zbadajú túto pliaгу, dajú zvonit' na zvonoch."⁸⁰

Situáciu obyvateľov pohraničných oblastí ale nezhoršovali len nájazdy a rabovanie zo strany Turkov. Uhorská šľachta totiž tvrdo vyžadovala od poddaných platenie daní, a tak sa stávalo, že mnohé obce platili dane dvom pánom.⁸¹

Postavenie pohraničného obyvateľstva opísal aj Eduard Brown: *„Niektoré mestá vypálili a vydrancovali Tatári a Turci... Preto mnohí žijú skromne, ako vo vojne... v spustošených domoch bez zariadenia a to je už čo povedať, ak niekde majú viac ako jednu posteľ, na ktorej spáva hospodár so svojou ženou.*"⁸²

Obyvatelia žijúci na pomedzí osmanskej a uhorskej moci boli najviac postihnutí negatívnymi dôsledkami tohto spolužitia. Počas celého obdobia osmanskej nadvlády žili v strachu o svoje životy a na vlastnej koži pocítili krutosť odvetných výprav, vypaľovania obcí a ďalších hrôz, ktoré koexistencia týchto dvoch odlišných skupín prinášala. Abstraktný obraz Turka tyrana, väzniteľa a odvekeho nepriateľa všetkých kresťanov po týchto skúsenostiach nadobudol konkrétne rysy.

⁷⁹ MATUNÁK, Život a boje na slovensko tureckom pohraničí, s. 248.

⁸⁰ TIBENSKÝ, URBANCOVÁ, Slovensko očami Európy 900-1850, s. 125.

⁸¹ KOPČAN, Turecké nebezpečenstvo a Slovensko, s. 185.

⁸² BROWN, Eduard : *Cesta z Komárna do bankských miest v Uhorsku a odtiaľ do Viedne.* Martin : Osveta, 1980. s. 48.

Résumé

La situation sociale en ejalet de Nové Zámky pendant l'occupation ottomane (1663-1685)

L'étude s'occupe de l'influence ottomane sur le sud-ouest de la Slovaquie, qui faisait partie de l'Empire ottoman pendant des années 1663-1685. D'abord, on reconstitue la grandeur et l'état de la population et des communes pendant des étapes différentes de la domination ottomane. Ensuite, on s'intéresse à la nationalité du peuple soumis, à leur foi en soulignant l'importance de la tolérance religieuse des Ottomans. Finalement, l'étude s'occupe des relations entre la population locale et dominante. On accentue la différence entre la situation du peuple directement soumis aux Ottomans, où on peut trouver des traces positives de la présence ottomane, et du peuple au bord du pouvoir ottoman, qui au contraire, était très négativement touché par les attaques ottomanes.

Ekonomické možnosti migrantov na koháryovských majetkoch na základe urbárov z rokov 1716 a 1718¹

ÉVA SZIRÁCSIK

Novohradské múzeum, Salgótarján (Maďarsko)

Po Rákociho povstaní Koháryovci verní cisárovi dostali naspäť svoje majetky v Hontianskej, Gemerskej, Novohradskej, Hevešskej a Solnockej stolici, resp. v meste Kecskemét. O vrátených majetkoch, ktoré sa nachádzali v Novohradskej, resp. v Hevešskej a Solnockej stolici, boli vyhotovené urbárske súpisy. Súpisy z roku 1716 z panstiev v Sečanoch, Gyöngyösi a sčasti aj v Želovciach sa zachovali, z Karancsságu však nie. Urbár časti Fiľakovského panstva patriaceho Štefanovi Kohárymu bol vypracovaný tiež v roku 1716, kým urbár popisujúci časť Fiľakovského panstva v majetku synov Wolfganga Koháryho bol vypracovaný v roku 1718.²

Autori súpisov svojším spôsobom zaznamenali pôvod takmer každého sedliaka. Kategórie „prišielcov“ a „domácich“ sa občas zakladali na subjektívnom pohľade súvekých ľudí, veď za „domácich“ sa napríklad mohli rovnako vyhlasovať aj obyvatelia migrujúci, resp. sa vracajúci do vyľudnených sídel.

Napriek tejto subjektivite možno dobre skúmať, že či medzi týmito sedliakmi posudzovaných súvekými ľuďmi existovali ekonomické rozdiely, t. j. aké boli ekonomické podmienky a možnosti prišielcov v porovnaní so sedliakmi považovanými za domácich. Ponúkla sa nám teda tak povediac jedinečná príležitosť na to, aby sme tento región osídľovaný po Turkoch analyzovali nielen z demografického hľadiska, ale

¹ Táto štúdia vznikla s podporou grantu OTKA (F 68089), za čo autorka vyslovuje vďaku.

² Prameň, ktorý je predmetom našej analýzy bol publikovaný a ďalej sa naň budeme odvolávať. Nebudeme sa tu bližšie vyslovovať k okolnostiam vyhotovenia urbáru, ani ku kritike prameňa, lebo to možno nájsť v úvode k zmienenej pramennej edícii. Citované osoby a sídla sa dajú identifikovať na základe registrov. (SZIRÁCSIK, Éva: *A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokainak urbáriumai (1716, 1718)*. Salgótarján, 2007.)

aby sme vzniesli svetlo aj na ekonomické možnosti migrantov.³

Migranti na majetkoch Koháryovcov

V rokoch 1541-1687 mala Novohradská stolica úlohu pohraničného územia a počas povstania Imricha Tökölyho sa stala jednou z trinástich hornouhorských stolíc, ktoré sa dostali do Tökölyho moci. Toto územie bolo dlhú dobu javiskom rozličných bitiek, pohraničných sporov a lúpežných prepadnutí zo strany tureckých či uhorských vojakov. Veľa škôd spôsobili aj vojaci pohraničných hradov, takže proti čoraz väčšiemu počtu zlodejov a zbojníkov musela stolica v roku 1687 vyhlásiť šľachtickú insurekciu. Mnohí pred ničivými vojenskými ťaženiami a plienením ozbrojencov utiekli a tí, ktorí ostali, boli zdecimovaní veľkou morovou epidémiou v roku 1684.⁴ Osud obyvateľstva žijúceho na Divínskom panstve, ktoré sa ku koncu 17. storočia stalo majetkom Koháryovcov, sťažovali aj nepokoje sprevádzajúce vyhnanie predchádzajúceho zemepána Balassu.⁵ Pod vplyvom všetkých týchto udalostí veľká časť územia Novohradskej stolice spustla.

Vďaka spontánnej imigrácii a organizovanému osídľovaniu sa však Novohradská stolica rýchlo zregenerovala. Sídlna štruktúra stolice pred roku 1663 sa už do roku 1709 celkom obnovila. Vyľudnené, súčasne však aj najúrodnejšie územie stolice ležiace na juh od rieky Ipeľ sa pod vplyvom migrantov smerujúcich zo severu na juh stalo opäť najľudnatejším územím.⁶

³ Na skúmanom území sa s takto zameraným výskumom takmer nestretávame. Ako ojedinelý príklad môžeme uviesť, že predmetom výskumu boli stavy domácich zvierat u obyvateľov znovu osídlenej dediny Salgótarján v 90-tych rokoch 17. storočia a ich zmeny medzi rokmi 1698 až 1727. (BELITZKY, János: *Nógrád megye története 896–1849. I. köt.* Salgótarján, 1973, s. 233-234). Vôbec však neprebehlo výskum zameraný na odкрытие rozdielov, resp. identity v ekonomickej situácii domácich a imigrujúcich sedliakov.

⁴ OBORNI, Teréz: *Nógrád megye haditerhei a felszabadító háborúban.* In: PRAZNOVSZKY, Mihály – BAGYINSZKY, Istvánné (eds.): *Discussiones Neogradiensis 4.* Salgótarján, 1987, s. 134-140.

⁵ BOROVSZKY, Samu: *Nógrád vármegye.* Budapest, 1911, s. 633; BELITZKY, J., ref. 3, s. 187-190; MOCSÁRY, Antal: *Nemes Nógrád vármegyének Históriai, Geographiai és Statisztikai Esméretése (Hasonmás)*, III. zv. Kecskemét, 1982, s. 89-90.

⁶ PÁLMÁNY, Béla: *Nógrád vármegye újratelepítése, benépesülése és az agrártermelés fellendülése a török kiűzése után (1683–1728).* In: PRAZNOVSZKY, Mihály – BAGYINSZKY, Istvánné (eds.): *Discussiones Neogradiensis 4.* Salgótarján, 1987, s. 186.

V časoch tureckej okupácie strádali aj časti Hevešskej a Solnočkej stolice. Viacero dedín Koháryovcov bolo zničených, potom sa však rýchlo obnovili, ako napr. Hort, Visznek, Adács. Obyvatelia Gyöngyöspaty v roku 1687 utiekli pred daňovými vyberačmi stolice a vrátili sa až neskôr. Gyöngyöstarján prežil turecké časy aj vojnu o oslobodenie bez trvalého vyľudnenia, ale stratil svoje postavenie mestečka.⁷ Mestečko Gyöngyös si však až do konca uchovalo svoj strediskový charakter a dokonca aj v časoch okupácie bolo obchodným centrom, lebo tu ostalo funkčným nielen poľnohospodárstvo, ktoré bolo v prvom rade reprezentované vinohradníctvom, ale aj remeslá.⁸

Z 906 sedliakov hospodáriacich na území 5 skúmaných panstiev žilo v druhej polovici 1710-tych rokov 38 % na Gyöngyösskom panstve, 22 % na Sečianskom panstve, 19 % na Filakovskom panstve Štefana II. Koháryho, 14 % na Želoveckom panstve a 7 % na Filakovskom panstve synov Wolfganga Koháryho. Z urbárov nevieme vyčítať pôvod 9 % sedliakov, ktorí žili na koháryovských majetkoch. Pomer migrantov medzi sedliakmi známeho pôvodu bol na jednotlivých panstvách rozdielny, veď na dvoch Filakovských panstvách v porovnaní s ostatnými panstvami bol pomer migrantov o toľko nižší, že napr. v majetkovej časti synov Wolfganga Koháryho bola iba jedna osoba označená za prišelca. Na Želoveckom panstve bol pomer prisťahovaných sedliakov voči sedliakom považovaným za domácich vyšší, na Sečianskom panstve bol rovnaký a na Gyöngyösskom panstve nižší.

Tab. č. 1. Pomer prišelcov voči domácim na majetkoch Koháryovcov (1716-1718)

sedliak/osoba	panstvá					
	I-V.	I.	II.	III.	IV.	V.
		Sečianske	Želovecké	Gyöngyösské	Filakovské	
					v majetku Štefana II.	v majetku Wolfgangových synov
prišelci	300	84	66	125	24	1
domáci	526	84	58	190	136	58

⁷ SOÓS, Imre: *Heves megye községei 1867-ig*. Eger, 1975, s. 68-70, 231-232, 244-245, 277, 519.

⁸ SZAKÁLY, Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változása a török korban. In: HAVASSY, Péter – KECSKÉS, Péter: *Tanulmányok Gyöngyösről*. Gyöngyös, 1984, s. 147-178.

neznámy pôvod	80	33	4	30	13	
spolu	906	201	128	345	173	59
prišelci	33%	42%	52%	36%	14%	2%
domáci	58%	42%	45%	55%	78%	98%
neznámy pôvod	9%	16%	3%	9%	8%	0%

Šance a možnosti v poľnohospodárstve

Pri zohľadnení súvekých hospodárskych pomerov mohlo poľnohospodárstvo v ekonomike zohrávať výnimočnú rolu. Angažovanie sa v poľnohospodárstve možno na základe nášho prameňa skúmať vzhľadom k usadlostiam, poľnohospodárskej pôde a stavom dobytky.

Šance na získanie pôdy

Iba pri 4 sídlach neboli uvedené usadlosti, t. j. v 16 % z 906 sedlia- kov. Šesť sedlia- kov z Hollókö čakalo na rozhodnutie zemepána Štefana II. Koháryho, ako sa to možno dočítať v urbári z roku 1716: „*Vo veci charakteru tohto sídla, ako zostane v dispozícii jeho excelencie veľkomožného pána, rozhodne nariadenie jeho excelencie.*“ V daňovom súpise Novohradskej stolice z roku 1720 figurujú Čakanovce ešte ako šľachtická, kuriálna obec, ale pred tým a potom sú už pokladané za poddanskú obec.⁹ Azda tomuto faktu možno pripísať, že pri menách sedlia- kov na čakanovských majetkových častiach dvoch Filakovských panstiev nebola uvedená veľ- kosť ich usadlostí. Údaje o usadlostiach sa nenachádzajú ani v súpisoch z obcí Adács, Visznek a Hort v Hevešskej a Solnockej stolici.

Tab. č. 2. Sedliaci s usadlosťou v jednotlivých panstvách (1716-1718)

sedliak/osoba	usadlosť			
	má	nemá	?	
I. Sečianske panstvo:				
prišelci	84	52%	35%	13%
domáci	84	68%	6%	26%
neznámy pôvod	33	27%	39%	3%
spolu	201	55%	23%	17%

⁹ BOROVSZKY, S., ref. 5, s. 24.

II. Želovecké panstvo:				
prišelci	66	95%	3%	0%
domáci	58	98%	2%	0%
neznámy pôvod	4	50%	0%	0%
spolu	128	95%	2%	0%
III. Gyöngyöské panstvo:				
prišelci	125	41%	18%	41%
domáci	190	53%	22%	25%
ismeretlen	30	13%	13%	0%
neznámy pôvod	345	45%	20%	28%
IV. Fiľakovské panstvo Štefana Koháryho:				
prišelci	24	83%	17%	0%
domáci	136	84%	11%	5%
neznámy pôvod	13	0%	15%	0%
spolu	173	77%	12%	4%
V. Fiľakovské panstvo synov Wolfganga Koháryho:				
prišelci	1	100%	0%	0%
domáci	58	84%	3%	12%
neznámy pôvod	0	0%	0%	0%
spolu	59	85%	3%	12%
panstvá I–V. spolu				
prišelci	300	60%	19%	21%
domáci	526	72%	12%	16%
neznámy pôvod	80	19%	24%	1%
spolu	906	63%	16%	16%

Tam, kde bola známa totožnosť osôb disponujúcich usadlosťou, sa môžeme dozvedieť, že 63 % sedliakov disponovalo usadlosťou a iba o 16 % môžeme s istotou vyhlásiť, že usadlosť nemali. Na jednotlivých panstvách sa ale stretávame s odlišnými pomermi. Na Želoveckom panstve a na Fiľakovskom panstve synov Wolfganga Koháryho bolo sotva pár sedliakov v súpise, ktorí by nemali usadlosť. Na Fiľakovskom panstve Štefana II. Koháryho ich bolo už viac, ale ich pomer bol stále podpriemerný. Pomer sedliakov bez usadlosti vystupoval nad priemer na Sečianskom a Gyöngyöskom panstve.

Pomer usadlostí pripadajúcich na jedného sedliaka bol na skúma-

ných majetkoch 0,44. Jednotlivé panstvá sa z takýchto hľadísk dajú charakterizovať aj inými osobitosťami. Napriek tomu, že sa na Sečianskom a Gyöngyösskom panstve mnohí nemohli dostať k usadlosti, v priemere tu boli najväčšie usadlosti, kým na Fiľakovskom panstve boli menšie, resp. na území Želoveckého panstva mohol sedliak v priemere hospodáriť iba na $\frac{1}{4}$ usadlosti.

Odchýlky sa však ukázali aj medzi priemerným počtom usadlostí sedliakov odlišného pôvodu, a to, že sedliaci – prišelci mali iba 0,33 usadlosti, kým domáci sedliaci mali 0,52 a sedliaci neznámeho pôvodu 0,34 usadlosti. Odchýlka priemernej veľkosti usadlosti medzi domácimi sedliakmi a prišelcami bola v prospech domácich sedliakov najväčšia na Sečianskom panstve. Menší rozdiel sme zaznamenali na Gyöngyösskom panstve a na Fiľakovskom panstve synov Wolfganga Koháryho. Prišelci mali naproti tomu väčšie usadlosti na Fiľakovskom panstve Štefana II. Koháryho a na Želoveckom panstve!

Sedliakom priemerne patrila orná pôda na 4,13 kg siatín, kopanice na 1,43 kg, konopište (spísané iba v Sečanoch) na 0,02 kg, ako aj lúky dávajúce 1,96 vozov sena a vinice vo veľkosti 2,4 motýk. Na základe výskumu priemernej rozlohy pôdy všetkých sedliakov jednotlivých panstiev sme dospeli k nasledujúcim zisteniam.

Omnoho väčšou rozlohou ornej pôdy ako bol priemer disponovali sedliaci na Sečianskom a Želoveckom panstve, na pôde s priemernou rozlohou mohli hospodáriť sedliaci na Fiľakovskom panstve synov Wolfganga Koháryho a na menších pôdach sedliaci na Fiľakovskom panstve Štefana II. Koháryho a na Gyöngyösskom panstve. Najrozsiahlejšie kopanice sa mohli nachádzať na Sečianskom panstve, o niečo málo nad priemer bola rozloha kopaníc na všetkých ostatných panstvách s výnimkou Gyöngyösského panstva, kde bola ich veľkosť podpriemerná.

Menšie lúky sa nachádzali na Gyöngyösskom panstve a na Fiľakovskom panstve synov Wolfganga Koháryho, väčšie zas na Fiľakovskom panstve Štefana II. Koháryho, resp. na Sečianskom panstve a najmä na Želoveckom panstve. Zmienky o viniciach chýbali na Fiľakovských panstvách, ale na Želoveckom panstve a na Gyöngyösskom panstve sa nachádzali väčšie vinice, kým s priemerne najväčšími vinicami sa môžeme stretnúť pri výskume údajov Sečianskeho panstva.

O skúmaných koháryovských majetkoch môžeme konštatovať, že prišielci sa dostali k menším pôdam v porovnaní so sedliakmi považovanými za domácich. Toto tvrdenie však nemôžeme zovšeobecniť na jednotlivé panstvá. Keďže na Filakovskom panstve Wolfganga Koháryho evidovali iba jediného prišielca, nemôžeme sa tu pustiť do ďalekosiahlych vývodov.

Na Filakovskom panstve Štefana Koháryho II. mohli sedliaci, ktorí sa považovali za domácich, hospodáriť na pôdach s väčšou rozlohou. Aj keď domáci sedliaci na Sečianskom panstve mali k dispozícii väčšiu rozlohu pôdy, medzi ornou pôdou a lúkami patriacimi k pozemkom neboli významné kvantitatívne rozdiely. Pozorované rozdiely v prípade kopaníc a viníc sa dajú vysvetliť aj dlhšou dobou ich užívania, veď v porovnaní s prišielcami mohli domáci sedliaci začať skôr rozširovať svoje poľnohospodárske územia o kopanice a po tureckej okupácii mohli tiež vypestovať rozľahlejšie vinohrady.

Na Gyöngyösskom panstve mali prišielci omnoho menšie pozemky v porovnaní s domácimi sedliakmi. Pravdepodobne práve kvôli tomu boli prišielci prinútení si zabezpečiť obrábateľné pôdy kopaničiarstvom, vďaka čomu rozloha ich kopaníc značne prevyšovala rozlohu kopaníc u domácich sedliakov. Aj keď bola rozloha viníc u prišielcov nižšia ako u domácich sedliakov, nemôžeme opomenúť, že pre prišielcov disponujúcich menšími pozemkami muselo byť pestovanie viniča v tomto vinohradníckom kraji dôležité.

Na rozdiel od ostatných majetkových častí mali prišielci na Želoveckom panstve k dispozícii väčšie pozemky ornej pôdy a aj priemerná veľkosť ich lúk sa blížila k veľkosti lúk v užívaní domácich sedliakov! Väčšia rozloha pozemkov prišielcov nepodporovala vytváranie kopaníc, čo ostalo charakteristické skôr pre domácich sedliakov, ktorí však užívali menšie vinohrady v porovnaní s prišielcami.

Tab. č. 3. Priemer poľnohospodárskych pozemkov prišielcov a domácich sedliakov na jednotlivých panstvách (1716-1718)

(rozloha konopišťa, ornej pôdy a kopaníc v kg osiva

rozloha lúk vo vozoch sena

rozloha viníc v počte okopávajúcich ľudí)

sedliak/osoba	usadlosť	konopište	lúka	orná pôda	kopanice	vinica
I. Sečianske panstvo						

prišelci	84 ¹⁰	(79) 0,23	(58) 0,08	(26) 2,27	(26) 6,92	(26) 0,96	(26) 2,62
domáci	84 ¹¹	(83) 0,93	(5) 3,00	(79) 2,80	(79) 7,25	(79) 2,34	(79) 5,80
neznámy pôvod	33 ¹²	(33) 0,06	(30) 0,00	(3) 2,67	(3) 7,67	(3) 6,67	(3) 3,33
spolu	201 ¹³	(195) 0,50	(93) 0,21	(108) 2,67	(108) 7,19	(108) 2,13	(108) 4,97
II. Želovecké panstvo:							
prišelci	66	0,26		3,61	6,50	0,64	3,30
domáci	58	0,23		3,78	6,05	2,91	2,09
neznámy pôvod	4	0,25		2,25	4,75		2,50
spolu	128	0,25		3,64	6,24	1,65	2,73
III. Gyöngyöské panstvo:							
prišelci	125 ¹⁴ (74)	0,48		0,27	0,77	2,37	1,55
domáci	190 ¹⁵ (142)	0,62		1,04	3,42	0,17	4,59
neznámy pôvod	30	0,58		0,20	0,40	0,20	0,93
spolu	345 ¹⁶ (246)	0,57		0,70	2,26	0,84	3,23
IV. Fiľakovské panstvo Štefana Koháryho:							
prišelci	24	0,44		1,00	2,75	0,25	

¹⁰ V Hollókó v roku 1716 ešte nie sú usadlosti, preto sme počítali so 79 osobami na usadlosť. Konopište spísali iba v Sečanoch, priemer sme počítali na 58 sedliakov, ostatné pozemky zas v Sečanoch nezaznamenali, preto sme v prípade ostatnej pôdy na priemer počítali s 26 sedliakmi.

¹¹ V Hollókó vtedy ešte nie je usadlosť, počítali sme 83 osôb na jednu usadlosť, konopište sme počítali na 5 sečianskych sedliakov, ostatné pozemky zas v Sečanoch nezaznamenali, preto sme v prípade ostatnej pôdy na priemer počítali so 79 sedliakmi.

¹² Konopište zaznamenali iba v Sečanoch, ale ostatnú poľnohospodársku pôdu zas iba tu nezaznamenali.

¹³ Po odpočítaní sedliakov z Hollókó sme počítali 195 osôb na usadlosť, 93 sečianskych sedliakov na konopište, ostatné pozemky zas v Sečanoch nezaznamenali, preto sme v prípade ostatnej pôdy na priemer počítali so 108 sedliakmi.

¹⁴ Údaje za Adács, Viznek, Hort neboli zaznamenané, preto sme na priemer počítali iba so 74 sedliakmi.

¹⁵ Údaje za Adács, Viznek, Hort neboli zaznamenané, preto sme na priemer počítali iba so 142 sedliakmi.

¹⁶ Údaje za Adács, Viznek, Hort neboli zaznamenané, preto sme na priemer počítali iba s 246 sedliakmi.

Ekonomické možnosti migrantov na koháryovských majetkoch na základe urbárov...

domáci	136 ¹⁷ (129)	0,38		2,41	3,26	1,99	
neznámy pôvod	13	0,50		1,00	3,00	-	
spolu	173 ¹⁸ (166)	0,40		2,10	3,17	1,58	
V. Fiľakovské panstvo synov Wolfganga Koháryho:							
prišelci	1	0,25		2,00	4,00		
domáci	58 ¹⁹ (51)	0,29		1,80	4,46	1,80	
neznámy pôvod							
spolu	59 ²⁰ (52)	0,29		1,81	4,45	1,77	
panstvá I–V. uradalmak spolu							
prišelci	300	(244) 0,33	(242) 0,02	(191) 1,80	(191) 3,85	(191) 1,30	(191) 2,10
domáci	526	(463) 0,52	(521) 0,03	(459) 2,16	(459) 4,48	(459) 1,58	(459) 2,68
neznámy pôvod	80	(80) 0,34		(50) 0,72	(50) 1,86	(50) 0,52	(50) 0,96
spolu	906	(787) 0,44	(813) 0,02	(700) 1,96	(700) 4,13	(700) 1,43	(700) 2,40

Šance na nadobudnutie dobytky

K jednému sedliakovi na koháryovských majetkoch v priemere patrilo 1,19 ošípaných, 1,16 volov, 0,80 kráv, 0,53 koní, 0,54 oviec, 0,12 kôz a 0,27 včelích úľov. Napriek neúplnosti záznamov vidno, že po jednom prasati sa mohlo nachádzať takmer v každom gazdovstve. Z ťažných zvierat mohlo mať menej gazdovstiev koňa, viac vola. Relatívne vysoký počet kráv slúžil popri rozmnožovaní na uspokojenie spotreby mlieka v rodinných gazdovstvách. Ovčiarstvo v porovnaní s chovom kôz mohlo byť pre tento región charakteristickejšie. V urbári sa môžeme dočítať aj o menšom význame včelárstva.

¹⁷ Údaje za Čakanovce neboli zaznamenané, preto sme na priemer počítali iba so 129 sedliakmi.

¹⁸ Údaje za Čakanovce neboli zaznamenané, preto sme na priemer počítali iba so 166 sedliakmi.

¹⁹ Údaje za Čakanovce neboli zaznamenané, preto sme na priemer počítali iba s 51 sedliakmi.

²⁰ Údaje za Čakanovce neboli zaznamenané, preto sme na priemer počítali iba s 52 sedliakmi.

Počet ošípaných bol vyšší na Želoveckom panstve a na oboch Filakovských panstvách, t. j. na severných zalesnených územiach, charakteristicky vhodných pre žaluďovú pastvu. Priemerný počet volov a kráv bol na Filakovských panstvách a na Sečianskom panstve nižší, kým na Gyöngyösskom panstve tak bolo iba v prípade kráv, naproti tomu na Želoveckom panstve mohli byť významné stavy hovädzieho dobytku. Na Filakovskom panstve synov Wolfganga Koháryho, na Gyöngyösskom panstve a na Sečianskom panstve bol nižší počet koní ako na Želoveckom panstve, resp. na Filakovskom panstve Štefana Koháryho II. Ovčiarstvo na základe súpisu bolo charakteristickejšie pre Želovecké a Gyöngyöské panstvá, najmenej pre Sečianske panstvo. Aj chov kôz bol najviac zastúpený na Želoveckom panstve. Aj priemerný počet spísaných včelích úľov bol najvyšší na Želoveckom a následne na Sečianskom panstve.

Z porovnania stavu dobytku u prisťahovaných a domácich sedliakov na koháryovských majetkoch vyplýva, že prišielci mali viac oviec a kôz a v porovnaní s domácimi sedliakmi menej ťažného dobytku, kráv, ošípaných a včelích úľov. Všetko toto platí aj pre Sečianske panstvo, hoci tu mali ovce a kozy iba domáci sedliaci. Aj na Želoveckom panstve bola podobná situácia, aj keď prišielci mali menej oviec a kôz. Na Gyöngyösskom panstve prišielci nemali včelie úle, ale stavmi dobytku prevyšovali domácich sedliakov! Na Filakovskom panstve Štefana II. Koháryho nespísali ovce a aj keď prišielci na rozdiel od domácich sedliakov nemali kozy a úle, v prípade ostatného dobytku ich prevyšovali!

Tab. č. 4. Priemerný stav dobytku patriaci prišielcom a domácim sedliakom na jednotlivých panstvách (1716-1718)

sedliak/osoba ²¹	vôl	kôň	krava	ovca	včela	koza	ošípaná
I. Sečianske panstvo:							
prišielci	84	0,38	0,29	0,33		0,15	0,44
domáci	84	2,07	0,89	1,14	0,36	1,08	0,17
neznámy pôvod	33		0,03	0,03			0,12

²¹ Pri výpočte priemeru sme nebrali do úvahy sedliakov z jednotlivých sídiel, ak tieto sídla neurobili súpis dobytku. Mohlo sa však stať, že v niektorých sídlach spísali stavy iba niektorých zvierat a dnes už nemožno určiť, či to treba v každom prípade pripísať neúplnosti súpisu, alebo skutočnej absencii zvierat.

Ekonomické možnosti migrantov na koháryovských majetkoch na základe urbárov...

spolu	201	1,02	0,50	0,62	0,15	0,52	0,07	0,96
II. Želovecké panstvo:								
prišelci	66	0,94	0,67	1,09	0,53	0,39	0,20	1,74
domáci	58	1,69	0,84	1,47	1,98	0,83	0,62	3,69
neznámy pôvod	4 ²² (2)					5,25		
spolu	128 ²³ (126)	1,27	0,74	1,25	1,19	0,67	0,39	2,61
III. Gyöngyöské panstvo:								
prišelci	125 (97)	1,30	0,63	0,88	1,59		0,26	0,80
domáci	190 (174)	1,21	0,42	0,72	0,37	0,01		0,20
neznámy pôvod	30 (4)	1,50	0,50	0,50				
spolu	345 (275)	1,24	0,49	0,77	0,79	0,00	0,09	0,41
IV. Fiľakovské panstvo Štefana Koháryho:								
prišelci	24 (2)	3,00	1,00	1,50				2,00
domáci	136 (117)	1,06	0,56	0,68		0,11	0,03	1,54
neznámy pôvod	13 (0)							
spolu	173 (119) ²⁴	1,09	0,56	0,70		0,11	0,03	1,55
V. Fiľakovského panstvo synov Wolfganga Koháryho:								
prišelci	1	4,00		1,00				4,00
domáci	58	1,10	0,34	0,83	0,41	0,17		1,90
neznámy pôvod								
spolu	59	1,15	0,34	0,83	0,41	0,17		1,93
panstvá I-V. spolu								
prišelci	300 (250)	0,92	0,52	0,76	0,76	0,16	0,15	0,95
domáci	526 (491)	1,36	0,57	0,89	0,47	0,33	0,11	1,41
neznámy pôvod	80 (39)	0,15	0,08	0,08		0,27		0,10
spolu	906 (780)	1,16	0,53	0,80	0,54	0,27	0,12	1,19

Možnosti a šance sedliakov na základe ich povolania

Po poľnohospodárstve nesmieme zabudnúť ani na pastierstvo. Po-

²² Súpis dobytky v Malých Zlievciach chýba.

²³ Súpis dobytky v Malých Zlievciach chýba.

²⁴ Súpis dobytky vo Fiľakove chýba.

pri poľnohospodárskej produkcii pokladanej za najdôležitejší zdroj príjmov, resp. remeslách malo obyvateľstvo na koháryovských majetkoch aj ďalšie možnosti obživy. Našli sa takí, hoci ich nebolo veľa, ktorí sa stali úradníkmi, zamestnancami panstva. Na majetkoch Koháryovcov ďalej žili vojaci a vítanými obyvateľmi sa stali aj synovia hrdinov z voľakedajších pohraničných hradov. Niektorí sa stali dedinskými richtármi, iní si museli zaobstarať jedlo žobraním.

Pastierska voľba

V skúmaných súpisoch koháryovských majetkov sa spomína 55 pastierov. Títo pastieri predstavujúci 6% z celkového počtu sedliakov nemuseli nevyhnutne pochádzať spomedzi migrantov, veď iba 22 z nich boli prišelci, kým 33 boli pokladaní za domácich. Na Sečianskom panstve žili 3 prisťahovaní a jeden domáci pastier, na Želoveckom panstve jeden prisťahovaný a jeden domáci pastier a na Filakovskom panstve Štefana II. Koháryho zas 6 domácich pastierov. Väčšina pastierov sa koncentrovala na Gyöngyösskom panstve: na tomto majetku spísali 17 prisťahovaných a 26 domácich pastierov, presnejšie v Gyöngyöspate 33 osôb a v Gyöngyöstarjáne 10 osôb.

V Gyöngyöspate sa stali pastiermi tí domáci sedliaci, ktorí nemali pôdu a obrábali iba nejaký malý vinohrad. Ani prisťahovaní pastieri sa nedostali k pôde, hoci oni, okrem vinohradov obrábali aj kopanice. V Gyöngyöstarjáne žili výlučne takí domáci pastieri, ktorí nemali vôbec žiadnu pôdu, kým prisťahovaní pastieri si zobrali do užívania aj nejaké vinohrady. V prípade týchto dvoch sídiel spísali iba voly, kravy a kone sedliakov, ale zreteľne vidno, že pastieri mali iba vo výnimočných prípadoch aj ťažné zvieratá.

V jednotlivých sídlach centrálnych panstiev Novohradskej stolice sa v roku 1716 zdržiavali nanajvýš dvaja pastieri. Na Sečianskom panstve boli po dvaja pastieri v Ecsegu a v Rimóci a na Želoveckom panstve boli po jednom v Záhorciach a v Olovároch. Na Filakovskom panstve Štefana II. Koháryho boli dvaja pastieri v Prši, resp. po jednom v Boľkovciach, v Šávoli, v Bulharoch, resp. v Šíde v Gemerskej stolici. Z týchto 12 pastierov patriacich k Sečianskemu panstvu mali dvaja prisťahovaní pastieri v Ecsegu usadlosť aj ťažné zviera. Ďalej jediný domáci pastier na Želoveckom panstve mal malý vinohrad. Pri menách ostat-

ných pastierov nebol zaznačený ani statok, ani pôda.

V Keszegu patriacom k Gyöngyösskému panstvu si pri dvoch prisťahovaných sedliakoch poznamenali, že pred tým pracovali ako pastieri, ale v Keszegu to už nerobili, pretože dostali usadlosť. Anton Pasztor prišiel do Keszegu z Dolných Plachtiniec v Hontianskej stolici, „*ale kým Turek bol ešte pri Viedni (Becs), odtiaľ odišiel a odvtedy raz tu, raz tam pásol.*“ Pavol Krik pochádzal z Čiernej Lehoty, „*ale keďže tam bol iba pastierom, mohol odísť, kam chcel, pána nepoznal.*“

Príležitosti remeselníkov

Na základe urbárskeho súpisu vyhotoveného po Rákociho povstaní boli remeselníkmi 3% sedliakov žijúcich na koháryovských majetkoch. Neznámy pôvod má 52% percent z 29 remeselníkov, 3 remeselníci boli pokladaní za domácich, kým 11 za prišielcov. Väčšina remeselníkov sa však koncentrovala v jedinom mestečku: podľa súpisu koháryovských majetkov z roku 1716 žilo totiž 22 remeselníkov v Sečanoch.

Spomedzi 5 sečianskych prisťahovaných remeselníkov dostali po pol usadlosti Ján Borbély, prisťahovaný nemecký holič a Ján Meszáros, ktorý prišiel z Modrého Kameňa. Naopak, celú usadlosť mali Ján Csismadia, ktorý prišiel z Haliča a v Sečanoch bol členom čižmárskeho cechu, ako aj prisťahovaný kováč František Nagy. Usadlosť naproti tomu nemal želiar Anton Takács, ktorý tu pracoval ako tkáč. Medzi domácich zaradili mäsiara Ondreja Mészárosa, ktorý disponoval polovicou usadlosti a želiara Michala Szúcsa Olasza, ktorý napriek svojmu priezvisku bol krajčírom. Pätnásť remeselníkov s neznámym pôvodom vykonávalo rôzne remeslá. Ondrej Csismadia, Ján Csismadia disponujúci po ½ usadlosti a želiar Michal Csismadia boli členmi čižmárskeho cechu. Gombičkár Gabriel Gombkötő s celou usadlosťou bol členom gombičkárskeho cechu, kým gombičkár Juraj Gombkötő bol želiarom. Do kožušnickeho cechu patrili Ondrej Szúcs s celou usadlosťou, Jozef Szúcs s ½ usadlosti a želiar Ján Szúcs. Do krajčírskoho cechu zas patrili Michal Szabó s celou usadlosťou, František Szabo Trajtler s ½ usadlosti a podľa priezviska aj Gregor Szabo so ¼ usadlosti. Švec Michal Varga, tiež príslušník svojho cechu, nemal usadlosť a tkáč Jakub Takacs, mlynár Štefan Molnár a kováč Martin Kovacs boli želiarmi.

Dvadsaťšesť rokov pred spísaním urbára prišiel do Balážskych

Ďarmôt so vtedy dvojročným synčekom kováč Jano Kovács, ktorý na ½ poľa hospodáril so svojim mladším bratom. Aj dvaja ďalší remeselníci, ktorí sa tu usadili po presídlení, prestali vykonávať svoje remeslo. V roku 1716 Štefan Prhlik živil svojich 3 a 18 ročných synov remeslom vykonávaným na svojej ¼ usadlosti, presťahoval sa sem pred 20 rokmi zo Zvolena. Ján Laukonides hospodáril so svojim synom Samuelom na svojej 1/12 usadlosti, v roku 1700 bol ešte remeselným majstrom vo Svätom Mikuláši v Liptovskej stolici. Remeselníci, ktorí dostali v Balážskych Ďarmotách usadlosť, mali pred tým právo slobodného pohybu, nemali zemepána.

Ondrej Szabó, remeselník z Uhorského, prišiel v roku 1704 z Kyjatíc v Gemerskej stolici a dostal tu ¼ usadlosti rovnako ako tunajší obyvatelia. Pavol Serfőző, ktorý sa ešte v roku 1669 vydal na cestu z Babinej vo Zvolenskej stolici, žil v roku 1716 spolu so svojimi 5 a 16 ročnými synmi v Keszegu, kde zanechal svoje pivovarnícke remeslo a hospodáril na celej usadlosti. Pristáhovaný zlatník Tobiáš Ötvös žil bez detí a usadlosti vo Filakove. Dedinský mlynár Peter Szóke považovaný v Gyöngyöstarjáne za domáceho tu pracoval so svojim 15 ročným synom, ale nemal ani zviera, ani pôdu.

Z uvedeného jasne vyplýva, že väčšina remeselníkov disponovala usadlosťou, t. j. mohli sa zapojiť aj do poľnohospodárskej produkcie, ale rovnako aj želiari sa mohli zamestnať na hospodárstvach iných sedliakov. Tento jav bolo vtedy možné pozorovať aj v iných častiach krajiny.²⁵ Pristáhovaní remeselníci mohli mať v porovnaní so svojimi domácimi kolegami, ba aj v porovnaní so sedliakmi žijúcimi výlučne z poľnohospodárskej produkcie podobné možnosti nadobudnúť pôdu. Ich zapojenie sa do poľnohospodárskej produkcie však signalizovalo aj to, že zo svojho remesla tu nedokázali vyžiť. Poľnohospodárska produkcia mohla predstavovať dobrú príležitosť na prílepenie k zárobku, prípadne mohla zabezpečovať aj vyššie príjmy, čo bolo pravdepodobne aj príčinou toho, že dvaja remeselní majstri z Balážskych Ďarmôt a bývalý pivovarník z Keszegu zanechali svoje remeslo.

V niektorých prípadoch sa vyskytuje v súpisoch aj poznámka, že

²⁵ FARAGÓ, Tamás: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyományos falusi kézművességben (Pilis-Budakörnyék, 1724-1779.). In: *KSH Népeségstudományi Kutató Intézet történeti demográfiai füzetek* 2. Budapest, 1985, s. 18.

otec sedliaka žijúceho na koháryovských majetkoch vykonával nejaké remeslo. Aj medzi prisťahovanými sečianskymi remeselníkmi spomínaný Ján Meszáros „*mal otca, ktorý bol tiež mäsiarom*“ a aj otec Františka Nagya „*bol tiež kováčskym majstrom*“. Obidvaja síce dostali v Sečanoch usadlosti, ale oni pokračovali vo výkone svojho remesla.

Našli sa však aj takí, že aj keď ich otcovia vykonávali nejaké remeslá, oni sami sa na skúmaných koháryovských majetkoch stali vyslovene poľnohospodárskymi producentmi. Kováč Peter Kovács z Adácsu pochádzal z Dvorov nad Žitavou v Komárňanskej stolici, „*kde aj jeho otec bol slobodným kováčom*“. Peter Kovács, ktorý sa v roku 1714 presťahoval do Adácsu, mal dvoch volov a jedného koňa a jednu kravu, v prípade tohto sídla nezapísali pozemky sedliakov. Otec Ondreja Molnára zo Želoviec „*bol potulným remeselným majstrom a on sám už takmer 32 rokov žije v moci veľkomožného pána*“. V roku 1716 žil Ondrej Molnár so svojím 10 ročným synom na $\frac{1}{4}$ usadlosti. Časť migrantov teda na koháryovské majetky nepríťahovala nejaká osobitná príležitosť vykonávať svoje remeslo, ale sčasti resp. úplne obrábatelná pôda.

Obchodné príležitosti

Znovuosídľované mestečká Novohradskej stolice disponovali trhovým právom, ale nie všetky mohli trhy aj prevádzkovať, ako to napríklad poznamenali v sečianskom urbárskom súpise o štyroch miestnych trhoch: „*dva jarmoky na Sv. Pavla a na Sv. Juraja sú v porovnaní s ostatnými veľké, zvyšné by ani byť nemuseli*“. Zato Gyöngyös vynikal ich množstvom, „*ktoré sa tu zvykli konať na Sv. Bartolomeja, Sv. Alžbetu a Sv. Urbana a skutočne právom ich môžeme počítať medzi najchýrnejšie jarmoky v Uhorsku. Chovatelia zvierat sem zvykli hnať nekonečné čriedy zvierat, aby sme o ostatnom ani nehovorili.*“²⁶ Napriek tunajším trhom v súpisoch koháryovských majetkov z rokov 1716-1718 nenachádzame ani domácich ani prisťahovaných obchodníkov.

Vstup do služieb panstva

Pre dobové koháryovské majetky je charakteristické, že úradníci a zamestnanci panstva sa iba vo veľmi malom počte dostali do urbárskych súpisov. Zamestnancov panstva vlastne spísali iba v Sečanoch, aj

²⁶ BÉL, Mátyás: *Heves megye ismertetése 1730-1735*. Eger, 2001, s. 213.

to v podozrivo malom počte. Býval tam šafár, hajdúch aj kočiš Štefana II. Koháryho.²⁷

Spomedzi zamestnancov Sečianskeho panstva mal šafár Ján Gömrey, sám zeman, jednu usadlosť. V urbári sa nenachádza odkaz na jeho pôvod, ale už v roku 1703 bol šafárom Sečianskeho panstva Koháryovcov.²⁸ Hajdúcha Tomáša Ludányiho evidovali v Sečanoch ako Koháryho poddaného, ktorý pochádzal z dediny Nógrádszakál. Tamojší obyvatelia však v roku 1716 o utečených poddaných „*nevedia iné povedať, ale Tomáš Ludanyi, ktorý sa v Sečanoch nakoniec stal hajdúchom domínia, bol tunajším poddaným jeho excelencie veľkomožného pána rovnako ako jeho otec.*“ Ludanyi dostal v Sečanoch ½ usadlosti.

K menu kočiša Ondreja Tormu v roku 1716 pripísali, že je želiarom, ale s neznámym pôvodom. Aj syn volakedajšieho kočiša Štefana II. Koháryho žil na území panstva, ale sám sa už nestal zamestnancom panstva. Juraj Fabian z Keszege „*Mal všetkých príbuzných z Čabradskeho Vrbovku, odkiaľ sa odsťahoval počas okupácie Budína,*²⁹ *potom žil v Szátoku, odkiaľ sa presťahoval sem, jeho otec bol počas okupácie Budína kočišom veľkomožného pána*³⁰ *a tam pod Budínom aj padol, kým on sám bol ešte malý, otca ani nepoznal, matka ho vzala do Szátoku, odvtedy tam slúžil raz u jedného, raz u druhého.*“

Zamestnancom panstva bol prv aj Tomáš Majernik z Keszege, ktorý „*prišiel z Oravskej stolice z obce Privis pred viac ako 20 rokmi, odvtedy*

²⁷ Iné panstvá obsluhoval väčší počet úradníkov a v súpisoch nefigurovali iba šafári. Napríklad na panstve Derecske bol aj advokát. (SZENDREY, István: *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után*. Budapest, 1968, s. 24-31.) Na Blatnopotockom panstve bol kasnár aj advokát. (RAVASZ, János: *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Budapest, 1938, s. 37-53.) Na Lendavskom panstve v tom čase spísali aj účtovníka, kasnára, kľučiaru a správcu kuchyne. (CSAPODY, Csaba: *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Budapest, 1933, s. 15-22.) Ešte aj na blízkom Divínskom panstve ich bolo viac: kľučiar, advokát, prisažný panstva. Je podozrivé, že na veľkostatku Zichyovcov v Novohradskej stolici zamestnávali viac zamestnancov majera, kým na koháryovských majetkoch nenachádzame takýchto zamestnancov. (SZIRÁCSIK, Éva: *A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687-1787)*. Salgótarján, 2005, s. 196-202.)

²⁸ PÁLMÁNY, Béla: Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663-1703). In: BAGYINSZKY, Istvánné – SZVIRCESEK, Ferenc (eds.): *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. Salgótarján, 1986, s. 79.

²⁹ Budín bol oslobodený spod tureckého panstva 2. septembra 1686.

³⁰ Pod termínom *veľkomožný pán* rozumeli Štefana II. Koháryho.

slúžil za plat majerníka môjmu pánovi Gehartovi.“ Voľakedajší zamestnanec Gerhardovho panstva v obci Keszeg hospodáril na celej usadlosti so svojim ženatým synom, ale hospodárenie na majeri tu nemožno preukázať. Autori súpisu však na koháryovských majetkoch ani neoznačili iného zamestnanca majera.

Ján Baran ml. v roku 1716 so svojimi dvomi staršími ženatými bratmi, s 12 ročným mladším bratom a 14 ročným synom hospodáril na jednej usadlosti. „Prišli sem bývať z Detvy, keďže ich predkovia boli obecnými povozníkmi, veľkomožný gróf Štefan a pán Ján Koháry oslobodili jednu usadlosť od všetkých dávok a daní. Aj v Detve boli slobodnými ľuďmi.“ Pri vyhotovení urbára Želoveckého panstva pomáhal Jánovi Gömreymu opatrovateľ Ján Baran ml., slobodný občan z Balážskych Ďarmôt. Štefan II. Koháry vymenoval Jána Barana ml. na miesto jeho otca, ktorý už bol vo vysokom veku, a ktorý mal na starosti osídlenie polovice Balážskych Ďarmôt patriacich ku koháryovským majetkom. V urbári však nezaznamenali, že Baran ml. bol zamestnancom panstva.³¹

Príležitosti vojakov a ich potomkov

Medzi bývalými vojakmi bol najchudobnejším voľakedajší filakovský vojak Ján Péter, ktorý sa stal želiarom v Sečanoch a k jeho menu pripísali iba 3 včelie úle. Matej Halga prišiel do Balážskych Ďarmôt v roku 1706, „bol vo vojsku, o čom mal aj prepúšťací list“, v roku 1716 hospodáril na 1/8 usadlosti. Martin Oláh prišiel v roku 1714 zo sedmohradskej Bontidy, z majetku Juraja Bánffyho do Balážskych Ďarmôt, kde hospodáril na 1/4 usadlosti so svojim 14 ročným švagrom. Pri jeho mene zdôraznili, že prišiel „z vojska jeho veličenstva“, čo mohlo byť dôležité na majetku cisárskych Koháryovcov.

V roku 1716 spomínali na koháryovských majetkoch mnohých takých sedliakov, ktorých otcovia slúžili na voľakedajších hraničných hradoch. Vo Filakove spomínali väčšinu sedliakov, u ktorých „aj otec bol predtým tunajší vojak“ a pravdepodobne z tohto dôvodu boli považovaní za domácich. Týmto sedliakom, t. j. Jurajovi Simkovicsovi, Martinovi Kovácsovi, Jánovi Korlátovi, Gregorovi Csismadiovi, Štefanovi Zolyomimu, Jánovi Solymosymu, Pavlovi Szabovi, Matejovi Baloghovi, Jura-

³¹ Nógrád Megyei Levéltár V. 1. Archív mesta Balážske Ďarmoty, osvedčenie mesta Balážske Ďarmoty pre Jána Barana ml., 1713.

jovi Szabovi, Ondrejovi Szabovi, Jánovi Garamszöghimu prideli 1/2 usadlosti, čo bolo medzi fiľakovskými sedliakmi považované za priemer.

Aj otcovia sedliakov Gregora Totta a Michala Totta z Hortu boli Koháryho fiľakovskými vojakmi. Gregor Tott mal dva voly a jedného koňa, Michal Tott mal 4 voly, jedného koňa, jednu kravu a 9 oviec. V Horte nevedeli záznamy o pozemkoch, ale podľa ťažných zvierat môžeme usudzovať, že mohli mať aj pôdu. Aj otec Mateja Nagya z Hollókő „bol tamojším poručikom, ... a sám už takmer 23 rokov tam býva.“ Matej Nagy hospodáril v roku 1716 na rovnako veľkej pôde ako všetci tamojší obyvatelia. Štefan Horti pochádzal z Modrého Kameňa, „kde bol vojakom jeho otec“, v čase spísania urbáru ho uvádzali ako sečianskeho sedliaka s 1/2 usadlosti. Otec Jána Hercsega figurujúceho v súpise Veľkého a Malého Csítáru bol vojakom v dnešnom Drégelypalánku. Hercseg obhospodaroval svoje celú usadlosť spolu s 20 ročným nevlastným synom.

Z uvedeného jasne vyplýva, že synovia voľakedajších vojakov sa po Rákociho povstaní živili poľnohospodárstvom. Na koháryovských majetkoch dostali všetci pôdu, či sa odsťahovali, či sa vrátili na miesto, kde slúžili so zbraňou v ruke ich otcovia.

Otcovia mnohých sedliakov boli bývalými vojakmi, v skutočnosti však na skúmaných majetkoch spísali iba dvoch aktívnych vojakov. Ján Horvath slúžil v roku 1716 v pluku baróna Ladislava Ebergényiho, svoju 1/2 usadlosti v Gyöngyösi zveril manželke. Fiľakovský poručík Ján Borbás dostal celú usadlosť, hoci v tomto mestečku bol priemer skôr 1/2 usadlosti.³²

Šance na richtársku funkciu

Na majetku Koháryovcov žili okrem predstaveného Fiľakova aj richtári Adácsu, Hortu a Gyöngyöspaty. Michal Bálas, richtár Hortu, sa spolu so svojimi 1 a 13 ročnými synmi prisťahoval pred 6 rokmi z Atkáru v Hevešskej stolici. Na jeho hospodárstve boli 4 voly, 2 kone, 1 krava, 10 oviec, 4 včelie úle. Pavol Lantos, richtár Adácsu, bol považo-

³² Musíme však poznamenať, že predstavenstvo mešťanov Sečian bolo podobné ako v hradoch – mali kapitána a ostatní úradníci mali funkciu poručíkov. Po roku 1690 teda bola na čele tohto mestečka polovojenská organizácia. Podobne ako v Sečanoch môžeme nájsť v roku 1696 „šľachtické“ a „vojenské“ domy aj vo Fiľakove. (PÁLMÁNY, B., ref. 28, s. 76, 92-93.) Môžeme predpokladať, hoci na to nemáme dôkazy, že fiľakovský poručík mohol byť rovnako aj predstaveným mesta.

vaný za domáceho, mal 2 voly, 2 kone a 1 kravu. Na týchto dvoch sídlach neregistrovali pôdu patriacu k hospodárstvám. Pôvod zemana Františka Maku, vtedajšieho richtára Gyöngyöspaty, nie je známy. Maku mal 6 volov, 2 kone, 2 kravy, celú usadlosť, ku ktorému patrila lúka s výnosom 6 vozov sena, ďalej orná pôda na 12 kíl osiva, kopanice na 6 kíl osiva a vinohrad na 12 motýk.

Pri voľbe dedinských richtárov teda nemuselo mať takú veľkú váhu to, či bola kandidujúca osoba domáca. Dôležitejšie mohli byť jej majetkové pomery. Vo všetkých troch menovaných sídlach spísali iba stavy dobytky, nie pôdy. Richtári v porovnaní so sedliakmi jednotlivých sídiel disponovali relatívne vysokým stavom dobytky, najmä ťažných zvierat, čo mohlo súvisieť s väčšími poľnohospodárskymi pozemkami patriacimi k hospodárstvám.

Šance stať sa žobrákom

Inou možnosťou pre živobytie bolo žobranie. Status „*prist'ahovaného žobráka*“ mali v Sečanoch Ján Mínyes Pasztor, manželka Jána Gombkötóa a „*prist'ahovaný mizerák*“ Adam Molnár, ktorí prijali aj želiarsku prácu. Žobrákom mohli pomôcť miestni obyvatelia so šťastnejším osudom a aj rušné trhy ponúkali dobré príležitosti k žobraniu. Aj Štefan II. Koháry prejavoval starostlivosť o chudobných.³³

Možnosti a šance migrantov

Ak na základe urbárov z rokov 1716 a 1718 sledujeme ekonomické možnosti a šance migrantov spísaných v piatich panstvách Koháryovcov v Novohradskej, resp. v Hevešskej a Solnočkej stolici, môžeme dospieť k prekvapivému zisteniu, že prist'ahovaní sedliaci sa v porovnaní s tými domácimi nedostali nevyhnutne do horšej situácie. Často sa stávalo, že ekonomické podmienky prišielcov boli lepšie než aké mali domáci sedliaci!

Mnohým prišielcom sa podarilo dostať k pôde, ba našli sa aj takí, ktorí zanechali svoje pôvodné zamestnanie a bývalí pastieri, remeselníci si zriaďovali nezávislé hospodárstva. Usadlosti patriace miestnym sed-

³³ Vo výdavkoch z roku 1727 a nasledujúcich rokov možno nájsť, že Štefan II. Koháry vo Fil'akove daroval žobrákom peniaze, potraviny a alkohol. Môžeme predpokladať, že chudobným pomáhal aj v Sečanoch. (Štátny Archív v Banskej Bystrici, I. Rody a Panstvá, II. Panstvá, Panstvo Koháry-Coburg vo Fil'akove, Rationes 1727-1731).

liakom neboli nevyhnutne väčšie, veď prisťahovaní sedliaci na Filakovskom a Želoveckom panstve Štefana II. Koháryho mali v priemere väčšie usadlosti ako domáci sedliaci. Navyše v Želoveckom panstve – na rozdiel od ostatných majetkov – mali prišielci v rámci svojich pozemkov viac ornej pôdy a aj priemerná veľkosť ich lúk sa približovala veľkosti lúk domácich sedliakov. V priemere však k menšej poľnohospodárskej pôde prišielcov patrilo menej ťažných zvierat, hoci na Gyöngyöskom panstve a na Filakovskom panstve Štefana II. Koháryho stavy dobytka u prišielcov prevyšovali stavy dobytka u domácich sedliakov.

Zaujímavým faktom je aj to, že väčšina pastierov bola domáca. Ani medzi prisťahovanými a domácimi remeselníkmi sa nedá vykázat' významný rozdiel, ale aj úradníkmi a zamestnancami panstiev sa mohli stať rovnako prišielci aj domáci. Prisťahovaní vojaci tu tiež mohli nájsť seba-realizáciu rovnako ako väčšinou domáci vojaci a ich potomkovia žijúci na území panstiev. Prišelec, ak bol dostatočne bohatý, sa mohol stať aj dedinským richtárom, kým málopočetných žobrákov našli autori urbárov výlučne medzi prišielcami.

Preklad: Imrich Nagy

Summary

The economic chance of the newcomer in the Koháry family domain on the basis of conscription between 1716-1718

The Koháry family domain transforming from 5 estate was located in the former Nógrád country and in fragments in Heves country. A part of the former domain belongs to the Slovak Republic these days. The study offers analyse of personal and economic data of labour conscription between 1716-1718. The domain was not densely populated area after the turkish war. We can demonstrate the migration in the Koháry family domain during the peacetime. The newcomer got a new economic chance before the Rákóczi War of Independence.

Analýza historického knižného fondu evanjelického a. v. cirkevného zboru v Slovenskej Ľupči

ANNA VETRÁKOVÁ

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

V minulosti sa väčšinou knižnice, najmä na vidieku, nachádzali iba v šľachtických či zemepanských sídlach a na farách. V dôsledku jazykových nedostatkov dnešných čitateľov, ale aj straty aktuálnosti obsahu však postupne farské knižnice strácali svoj význam. V snahe o záchranu vzácnych starých tlačí, ktoré boli ich súčasťou, boli farské knižnice sústredené do väčších knižníc či archívov. Fara evanjelického cirkevného zboru a. v. v Slovenskej Ľupči je tak jednou z mála, kde sa pôvodná historická knižnica zachovala.

Prvotný výskum tejto pomerne rozsiahlej zbierky kníh poukázal na skutočnosť, že pôvod knižnice seniorálneho archívu umiestnenej v Slovenskej Ľupči je potrebné hľadať niekde inde, nakoľko Ľupčianska fara sa stala jej „domovom“ až niekedy v polovici dvadsiateho storočia.

Východiskovú informáciu pri hľadaní pôvodu knižnice nám poskytol farár evanjelického a. v. cirkevného zboru v Slovenskej Ľupči Mgr. Ján Jakuš, ktorý uviedol, že knižnica bola premiestnená v päťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia z Malohontského seniorátu a rozdelená na dve časti, z ktorých jedna bola umiestnená v Slovenskej Ľupči a druhá na evanjelickej fare v Banskej Bystrici. Pri ďalšom výskume sme následne kontaktovali rôzne osoby, ktoré boli priamo alebo nepriamo informované, prípadne sme predpokladali, vzhľadom k ich postaveniu a funkcii, že by mohli potrebné informácie o pôvode knižnice poskytnúť. Získali sme rôznorodé informácie (napríklad čo sa týka časového údaju, v sedemdesiatych rokoch už boli knihy umiestnené na fare v Slovenskej Ľupči¹ a mali byť prevezené zo Zvolenského seniorátu zo Sásy² a ďalšia

¹ Pamätala sa na ne pani Zuzana Meniarová, manželka farára Juraja Meniara, ktorý pôsobil v Slovenskej Ľupči v rokoch 1968-1991.

² Takúto informáciu poskytol pani Gabriele Valentovej, členke cirkevného zboru v Slovenskej Ľupči, pán farár Juraj Meniar.

informácia, že knihy boli prevezené medzizastávkou z Pliešoviec v čase pôsobenia Jána Lacka³). Zhodnotením týchto informácií sme určili miesto pôvodného umiestnenia kníh. Údaj o premiestnení kníh z Hon-tianskeho seniorátu je z dnešného pohľadu správny, rovnako ako aj údaj o pôvode zo Zvolenského seniorátu, nakoľko ku zmene došlo v roku 1953. Tento rok by sme mohli použiť aj ako údaj o približnej dobe premiestnenia kníh, v tomto čase pôsobil v Pliešovciach aj Ján Lacko (1923-1960). Vzhľadom na to, že sa zatiaľ nenašiel žiadny relevantný záznam o presune kníh, presný čas ich premiestnenia do Slovenskej Lupče stanoviť nemôžeme. Ten by mohol byť zistený po spracovaní seniorálneho archívu, nachádzajúceho sa taktiež na fare v Slovenskej Lupči. Na základe dôkladnejšej analýzy knižného fondu a provenienčných záznamov môžeme s istotou určiť len miesto pôvodného uloženia knižnice, obec Pliešovce.

Knihy seniorálnej knižnice sú umiestnené v budove evanjelického a. v. farského úradu na Námestí SNP v Slovenskej Lupči. Uložené sú v miestnosti orientovanej na sever, ktorá nie je vykurovaná ani v zimnom období a zároveň miestnosť nespĺňa ani ďalšie potrebné podmienky pre správne uchovávanie starých tlačí, ktoré sú neoddeliteľnou súčasťou tejto vzácnej zbierky. Okrem správnej teploty nie je udržiavaná ani potrebná vlhkosť či osvetlenie miestnosti, knihy zároveň nie sú chránené pred prachom či prípadným pôsobením škodcov. Môžeme teda predpokladať, že aj tieto podmienky sa odrazili na fyzickom stave zbierky. Je ťažké určiť, do akej miery je poškodenie kníh spôsobené vplyvom podmienok v tejto miestnosti, pretože fond sa na miestnej fare nachádza približne päťdesiat – šesťdesiat rokov a o jeho predchádzajúcich osudoch máme len strohé informácie. Väčšina zbierky, hlavne knihy menších rozmerov, je uložená v policiach voľne vedľa seba, nakoľko to dovoľuje deformácia väzieb, spôsobená vplyvom vonkajších podmienok aj ich predošlým uskladnením. Najväčšie knihy, ako napríklad misály, sú pokladané na sebe v uzatvárateľných skrinkách, a tak aspoň čiastočne chránené pred prachom. Prevládajúcim typom väzby je kožená väzba, ktorá je do značnej miery presušená, u mnohých tlačí napadnutá červotočou či úplne rozpadnutá. Tento problém sa netýka len najstarších

³ Informátorom bol ThDr. Ján Dubíný, námestný farár v Banskej Bystrici, bývalý senior Zvolenského seniorátu.

exemplárov. Chýbajúca väzba, diela s poškodenými či chýbajúcimi titulnými listami ale aj závermi, sťažujú v konečnom dôsledku identifikáciu týchto tlačí. Knižničný fond nemá svojho správcu – knihovníka. Z iniciatívy Mgr. Jána Jakuša boli knihy usporiadané a vykonané ich súpis. Vykonali ho členky zboru Mgr. Gabriela Valentová a dozorkyňa Jaroslava Szarowská v roku 2006. Vznikol tak súpis nazvaný „Seniorálny archív v Slovenskej Lupči“.

Na základe ich práce môžeme konštatovať, že fond pozostáva zo 724 knižných zväzkov. V súpise zaznamenávali, pokiaľ to umožnil stav knihy, tri základné informácie: názov diela, meno autora a rok vydania diela. Pri niektorých uviedli prípadne poznámku, že ide o rukopis⁴, časopis⁵ a pod. Zároveň na chrbát kníh nalepili papierovú pásku s novým evidenčným číslom. Tento súpis sa stal základným zdrojom informácií pri analýze zbierky seniorálnej knižnice. Počet však nie je konečný, nakoľko do súpisu boli uvedené len prvé titulné listy nachádzajúce sa vo väzbe a nebol zohľadnený počet prípadných príväzkov. Ako jeden z množstva príkladov možno uviesť knihu s evidenčným číslom 475/06, ktorá je v súpise evidovaná a zaznačená: Hajdu, Lajos: *Únnepi Beszéd* (1904), pričom nie sú zohľadnené ďalšie dva prívázky v nemeckom jazyku.

Jazyková štruktúra

Pri spomínanom súpise uskutočnenom v roku 2006 bol celý fond usporiadaný na základe jazykovej štruktúry. Knihy sú zoradené v jazykovom poradí: latinský jazyk, nemecký jazyk, maďarský jazyk a slovenský jazyk, a to v zastúpení:

Najpočetnejšiu časť tvoria knihy v latinčine, 263 knižných jednotiek, z ktorých ako príklad možno uviesť dielo s evidenčným číslom 65/06 od autora Maxima Planuda: *Aesopi phrygis et aliorum fabulae*⁶, ktoré obsahuje obrázky výjavov z bájok. Niektoré z nich si farebne vymaľoval

⁴ Pod evidenčným číslom 199/06 sa nachádza rukopis ,v súpise označený ako *Protocollon...* datovaný rokmi 1784-1794.

⁵ *Theologische Studien und Kritiken* 1-2 Gotha : Perthes, 1857. 446 s. časopis pod evidenčným číslom 370/06.

⁶ PLANUD, Maxim: *Aesopi phrygis et aliorum fabulae quorum nomina fequens pagella indicabit. Venetiis* : Antoni Remondini, 1555. 279 s. kniha pod evidenčným číslom 65/06.

pravdepodobne majiteľ kníhy.

Nemecký jazyk je zastúpený v počte 172 knižných zväzkov. Počtom pozoruhodná je zbierka filozofických diel Immanuela Kanta, tvorí ju až deväť rôznych titulov.

Trefou skupinkou v poradí je zbierka kníh v maďarskom jazyku. Tvorí ju 157 zväzkov, obsahovo prevažne náboženského charakteru. Medzi maďarskými knihami sa najviac vyskytuje viacero exemplárov jedného titulu, napríklad až deväť rovnakých vydaní modlitebnej knižky⁷ alebo sedem exemplárov *Dejín kostola banskobystrického evanjelického a. v. spoločenstva*.⁸

V slovenskom (českom) jazyku je napísaných 106 knižných zväzkov. Český jazyk nie je v celkovom súpise samostatne vyčlenený, slovenské aj české knihy sú v ňom spísané v striedavom poradí. Do tejto skupiny patrí 23 kníh, u ktorých prevažuje ako miesto vydania Praha.⁹ V súpise medzi nemeckými a maďarskými knihami majú svoje miesto aj dve diela napísané v gréčtine. Sú nimi *Novum testamentum graecum*¹⁰ a dielo *Herodoti epitome*.¹¹

Jazykovú štruktúru uzatvára spevník náboženských piesní s evidenčným číslom 592/06 *Cantate Domino*, vydaný v roku 1963 v Ženeve, napísaný v anglickom jazyku. Pravdepodobne taktiež netvoril súčasť pôvodnej seniorálnej knižnice.

Chronologická štruktúra

Jazyková štruktúra knižného fondu úzko súvisí aj s rokom vydania jednotlivých diel. Najstaršie diela sú písané po latinsky, najmladšie knihy fondu patria do skupiny kníh vydaných v slovenčine a češtine.

Na základe analýzy fondu môžeme ako najstaršie knihy označiť diela vydané v priebehu šestnásteho storočia. Medzi nimi je, vzhľadom

⁷ KOVÁCS, Sándor: Kis énekeskonyv a kerestyén hívek lelki. Pozsony : Az evang. theologusok otthona kiadása, 1907. 189 s. kniha pod evidenčným číslom 467/06.

⁸ MIKLER, Sámuel: A Besztercebányai ág.h.evangel. Egyházközség templomának története. Besztercebánya : [s.n.], 1907. 84 s. kniha pod evidenčným číslom 502/06.

⁹ V Prahe bolo vydaných až 16 kníh.

¹⁰ REINECCIUS, Christian: Novum testamentum graecum. Lipsiae : apud Bernhard. Christoph. Breitkopfium, 1753. 440 s. kniha pod evidenčným číslom 428/06.

¹¹ [STEPHANEUS, Dávid]: Herodoti epitome sive loco ex Herodoti libris excerpti. Budapest : [s.n.], [s.a.]. 155 s. kniha pod evidenčným číslom 433/06.

na poškodenie väzieb, chýbajúce titulné listy či závery kníh, preukázateľne najstaršou dielo Bartholomea Westheimera *Farrago concordantium insignium totius sacrae Bibliae*¹² vydané v roku 1523 v Strassburgu. Celkovo je šesťnásťte storočie zastúpené 90 knižnými jednotkami.

Druhú najpočetnejšiu skupinu celej knižnice tvoria diela vydané v sedemnástom storočí. Nachádzajú sa tu diela vydané v dvoch jazykoch, a to v latinčine 140 titulov a v nemeckom jazyku 20 titulov. Spolu teda zaraďujeme do sedemnásteho storočia 160 knižných zväzkov.

Najmenšiu skupinu tvoria tlače vydané v osemnástom storočí, presne 52 knižných zväzkov. Táto skupina je však zaujímavá svojim pestrým jazykovým zložením, nakoľko sú v nej zastúpené všetky štyri najpočetnejšie jazyky. Ako príklad možno uviesť dielo Mateja Bela *Liber memorialis naturali ordine dispositus*¹³ vydané v Bratislave v roku 1777. Jedná sa o viacjazyčný latinsko-nemecko-maďarsko-slovenský slovník.

V devätnástom storočí bolo vydaných 261 knižných zväzkov celého fondu. Táto skupina je najpočetnejšou. Jazykovo je vyrovnané zastúpená nemeckými a maďarskými knihami. Čo sa týka ohraničenia rokmi vydania, sú tu zaradené knihy vydané po roku 1800 a hranica devätnásteho storočia je posunutá až do roku 1918, kedy na našom území prevažuje najmä po Rakúsko-Uhorskom vyrovnaní v roku 1867 maďarský jazyk. Slovenský jazyk zastupuje v tomto období len 25 knižných zväzkov.

Dvadsaťte storočie uzatvára časové ohraničenie kníh. Táto skupina pozostáva zo 114 knižných zväzkov a vyvoláva najväčšie pochybnosti, čo sa týka pôvodnej skladby knižnice, nakoľko sa tu nachádza aj niekoľko kníh vydaných v sedemdesiatych, osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch. O týchto môžeme predpokladať, že boli do knižnice pričlenené až po jej presune do Slovenskej Ľupče.

Skupinka 47 knižných jednotiek dopĺňa celkový súpis seniorálneho archívu v Slovenskej Ľupči. Jedná sa o knihy, u ktorých nevieme presne určiť rok vydania. Vzhľadom na to, že mnohé diela boli opakovane vydávané a aj na základe vonkajšieho popisu, je ťažké ich zaradiť, aby sme

¹² WESTHEIMER, Bartholomeus: *Farrago concordantium insignium totius sacrae Bibliae*. Argentorati : Wolfius, 1528. 127 s. kniha pod evidenčným číslom 37/06.

¹³ BEL, Mattheus: *Liber memorialis naturali ordine dispositus*. Posonii : Joannis Michaelis Landerer, 1777. 370 s. kniha pod evidenčným číslom 185/06.

sa vyhli prípadným omylom, práve tieto knihy tvoria skupinku nezarađených [s. a.].

Obsahová štruktúra

Neoddeliteľnou súčasťou výskumu seniorálneho archívu je aj obsahovo-tematická analýza jednotlivých knižných jednotiek. Sledovaný bol výskyt zvolených tematických okruhov v jednotlivých storočiach, ako aj celková obsahová štruktúra fondu.

Obsahovo by sa fond dal rozdeliť na knihy s náboženskou a nenáboženskou tematikou. Z hľadiska väčšej konkrétosti boli vyčlenené nasledovné skupiny:

Teológia – skupina zahrňa rôzne výklady Biblie, Starý a Nový Zákon s komentármi, úvahy nad evanjeliom, dogmatické a teologické diela ako napríklad *Theologiae causalis in qua questiones*¹⁴ alebo *Biblische theologie oder Untersuchung des biblischen Grundes*¹⁵.

Náboženstvo – do tejto skupiny patria knihy určené nielen teológom a kňazom, ale aj knihy pre bežné použitie v domácnostiach. Sú tu zbierky modlitieb určené pre rôzne príležitosti ako *Christliche Leichenpredikten*¹⁶, modlitebné knižky a spevníky či povzbudenia na prehĺbenie viery, kázne a úvahy, katechizmy - *Keresztyén vallástan Luther kátéja nyomán*¹⁷. Niektoré diela, napríklad o živote Ježiša, sú na rozhraní medzi náboženskou a krásnou literatúrou.

Filozofia – je pomerne jednoznačnou tematickou skupinou obsahujúcou diela známych či menej známych filozofov a mysliteľov. Môže me uviesť dielo *Metaphysica generalis*¹⁸, početnejšie sú zastúpené diela už spomínaného Immanuela Kanta či Georga Wilhelma Friedricha Hegela.

História – patria sem kroniky, dejiny cirkevných zborov a učebnice

¹⁴ OSIANDER, Johann Adam: *Theologiae causalis in qua questiones*. Tubingae : apud Joh. Georgium Cottam, 1680. 1640 s. kniha pod evidenčným číslom 11/06.

¹⁵ ZACHARIA, Gotthilf Traugott: *Biblische theologie oder Untersuchung des biblischen Grundes*. Tübingen : Wilhelm Heinrich Schramm, 1780. 508 s. kniha pod evidenčným číslom 300/06.

¹⁶ WEINRICH, Georg: *Christliche Leichenpredikten*. Leipzig : Thom Schürer, 1614. 810 s. kniha pod evidenčným číslom 276/06.

¹⁷ *Keresztyén vallástan Luther kátéja nyomán*. Pozsony : AZ. ÁG HITV.EV. DIAKONISSZA-INTÉZET KÖNYVRAKTÁRA, 1935. 99 s. kniha pod evidenčným číslom 588/06.

¹⁸ BARON, Robert-CLEMENT, Anthony: *Metaphysica generalis*. Lvgduni Batavorum : Ex officina Francisci Moyardi, 1657. 437 s. kniha pod evidenčným číslom 125/06.

dejepisu. Zaradený je tu aj Uhorský tlačový zákon *A magyar sajtótörvény zsebkönyve*¹⁹ a iné historické práce ako *Libri quatour de concillis historica narrationem omnium*²⁰.

Beletria – v skupine krásnej literatúry môžeme nájsť bájky, komédie, rozprávky, dielo holandského mysliteľa Erasma Rotterdamského *Chvála bláznovstva*²¹, ale aj viacero divadelných hier slovenských autorov. Pozoruhodnou je divadelná hra *Phasma. Hoc est comoedia posthuma nova et sacra*²².

Jazykovedné diela – zaradené sú v nej gramatiky *Syntaxis graeca utilissimis*²³ a slovníky *Dictionarium latino-germanicum*²⁴.

Biografie – diela zachytávajúce život a pôsobenie jednotlivých významných osobností, napríklad *Daniel Krman*²⁵ či život Martina Luthera, ktorí sa pre veriacich mohli stať vzormi v cirkevnom, ale aj rodinnom spoločenstve.

Právo – skupina obsahuje knihy týkajúce sa cirkevného práva ako napríklad ústava uhorskej evanjelickej a.v.cirkvi *A magyarországi ág. Hitv. Evang. Keresztyén egyház alkotmánya*²⁶, ale aj práva všeobecne, akými sú rukopisné poznámky *Iurisprudencia*²⁷

Prírodné vedy – vzhľadom k rozmanitosti, ale súčasne malému počtu kníh v jednotlivých odboroch, skupina zahŕňa diela z matematiky, medicíny, zoológie a geografie.

¹⁹ EDVI ILLÉS, Károly: *A magyar sajtótörvény zsebkönyve*. Budapest : Révai testvérek irodalmi intézet r.-t. Kiadása, 1914. 138 s. kniha pod evidenčným číslom 534/06.

²⁰ GESNER, Salomon: *Libri quatour De Conciliis historica narrationem omnium*. Witenbergae : Bergerus, 1601. 830 s. kniha pod evidenčným číslom 104/06.

²¹ ERASMUS: *A balgaság discsérete*. Budapest : Az Athenaeum r.-t. kiadása, [s. a.]. 143 s. kniha pod evidenčným číslom 568/06.

²² FRISCHLIN, Nicodem: *Phasma. Hoc est comoedia posthuma nova et sacra*. Iazygibus-Metanastis : [s.n.], 1592. 118 s. k pod evidenčným číslom 80/06.

²³ POSSELIUS, Iohann: *Syntaxis graeca utilissimis*. Witenbergae : Ex officina Cratoniane, 1595. 326 s. kniha pod evidenčným číslom 94/06.

²⁴ DASYPODIUS, Petrus: *Dictionarium latino germanicum*. Argentorati : Rihel, 1537. 982 s. kniha pod evidenčným číslom 265/06.

²⁵ JANKO, Július: *Daniel Krman: Doba, život a dielo veľkého biskupa a mučeníka slovenského evanjelictva*. Liptovský Sv. Mikuláš : Tranoscius, 1940. 93 s. kniha pod evidenčným číslom 663/06.

²⁶ *A magyarországi ág. Hitv. Evang. Keresztyén egyház alkotmánya*. Budapešť : Viktor Hornyánszky, 1893. 132 s. kniha pod evidenčným číslom 491/06.

²⁷ Rukopis je evidovaný pod číslom 187/06.

Rozličné – táto kategória obsahuje dielo z oblasti psychológie, sociológie, ekonomiky, politiky, hospodárstva a literárnej vedy. Zastúpenie jednotlivých kategórií je nasledovné:

	16.stor.	17.stor.	18.stor.	19.stor.	20.stor.	[s.a.]
nábožen.	17	29	15	133	53	24
teológia	53	104	15	25	5	6
filozofia	3	9	8	29	4	2
história	7	6	7	39	15	5
beletria	1	1	-	7	17	4
jazykoved.	4	3	3	1	1	1
biografie	-	-	-	6	8	2
právo	1	1	1	13	7	1
prír.vedy	2	2	1	3	1	-
rozličné	2	5	2	5	3	2

Najpočetnejšiu skupinu tvoria diela náboženského charakteru. Ich počet prudko narástol v priebehu devätnásteho storočia, v čom by sme mohli vidieť snahu o šírenie viery aj medzi prostým ľudom práve prostredníctvom rôznych modlitebných knižiek. Zároveň sa Biblia, ale aj iné knihy stávajú prístupnejšími aj do bežných domácností. Vydávané sú časopisy s náboženskou tematikou.

Teologické diela tvoriace základ náboženských dogiem, pravidiel a výkladov viery sa najpočetnejšie vyskytujú v priebehu šestnásteho a najmä sedemnásteho storočia. Súvisieť to môže s celkovou situáciou v danom období, kedy sa upevňuje postavenie evanjelickej a. v. cirkvi. Súčasne je potrebné poznamenať, že aj v priebehu sedemnásteho storočia študujú na zahraničných univerzitách slovenskí študenti, ktorí si množstvo kníh prinášali domov na Slovensko a budovali si tak svoje knižnice.

V devätnástom storočí okrem filozofických názorov rozkvitajú aj myšlienky a snahy o uchovávanie minulosti. Romantizmus prvej polovice devätnásteho storočia rozvinul mimo iného aj pocit zachovávanie informácií minulosti nielen mesta, mestečka, ale aj fary a cirkevného zboru. Preto v tomto období môžeme nájsť okrem kroník aj knihy o dejinách jednotlivých cirkevných obcí.

Krásnu literatúru v dvadsiatom storočí zastupujú prevažne diva-

delné hry, ktoré mali svoje miesto medzi ľuďmi vďaka úsmevnému, zároveň však často aj poučnému charakteru.

Zo skupiny prírodných vied, ktorú tvorí 9 knižničných titulov môžeme uviesť dielo Abrahama Ortelia zo šesnásteho storočia *Synonymia geographica sive populorum regionum*²⁸. Diela z oblasti medicíny sú zastúpené vo všetkých storočiach, zaujímavou je kniha, ktorej súčasťou je mapa ľudského tela s popiskami.²⁹

Pestré obsahové zloženie kníh je zastúpené v skupine s názvom „rozličné“. Okrem vyššie uvedených odborov sa tu nachádzajú aj abecedáre a príručky. Ján Slávik si zo svojich štúdií v Nemecku priniesol, podľa posesorského záznamu aj univerzitný kalendár na rok 1880-1881³⁰, obsahujúci zaujímavé štatistické informácie o počtoch študentov, profesoroch jednotlivých fakúlt a odboroch, ktoré sa v školskom roku otvárajú. Dôkazom rozmanitosti záujmov majiteľov kníh je aj dielo o remeslách, obrábaní a spracovávaní kovov s názornými ukážkami *Handwerke und Künste in Tabellen*³¹

Tematické zloženie seniorálneho archívu vypovedá o záujmoch jednotlivých majiteľov kníh, zároveň nám môže naznačiť spôsob, akým sa knižnica vyvíjala, ako aj využitie tejto zbierky kníh v obdobiach jej existencie.

Geograficko-typografická štruktúra fondu

K dôležitým údajom každej knihy patria informácie o mieste jej vydania. Impresorské údaje nám umožnia urobiť si prehľad o existujúcich tlačiarňach, o ich tematickom zameraní či rozsahu pôsobnosti v jednotlivých historických obdobiach. Pri rekonštrukcii knižníc je možné zachytiť produkciu tlačiarňí, ktoré boli späté s mestskými centrami. Ta-

²⁸ ORTELIUS, Abraham: *Synonymia geographica sive populorum regionum*. Antverpiae : Ex officina Christophori Plantini, 1578. 417 s. kniha pod evidenčným číslom 25/06.

²⁹ SLESZKOWSKI, Sebastian: *Opera medica duo*. Cracoviae : Stanislaw Germanski, 1616. 114 s. kniha pod evidenčným číslom 126/06, titulný list a fotografia mapy sú súčasťou obrazovej prílohy číslo 10.

³⁰ ASCHERSON, F: *Deutscher Universitätskalender*. Berlin : Leonhard Simion, 1880. 231 s. kniha pod evidenčným číslom 290/06.

³¹ SPRENGEL, P. R.: *Handwerke und Künste in Tabellen*. Berlin : Realschulverlag, 1769. 224 s. kniha pod evidenčným číslom 393/06, titulný list a fotografia nástrojov je súčasťou obrazovej prílohy číslo 11.

kéto centrá mali svoj význam ak boli sídlami univerzít z hľadiska vzdelanosti, netreba zabudnúť ani na ich obchodný charakter. Perspektíva dobrého odbytu bola základným predpokladom pre vznik a rozvoj tlačiarňí. Najstaršie tlače sa na naše územie dostávajú prevažne z nemeckých krajín, ale zastúpené sú aj iné európske krajiny:

Nemecko	Leipzig (Lipsiae)	68
	Wittenberg (Vitebergae, Witebergae, Witemberk, Wittebergae)	51
	Frankfurt am Main (Francofurti, Francoforti, Francoforti ad Moenum, Francofurt, Frankfurt ad Mohan, Frankfurt am Mayn)	33
	Jena (Jenae)	18
	Tübingen (Tubingae)	17
Švajčiarsko	Berlin (Berlini)	17
	Basel (Basilea, Coloniae Munatiana)	16
	Geneva	2
Holandsko	Zürich (Tiguri)	1
	Leiden (Lugduni, Lugduni Batavorum)	2
	Amsterdam (Amsterdami)	1
	Antverpy (Antverpiae)	1
Taliansko	Benátky (Venetiis)	1
	Neapol	1
Poľsko	Krakow (Cracoviae)	1
Rumunsko	Wroclaw (Wratislavia, Breslau)	3
	Kluž (Kolozsvár, Kolozsvárt, Cluj-Kolozsvár)	6
Rakúsko	Viedeň (Wien, Viennae, Vindobonae)	10
Česká rep.	Praha	16
Maďarsko	Šoproň (Sopron, Soproni)	3
	Ostrihom (Strigonii)	1
	Budapešť (Pest, Pesten, Pesti, Budan, Buda-Pest, Budapest)	82
	Békešská Čaba (Békescsaba, Čaba, B-Čaba)	4

Z nemeckých miest sa, ako môžeme vidieť v tabuľke, najčastejšie objavujú Lipsko, Wittenberg a Frankfurt nad Mohanom. Celkovo však knihy seniorálneho archívu vydané v Nemecku pochádzajú z tlačiarňí až 54 rôznych nemeckých miest, hoci všetky netvoria súčasť tabuľky. Knihy vydané v Nemecku tvoria najpočetnejšiu skupinu celej knižnice. Z iných proveniencií môžeme uviesť Antverpy v Holandsku, kde bola vydaná už spomínaná kniha *Synonymia geographica*, v maďarskom Ostrihome vydali

dielo *De haeresi abjuranda quid statua Ecclessia Catholica*³², v švajčiarskom Zürichu slovník *Novi testamenti dictionum sylloge graeco-latina*³³.

Slovenské tlačiarne zastupujú napríklad mestá:

Trnava (Tyrnavia, Tyrnau)	5
Bratislava (Posonii, Pozsony, Posony, Bratislava-Pozsony, Preßburg)	36
Banská Bystrica (Neusohl, Besztercebánya)	19
Turčiansky Sv. Martin	10
Liptovský Sv. Mikuláš	30
Bardejov (Bartphae)	2
Banská Štiavnica (Selmezbánya)	5
Levoča (Leutschaw)	1

Slovenské mestá uvedené v tabuľke mali taktiež svoj osobitý charakter. Boli to jednak centrá s rôznym národnostným zastúpením, kde boli vydávané tlače charakteristické pre danú oblasť, ale aj centrá vydávajúce tlače pre inštitúcie sídliace v meste.

Bratislava a Liptovský Sv. Mikuláš sú najčastejšími miestami vydania slovenských kníh. Týka sa to najmä kníh vydaných v priebehu devätnásteho a dvadsiateho storočia. Zaujímavejšie, najmä z hľadiska roku vydania, sú diela *Discurs sondemhochstes Gut*³⁴ vydané v nemeckom jazyku v Levoči u kníhtlačiaru Bena Daniela Schultza a dva rovnaké exempláre diela v latinčine *Postilla sive enarrationes erotematica epistolarum*³⁵ vydané v Bardejove v tlačiarenskej dielni Dávida Gutgesela.

Provenienčné záznamy

Základnou pomôckou pre bližšiu identifikáciu knižnice sú zvyčajne pôvodné katalógy, prípadne súpisy pozostalostí. Tieto nám môžu poskytnúť informácie ako zbierka kníh vznikala a menila sa v priebehu rokov, prípadne ako bola či mala byť využívaná. Ku knižnici seniorálneho archívu v Slovenskej Ľupči sa zatiaľ nenašli žiadne súpisy, evidenčné

³² JORDÁNSZKY, Alex: *De haeresi abjuranda quid statua Ecclessia Catholica*. Strigonii : Joseph Beimel, 1822. 219 s. kniha pod evidenčným číslom 162/06.

³³ SUICER, Caspar: *Novi testamenti dictionum sylloge graeco-latina*. Tiguri : Budmerus, 1668. 217 s. kniha pod evidenčným číslom 44/06.

³⁴ BETOLENS, Josquin: *Discurs sondemhochstes Gut*. Leutschaw : Ben Daniel Schultz, 1618. 636 s. kniha pod evidenčným číslom 274/06.

³⁵ STÖCKEL, Leonhard: *Postilla sive enarrationes erotematica epistolarum*. Bartphae : Daud Gutgesel, 1596. 532 s. kniha pod evidenčnými číslami 208/06 a 240/06.

katalógy či zoznamy jednotlivých majiteľov celej knižnice alebo aspoň jej časti. Na základe posesorských záznamov by sme mohli identifikovať menšie celky tejto knižnice. Podľa posesorských záznamov môžeme s istotou určiť 84 rôznych posesorov, zároveň však až 224 kníh nemá žiadny záznam pôvodného majiteľa, prípadne boli takéto záznamy odstránené. Noví majitelia meno pôvodného vystrihli, zaškrtali či prelepili a svoje uviedli nečitateľne alebo vôbec neuviedli.

Majiteľ	Počet záznamov
Pauli Severini	63
János Thébusz	42
Gyula Vitalis	9
Ján Bakoš	19
Ján Slávik	12
Ján Lacko	1
Georg Bucholtz	1
Pečiatka Pliešovce	23
Pečiatka Sdruženie mládeže	10

Tabuľka obsahuje zoznam niektorých majiteľov kníh podľa posesorských záznamov v knihách zároveň aj s údajom o počte, v koľkých knihách svoje ex libris alebo rukopisný záznam zanechali. Vybraní majitelia sú do tabuľky zaradení jednak podľa počtu kníh, ktoré boli ich vlastníctvom - teda najpočetnejšie sa vyskytujúci, na druhej strane sú ako osobnosti zaujímavými postavami v dejinách daného regiónu či Slovenska.

Medzi ex librismi môžeme nájsť rôzne typy. Jedným z nich je heraldický ex libris, ktorý použil H.W.Ochs, Johann Sextus vo svojej knihe použil pečiatkový ex libris spolu s údajmi o mieste a roku. Nálepkou označil svoju knihu aj Martin Huettel, ktorý informáciu dopĺňa aj údajom *Philia et J.V. Doctor*. Väčšinu posesorských záznamov tvoria rukopisné záznamy. Vlastníci kníh uvádzali najčastejšie svoje meno, nájdeme však aj záznamy, kde je uvedený rok a miesto, prípadne spoločenské postavenie vlastníka alebo dokonca cena, za ktorú knihu pravdepodobne získal. Takto si jednu zo svojich kníh označil aj Ján Thébus: *János Thébusz Halle 1861 22 ½ gr.*³⁶. Majiteľ najväčšieho počtu kníh Pavol Severini

³⁶ Nachádza sa v knihe pod evidenčným číslom 424/06.

sa podpisoval celým menom *Pauli Severin*³⁷, ale častokrát používal aj iniciálový rukopisný záznam *PS*. V niekoľkých knihách uviedol aj spôsob, akým ich získal. Príkladom je kniha s evidenčným číslom 148/06, kde je zapísané: *Hunc nihi... Pauli Severini dono doctori Danieli Sexti Senator ... A.1767 25.sept. Pravum ... grabe... Vivat!* Z rôznych spôsobov označenia vlastníctva knihy sa na chrbte dvadsiatich kníh nachádza supralibros v podobe *J.K.*, zároveň majú všetky knihy rovnakú väzbu.

Okrem majiteľov – jednotlivcov si svoje knižnice vytvárali aj rôzne inštitúcie, spolky a združenia³⁸. Ciele a význam jednotlivých takýchto organizácií sa následne čiastočne odrážajú aj na tematickom zložení knižnice, ktorú si budovali.

Pomocou rukopisných záznamov a rôznych poznámok, ktoré si majitelia do svojich kníh vpisovali, môžeme zistiť viacero informácií. Dozvedáme sa ako knihu získali: či ju dostali darom, alebo ju kúpili, prípadne aj to, že bola kúpená v antikvariáte. Dôkazom histórie knihy a jej putovania sú aj záznamy viacerých posesorov, jej majiteľov. Všetky tieto informácie vytvárajú obraz o vzťahu medzi majiteľom knihy a knihou.

V roku 2006 bol vykonaný súpis knižných zväzkov seniorálneho archívu v Slovenskej Lupči. Vznikla tak prvá známa a dostupná evidencia pomerne rozsiahlej knižnice. Na fonde sa však dajú identifikovať aj pozostatky predchádzajúcich evidencií. Dôkazom je aj číslovanie kníh na chrbte vpísané na koži a predchádzajúce označenie štítkami, zároveň rôzne číslovania vo vnútri niektorých kníh. Historickou rekonštrukciou by sme mohli nájsť čiastkové knižnice, ktoré navzájom splynuli. Ich identifikácia by mohla uľahčiť aj hľadanie samotných súpisov, ktoré podľa nášho predpokladu existovali a snáď ostali uložené v nejakej pozostalosti, archíve. Súčasťou knižnice seniorálneho archívu je aj archív dokumentov. Práve jeho pripravované spracovanie by mohlo napomôcť k nájdeniu potrebných informácií, a tak vniesť nové svetlo do ďalšieho výskumu, prípadne definitívne potvrdiť dohady a domnienky, ktoré naďalej zostávajú nepodložené.

Napriek súčasnému stavu výskumu všetky tieto výsledky nám ponúkajú pohľad na doposiaľ neznámu knižnú zbierku. Vzhľadom k faktu, že knižnica ktorou sme sa zaoberali, je vo vlastníctve evanjelickej cirkvi

³⁷ Takýto zápis sa nachádza napríklad v knihe pod evidenčným číslom 5/06.

³⁸ Pečiatka „Pliešovce“ a „Sdruženie mládeže“.

a. v. na Slovensku, o všetkých veciach s ňou súvisiacich rozhoduje generálne biskupstvo. Od roku 2004 Generálny biskupský úrad ECAV na Slovensku spolupracuje so Slovenskou národnou knižnicou v Martine pri záchrane historických knižníc. Cieľom prvej fázy spolupráce bolo vyhotovenie pasportizačného súpisu historických knižničných fondov ECAV na Slovensku, ktorý sa realizoval v rokoch 2004 – 2006. Takýto vôbec prvý súpis kníh nachádzajúcich sa v knižnej zbierke seniorálneho archívu vykonaný v roku 2006 bol odovzdaný generálnemu biskupstvu. Ďalšie osudy knižnice sú spojené s pripravovanou očistou a reštauráciou poškodených kníh. Pokračovanie vzájomnej spolupráce by malo vyústiť do sprístupnenia historických knižničných fondov v priamej alebo digitálnej forme na štúdium pre bádateľov i laickú verejnosť.

Zusammenfassung

Die Analyse des historischen Bibliothekbestandes vom Konvent der Evangelischen Gemeinde in Slovenská Ľupča

Die Studie konzentriert sich auf die Analyse der historischen Bibliothek der Evangelischen Kirche A.B. in der Gemeinde Slovenská Ľupča. Sie befasst sich mit der Frage der Herkunft der Bibliothek und in ihrem Mittelpunkt steht der sprachliche, chronologische, thematische und geographisch-typographische Aufbau dieser Büchersammlung. Die Analyse dieser Bibliothek weist darauf hin, wie die Außenbedingungen den gesamten chronologischen und sprachlichen Aufbau beeinflusst haben. Zugleich können wir die Voraussetzung bestätigen, dass die thematische Struktur eine Abbildung der damaligen Zeit ist, was auch durch die sich ändernde thematische Orientierung der Bücher in einzelnen Jahrhunderten bestätigt wird. Die Analyse der Provenienzaufmerkungen und die allmähliche Identifizierung der alleinigen Besitzer haben uns die Ausgangsinformationen für die nachfolgende Rekonstruktion der Teil-Bibliotheken vorbereitet, aus denen die seniorale Bibliothek besteht.

Slovenské dolnozemske komunity a ich elita do roku 1918

JÁN BOTÍK

Katedra etnológie a etnomuzikológie Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra

V doterajšom obraze o dolnozemských Slovákoch nechýbajú ani charakteristiky ich sociálneho rozvrstvenia. Treba však povedať, že tak ako celok, aj tento čiastkový tematický úsek bol rozpracovaný so značnou koncepciou, a aj obsahovou rozkolísanosťou. Bolo prirodzené, že najviac pozornosti sa dostalo dominantnej a najpočetnejšie zastúpenej sociálnej vrstve – sedliackemu stavu. Charakteristiky neroľníckych vrstiev, konkrétne remeselníkov, obchodníkov, vzdelancov a ďalších profesií, sú nielen oveľa skromnejšie, ale aj značne torzovité. Vzťahuje sa to aj na tú kategóriu sociálneho spektra dolnozemských Slovákov, ktorá sa v súčasných sociálnych vedách označuje pojmom *elita*. Spomedzi príslušníkov tejto sociálnej vrstvy sa pozornosť venovala hlavne inteligencii, ktorú medzi dolnozemskými Slovákami veľmi dlhé obdobie reprezentovali kňazi a učitelia. Aj o nich sa konštatovalo, že ich „vždy bolo zúfale málo“.¹ Pri hodnotení ich účinkovania sa dôraz kládol hlavne na ich tvorivé aktivity, ako aj na to, aký bol prínos dolnozemských básnikov, beletristov, historikov a ďalších publicistov do celonárodnej literatúry, vedy, umenia a politiky Slovákov. Len čiastkovo sa v charakteristikách staršej slovenskej dolnozemskej inteligencie zohľadňovali aj jej spojitosti s prostredím, v ktorom účinkovali. Azda najucelenejšie bola zhodnotená literárna a historiografická tvorba dolnozemských Slovákov. O tých ďalších tvorivých úsekoch máme len približnú predstavu o tom, ako títo vzdelanci naplnili svoje stavovské a vodcovské poslanie v reálnom sociálnom a kultúrnom živote dolnozemských Slovákov, ktorý bol určovaný špecifickými danosťami ich vysťahovaleckých osudov a minoritných pozícií. Takáto situácia je teda výzvou, aby sme jestvujúci obraz o slovenskej dolnozemskej inteligencii,

¹ MRÁZ, A.: Rozhovory o juhoslovanských Slovákoch. Bratislava : Nakladateľstvo Pravda, 1948, s. 58.

ako aj o elite dolnozemských Slovákov ako celku, dokompletizovali a spresňovali najnovšími empirickými a teoretickými prínosmi.

Z uvedených dôvodov som sa vo svojom príspevku podujal naznačenú problematiku rozoberať nie v tých najširších, ale v najužšie rámcovaných sociálnych jednotkách. Za takúto najmenšiu a z analytických zreteľov aj najoptimálnejšiu jednotku/skupinu možno považovať lokálnu pospolitosť, akú u dolnozemských Slovákov reprezentuje spoločenstvo jednej dediny alebo malého mesta poľnohospodárskeho typu (mezóváros). Pre takýto koncepčný prístup som sa rozhodol preto, lebo slovenskí vystaňovalci sa aj v prostredí Dolnej zeme rozvíjali v intenciách atribútov tradicionalistickej spoločnosti, pre ktorú bola lokálna či dedinská komunita takmer výlučnou sídelnou a preto aj najurčujúcejšou sociokultúrnou a normatívnou jednotkou. Podstata takejto tradičnej komunity spočívala v tom, že ľudia sa solidarizovali a spolupracovali, aby naplnili svoj autonómny a sebestačný hospodársky, spoločenský a kultúrny život. Keďže príslušníci takýchto komunít boli nútení vytvárať a udržiavať svoju kultúru spoločne, prejavovali vedomie svojej kultúrnej jedinečnosti, ako aj vedomie skupinovej identity.²

Komunita je teda funkčne spojeným sociálnym útvarom ľudí, ktorí sú usporiadaní v určitej štruktúre s rôznymi sociálnymi pozíciami, statusmi a rolami. V tradičnej dedinskej pospolitosti hlavnou a početne prevládajúcou sociálnou vrstvou boli rodiny individuálne hospodáriacich a majetkovo diferencovaných roľníkov. Povedľa nich bola zastúpená málopočetná vrstva remeselníckych výrobcov, ktorých produkcia bola určená miestnym roľníkom, a ktorých zdrojom obživy bolo vo väčšej alebo menšej miere aj poľnohospodárstvo. Historikovia zaznamenali, že s takouto, iba nepatrne rozvrstvenou, dalo by sa povedať ľudovou masou slovenských dolnozemských kolonistov, prichádzali, a spolu s nimi sa aj usadzovali jednotlivci, ktorých možno zo sociálno-stratifikačného hľadiska označiť ako *elitu*. Pod týmto pojmom v jeho najširočnejšom význame sa chápu ľudia, ktorí predstavujú vybranú časť určitého sociálneho celku. Je to menšina jednotlivcov s osobitnými vlastnosťami a schopnosťami, ktorí vynikajú na ktoromkoľvek úseku ľudskej činnosti. Majú rozhodujúci vplyv a sociálnu kontrolu v niektorých, alebo

² GEIST, B.: Sociologický slovník. Praha : VP 1992, s. 180; KELLER, J.: Úvod do sociologie. Praha : SLON, 2004, s. 11-13.

aj vo všetkých oblastiach života príslušného spoločenstva.³ Nakoľko v prostredí slovenských dolnozemských komunit boli zastúpené rôzne kategórie osôb, spadajúcich do sociálnej vrstvy označovanej pojmom elita, pokúsím sa charakterizovať aspoň tie najvýznamnejšie spomedzi nich. Časovým rámcom tejto charakteristiky bude obdobie od počiatkov usadzovania sa slovenských vysťahovalcov na Dolnej zemi do roku 1918, kedy v dôsledku rozpadu Rakúsko-Uhorska a vzniku nástupníckych štátov sa vývin dolnozemských Slovákov začal uberať viackoľajným smerovaním.

Ako na to upozornil Ján Kmeť, novšie výskumy spresňujú staršie predstavy o tom, že by slovenskí kolonisti boli prichádzali na Dolnú zem „len ako húfy zbehov, a akoby pri kladení základov svojho budúceho života v novom kraji boli ponechaní len sami na seba, a nemali takých svojich predákov, zemanov a iných patrónov, ktorí by im poskytli nevyhnutné usmernenie a pomoc“.⁴ Ján Kmeť v týchto súvislostiach uvádza Mateja Čániho z Málnica v Novohrade, ktorý sa ako libertinus/slobodník s právom voľného pobytu, dostal do kontaktu so zemeľpánom Mihajlom Čarņojevičom, a na jeho výzvu priviedol prvých slovenských osadníkov do Vojvodiny, ktorí sa v roku 1745 usídlili v Petrovci.

Matej Čáni nebol prvým a ani jediným vysťahovaleckým či kolonizačným agentom. Osobami, ktoré rozniesli Harruckernovo pozvanie na jeho majetky v békešskej oblasti medzi Slovákov v hornouhorských stoliaciach, boli Ondrej Madarás a Michal Baláž. Oni sa stali „impopulárotmi/osídľovateľmi, ktorých mená sa zachovali pre budúce pokolenia v archívnych prameňoch“.⁵ Ľudovít Haan zaznamenal, že v roku 1717 „traja evanjelickí, pre náboženstvo prenasledovaní hornozemskí Slováci, menovite Ján Duna z Mýtnej, Ján Sekerka z Hradišťa a Jakub Valent z Čeloviec, prišli na Dolnú zem a hlásiac sa u kr. komorského prefekta v Segedíne, prosili o dovoľenie, aby sa oni, tak aj ostatní súkmeňovci čo

³ KELLER, J.: Dějiny klasické sociologie. Praha : SLON 2005, s. 309-310; ENCYKLOPÉDIA BELIANA. Bratislava : SAV 2005, S. 81.

⁴ KMEŤ, J.: Evanjelici v dnešnej Vojvodine pred a po Tolerančnom patente z roku 1781. In: Evanjelická a. v. cirkev a jej význam v národnom a kultúrnom živote Slovákov v Juhoslávii. Zostavila D. Šimkovicová. Martin : Vyd. Maticе slovenskej 1995, s. 57.

⁵ GOMBOŠ, J.: Slováci v južnej časti Dolnej Zeme. Výber z prameňov. Békešská Čaba 2008, s. 26.

za nimi prísť majú, v Čabe usadiť mohli“.⁶

Keď sa gróf Károly podujal dosídlieť rozsiahlu pustatinu Ecsed v Sabolčskej stolici, úlohou impopulátora poveril čižmárskeho majstra Jána Petrikoviča zo Sarvašu. Ten v rokoch 1753–54 priviedol do Níredházy viac ako dvetisíc, takmer výlučne slovenských osadníkov z békešskej oblasti. V rokoch 1755–60 Ján Petrikovič zorganizoval príchod ďalších kolonistov do Níredházy, tentoraz zo Zvolenskej, Novohradskej a Gemerskej stolice.⁷ Ján Petrikovič sa týmto skutkom natrvalo zapísal do pamäti níredházskeho Tirpákov, ktorých potomkovia mu pri príležitosti 250 výročia príchodu slovenských kolonistov postavili nádherné súsošie, na ktorom je stvárnený vedno s grófom Károlyom.

Samostatnejšie a skúsenejšie si počínali obyvatelia šiestich prevažne slovenských osád vo Vesprémskej a Stolnobelehradskej stolici v Zadunajsku, keď sa dozvedeli o osídľovaní pivnickej pustatiny v Báčke. Po predbežnom vzájomnom dohovore „vyvolení boli zo stredu obyvateľstva Tordašu dvaja občania – Pavel Čuha a Pavel Farkaš, ktorí boli vzali túto akciu do svojich rúk... Vypravili sa do Budína, kde im pravotár dňa 30. júna 1790 zostavil *Prosbu Uhorskej kráľovskej námestnej rade* o usadenie sa na pustatine v Pivnici. Táto Prosha, keďže ju osobne doručili adresátovi, už nasledujúceho dňa, to jest 1. júla 1790 bola vyba-vená“.⁸

Z uvedených príkladov je zrejme, že už v priebehu sťahovania na Dolnú zem medzi vysťahovalcami boli zastúpení aj zorientovaní, rozvážni, organizačne schopní a dôveryhodní jednotlivci, ktorých môžeme považovať za vedúce osobnosti, a teda aj za predstaviteľov v tom čase práve sa rodiacej elity slovenských dolnozemských komunít.

Historikovia dolnozemských Slovákov sa zhodujú v tom, čo azda najjadrovejšie napísal Ľudovít Haan v Pamätihodnostiach békeš-čabian-

⁶ HAAN, L.: Pamätnosti békeš-čabianske. Do spisovnej slovenčiny prepísal M. Kmeť. Békéšská Čaba 1991, s. 97.

⁷ FÜGEDI, E.: Príspevky k dejinám osídlenia niektorých slovenských obcí na území dnešného Maďarska. In: Atlas slovenských nárečí v Maďarsku. Editor P. Király. Budapešť 1993, s. 107; MARKUŠ, M.: Vznik a vývoj slovenskej etnickej skupiny Tirpáci v Níredháze. In: Slovenský národopis 23, 1975, s. 274.

⁸ MALIAK, J.: Zabudnuté slovenské osady v Stolnobelehradskej a Vesprémskej stolici v Zadunajsku. In: Náš život, roč. III., č. 3-4, Petrovec 1935, s. 13-15.

ských, že „prvá starosť novej osady bola – usporiadať sa ako cirkev“.⁹ Hovoril, pravdaže, o cirkvi evanjelického a. v. vierovyznania, ktoré bolo nielen v Békešskej Čabe, ale v naprostej väčšine slovenských osád na Dolnej zemi prevládajúcou alebo aj výlučnou konfesiou. Keďže protireformačné a rekatolizačné tlaky v Uhorsku boli jedným z hlavných impulzov sťahovania Slovákov na Dolnú zem, už „v priebehu prvej polovice 18. storočia tu došlo k takej koncentrácii slovenského obyvateľstva evanjelického vierovyznania v jednotlivých slovenských dedinách, aká na Slovensku nemala obdobu“.¹⁰ S tým súviselo, že slovenskí kolonisti si so sebou privádzali aj kňazov a učiteľov, ktorí hneď pri zakladaní nových sídiel zriaďovali aj evanjelické cirkevné zbory. A v rámci nich aj cirkevné školy. Luteranizmus práve preto, že presadil princíp národných jazykov v náboženských obradoch a v náboženskej literatúre, dával veľký dôraz aj na školskú výchovu. V zmysle Lutherovej zásady „cirkev udržuje školu, škola cirkev“, reformácia požadovala zriaďovanie škôl pri každej fare.¹¹ Evanjelická cirkev v slovenských dolnozemských komunitách sa vyznačovala aj tým, že kolonisti si zo svojich rodných krajov priniesli do nových sídiel aj dlhodobo ustálenú a efektívne fungujúcu cirkevnú správu. Zo zápisníc kanonických vizitátorov vieme, že kňazi pri zriaďovaní cirkevných zborov uvádzali do života aj ich samosprávne predstavenstvo, v ktorom mali zastúpenie – kňaz, učiteľ/kantor, kurátor, kostolník, zvonár a presbyterium pozostávajúce z 12, v najpočetnejších zboroch aj z viacerých desiatok cirkevníkov. Cirkevná správa s takýmto záväzným zložením jej predstavenstva, s presne určenou delimitáciou ich úloh, ako aj škálou organizačných, samosprávnych a regulatívnych funkcií, sa na dlhý čas stala najrozhodujúcejším činiteľom nielen cirkevného, ale aj celého pospolitého života dolnozemských komunit..

Cirkevné zbory ako základné organizačné jednotky evanjelickej cirkvi, boli aj v slovenských dolnozemských komunitách zriaďované, aby naplňali predovšetkým bohoslužobno-pastoračnú, vzdelávaciu a samosprávnu funkciu. Z toho vyplývalo, že v predstavenstve týchto zborov boli zastúpení hodnostári dvoch kategórií. Jednu z nich repre-

⁹ HAAN, L.: Pamätnosti... 1991, s. 97.

¹⁰ PORUBSKÝ, J.: Pohľady do minulosti. Nadlak – Bratislava. Vydavateľstvo Ivan Krasko 2004, s. 92.

¹¹ PETRÍK, B. (ed.): Evanjelická encyklopédia Slovenska. Bratislava 2001, s. 364.

zentovali kňazi a učitelia, ktorí pre výkon svojich funkcií museli mať príslušnú kvalifikáciu, čiže požadované vzdelanie. Tú druhú kategóriu cirkevných hodnostárov reprezentovali laickí zástupcovia cirkevného spoločenstva, ktorí museli mať potrebnú autoritu a aj dôveryhodnosť u svojich spolucirkevníkov. Každý z týchto kategórií predstavenstva cirkevných zborov prislúchala špecifická a nezastupiteľná funkcia. Avšak len ako celok, čiže v jednote oboch zložiek, mohli naplniť svoje základné poslanie, ktorým bolo duchovné zaopatrenie cirkevného spoločenstva. V takomto zmysle to na základe archívneho štúdia vyjadril aj Ján Gomboš, keď napísal, že „duchovné vedenie čabianskej spoločnosti do druhej polovice 19. storočia pripadalo presbyteriu a miestnym farárom“.¹² Na takýto charakter predstavenstva evanjelických cirkevných zborov poukazujem preto, lebo doteraz sa v spojitosti s cirkevnou elitou dolnozemských Slovákov hovorilo prevažne iba o vzdelancoch. Hlavne o kňazoch, a popri nich v skromnejšej miere aj o učiteľoch. Takmer nepovšimnutá zostávala duchovná a regulatívna úloha laických hodnostárov cirkevných zborov.

V naznačených súvislostiach ma upútalo, že Viera Benková keď sa podujala charakterizovať honoráciu v Báčskom Petrovci, poslúžila si modelovou situáciou významných slávnostných príležitostí, pri ktorých sa schádzali *počestní hostia*. Vymenovala medzi nimi miestnych inteligentov, čiže kňaza, kantora, učiteľov aj tamojšieho spisovateľa. V zozname bol zastúpený aj richtár a cirkevní presbyteri.¹³ Nie je podstatné, či do tohto prehľadu boli alebo neboli zaradené všetky kategórie hodnostárov, reprezentujúcich cirkevnú a obecnú honoráciu či elitu. Za podstatné považujem to, že do vzorky petrovskej elity boli zahrnutí aj cirkevní presbyteri. V najľudnatejších slovenských dolnozemských komunitách cirkevné presbyterium pozostáva z viacerých desiatok vážnosť a úctu požívajúcich členov cirkevného spoločenstva. Boli to spravidla starší, nábožní a majetnejší, alebo aj inak úspešne si počínajúci ľudia, pre ktorých sa v mnohých dolnozemských slovenských osadách zaužívalo označenie *čeladní otcovia*. Keďže svojim morálnym profilom, príkladnosťou a autoritou sa stávali normotvorným činiteľom, aj neza-

¹² GOMBOŠ, J.: Slovenská Čaba v 19. storočí. In: Acta Historica Neosolensia 11, Banská Bystrica 2008, s. 361.

¹³ BENKOVÁ, V.,: Stred sveta. Nadlak – Bratislava : Vydavateľstvo Ivan Krasko, 2006, s. 85.

nedbateľnou zložkou elity daného spoločenstva, pokúsím sa charakterizovať niektoré z atribútov osobností takéhoto typu. K tomuto zámeru som si ako príklad vybral známú postavu Ďordľa Ambruša z Nadlaku.¹⁴

Charakteristiku Ďordľa, čiže Juraja Ambruša (1800–1874), uviedol Andrej Seberini poznámkou, že „nebude od vecí oboznámiť sa s ním jak s *čeladným otcom*. Nie len celé mesto, lež i celý vidiek, považovali ho za starozákonného patriarchu. On a dom jeho, jako Jozue slúžili Hospodinu. Ten opravdive kresťanský staroveký duch prebýval v jeho dome. Dietky, vnukov a čeliadku v tomto smere spravoval. V jeho dome nebolo čuť oplzlé reči, zlorečenia a hrešenia. Bohorúhavého sluhu nestrpel, sluhom, ktorí nepili pálené, priplácal 5 zl. navyiac. Bol pracovitý, čistotu a poriadok milujúci, čo Nadlačania uložili aj do úslovja – *Tak je v šore, ako Ambrušove šúlke na jeho dvore*“.

V tradičnom dolnozemskej prostredí sa úloha čeladných otcov neohraničovala iba na zabezpečovanie chodu rozsiahleho gazdovstva. K tomu A. Seberini napísal, že „zvečnelý Ďordľ Ambruš bol bezpríkladným cirkevníkom. Dvakrát zastával úrad kurátora. V rade presbyterov nielen sedával, ale svojou výmluvnosťou blahonosné snahy mohutne podporoval. Pri schôdzkach ľudu viedol predok, pri hostinách sa modlil, pri svadbách a pohreboch bol najobľúbenejším starejším. Krem toho vytknuté a zlomené údy tela s prospechom hojil, šťastne aj lichvu liečil. Keď ho dôvera spoluobčanov na čelo mesta sťa richtára postavila, spravoval obec, 10 tisíc duší počítajúcu, verne, veľmi prísne, ale pri tom spravodlivo. K účasti na pospolitom živote viedol Ďordľ Ambruš aj svojich synov. Preto ich zacvičoval tak v známosti Slova Božieho, ako aj v literom umení. A tak poprial mu Pán Boh tej radosti vidieť staršieho syna Jana, ako všeobecne cteného, ktorého dôvera spolucirkevníkov zvolila za kurátora cirkve, a potom aj za pokladníka účastinárskej spoločnosti *Vzájomnej pomocnice*“.¹⁵

So záujmom Ďordľa a Jána Ambruša o veci verejné sa spájala aj

¹⁴ Nadlačan Juraj Ambruš vošiel do povedomia vďaka životopisu, ktorý zverejnil nadlacksý kňaz Andrej Seberini. Najnovšie aj vďaka sondám, ktoré zapustil do historickej a kultúrnej pamäti Nadlačanov historizujúci básnik Ondrej Štefanko. SEBERINI, A.: Ďordľ Ambruš. In: Národný hlásnik VII., 1874, č. 2; ŠTEFANKO, O.: Pohľadaj korene svoje. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko 1998; ŠTEFANKO, O.: Ponachodené súvislosti. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko 2004.

¹⁵ SEBERINI, A.: Ďordľ Ambruš... 1874, s. 2.

ďalšia, nemenej významná činnosť. Pri napĺňaní ich poslania čeladných otcov, ako aj s vykonávaním hodností starejších pri svadbách a pohreboch, začali si písať hospodárske denníky, a zároveň aj zapisovať texty rečí a vinšov, ktorými sa prihovárali pri rôznych slávnostných a obradových príležitostiach. Zachované písomné pamiatky poukazujú na to, že Ďord' a Ján Ambrušovci boli v druhej polovici 19. storočia nielen tvorivými nositeľmi kultúrnych tradícií, váženými osobnosťami a uznávanými lídrami spoločenského a kultúrneho života Nadlačanov. Svojimi záznamami pozoruhodností z ich hospodárskeho života, ako aj zápsmi svadobného a pohrebného vinšovníctva, zaslúžili sa aj o písomné zafixovanie dobovej a lokálnej podoby životného štýlu, kultúrneho a jazykového uspošobenia Nadlačanov. Tieto písomné pamiatky sa zaradili k tým najautentickejším dokladom historickej a kultúrnej pamäti dolnozemsých Slovákov.

S Ďordom Ambrušom a jeho synom Jánom sa spájajú aj tvorivé aktivity publicistického a literárneho charakteru. Ďord' Ambruš z času na čas posielal do Národného hlásnika kratšie články o rôznych udalostiach v Nadlaku. Ukázalo sa však, že zo skromného, avšak výnimočného nadlacksého sedliaka a čeladného otca, sa vyhranila výrazná osobnosť s intelektuálnymi dispozíciami. Preukazoval ich nielen ako uznávaný rečník a moderátor pospolitých slávností a obradov. V jeho dome sa nachádzala knižnica s niekoľkými desiatkami kníh. Bol milovníkom čítania, pre akých sa v Békešskej Čabe zaužívalo označenie *bibliáši*.¹⁶ Ašpirácie Ďord'a Ambruša však siahali ešte vyššie. Vďaka povzbudeniu a redakčnej pomoci pitvarošského kňaza a národovca Jána Kutlíka, Ďord' Ambruš napísal a vydal knihu, ktorá vyšla pod dlhým, priam barokovým názvom *Nábožná čítanka, kterou z přečítaných knih nejvíce zo Školy Kristové pro pospolitý lid věřící každého vyznání vypísal a zhotovil i vlastnými prácičkami a přídawkami rozmnožil Ďord' Ambruš rolník a presbyter na Nadlaku*.

Táto knižka vyšla v Skalici v roku 1868 u Jozefa Škarnicla, u ktorého ju Ďord' Ambruš vydal vlastným nákladom, čiže z vlastných finančných zdrojov. Pozoruhodné je na nej to, že hoci ju zostavoval ako zbierku náboženských a náučných textov prevzatých z iných kníh, za-

¹⁶ DEDINSZKY, GY.: A szlovák betű útja Békescabán. Békéscsaba 1987, s. 267.

radil do nej aj svoje vlastné texty. Aj tie sú, pravdaže, napísané v biblickej češtine, ktorá bola v tom čase obradovým a písomným jazykom Nadlačanov. Tieto autorské texty, hlavne k svadobným a pohrebným príležitostiam, umožňujú nazrieť aj do osobnostného a intelektuálneho profilu autora knihy. A zároveň aj do nadlackého prostredia z polovice 19. storočia, v ktorom sa knižka zrodila. Nemám v úmysle púšťať sa do podrobnejšieho rozboru knihy. Nedá mi však, aby som neuviedol aspoň krátku poznámku.

Je nepochybné, že v minulosti zohrávalo náboženské presvedčenie a luteranizmus významnejšiu úlohu ako v súčasnosti. Nábožná čítanka Ďorďa Ambruša je zaujímavým dokladom, že táto stránka duchovného života dolnozemských Slovákov nebola len vecou tamojších kňazov a učiteľov. Viac alebo menej hlboko bola zakorenená aj medzi radovými cirkevníkmi. Hlavne medzi laickými hodnosťami cirkevných zborov – kurátormi a presbytermi. Bez ich autority a príkladu by si kňazi len vlastnými silami pri presadzovaní kresťanských hodnôt a noriem príliš neporadili. Najmä ak vieme koľko rôznych nástrah v pospolitom živote viedlo k ich porušovaniu. Je zrejmé, že aj táto stránka života Nadlačanov motivovala Ďorďa Ambruša k napísaniu svojej knižky: „Já to činím zvláště proto, aby ste měli něco ku čítání a zabavení vzdelawatelnému, kedykovek se spolu scházíwáte, najme při pohřebních příležitostech, když ste do domu smutku přicházeti a tu při mrtvém těle ponocovati, modliti se, zpíwati a něco z knih čítati zvykli. Obyčej to dobrý u nás, ale to je nedobře, že při takýchto příležitostech, kdeby sme sa měli proniknúti, na swú smrt pamatati, o věčnosti přemyšlovati poněkud nezbedné žarty a pletky swětské čítawáme, čo nikoho newzdělá, ale lepším duším k welkému pohoršení slúží“. Aj táto publicistická iniciatíva Ďorďa Ambruša nasvedčuje, že v nadlackej komunite účinkoval nielen ako úspešný a príkladný čeladný otec, ale aj ako kresťanská a morálna autorita. Ďorď Ambruš sa so svojou samovzdelávacou príčinnivosťou dopracoval k výnimočnému, u bežného roľníka s niekoľkými triedami elementárnej školy nevidanému poznaniu náboženskej literatúry. Nielenže jej rozumel, on sa naučil o náboženských témach aj rozvažovať, vyjadrovať a aj písať. Možno súhlasí s charakteristikou Ondreja Štefanka, ktorý úvodný text Ďorďa Ambruša k jeho Nábožnej čítanke označil za prvý pokus slo-

venského autora v Nadlaku o teologickú esej.¹⁷

Elita slovenských dolnozemských komunít sa zoskupovala zo všetkých vrstiev a skupín sociálne stratifikovaného lokálneho spoločenstva. Uplatňoval sa pritom princíp, že čím bola väčšia miera vzdelania a odbornej špecializácie v tej-ktorej sociálnej vrstve, tým vyššia bola aj jej prestíž, a teda aj predpoklady preniknutia jej príslušníkov medzi elitu danej komunity. V prostredí dolnozemských Slovákov, ktorého jednou z najvýstižnejších charakteristík je *sedliacky svet*, prestížnejšou sociálnou vrstvou ako sedliaci, boli remeselníci. A to aj napriek tomu, že úroveň ich remeselnej odbornosti a stavovských atribútov zaostávala za štandardom mestských a cechových remeselníkov. V slovenských dolnozemských komunitách sa odlišný a vyšší status remeselníkov prejavoval v tom, že ich miestni sedliaci titulovali *pán majster* a ich ženy *pani majstrová*. Taktiež aj v tom, že sedliacke dievky ak sa im naskytla taká možnosť, uprednostnili sobáš s remeselníckym uchádzačom pred sedliackym nápadníkom. Z toho však nevyplýva, že by sme dedinských remeselníkov mali akosi automaticky považovať aj za príslušníkov elity v danej komunite. Aj v dolnozemsom prostredí sa uplatňoval princíp, že kľúčom k preniknutiu medzi elitu nebol pripísaný status, čiže v danom prípade príslušnosť k remeselníckemu stavu, ale získaný status prostredníctvom osobných kvalít a iniciatív.¹⁸

V slovenských dolnozemských dedinách sa spomedzi remeselníkov vyšvihli medzi elitu najčastejšie mlynári a kováči. Prečo práve títo, výstižne charakterizovala Viera Benková, ktorá k tomu našla zaujímavé informácie v Dolnozemsom Slovaku spred prvej svetovej vojny. Hovorilo sa tam, že „mlynári boli ľudia svetazbehlí, gramotní a veselí. Práve u nich v mlyne sa sedávalo, zhováralo, radilo, kartovalo. Mlynári boli aj chýreční dedinskí starejší na svadbách a oddávkach, veľavravní, výreční ľudia, ktorí vedeli aj pesničku vyspievať, ale veru aj povesť či báj vyrozprávať. Oni boli tí, ktorí si kúpili aj Kancionál, pašie, knižky povestí a báji, čítali a spievali publiku. V mlynoch sa cibrila aj politika

¹⁷ Charakteristike Ďorďa Ambruša je venovaný aj príspevok BOTÍK, J.: Z histórie a odkazu dolnozemských Ambrušovcov. In: Ročenka Spolku Slovákov z Bulharska 7, Bratislava 2008, s. 31-52.

¹⁸ GEIST, B.: Sociologický slovník... 1992, s. 156.

a dedinská pravota“.¹⁹

Podobnú úlohu ako mlyny, zohrávali aj kovácke vyhne. Aj v nich sa v priebehu dňa, týždňa a celého roka poschádzala vari celá dedina. Preto aj kováči boli výreční ľudia, rozprávkarí a sprostredkovateľmi všetkého pozoruhodného, čo sa v dedine práve udialo, čo nové sa do nej donieslo. Pre Pivničanov v Báčke takouto výnimočnou a dnes už legendárnou postavou bol kovácky majster Jánoš Lepóris (1850–1927), ktorého zarámovaný obraz je ozdobou kováckej vyhne Štefana Pintíra na Svetosavskej ulici. Z obrazu sa na príchodzích pozerá impozantná tvár nezabudnuteľného Pivničana, ktorého tu doposiaľ neoslovía inak, len *Starý Lepóris*. Máme šťastie, že huncútstva, ktoré sa tento človek vo svojom živote navysrážal, neupadli do zabudnutia. Mnohé z nich sa zachovali vďaka tomu, že kronikár Pavel Žihlavský sa podujal najznámejšie z Lepórisových kúskov nanovo prerozprávať, viaceré aj publikačne prístupniť.²⁰ Nazdávam sa, že kovácky majster Lepóris sa v monografii o Pivnici právom ocitol medzi najvýznamnejšími Pivničanmi.²¹

Na rozhraní 19. a 20. storočia prenikli aj do slovenských dolnozemských osád náboženskej sekty a náboženskej spoločnosti západoeurópskeho a amerického pôvodu – baptisti, nazaráni, adventisti, jehovisti, modrokrížiari a ďalší. Vznikali a aj pôsobili ako relatívne malé náboženské skupiny, ktoré sa v prostredí dolnozemských Slovákov vyčleňovali z evanjelickej a. v. cirkvi. Ich aktivita sa spájala s účinkovaním nejakej výraznej osobnosti, ktorá prináša novú náboženskú orientáciu z vonkajšieho, najčastejšie veľkomestského domáceho alebo zahraničného sveta. Účinkovanie vodcu či kazateľa sekty je založené na zvestovaní pravej viery, na jeho neomylnosti a autoritatívnom správaní. V takejto odštiepenej a novoutvorenej náboženskej skupine sa pestujú pocity výlučnosti a elitárstva, ktoré sa skôr alebo neskôr začnú prejavovať v porušovaní zaužívaných noriem a v dezintegračných procesoch príslušného spoločenstva.²² Jednou z príčin značného rozšírenia neoficiál-

¹⁹ BENKOVÁ, V.: Z dávneho Petrovca. Nový Sad : Hlas ľudu, 1998, s. 41.

²⁰ ŽIHĽAVSKÝ, P.: Rosprávkí z našej dĕdini. Rukopis, bez datovania, 10 strán. Archív Eleny Dzurikovej, Bratislava.

²¹ BOTÍK, J.: Z historickej a kultúrnej pamäti Pivničanov. In: Pivnica. Kultúrne tradície Slovákov vo Vojvodine. Báčsky Petrovec 2010, v tlači.

²² BAUMAN, Z.: Sociologie. Praha : Orbis 1966, s. 193; ENCYKLOPÉDIA SLOVENSKA V., Bratislava : SAV, 1981, s. 211.

nych malých náboženských spoločnosti v dolnozemsom slovenskom prostredí boli rôzne protirečenia, ktorými sa vyznačoval aj život evanjelickej cirkvi. Nejdem sa púšťať do podrobnejšej analýzy tejto problematiky. Pokúsim sa však na jednom konkrétnom príklade pomerne málo známeho, avšak aj na Dolnej zemi rozšíreného náboženského hnutia Modrý kríž ukázať, ako sa prostredníctvom neho časť slovenskej komunity v Níredháze usilovala riešiť nielen vieroučné, ale aj spoločenské a národno-kultúrne rozpory v tomto už značne pomaďarčenom luteránskom zbore povestných Tirpákov.²³

Propagácia náboženského prebudenia, ktoré bolo späté s hnutím Modrý kríž, prenikla do Níredházy začiatkom 20. storočia. Šírilo sa medzi príslušníkmi evanjelicko-luteránskej cirkvi z Nemecka. Pre nás je táto náboženská orientácia zaujímavá najmä preto, lebo podnety pre jej udomácnenie medzi dolnozemskými Slovákami prichádzali zo Slovenska. Presnejšie zo Starej Turej, odkiaľ pochádzal aj Jozef Roháček, hlavný protagonist a dušpastier novoutvoreného spoločenstva v Níredháze.²⁴ Jeho desaťročné účinkovanie v Níredháze (1911–1921) vnieslo medzi tamojších Slovákov nielen nábožensko-duchovné, ale aj jazykové, kultúrne a národné oživenie. Najmä ak zoberieme do úvahy, že v tomto meste sa už od polovice 19. storočia hlavným nositeľom maďarizácie tunajších Slovákov stali dve ustanovizne, ktoré uviedli do života tohto mesta slovenskí kolonisti – evanjelická cirkev a evanjelické školy. Preto už od druhej polovice 19. storočia nebolo v Níredháze ani slovensky orientovanej inteligencie.²⁵ O takýchto pomeroch Jozef Roháček vo svojich pamätiach napísal: „Naším cieľom bolo zvestovať evanjelium Slovákom. Nie len, že sme sa nehanbili za to, že sme Slováci, ale keď prišlo na to, aj sme sa ohradili proti ponižovaniu svojich bratov. To všelijakých Maďarov, alebo pomaďarčených Slovákov pohnevalo. Tamojšie školy a tamojší páni tak dokonale omráčili ten ľud, že Nyíregyházanovi bolo veľkou urážkou, keď mu niekto povedal: *Slovák*. Oni seba menovali, ako

²³ BOTÍK, J. – BOTÍKOVÁ, M.: Slovenská komunita v Níredháze. K formovaniu skupiny Tirpákov. In: Slovenský národopis 57, 2009, s. 21-42.

²⁴ FALŤANOVÁ, L.: K spolkovému životu v meste. In: Slovenský národopis 48, 2000, s. 265.

²⁵ DIVIČANOVÁ, A.: Kontaktné zóny slovenského obyvateľstva v Maďarsku s mestským prostredím na prelome 19. a 20. storočia. In: Slovenský národopis 35, 1987, s. 450.

ich to naučili – *Tirpákmi*. Alebo jednoducho Maďarmi, hoci sa medzi sebou zhovárali po slovensky. Ľudia len oči otvárali, keď počuli, že my sami seba nazývame Slovákmí. Nevedeli pochopiť, ako môže byť niekto inteligentný a pritom Slovákmí.“²⁶

Pre lepšie pochopenie dosahu a významu účinkovania Jozefa Roháčka žiada sa aspoň stručná poznámka o jeho pastoračných praktikách. Hlavný dôraz kládol na biblické vzdelávanie. Usiloval sa o to, aby sa veriaci naučili biblicky rozmyšľať a konať. Mali sa k tomu priblížiť každodenným čítaním Písma. Osobitný dôraz kládol Jozef Roháček na to, aby sa veriaci na spoločných zhromaždeniach pred všetkými nahlas a po slovensky modlili. Počas jednej bohoslužby sa takto pri modlení vystriedalo aj 30–40 osôb. Pre svojich veriacich sprostredkoval Jozef Roháček aj rôzne iné náboženské knihy, ktoré objednával z Prahy alebo zo Starej Turej, kde pôsobila centrála Modrého kríža. Veľkej obľube sa medzi veriacimi v Níredháze tešili najmä náboženské knižky Kristíny Royovej a duchovné piesne od jej sestry Márie Royovej. Jozef Roháček založil aj spevokol, mnohých naučil čítať noty, vo viacerých rodinách si kúpili harmónium alebo pianíno. To prispievalo aj k revitalizácii slovenčiny, pravdaže jej spisovnej podoby. Takýto počín od polovice 19. storočia neurobila v Níredháze žiadna iná inštitúcia.

Duchovné prebudenie a evanjelizačné účinkovanie Jozefa Roháčka padli v Níredháze na úrodnú pôdu. Aj napriek tomu, že po jeho odchode sa tunajší modrokrížiari včlenili do Metodistickej cirkvi (1920), darilo sa aj naďalej uchovávať kontinuitu hlavných vieroučných princípov. Tiež aj kontinuitu zohľadnenia osobitných jazykových a kultúrnych potrieb tunajšej, čoraz viac sa vytrácajúcej slovenskej komunity. Pri naplnení takéhoto odkazu najvýznamnejšiu úlohu zohral Jozef Ondrej Markuš (1901–1993), ktorý po završení štúdia teológie v Nemecku a Anglicku takmer celý život a kňazské pôsobenie spojil so svojim rodným mestom, ako aj s tunajšími Tirpákmi, spomedzi ktorých vzišiel. Práve preto, že Jozef Ondrej Markuš vyrastal v slovenskom prostredí níredházskech sálašov, pričom dôverne poznal aj mentalitu a zmýšľanie pomaďarčených mešťanov slovenského pôvodu, ako vari jediný príslušník tunajšej inteligencie dokázal nájsť vyvážený prístup k obidvom zlož-

²⁶ PRIŠTIAK, O.: Z pokolenia na pokolenie. Dejiny levického zboru Cirkvi bratskej. Bratislava 1995, s. 22.

kám níredházkych Tirpákov. K tej, čo si ešte uchovávala pôvodnú slovenskosť, aj k tej už pomadžarčenej. Pre spoločenstvo svojich veriacich urobil ešte čosi navyše. Stal sa aj ich historikom, keď príbeh duchovného prebudenia, strastiplného, ale zato plodného účinkovania jeho protagonistov opísal v obsažnej publikácii.²⁷ Ako azda jediný spomedzi inteligencie slovenského pôvodu stal sa aj básnikom níredházkych Tirpákov, ktorých ospieval v Čabianskom kalendári v ich materinskej reči.²⁸

Slováci sa sťahovali na Dolnú zem v snahe získať pôdu, ktorej v rodných krajoch nemali nadostač. Túžba za zemou a zapustenie pevných koreňov do nej, stávali sa priam „centrálным životným pocitom dolnozemských Slovákov...“, túžba táto zároveň zakotvovala človeka do pevného životného poriadku, dávala mu životnú rovnováhu, vari až istý zmysel života“.²⁹ Zapúšťanie koreňov v dolnozemskej prostredí bolo dlhotrvajúcim a neľahkým procesom, ktorý sa vyznačoval úsilím nájsť si v tunajšej pestrej zmesi rôznych národností svoje miesto, no predovšetkým upevniť sa tu hospodársky. Agrárni historikovia poukázali na to, že ani v tomto úsilí nezostali dolnozemskí Slováci osihotení. Kňazi a učitelia v slovenských dolnozemskej komunitách či už prichádzali zo Slovenska alebo boli už tam narodení, boli predovšetkým teologicky a pedagogicky vzdelaní. Avšak talentovanejší a ctižiadostivejší spomedzi nich, mali navyše aj rôzne odborné vedomosti. Vyznačovali sa nielen pozitívnym vzťahom k poznávaniu, niektorí aj podnikateľským duchom. „Boli to ľudia, ktorí potrebu pouččať, vzdelávať, vymaňovať ľudí zo zostalosti duchovnej a hospodárskej, uprednostňovali pred osobnými záujmami. Poznali rozvoj vedy a techniky, ako i hospodárstva, a svoje vedomosti horlivo prenášali na tých, ktorí to potrebovali a nemali iné zdroje, z ktorých by sa mohli oboznámiť s hospodárskym rozvojom krajov i krajín strednej a západnej Európy“.³⁰

Keď začiatkom 18. storočia začali prichádzať do južných oblastí Uhorska slovenskí a ďalší kolonisti, v Turkami spustošenej krajine naj-

²⁷ MÁRKUS, J. A.: Isten múve napjaikban. Nyíregyháza 1935.

²⁸ BARTALSKÁ, L.: Ozveny rovín. Z tvorby slovenských básnikov a prozaikov v Maďarsku. Martin : Matica slovenská, 1985, s. 73.

²⁹ MRÁZ, A.: Rozhovory o juhoslovanských Slovákoch... 1948, s. 38.

³⁰ KÍŠGECL, J.: Poľnohospodárske tradície v slovenských osadách vo Vojvodine a ich prejav v súčasnom poľnohospodárstve. In: Poľnohospodárske tradície vojvodinských Slovákov. Nový Sad : Obzor 1990, s. 10.

rozšírenejším spôsobom hospodárenia bolo extenzívne pastierstvo. Osmani podmanitelia daňovým systémom zvýhodňovali chov dobytky pred pestovaním plodín. V dôsledku toho sa veľké priestranstvá krajiny premenili na rozľahlé pustatiny a pastviská dobytky.³¹ Napomáhalo tomu aj každoročné rozvodňovanie dolnozemských riek Köröš, Maruša, Tisa, takže ich povodia boli veľkú časť roka zaplavené a zarastené húštinami trstiny a šachoria. Aby rozľahlá rovina a výnimočne úrodná pôda Dolnej zeme mohli začať prinášať hospodársky úžitok, museli sa najprv zregulovať rieky, vysušiť močiare, vystavať kanály a hrádze, k čomu boli povolaní najlepší európski špecialisti. Potom mohla nastúpiť premena extenzívneho pastierstva na intenzívne poľnohospodárstvo s dôrazom na pestovanie plodín. Do týchto transformačných a inovačných procesov sa nemalým podielom zapojili aj mnohí priekopníci zo slovenských dolnozemských komunít.

Hneď na začiatku, nielen z chronologických zreteľov, uvádzam iniciatívu sarvaškého kňaza Samuela Tešedíka (1742–1820), ktorý v dolnozemskej krajine bez drevnatého porastu začal najprv s vysádzaním ovocných stromov. Avšak za jeho hlavný pestovateľský prínos sa považuje udomácnovanie agátu. Údajne ho do békešskej oblasti dal doviesť priamo z Ameriky. Nemenej významná bola Tešedíkova popularizácia tohto stromu, jeho mnohostranného úžitku, ako aj významu agátu v ekológii dolnozemskej krajiny.³²

Po nevyhnutnom skultivovaní krajiny a zúrodnení pôdy, na dlhý čas, až do udomácnenia kukurice, sa hlavnou plodinou dolnozemskeho priestranstva stala pšenica. Kým sa však dospelo k tým najúrodnejším odrodám pre tamojšie klimatické a pôdne danosti, bolo potrebné veľa času, aj pestovateľského úsilia. Medzi tých najhúževnatejších sa zaradil čabiansky učiteľ Samuel Mokry (1832–1909). Keďže dolnozemska a čabianska oblasť sužovali časté suchá, svoje šľachtiteľské experimenty zameril na vypestovanie suchovzdornej, dobre krovinatejšej pšeničnej sorty s veľkým klasom. Výsledkom jeho viacročného úsilia bol jednak dobrý odbyt vyšľachteného osiva, ako aj jeho novátorská publikácia

³¹ GOMBOŠ, J.: Slováci v južnej časti Dolnej zeme... 2008., s. 11.

³² BERÉNYI, J.: Samuel Tešedik, pregalac naučne misli u poljoprivredi panonske nizinje. In: Poľnohospodárske tradície vojvodinských Slovákov. Novi Sad : Obzor 1990, s. 140; JANČOVIC, J.: Z kolísky na Dolnú zem. Martin – Vydavateľstvo MS 2004, s. 176.

*Šľachtenie pšenice, ktorá vyšla v roku 1875 v Gyule.*³³

S Békešskou Čabou súvisí aj účinkovanie ďalších významových pestovateľov a šľachtiteľov. Ján Haan (1779–1855) si získal uznanie za udomácnenie lucerny, tabaku a priadky morušovej. Ján Vilim (1800–1871) sa venoval ovocinárstvu. Do jeho tajov zaúčal aj mnohých Čabänov, avšak najväčšieho ocenenia sa mu dostalo za založenie šľachtiteľskej škôlky. Spomedzi čabianskych šľachtiteľov najväčšej slávy sa dožil Adolf Stark (1834–1920), pôvodom z Bardejova. Hoci jeho zdrojom obživy bol v Čabe a okolí vychýrený železiarsky obchod, za jeho najvýznamnejšie životné dielo sa považuje vyšľachtenie niekoľkých odrôd viniča. Medzi nimi aj svetoznámej *Čabianskej perly*.³⁴

Novým a progresívnym prvkom v rozvoji poľnohospodárstva na Dolnej zemi sa stali technické plodiny – tabak, slnečnica, chmeľ, cirok a ďalšie. Na ich pestovaní a zošľachtovaní sa podieľali aj Slováci. Avšak jedinou plodinou, ktorej pestovateľské tradície aj iniciovali Slováci, bol chmeľ. Začiatky pestovania chmeľu vo Vojvodine spadajú do roku 1770 a spájajú sa s grófom Andrejom Hadíkom, pochádzajúcim z Trenčianskej stolice. Sadenice chmeľu priniesol na svoje panstvo neďaleko Futogu z českého mesta Žatec. Keďže zemepáni si svoj monopol na pestovanie tejto plodiny úzkostlivo chránili, k jej preniknutiu na sedliacke gazdovstvá došlo až po revolučných udalostiach v roku 1848. Priekopníkom pestovania chmeľu vo Vojvodine sa stal padinský učiteľ Albert Martiš (1855–1918). Prvé sadenice si zadovážil v roku 1885, potajomky z chmeľnice na chotekovskom veľkostatku vo Futogu. Zakrátko potom, ako Martišovo hospodárenie s chmeľom začalo byť aj finančne prínosné, objavili sa aj jeho prví nasledovníci v Petrovci (1890), Hložanoch (1891), v Kysáči (1894) a v ďalších slovenských osadách. Za dopestovaný chmeľ Jozef Martiš získal na svetovej výstave v Paríži 1896 striebornú a na milénarnej výstave v Budapešti bronzovú medailu. Avšak za jeho výnimočné pestovateľské a propagačné výsledky nepochybne najväčšom satisfakciou bolo, že v roku 1927, keď vojvodinské chmeliarstvo dosiahlo svoj vrchol, chmeľ sa tu pestoval na 10 tisíc ha ploche, a hlavným strediskom vojvodinského chmeliarstva sa stal Báčsky Petro-

³³ CHLEBNICKÝ, J. (ed.): Čabianska čítanka... 1996, s. 164.

³⁴ CHLEBNICKÝ, J. (ed.): Čabianska čítanka... 1996, s. 166.

vec.³⁵

Vystriedanie skostnatelých feudálnych poriadkov pribojnejšími princípmi kapitalizmu, vnieslo aj do agrárnych pomerov na Dolnej zemi potrebu rozvíjať podnikateľskú činnosť na takmer všetkých úsekoch hospodárskeho života. Duch kapitalizmu vnášal aj do tunajšieho prostredia vedomie o narastajúcej hodnote kapitálu a o nezadržateľnom nástupe urbanizácie vidieckych sídiel a z nej sa odvíjajúceho životného štýlu. Takže aj v slovenských dolnozemských komunitách tradicionalistická spoločnosť začala dostávať vážnejšie trhliny. Bolo preto prirodzené, že ani tieto procesy sa nezaobišli bez účinkovania zodpovedajúcich hybných činiteľov, bez prítomnosti predstaviteľov novej spoločenskej elity.

Spomedzi všetkých slovenských dolnozemských agrárnych mestečiek, po roku 1848 azda najdynamickejším rozvojom bol poznačený vývin v Békešskej Čabe. Zrejme aj vďaka tomu, že v tom čase mala už štatút agrárneho mestečka (1841), jej obyvatelia už boli vykúpení z poddanstva (1845) a mestom prechádzala železničná trať Solnok – Arad (1858). Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní (1867) sa procesy urbanizácie, industrializácie a rozvoja kultúrno-civilizačnej infraštruktúry Békešskej Čaby ešte viac zintenzívnili. Poľnohospodárstvo postupne strácalo niekdajšie monopolné postavenie, začal sa tu udomáčňovať mestský ráz a meštiansky spôsob života.³⁶ A práve v tomto čase bol za mestského architekta Békešskej Čaby zvolený tamojší rodák Ernest Straka (1830–1906). Hneď po jeho nástupe do tejto funkcie v roku 1861 sa z jeho podnetu utvorila stavebná komisia mesta Čaby, ktorá si vytýčila grandiózny program urbanistickej prestavby. Ernest Straka počas troch desaťročí nielenže rozpracoval a organizačne zabezpečoval celkovú koncepciu tohto urbanistického projektu, viaceré objekty, ktoré boli do neho zaradené, aj sám projekčne vytvoril. Počas jeho účinkovania boli zrušené slepé, narovnané kľukaté a rozšírené úzke ulice. Vznikla nová ulica za veľkým evanjelickým chrámom, mestské trhovisko rozšíril a upravil ho ako námestie. Chodníky dovtedy vystieľané slamou a kukuričím dal vydláždiť drevenými foršňami alebo tehľami. Na námestiach a rušnejších uliciach zaviedol verejné osvetlenie pozostávajúce zo stovky petrolejových lúčok (1868). Zriadil Széchényiho park s rozlohou 58 tisíc

³⁵ KÍŠGECI, J.: Chmeliarske pohľadnice. Nový Sad : Obzor 1979, s. 16-48.

³⁶ FEKETE, J.: Békéscsaba. Város tanácsa 1984, s. 9.

štvorcových siah (1862) a Petófiho park na rozlohe 19 tisíc štvorcových metrov (1882). Vyvrátené a architektonicky boli stvárnené dve artézske studne (1890–1892), rieka Köröš bola preklenutá tromi mostami (1875–1879). Z významnejších budov zmienku si zaslúži výstavba hotela Fiume v neoklasicistickom štýle (1867–1868), mestská radnica v romantickom štýle (1871–1873), budova obvodného súdu (1874), kasína a divadla (1877–1878), nemocnice P. Réthyho (1881), mestského bitúнку (1892), evanjelického kostola v Jaminách (1875), evanjelického gymnázia (1892) a štyroch elementárnych škôl s bytmi pre učiteľa.³⁷ Je teda zrejmé, že Ernest Straka vybudoval základy pre modernú urbanistickú koncepciu Békešskej Čaby a naplnil ju objektami, ktoré vtlačajú pečať aj súčasnej podobe tohto mesta.

Záverom by som chcel poznamenať, že týmto príspevkom nezavršujem, ale iba otvárať moje výskumné sondy do značne rozvetvenej problematiky elít v prostredí dolnozemsých Slovákov. Mojim zámerom nebolo sumarizovať a kriticky zhodnocovať čo všetko sa na tomto bádateľskom úseku už vykonalo. Azda najviac poznatkov sa zhromaždilo pri rozpracovávaní problematiky slovenskej dolnozemskej inteligencie. Najmä tej tvorivej, ktorej vďačíme, že v súčasnosti už bez rozpakov hovoríme o viacerých ucelených odvetviach tvorivých výsledkov, akými sú poézia, beletria, historiografia, žurnalistika, divadelníctvo, výtvarné umenie, literárna veda, jazykoveda, folkloristika, hospodárske dejiny a ďalšie úseky tvorivej činnosti Slovákov žijúcich v priestore niekdajšej Dolnej zeme. Hlavným impulzom k napísaniu tohto príspevku bolo vyjsť v ústrety súčasnému trendu vo výskume dolnozemsých Slovákov, ktorý namiesto zvyčajného celku a jednotnosti toho, čo zvykneme označovať ako fenomén Dolnej zeme a dolnozemsých Slovákov, upriamuje pozornosť na to, čo predstavuje mnohosť, rozmanitosť, rozdielnosť, slovom neprehliadnuteľnú mnohotvárnosť/diverzitu daného fenoménu. Skôr, ako sa podujmeme napísať dobrú syntézu o elite dolnozemsých Slovákov, potrebujeme si túto sociálnu vrstvu najskôr zmapovať. Vyrovnať naše podlžnosti pri osvetľovaní kto všetko zo sociálneho spektra slovenských vysťahovalcov a ich potomkov sa určujúcim spôsobom zúčastňoval na procesoch historického a sociokultúrneho vývinu

³⁷ CHLEBNICKÝ, J. (ed.): Čabianska čítanka... 1996, s. 160-164.

dolnozemských Slovákov. Čaká nás neľahká úloha najskôr zafudniť dejiny, no hlavne jednotlivé komunity dolnozemských Slovákov osobnosťami, ktoré sa dostali do rozhodujúcich pozícií a stali sa hybnými silami vývinových procesov. Keď budeme mať takto analyticky rozpracované jednotlivé zložky elity (duchovnej, svetskej, vzdelaneckej, umeleckej, vedeckej, hospodárskej, samosprávnej, politickej atď.), celkom isto sa na program dňa dostanú aj projekty smerujúce k súhrnnému alebo aspoň celistvejšiemu obrazu o elitách dolnozemských Slovákov.

Summary

Elites in Slovak Communities in Hungarian Lowlands before 1918

Village or small rural town communities are the most frequent settlements and social units formed by the Slovak settlers, who lived their emigrant life in the Hungarian Lowlands (*Dolná zem* in Slovak, *Alföld* in Hungarian). This geographic area is situated on the borders of nowadays Hungary, Romania, Serbia and Croatia.

In the traditional society, the local community was at the same time the most determining socio-cultural and normative unit. That is why it might be considered as the optimal unit, which is to be analyzed from the point of elites among the Lowlands Slovaks.

In the article, the elites are considered to be not only educated people, represented by pastors and teachers, but also other members of the local community, who had influence and social control within and upon the community in certain spheres of activities, e.g. colonial agents, church and/or village self government representatives, skillful peasants planting new kinds of agricultural plants, or breeding new sorts of cattle and artisans as black-smiths or millers, etc.

Spolupráca Zväzu evanjelickej mládeže na Slovensku s organizáciami rovnakého alebo podobného zamerania v období 1. ČSR

PETER RAČKO

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Zväz evanjelickej mládeže na Slovensku (podľa dobového pravopisu „Sväz ...“ – odtiaľ skratka SEM) ako ústredný orgán spolkov tejto generácie bol utvorený na treťom generálnom (výročnom) zjazde jej predstaviteľov 4.-7. júla 1924 v Trenčíne. Cieľom organizácie bolo „vytvárať v mládeži kresťanské povedomie, viesť ju k zbožnému a mravnému životu, k vzdelanosti a zdraviu, vychovávať z nej evanjelikov, osožných členov cirkvi, predstaviteľov národa, štátu i ľudstva“. Dosahovala ho zakladaním a zjednocovaním spolkov evanjelickej mládeže, ktoré usmerňovala v činnosti, napomáhala im v organizačnom raste a duchovnom prehĺbení, mravne i hmotne podporovala a určovala pracovný program.¹

Už na druhom generálnom zjazde, ktorý bol 3.-6. augusta 1923 v Liptovskom Sv. Mikuláši, sa jeho delegáti okrem iného rozhodli nadviazať spoluprácu so spolkami rovnakého alebo podobného zamerania. Išlo o Zväz združení českobratskej mládeže evanjelickej (SČME), YMCA (Young Men's Christians Association – Kresťanské združenie mladých mužov)² v Československu, YWCA (Young Women's Christians Association – Kresťanské združenie mladých žien) v Československu a Obrodné hnutie československého študentstva. SEM spolupracoval aj so zväzom poľsko-sliezskej evanjelickej mládeže (Zrzeszenie związków mlodzieży ewangelickiej – ZZME) i s nemeckými a maďarskými združeniami evanjelickej mládeže pôsobiacimi na Slovensku. Predstavitelia

¹ *Stanovy Sväzu evanjelickej a. v. mládeže na Slovensku a stanovy sborových sdružení ev. mládeže*. Bratislava : Sväz evanjelickej mládeže na Slovensku, 1924, s. 3. Ústredný archív Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na Slovensku (ÚA ECAV), fond (f.) Zväz evanjelickej mládeže 1924-1945, šk. 7, Stanovy Sväzu evanjelickej a. v. mládeže na Slovensku.

² Na zjazd boli pozvaní aj predseda odboru YMCA v Bratislave Ludovít Karlovský a generálny sekretár SČME Václav Vavřina. Rezolúcie II. sjazdu evanjelickej mládeže r. 1923. In: *Nový rod*, roč. 3, september 1923, č. 1, s. 8.

jednotlivých organizácií sa navzájom zúčastňovali výročných zjazdov, seniorálnych pracovných kurzov (konferencií), biblických kurzov (usporadúvalo ich SČME) a iných podujatí, na ktorých referovali o svojej činnosti.

Vzájomné vzťahy SEM so SČME a YMCA boli realizované prostredníctvom obojstranného personálneho zastúpenia. Vo výkonnom výbore SEM bol za SČME generálny tajomník František Světlík a za YMCA v rovnakej funkcii Václav Velkoborský. V SČME pôsobil za SEM študent teológie Ján Čaplovič a v YMCA predseda Samuel Štefan Osuský (neskôr spolu s druhým tajomníkom Ladislavom Jurkovičom).³

S cieľom prekonania poprevratových nepriaznivých vzťahov nariadil generálny cirkevný konvent SEM nadviazať spoluprácu s maďarskými a nemeckými združeniami na území Slovenska. Evanjelickej mládež maďarskej národnosti pôsobila najmä v Rimavskej Sobote, Košiciach, Rožňave, Leviciach a Dunajskej Strede, nemecká najviac v Bratislavskom nemeckom senioráte.⁴ Ku kolegiálnemu zblíženiu došlo na piatom zjazde, ktorý sa konal 28.-30. júna 1926 v Lučenci. Jeho výsledkom bola kázeň biskupa Samuela Zocha v slovenčine a maďarčine a prednáška farára Jána Endreffyho z Horných Salíb o starovekých výchovných systémoch mládeže v kontraste s kresťanským modelom na večernej akadémii.⁵ Na základe rezolúcie ôsmeho zjazdu v Trnave (1929) sa mali združenia náboženských menších organizovať v zmysle stanov SEM ako autonómne jednotky. Niektoré z nich navrhli spoluprácu aj prostredníctvom spoločných pracovných kurzov či návštev, prostredníctvom ktorých by sa mohli navzájom spoznávať. Okrem obojstrannej iniciatívy prejavenej na lučeneckom zjazde sa však už v tejto veci neurobilo nič.

Po návšteve delegátov poľskej evanjelickej mládeže na šiestom zjazde v Banskej Štiavnici (1927) sa päť funkcionárov SEM pod vedením dekana teologickej vysokej školy Michala Bodického zúčastnilo 3. júla

³ OSUSKÝ, S. Š.: Predsednícka zpráva na sjazde Sväzu ev. mládeže v Prešove 29.-30. júna 1925. In: *Nový rod*, roč. 5, október 1925, č. 2, s. 10. LUKÁČ, E. B.: Sväz Ev. Mládeže na Slovensku. In: *Kristus, život náš*. Ed.: Emil B. Lukáč. Bratislava : Sväz evanjelickej mládeže na Slovensku, 1931, s. 69.

⁴ LUKÁČ, Sväz ..., s. 76.

⁵ LUKÁČ, Sväz ..., s. 54.

1927 rovnakého, v poradí už druhého podujatia v Bystřici nad Olzou (okres Frýdek-Místek), ktoré bolo spojené s utvorením ZZME. Na stretnutí bola zastúpená mládež z dvanástich zborov Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania v Sliezske (napr. Karviná, Vendryně, Kameralna Ligotka, Český Těšín, Guty – dnes súčasť Třinca, Olbrachtice – dnes Albrechtice, Suchá – dnes Horní Suchá, Třinec, Orlová, Bystřice n/O., a i.). S. Š. Osuský vo svojej prednáške na tému „Aký program uložiť Sväzu evanjelickej mládeže“ podal súhrnný prehľad doposiaľ vykonanej práce tohto hnutia, poukázal na potrebu jej rozvíjania a spolupráce sekretariátov oboch organizácií prostredníctvom vzájomného informovania sa, korešpondencie, návštev, výmeny časopisov a neskôr aj utvorenia spoločného výboru.⁶ Po voľbách bol za predsedu ZZME menovaný miestny farár Franciszek Buchwałdek a sekretárom sa stal farár Josef Berger z Českého Těšína. Počas tretieho zjazdu v Třinci bol 20. júla 1929 za účasti šiestich delegátov SEM pod vedením L. Jurkoviča do čela výboru zvolený farár Józef Fukala. Jeho členovia si okrem iného dali za cieľ nadviazať spoluprácu so slovenskou evanjelickou mládežou.⁷

Na druhom zjazde ZZME, ktorý sa konal 14.-15. júla 1928 v Českom Těšíne, zastupoval SEM už len S. Š. Osuský s manželkou.⁸ V rámci programu podal krátky referát o živote slovenskej evanjelickej mládeže. Široká diskusia sa viedla o spolupráci oboch organizácií, ku ktorej mali byť poverení referenti a realizovať ju prostredníctvom vzájomného uverejňovania správ o činnosti v časopisoch a úvah o spoločnom zjazde.⁹

V roku 1923 prejavil SČME prostredníctvom listov svojej tajomníčky Nory Pellarovej záujem nadviazať vzťahy so slovenskou evanjelickou mládežou za účelom prekročenia priepasti neinformovanosti medzi členmi oboch organizácií. Požiadavky českej strany spočívali

⁶ LUKÁČ, Svaz ..., s. 65. OSUSKÝ, S. Š.: Sjazd polskej ev. mládeže v Bystrici n/O. a konštituovanie „Zrzeszenia zwiazkow mlodz. ev. Z.Z.M.E“ dňa 3. júla 1927. In: *Nový rod*, roč. 7, september 1927, č. 1, s. 17.

⁷ OSUSKÝ, Sjazd ..., s. 17. Z bratských kruhov. In: *Nový rod*, roč. 9, september 1929, č. 1, s. 42-43. „Haló ... tu Poliaci ...“ In: *Nový rod*, roč. 11, máj-jún 1932, č. 9-10, s. 204.

⁸ Mesiac predtým sa rovnakého podujatia slovenskej evanjelickej mládeže v Dolnom Kubíne zúčastnilo okolo 20 poľských delegátov. OSUSKÝ, S. Š.: Sjazd polskej ev. mládeže v Českom Těšíne. In: *Nový rod*, roč. 8, september 1928, č. 1, s. 19.

⁹ OSUSKÝ, Sjazd ..., s. 19-20.

vo vzájomnej výmene časopisov a v prispievaní do nich, prípadne v usporadúvaní osobných stretnutí. Rovnaký postoj zaujali aj Slováci a vyzdvihli ho pri ustanovení SEM na zjazde v Trenčíne (1924). K prostriedkom obojstrannej spolupráce patrili výmena časopisov, kníh a listov, vyjadrovanie sympatie i kritiky, usporadúvanie návštev, spoločných podujatí, zasielanie pozdravov, poskytovanie ochrany a pomoci. Jej sprostredkovateľom nemal byť len tajomník alebo redaktor časopisu, prípadne členovia organizácie, ale i zástupca SEM vo výbore SČME a naopak.¹⁰

V roku 1926 plánovalo SČME zaviesť korešpondenčný styk so združeniami SEM s cieľom upevňovať spoločnú kresťanskú a československú vzájomnosť. Obe organizácie si vymenili adresáre svojich združení a kalendáre podujatí. SČME zasielalo SEM aj programy letných táborov. Vzájomne sa zúčastňovali na svojich náboženských večierkoch, dňoch mládeže či seniorálnych (parciálnych) zjazdoch, kde podávali správy o spolkovej činnosti, výklady biblického textu alebo prednášky. Združenia v Holiči a Skalici najčastejšie nadväzovali vzťahy s českobrabskou mládežou v Břeclave a Kloboukách (dnes Valašské Klobouky). Zatiaľ čo slovenská strana zaradila do svojho časopisu *Nový rod* správy o zjazdoch SČME, Česi plánovali zaviesť v tlačovom orgáne „Bratrstvo“ stálu rubriku, zaoberajúcu sa činnosťou SEM.¹¹

Spoluprácu SEM so SČME mali prehĺbiť konferencie ich sekretárov či pracovné kurzy organizované na slovensko-moravskom pomedzí. Prvý kurz usporiadali Slováci 7. februára 1926 v Holiči. Členovia moravských združení sa ho však pre iné aktivity zúčastnili len v malom počte. SEM zastupovali generálny sekretár Emil Boleslav Lukáč a J. Čaplovič, SČME N. Pellarová a tajomník obvodu v Brne. Po dopoludňajších bohoslužbách, na ktorých kázal E. B. Lukáč, podala N. Pellarová pútavú prednášku o výchovnom ciele združení. Podľa nej malo združenie nahrádzať mládeži rodičovský domov, ktorý jej už neposkytoval náboženskú výchovu ako v minulosti. Nasledoval prejav predsedu miestneho združenia, ktorý v ňom zdôraznil význam spolkovej činnosti pre cirkev.

¹⁰ Študentský život. In: *Nový rod*, roč. 2, máj 1923, č. 9, s. 244-245. Bratská mládež. In: *Nový rod*, roč. 4, september 1924, č. 1, s. 40-41.

¹¹ Časopis uverejňoval básne Janka Jesenského, Vladimíra Roya, Kristíny Royovej, Martina Braxatorisa-Sládkovičova, a iných spolu s notickou o ich literárnej tvorbe.

Popoludní bolo rokovanie, ktorému predsedal važecký farár Ján Ďurovič.¹²

Od správneho roku 1930/31 pristúpil SEM v spolupráci so SČME k organizovaniu tzv. zimných škôl pre náboženskú výchovu a vzdelávanie mladých dobrovoľných pracovníkov združení, ktoré sa počas dvoch týždňov konalo prostredníctvom biblických, historických, organizačných a iných prednášok. Propagáciu zo slovenskej strany zabezpečoval E. B. Lukáč.

Denný program prvej zimnej školy, ktorá sa konala 2.-13. februára 1931 v Olomouci, tvorili dopoludňajšie prednášky na tému: apoštol Pavol a počiatky kresťanstva (pohanský svet, židovské prostredie, počiatky a základy kresťanstva, život, dielo a rozbor listov apoštola Pavla,¹³ výklad Listu Galatským, apoštol Pavol a súčasnosť) a popoludňajšie praktické cvičenia – semináre (opakovanie a skúšanie prebraného učiva, poskytnutie poznatkov o organizácii združenia, formách práce s mládežou: spevacke, hudobné a recitačné vystúpenia, predmete a spôsobe čítania, tvorbe referátov, prednášaní, príprave a vedení stretnutí, diskusií, určení pracovného programu na niekoľko rokov, pomere zboru a združenia, práce s mládežou na vidieku, vzdelávaní pracovníkov združenia, atď.). Súčasťou podujatia boli aj každodenné ranné bohoslužby a večierky so zábavným programom určené aj pre širšiu verejnosť (zoznamovací, misijný, biblický či spoločenský).¹⁴

SEM na zimnej škole zastupovali jeho sekretári E. B. Lukáč s prednáškami „Sebavzdelanie evanjelického mladého človeka“ a „Čítanie a recitácia v združeniach“ a Juraj Holčík, ktorému generálny tajomník SČME Vladimír Čapek navrhol tieto témy: „Luther a Pavel“, „Prechod z nedeľnej školy do dorastu“ a „O niektorých spoločenských podnikoch združení mládeže“. Okrem toho viedol E. B. Lukáč tzv. sloven-

¹² Naše sdrúženia : Sdrúženia sekretariátu : Pracovný kurz v Holiči. In: *Nový rod*, roč. 5, február 1926, č. 6, s. 188-189.

¹³ Každodenné ranné bohoslužby mali vychádzať z jeho listov a jednotliví rečníci vo svojom vystúpení nadviazať na jeho učenie, aby mládeži priblížili túto osobnosť.

¹⁴ Život sdrúžení : Konferencie, publikácie, sjazd : Sdrúženecká škola ev. mládeže v Olomouci, konaná od 2.-13. februára 1931. In: *Nový rod*, roč. 10, február 1931, č. 6, s. 141. ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, č. 508/31. Zimná škola. In: *Nový rod*, roč. 10, december 1930, č. 4, s. 84-85.

ský večer, mal biblickú hodinu a kázeň na nedeľných bohoslužbách.¹⁵ Podujatie predstavovalo pre účastníkov oboch strán príležitosť k zoznámeniu sa, nadviazaniu nových vzťahov, doplnenia vedomostí a skúseností.

Dňa 9. februára 1931 sa v prednáškovej sieni olomouckého kostola konal spoločenský večierok, ktorý otvoril E. B. Lukáč. Jeho prejav sa týkal vzniku a významu slovenských národných piesní, z ktorých niekoľko aj zaspieval spolu so študentmi miestnej misijnej školy (v priebehu podujatia si ich zaspievali aj ostatní účastníci). O svojich skúsenostiach na Slovensku porozprávali farár Josef Jadrníček z Uherského Hradišťa a F. Světlík. Potom E. B. Lukáč predniesol báseň „Tri perly“ a zaspieval pieseň „Hojže, Bože“.¹⁶

V roku 1932 vystúpil V. Čapek s myšlienkou integrovania všetkých kresťanských organizácií mládeže v ČSR v práci za mier a národnostné porozumenie. Každá z nich mala menovať dvoch delegátov, ktorí by sa zúčastňovali spoločných schôdzí alebo viedli medzi sebou korešpondenciu. Prvé stretnutie sa uskutočnilo 7. októbra 1932 v zasadačej miestnosti YMCA v Prahe. V. Čapek písomne požiadal J. Holčíka, aby sa ujal zjednotenia činnosti týchto organizácií, pretože považoval za nevyhnutné, aby bola v tejto otázke nadviazaná užšia spolupráca.¹⁷

Vyvrcholením spolupráce slovenskej, českej a poľskej evanjelickej mládeže malo byť prvé spoločné stretnutie, o uskutočnení ktorého rozhodli delegáti dvanásteho generálneho zjazdu v Myjave (1933). Na ňom by zástupcovia jednotlivých organizácií diskutovali o veciach a záujmoch, ktoré ich spájali alebo rozdeľovali, prípadne viedli k istej rezervovanosti; odstránili to, čo zapríčiňovalo nedorozumenia i spory a viedlo k nesvornosti. Už 17. januára 1933 bola v Turčianskom Sv. Martine prijatá dohoda o vzájomnom poskytovaní informácií ku konaniu zjazdov a pracovných konferencií, o výmene časopisov a zastúpení SEM na letných táboroch SČME a ZZME.¹⁸

V zmysle rozhodnutia výkonného výboru pozval SEM na 25.-26.

¹⁵ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, č. 508/31.

¹⁶ Život ..., s. 142.

¹⁷ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1945, šk. 21, bez č.

¹⁸ TOMKO, P.: Prvý sjazd slovenskej ev. mládeže a trinásty sjazd SEM v Turč. Sv. Martine. In: *Cirkevné listy*, roč. 48, 3. augusta 1934, č. 16, s. 377.

novembra 1933 do Trenčína predstaviteľov štyroch organizácií (SEM, SČME, ZZEM, Zväz poľskej evanjelickej mládeže v ČSR – SPEM a delegátov evanjelickej mládeže z Juhoslávie, Lužického Srbska a Rumunska), aby určili miesto, čas a program spoločného zjazdu. SEM zastupoval podpredseda Emil F. Nový, E. B. Lukáč a J. Holčík, SČME V. Čapek z Prahy a F. Světlík z Brna, ZZME konsenior Józef Nierostek z Poľského Tešina a SPEM predseda Ferdynand Fukala. Poradu viedol E. F. Nový. Podľa predbežne stanoveného programu sa 6.-7. júla mali konať valné zhromaždenia jednotlivých organizácií so zameraním na spoluprácu slovanskej evanjelickej mládeže, po nich VZ zjazdu a zoznamovací večierok s kultúrno-umeleckým programom. Na druhý deň by zasadala užšia komisia s rokovaním o ideovom a organizačnom pláne budúcej vzájomnej spolupráce. Výsledky porady mali byť vyhlásené na konci zjazdu.¹⁹

Na druhej porade 28. januára 1934 v Břeclave bol prerokovaný priebeh a hlavné témy spoločného zjazdu. SEM zastupovali E. B. Lukáč a J. Holčík a SČME V. Čapek a F. Světlík. ZZME a SPEM sa stretnutia nezúčastnili. Výkonný výbor SEM po porade so S. Š. Osuským navrhol, aby hlavná téma zjazdu, ktorá mala mať formu prednášky, niesla názov „Evanjelickej mládeže a prúd nacionalizmu v Európe“. Po jej podaní by sa delegáti rozdelili do troch rokovacích skupín a v nich pod predsedníctvom poľských, českých a slovenských pracovníkov združení preberali tieto témy: „Národná myšlienka a cirkev“, „Národná myšlienka a štát“ a „Národná myšlienka a slovanstvo“. Popoludní sa mala konať porada zástupcov jednotlivých organizácií a vodcov skupín, VZ s referovaním o výsledkoch diskusií a prijatie rezolúcií.²⁰

Slovenská strana urobila v návrhu programu zjazdu neohlásenú zmenu, ktorá členov výkonného výboru SČME neprijemne prekvapila. Predstavitelia SEM síce považovali nacionalizmus za jeden z najdôležitejších problémov vtedajšej doby, pred riešením ktorého sa nebránili, ale jeho interpretácia bola nejasná a sporná. Z tohto dôvodu navrhli novú hlavnú tému zjazdu s názvom „Poslanie evanjelického slovanstva vo svetovom zmatku“, ktorá mala vyjadrovať, k čomu konkrétne ich kresťanstvo v súčasnej dobe zaväzuje. Podľa SČME však ne-

¹⁹ Naše sdruzenia. In: *Nový rod*, roč. 13, december 1933, č. 4, s. 79.

²⁰ Naše sdruzenia. In: *Nový rod*, roč. 13, február 1934, č. 6, s. 122-123.

predstavovala najakútnejší problém. Chceli, aby ústredná téma vyjadrovala ich spoločné stanovisko. Zastávali názor, že nimi predložený návrh na predmet diskusných skupín bol obsažnejší a viac zdôrazňoval to, čomu by sa ako evanjelici mali venovať („Naše ťžkosti v cirkvi a jejich řešení“, „Naše ťžkosti v národě a nejbližší úkoly“ a „Naše ťžkosti v dorozumění slovanském a možnosti spolupráce“).²¹

Keďže sa predstavy oboch strán odchyľovali, SČME z poverenia výboru žiadal listom predsedu SEM, aby jeho stanovisko bolo vzaté do úvahy pri zostavovaní finálnej verzie programu. Podľa neho mal byť hlavnou myšlienkou zjazdu vyjadrenou v jeho hesle a téme prednášky „Pomer evanjelictva k národnej a štátnej myšlienke“. Pôvodný názov „Evanjelická mládež a prúd nacionalizmu v Európe“ mal naznačovať kresťanské východisko k riešeniu tohto problému, a preto mohlo znieť aj takto: „Národ v Božích službách“ alebo „Služobníci Boží v národě“. Najlepšie by však bolo vyjadriť ho niektorým biblickým citátom. V tejto súvislosti navrhli predstavitelia SČME aj zmenu tém diskusných skupín, ktoré mali naznačovať spoločné náboženské východisko jednotlivých organizácií vyjadrené týmito heslami: „Kresťan a národná myšlienka“, „Kresťan a štát“ a „Možnosti kresťanskej spolupráce Slovanov“. Podľa nich zahrňovali v sebe všetky problémy a súčasne zdôrazňovali aj základ, prostredníctvom ktorého sa delegáti zjazdu mali pokúsiť o ich riešenie. Česká strana si priała, aby zjazd nebol len manifestáciou kresťanského príbuzenstva medzi účastníkmi, ale poslúžil aj k ich zblíženiu v problémoch súčasnej doby.²²

Na tretej porade 7. apríla 1934 v Českom Těšíne boli preberané konkrétne body programu zjazdu. SEM zastupovali E. F. Nový, E. B. Lukáč a J. Holčík, SČME V. Čapek, SPEM J. Berger, farár Emanuel Tločka a F. Fukala, ZZME J. Nierostek a bibliofil Jan Wantuła. Hostom bol poslanec Národného zhromaždenia Jan Buzek. Stretnutie predsedal J. Berger. Delegáti ustálili názov hlavnej témy, ktorý znel: „S evanjeliom k národu a štátu“ a určili tieto podtémy: „Evanjelická mládež a národná myšlienka“ (Za čo sme vďační svojmu národu?, Čo nás teší a čo nás trápi v našom národě?, Ako chceme pomôcť svojmu národu pri plnení jeho poslania?), „Evanjelická mládež a štát“ (Pomer k verejnej správe, sväte-

²¹ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, bez č.

²² ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, č. 127/34/35.

nie nediel a sviatkov, uzákonenie Veľkého Piatku za sviatok, Náboženско-cirkevná a štátna výchova, Verejný život a úloha evanjelickej mládeže – pomer k demokracii a diktatúram, náboženstvo, mravnosť, politika, atď.), „Evanjelická myšlienka a možnosti spolupráce Slovanov“ (Vnútorne a vonkajšie nebezpečenstvá – náboženско-mravná ľahostajnosť, materializmus, výbojnosť katolicizmu, Československo-poľské a slovensko-české vzťahy, Jednotný postup slovanských evanjelických organizácií – konferencie, zjazdy, letné tábory, výmena literatúry a časopisov, vznik spolkového ústredia).²³

Účastníci porady navrhli za členov čestného predsedníctva zjazdu dvoch delegátov z každej organizácie: zo SEM biskupov Vladimíra Pavla Čobrdu a S. Š. Osuského, zo SČME synodálneho seniora Kamila Nagya a farára Bedřicha Jerieho, prípadne Štěpána Šoltésza, zo ZZME J. Nierostka a seniora Karola Kulisza z Poľského Tešína. Mesto Turčiansky Sv. Martin by zastupoval senior Otto Škrovina a generálny cirkevný dozorca Ján Vanovič. Zjazd mali viesť striedavo za SEM E. F. Nový a S. Š. Osuský, za SČME Š. Šoltész a teológ Josef Křenek, za SPEM J. Berger a za ZZME J. Nierostek.²⁴

Posledná porada sa konala 21. mája 1934 po zjazde mládeže turčianskeho seniorátu v Dolnej Štubni, kde Slováci vytkli Čechom oneskorené poskytnutie údajov z ich strany pre programovú brožúru (mená vodcov rokovacích skupín a účinkujúcich na akadémii).²⁵

Prvý zjazd slovanskej evanjelickej mládeže sa uskutočnil 7.-8. júla 1934 v Turčianskom Sv. Martine, v prostredí, kde vznikla a bola kultivovaná myšlienka slovanskej vzájomnosti. Jeho čestnými predsedami a protektormi sa stali V. P. Čobrda, S. Š. Osuský, J. Vanovič, synodálny senior Českobratskej cirkvi evanjelickej Josef Souček, K. Nagy, B. Jerie, senior Oskár Michejda a K. Kulisz z Poľska. Cieľom zjazdu bolo podať prejav náboženského i národného vedomia spolupatričnosti medzi účastníkmi, upevniť vzájomné vzťahy a dať podnet k spolupráci. Výkonný výbor SEM pozval na stretnutie okrem českej a poľskej mládeže aj delegátov z Juhoslávie, Lužického Srbska a zahraničných Slovákov z Rumunska, Juhoslávie a Maďarska. Z Čiech sa očakávala účasť 200-

²³ Naše sdruženia. In: *Nový rod*, roč. 13, apríl 1934, č. 8, s. 156-158.

²⁴ Naše sdruženia, s. 156.

²⁵ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1945, šk. 21, č. 1002/33/34.

300, z Poľska 50-100 zástupcov. Predpoklady sa však nenaplnili. Na zjazde boli prítomní len funkcionári a členovia SEM a SČME (viac ako 150 ľudí).²⁶ Poliáci odriekli účasť a do Turčianskeho Sv. Martina vyslali iba niekoľko svojich delegátov.²⁷ Predsedníctvo ZZME odôvodnilo tento krok v listoch adresovaných SEM z 25. a 29. júna 1934 stupňujúcimi sa útokmi československých evanjelikov proti ich cirkvi a školám, zasahovaním mocenských orgánov do ich vnútorných záležitostí, vyšetrovaním kňazov a presbyterov, nútením rodičov posilať ich deti do českých škôl, atď. Nepripravenosťou na zjazde tak upozornili na svoje położenie a demonštrovali proti nemu. V tejto veci prijali delegáti rozhodnutie, aby Zväz evanjelických cirkví v ČSR zakročil proti týmto neprávostiam.²⁸

Prvý deň dopoludnia sa v národnom dome konalo zasadnutie dozorného výboru SEM pod predsedníctvom farára Jána Bakossa z Popradu-Veľkej. Nasledovalo VZ SEM, ktoré otvoril spev hymny evanjelickej mládeže „K trónu slávy...“. Výklad biblického textu podal J. Ďurovič, nabádajúc v ňom k spoločnej práci a jednote v kresťanskej viere. Nasledovali pozdravy a prejavy hostí (z cudzích jazykov prekladal E. B. Lukáč). Delegát švédskej evanjelickej mládeže sa vo svojom príhovore vo francúzštine zmienil o spolupráci švédskej a slovenskej evanjelickej cirkvi augsburského vyznania, ktorú z ich strany rozvíjal arcibiskup N. Söderblom. V mene Poliakov vystúpil konsenior Jerzy Tytz, ktorý ospravedlnil ich neúčasť na základe vyššie spomenutých dôvodov, pričom uviedol, že ich vzťah k Slovákom sa nezmenil. Zväz maďarskej evanjelickej mládeže (SzMESz) zastupoval tajomník A. Erős. Za Ústredie slovenského evanjelického študentstva (ÚSEŠ) pozdravil zjazd kaplán Ján Milan Petrik, ktorý vyzval SEM k spolupráci a zvýšenej činnosti. Počas zasadnutia prišiel aj senior Ján Kmeť z rumunského Nadlaku, ktorý vo svojom príhovore žiadal o vzájomnú pomoc a podporu pre svojich veriacich. Potom prednášal E. F. Nový na tému „Evanjelická mládež a kríza rodinného života“. Výročnú správu o činnosti SEM podal

²⁶ Naše združenia, s. 78-79. Každé združenie alebo zbor ECAV (tam, kde združenie nepôsobilo) boli povinní vyslať na zjazd niekoľko svojich zástupcov.

²⁷ Ich rozhodnutie sa organizátorov podujatia dotklo o to viac, že na zjazd katolíckej mládeže v Ružomberku prišla početná skupina veriacich z Poľska, ktorá pred svojim odchodom domov prijala na vlastnú žiadosť kľačiac požeňnanie od Andreja Hlinku. TOMKO, Prvý sjazd ..., s. 377.

²⁸ TOMKO, Prvý sjazd ..., s. 378.

E. B. Lukáč. Nasledovala voľba predsedu SEM, ktorým sa stal J. Ďurovič. VZ bolo zakončené modlitbou a spevom evanjelickej hymny Hrad prepevný.²⁹

Popoludní sa konali bohoslužby s kázňou K. Kulisza (namiesto avizovaného J. Nierostka), ktorými bol otvorený spoločný zjazd. Večer bol v národnom dome zoznamovací večierok s akadémiou, na ktorom účastníkov privítal O. Škrovina. Nasledovali pozdravy delegátov jednotlivých organizácií. Program otvoril zborový prednes básne Andreja Sládkoviča „Omladinám“ v podaní miestneho združenia, po ktorom českobrabská mládež vystúpila s klavírno-husľovým predstavením skladby Tommasa Vitaliho „Ciaccona“. S prednáškou na tému „Hľadáme sa v duchu a reči“ vystúpil literát Andrej Kostolný. Po prednese básne Martina Rázusa „Krv“ predstavilo miestne združenie inscenáciu pochovávanía Moreny z divadelnej hry Ferka Urbánka „Pani richtárka“. Na záver zarecitoval E. B. Lukáč svoju báseň „Živly a dielo“.³⁰

Na druhý deň počas bohoslužieb odznela prednáška S. Š. Osuského na ústrednú tému zjazdu, v ktorej poukázal na aktuálnu povojnovú náboženskú dezorientáciu i na potrebu slovanskej spolupráce. Po bohoslužbách sa delegáti rozdelili do deviatich rokovacích skupín. Oproti návrhu programu prijatého na porade v Českom Těšine došlo k úprave druhej a tretej témy takto: „Evanjelická mládež a štát“ (1. Poslušnosť vrchnostiam a sloboda svedomia, 2. Nábožensko-cirkevná a štátna výchova, 3. Verejný život a úloha evanjelickej mládeže), „Evanjelická mládež a možnosť spolupráce Slovanov“ (1. Spoločné vnútorné problémy a vonkajšie nebezpečenstvá, 2. V čom sú naše nedorozumenia evanjeliko-slovanské?, 3. Jednotný postup zväzov slovanskej evanjelickej mládeže).³¹ V skupinách sa diskutovalo o možnostiach spolupráce SEM so SČME, o príčinách ich vzájomných nezhôd, aj o československo-poľských vzťahoch a ich sporoch. Výsledky rokovania boli uverejnené

²⁹ TOMKO, Prvý sjazd ..., s. 378-379.

³⁰ TOMKO, P.: Prvý sjazd slovanskej mládeže a trinásty sjazd SEM v Turč. Sv. Martine. In: *Cirkevné listy*, roč. 48, 17. augusta 1934, č. 17, s. 393-394.

³¹ Oddielu, ktorý sa zaoberal prvou témou a jej podtémami, predsedali katechéta Pavel Styk, farári Ján Čierny a Š. Šoltész, druhému právnik Jozef Lettrich, podpredseda SEM E. F. Nový a farár Jan Přemysl Šebesta z Břeclavy, tretiemu slavista Antonín Frinta, farári V. Čapek a Pavel Tomko.

né v rezolúcii zjazdu.³²

Pri prvej téme mládež uviedla, že ľne k svojmu národu, pričom si priala, aby sa spoločným znakom Čechov a Slovákov stalo kresťanstvo. Potešilo ju zblíženie a lepšie porozumenie oboch národov, ale zarmucoval mravný úpadok, ktorý sa prejavoval napríklad rozvratom rodinného života či vzájomným odcudzovaním jednotlivých spoločenských skupín. Nebezpečenstvo videla aj v preceňovaní športu na úkor rodinnej výchovy a nedeľnej sviatosti. Mrzelo ju, že spoločnosť nebojovala proti alkoholizmu. Uvedomovala si, že tento stav pramenil v poklese viery a náboženstva, čo chcela napraviť tým, že by v ich vyznávaní intenzívnejšie vychádzala z Biblie. Jej úsilím bolo tiež rozvíjať ich cirkvi v organizácie dodržiavajúce kresťanské zásady a vyznačujúce sa spolupracou. Mala v záujme venovať sa šíreniu kresťanskej viery na miestach, kde to bolo potrebné.³³

V prípade druhej témy považovala mládež za najvhodnejšiu formu štátu demokratickú republiku, ktorá by zabezpečila ich cirkvám autonómny vývoj pri vzájomnej súčinnosti a podpore. Požadovala, aby cirkvi trvali na uplatňovaní kresťanských zásad vo verejnom živote. Chcela, aby sa výchovný systém v školách zakladal na koncepcii Jana Amosa Komenského bez zámerného vnášania protináboženských ideí. Priala si, aby štát umožnil cirkvám sústavné vyučovanie náboženstva, ktoré by bolo prevádzané modernými pedagogickými metódami.³⁴

Pri tretej téme si mládež uvedomovala, že najväčšou prekážkou v spolupráci ich cirkví bola vzájomná neznalosť života a pomerov vyplývajúca i z jazykovej odlišnosti a národnej izolovanosti. K spoločnému postupu ju viedli rôzne nebezpečenstvá, napr. medzinárodne organizovaný ateizmus, mravný úpadok či zásah rímskokatolíckej cirkvi do realizácie myšlienky slovanskej vzájomnosti. V súvislosti s dôvodom neúčasti poľskej evanjelickej mládeže na zjazde odsudzovala násilné asimilačné snahy a prihovárala sa za vzájomný ohľad a rešpekt cirkví vo všetkých oblastiach verejného života. Vyslovila sa za jednotný postup organizácií slovanskej evanjelickej mládeže, pričom jej cieľom bolo utvo-

³² TOMKO, Prvý sjazd ..., s. 396.

³³ Rezolúcia sjazdu slovanskej mládeže evanjelickej. In: *Cirkevné listy*, roč. 48, 20. júla 1934, č. 15, s. 356-357.

³⁴ Rezolúcia ..., s. 357.

renie ústredného, federatívneho zväzu českobratskej a slovenskej evanjelickej mládeže. Za týmto účelom odporúčala spolupracovať vo všetkých oblastiach činnosti, najmä v získavaní referentov pre zahraničné odbory, vo výmene účastníkov letných táborov, časopisov, a pod.³⁵

Popoludní sa v priestoroch Slovenského národného múzea konalo VZ zjazdu, ktoré otvoril J. Ďurovič krátkym prehľadom činnosti SEM. Zasadnutiu predsedal za slovenskú stranu S. Š. Osuský, za českú J. P. Šebesta. Po úvodných pozdravoch nasledovalo oznámenie výsledkov činnosti rokovacích skupín a prednes rezolúcie, ktorú VZ prijalo. Zasadnutie bolo zakončené bohoslužbami.

Večer sa zišli účastníci zjazdu na miestnom cintoríne, aby vzdali úctu Karolovi Kuzmánymu, Svetozárovi Hurbanovi Vajanskému a iným národným i cirkevným činiteľom, ktorí kultivovali vedomie spolupatričnosti a slovanskej vzájomnosti. Príhovor predniesol farár Koloman Dérer z Dobrej Nivy, ktorý v ňom objasnil dôvod pietnej spomienky a prínos jej adresátov.³⁶

Napriek tomu, že sa zjazd neuskutočnil podľa pôvodných očakávaní (málopočetná účasť Poliakov a neprítomnosť delegátov z Juhoslávie a Lužického Srbska), bol významnou udalosťou v dejinách slovanskeho evanjelictva, pretože položil základy budúcej cirkevnej spolupráce zúčastnených národov. Jeho delegáti prijali viacero dôležitých rozhodnutí pre ďalšie smerovanie činnosti svojich organizácií. Vyjadrili sa za intenzívnejšiu účasť na pozdvíhaní kresťanského života svojich cirkví a na uplatnení jeho zásad vo verejnom živote. Požadovali, aby sa školský výchovno-vzdelávací proces viedol v kresťanskom duchu prostredníctvom moderných pedagogicko-psychologických metód. Na záver sa vyslovili za jednotný postup svojich organizácií a utvorenie ústredia na federatívnom princípe.³⁷

Napriek poradám zástupcov zväzov slovenskej, českej a poľskej evanjelickej mládeže, ktoré zjazdu predchádzali sa jeho príprava nezaobišla bez viacerých organizačných problémov (napr. ubytovanie či stravovanie účastníkov). SČME vytýkal SEM, že mu neskoro dodal tlačené verzie programu zjazdu a akadémie, mená vodcov a účastníkov. Pred-

³⁵ Rezolúcia ..., s. 357-358.

³⁶ TOMKO, Prvý sjazd ..., s. 395.

³⁷ Naše sdruženia. In: *Nový rod*, roč. 14, september 1934, č. 1, s. 17.

staviteľov SEM naopak mrzelo, že na stretnutí nedošlo k užšiemu zblíženiu medzi mládežou oboch organizácií. Verili však, že zjazdom sa ich spolupráca neskončila a pracoval na tom, aby bola pre nich čo najlepšia, najužšia a najpriateľskejšia.³⁸

Nová fáza spolupráce SEM so SČME nastala v roku 1936. Zaslúžil sa o to generálny tajomník SEM Pavel Hronec, ktorý s V. Čapkom organizovali návštevy združení oboch zväzov s cieľom zoznamovania sa členov a poznávania spôsobov ich činnosti.³⁹ Dňa 3. mája 1936 sa v Břeclave konal spoločný zjazd združení nachádzajúcich sa na slovensko-moravskom pomedzí. Vhodnou príležitosťou k nemu bolo 300. výročie prvého vydania Tranovského kancionála. Cieľom stretnutia mal byť záujem o to, aby spolupráca medzi SEM a SČME neupadala, ale bola podporovaná z oboch strán. Program zjazdu sa začal dopoludňajšími bohoslužbami s kázňou V. Čapka a prednáškou J. Ďuroviča na tému „Odkaz Tranovského našej evanjelickej mládeži“. Popoludní odzneli krátke referáty o spolupráci Čechov a Slovákov, s ktorými vystúpil jeden delegát z každej organizácie. Predstavitelia SEM a SČME sa dohodli, že na svoje zjazdy si budú vzájomne posielat zástupcov. V. Čapek tiež navrhol, aby každý druhý mesiac podávali správy o svojej činnosti pre ich uverejnenie do časopisov. Hovorilo sa aj o možnosti, že by na jeseň jeden sekretár z každej organizácie navštívil združenia a prednášal v nich.⁴⁰

Po účasti na slávnostiach Tranovského spevníka v Liptovskom Sv. Mikuláši navštívil V. Čapek koncom septembra a začiatkom októbra 1936 združenia na východnom Slovensku (Východnú, Važec, Prešov a Košice). Počas svojej cesty sa zúčastnil aj zjazdu slovenskej evanjelickej mládeže helvétskeho vyznania (kalvíni) v Trhovišti (okres Michalovce), kde prednášal pred asi 600 ľuďmi. Navštívil tiež Užhorod, kde sa zišla mládež z niekoľkých cirkví. Účastníkov stretnutia zaujímal predovšetkým výklad jednotlivých zložiek programu združenia – Biblia ako základ stretnutia, príprava referátu na konkrétny biblický text, spôsob uskutočňovania literárnych, kultúrnych, divadelných, zábavných či tanečných predstavení, pomer medzi študujúcou a ostatnou mládežou, organizovanie pomoci chorým, nezamestnaným, a pod. Poslednou za-

³⁸ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, č. 127/34/35.

³⁹ Navzájom si podávali návrhy na miesta ich konania a témy prednášok.

⁴⁰ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, č. 641/36.

stávkou tajomníka bola Banská Bystrica, kde sa 4. októbra pod vedením predsedu miestneho združenia – Jednoty Karola Kuzmányho katechéta Pavla Styka, farára J. Bakossa a hlavného tajomníka odboru YMCA Čenka Holečka zišlo okolo 100 evanjelikov.⁴¹

V dňoch 29. novembra až 1. decembra 1936 navštívil združenia SČME na Morave (Nosislav, Nikolčice, Klobouky, Brno, Miroslav, Třebíč a Břeclav) P. Hronec. Česká strana mu určila tieto témy prednášok: „Ideály mladého kresťana“, „Jak pracuje slovenská evanjelická mládež“ a „Zápas slovenského evangelictví“. Hlavné postavenie mala posledne uvedená problematika, ktorú tajomník rozdelil do niekoľkých okruhov: „Zápas o mládež“, „Zápas o inteligenciu a akademikov“, „Zápas s katolíckym klerikalizmom“ a „Zápas s pokrokárstvom – ľavicovou ideológiou“.⁴²

V Nosislave, Kloboukách, Brne a Břeclave hovoril o zjazde združení slovenskej a moravskej evanjelickej mládeže, nachádzajúcich sa na pomedzí oboch krajov, ktorý sa mal uskutočniť na jar 1937 vo Veľkých Levároch (okres Malacky).⁴³ V dňoch 1.-2. mája sa v Starej Turej zišlo asi 80 delegátov brnianskeho obvodu SČME (približne 11 miest) pod vedením F. Světlíka a mládež z Nitrianskeho, Bratislavského a Trenčianskeho seniorátu.

Prvý deň sa v miestnej evanjelickej a. v. ľudovej škole konal zoznamovací večierok s programom, ktorý pripravili účastníci oboch strán. Druhý deň boli ranné bohoslužby s kázňou V. Čapka a prednáškou nitrianskeho seniora Petra Boora na tému „Podstata a poslanie cirkvi“ za účasti asi 1 700 veriacich. Popoludní sa v kostole uskutočnilo pracovné zasadnutie pod heslom „Postavenie mladého človeka v zbere a cirkvi“ s vystúpením P. Hronca na tému „Čo čaká cirkev od mládeže“.⁴⁴

V dňoch 30. októbra až 1. novembra 1936 usporiadal SEM so SČME v Sobotišti pracovnú konferenciu, ktorej program bol zameraný na činnosť združení z ideovo-materiálneho a formálneho hľadiska.

⁴¹ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, č. 226/36.

⁴² ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, č. 338/36.

⁴³ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, č. 387/36. Brniansky obvod SČME ho mienil usporiadať už v roku 1935, ale z neznámych dôvodov sa neuskutočnil.

⁴⁴ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, č. 1182/37. Zo sdruženeckého života : Stará Turá – ďalší krok k sblíženiu. In: *Nový rod*, roč. 16, máj-jún 1937, č. 9-10, s. 198.

Prednášali predseda SEM J. Holčík, vysokoškolský profesor teológie Ján Beblavý, J. P. Šebesta, a i.⁴⁵

Počas svojej existencie spolupracoval SEM aj s YMCA v Československu⁴⁶. O nadviazanie vzájomných vzťahov oboch organizácií mal záujem svetový výbor YMCA v Ženeve, ktorý za týmto účelom vyslal k predsedníctvu SEM svojho sekretára Ernsta Sartoriusa, aby rokoval o možnosti ich integrácie. Vzťahy sa zintenzívnili za pôsobenia generálneho tajomníka svetového ústredia YMCA Waltera W. Gethmana. Sprostredkovateľom spolupráce bol pokladník SEM L. Karlovský, ktorý využil svojho postavenia v organizácii na propagáciu zásad YMCA a myšlienky únie. Vďaka dobrým vzťahom, prejavovým napríklad účasťou E. B. Lukáča na devätnástej svetovej konferencii YMCA 1.-7. augusta 1926 v Helsinkách, kde referoval o rôznych formáciách a hnutiach mládeže v ČSR⁴⁷, bol tomuto návrhu naklonený takmer celý výkonný výbor SEM. Odvolaním L. Karlovského z funkcie predsedu odboru YMCA v Bratislave a jeho odchodom do USA bola ďalšia spolupráca medzi oboma organizáciami ohrozená. Predsedníctvo a výbor SEM sa obrátili na ústredný výbor YMCA v Prahe so žiadosťou o jeho návrat, ktorý v otázke integrácie považovali za „condicio sine qua non“ – nevyhnutnú podmienku.⁴⁸

Dňa 30. júna 1927 sa SEM na základe svojich stanov (§ 3, písmeno f) a rozhodnutia VZ v Banskej Štiavnici (40. bod zápisnice) potvrdeného generálnym cirkevným konventom 23. septembra 1927 v Banskej Bystrici (bod 7. a) zápisnice) stal autonómnym členom svetového ústredia YMCA so zachovaním statusu cirkevnej organizácie.⁴⁹ Integrácia nastala z dôvodu, že svetová YMCA, a teda aj jej odbočka v ČSR, chcela združiť

⁴⁵ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, bez č.

⁴⁶ YMCA je necirkevná a nepolitická organizácia zaoberajúca sa praktickou kresťanskou, mravno-náboženskou, telesnou, sociálno-kultúrnou a intelektuálnou prácou s mládežou bez ohľadu na jej stav, povolanie, národnosť, politické zmyšľanie či cirkevnú príslušnosť. Jej heslom bolo: „Za dobro a blaho celej obce!“ Vo svojom znaku mala červený trojuholník symbolizujúci vývin tela, rozumu a duše. KARLOVSKÝ, L. J.: Sdruženie YMCA. In: *Nový rod*, roč. 5, december 1925, č. 4, s. 124-126.

⁴⁷ Okrem toho nadviazal spoluprácu s francúzskymi, nemeckými, dánskymi, anglickými a talianskymi spolkami evanjelickej mládeže.

⁴⁸ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, bez č.

⁴⁹ SEM bol oprávnený na základe rozhodnutia svojho VZ, prípadne generálneho konventu z tejto únie vystúpif.

všetky spolky a jednotlivcov, ktorí vyvíjali náboženskú, mravnú, sociálnu a kultúrnu činnosť medzi mládežou. Podmienky spolupráce mali za SEM vypracovať E. B. Lukáč a študent teológie Pavel Tomko. Výbor im odporučil, aby rokovali napríklad s vedúcim sekretárom odboru YMCA v Banskej Bystrici Václavom Zelenkom, ktorý by niektorým podmienkam dal vhodnú formuláciu.⁵⁰

Návrh na spoluprácu SEM s YMCA vypracoval E. B. Lukáč koncom januára 1928. Na administratívu, činnosť a financie SEM naďalej dohliadala ECAV (§ 17). SEM si ponechal právo na vlastnú vydavateľskú činnosť, redigovanie časopisu *Nový rod* a edície *Knížnica evanjelickej mládeže*. Musel ich však označiť symbolom YMCA – trojuholníkom, ktorý prekryval znak SEM. Jeho pomer k YMCA mal kooperatívny charakter. Jej činnosť mal podporovať spoluprácou na zduchovení a nábožensko-kresťanskom prehĺbení, v upozorňovaní na kultúrne a sociálno-hospodárske aktivity YMCA, vo vysielaní prednášateľov na rôzne verejné nábožensko-kresťanské podujatia, v získavaní členov, pracovníkov a sekretárov pre YMCA, v poskytovaní vedúcich pracovníkov akademickej YMCA, vo vyzývaní členov združení k účasti na letných táboroch⁵¹ či v umožnení prístupu členom odborov YMCA na svoje vzdelávacie podujatia. YMCA sa tiež zaviazala podporovať SEM, jej ústredie (sekretariát), udeľovať mu pokyny a rady, poskytovať skúsenosti, kancelársku miestnosť, pomoc pri vydávaní rozsiahlejších publikácií a príručiek, finančnú podporu na vydržiavanie miesta druhého sekretára pre nedeľné školy a dorastové odbory. Ďalej mala prijať do svojho ústredného výboru troch členov navrhnutých výborom SEM, sprostredkovať zástupcu vo svetovom výbore a obom tajomníkom umožniť po finančnej stránke zúčastniť sa na svojich akciách či medzinárodných konferenciách. Na rôzne podujatia mala vyslať svojich prednášateľov, vychovávateľov, telovýchovných a iných odborných pracovníkov. SEM mala pomôcť s usporadúvaním vlastných letných táborov a v prípade potreby umožniť jeho členom účasť na svojich letoviskách. Odbory YMCA v Bratislave, Banskej Bystrici a Lučenci mali poskytnúť členom združení SEM miestnosť k stretnutiam a napomáhať im k duchovnému

⁵⁰ ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, bez č.

⁵¹ Pri ústrednom výbore YMCA v Prahe vznikol podvýbor pre usporadúvanie letných táborov, v ktorom mali byť zastúpení aj funkcionári SEM.

i organizačnému rastu. V každej obci mal byť poverený jeden tajomník starostlivosťou o príslušné združenie. V „medzicirkevnom“ sekretariáte mala YMCA vytvoriť evanjelický a. v. odbor, na čele ktorého by stál slovenský zástupca ako poradca „medzicirkevného“ generálneho tajomníka.⁵²

SEM s YMCA šíril a upevňoval mravno-náboženskú výchovu mládeže prostredníctvom pracovných kurzov, vydávania literatúry či stykov so zahraničím. Sekretári oboch organizácií viedli medzi sebou korešpondenciu, v rámci ktorej si zasielali programy svojich podujatí (napr. letných táborov pri rieke Sázava) a podávali rady. Siedmy zjazd evanjelickej mládeže v Dolnom Kubíne (1928) menoval za členov ústredného výboru YMCA S. Š. Osuského, E. B. Lukáča a L. Jurkoviča.⁵³ Generálny sekretár SEM sa zúčastňoval konferencií tajomníkov YMCA a jej zjazdov, na ktorých podával správy o spolkovvej činnosti. V Novom rode bola zavedená rubrika informujúca o aktivitách YMCA.

Po zriadení funkcie druhého sekretára SEM pre nedeľné školy a dorastové odbory⁵⁴ v roku 1928 sa výkonný výbor obrátil k YMCA so žiadosťou o udelenie ustálenej finančnej podpory na jeho plat, vyplývajúcej z dohody o vzájomnej spolupráci. O tejto otázke rokoval ústredný výbor YMCA na svojom výročnom zjazde 8.-9. júna 1929 v Prahe, kde sa uzniesol poskytovať novému sekretárovi 1 000 Kč mesačne, čo však podmienil podávaním správ o jeho činnosti a účasťou na konferenciách tajomníkov.⁵⁵ Po voľbe generálneho sekretára sídlil SEM mesiac a pol v

⁵² ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, č. 213/1929/30.

⁵³ JURKOVIČ, L.: Zo VII. generálneho sjazdu sdružení SEM v dňoch 28.-30. júna 1928 v Dolnom Kubíne. In: *Nový rod*, roč. 8, september 1928, č. 1, s. 29.

⁵⁴ Výbor si predstavoval, že by išlo o ženu – absolventku asi 3-4 semestrov teologickej vysokej školy a pracovných kurzov SEM, SČME a YMCA, s kancelárskou praxou u N. Pellarovej a tajomníka Zväzu nedeľných škôl v Československej republike Adolfa Novotného a v miestnom (bratislavskom) združení a jeho pracovných odboroch. Napokon bol zvolený muž – seniorálny kaplán L. Jurkovič, ale v nasledujúcom správnom roku (zhodoval sa s kalendárnym rokom) ho vystriedal farár J. Holčík. ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1945, šk. 21, bez č.

⁵⁵ Na výročnom kongrese YMCA 2. júna 1934 bola znížená dotácia pre SEM o 50 %, t.j. na 5 000 Kč, pretože organizácia odvieďla svojmu partnerovi daň za členov združení, ktorá predstavovala 5 Kč na osobu, len 1 000 Kč. SČME poskytovala na tento cieľ finančné prostriedky cirkev. E. B. Lukáč navrhoval, aby tomu bolo tak aj na Slovensku. K dani by prispela generálna ECAV, zbory a SEM. ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1945,

budove YMCA na Legionárskej ulici v Bratislave. Nebyť však podpory YMCA v oblasti vedenia agendy, materiálneho a finančného zabezpečenia činnosť SEM by zlyhala. Na konferencii YMCA, ktorá sa konala 15.-16. septembra 1928 v Poděbradoch, delegát SEM vyhlásil, že od budúceho roka chce organizácia usporadúvať vlastné letné tábory.⁵⁶ Prvý letný tábor SEM sa uskutočnil 14.-27. augusta 1929 v stredisku YMCA v Oravskom Podzámku.

V dňoch 7.-13. júla 1927 sa delegáti SEM (väčšina pochádzala z Bratislavy) zúčastnili prvej konferencie vysokoškolského kresťanského študentstva v ČSR, ktorú zorganizovala YMCA v priestoroch niekdajšieho letohrádku kniežata Colloredo-Mansfelda v Opočne. Prípravné stretnutia sa konali aj v Bratislave za účasti niekoľkých študentov teológie z Hurbanovho kruhu evanjelickej teologickej mládeže (HKETM). Predsedom konferencie sa stal teológ Josef Lukl Hromádka. SEM zastupoval E. B. Lukáč a HKETM P. Tomko.

Prvý deň na ranných bohoslužieb podal výklad biblického textu E. B. Lukáč. Po úvodnom prejave predsedu sa delegáti rozdelili do skupín po 25-30, v ktorých diskutovali na témy: študent a kresťanstvo, príčiny indiferentizmu, náboženské úlohy a názor na kresťanstvo. Program prvého dňa bol zakončený večernými bohoslužbami, ktoré viedli slovenskí delegáti (výklad a modlitbu podal P. Tomko).⁵⁷

Druhý deň účastníci rokovali o vzťahoch nacionalizmus a kresťanstvo, socializmus a kresťanstvo – ich spoločných a rozdielnych znakoch. Niektorí českí delegáti tvrdili, že nacionalizmus je nekresťanský, Maďari a Rusíni boli opačného názoru. Všetci účastníci sa však zhodli na tom, že kresťanstvo má zošľachtiť nacionalizmus. K historickému materializmu a vyzdvihovaniu antropocentrizmu podali odmietavé stanovisko.⁵⁸

Tretí deň sa po ranných bohoslužbách konala prednáška predsedu YMCA v Československu Emila Rádla o kolektivismu a objektivizmu vo

šk. 21, bez č., 136/1928/29.

⁵⁶ Podzimná konferencia YMCA v Poděbradoch. In: *Nový rod*, roč. 8, október 1928, č. 2, s. 55.

⁵⁷ TOMKO, P.: I. konferencia kresťanského vysokoškolského študentstva v dňoch 7.-13. júla v Opočne. In: *Nový rod*, roč. 7, september 1927, č. 1, s. 19-20.

⁵⁸ TOMKO, I. konferencia ..., s. 20.

svete, ktorá sa stala kľúčom k nasledujúcim diskusiám o nacionalizme, priateľstve a vzťahu k staršej generácii. Na rokovaní o prvej téme delegáti premýšľali o spôsoboch odstránenia nenávisťi a urovnania sporov, ktoré vyvolával nacionalizmus. Každý národ sa musel podrobiť sebakritike, zmierniť svoj egoizmus a odstrániť iredentu (zmeniť šovinisticky ladené učebnicové texty a výklady učiteľov). Objektívne posudzovanie histórie malo prevládať nad subjektívnym postojom. Väčšina delegátov sa zhodla v tom, že kresťanstvo je nad nacionalizmom.⁵⁹

Štvrtý deň sa diskutovalo o témach: študent a kresťanstvo, študent a politika. V prvej z nich išlo o určenie vzájomného pomeru medzi oboma entitami, resp. o zodpovedanie otázky, prečo som kresťan. Na rokovaní o druhej téme prevládal názor, že študent by mal skôr než vstúpi do politiky vyštudovať svoj odbor.⁶⁰ Popoludní sa konalo súkromné stretnutie slovenských a českých delegátov, na ktorom vystúpil P. Tomko s prednáškou o československej otázke. V posledný deň konferencie mal prednášku aj sekretár svetovej YMCA o nacionalistickom hnutí vo svete a odmietaní kresťanstva pre jeho politický útlak. Po ukončení konferencie sa delegáti presunuli na sokolské cvičisko, kde v rámci improvizovaného programu zaspieval a zarcitoval E. B. Lukáč a odznel spoločný spev niekoľkých slovenských, českých a ruských piesní.⁶¹

Dňa 11. novembra 1928 zvolal V. Vavřina poradu pracovníkov organizácií evanjelickej mládeže o oblastiach spolupráce, v ktorých by si mohli byť navzájom oporou a posilou. SEM zastupovali Ján Kováčik, Jozef Cohorna, Ludovít Jaroslav Hrdlička, ml. a V. F. Hora. Pod predsedníctvom J. Součka sa rozvinula diskusia o nedostatkoch a nevyhnutných potrebách v tejto otázke. Delegáti prijali návrh V. Vavřinu o utvorení „medzicirkevného výboru“, ktorého úlohou by bolo skúmať potreby všetkých skupín mládeže, stanoviť si spoločné ciele a hľadať spôsoby ich realizovania. Orgán bol rozdelený na dve sekcie – jedna mala poskytovať pracovníkom s mládežou rôzne odborné pomôcky (najmä náboženskú a vedeckú literatúru) a druhá zabezpečiť spoluprácu medzi organizáciami. V. Vavřina bol poverený vyzvať organizácie

⁵⁹ TOMKO, I. konferencia ..., s. 21.

⁶⁰ TOMKO, I. konferencia ..., s. 22.

⁶¹ TOMKO, I. konferencia ..., s. 22-23.

mládeže, aby si do „Medzicirkevného“ výboru YMCA zvolili po dvoch zástupcov. Jeho členmi sa za SEM stali literárny kritik Pavol Bujnák a študent filozofie, neskôr literárny historik Rudo Brtáň. Medzi miestne odbory YMCA boli zaradené združenia evanjelickej mládeže v Bratislave, Banskej Bystrici, Lučenci, Zvolene a Žiline.⁶² Prostredníctvom svojho kultúrneho referenta Jána Vladimíra Hroboňa mal SEM zastúpenie aj na dvadsiatom zjazde Svetovej aliancie YMCA v Clevelande a na treťom svetovom kongrese YMCA v Toronte (oba sa konali v auguste 1931).⁶³

Spolupráca SEM s YMCA pokračovala aj začiatkom 30. rokov 20. storočia, kedy bola na istý čas prerušená. V máji 1938 mal V. Vavřina záujem nadviazať vzťahy so slovenskou stranou v oblastiach, ktoré mohli slúžiť k vzájomnému prospechu oboch organizácií v aktuálnych a naliehavých potrebách i problémoch ich činnosti.

Summary

The cooperation of the Union of the evangelical youth in Slovakia with the organizations of the same or similar focus in the period of the first Czechoslovak Republic

In 1923, the evangelical youth of Augsburg confession in Slovakia decided to cooperate with associations of similar focus of activity at its second general (annual) congress. There were the Union of the Czechia-brotherly evangelical youth associations, YMCA (Young Men's Christians Association) in the Czechoslovak Republic, YWCA (Young Women's Christians Association) in the Czechoslovak Republic and the Renewal movement of Czechoslovak students. In 1924, the Union of the evangelical youth in Slovakia was formed and formed a relationship with the Union of the Poland-Silesian evangelical youth, Hungarian and German associations. The representatives of these organizations were cooperating on the basis of sending correspondence, exchanging magazines and publishing to them. They participated at annual congresses, workshops (conferences) and other meetings organized by cooperating associations, where they reported about their activities.

⁶² ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924-1948, šk. 21, bez č.

⁶³ LUKÁČ, Sváz ..., s. 104.

Postoj štátu k rodičovským právam a povinnostiam vo vzťahu k mládeži pri vzniku Slovenskej republiky (*legislatívny rámec pri ústavnej starostlivosti*)

JOZEF VICEN

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Vznik Slovenského štátu¹ 14.3.1939 a následné šesťročné obdobie II. svetovej vojny predstavuje v novodobých dejinách Slovenska historicky nezastupiteľnú časť. Endogénnu politickú situáciu ovplyvňovali medzinárodné politicko-geografické súvislosti, ktoré nekompromisne zasahovali do politického vývoja štátu, sociálneho usporiadania spoločnosti. Búrali vybudované hodnoty, na ktorých bol postavený demokratický systém ČSR. Exogénne historické príčiny ďalšieho vývoja musíme hľadať v predchádzajúcej politickej situácii v Európe (v rokoch 1918 až 1938): vo Versailleskom mierovom systéme² ako aj v Mníchove

¹ Ústavou z 21.07.1939 dostáva štátny celok, ktorý vznikol 14.03.1939 rozpadom Československej republiky, oficiálny názov Slovenská republika. Aj naďalej sa však používal, aj medzi štátnymi činiteľmi názov Slovenský štát. IN: KOVÁČ, Dušan: *Dejiny Slovenska. Dejiny štátov*. Praha, vydalo Nakladateľstvo Lidové noviny, 1999. ISBN 80-7106-268-5., s. 217.

² Západné európske štáty boli zaskočené aktívnou politickou silou Nemecka po roku 1933. Nedokázali nájsť účinnú diplomatickú zbraň, ktorá by ich na jednej strane dokázala zjednotiť, a na strane druhej aby dokázali spoločne postupovať proti politike A. Hitlera. Hitlerovu politiku na kontinente posilňovali medzinárodné udalosti a neschopnosť demokratických štátov riešiť daný stav vecí. Ide napríklad o krízu v Mandžusku v roku 1931, taliansko-habešskú vojnu v roku 1935, francúzsko-sovietskej zmluvy o vzájomnej pomoci a nadväznou Československo-sovietskou zmluvou z roku 1935. Aj na základe vyššie uvedených udalostí Nemecko sa militarizuje, v roku 1934 odchádza zo ženevskej odzbrojovacej konferencie a následne vystupuje zo Spoločnosti národov, vplýva na politické udalosti v Rakúsku – júl 1935, zavádza všeobecnú brannú povinnosť, vyhlasuje norimberské antisemitské zákony, v roku 1936 vstupuje do demilitarizovaného Porýnia, v roku 1938 anšlus Rakúska. Francúzska a anglická diplomacia sa obmedzila len na diplomatické protesty potvrdzujú politikou appeasementu. JOHNSON, Paul: *Dějiny 20 století*. Praha: vydavateľstvo Rozmluvy, 1991. Preložil J. Čulík, ISBN: 80 85336 07 3. s. 306-310. ;tiež; KOSTLÁN, Antonín, MORAVCOVÁ, Dagmar, VANÍČEK, Vratislav: *Encyklopedie dějin Německa*. Praha, vydavateľstvo Ivo Železný, 2000. ISBN: 80-237-3590-X. s. 51-52; s. 194-195.;tiež; PEČENKA, M. LUŇÁK, P.: *Encyklopedie moderní historie*. Praha: vydavateľstvo Libri, 1999, 3. vydanie.

(29.9.1938)³. Významný dopad pre ďalší vývoj mali rozhodujúce zahraničnopolitické vojnové udalosti: napríklad nemecká vojenská intervencia a následný okupačný režim v Európe od septembra 1939, „stalingradský syndróm“ a následné prejavy krízy štátov Osi, pád talianskeho fašizmu, bitka u Kurska v júli až v auguste 1943, udalosti z rokov 1944 – vylodenie v Normandii, povstanie vo Varšave, v Rumunsku.... ako aj záverečná fáza frontových bojov.⁴ Slovanmi historika Ivana Kamenca⁵, je potrebné na pochopenie dejín Slovenskej republiky 1939-1945, uchopiť podstatu okolo vzniku štátu.

Aj na základe vyššie uvedených informácií v oblasti zásahu štátu do rodičovských práv a povinností nemôžeme pristupovať oddelene k obdobiu tzv. I. Československej republiky (ďalej ČSR), obdobiu tzv. II. ČSR a k novovzniknutému štátnemu celku Slovenská republika. O uvedenom nás presvedčajú viaceré fakty celospoločenského života z daného obdobia. Tieto fakty rozoberieme v dvoch rovinách: 1) kontinúálna legislatívna politika štátu a zachovanie štruktúry pre výkon so-

ISBN:80-85983-95-8. s. 28.

³ Je potrebné si uvedomiť, že územná strata Č-SR po „mníchovskom diktáte“ predstavovala 28.291 tisíc km², kde žilo 3.817 tisíc obyvateľov. Z toho Slovensko stratilo 43 km² s 15.500 obyvateľmi. Následne nato zložitú vnútropolitickú situáciu využilo Poľsko. K 1.12.1938 stratilo Slovensko na úkor Poľska 226 km² so 4280 obyvateľmi. „Mníchovom pre Slovensko“ ako je označovaná Viedenská arbitráž zo dňa 02.11.1938, musela Č-SR odstúpiť Maďarsku 11.833 km² s 972.000 obyvateľmi, z čoho Slovensko stratilo 10.390 km² s 854.218 obyvateľmi. Slovenská republika sa rozprestierala na rozlohe 38.055 km², z uvedenej rozlohy musela vláda odstúpiť v prospech Maďarska (po tzv. II. Viedenskej arbitráži, ktorá nasledovala po Malej vojne) 1.600 km² kde žilo okolo 70.000 obyvateľov. BYSTRICKÝ, Valerián, DEÁK, Ladislav: *Od Mníchova k rozbitiu Česko-Slovenska*. IN: (editori) ZEMKO Milan, BYSTRICKÝ Valerián: *Slovensko v Československu (1918-1938)*. Bratislava, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied Veda, 2004. s. 199-239. ISBN: 80-224-0795-X. 688 s. ;tiež; DEÁK, Ladislav: *Viedenská arbitráž – „Mníchov pre Slovensko“*, 2. novembra 1938. Bratislava, 1998, Nadácia KORENE. ISBN: 80-967587-7-2 ;tiež; DEÁK, Ladislav: *Viedenská arbitráž*, 2. november 1938. *Dokumenty II, okupácia (2. november 1938 – 14. marec 1939)*. Martin, 2003, Matice slovenská. ISBN: 80-7090-678-2. ;tiež; KAMENEC, Ivan: *Slovenský štát*. Praha, 1992, vyd. Anomal, 1. vyd., 144 s. ISBN: 80-900235-3-3.

⁴ KORČEK, Ján: *Politický systém Slovenskej republiky v rokoch 1943 – 1944*. IN: TAKÁČ, Ladislav: *SNP v pamäti národa. Materiály z vedeckej konferencie k 50. výročiu SNP*. Donovaly 26. – 28. apríla 1994. Banská Bystrica, 1994, NVK International, s. 110 – 134. ISBN 80 – 85727 – 22 – 6. s. 110.

⁵ KAMENEC Ivan: *14. marec a slovenský štát vo vedomí spoločnosti*. IN: <http://www.changenet.sk/?section=forum&x=101504&cat=14837>

ciálnej politiky štátu v sledovanej oblasti od marca 1939 vo vzťahu k predchádzajúcemu vývoju, 2) transformácia vzťahu štátu a rodičovských práv a povinností I. ČSR do úplne odlišného typu štátu a typu vládnutia.

Legislatívna úprava starostlivosti o mládež

Právna úprava rodinného práva, ako ho poznáme na našom území od roku 1949 na základe zákona č. 265 s účinnosťou od 1. januára 1950, nebola v predchádzajúcom období jednotne upravená a úplne kodifikovaná. Slovenská republika v sledovanom období mala viacero zákonov, ktoré sa dotýkali verejnej ochrany mládeže. Legislatíva bola kontinuálne prevzatá z predchádzajúceho obdobia, platné zákony a nariadenia tak pochádzali z rokov 1877, 1901, 1921, 1930, 1931, 1932.:

Rodičovské práva a povinnosti voči deťom a naopak vymedzoval zákonný článok XX/1877 *o pomeroch rodičov k deťom*. „Zákonodarca rešpektuje stav (že rodina za normálnych okolností je schopná a spôsobilá sama niesť povinnosti, ktoré jej pripadajú v starostlivosti o deti a nepotrebuje tak zásahy zo strany vlády – poznámka autora), podľa ktorého tie povinnosti a príslušné vzťahy z nich plynúce sú zakotvené prevažne v príkazoch mravných a náboženských. Zákon chránil dieťa od prenatálneho obdobia, robil rozdiely medzi právnym postavením manželského a nemanželského dieťaťa, chránil postavenie osvojeného dieťaťa. Určoval povinnosť rodičov starať sa o dieťa a vymedzil otcovskú moc atď.⁶

Zákonné články VIII/1901 *o štátnych detských azyloch* a XXI/1901 *o starostlivosti o deti* možno zaradiť do skupiny právnej ochrany, keď zlyháva rodina a nastupuje štát, ktorý chráni práva dieťaťa. Detské domovy prijímali do opateru siroty a rodičmi opustené deti, ktoré poručenský súd na základe hlásenia zo strany obce a verejného poručníka vyhlásil za opustené. V uvedených zákonných článkoch bola zakomponovaná aj spoluúčasť obce na zabezpečovaní starostlivosti. Obce sa podieľali na

⁶ KIZLINK, Karol: *Právna úprava starostlivosti o mládež (Starostlivosť o mládež a právny poriadok)*. IN: CHURA, A. J., - KIZLINK, K.: Slovensko bez dorastu? Sociálno-peadiatrické štúdium. Druhý diel, časť 2. Bratislava, 1939, Nákladom Roľníckej osvety s príspevom Slobodného učenia sedliackeho v Bratislave. s. 953-969. Otcovská moc podľa zákona 447/1919 zanikla až v deň dospelosti dieťaťa, t.j. po dovŕšení 21. roku veku. Starostlivosťou o nemanželské deti a ich právnou ochranou ako aj plnením alimentálnych povinností zo strany rodičov sa zaoberal zákon č. 4/1930.

úhrade nákladov dieťaťa v zariadení. V prípade, že obec nemala dostatok finančných prostriedkov, prechádzala táto povinnosť na štát. Zákon č. 256 z roku 1921 Sb. z. a n. a neskoršia úprava vládne nariadenie č. 29/1930 Sb. z. a n. vymedzuje presný postup pri výkone starostlivosti a ochrane detí v cudzej starostlivosti. Na základe uvedeného bola ústavná starostlivosť zabezpečovaná systémom tzv. pestúnskej opatery. Každé dieťa, ktoré bolo možné umiestniť do zariadenia, bolo v lekárskej starostlivosti. V detských domovoch zostávali len deti, ktoré vyžadovali špeciálnu starostlivosť, alebo deti pred umiestnením do rodiny. Rodine, ktorej bolo dieťa zverené do pestúnskej starostlivosti, vyplácal štát na úhradu spojenú s výkonom starostlivosti mesačne sumu: „na deti do 2 rokov 100 Kč, od 2 do 6 rokov 40 Kč, od 6 do 10 rokov 25 Kč a od 10 do 15 rokov 15 korún. Dvakrát do roka zo štátnych príspevkov boli zakúpené pre dieťa šaty, obuv a školské pomôcky“. Dieťa súdom vyhlásené za opustené zostávalo v starostlivosti detského domova do 15. roku veku dieťaťa. Skôr bolo prepustené len na základe rozhodnutia príslušného opatrovníckeho súdu, keď dieťa nadobudlo majetok dostačujúci na výživu, resp. o to požiadali osoby (rodičia, príbuzní) alebo organizácie, ktoré sa za výchovu a starostlivosť zaručili.⁷ Karol Kizlink vo svojej štúdiu *Právna úprava starostlivosti o mládež (Starostlivosť o mládež a právny poriadok⁸)* poukazuje na skutočnosť, že jedným z problémov bolo hromadné umiestňovanie detí do štátnych detských domovov, ako aj fakt, že mnohé pestúnske rodiny prijatím dieťaťa, detí do starostlivosti, hľadali v tomto finančný prínos do vlastnej rodiny. Na Slovensku pretrvávala skutočnosť, že bol nedostatok vhodných pestúnskych rodín. V slovenských rodinách, ktoré žiadali o vykonávanie pestúnskej starostlivosti, dominoval hospodársky záujem. Aj napriek týmto skutočnostiam k uvedenému modelu, t. j. ústavnej výchove vykonávanej v pestúnskych rodinách, sa prikláňali odborníci z radov pedagogiky, lekárov atď.⁹

Tomu, že samotný problém bolo treba riešiť aj realizáciou umies-

⁷ FALISOVÁ, Anna: Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho. IN: (editori) ZEMKO Milan, BYSTRICKÝ Valerián: Slovensko v Československu (1918-1938). Bratislava, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied Veda, 2004. s. 365 - 416. ISBN: 80-224-0795-X. 688 s

⁸ KIZLINK, K.: *Právna úprava starostlivosti o mládež (Starostlivosť o mládež a právny poriadok)*, s. 955.

⁹ FALISOVÁ, A.: Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho, s. 409.

tnenia dieťaťa do vhodného zariadenia, nasvedčuje aj fakt, že do roku 1922 boli zriadené na území Slovenska len dva štátne detské domovy v Košiciach a v Rimavskej Sobote. V roku 1936 boli na Slovensku detské domovy v B. Bystrici, Bratislave, Vel. Bytči, D. Strede, Holíči, Michalovciach, Nitre, Prešove, Púchove, Kremnici, Prievidzi, Topoľčanoch, Sabínove, Zvolene. Handicapované – nevidiace deti bolo možné umiestniť v ústave v Prešove a v Levoči. Hluchonemé deti bolo možné umiestniť do ústavu v Bratislave, Kremnici (filiálka v Kláštore pod Znievom) a v Jelšave. Jediným zariadením pre Slovensko pre neprispôsobivú mládež (len chlapcov) bol Komenského ústav v Košiciach.¹⁰

Starostlivosť o mládež sa stala naliehavým problémom danej doby. Jedným z problémov bol vysoký podiel mládeže na celkovej kriminalite. Právny poriadok pred rokom 1918 sa zaoberal nielen trestnoprávnou rovinou, ale aj nápravnými prostriedkami. Uvedené bolo zakomponované v ustanoveniach o *polepšovacej výchove detí a mladých osôb*. Konkrétne pre územie Slovenska platili predpisy zákonných čl. XXXVI/1908 o *zmene a doplnení trestných zákonníkov a trestného poriadku* (trestná novela) a VII/1913 *zákon o súdoch mládeže*. Obidva legislatívne rámce mali po obsahovej stránke mimoriadny význam pre neskorší vývoj ústavnej starostlivosti¹¹, ktorá bola zameraná na skupinu mládeže označovanú ako „*mrvane vadná*“¹².

¹⁰ FALISOVÁ, A.: Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho, s. 410-411..

¹¹ Na základe zákonného čl. XXXVI/1908bola zákonom upravená Košická kráľovská polepšovňa (Výchovný ústav pre mladistvých delikventov), ktorá začala pôsobiť od roku 1902. Nariadením vlády republiky Československej č. 609/1918 zo dňa 14.11.1919 bolo zariadenie premenované na Komenského ústav v Košiciach. Z dôvodu odstúpenia územia Košíc a okolia po Viedenskej arbitráži v roku 1938, bol ústav prevezený najskôr do Ružomberka a po dvoch týždňoch bola ústavu pridelená časť budovy väznice v Ilave. Slovenský zákonník č. 333, nariadenie s mocou zákona zo dňa 11.12.1940 sa menilo vládne nariadenie č. 609/1919 Sb. z. *Vláda Slovenskej republiky podľa §44 zákona č. 185/1939 Sb. Z. nariadenie: vládne nariadenie č. 609/1919 Sb. z. a n. sa mení takto: čl. I. ustanovenie § 2 sa zrušuje a nahradzuje sa týmto znením Komenského ústa, premiestnený do Ilavy, bude mať názov „Štátny výchovný ústav v Ilave“*. V uvedenej inštitúcii ústav pôsobil do konca vojny.

¹² Pojem „mrvane vadná“ mládež je z terminológie pedopatológie z rokov 1925 – 1938. Obsahuje v sebe dve skupiny handicapovaných, ktorí sa od seba odlišujú nielen po stránke etymologickej ale aj potrebnej terapeutickkej. Do prvej skupiny patrila „špatně vychovaná a pustnoucí mládež, která vyžaduje umístění do vychovatelůn“. Druhá skupina predstavuje deti neuropsychopatické. Problematikou špeciálnej pedagogiky v medzivojnovom období

V roku 1928 bolo v republike právoplatne odsúdených za zločin, prečin a priestupok 185.262 osôb, z toho 15.876 (8,56%) mladistvých a 688 (3,60%) nedospelých pre priestupok podľa § 269 písm. a) trestného zákona. Najviac osôb bolo odsúdených za majetkovú trestnú činnosť (37.302 osôb), na ktorej sa mladiství podieľali 31,38% (11.707 osôb). Ako príčina sa uvádzala zlá hospodárska situácia, úpadok mravov a rodinného života.¹³ Kriminalita mladistvých bola najvyššia v roku 1922, v rokoch 1924/1925 nasledoval rýchly pokles. V nasledujúcom období až do roku 1927 nastal opäť vzostup. Pre porovnanie uvádzame údaje z obdobia pred vojnou. V roku 1914 pripadalo na 100 odsúdených pre zločin viac ako 10 odsúdených mladistvých. V roku 1922 bol pomer priaznivejší, na 100 odsúdených pre zločin bol odsúdených 7 mladistvých.¹⁴ Dôvody vyššie uvedené sa odzrkadlili v zákone č. 48 z roku 1931 Sb. o trestnom súdnictve nad mládežou. Paragrafové znenie zákona spolu s vládnym nariadením č. 195/1931 Sb. z. a n. ponechávala v platnosti legislatíva Slovenskej republiky a predstavovalo jeden z hlavných pilierov týkajúcich sa verejnej ochrany mládeže. Citovaný zákon bol zrušený až trestným zákonom č. 86/1950 Sb., v ktorom bola problematika týkajúca sa mládeže zakomponovaná do obecných trestnoprávných predpisov.¹⁵ Poručenský súd rozhodoval na základe podkladov o uložení vhodného prostriedku na eliminovanie, zamedzenie alebo odstránenie asociálnych patologických javov v správaní mladistvých. Jeden z prostriedkov bol *ochranný dozor*, ktorým sa zaistoval dohľad nad výchovou mladistvého vo vlastnej rodine s možnosťou určitých obmedzení v spôsobe života. *Ochranná výchova* znamenala umiestnenie mladistvého do výchovného (výchovňa) alebo

z článkov v časopise Úchylná mládež sa zaoberala VALOVÁ, Michaela: *Speciální pedagogika v meziválečném období. K obrazu speciální pedagogiky v časopise Úchylná mládež v letech 1925 – 1938.* (magisterská diplomová práce). Brno, 2006, Masarykova univerzita Brno, filozofická fakulta, Ústav pedagogických vied. Vedúci práce: Mgr. Jiří Zounek, Ph. D. s. 20.

¹³ KÝR, Aleš: *Trestání mladých pachatelů v minulosti.* IN: Historická penologie. Časopis pro historickou penologii. Vydáva Institut vzdělávání – Kabinet dokumentace a historie VS ČSR. 1/2008, s. 1 – 26. Časopis Historická penologie je dostupný na internetovej stránke: <http://www.institut.vscr.cz/kategorie/?k=Literatura&o=0&p=150>

¹⁴ *Zatímní předpisy o výkonu ochranných opatření.* IN: Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna. NS RČS 1929-1933, PS, tisk 539, část č. 3. Uvedené je dostupné na internetovej stránke http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t0539_03htm.

¹⁵ KÝR, A.: *Trestání mladých pachatelů v minulosti*, s. 1 – 26.

liečebného ústavu. Najdlhšie však do 21. roku života. Trestná hranica bola určená na 14. rok veku života a na základe toho prináležali mladiství do kategórie pod alebo nad uvedenú hranicu. Tresty do 6 mesiacov¹⁶ boli vykonávané v samostatných oddeleniach väznic, ktoré boli určené ministerstvom spravodlivosti, alebo s jeho súhlasom sa trest realizoval v ústavoch, ak na trest nadväzovala ochranná výchova. Tresty nad 6 mesiacov sa realizovali v polepšovniach.¹⁷

Transformácia vzťahu štátu a rodičovských práv a povinností I. ČSR do úplne odlišného typu štátu a typu vládnutia

O tom, že Slovenský štát môžeme označiť autoritatívnym režimom, nás presvedčajú viaceré fakty celospoločenského života z daného obdobia. Tieto fakty môžeme sledovať v dvoch rovinách: neexistencia legálnej opozície¹⁸ a radikalizácia legislatívnych krokov vlády¹⁹. Aj napriek vyš-

¹⁶ Napríklad: Rozsudok Okresného súdu v Púchove č. k. M1 I. 59/39 určil hlavný trest mladistvému na jeden mesiac zavretia. Rozsudok Súdu mládeže u krajského súdu v Trenčíne č. k. M1 I. 28/37 určil hlavný trest mladistvému na 14 dní zavretia. Rozsudok Súdu mládeže u krajského súdu v Trenčíne č. k. M1 I. 11/41 určil hlavný trest mladistvému na 5 mesiacov zavretia. Rozsudok Súdu mládeže u krajského súdu v Trenčíne č. k. M1 I. 47/40 určil hlavný trest mladistvému na 3 dni zavretia. Štátny oblastný a krajský archív (ďalej ŠOKA) v Považskej Bystrici, f. Okresná starostlivosť o mládež Púchov 1938 - 1939, k. 7, nespracovaný. ; ŠOKA v Považskej Bystrici, f. Okresná starostlivosť o mládež Púchov 1940 - 1941, k. 9, nespracovaný.

¹⁷ KÝR, A.: *Trestání mladých pachatelů v minulosti*, s. 4-5. ;tiež; zákon č. 48/1931 Sb., o trestním soudnictví nad mládežou. Systém prevýchovy bol oveľa sofistikovanejšie prepracovaný ako sa na prvý pohľad zdá. Bol nielen zameraný na najrizikovejšiu vekovú skupinu mládeže, ale mal aj resocializačný charakter. Dosiahnutím hranice 21 rokov sa prevýchova nekončila. *“Pretože trestnú činnosť prevádzali chlapci najviac vo veku od 16 do 18 rokov, títo tvorili najväčšiu časť chovancov polepšovne. Po ich vyučení odchádzali prepustení chovanci rovno k vojenským posádkam k vykonaniu 2 ročnej aktívnej prezenčnej služby...Pobyt v kasarniach, do ktorých si chovanci prinášali vypestovaný zmysel pre poriadok a disciplínu, urýchlil a dokončil prevýchovný proces, takže sa dá povedať, že v priemere 23 ročný mladý muž odchádzal do civilu a svojho občianskeho povolania – prevychovaný.”* kol. autorov: *70 rokov v Hlohovci*. Sedemdesiat rokov výchovného ústavu pre mládež v Hlohovci. Hlohovec, 1973, vydal Výchovný ústav pre mládež Hlohovec. s. 40 - 41.

¹⁸ Základným prvkom štátnej politiky jednej strany sa začal vytvárať už v období autonómie t.j. od 6.10.1938. Od tohto dátumu boli vydávané nariadenia, zákony, ktoré zodpovedajú základnej stanovú *„zásadu jeden Bůh, jeden národ, jedna organizace, jedna strana na Slovensku.* (Jozef Tiso) *Zcela otevřeně priznával, že vláda-díky systému jedné státní strany-se už nemusí ucházet o hlasy voličů, protože HSLS ví co je pro Slováka dobré, co mu chybí, případně dá rozkaz co musí Slovák udělat“.* KAMENEC, I.: *Slovenský stát*, s.56-57. Systém jednej politickej strany staval mnohých slovenských občanov názorovo do politickej neutrality alebo do-

šie uvedenému v oblasti právnej ochrany detí a mládeže môžeme sledovať kontinuálne prevzatie legislatívnych noriem, tak ako boli používané v ČSR v období rokov 1918-1938, respektíve do marca 1939.

konca do opozície. Nakoľko neexistovala legálna politická opozícia v tejto súvislosti sa opozíciou najčastejšie označovala individuálna osoba alebo skupina ľudí, ktorí pôsobili vo vnútornej štruktúre spoločnosti, a ktorých myslenie alebo konanie málo, alebo mohlo mať nepriaznivý politický dopad pre vládnu štátostranu. A tak opozíciu chápala vláda ako synonymum slova nepriateľ a ako k takému sa k nemu aj správa. Vláda HSLS v snahe zabezpečiť si záruky pre fungovanie a nadvládu na Slovensku v rokoch 1938 – 1945 bola ochotná používať prostriedky perzekučného a represívneho charakteru. Od začiatku nástupu HSLS k moci môžeme sledovať postupnú degeneráciu opodstatnenej funkcie parlamentu, župných a obecných zastupiteľstiev, ktorých členovia neboli volení, ale menovaní. „Dochádza k viditeľnej koncentrácii moci v rukou vlády, prípadne jejich niektorých vlivných členů“. KAMENEC, I.: *Slovenský štát*, s.62. a s. 82-85. ;tiež; PODOLEC, Ondrej: *Charakter legislatívnej činnosti v Slovenskej republike 1939-1945*. IN: Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IV. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Banská Bystrica 14.-15. apríl 2005. Banská Bystrica, FHV UMB a ÚVV UMB, 2005. ISBN: 80-8083-147-5. s. 42-43.

¹⁹ Napríklad vládne nariadenie z 23.3.1939 č. 32/1939 Sl. z. „*O zaisťovaní uväznení nepriateľov Slovenského štátu*“ v §1 hovorí o potrebe „*zaisťiť osoby, ktoré doterajšou činnosťou vzbudzujú vážnu obavu, že budú prekážkou v budovaní Slovenského štátu*“. Vytvára tak všadeprítomnú skupinu „*politických väzňov; tzv. asociálnych živlov; rasovo prenasledovaných osôb*“ voči ktorým treba systematicky postupovať a eliminovať ich možnosť politický sa prezentovať. Na jar 1944 bolo vydaných niekoľko zákonov, ktoré mali posilniť kroky vlády. Dňa 11.5.1944 nadobudol platnosť zákon č. 50/1944 Sl. z. „*O ochrane osobnej slobody, domového pokoja, ich dočasnom obmedzení, ako aj obmedzení iných práv a slobôd*“, ktorý v §16 hovorí o potrebe „*zaisťiť tie osoby, ktoré svojou činnosťou vzbudzujú vážnu obavu, že by mohli ohrozovať celistvosť štátu, jeho Ústavu, obranu, verejnú bezpečnosť alebo verejný poriadok ako aj osoby, ktoré svoje nepriateľské zmýšľanie voči štátu prejavujú, alebo na takéto zmýšľanie iné osoby povzbudzujú*“. Tento zákon zavedený do praxe rozširoval znenie doposiaľ platného vládneho nariadenia č. 32/1939 Sl. z. To znamenalo, že pre „*potreby štátu*“ mohli byť zaistené nielen tie osoby, ktoré svojou doterajšou činnosťou ohrozovali budovanie Slovenského štátu, ale mohli byť zaistené aj tie osoby, ktorých politické zmýšľanie bolo v rozpore s vonkajšou i vnútornou politikou Slovenského štátu. KORČEK, Ján: *Slovenská republika 1943 – 1945. K pôsobeniu mocenského – represívneho aparátu a režimu*. I. vyd., Bratislava, 1999, Ministerstvo obrany Slovenskej republiky. ISBN 80 – 88842 – 22 – 0. s. 52, s. 56, s. 73 poznámka 14.; tiež ; Slovenský zákonník, č. 32/ 1939 Sl. z. z 23.9. 1939. ;tiež; KAMENEC, Ivan.: *Organizácia perzekučného systému fašistického Slovenského štátu 1939-1945*. IN: Zborník Múzea SNP B. Bystrica, 1982, Osveta Martin, č. 7, s. 73 - 74. ;tiež; Slovenský zákonník, č.50/ 1944 z 11.5. 1944 § 16 ;tiež; VICEN, Jozef: *K problematike Zaisťovacieho tábora Ilava v rokoch 1939-1945. (Perzekučno-represívny prostriedok)*. IN: Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov IV. Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Banská Bystrica 14.-15. apríl 2005. Banská Bystrica, FHV UMB a ÚVV UMB, 2005. ISBN: 80-8083-147-5. s. 135-143.

Napríklad *Obežník* č. 23 Krajského ústredia starostlivosti o mládež na Slovensku zo dňa 04.09.1941 oznamuje Okresným starostlivostiam o mládež na Slovensku, aby v prípade prijímania detí do ústavnej starostlivosti postupovali podľa vládneho nariadenia č. 29/1930 Sb. z. a n.²⁰. Na platnosť zákonov z obdobia Rakúsko-Uhorskej monarchie, napríklad: na zákonný článok XX z roku 1877 o *pomeroch rodičov k deťom*, a článok VI z roku 1885, sa odvoláva *Obežník* č. 6 Krajského ústredia starostlivosti o mládež na Slovensku zo dňa 02.11.1942, zákon č. 213/1941 Sl. z. o *verejnej ochrane mládeže, verejnom poručníctve a úprave ochranného dozoru*, ako aj *Vyhláška o vykonaní zákona o verejnej ochrane mládeže* zo dňa 17. 02 1942²¹.

Zákon č 48/1931 Sb. o *trestnom súdnictve nad mládežou* zostal nezmenený a súdnicstvo v trestnej veci mládeže sa pridržovalo jeho obsahu.²² Z dôvodu vojenského konfliktu s Maďarskom a neskorším odstúpením okrem iného Košíc a okolia, dochádza k podstatnej zmene, ktorá je dodatočne upravená legislatívne. Slovenským zákonníkom č. 333, nariadenie s mocou zákona zo dňa 11.12.1940, sa zmenilo vládne nariadenie č. 609/1919 Sb. z. zo dňa 14.11.1919 „*Vláda Slovenskej republiky podľa §44 zákona č. 185/1939 Sb. Z. nariad'uje: vládne nariadenie č. 609/1919 Sb. z. a n. sa mení takto: čl. I. ustanovenie § 2 sa zrušuje a nahradzuje sa týmto znením Komenského ústav, premiestnený do Ilavy, bude mať názov „Štátny výchovný ústav v Ilave“*“.²³ Avšak Potvrdenie o prijatí do zariadenia zo dňa

²⁰ ŠOKA v Považskej Bystrici, f. Okresná starostlivosť o mládež Púchov 1940 - 1941, k. 9, nespracovaný, č.j. 12.066/41 H/M. *Obežník* č. 23. vydalo Krajské ústredie starostlivosti o mládež na Slovensku.

²¹ ŠOKA v Považskej Bystrici, f. Okresná starostlivosť o mládež Považská Bystrica 1931 - 1950, k. 1, nespracovaný, č.j. 2819/42 H/M. *Obežník* č.6. vydalo Krajské ústredie starostlivosti o mládež na Slovensku. ;tiež; Vyhláška ministra vnútra a pravosúdia zo dňa 17. februára 1942 o vykonávaní zákona č. 213/1941 Sl. z. o verejnej ochrane mládeže, verejnom poručníctve a úprave ochranného dozoru. *Vyhláška o vykonaní zákona o verejnej ochrane mládeže*. Bratislava, Edícia Sociálne aktuality č. 6, rediguje MUDr. Ladislav Straka, vydal Sväz sociálnych a sociálne-zdravotných spolkov v Bratislave.

²² ŠOKA v Považskej Bystrici, f. Okresná starostlivosť o mládež Púchov 1940, k. 8, nespracovaný, *Rozsudok súdu mládeže u krajského súdu v Trenčíne* č. M1 I. 11/41; č. M1 I. 47/40 pri porovnávaní s inými rozsudkami nedochádza k zmene. Napríklad v porovnaní s rozsudkom Súdu mládeže v Trenčíne č. M1 28/37 IN: ŠOKA v Považskej Bystrici, f. Okresná starostlivosť o mládež Púchov 1938-1939, k. 7, nespracovaný.

²³ Slovenský zákonník 1939-1945. ;tiež; kol. autorov: *70 rokov v Hlohovci*. Sedemdesiat rokov výchovného ústavu pre mládež v Hlohovci. Hlohovec, s. 55 – 60.

11.05.1939 ako aj *Obežník* č. 12 Krajinského ústredia starostlivosti o mládež na Slovensku zo dňa 25.05.1939 už oznamuje Okresným starostlivosťiam o mládež na Slovensku: „*Podmienky pre prijímanie chovancov do ústavnej ochrannej výchovy v Ilave.*“²⁴

Pre plnenie úloh ministerstva²⁵ bolo určené Ústredie sociálnej starostlivosti o mládež v Bratislave, ktoré malo vytvorenú krajskú a okresnú štruktúru. Rozhodnutia vo veci detí a mládeže, napríklad vyhlásenie dieťaťa za opustené, nariadenie ústavnej starostlivosti ako aj rozhodnutia v trestnej veci nad mládežou vydával Poručenský súd, ako inštancia I. stupňa. Ďalšie rozhodnutie v danej veci riešil krajský súd (mládežnícky senát). Podklady pre rozhodovanie v danej veci zasielala obec, dozorčí dôverník²⁶, ktorý sa nachádzal v každej obci, ako aj verejný poručník v zmysle zákona č. 213/1941 Sl. z. o *verejnej ochrane mládeže, verejnom poručníctve a úprave ochranného dozoru*. Úloha obce v danom procese zostala nezmenená, pestúnske rodiny aj naďalej tvorili dôležitý prvok pri nariadenej ústavnej starostlivosti, starostlivosť o mládež bola ponechaná na štátnej a dobrovoľnej forme.

Dôležitým prvkom celého procesu sociálnoprávneho vývoja je fakt, že aj napriek novodobým problémom, štát v uvedenej oblasti neprimerane nezasahoval do predchádzajúceho historického vývoja.

²⁴ *Obežník* č. 12 Krajinského ústredia starostlivosti o mládež na Slovensku zo dňa 25.05.1939, č. j. 5018/39 N/M. IN: ŠOKA v Považskej Bystrici, f. Okresná starostlivosť o mládež Púchov 1938 - 1939, k. 7, nespracovaný, *Spis: Obežníky*. Ako aj *Potvrdenie* č. 874/39 -CH

²⁵ Do roku 1938 uvedená problematika spadala pod rezort Ministerstva sociálnej starostlivosti a verejného zdravotníctva. V Prahe, v roku 1938 sociálnu problematiku zastrešovalo Ministerstvo sociálnej starostlivosti a verejného zdravotníctva. V období Slovenskej republiky problematiku verejného poručníctva, ochranu mládeže riešilo Ministerstvo vnútra v spolupráci s inými ministerstvami. Napríklad. *Vyhlášku o vykonaní zákona o verejnej ochrane mládeže* vydalo Ministerstvo vnútra v spolupráci s Ministerstvom pravosúdia. *Vyhláška o vykonaní zákona o verejnej ochrane mládeže*. Bratislava, Edícia Sociálne aktuality č. 6, vydal Sväz sociálnych a sociálne-zdravotných spolkov v Bratislave. s. 6. ;tiež; V *Obežníku* č.16. *Zemské ústredie pečlivosti o mládež na Slovensku Bratislava*, č. j. 6911/39 N/M zo dňa 4. VII.1939 Okresným starostlivosťiam o mládež na Slovensku oznamuje, „že ministerstvo vnútra /sociálny rezort/ rozhodlo, telesné vadné deti – mrzáčkovia, prehlásené poručenským súdom za opustené, boly umiestňované na náklad štátu v odbornom ústave pre zmrzačených v Bratislave.“ IN: ŠOKA v Považskej Bystrici, f. Okresná starostlivosť o mládež Púchov 1937 - 1938, k. 7, nespracovaný, *Spis: Obežníky*.

²⁶ ŠOKA v Považskej Bystrici, f. Okresná starostlivosť o mládež Púchov 1937 - 1938, k. 6, nespracovaný, *Okresná starostlivosť o mládež v Púchove*, č. 95/38, značka XI.

Summary

The state attitude of the parental rights and duties towards adolescence children at the beginning of the existence of Slovak state

The legislation of Slovak social system, corner stone of the Slovak state's social politic, was copied from the 1.Tchechoslovak republic social system. All the subjects involved in system and legislation took that as very positive thing even thought some of the practices and the proceedings needed to be updated. The changes which had happened in following years lead to stronger position of state in compare to the other subjects which were also involved in welfare work.

Pohľad Švajčiarska na slovenskú otázku v rokoch 1939-1945

JANA STRÁSKA

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Na Slovensku vyšlo najmä po roku 1989 viacero prác, ktoré analyzujú a hodnotia zahraničnú politiku Slovenskej republiky (1939-45) všeobecne alebo jej pomer k veľmociam, prípadne susedným štátom. Kontakty s inými štátmi, napr. aj neutrálnymi, zostávajú takmer nepovšimnuté. A práve vo vzťahoch k nim sa prejavila aj iná stránka slovenskej zahraničnej politiky v čase druhej svetovej vojny a krátko pred ňou.

Vzťah k mocnostiam bol do veľkej miery determinovaný pozíciou Slovenska v mocenskej sfére Nemecka. Ochrannou zmluvou z 23. marca 1939 sa Slovensko zaviazalo organizovať branné sily a zahraničnú politiku v úzkej zhode s Nemeckom. Slovenská republika sa usilovala zabezpečiť uznanie svojej štátnosti čo najväčším počtom štátov. Vzhľadom k tomu, že si bratislavská vláda uvedomovala, že slovenská samostatnosť nestojí na pevných základoch, zohrávalo práve Švajčiarsko, pomyselné centrum Európy, v jej zahraničnopolitických plánoch a predstavách dôležitú úlohu. Švajčiarsko na poprednom mieste medzi ostatnými neutrálnymi krajinami poskytlo priestor pre slovenské zahraničnopolitické aktivity, ktoré sa nemohli navonok deklarováť. Najmä od roku 1943 si niektorí politickí predstavitelia v Bratislave začali intenzívnejšie uveďomovať nutnosť propagácie slovenskej otázky a práva Slovákov na samostatnosť na strane Spojencov. Neutrálna pôda Švajčiarska podľa ich predstáv poskytovala najlepšie možnosti obhájiť slovenskú štátnosť pred pripravovanou mierovou konferenciou. Vo Švajčiarsku mali svoje sídlo alebo aspoň zastúpenie exilové vlády jednotlivých štátov. Existovali tu diplomatické zastupiteľstvá neutrálnych štátov a štátov oboch znepriatelených táborov, čo umožňovalo ich vzájomný kontakt, ale oficiálne neudržiavali medzi sebou styky. Popredné švajčiarske noviny a časopisy sa v minulosti, podobne ako i dnes, považovali za tvorcov verejnej mienky v Európe a intenzívne tu pracovali tlačové služby všetkých mocností.

Po 14. marci, kedy bol prijatý zákon o samostatnom Slovenskom štáte, sa Slovensko stalo subjektom medzinárodného práva a začalo budovať diplomatické styky s inými krajinami. Švajčiarsko uznalo jeho existenciu i napriek počiatočnému váhaniu ako šiesty štát v poradí 19. apríla 1939. K zriadeniu diplomatických zastupiteľstiev však v krátkej dobe nedošlo. Na jar 1940 bol v Berne akreditovaný prvý slovenský chargé d' affaires, ale švajčiarsky generálny konzul prichádza do Bratislavy až o dva roky neskôr. Bol to priamy dôsledok švajčiarskeho rezervovaného postoja voči Slovensku v politickej oblasti. Jeho príčinou bol fakt, že Slovensko chápala ako štát podriadený Nemecku a neverili v jeho trvalú existenciu a stabilitu. Hoci Švajčiarsko v druhej svetovej vojne deklarovalo svoju neutralitu, viditeľne inklinovalo k západným Spojencom a nechcelo sa v ich očiach diskreditovať príklonom na nemeckú stranu.¹

Z politických správ Bohdana Galvána, prvého chargé d' affaires Slovenskej republiky vo Švajčiarsku, je možné vycítiť, že v politickej oblasti zastávali Švajčiari voči Slovensku zdržanlivý postoj. Vysokí švajčiarski politickí predstavitelia sa v rozhovoroch s ním informovali o Alexandrovi Machovi, o veľkosti nátlaku Nemecka na Slovensko a naznačovali, že slovenská politika voči Židom by sa mala zmierniť.²

Na druhej strane mala Slovenská republika so Švajčiarskom nadštandardné vzťahy v hospodárskej oblasti, ktoré čiastočne ovplyvňovali i politiku Švajčiarska. K zlepšeniu vzťahov dochádza najmä po podpise obchodnej zmluvy medzi Švajčiarskom a Slovenskom 14. júna 1941.³

Švajčiari od začiatku druhej svetovej vojny prejavovali obrovský záujem budovať hospodárske styky so Slovenskom. Mali veľký strach z toho, že vojna bude mať katastrofálne dôsledky na ich hospodárstvo. Boli nútení počas vojny zmeniť svoju hospodársku politiku. Kým počas prvej svetovej vojny boli akýmisi „sprostredkovateľmi“ medzi súpermi v hospodárskej oblasti, teraz boli odrezaní od svojich tradičných obchodných partnerov (Veľká Británia, USA, Južná Amerika) a museli nadväzovať užšie kontakty s Nemeckom a so strednou a juhovýchodnou

¹ PARÁK, Š.: *Uznanie 1. Slovenskej republiky Švajčiarskou konfederáciou*. In: *Most* (Cleveland), roč. 44, č. 1-4, s.186

² SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 185. Politická správa č. 1. Bern, 15. marec 1940.

³ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 185. Politická správa č. 7/41 taj. Bern, 4. október 1941.

Európou. Hans Keller, ktorý už od roku 1939 zastával hospodárske záujmy Švajčiarska na Slovensku ako sekretár švajčiarskej obchodnej komory vo Viedni, vo svojich spomienkach píše: „Hospodárske ťažkosti a problémy so zásobovaním prinútili Bern hľadať čo najskôr kontakt s „Republikou Slovensko“, ktorá sa pod nemeckým tlakom odtrhla od zvyšku bývalej ČSR. Pri spätnom pohľade možno povedať, že náš experiment so Slovenskom sa vydaril a poskytol počas II. svetovej vojny Švajčiarsku potrebnú pomoc pri riešení jeho hospodárskych problémov. Napodiv sa naše vzťahy k Slovensku odohrali v akomsi pološere... Švajčiarsko nikdy plne neuznalo Slovenský štát, hoci si to Bratislava vždy veľmi želala, a neprestajne – priamo i nepriamo – na uznaní nástojila, hlavne prostredníctvom Berlína...Možno povedať, že i Švajčiarsko hoci platilo tvrdými clearingovými frankami, resp. dodávalo požadovaný tovar, využilo situáciu optimálne – až do posledných týždňov pred koncom vojny, keď už postupne vysychal slovenský roh hojnosti.“⁴

V máji 1942 prichádza do Bratislavy generálny konzul Max Grässli. Švajčiarska vláda sa rozhodla akreditovať svojho zástupcu na Slovensku najmä kvôli obavám hospodárskych kruhov, že odmietanie neustále sa stupňujúcich snáh slovenskej strany v tomto smere, by mohlo mať negatívne dôsledky na hospodárske vzťahy. Dokonca slovenská vláda čiastočne podmieňovala udelenie koncesie poisťovni Merkúr zriadením švajčiarskeho diplomatického zastupiteľstva v Bratislave. Zároveň v dôsledku zhoršenia situácie v oblasti tovarovej výmeny Švajčiari považovali kvôli zabezpečeniu dodávok zo Slovenska za dôležité mať v Bratislave diplomatického zástupcu.⁵

Po príchode Maxa Grässliho bolo Švajčiarsko oveľa viac o Slovensku informované. Spozoroval, že časť obyvateľov nesúhlasí so samostatnosťou Slovenska a že s nevôľou prijali rozpad Československej republiky: „Mnoho ľudí nemá ešte vnútorný vzťah k novému štátu. Podľa pôvodu možno skôr konštatovať odlišovanie protichodných prúdov...“ Ďalej hovorí: „...obchodné a priemyselné kruhy sa zaoberajú

⁴ KELLER, H.: *V zahraničnej službe v Bratislave*. In: Bulletin Svetového kongresu Slovákov (Toronto), roč. 14, 1984, č. 62, s. 9-10.

⁵ PARÁK, Š.: *Uznanie 1. Slovenskej republiky Švajčiarskou konfederáciou*. In: Most (Cleveland), roč. 44, 1999, č. 1 – 4, s. 93 – 95.

skôr myšlienkou znovuvzkriesenia Československa v nádeji, že sa Česi medzičasom už v niečom poučili.“⁶

Všimol si slovenské politické špičky. Mal zásadne odmietavý postoj k Vojtechovi Tukovi a Alexandrovi Machovi. Jozefa Tisu síce považoval za veľkého štátnika, ale tiež mal voči nemu výhrady. Apeloval na švajčiarsku vládu, aby sa kvôli hospodárskemu významu Slovenska pre Švajčiarsko, snažila zriadiť čím skôr namiesto konzulátu vyslanectvo. Ako znalec mocenskej politiky Nemecka neustále v politických správach vyjadroval nádej, že Slovensko bude viesť takú politiku, aby zabránilo svojmu obsadeniu Nemeckom. Kritizoval i riešenie židovskej otázky.⁷

14. augusta 1943 bol švajčiarsky generálny konzul Max Grässli na návšteve u prezidenta Tisu. V jednej z politických správ, ktoré pravidelne posielal do Bernu, na margo tohto stretnutia píše, že slovenský prezident neodmieta myšlienku konfederácie v strednej Európe za určitých podmienok: „Rozhodujúce slovenské kruhy zdôrazňujú, že by sa síce vedeli zmieriť s obmedzením suverenity, ale iba za predpokladu, aby sa susedia, teda Maďari a Česi vzdali v tom istom rozsahu istých svojich suverénnych práv, a to v prípade, ak by sa mala znovuoživiť v nejakej forme nová konfederácia podunajských štátov.“⁸ Bolo to prakticky jediné oficiálne stretnutie Grässliho s Tisom. Arvéd Grébert hovorí, že pri tejto návšteve prezident požiadal Grässliho, „aby sa usiloval švajčiarskym politickým kruhom a ich prostredníctvom vplyvným ľuďom v anglosaských krajinách vysvetliť nutnosť samostatnej štátnej existencie Slovenska, presvedčoval ho, že z hľadiska hospodárskych záujmov Švajčiarska má samostatné Slovensko väčšiu hodnotu ako obnovená Česko-Slovenská republika, lebo tovarová výmena Slovenska a Švajčiarska sa vzájomne dopĺňuje a harmonicky kooperuje, kým Česko-Slovenská republika bola a bude v každom ohľade silným a často nepríjemným konkurentom Švajčiarska na európskom trhu“.⁹

⁶ PICHŇA, P.: *Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a na prezidenta Jozefa Tisu*. In: BYSTRICKÝ, V. (zost.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. Bratislava : Slovak Academic Press, 1992, s. 168.

⁷ PICHŇA, P.: *Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a na prezidenta Jozefa Tisu*. In: BYSTRICKÝ, V. (zost.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*, s. 166-176.

⁸ PICHŇA, P.: *Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a prezidenta Jozefa Tisu*. In: BYSTRICKÝ, V. (zost.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*, s. 168.

⁹ GRÉBERT, A.: *Dr. Josef Kirschbaum – politik a diplomat*, s. 41.

V roku 1943 sa zmenila medzinárodná situácia. Nemecko začínalo postupne na frontoch ustupovať. Vo februári dokončila červená armáda oslobodenie Stalingradu a Nemcov tlačila späť. Takisto aj na africkom fronte nastali dôležité zmeny v prospech Spojencov.

V tejto situácii, presnejšie na prelome rokov 1942 a 1943, prichádza do Bernu Jozef Kirschbaum. Po úspechoch Spojencov začína sa reálne uvažovať o obnove Československej republiky. Vzniknutú situáciu si uvedomovala aj časť politických predstaviteľov v Bratislave. Na jednej strane bola oficiálna zahraničná politika, ale na druhej snaha všemožne propagovať „slovenskú otázku“. Práve v tomto období vzrastá význam informovanosti švajčiarskej a zároveň svetovej tlače a verejnosti o Slovensku. Na týchto akciách sa podieľali viaceré osobnosti alebo inštitúcie, napr. pracovníci vyslanectva v Berne a vo Vatikáne pod vedením Jozefa Kirschbauma a Karola Sidora, ďalej Ferdinand Ďurčanský a „jeho“ Vedecká spoločnosť pre zahraničných Slovákov, Slovenská národná rada v Londýne pod vedením P. Prídavka a podobne.

V zahranično-politických plánoch ľudákov hrali dôležitú úlohu švajčiarske vzťahy, budovali ich najmä umiestňovaním správ, článkov, vydávaním politických správ vo Švajčiarsku a snažili sa tam získať podporu a porozumenie pre uznanie Slovenska ako neutrálneho štátu. Propagandu viedli vo Švajčiarsku chargé d'affaires Dr. Kirschbaum a jeho pridelenec Dr. Grébert.¹⁰ Podobne zahranično-politické úvahy bratislavskej vlády, teda aspoň jej časti, hodnotí i Imrich Kružliak: „Tiso bol presvedčený, že po vojne bude mať možnosť obrániť slovenskú politiku a právo Slovákov na politickú samostatnosť na medzinárodnom fóre... Švajčiarsko ako neutrálna krajina malo pre slovenskú otázku mimoriadny význam. Predstavitelia Slovenskej republiky hľadeli na slovenské diplomatické zastupiteľstvo v Berne ako na najdôležitejšiu misiu na konci vojny. Nielen preto, že sa tu stretali záujmy oboch vojnuvedúcich strán, ale aj pre diplomatickú tradíciu Švajčiarska ako neutrálneho štátu. Verili tiež, že mierová konferencia po skončení vojny bude najpravdepodobnejšie zasadať v Ženeve. Na význam dobrých slovensko-švajčiarskych vzťahov poukazovali slovenskí činitelia od začiatku Slovenskej republiky. Dúfali tiež, že cez Švajčiarsko budú môcť nadviazať kontakty

¹⁰ GRÉBERT, A.: *Dr. Jozef Kirschbaum – politik a diplomat*, s. 42.

aj so zástupcami západných mocností... Slovenské politické očakávania, že by sa Švajčiarsko angažovalo v slovenskej veci bolo dosť nereálne. Švajčiarsko sa správalo voči Slovenskej republike, napriek istej počiatkovej nedôvere, veľmi korektne. Vážnu úlohu tu hrali predovšetkým dobré hospodárske vzťahy, na ktorých Slovensku veľmi záležalo.“¹¹

Výber Jozefa Kirschbauma pre plnenie uvedenej úlohy nebol náhodný. Švajčiarska vláda a diplomati v Berne boli informovaní o jeho nútenom odchode z vnútornej politiky po salzburských rokovaniach v lete roku 1940. Zároveň bol aj bývalým podpredsedom svetovej organizácie Pax Romana, ktorá mala svoje sídlo práve vo Švajčiarsku. Jeho bývalé funkcie a postavenie po Salzburgu mali podľa Jozefa Tisu slovenskej otázke pomôcť.¹² Ako sa neskôr ukázalo, bol tento predpoklad aspoň sčasti správny. Sám Jozef Kirschbaum tvrdí, že jeho pozícia po Salzburgu mu pomohla do istej miery prekonať prvé ťažkosti v Berne. Paradoxne v dôsledku toho získal aj sympatie u niektorých nemeckých diplomatov, ktorí neboli členmi národno-socialistickej strany. Ešte výraznejšie sa tento fakt prejavil na konci vojny, kedy nebol na rozdiel od iných diplomatických zástupcov krajín Osi, internovaný a dostal azyl.¹³

Po nastúpení v Berne si Jozef Kirschbaum vyžiadala za tlačového atašé Arvéda Gréberta, dávneho spolužiaka z košického gymnázia. Grébert bol absolventom právnickej fakulty, znalcom štátnej administratívy, dobre ovládal nemčinu a publicistickú prax. Do Bernu prišiel z Berlína, odkiaľ si priniesol znalosti v oblasti propagačnej práce a medzinárodnej informatiky. Spolu vytvorili úspešný tandem so širokou medzinárodnou pôsobnosťou. Nadviazali kontakty so švajčiarskymi redaktormi a snažili sa vyvolať v ich prostredí záujem o slovenské problémy. Pripravovali im podklady, dôkazový materiál i polemické argumenty. Zahraničná tlač sa pri hodnotení slovenskej situácie dovedy opierala iba o české materiály. Slovenskí diplomati museli koncentrovať svoje úsilie nielen na prípravu priebežných informácií, ale aj na odstra-

¹¹ KRUŽLIAK, I.: *Kirschbaum- Husák - Kvetko. Predstavitelia jednej Generácie*. In: OKÁL, J. (zost.): *Svedectvo jednej generácie*, s. 280-281.

¹² KIRSCHBAUM, J.: *Osudy vyslanectiev Slovenskej Republiky*. In: *Kalendár Jednota* (Middletown, Pa.), roč. 64, 1961, s. 114.

¹³ KIRSCHBAUM, J.: *Osudy vyslanectva Slovenskej republiky vo Švajčiarsku*. In: *Kalendár Jednota* (Middletown, Pa.), roč. 73, 1970, s. 20.

ňovanie zafixovaných predstáv o Slovensku ako o „zaostalej krajine“, ktorá sa len vďaka Čechom priblížila k dolnej hranici európskej civilizácie.¹⁴

Počas pôsobenia Jozefa Kirschbauma začína sa vo švajčiarskej tlači objavovať aj slovenský problém. Pochopil veľmi rýchlo, že v Berne sa môže veľa dozvedieť a takisto veľa urobiť pre propagáciu „slovenskej otázky“. Nepochybne je potrebné vyzdvihnúť jeho činnosť i činnosť Arvéda Gréberta, ale zasa na druhej strane ich aktivita by nebola možná bez určitej pomoci z Bratislavy. Do Bernu bol ďalej pridelený G. Hvizdák ako tajomník vyslanectva, do učtárne k J. Bezákovi Ján Papuľa a tiež ďalšia kancelárska sila Kováčik.¹⁵

Grébert navštevoval šéfredaktorov najvýznamnejších švajčiarskych novín a časopisov, riaditeľa tlačovej kancelárie Depeschentagetur, redaktorov agentúry Schweizer Mittelpresse a podobne. Propagáciu samostatnosti Slovenska v tlači sťažovala skutočnosť, že švajčiarska tlač bola „decentralizovaná“, významné švajčiarske denníky nesídlili iba v Berne, ale aj v Zürichu, v Bazileji, Lausanne a Ženeve. Úspešná práca si vyžadovala spoločenský styk s nimi a tým aj mnoho času a financií. Okrem toho propagačná práca na vyslanectve musela prekonávať aj množstvo ďalších prekážok. Arvéd Grébert sa často sťažoval, že vykonáva aj administratívnu agendu a nemôže plniť dôkladne úlohu tlačového atašé, pretože administratívna práca mu zaberá veľa času. Veľkým problémom bol aj nedostatok propagačného materiálu (článkov, fotografií, kníh) posielaných z Ministerstva zahraničných vecí alebo z Úradu propagandy.¹⁶

Slovenské vyslanectvo nemohlo vymôcť, až na malé výnimky (Jean Heer, A. H. Schwangeler a pod.), zo slovenskej strany pozvanie pre švajčiarskych novinárov. Okrem toho cudzinci zväčša odchádzali zo Slovenska s presvedčením, že Slovensko si samostatnosť nepraje, verejná

¹⁴ HVIŠČ, J.: *Diplomatické pôsobenie Dr. Jozefa M. Kirschbauma*. In: REPKA, V. (zost.): *Slovenský politický exil v zápase za samostatné Slovensko*. Bratislava : Dom zahraničných Slovákov, 1996, s. 212-213.

¹⁵ KIRSCHBAUM, J.: *Osudy vyslanectva Slovenskej republiky vo Švajčiarsku*. In: *Kalendár Jednota* (Middletown, Pa.), roč. 73, 1970, s. 17.

¹⁶ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Zpráva o návšteve v redakciách švajčiarskych denníkov. Bern, 21. december 1943.

mienka je za obnovenie Československej republiky a proti Nemecku.¹⁷

Arvéd Grébert v styku s najvýznamnejšími predstaviteľmi švajčiarskej žurnalistiky v jeseni 1943 zistil: „Švajčiarski novinári vo všeobecnosti o slovenskej otázke nie sú informovaní. Niekoľko všeobecných poznatkov, ktoré niektorí novinári o Slovensku majú, pochádzajú však z českého alebo maďarského prameňa...V každej z uvedených redakcií ak nie šéfredaktor, tak aspoň šéf oddelenia pre zahraničie navštívil Československo. Ovšem len jeden alebo dvaja sa dostali i pri týchto cestách na Slovensko... V niektorých redakciách bol som prijatý ako „zástupca hrdinského českého národa, ktorý v našej redakcii tešil sa vždy veľkým sympatiám,“ a trvalo to určitý čas, kým pochopili, že tu ide o dva národy, s rozličnou minulosťou, národným charakterom, politickými aspiráciami, kultúrou atď. Pokým o českom a maďarskom probléme novinári sú aspoň vo všeobecnosti informovaní, slovenský problém je pre nich „terra incognita“... V niektorých redakciách priamo mi povedali, že som prvým živým Slovákom, ktorého kedy videli...“¹⁸

O návšteve u šéfredaktora Gazette de Lausanne George Rigassiho A. Grébert píše: „V rozhovore s pánom Rigassim hovorili sme najprv všeobecne o situácii Európy vzhľadom na tzv. bolševické nebezpečenstvo. Pán Rigassi je presvedčený, že Európe ako takej bolševické nebezpečenstvo nehrozí, nakoľko západoeurópsky človek je príliš individuálne založený, než aby zniesol bolševický kolektivismus... Jeho názor o Československu: Československo bolo umelo vytvoreným štátom, ktorý svoju slabosť preukázal zvlášť za krízových časov v roku 1938. Inak o probléme Slovenska šéfredaktor vôbec nie je informovaný. Po skončení rozhovoru predstavil mi svojho spolupracovníka Dr. Aeschimanna, s ktorým vedie spolu zahraničnú rubriku „Gazette de Lausanne“... Mimo iného hovorili sme aj o otázke Slovenska, o slovenskom probléme bol dosiaľ informovaný iba z maďarskej strany a bol veľmi prekvapený, keď som ho informoval o skutočnom stave slovensko-maďarských vzťahov. Mám dojem, že s porozumením akceptoval moju formuláciu slovenského stanoviska, hlavne čo sa týka relácie slovensko-

¹⁷ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Článok v denníku Basler – Nachrichten – Inf. č. 2044/43. Bern, 18. november 1943.

¹⁸ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Zpráva o návšteve v redakciách švajčiarskych denníkov. Bern, 21. december 1943.

maďarskej a slovensko-českej. Myslím, že častejším spoločenským stykom bolo by ho možno získať pre slovenskú vec.“¹⁹

Jozef Kirschbaum sa nesnažil zvýšiť iba informovanosť švajčiarskej tlače o probléme Slovenska spolu s ďalšími pracovníkmi vyslanectva, ale sám vykonával uvedenú činnosť intenzívne aj v diplomatických kruhoch. Isté skúsenosti v tejto oblasti získal počas svojho ročného pôsobenia v Ríme. Vojnovými pomermi bola však jeho aktivita obmedzená. Stretával sa prakticky iba s diplomatmi tých krajín, s ktorými mala Slovenská republika nadviazané diplomatické styky.

Slovenské vyslanectvo v Berne od 15. augusta 1943 začalo vydávať vlastný tlačový orgán, bulletin, *La Correspondance slovaque* (resp. *Presse-Korrespondenz der Slowakischen Gesandtschaft*). Francúzska verzia bola určená pre diplomatické kruhy či už vo Švajčiarsku, alebo aj v iných štátoch, takisto aj pre vlády západných mocností. Nemecká verzia slúžila skôr švajčiarskym redakciám, švajčiarskemu politickému vedeniu a exilu sídliačemu vo Švajčiarsku. Vychádzal zväčša dvakrát do mesiaca so súhlasom Politického departmentu v Berne a Ministerstva zahraničných vecí v Bratislave do júla 1944. Sledoval hospodársky, politický a kultúrny život na Slovensku a pri tvorbe obsahu spolupracovali s Úradom propagandy a Ministerstvom zahraničných vecí. Náklad predstavoval 1600 exemplárov na šiestich stranách. „Viacere články sa stali podnetom, resp. podkladom pre ďalšie spracovanie, niektoré boli prekladané v tlači v plnom rozsahu.“²⁰ J. Kirschbaum sa snažil týmito článkami zmedzinárodniť slovenský problém a „na mnohé podujatia, publikácie, články a podobne si nepýtal súhlas Slovenského ministerstva zahraničia“.²¹

Problematike znovuoobnovenia Československej republiky sa nevyhýbali v rozhovoroch s J. Kirschbaumom ani predstavitelia švajčiarskej politiky. Najviac sa stretával s otázkami, či rozpory medzi Čechmi a Slovákmi boli také veľké, že život v spoločnom štáte by nebol možný

¹⁹ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 295. G. Rigassi, šéfredaktor „*Gazette de Lausanne*“ – záznam o návšteve č. 42/44. Bern, 11. január 1944.

²⁰ HVIŠČ,J.: *Diplomatické pôsobenie Dr. Jozefa M. Kirschbauma*. In: REPKA, V. (zost.): *Slovenský politický exil v zápase za samostatné Slovensko*, s. 213.

²¹ HVIŠČ,J.: *Diplomatické pôsobenie Dr. Jozefa M. Kirschbauma*. In: REPKA, V. (zost.): *Slovenský politický exil v zápase za samostatné Slovensko*, s. 214.

ani pri vhodnej administratívnej úprave pomerov a či by bolo došlo k vyhláseniu samostatnej Slovenskej republiky bez nemeckého zásahu aj po federalizácii bývalého Československa. Predmetom ich záujmu bol aj pomer k Poliakom a Maďarom a zároveň aj plány M. Hodžu a Š. Osuského. Kirschbaum v politickej správe z marca 1943 konštatuje: „Pri tom je zaujímavé pozorovať, že i pri nedostatočnom informovaní o skutočných pomeroch v bývalej Československej republike a dnešnom Slovensku možno nájsť zmysel pre náš boj a snahu žiť vlastným životom, jednako však sympatie patria bývalému štátnemu útvaru vo veľmi mnohých prípadoch a preto ten záujem o dôvody rozchodu Čechov a Slovákov.“²² V júli 1943 sa uskutočnilo stretnutie predstaviteľa slovenskej obchodnej delegácie, splnomocneného ministra, Štefana Polyáka s Pilet-Golazom, šéfom Politického departmentu. Uvedomoval si, že situácia pre Os je čoraz horšia, ale o výsledku vojny sa neodvažoval hovoriť. Takisto sa zaujímal o ohlas Benešovej činnosti na Slovensku, o slovensko-maďarský vzťah, o možnosť boľševizácie Slovenska a vyjadril názor, že sa Benešova situácia v tlači preceňuje.²³

V auguste 1943 sa začali objavovať už aj otázky, ako sa zachová Slovensko voči Nemecku, keď už je jasné, že Nemecko vojnu prehrá. Predpokladalo sa, že tak ako aj ostatné krajiny bude chcieť vyjsť z konfliktu čo najlepšie. Podobné problémy nezaujímal len švajčiarsku politickú elitu, ale tvorili i obsah rozhovorov s diplomatickými zástupcami krajín, s ktorými sa chargé d' affaires Kirschbaum stýkal. Údajne prejavili neoficiálne o slovenský názor v tejto otázke záujem aj spojencí diplomati: „O postoj a predstavu Slovenska o povojnovej organizácii javia vraj mimoriadny záujem aj tunajšie diplomatické kruhy anglo-americké. Jeden z kandidátov na honorárne konzulstvo slovenské, Ministerstvom však odmietnutý, žiadal ma o prijatie a keďže som mu mal vyjadriť rozhodnutie Ministerstva, som ho aj prijal. Počas návštevy rozprával mi, že pri stretnutiach s určitými diplomatmi americkými a anglickými, vypytovali sa títo na situáciu na Slovensku, ako i na to, ktorý z dosiaľ existujúcich kombinácií povojnového organizácie nachodia najväčšiu ozvenu vo verejnej mienke slovenskej.“²⁴ Čiastočne v protiklade

²² SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 185. Politická správa č. 9/pol/43/taj. Bern, 25. marec 1943.

²³ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 185. Politická správa č. 12. pol./43/taj. Bern, 26. júl 1943.

²⁴ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 185. Politická správa č. 18 pol. taj. Bern, 28. september

k tomuto je tvrdenie Imricha Kružliaka, ktorý hovorí: „Zostáva faktom, že Kirschbaum sa cez rôzne diplomatické a politické kanále vo Švajčiarsku chcel dostať aj do kontaktu najmä s americkými zástupcami, aby ich informoval o snahách a cieľoch slovenskej politiky a o situácii Slovenska vôbec. Americký vyslanec však nebol ochotný nadviazať kontakt s Kirschbaumom a prijať jeho informácie. Radil mu, aby sa najprv prihlásil k Benešovi a potom budú s ním hovoriť“²⁵ Toto konštatovanie sa však dotýka pravdepodobne až konca roku 1944. Aj Jozef Kirschbaum tvrdí, že slovenské postavenie sa snažil vysvetliť cez neutrálnych diplomatov aj anglickým a americkým zástupcom, ale pri rozličných príležitostiach ľudia, čo sa stýkali s Allanom Dullesom,²⁶ naznačovali Jozefovi Kirschbaumovi, že by mal prechodom k Spojencom zachrániť aspoň sám seba a ak chce spolupracovať so Západom, musí uznať Beneša a jeho vládu.²⁷

Z uvedeného môžeme konštatovať, že o otázku obnovenia Československa a ďalšieho osudu Slovenska bol vo Švajčiarsku, ale aj v iných krajinách veľký záujem. Tieto otázky však boli skôr predmetom neoficiálnych rozhovorov. V tlači sa objavovali zväčša iba články týkajúce sa slovensko-maďarského vzťahu, vzťahu Slovenskej republiky k Židom a Čechom, články o hospodárstve a podobne. Otázke budúcnosti Slovenska sa vyhýbali. V máji 1943 Jozef Kirschbaum píše do Bratislavy: „Postoj švajčiarskej tlače a oficiálnych kruhov k Slovensku priniesol malé zmeny. Zatiaľ, čo po hospodárskej stránke sme pokladaní za solídneho partnera a z tohto hľadiska tlač si nás pomerne najviac všíma, politicky možno badať určitú rezervu, v publikovaní povojnových plánov nevenuje sa nám nijaká pozornosť. Vysvetliť sa to dá vývinom vojnových udalostí a pokiaľ som mohol zistiť z rozhovorov, úradné kruhy zaujímajú vyčkávacie stanovisko aj voči iným vyslanectvám.“²⁸

V prehľade tlače z 9. januára 1943 spomína Kirschbaum článok

1943.

²⁵ KRUŽLIAK, I.: *Kirschbaum – Husák – Kvetko. Predstavitelia jednej Generácie*. In: OKÁL, J. (zost.): *Svedectvo jednej generácie*, s.282.

²⁶Allan Dulles bol brat budúceho amerického štátneho tajomníka Dullesa a z Bernu riadil americkú informačnú službu.

²⁷ KIRSCHBAUM, J.: *Osudy vyslanectiev Slovenskej Republiky*. In: *Kalendár Jednota* (Middletown, Pa.), roč. 64, 1961, s. 115 – 116.

²⁸ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 185. Situačná správa. Bern, 17. máj 1943.

anglického korešpondenta časopisu Tagesanzeiger, o ktorom píše: „Autor sa totiž v ňom zaoberá organizáciou novej Európy, resp., tzv. Zwischeneuropu. Rozoberá tri plány, ktoré dnes jestvujú v Anglicku na organizáciu určitých európskych priestorov. Podľa týchto kombinácií malo by byť znovu obnovené Československo...“²⁹ Bol to však jeden z mála článkov týkajúcich sa tejto problematiky a zároveň ho nemožno označiť za článok švajčiarskej proveniencie, ktorý by vyjadroval švajčiarsku mienku.

Švajčiarska tlač venovala veľkú pozornosť aj Benešovi a jeho ceste do Washingtonu. Pripisovala tejto ceste rôzne veľký význam. Niektoré časopisy hovorili o tom, že Beneš sa snaží utuľať nezhody v emigrácii a snaží sa zmieriť s Hodžom a Osuským. „Pokiaľ ide o Slovensko, od vyhlásenia Benešovej vlády, ktoré tu bolo takmer všetkými časopismi publikované, tlač nepriniesla nijakých nových kombinácií... Propaganda česká, najmä v spoločenských kruhoch, je ešte živšia ako predtým. Centrom je Ženeva, kde pracuje najmä konzul Kopecký.“³⁰

Od jesene 1943 sa už otvorene začína hovoriť o obnove Československej republiky. Častý je názor, že na Slovensku má opätovný vznik ČSR širokú podporu. I napriek tomu, že švajčiarska tlač zväčša stála na „pozíciách obnovy“ Československa“ zjavujú sa aj články, ktoré obhajujú samostatnosť Slovenska alebo pochybujú o tom, že Slováci budú súhlasiť s obnovením Československa v jeho centralistickej podobe, resp. veria v to, že nové Československo už bude iné. Politické články boli prispôsobené politickému zameraniu jednotlivých časopisov, resp. zdrojov ich informovania.

Napríklad Journal de Genève píše: „Slováci nepocitujú nenávisť voči nikomu. Sú antikomunistami, ale nie antirusi. Vôľa žiť v pokoji je rovnako viditeľná u celého národa. Slováci mali dosť bojov s Maďarmi a Čechmi, než aby pokladali za potrebné sa k nim vrátiť.“³¹

Články podobného charakteru, i keď skôr vo forme reportáží zo Slovenska alebo stručných výkladov histórie Slovenska, prinášali aj ďalšie časopisy, ako napr. Fauille d'avis de Neuchatel alebo Le pays

²⁹ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Prehľad švajčiarskej tlače č. 9/I/B. Bern, 9. január 1943.

³⁰ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 185. Situačná správa. Bern, 29. júl 1943.

³¹ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Prehľad švajčiarskej tlače. Bern, 1. september 1943.

Porrentruy.³² Reportáže zo Slovenska v časopise Journal de Geneve uverejňoval na pokračovanie Jean Heer. Boli tiež ladené pozitívne. Obdivoval relatívny pokoj a dobrú hospodársku situáciu na Slovensku,³³ ale i tak v správe z 18. novembra 1943 J. Kirschbaum poznamenáva, že Jean Heer patril medzi novinárov, ktorí sú presvedčení, že Slováci si prajú vznik Československa.³⁴

Z časopisov, ktoré uverejňovali úvahy o budúcom Československu môžeme spomenúť der Bund, ktorý v článku Probleme der zukunftigen Tschechoslowakei zo dňa 28. decembra 1943 píše: „Pre dnešného Slováka je myšlienka, aby sa mal dobrovoľne vzdať všetkých výhod svojej slobody, aby sa mal vzdať svojej samosprávy, vlastnej armády a vlastnej diplomacie a vo vlastnej zemi, aby odovzdal vedúce miesta znovu zástupcom pražského centralizmu, samozrejme neprijateľná... Začlenenie Slovenska proti ich vôli do rámca budúceho Československa vyvolalo by bezpochyby nové napätia a nové boje... Ich boj bude pravdepodobne – ako tomu už i prv bolo – podporovaný z Varšavy a z Budapešti, pričom staré rozpory česko-maďarské a česko-poľské znovu ožijú.“³⁵

V Neue Züricher Nachrichten komentovali situáciu takto: „Slováci pracujú na výstavbe vlastného štátu, cítia sa hrdými a šťastnými, avšak o ich osude chcú rozhodovať nie v Bratislave, ale v Moskve. Dr. Beneš zdá sa, že sa málo stará o mienku slovenského ľudu. V Londýne a vo Washingtone tiež sa nepýtajú na to ako slovenský ľud rozmýšľa, čo chce: tu si namýšľajú, že slovenskému národu bola jeho sloboda a štátna samostatnosť nanútená a preto „musí byť oslobodené“, aby v druhom Československu našlo svoje šťastie a spásu.“³⁶

Dôležitým krokom z hľadiska budúceho vývoja bolo podpísanie Zmluvy o priateľstve, vzájomnej pomoci a povojnovej spolupráci medzi exilovou československou vládou a Sovietskym zväzom v Moskve 12. decembra 1943. Táto udalosť našla vo švajčiarskej tlači veľký ohlas. Pre

³² SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Prehľad švajčiarskej tlače. Bern, 1. september 1943.

³³ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Slovensko očami Švajčiara. Bern, 11. september 1943.

³⁴ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Článok v denníku Basler-Nachrichten – inf. č. 2044/43. Bern, 8. november 1943.

³⁵ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Zpráva o písaní švajčiarskej tlače z príležitosti podpísania sovietsko-československého paktu v Moskve. Bern, december 1943.

³⁶ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Zpráva o písaní švajčiarskej tlače z príležitosti podpísania sovietsko-československého paktu v Moskve. Bern, december 1943.

Švajčiarov, ktorí sa už dlhšiu dobu dívali s obavami na šírenie boľševizmu v Európe, tento krok nevyvolal sympatie. Na druhej strane videli v tom už praktický dôsledok politickej moci Sovietskeho zväzu, ktorú počas vojny nadobudlo.³⁷ Gazette de Lausanne 9. augusta 1944 píše: „Preniknutie Rusov do tejto krajiny by mohlo mať nedohľadné následky pre osud strednej Európy.“³⁸

Švajčiarsky záujem o slovenskú otázku z roku 1943 sa v nasledujúcom období ešte zintenzívnil. Jozef Kirschbaum v politických správach informoval o názoroch švajčiarskych politických predstaviteľov a členov diplomatického zboru v Berne na budúci osud Slovenska a snažil sa analyzovať ich príčiny. Záujem o Slovensko zvýšili správy o blížiacej sa červenej armáde na bývalé československé teritórium a za existenciu Slovenska ako samostatného štátu sa kládol otáznik. Väčšina švajčiarskych politických predstaviteľov bola informovaná Švajčiarmi, ktorí cestovali alebo žili v strednej a juhovýchodnej Európe a ktorí prichádzali do styku so slovenskými kruhmi neželajúcimi si slovenskú samostatnosť. Často poukazovali na účasť Slovákov v Benešovej vláde a tejto skutočnosti sa pripisoval veľký význam aj v diplomatických kruhoch... V Berne dominovalo presvedčenie, že myšlienka obnovenia Československa má na Slovensku širokú podporu. Hoci sa osobitná politika Hodžu, Osuského a Slovákov v Amerike tešila veľkému záujmu, boli tu snahy chápať ich iba ako osobnú záležitosť alebo sa poukazovalo na to, že aj oni za základ svojej politiky prijali obnovu ČSR. Právo Slovákov na samostatnosť v princípe nikto nepopieral, ale každý, kto veril v spojenecké víťazstvo, predpokladal, že dôjde k reštaurovaniu Československa, i keď z dôvodov politických a mocenských.³⁹

Na stránkach popredných švajčiarskych denníkov mala dôležité postavenie predstava, že po obnove Československa dôjde k naplneniu práva Slovákov na národnú svojbytnosť a že Slováci si návrat do Československa želajú. Iná časť časopisov s nedôverčivým postojom k Benešovi sa vyjadrovala, že by mal splniť záväzky voči Slovákom

³⁷ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Zpráva o písaní švajčiarskej tlače z príležitosti podpísania sovietsko-československého paktu v Moskve. Bern, december 1943.

³⁸ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 295. Prehľad švajčiarskej tlače – zaslanie č. 1849/44. Bern, 25. august 1944.

³⁹ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 185. Politická zpráva č. 8/pol/taj. Bern, 22. máj 1944.

z obdobia prvej svetovej vojny a že problém Slovenska netreba podceňovať. Napríklad revue Heim und Lebe píše: „V Moskve nedávno uzavretý pakt medzi Stalinom a Benešom vychádza z predpokladu, že sa po vojne obnoví z terajšieho Protektorátu, Slovenska a Podkarpatskej Rusi pozostávajúci česko-slovenský štát. To však nie je tak jednoznačné a samozrejmé, ako by si to z Prahy utečení politikovia, ktorí vo veľkej väčšine voči nálade ľudu tak na Slovensku, ako na Podkarpatskej Rusi, boli hluchí a slepí, chceli predstaviť...“⁴⁰

Popredná švajčiarska tlačová agentúra, spolupracujúca s najvýznamnejšími švajčiarskymi denníkmi, uverejnila správu, v ktorej sa zaoberala politickými problémami strednej Európy. Slovensko podľa nej v tomto nepokojnom priestore zaberá kľúčové postavenie, ale na jeho osude sú zainteresovaní Maďari, Poliaci a takisto Benešom plánovaný československý štát. S obavami hodnotila podpísanie zmluvy medzi Benešom a Stalinom, pretože podľa nej novovzniknuté Československo bude podriadené Rusku. Týmto spôsobom by Stalin mohol konsolidovať svoj vplyv v strednej Európe, čo by však vyvolalo zvýšenie poľského a maďarského odporu proti Československu. Zároveň sa poľské a maďarské záujmy kryjú so záujmami Slovákov. Spoločne si neželajú opätovný vznik Československa, aj keď každý z iných dôvodov. To by mohlo byť príčinou nových konfliktov v strednej Európe.“⁶⁰

Autor tejto analýzy správne zhodnotil mocenské snahy ZSSR, ale na druhej strane nepočítal s tým, že bude chcieť do sféry svojho bezprostredného vplyvu zaradiť aj ostatné štáty strednej a juhovýchodnej Európy, čo sa mu aj podarilo a tým sa akýkoľvek odpor proti jeho rozhodnutiam v tomto priestore vylúčil.

Pomerne veľké sympatie mali vo Švajčiarsku koncepcie, ktoré sa budúcnosť strednej Európy snažili riešiť formou federácie alebo konfederácie. O tejto koncepcii sa priaznivo vyjadrovali aj švajčiarski politickí predstavitelia, aj tlač. Známa ženevská politická revue Revue de Droit International de Sciences, Diplomatiques et Politiques uverejnila článok Dr. Ferdinanda Ďurčanského na túto tému pod názvom Stredná Európa v minulosti a budúcnosti. Voix des peuples rozoberá niektoré hlavné možnosti, resp snahy riešiť slovenský problém so značným príklonom

⁴⁰ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 295. Prehľad švajčiarskej tlače č. 416/44. Bern, 11. február 1944.

ku „dunajskej konfederácii“: „...problém sa komplikuje, a to tým, že Česi a Slováci ani zďaleka nie sú dohodnutí. Niektorí českí emigranti snívajú o znovunastolení centralizmu, režimu, ktorý dával českému živlu nadvládu... Druhý partner, Slováci, odmietajú ideu centralizmu... Napokon, ďalšia skupina, skladajúca sa zo Slovákov a Čechov pomýšľa na federáciu, ktorá by združovala Slovákov, Čechov, Rakúšanov a Maďarov... Toto riešenie... zdalo by sa najrozumnejším, pretože je najvýhodnejším pre všetkých zainteresovaných, na nešťastie má najmenej výhľadov na uskutočnenie.“⁴¹

Journal de Geneve tiež priniesol článok svojho londýnskeho korešpondenta, ktorý sa zaoberá organizáciou strednej Európy na podklade federalistickom a tým, aký by mala mať charakter: „Čím ďalej je však jasnejšie, že vytvorenie mnohých štátov v strednej a východnej Európe po poslednej vojne znamenalo omyl a že žiarlivé nástojenie na národnej suverenite každého z týchto štátov vyústilo nie v zaistení poriadku, ale vo vyvolaní anarchie na kontinente... V dôsledku toho – zdá sa, že je nevyhnutné vytvoriť federatívny konglomerant dobrovoľne prijatý, v ktorom všetky štáty strednej a východnej Európy zriekli by sa časti svojej národnej suverenity k vôli spolupráci v prospech spoločenstva, ktoré by bolo životaschopnejšie a mohlo by lepšie spolupracovať s ostatnými organizáciami európskymi a mimoeurópskymi.“⁶²

Každopádne myšlienka usporiadania strednej Európy na princípe konfederácie bola veľmi zaujímavá a jej uskutočnenie by bolo vyriešilo viaceré politické problémy v uvedenom priestore. Realizácii tohto plánu sa však stávalo do cesty mnoho prekážok. Proti utvoreniu takéhoto silného celku by sa určite postavil ZSSR, pretože by obmedzoval jeho mocenské postavenie v strednej a juhovýchodnej Európe. Zároveň rozpory medzi jednotlivými národmi boli také veľké, že k ich spojeniu a pokojnému spolunažívaniu by nemohlo dôjsť.

Udalosti na Slovensku v auguste a septembri 1944 vzbudili záujem o Slovensko v diplomatických kruhoch, politických kruhoch i v tlači. Dali podnet aj k vzniku mnohých dohadov. Pre švajčiarsku stranu bola veľmi dôležitá otázka, do akej miery stojí za „revolúciou“ na Slovensku Eduard Beneš, resp. či Slováci si želajú boľševizáciu Slovenska

⁴¹ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Článok v denníku Basler – Nachrichten - informácia č. 2044/43. Bern, 18. november 1943.

a samostatnosť vo forme sovietskej republiky. Švajčiarski predstavitelia a diplomati v Berne, ktorí boli presvedčení o spojeneckom víťazstve, zastávali názor, že Slováci by sa už nemali stavať proti obnoveniu Československa a Slovenské národné povstanie získalo u nich veľké sympatie ako odpor voči nacizmu a odsudzovali povolanie nemeckých vojsk na Slovensko. Švajčiarska tlač väčšinou sympatizovala s povstaním, objavilo iba niekoľko správ predstavujúcich situáciu tak ako slovenská tlač alebo rozhlas.⁴²

Objavili sa aj články, ktoré sa snažili objektívne posúdiť situáciu. Označovali vznik Československa za neodvratný, ale poukazovali i na to, že verejná mienka na Slovensku je rozpoltená. Pravdepodobne si uvedomovali, že aj slovenský protifašistický odboj stojí na viacerých názorových základoch a koncepciách. Napríklad Freiburger Nachrichten 7. septembra 1944 píše: „Otvorená revolúcia, ktorá vypukla na Slovensku, znova nadhodila problém tohto mladého štátu, ktorý má to šťastie či nešťastie, že leží na politicky a hospodársky významných križovatkách.... Aká je budúcnosť Slovenska? Ak zvíťazia spojenci, má byť obnovená Československá republika v pôvodnom rozsahu... Slovenskú otázku možno vyriešiť násilím, ale nebude to riešenie trvalé...Všeobecne možno konštatovať, že v cudzine nejestvuje nijaká slovenská emigrácia... Nechceme sa miešať do sporu, či štyria Slováci v československej emigrantskej vláde v Londýne zastupujú viac ako seba... No v cudzine žije vyše dvoch miliónov Slovákov, z toho polovica na americkom kontinente...Títo americkí Slováci odmietajú fikciu československého národa.. S americkými Slovákami bude musieť počítať Dr. Beneš a i prezident Rooswelt.“⁴³

V politických správach, ktoré Max Grässli odosielal do Bernu, informoval Švajčiarsku vládu o situácii na Slovensku na jeseň 1944. Max Grässli bol švajčiarsky generálny konzul akreditovaný v Bratislave od roku 1942. Na Povstanie sa pozeral skôr kriticky. Charakterizoval ho ako zle zorganizované a priskoro začaté. Takisto odsúdil najmä to, že spôsobilo nemeckú okupáciu Slovenska a tiež podozrieval Rusov, že sa zachovali podobne ako pri povstaní vo Varšave. Kritizoval ho aj ako príle-

⁴² SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 185. Politická správa č. 36/44 pol. Taj. Bern, 6. október 1944.

⁴³ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 295. Prehľad tlače – zaslanie č. 1994/44. Bern, 20. september 1944.

žitosť očistiť sa pre mnohé ťažiadostivé elementy, ktoré boli spojené s režimom Slovenskej republiky a tušia, že sa rúti do záhuby. V správe z 28. septembra 1944 píše: „Pán vyslanec Polyák presvedčil prezidenta o nasledujúcom pláne: Nemecko túto vojnu prehrá. Dá sa ale predvídať, že mierové rokovania potrvajú asi veľmi dlho, pravdepodobne 2-3 roky. Počas tohto obdobia sa nič nezmení a Slovensko musí všetkými prostriedkami využiť túto príležitosť uplatňovať svoje záujmy na mierovej konferencii. Za týmto účelom musí odísť do Švajčiarska on (teda Polyák), ako aj bývalý minister zahraničných vecí Dr. Ďurčanský, prepustený na nemecký nátlak, aby odtiaľ v pravej chvíli zastupoval slovenské záujmy. K tomu, aby to bolo účinné, je prirodzene nevyhnutné, aby slovenskí zástupcovia mali v zálohe potrebné peňažné prostriedky.“⁴⁴ Z uvedeného možno usúdiť, že bratislavská vláda si uvedomovala budúcu porážku Nemecka vo vojne a pripravovala sa brániť slovenskú otázku na medzinárodnom fóre.⁴⁵

Grässli sa vyslovoval aj otázke obnovenia Československa. Zastával názor, že uzavretie aliancie medzi povstalcami a českými emigrantmi na čele s Eduardom Benešom nemôže vyústiť do zhody, pretože obaja partneri sledujú dve navzájom sa vylučujúce koncepcie a zároveň si vzájomne nedôverujú. Kritizuje Beneša, že chce prakticky odtajiť, že nejaký slovenský problém existuje: „Tento problém existuje a jeho riešenie v česko-slovenskom zväzku znamená kultúrnu a administratívnu autonómiu. Avšak o tej Beneš nechce zjavne nič vedieť.“⁴⁶

Po návrate do Bernu však Grässli svoj názor zmenil. Počas pobytu na Slovensku bol presvedčený o nevyhnutnosti obnovenia Československej republiky za predpokladu decentralizácie, ale potom preferoval organizáciu stredoeurópskych štátov v širšom rámci.⁴⁷

Arvéd Grébert funkciu tlačového ataše v Berne nevykonával až do konca druhej svetovej vojny, ale na vlastné požiadanie bol 3. augusta

⁴⁴ PICHŇA, P.: *Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a na prezidenta Jozefa Tisu*. In: BYSTRICKÝ, V. (zost.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*, s. 168.

⁴⁵ Tamže. PICHŇA, P.: *Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a na prezidenta Jozefa Tisu*. In: BYSTRICKÝ, V. (zost.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*, s. 168.

⁴⁶ PICHŇA, P.: *Pohľad Švajčiarska na slovenský štát a na prezidenta Jozefa Tisu*. In: BYSTRICKÝ, V. (zost.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*, s. 174,175.

⁴⁷ SNA, fond MZV 1939 -45, k. č. 185. Politická správa č. 5010/45 Taj. Pol. Bern, 16. február 1945.

1944 oslobodený od vykonávania služby na Vyslanectve Slovenskej republiky v Berne.⁴⁸ V spomienkach na pôsobenie v Berne tento krok zdôvodňuje tým, že sa snažil brániť slovenskú otázku v zahraničí v pozícii človeka, ktorý nie je v spojení s bratislavskou vládou, ale je na strane Spojencov (nie však v tábore Eduarda Beneša).⁴⁹

Na jeseň 1944 dochádza k istému ochladnutiu vzťahov medzi Slovenskom a Švajčiarskom. Na jednej strane to bol dôsledok medzinárodnej situácie a na druhej fakt, že Slovensko aj pod vplyvom nemeckej okupácie v lete 1944 prestáva figurovať ako dôležitý švajčiarsky obchodný partner.

Už v novembri 1944 odvolala švajčiarska vláda z Bratislavy svojho generálneho konzula Grässliho, i keď slovenská strana bola uisťovaná, že ide iba o personálnu zmenu a poverenie Grässliho zástupcu Hansa Kellera spravovaním konzulátu je iba provizórium.⁵⁰

Jozef Kirschbaum, chargé d' affaires Slovenskej republiky v Berne, sa v rozhovore s bundesratom Etterom, dozvedel, že v záujme Švajčiarska je nadviazať diplomatické s československou vládou a prispôbiť sa názorom Spojencov, nechceli čakať ani na mierovú konferenciu a argumentovali tým, že „nové Československo“ bude iné a že aj tak väčšina Slovákov si žiada obnovenie Československa.⁵¹

27. februára 1945 bolo Jozefovi Kirschbaumovi oficiálne oznámené, že švajčiarska vláda prerušuje diplomatické styky so Slovenskom. Stalo sa tak 15 dní po konferencii v Jalte.⁵²

⁴⁸ SNA, fond MZV 1939-45, k. č. 294. Politická správa čís. P -13/1940 taj. Bern, 24. apríl 1940.

⁴⁹ GRÉBERT, A.: *Dr. Jozef Kirschbaum – politik a diplomat*, s. 46.

⁵⁰ SNA, fond MZV, k. č. 185, Politická správa č. 52/44 taj. Pol. Bern, 1. december 1944.

⁵¹ SNA, fond MZV, k. č. 185, Politická správa č. 5012/45. Bern, 24. február 1945.

⁵² KIRSCHBAUM, J.: *Osudy vyslanectiev Slovenskej republiky*. In: *Kalendár Jednota* (Middletown, Pa.), roč. 64, 1961, s. 116.

Zusammenfassung

Die Anschauung der Schweiz auf die slowakische Frage in den Jahren 1939-1945

Die Studie untersucht die Beziehungen zwischen der Slowakischen Republik und der Schweiz in den Jahren 1939-1945. Die Einstellung der Schweiz zur Slowakei hat die Position im Wirkungsbereich Deutschlands beeinflusst. Dagegen hat die Slowakische Republik die Anerkennung ihrer Eigenstaatlichkeit gesucht. Die Neutralität der Schweiz hat den Raum für diese slowakische politische Aktivität geleistet. Im Jahre 1942 ist Jozef Kirschbaum Geschäftsträger in der Schweiz geworden. Die Studie beschreibt sein Betreiben zur Förderung slowakischer Frage in der schweizer Presse und unter den schweizer Politiker. Zugleich beschäftigt sich mit den Einstellungen schweizer Bevölkerung zur slowakischen Frage.

K problematike Spolku sv. Vojtecha v horthyovskom Maďarsku („Spolok svätého Vojtecha v Uhorsku“ / „Magyarországi Szent Adalbert Társulat“, 1941-1944)

MIROSLAV KMEŤ

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

„Spolok svätého Vojtecha v Uhorsku / Magyarországi Szent Adalbert Társulat“ (ďalej SSVU) predstavoval v horthyovskom Maďarskom kráľovstve národne orientovaný konfesiónálny spolok slovenských katolíkov, ktorý jednoznačne nadväzoval na pôvodný Spolok sv. Vojtecha, založený hlavne z iniciatívy Andreja Radlinského v roku 1870.

Ako napísal Alexander Horák, správca maďarského SSV: „Po prevrate r. 1918 hranica oddelila Slovač pod Tatrami od Slovákov dolnozemskej, ale účinkovanie Spolku sv. Vojtecha v trianonskom Maďarsku pokračovalo ďalej. 13 jednatelstiev, zväčša v okolí Budapešti a kníhkupectvo SSV, otvorené Alfrédom Rabenseiferom, kaplánom na fare sv. Jozefa na Námestí Márie Terézie (1928-1932) aj ďalej rozšievajú slovenskú katolícku knihu medzi Slovákami v Uhorsku. Roku 1938 zväčšením Uhorska na severu pripadlo sem ešte 167 jednatelstiev Spolku sv. Vojtecha. Ťažko je spravovať niektorý spolok, keď jeho ústredie je v inom štáte. Zvlášť je to ťažko v búrlivých časoch vojnových. Cirkevné vrchnosti boli na čistom s tým, čo znamenal Spolok sv. Vojtecha pre katolicizmus a pre upevnenie viery v katolíckych Slovákoch“.¹ Maďarský prímás a ostrihomský arcibiskup Jusztinián kardinál Serédi² sa rozhodol v novej geopolitickej situácii založiť pre potreby katolíckych Slovákov v krajine Spolok sv. Vojtecha, kým maďarskí súverci boli zabezpečení spolkami „Szent István Társulat“ (Spolok sv. Štefana) a „Kordy“. Spolu s rožňavským biskupom Michalom Bubničom a predsedom slovenského Spolku sv. Vojtecha Jánom Pöstényim presvedčili „svetské vrchnosti“

¹ HORÁK, Alexander: Ako došlo k založeniu Spolku sv. Vojtecha v Uhorsku. In: Svätovojtešský kalendár pre katolíckych Slovákov v Uhorsku. 1942. Roč. 1, 1941, s. 39.

² Jusztinián Serédi – pôvodným menom Juraj Sapúček – sa narodil v mnohohodetnej slovenskej rodine v Diakovciach. Pomaďarčil sa a meno si zmenil počas štúdií v kňazskom seminári.

o potrebe založenia osobitného spolku slovenských katolíkov. Dôležitý bol hlavne súhlas a podpora ministerského predsedu grófa Pála Telekiho. Prípravné práce koordinovali kňazi rožňavskej diecézy, najskôr Dr. Jozef Ambruš (koncipoval stanovy) a po ňom, keď Ambrušovi odobrala vrchnosť súhlas,³ Alexander Horák (rodák z Haliče pri Lučenci, ktorého z farnosti v Polomke povolal biskup M. Bubnič).⁴

Napokon 4. marca 1941 sa v Budapešti zišli vedúci predstavitelia slovenskej katolíckej inteligencie a zástupcovia ľudu na prvé ustanovujúce valné zhromaždenie v priestoroch Ústredia Katolíckej akcie. Na slávnostnej akcii sa zúčastnila aj delegácia slovenského SSV v zložení: Msgr. Ján Pöstényi (správca), Dr. Viktor Dušek (podpredseda) a Mikuláš Mišík (kultúrny referent SSV).⁵ Valné zhromaždenie odsúhlasilo stanovy a zvolilo výbor. Predsedom SSVU sa stal Dr. Vincent Tomek (provinciálny radca piaristov), podpredsedom Dr. Jozef Hudec, riaditeľ gymnázia v Šuranoch, predsedom dozorného výboru Dr. Štefan Kaifer, advokát z Košíc, a tajomníkom Michal Potemra.⁶ Podľa stanov bol hlavným protektorom Spolku prímas Serédi. Ministerstvo vnútra schválilo stanovy SSVU 24. apríla 1941 (pod číslom 2536/1941/VII. a.).

³ Košický biskup I. Madarász J. Ambrušovi zakázal organizovať mládež (kultúrne programy, ochotnícke divadlá) a priamo ho vykázal z Abovsko-turnianskej župy.

⁴ Strana slovenskej národnej jednoty (SSNJ) navrhovala pôvodne Antona Harčara, Antona Kelemenca alebo Andreja Kapušanského. In: BÖHM, Emanuel: V šesťročnom zajatí (Spomienky na roky 1938-1945). Martin: MS, 1994, s. 96.

⁵ SSV poskytol SSVU financie dvoma spôsobmi: pôžičkami v sume 512 760 K a otvorením bežného účtu zasielaním spolkových kníh všetkých slovenských vydavateľstiev, ktorých hodnotu im vyrovnával Spolok, čo dosiahlo 671 855 K. Istina pre odstúpených členov činila takmer 491 000 K, odpísané pohľadávky vyše 210 000 a cestovné, úroky a iné predstavovali vyše 115 K. Všetky výdavky predstavovali spolu 1 941 440 korún. HANAKOVIČ, Štefan: Dejiny Spolku svätého Vojtecha. Trnava: SSV, 2005, s. 286.

⁶ Členmi predsedníctva okrem predsedu a podpredsedu sa stal kontrolór Andrej Kocian. Členmi výboru po voľbách sa stali: Ján Baráth, Cezár Čer, František Dospíva, František Toman, Karol Ernst, Vladimír Hříbik, Bertrand Huska, Ľudovít Žák, Leopold Štefaník, Štefan Buran, Dr. Anton Harčár, Vojtech Blaškovič, Július Groboň, Kliment Bartovič, Jozef Melicher, Pavel Miko, Dr. Rajmund Mucha, Rudolf Andrisz, Karol Polák, Gejza Rončák, Jozef Žemba; náhradníkmi: Štefan Šimkovič, Ján Papuga, Juraj Gróf, Karol Markovč st., Jozef Trúchly, Ján Lokša, Peter Kühn. Členmi dozorného výboru sa stali: Dr. Štefan Kaifer, Urban Muchata, Štefan Mischák, Ladislav Šrámek, Melicher Zelený, náhradníkmi: Dr. Mária Dziáková-Böhmová a Ladislav Soták. Zápisnica zo zakladajúceho valného zhromaždenia SSVU, ktoré sa konalo 4. marca 1941 v Budapešti. In: Svätovojtežský kalendár pre katolíckych Slovákov v Uhorsku. 1942. Roč. 1, 1941, s. 180.

Spolkový výbor sa po prvýkrát zišiel 6. mája 1941, zvolil za správcu Spolku Alexandra Horáka a poveril ho zariadiť úradné spolkové miestnosti. Sídlo Spolku bolo zriadené v budove františkánskeho kláštora na adrese Ferenciek tere č. 7 (Budapešť IV),⁷ včítane spolkovej kancelárie, skladu kníh a obchodnej miestnosti. SSVU sa podujal vydať pre členstvo kalendár a Jednotný katolícky spevník, zadovážiť podielové knihy, pričom dostal výraznú podporu od slovenského SSV. Pri svojom vzniku mal Spolok v Maďarsku 5 564 členov a 180 jednatelstiev. Slovenský SSV v Trnave postúpil v prospech SSVU 5 000 pengő, ktoré mal na účte v Spolku sv. Štefana v Budapešti, náhradu za zápisné 5 564 prevzatých členov a bezúročnú pôžičku na podielové knihy na rok 1942.⁸ Morálnu, personálnu, organizačnú i materiálnu podporu poskytla Spolku aj Strana slovenskej národnej jednoty (SSNJ), jediný politický reprezentant maďarských Slovákov od septembra 1941.⁹

Stanovy SSVU mali 49 paragrafov. V 4. a 5. § bol definovaná činnosť nasledovne: *„Cieľom spolku je šírenie kresťansko-katolíckej kultúry medzi Slovákami v Uhorsku. Spolok je nepolitický a nezárobkový (...) Spolok svoju kultúrnu činnosť obmedzenú 4. §-om prevádza literárnymi a vedeckými pracovnými odbormi, a to: zbiera literárne a katolícke pamätnosti, vydáva a rozširuje v katolíckom duchu písané knihy, spisy, modlitebné knižky a učebnice, kalendáre, časopisy, cirkevno-umelecké a náboženské predmety pre ľud a inteligenciu cestou svojich podnikov, ktoré sú: a) vydavateľstvo podielových kníh, b) sklad spolkových kníh, c) kníhtlačiareň, d) knižnica a e) kníhkupectvo“*.¹⁰

⁷ S pomocou právnika budapeštianskych františkánov Dr. Györgya Báthoryho, ktorý bol po matke Slovak aj rozprával i po slovensky, jeho otec, úradník, bol priateľom Andreja Hlinku. HORÁK, A.: O Spolku sv. Vojtecha v Maďarsku. In: Balážová, Eva – Grácová, Genovéva (zost.): Slováci v Maďarsku. Martin: Matica slovenská, 1994, s. 237.

⁸ HORÁK, A.: O Spolku sv. Vojtecha v Maďarsku. In: Balážová, Eva – Grácová, Genovéva (zost.): Slováci v Maďarsku. Martin: Matica slovenská, 1994, s. 237-238.

⁹ Vládny pokus o sformovanie **Slovenskej kresťanskej ľudovej strany** na čele s Michalom Kalčokom (previazanej so Slovenskými novinami redaktora Dr. Juraja Podhradského) nevyšiel, strana nedokázala vytvoriť členskú základňu. Stranu s rovnakým názvom sa pokúsil založiť Košičan Tibor Bobula v rokoch 1938-1939 ako politického reprezentanta Slovákov v Maďarsku, polícia ho však uväznila a týrala. Po prepustení z väzenia opustil Maďarsko.

¹⁰ Stanovy Spolku sv. Vojtecha v Uhorsku. In: Svätovojeťský kalendár pre katolíckych Slovákov v Uhorsku. 1942. Roč. 1, 1941, s. 173.

Spolok mal čestných, zakladajúcich a riadnych členov. Čestných členov volilo valné zhromaždenie za zásluhy na návrh výboru a zakladajúcimi členmi boli tí, ktorí „obetovali v prospech spolku raz navždy“ 200 pengő. Riadnymi členmi mohli byť fyzické a právne osoby. Riadnym členom (viazaným na trojročné obdobie) mohol byť svojprávnny občan Maďarského kráľovstva,¹¹ ktorý sa prihlásil u správy Spolku zaplatil zápisné 4 pengő a ďalej platil ročne členský príspevok (výšku ktorého malo každý rok stanoviť valné zhromaždenie), právne osoby platili zápisné 8 pengő. Každý člen mal právo dostať podielové knihy, 15 % zľavu na Spolkom vydané knihy, zúčastňovať sa s hlasovacím právom na valnom zhromaždení. Hlasovacie právo však nemal člen, ktorý mal cirkevný trest, žil v civilnom manželstve alebo v manželstve uzavretom nie podľa cirkevných zákonov, nedal pokrstiť dieťa, bol členom niektorého proticirkevného spolku. Orgánmi Spolku podľa 17. § boli: a/ valné zhromaždenie, b/ výbor, c/ správa, d/ dozorný výbor, e/ funkcionári a zamestnaní úradníci.

Okrem každoročného valného zhromaždenia mohlo byť zvolané slávnostné, manifestačné a propagačné valné zhromaždenie. O čase, mieste a programe valného zhromaždenia malo byť členstvo upovedomené 21 dní vopred prostredníctvom tlače. Uznesenie valného zhromaždenia bolo platné za prítomnosti aspoň 75 členov, pokiaľ ich bolo menej v priebehu 8 – 30 dní bolo valné zhromaždenie znovu zvolané a bolo uznášaniaschopné bez ohľadu na počet prítomných členov. 21. § vymedzoval pôsobnosť valného zhromaždenia nasledovne:

- „a) rozhoduje nad zprávami správy a výboru,*
- b) rokuje o záverečných účtoch a návrhu dozorného výboru, udeľuje absolútorium,*
- c) ustáli rozpočet na budúci rok,*
- d) zvolí predsedu, podpredsedu, výbor a dozorný výbor,*
- e) rozhoduje o predaji alebo kúpe spolkového majetku, nakoľko by jeden člen výboru bol podal svoje veto proti usneseniu výboru v tejto otázke,*
- f) utvorí alebo zruší úradnícke miesta,*
- g) schvaľuje, alebo môže zmeniť služobnú pragmatiku,*
- h) môže meniť stanovy,*

¹¹ Cudzí štátny občan sa mohol stať riadnym členom len s predbežným súhlasom ministerstva vnútra.

*i) rozhoduje vo všetkých odvolaniach v poslednej inštancii,
j) rozhoduje o návrhoch, ktoré boli písomne predostreté správe spolku aspoň 8 dní predtým,*

*k) rozhoduje o zániku spolku alebo o jeho vtelení sa do iného“.*¹²

Členov výboru volilo valné zhromaždenie na dobu 3 rokov. Počet členov výboru bol stanovený na 21 výborníkov plus 7 náhradníkov. Z uvedeného počtu výborníkov aspoň 11 museli byť kňazi.¹³ Výbor zasadal riadne polročne, mimoriadne ho bolo možné zvolať aj viackrát, ak si to žiadala pätina výborníkov. K právoplatnému uzneseniu bola potrebná prítomnosť jednej tretiny funkcionárov a výborníkov. Pôsobnosť výboru vymedzoval 24. § stanov: a/ výbor potvrdzoval uznesenia správy, predjednával všetky odvolania v druhej inštancii, b) vysielal trojčlennú komisiu na preskúmanie majetkového inventára, c) pripravoval program valného zhromaždenia, odôvodňoval ho, d) zostavoval kandidátku výboru, e) mohol podávať návrhy na pozmenenie stanov, f) pripravoval záverečné účty a správu správy, g/ robil rozpočet, h/ mohol v pozemkovej knihe zaťažiť nehnuteľnosti spolku so súhlasom valného zhromaždenia, resp. dával k tomu povolenie.

Výbor na valnom zhromaždení volil do správy Spolku „zo svojho lona“ na tri roky 5 členov a 3 členovia správy patrili do tohto orgánu podľa svojich funkcií, teda predseda, podpredseda a správca. Pôsobnosť správy definoval 26. § stanov. Správa a/ mala zasadať každý mesiac a bola uznášaniashopná, keď bola prítomná aspoň polovica jej členov, b/ v rámci rozpočtu schváleného valným zhromaždením spravoval majetok Spolku, c/ zostavovala služobný priadok a predkladala ju na schválenie valnému zhromaždeniu prostredníctvom výboru, d/ prijímala poručenstvá, literárne základiny, listiny archívneho významu, e/ 2 svojimi členmi uzavierala alebo rušila zmluvy, f/ začínala alebo zastavovala právne procesy, g/ uskutočňovala uznesenia výboru a valného zhromaždenia, h/ kontrolovala pokladnicu Spolku, i/ vykonávala všetky záležitosti, ktoré neboli vyhradené valnému zhromaždeniu alebo výboru. Dozorný výbor SSVU mal 5 riadnych a dvoch náhradných členov,

¹² Stanovy Spolku sv. Vojtecha v Uhorsku. In: Svätovojtešský kalendár pre katolíckych Slovákov v Uhorsku. 1942. Roč. 1, 1941, s. 175.

¹³ Výbor sa doplňoval každoročne tak, že sa tretina členov vyžrebovala. Vyžrebovaní členovia výboru mohli byť opäť volení.

volených valným zhromaždením na jeden rok. Členovia dozorného výboru mali právo hocikedy preskúmať finančnú agendu. Povinní boli každoročne pri uzávierke účtovného roku skontrolovať účty a všetky dokumenty vzťahujúce sa na manipuláciu s financiami a o výsledku revízie podávali správu valnému zhromaždeniu.

Funkcionármi SSVU boli podľa 29. § stanov predseda, podpredseda, správca, pokladník, tajomník a kontrolór, úradníkmi boli hlavný jednatel' a účtovník. Platení funkcionári a úradníci Spolku nesmeli byť majiteľmi, účastinármi alebo členmi správy konkurenčných podnikov. Do pôsobnosti predsedu SSVU patrilo a/ zvolávanie valných zhromaždení a výborových zasadnutí, predsedanie na nich a vyhlasovanie uznesení výboru, b/ zastupovanie Spolku voči tretej osobe – či už v súdnej alebo inej záležitosti, c/ spolu so správcom vybavovanie záležitostí Spolku, d/ predostretie záverečných účtov a správ z valného zhromaždenia spolu s menoslovom výboru cirkevnej vrchnosti, e/ vykonávanie všetkých práv a povinností patriacich podľa týchto stanov do jeho pôsobnosti a vybavovanie všetkých záležitostí, ktoré mu boli zverené valným zhromaždením alebo výborom, f/ kontrola finančnej agendy, g/ predsedanie a hlasovanie na valnom zhromaždení a na zasadnutiach výboru (v prípade rovnosti hlasov rozhodoval predsedov hlas), h/ poukazuje a vypláca v rámci riadneho rozpočtu (okrem toho mohol podľa stanov disponovať finančnou čiastkou najviac do výšky 500 pengó). Funkcia podpredsedu bola čestná a bezplatná. Podpredseda zastupoval predsedu vo všetkých právach a povinnostiach na jeho žiadosť alebo ak by bol indisponovaný.

Správca SSVU (podľa 34. § stanov): a/ zastupoval Spolok voči úradom a tretím osobám, keď bol predseda alebo podpredseda neprítomný, b/ podpisoval s jedným členom správy vyhlášky a listiny, mohol sprostredkovať firemné podpisy a mohol dať splnomocnenia k súdu, c/ viedol spolok vo všetkých jeho podnikoch podľa úpravy správy a mal v opatere jeden kľúč spolkovkej pokladnice, d/ bol šéfom celého úradníctva a robotníctva a zadeloval im prácu, e/ poukazoval riadne výdavky Spolku, mimoriadne však len na základe uznesenia správy, f/ dočasne doplňoval úradníctvo, prijímal a prepúšťal robotníkov a výpomocné sily, g/ opatroval spolkovú pečať, preberal a otváral spolkovú poštu, h/ bol referentom na valnom zhromaždení a na zasadnutiach výboru a správy,

i/ vo svojom účinkovaní podliehal dozoru valného zhromaždenia, výboru a správy. Podľa 35. § stanov správcom musel byť kňaz – Slováč a do služieb Spolku mohol vstúpiť len s povolením svojej cirkevnej vrchnosti.

Ďalšie paragrafy definovali pôsobnosť pokladníka, tajomníka (zástupcu správcu), kontrolóra, hlavného jednatela a účtovníka (36. – 45.§). Paragraf 48. riešil problém, že v prípade zaniknutia Spolku majetok mal byť odovzdaný do opatery cirkevnej vrchnosti v Ostrihome, ktorá ho odovzdá inému slovenskému spolku s podobným poslaním, *„teda majetok zaniklého spolku možno použiť len na slovenské katolícke literárne ciele“*.

Prvým verejným vystúpením Spolku bola účasť na katolíckom zjazde v Budapešti (usporiadanom Katolíckou akciou) v dňoch 4.-7. októbra 1941, ktorého sa zúčastnilo približne 400 Slovákov. Slovenskú katolícku pospolitosť v Maďarsku vtedy reprezentoval aj Ján Drahoš, generálny vikár ostrihomskeho arcibiskupa a prímasa, ako aj predseda slávnostnej konferencie Dr. István Madarász, košický biskup (rodák z Trnavy, pôvodným menom Štefan Masarovič). Na slávnostnej konferencii odzneli prednášky Dr. Jozefa Hudeca, Dr. Antona Harčara a Alexandra Horáka s cirkevnou problematikou a o význame SSVU. Uvedenú konferenciu doplnil kultúrny program zložený z pásma vystúpení ľudových súborov, divadelných ochotníkov, poézie atď. Je zaujímavé, že významnú úlohu v týchto akciách mali slovenské dediny z okolia Budapešti, z Pilišských vrchov a Slovenský katolícky robotnícky kruh v Budapešti.

Slovenských katolíkov v Maďarsku, ktorí perspektívne mohli byť členmi alebo sympatizantmi SSVU, môžeme rozdeliť nasledovne: (1.) slovenskí katolíci z územia trianonskeho Maďarska, žijúci hlavne na severe krajiny v okolí Ostrihomu, v Pilišských vrchoch, v okolí Budapešti, v Mátre, v severovýchodnej časti štátu, v menšom počte aj v békešskom regióne, pričom katolíci tvorili približne 1/3 slovenskej populácie v Maďarsku, väčšina patrila k evanjelickej cirkvi, (2.) slovenskí katolíci z územia zabratého po 1. viedenskej arbitráži a z územia zabratého po tzv. Malej vojne, ktorí mimoriadne rozšírili rady slovenskej katolíckej komunity v Maďarsku, (3.) slovenskí katolíci z rumunského územia zabratého po 2. viedenskej arbitráži (Bihor), (4.) menší počet slovenských katolíkov z územia Vojvodiny zabratého po napadnutí Ju-

hoslávie.¹⁴

Správca Spolku A. Horák, pritom slovenský kňaz kostola sv. Jozefa v Budapešti, zároveň aj tajomník Slovenskej katolíckej mládeže – sekcie KALOT-u¹⁵ a redaktor časopisu Prameň, podnikal cesty do rôznych častí štátu (včítane Sedmohradska), aby nadviazal kontakty, ale napriek podpore prímasa a niektorých biskupov stretol sa aj viacerými prekážkami. Napr. v Békešskej Čabe miestny opát odmietal myšlienku slovenského katolíckeho spolku, avšak v blízkej Kétšoproni (slovenskej katolíckej obci) kaplán Pflaum ho prijal veľmi ochotne. Problémy sa objavili na zabratom území východného Slovenska, kde vyvíjali aktivity stúpenci tzv. slovjackého hnutia Viktora (Gyözö) Dvorcsáka s podporou vládnych kruhov. Väčšina z predstaviteľov spolku Ojčizna¹⁶ a Našej gazdovskej strany¹⁷ boli práve katolícki kňazi. Pre slovenských aktivistov predstavoval istú podporu postoj košického biskupa Madarásza, ktorý napriek nátlaku odmietal tzv. slovjacké hnutie. „Slovjaci“ vydávali periodikum *Naša zastava*, intenzívne propagujúce národný rozkol. Provládne budapeštianske *Slovenské noviny* zaujímali k SSVU rezervovaný postoj.

Jednou z najdôležitejších úloh (popri získaníu alebo vydávaníu celého radu kníh) bolo predovšetkým vydanie kalendára, t. j. periodika s dlhodobou tradíciou, navyše v roľníckom prostredí supľujúcom širšie spektrum literárnych druhov a žánrov – od kalendária, zápisníka, praktických rád poľnohospodárom, rád pre domácnosť, receptov, vecných textov náboženského, cirkevno-historického, dejepisného, národopisného, zdravotného a iného osvetového charakteru po úryvky z beletrie, populárnej literatúry a tzv. ľudovýchovnej (didaktickej) literatúry, vtipy a ilustrácie. V trianonskom Maďarsku chýbala slovenským katolíkom konkrétna organizačná báza (s výnimkou Slovenského katolíckeho ro-

¹⁴ V centre vojvodinských Slovákov – Báčskom Petrovci – je katolícky kostol zasvätený sv. Vojtechovi. Väčší počet katolíkov žil v Selenči.

¹⁵ KALOT = Katholikus Agrár Legény Országos Testület (Katolícka roľnícka mládežnícka krajinská organizácia).

¹⁶ Predsedami Ojčizny boli V. Dvorcsák, Dr. Béla Wick (kanonik a profesor kanonického práva a histórie v diecéznom seminári) a Gyula Szilágyi (pápežský komorník), tajomníkmi Elek Vagovcsik a Emil Timkó. Členmi výboru boli zemplínsky podžupan Miklós Bornemisza, Ede Dobránszky (zostavovateľ Slovjackej mluvnice) a 6 katolícki farári z okolia Košíc.

¹⁷ Predsedom strany bol gréckokatolícky farár a dekan v Belži József Szobota.

botníckeho kruhu), kultúrne centrum, maďarská katolícka cirkev neposkytovala priestor pre aktivity menších.¹⁸ Na druhej strane slovenskí evanjelici v Maďarsku mali svoje kultúrne centrum, ktorým bola Békešská Čaba, kde účinkovalo Evanjelické vydavateľstvo, kníhkupectvo, vychádzali náboženské a iné publikácie a periodiká (Slovenská rodina, Evanjelik), hlavne však od roku 1920 Čabiansky kalendár¹⁹ (najmä z iniciatívy kňazov Ludovíta Žigmunda Szeberényiho a Michala Francisciho). Tak *Čabiansky kalendár*, ako aj slovenský *Pútnik svätovojeťský* boli vzorom pri koncipovaní a redigovaní nového katolíckeho kalendára. Budúci člen SSVU, redaktor a prispievateľ jej kalendárov A. Harčar spolu s Ladislavom Saučinom redigovali v r. 1940 v Košiciach *Kalendár Slovenskej jednoty na rok 1941* na spôsob „ľudového almanachového čítania“.

Kalendár svätovojeťský na rok 1942 pre katolíckych Slovákov v Uhorsku (192 s.) plnil závažnú spoločenskú funkciu, vytváral priestor pre podávanie informácií o komunitných aktivitách, podporoval vedomie národnej či etnickej identity, rozširoval kultúrny obzor percipientov. Z textov dejepisného charakteru, ktoré napomáhali sebaidentifikácii slovenských katolíkov v Maďarsku, patria nasledujúce články: *Ako došlo k založeniu Spolku sv. Vojtecha v Uhorsku* od A. Horáka (s. 39-43), *Sv. Vojtech v Uhorsku* od J. Hudeca (s. 46-49), *Odkedy sa modlíme Otčenáš po slovensky* (bez uvedenia autora, s. 63-64), *Štyridsať rokov Budapešťanskeho kat. robotníckeho kruhu slovenského* od Emílie Boglárovej (s. 70-76), *Dejiny obce Barce pri Košiciach* od Barčanského (s. 126-128), *Po stopách sedmohradských bratov* od A. Harčara (s. 131-134). Ďalší *Kalendár svätovojeťský na rok 1943 pre katolíckych Slovákov v Uhorsku* (152 s.) priniesol články: *Smrť sv. Vojtecha* od J. Durycha (preklad z češtiny, s. 42-44), *Čo nám zostalo zo sv. Vojtecha* od A. Horáka (s. 45-46), *Slovenská reč* od pátra dominikána Bertranda Husku (s. 51-52) s fotografickou prílohou z náboženských udalostí v 12 slovenských lokalitách vo vtedajšom Maďarsku, *Od jaskýň po mrakodrapy* od J. Hudeca z dejín architektúry a s informáciami o starých Slovanoch a začiatkoch slovanského osídlenia v Karpatskej kotline (s.58-61), *Náčrt dejín rádu paulínov* (bez uvedenia

¹⁸ Naopak v Československej republike mali maďarskí katolíci svoj Spolok sv. Augustína a cirkev aj slovenský SSV ho podporovali.

¹⁹ Čabiansky kalendár vychádzal do roku 1948 a znovu bol obnovený v roku 1991.

autora, s. 62-67), *O úcte vôd u Slovákov* od J. Braneckého (s. 73-76). Obálka kalendára na rok 1943 mala výrazný svätovojeťský motív. V pravom hornom rohu je postava sv. Vojtecha zobrazená v štýle obrazu Gyulu Benczúra²⁰ „Pokrstenie sv. Štefana (Vajka)“, ale s knihou v ľavej ruke a v pravej s biskupskou berlou zakončenou však dvojkrížom. Z ľavého dolného rohu sa vinie zástup pútnikov v krojoch (mužov, žien aj detí) po ceste cez vrchy, ktorého cieľom je vľavo hore kostol uprostred smrekov. Nižšie zľava je kríž s Kristom stojaci pri ceste čiastočne zakrytý postavami pútnikov.

Markantnú spoločenskú a národno-identifikačnú funkciu plnili aj reklamy uverejňované na stránkach kalendárov. Kým v prvom kalendári prevažovali reklamy kultúrnych inštitúcií, v nasledujúcom už reklamy maďarských Slovákov – podnikateľov a živnostníkov. V prvom rade kalendár propagoval samotný Spolok s ambíciou dosiahnuť do konca roka 1942 20 tisíc členov (reálne v priebehu roka 1943 dosiahol 10 tis. členov). Zaujímavú sugestívnu výzvu predstavoval napr. text: „Na vysokej mieste bolo povedané: „Menšina, ktorá nevie obety prinášať, nezaslúži aby žila!“ SLOVÁCI, KATOLÍCI! Zapamätajte si to! Potrebujem mecénov! Katolícku tlač si musíme vybudovať sami! Tí, ktorým Boh dal väčšiu hojnosť pozemských darov, nech sa prihlásia za zakladajúcich členov Spolku sv. Vojtecha v Uhorsku...““.²¹ K tomu sa pridružili reklame viac-menej súvisiace s činnosťou Spolku, napr. ponuka *Jednotného katolíckeho spevníka* s dôležitým dôvetkom: „*Vdôst. pánov farárov a pánov kantorov prosíme: Zaveďte všade Jednotný katolícky spevník. Nechže sa ozývajú naše kostoly jednotným slovenským spevom! Nechváľme sa cudzím perím! Spievajme len naše originálne cirkevné piesne z Jednotného katolíckeho spevníka!*“.²² Podobne: „*Čítajte PRAMENĚ / spoločenský, obrázkový časopis / Vychádza 1. a 15. každého mesiaca*“, ďalej: „*Pýtajme si všade Kalendár Svätovojeťský! Cena kalendára pre nečlenov je 1.50 P. Členovia dostanú kalendár a dve podielové knihy tiež len za 1.50 P. Aby ste si zaistili lacný kalendár, vyplňte prihlášku a zaplaťte zápisné 4.- P*“.²³ Podobne pre Spolok bolo

²⁰ Gy. Benczúr (pôvodom níredhátsky Slováč) patril k pilierom maďarskej historickej maľby v 19. storočí.

²¹ Svätovojeťský kalendár pre katolíckych Slovákov v Uhorsku. 1942. Roč. 1, 1941, s. 104.

²² Svätovojeťský kalendár pre katolíckych Slovákov v Uhorsku. 1942. Roč. 1, 1941, s. 49.

²³ Svätovojeťský kalendár pre katolíckych Slovákov v Uhorsku. 1942. Roč. 1, 1941, s. 109.

dôležitá apelatívne propagovať vlastné kníhkupectvo: „*Ked' chcete kúpiť: pátričky, sv. obrázky, sošky, medajlonky a iné náboženské predmety, obráťte sa na KNÍHKUPECTVO SPOLKU SV. VOJTECHA V UHORSKU* (...) *Podporíte tým náš Spolok a pomôžete vybudovať v Uhorsku baštu slovenskej – katolíckej tlače*“.²⁴ V kalendári na rok 1943 sa objavila aj reklama na Kníhkupectvo SAJÓ-VIDÉK (Potocsny) v Rožňave, s ktorým Spolok spolupracoval pri vydávaní kalendárov. Kalendár tiež obsahoval na vnútornej strane zadnej obálky reklamu na noviny *Slovenská jednota*: „...*denník tunajších Slovákov, oboznámi Vás so všetkými politickými, kultúrnymi a národnými otázkami*“.²⁵

Značný priestor dostala reklama knižnej kultúry, zvlášť v kalendári na rok 1943, napr. výzva, že najkrajším vianočným darom je slovenská kniha od SSVU, opakovaná výzva pre kňazov a kantorov zadovážiť si Jednotný katolícky spevník v rôznych knižných úpravách („*Nech zmiznú v našich kostoloch piesne pochybného pôvodu a bez umeleckej ceny!*“), ďalej, že „*do každej katolíckej domácnosti patrí slovenské Sväté písmo a Biblia v obrazoch*“, v štyroch zoznamoch Spolok odporúčal viacero kníh s imperatívom na pestovanie náboženského a národného povedomia: (1.) „*K prehĺbeniu svojho duševného života každý kresťan katolík si má prečítať nasledujúce diela...*“,²⁶ (2.) „*Každý povedomý Slováč má poznať krásy a vývoj svojej materčiny. Odporúčame hlavne tieto diela, ktoré by nemaly chýbať zo skrine ani jedného Slováka...*“,²⁷ (3.) „*Každý inteligentný Slováč mal by poznať aspoň základy hospodárskeho a sociálneho života, čo mu podajú nasledujúce*

²⁴ Svätovojeťeský kalendár pre katolíckych Slovákov v Uhorsku. 1942. Roč. 1, 1941, s. 191.

²⁵ Hlavnú redakciu a administráciu mali v Nových Zámkoch, neskôr od r. 1941 v Budapešti. Filiálky boli v Békešskej Čabe, Košiciach, Lučenci, Petrovci, Pivnici a v Sobrancech. Slovenská jednota vychádzala v r. 1939-1944.

²⁶ Huska: Pamätaj na Stvoriteľa v dňoch svojej mladosti, Bokor-Žilkovský: Život sv. Terezy, Villam: Život Panny Márie matky Ježišovej, Procházka: V spojení s prírodou, P. I. Mária: Kalvária a oltár, Janda: Podivné žriedlo veľkej sily, Kempis: Nasledovanie Krista, Šesták: Traja košičskí mučeníci.

²⁷ Vlček: Dejiny literatúry slovenskej, Zauner: Praktická príručka slov. pravopisu, Kurz slovenčiny (55 sošitov), Pravidlá slovenského pravopisu, Bednárík: Zvykoslovné pramene výtvarného prejavu slovenského, Cincík: Barokové fresky na Slovensku, Wagner: Profil slovenského výtvarného umenia, Wagner: Gotické tabuľové maliarstvo na Slovensku, Stanislav: Liptovské nárečia, Artbauerová – Schultz: Slov.-maď. a Maď.-slov. slovník.

diela...“,²⁸ (4.) *Knihy, ktoré by nemaly chýbať ani v jednej domácej knižnici...“* (teda praktické príručky pre domácnosť a záhradu).²⁹

Kalendár uverejnil aj reklamu slovenských bankových inštitúcií, a to Slovenskej hospodárskej banke, úč. spol. v Budapešti (s účastinnou istinou vyše 5 mil. P), ktorá mala filiálky v Nových Zámkoch, Lučenci a Košiciach, a Tatra banke v Bratislave. V kalendári na rok 1942 bol publikovaný celostranový oznam o vzniku Slovenskej hospodárskej banky na základe medzištátnej dohody medzi Maďarským kráľovstvom a Slovenskou republikou a ktorá patrila do záujmovej skupiny Slovenskej banky v Bratislave (vlastnila 80 % všetkých účastín): *„Tento ústav patrí medzi banky, oprávnené k devízovým obchodom a má teda možnosť prevádzať všetky bankové obchody tak v tuzemsku, ako aj do zahraničia a je v styku v prvom rade so všetkými peňažnými ústavmi na Slovensku. Cieľom a úlohou Slovenskej Hospodárskej Banky je predovšetkým prispieť k prehĺbeniu hospodárskych stykov medzi oboma susednými štátmi. Medzištátna dohoda určila túto banku za peňažný ústav slovenskej národnej skupiny v Maďarsku (zvýraznil M. K.) i dúfame, čo každý uvedomelý Slováč pochopí, že sa vo všetkých prípadoch má s dôverou obrátiť na tento ústav, nech už ide o uloženie prebytkov, poskytnutie pôžičky, či zahr. obchod“.*³⁰ Správca SSVU bol predsedom správneho výboru banky.

Najvýznamnejšou akciou Spolku v roku 1942 bolo prvé valné zhromaždenie (16.-17. aug.) spojené s púťou do Máriabesnyő (blízko Gödöllő), na ktorej sa zúčastnilo až 1 500 Slovákov z celého Maďarska. Omšu celebroidal rožňavský biskup M. Bubnič, ktorého na valnom zhromaždení zvolili za čestného predsedu. Vo svojom prejave biskup uviedol: *„Ohromné množstvo slovenského ľudu, ktoré prišlo dnes na toto valné shromaždenie, je dôkaz toho, že náš ľud chápe, že iba v spojení je sila. Nech nik nás nerozdeľuje na západných, východných, starých, mladých Slovákov. My všetci sme jední Slováci, dobrí občania štátu, ale pri tom žiadame, aby nás*

²⁸ Vašek: Sociálny katechizmus, M. V. J. Z.: Podnik – živý organizmus, Philadelphya: Kalkulácia v remeselníckych dielniach, Ďurčanský: Medzinárodná intervencia, Florek: Turč. Sv. Martin v stredoveku.

²⁹ Kunst: Sprievodca školskou záhradkou, Krýsl: Zakladanie sadov, Válek: Základný telocvik, Vyskup: Zdravotná biblia. In: Svätovojeťský kalendár pre katolíckych Slovákov v Uhorsku. 1943. Roč. 2, 1942, s. 148-149.

³⁰ Svätovojeťský kalendár pre katolíckych Slovákov v Uhorsku. 1942. Roč. 1, 1941, s. 135.

v našom slovenskom presvedčení a cite nik nehatil“.³¹

SSVU spolupracoval s ďalšími slovenskými katolíckymi spolkami vo vtedajšom Maďarsku – s Budapeštianskym katolíckym robotníckym kruhom slovenským (BKRKS) a Slovenským katolíckym kruhom (SKK) v Košiciach. Napríklad bol spoluorganizátorom „Vianočného stromčeka“,³² ktorý organizoval BKRKS v roku 1942, resp. neskôr fašiangového večierka, kde súčasťou programu bola i prednáška správcu SSVU Alexandra Horáka (Slovenské noviny, 27. febr. 1944). Horák údajne zbieral ľudovú slovesnosť v slovenských dedinách v okolí Budapešti a býval pozývaným hosťom na valných zhromaždeniach Budapeštianskeho katolíckeho robotníckeho kruhu slovenského v Budapešti. Slovenský katolícky kruh v Košiciach (predseda A. Harčar, podpredseda E. Böhm) mal oficiálne schválené stanovy 16. mája 1941, avšak pôvodne vznikol už roku 1932 a spočiatku po okupácii (1938) ho nová maďarská moc zakázala. Z pôvodnej spolkovkej pečiatky museli byť odstránení sv. Cyril a Metod a biskup Madarász potvrdil symboliku až po ich výmene za sv. Vojtecha. SSVU mal tri kníhkupectvá, okrem budapeštianskeho ďalšie v Nových Zámkoch a tretie v Košiciach (v Dome SKK, najskôr ako „Tatran“). Štvrté kníhkupectvo v Békešskej Čabe sa napokon nerealizovalo. Výstavy kníh organizovali aj v Šuranoch, Slovenskom Mederi a v Budapešti pre vysokoškolákov (Spolok slovenských vysokoškolákov).

Rok 1943 bol najpriaznivejším obdobím v krátkej histórii SSVU. Spolok začal vydávať mesačník *Dobrý Pastier* (od 1. 6. 1943 do 1. 12. 1944) s literárnou prílohou³³ a vybudoval vlastné vydavateľstvo, ktoré sa zameriavalo na vydávanie beletrie, ale aj vecnej a náboženskej literatúry a literatúry pre deti a mládež. Spolok napr. vydal historickú prácu A. Harčara *Historický význam protireformácie v Košiciach z roku 1604*. Papier potrebný na publikácie dostával SSVU zo Slovenska, na Slovensko posielal knihy vlastné spolu s knihami z vydavateľstva Slovenskej jednoty (vyše 20 titulov). Spolok organizoval duchovné cvičenia, púte a kultúrne podujatia. Predstavitelia Spolku a SKK zohrali aj stabilizujúcu úlohu, keď napomohli do istej miery urovnať vážne roztržky v radoch

³¹ Prvé valné shromaždenie SSVU, spojené s púťou do Máriabesnyó. In: Svätovojtešský kalendár pre katolíckych Slovákov v Uhorsku. 1943. Roč. 2, 1942, s. 123.

³² Slovenské noviny. Roč. 20, č. 52 (27. 12.), 1942, s. 2.

³³ Dobrý Pastier mal 8 tis. odberateľov a na Slovensko chodilo 160 exemplárov.

SSNJ na konci roka 1943 medzi predsedom E. Böhmom a generálnym tajomníkom J. Kelemenom.³⁴

Pripojením zabratých území – v úsilí Horthyho režimu rozšíriť územie krajiny (resp. navrátiť „svätoštefanskej korune“ Trianonom odobraté regióny) – získalo „vojnové“ Maďarsko niekoľko stotisíc obyvateľov nemaďarskej etnickej príslušnosti a medzi nimi desiatky tisíc Slovákov, s ktorými „tisícročná vlasť“ musela počítať. Napriek odporu svetských aj cirkevných maďarizátorov vytvorili sa organizačné štruktúry, ktoré preukázali schopnosť získať širšie vrstvy slovenského obyvateľstva v Maďarsku a podporiť ich národné povedomie. SSVU presvedčivo prejavil pozitívny vplyv na menšinový život maďarských Slovákov, a to napriek krátkemu obdobiu svojho pôsobenia, ktoré bolo ukončené koncom roka 1944 v dôsledku prelomových vojnových a politických udalostí.

Summary

Regarding the issues of the Society of St. Vojtech in the Kingdom of Hungary („The Society of St. Vojtech in Hungary“) / „Magyarországi Szent Adalbert Társulat“, 1941-1944)

“The Society of St. Vojtech in Hungary” was a nationally oriented confessional organization of Slovak Catholics in the Kingdom of Hungary. It originated from the former Society of St. Vojtech, created by Andrej Radlinsky in 1870. Due to the annexation of land in November 1938, “war-time” Hungary acquired several hundred thousand citizens of non-Hungarian ethnic origin including tens of thousands of Slovaks. These had to be reckoned with by the “thousand year old homeland”. Despite the resistance coming from religious as well as profane propagators of Magyarization, certain organizational structures were able to gather sizeable groups of Slovaks and raise their national awareness. The Society of St. Vojtech had a positive influence on the life of Slovaks living in Hungary, despite its short existence. The society ceased to function at the end of 1944 due to fundamental changes in the war situation and politics. The author deals in the study with the creation and the organization of the Society of St. Vojtech, as well as with its cultural activities and its cooperation with other organizations.

³⁴ Böhm sa usiloval upevniť svoje postavenie v čele strany, Kelemen zas ako vydavateľ Slovenskej jednoty presadzoval svoje prvenstvo hlavne vo financiách celého hnutia. „*Odmietavé stanovisko maďarských vládnych inštitúcií voči Dr. Böhmovi posilňovalo postavenie J. Kelemena, ktorý bol ústupčivejší a prispôbivejší. To boli osobné, ľudské príčiny rivality, ktorá ohrozovala úspešné napredovanie celého hnutia slovenskej menšiny*“. HARČAR, Anton: Žil som v Košiciach. Bratislava: Lúč, 2003, s. 257.

Roľnícke družstevníctvo na Slovensku, osobitne úverové, v podmienkach slovenskej korunovej meny a jeho osudy v prvých rokoch obnovenej ČSR*

PAVOL MARTULIAK

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Roľnícke družstevníctvo, ktoré má na Slovensku staré dobré tradície, prežívalo svoj rozkvet vo všetkých základných odvetviach najmä v rokoch 1. ČSR. Významnou mierou sa na tom podieľali družstevné peňažné ústavy, t. j. úverové družstvá centrálné združené v Ústrednom družstve v Bratislave ako aj jednotlivé regionálne centrály, *roľnícke vzájomné pokladnice*, jestvujúce vo väčšine okresných centier. Vývoj vnútropolitických a medzinárodných udalostí po Mníchove roku 1938 nepriaznivo vplýval na situáciu v roľníckom družstevníctve, k čomu navyše prispelo aj vynútené odstúpenie južnej časti Slovenska horthyovskému Maďarsku po Viedenskej arbitráži.¹ Centrálna vláda v Prahe pokračovala v snahe udržať si dovtedajší vplyv na družstevnú činnosť. V období po vyhlásení autonómie Slovenska došlo napr. k obmedzeniu výberu vkladov, k značnému zvýšeniu zvláštnej zárobkovej dane v družstvách, čím bola ich činnosť ekonomicky podlomená. Boli prijaté úpravy, ktoré obmedzovali zakladanie nových družstiev.²

Udalosťami na prelome rokov 1938 a 1938 bol slovenský kapitálový trh ako celok značne otrasený, čo nepriaznivo vplývalo aj na oblasť družstevnej sféry, menovite v úverovo-finančnej oblasti. Zmena štátoprávneho usporiadania po 6. októbri 1938 si vyžadovala prípravu na decentralizáciu aj v oblasti emisného bankovníctva. Odzrkadlilo sa to aj

* Štúdia je výstupom z riešenia grantovej úlohy VEGA č. 1/0470/08 : Vývoj korunovej meny na území Slovenska od jej vzniku po súčasnosť.

¹ O dôsledkoch okupácie územia Slovenska – bližšie MARTULIAK, P.: Roľnícke úverové družstvá v dejinách Slovákov a ich vývoj od zavedenia korunovej meny do 2. svetovej vojny. In: ACTA HISTORICA NEOSOLIENSIA TOMUS 11, Katedra histórie FHV UMB, Banská Bystrica 2008. ISBN 1336-9148, s. 196-197.

² Pozri napr. Nariadenia vlády R ČS č. 256/1938, č. 340/1938 alebo Vyhlášku MF č. 236 z 18. 10. 1938 o obmedzení výplat vkladov.

v názve centrálnej banky na Národnú banku Česko-Slovenskú (NBČ-S). Zástupcovia Slovenska v jej vedení predložili návrh na primerané zastúpenie, vrátane postu viceguvernéra, ktorý aj získali, keď bol do tejto funkcie po 20. februári 1939 vymenovaný JUDr. Jozef Fundárek. Viac sa im do rozpadu ČSR nepodarilo dosiahnuť.

Nové obdobie v dejinách slovenského bankovníctva nastalo až vznikom Slovenskej národnej banky v prvých dňoch po vyhlásení Slovenského štátu. Prvým krokom k jej vytvoreniu bolo opatrenie ministra financií Mikuláša Pružinského, ktorý hneď po prijatí a vyhlásení samostatnej štátnosti 14. februára 1939, poveril J. Fundárka, ako vládneho dôverníka, dozorom nad bratislavskou filiálkou NBČ-S. Tejto filiálke boli vzápätí na prechodnú dobu zverené úlohy emisného ústavu, s výnimkou práva vydávať nové platidlá a boli jej podriadené všetky filiálky NBČ-S na Slovensku. Slovensko sa tým z právneho aspektu stalo samostatnou menovou oblasťou a začalo uskutočňovať samostatnú úverovú i devízovú politiku. Nový emisný ústav, Národná banka Slovenska (NBS) bol uzákonený vládnym nariadením s mocou zákona č. 44 Sl. Z. zo dňa 4. apríla 1939.³

K hlavným úlohám SNB patrila starostlivosť o stálosť meny, úprava celkového platobného styku, poskytovanie úverov národnému hospodárstvu a výlučné právo vydávať v novom samostatnom štáte bankovky. Aj vydávanie štátnych mincí bolo možné len po dohode so štátom. Prvým guvernérom SNB sa na návrh M. Pružinského stal uznávaný národohospodár, finančník a pedagóg, profesor Imrich Karvaš, ktorý súčasne zastával i ďalšie významné štátne funkcie. Za viceguvernéra vláda menovala prof. J. Fundárka. Od činnosti, hospodársko-finančnej aktivity a pôsobnosti SNB v období po vzniku samostatného štátu a zavedení novej meny, bola do značnej miery závislá aj činnosť družstevných finančných ústavov.

Menová rozluka sa začala zavedením novej slovenskej meny vládnym nariadením č. 45 zo dňa 4. apríla 1939. Začalo sa s pretlačou vybraných nominálov sto, päťsto a tisíc korunových čs. bankoviek s nápisom *SLOVENSKÝ ŠTÁT*. Bankovky ostatných hodnôt postupne nahradzovali

³ MAZÚR, M.: *Činnosť Slovenskej národnej banky v rokoch 1939-1945*. Podiel slovenských národohospodárov na príprave SNP. Banská Bystrica. M SNP.1999. ISBN 80-88976-04-9, s. 33.

vlastné slovenské platidlá, zatiaľ tlačené v Prahe. Dočasne platili aj československé mince, ktoré onedlho vymenili slovenské, razené v Kremnici. Slovenská koruna (Ks) sa delila na 100 halierov. Jej hodnote zodpovedalo 31,21 mg zlata. Vzájomný pomer slovenskej a protektorátnej koruny (K) stanovili na 1:1.⁴ Od 6. apríla 1939 sa všetky knihy a účty slovenskej štátnej správy, súkromného sektora a tiež jednotlivých družstiev na území Slovenského štátu viedli v slovenských korunách.

Ďalší vývoj organizácie družstevníctva po vyhlásení samostatnosti Slovenského štátu a zavedení slovenskej meny, charakter a postavenie družstiev predurčilo Vládne nariadenie číslo 85 zo dňa 2. mája 1939, ktorým sa mala upevniť jeho centralizácia, zodpovedajúca záujmom a podmienkam nového štátu. V súlade s týmto opatrením sa malo od 1. júla 1939 každé úverové družstvo pričleniť k niektorému družstevnému zväzu na Slovensku a podrobiť jeho revízií. Takéto družstevné centrály predstavovalo hlavne Ústredné družstvo v Bratislave, potom Zväz roľníckych vzájomných pokladníc v Bratislave a tiež Zväz živnostenských úverných ústavov a družstiev v Bratislave. Pre všetky nemecké družstvá na Slovensku, t. j. väčšina členov ktorých bola nemeckej národnosti, sa v súlade s Vládnym nariadením č. 86/1939 zriadila samostatná družstevná centrála Zentralverband deutscher Genossenschaften ktorá mala rovnocenné postavenie so slovenskými družstevnými zväzmi.

Úlohou družstevných centrál bolo sledovať a kontrolovať činnosť a hospodárenie družstiev v súlade so záujmami štátu, ktorý si takto zabezpečil nad družstvami priamy dohľad. Podľa nariadenia vlády č. 111/1939 si štát ponechal vo svojich rukách i kompetenciu schválenia vzniku a rozpustenia družstva na návrh centrály, prostredníctvom Ministerstva vnútra alebo, pri všetkých peňažných ústavoch, teda i pri úverových družstvách Ministerstvo financií. Na vlastné trovy bolo povinné každé družstvo podrobiť sa raz ročne kontrole revízorov príslušnej centrály. Slovenské družstevné podniky, odchované na starých, demokratických tradíciách aj v nových podmienkach naďalej plnili svoju ušľach-

⁴ MAZÚR, M.: *Činnosť Slovenskej národnej banky v rokoch 1939-1945*. S. 37. KAČKOVIČOVÁ, M.: *Menové reformy v 20. storočí*. Eudia, peniaze, banky. Bratislava: NBS, 2003. ISBN: 80-8055-432-9. s. 391.

tilú úlohu a väčšina z nich dosahovala potom aj v ťažších vojnových podmienkach sústavnú prosperitu.

Prehľad o slovenských roľníckych družstvách a družstevných zväzoch v Slovenskej republike koncom roku 1943 prináša tabuľka 1.⁵

Tabuľka 1.

č.	družstevný zväz	počet družs. zväzov	poč. exp.	poznámka
1.	Zväz RVP	58		
2.	Zväz hospodárskych druž.	862	16	144 skladov
3.	Zväz mliekarských družs.	43		200 mliekarní
4.	Sväzovoc	209		
5.	Družstvo hosp.lihovarov	67		12 z nich v poslednej kampani nepracovalo
6.	Nupod	922	10	
	SPOLU:	2161	26	

Ako o tom svedčia údaje tabuľky, roľnícke družstvá združovalo šesť družstevných zväzov. Tieto zabezpečovali organizačné ekonomicko-finančné, obchodné, zásobovacie, dopravné a ďalšie dôležité otázky 2161 družstiev a starali sa o ich priaznivé ekonomické napredovanie. Okrem Zväzu RVP ich kontrolno-reviznú činnosť zabezpečovalo Ústredné družstvo v Bratislave.

Na prvom mieste, čo do počtu členských družstiev, stál **NUPOD** (nákupná ústredňa potravných družstiev), vo funkcii obchodnej centrály potravných družstiev. Družstvá zásoboval zo svojich desiatich expozítúr (D. Kubín, Chynorany, Kežmarok, Michalovce, Nové Mesto nad Váhom, Prešov, Tisovec, Trnava, Zvolen, Žilina), ktoré len v roku 1943 dosiahli obrat takmer 301 mil. slovenských korún. NUPOD mal viacero podnikov, napr. mlyn, hydinársku farmu i autodieľňu v Trnave, skláraň v Krupine, skleníky v Zohore, pálenicu vo V. Šenkviaciach a pod. Jeho expozitúry v r. 1943 vykázali obrat vo výške 309, 883 874 Ks.⁶

V poradí druhým, podľa šírky členskej základne, bol **Zväz hospodárskych družstiev**. Táto centrála pritom dosahovala najväčšiu obchodnú tržbu (napr. v obchodnom roku 1942/43 1 407 085 709 Ks). K

⁵ Tabuľka je zostavená podľa údajov SNA, f. F. Houdek, škat. 27.

⁶ Slovenský hospodár r. 1944, 1.7. 1944, s. 202.

ZHD bolo pričlenených 15 skladištných družstiev so 145 skladmi. Nedostatočnú sieť skladištných družstiev doplnil 16 vlastnými expozitúrami so 144 skladmi a 42 železiarskymi obchodmi.⁷

SVAZOVOC (Zväz ovocinárskych družstiev), bol v tomto poradí tretím. Jeho početnú členskú základňu (209 členov s 1 828 členskými podielmi) tvorili 4 ďalšie družstevné zväzy, dve ovocinárske so 60 členmi, pestovateľmi ovocia, dve zeleninárske a dve vinohradnícke družstvá, 13 družstevných liehovarov, 125 produkčných pestovateľských páleníc.⁸

Spoločnú obchodnú organizáciu družstevných i súkromných liehovarov predstavovalo **Družstvo spoločných liehovarov**. Od nich preberalo a speňažovalo všetok vyrobený lieh. Členským liehovarom dodávalo rôzne hospodárske potreby. S družstvom úzko spolupracoval **Zväz družstevných liehovarov, škrobární a sušiarňí**, organizovaný na spolkovom základe. Mal za úlohu vykonávať technický dozor nad družstevnými liehovarmi, menovite nad ich zariadením a výrobou.

Ďalších 43 družstiev tohto druhu bolo združených vo **Zväze mliekarských družstiev**. Kvôli skutočnosti, že zväz nemohol speňažovať mliekarské výrobky svojich členských družstiev, venoval sa len prevádzke svojich vlastných podnikov. Za podpory štátu budoval sieť mliekarní. V ich obvodoch sa zriaďovali zberne mlieka, ktorých bolo vyše 200. Zväz mal svoje podniky pre mliečne výrobky vo Zvolene, v Banskej Bystrici, Hontianskych Tesároch, Topoľčanoch, Zlatých Moravciach, Spišskej Novej Vsi, Michalovciach, v Jurgove a Liptovskom Sv. Mikuláš. Tieto podniky len v roku 1943 spracovali takmer 8 mil. l mlieka.⁹

Mimoriadne významné poslanie v roľníckom družstevníctve na Slovensku plnil **Zväz roľníckych vzájomných pokladníc**. Išlo o revízne a peňažné ústredie 58 roľníckych pokladníc, ktoré jestvovali vo väčšine okresných sídel. O význame tohto zväzu svedčí aj skutočnosť, že koncom roku 1943 vykazoval svoj bilančný úhrn 624, 541 829 Ks. V tomto období zväz financoval celý rad záujmových podnikov, vrátane družstevných, medzi nimi tiež i Zväz hospodárskych družstiev, Zväz mliekarských družstiev, ale aj Slovpol, Sedliacku banku so svojimi podnikmi

⁷ Slovenský hospodár r. 1944, 1.7. 1944, s. 202.

⁸ Hospodársky obzor 1. 6. 1944, s. 172.

⁹ Hospodársky obzor 1. 6. 1944, s. 173.

a pod.¹⁰

Významnú rolu menovite v úverovej oblasti, najmä na vidieku plnili aj po zavedení slovenskej meny ďalšie početné družstevné finančné podniky, **úverové družstvá**. Na konci roka 1943 dosahoval počet týchto družstiev na Slovensku 800. Z hľadiska organizačno-revíznej činnosti sa sústreďovali pri Ústrednom družstve a a Zväze roľníckych pokladníc.

Prehľad o roľníckych družstvách na Slovensku pri ÚD ku koncu roka 1943 a ich aktivite, prináša tabuľka č. 2.

Tabuľka 2.

Družstvá na Slovensku, podliehajúce revízii a kontrole ÚD v Bratislave k 31. decembru 1943.¹¹

<i>Družstvá</i>	<i>Počet družstiev</i>	<i>Počet členov</i>	<i>Bilančný úhrn, výška vkladov, tržba v Ks</i>
Úverové	800	161 136	637 236 032 (viaz. vklad)
Roľ. vzáj. pokladn.	58	119 164	987 000 000 (bilanč. úhrn)
Potravné	884	180 000	500 000 000 (ob. tržba)
Skladištné	14	14 106	chýbajú údaje
D. pre sprac. ovocia	18	400	" "
Družst. liehovary	67	5 564	" "
Mliekarské	48	4 076	" "
Rozličné roľnícke	37	4 850	" "
Rozličné neroľnícke	38	chýb. údaje	
S p o l u	1964	489 296	

Ako o tom svedčia údaje tabuľky, počet roľníckych družstiev na Slovensku na prahu roku 1944 dosiahol bežmála dvojtisícový stav. Počet ich členov vykazoval úctyhodný takmer pol milión. Keď k tomu pripočítame rodinných príslušníkov členov, dôjdeme k záveru, že viac ako polovica obyvateľov tri a pol miliónového Slovenska bola zviazaná s roľníckym družstevníctvom, prostredníctvom aspoň jedného z uvedených družstiev.

Na hospodárskom zveľaďovaní slovenského vidieka aj v zložitých pomeroch 2. svetovej vojny, pravda v tesnej spolupráci s jednotlivými družstevnými zväzmi, malo naďalej významný podiel Ústredné družstvo v Bratislave, stále ako vrcholná kontrolno-revízna centrála. Na or-

¹⁰ Tamtiež.

¹¹ Slovenský národný archív f. F. Houdek, škat. č. 27.

ganizovaní a vykonávaní tejto činnosti sa v roku 1943 podieľalo 118 zamestnancov ÚD. medzi úverovými družstvami bolo počas revízií v uvedenom roku zistených len 14 takých, ktoré mali stratovú bilanciu a 153 z nich nevykazovalo zisk. Celkový účtovný obrat v týchto družstvách dosiahol sumu vyše 8 miliárd Ks.¹²

Nemecké revízne ústredie na Slovensku *Zentralverband* združovalo nemecké roľnícke i nerolnícke družstvá. Do konca roku 1942 k nemu pričlenili dva družstevné obchodné a organizačné zväzy a 130 družstiev. Revíznym ústredím pre **nerolnícke slovenské družstvá** bol stále **Živnozväz**. Koncom roku 1942 k nemu patrilo 71 peňažných a 148 nepeňažných družstiev, spolu teda 219 slovenských družstiev.¹³

V spolupráci s ÚD, sa jednotlivé zväzy starali aj o kultúrno-osvetovú a vzdelávaciu činnosť. Naďalej vydávali dvakrát mesačne tradičné periodiká, *Hospodársky obzor* a *Roľnícke noviny*. Družstevné vydavateľstvo a kníhkupectvo každým rokom vydávalo viac druhov kalendárov. Okrem týchto periodík, len v r. 1943 vydalo 13 kníh. Kvôli lepšej propagácii družstevnej, odbornej literatúry, ale i beletrie, otvorilo obchod s knihami a papiernictvom v budove ÚD. O výchovu družstevného dorastu sa naďalej starala Vyššia hospodárska škola družstevná v Bratislave, kde každoročne končilo štúdium viac ako 20 odborne dobre pripravených absolventov. V mnohých obciach na Slovensku až doteraz slúžia na obchodnú či kultúrnu činnosť, služby alebo ďalšie verejné účely, *družstevné domy*, ktoré prostredníctvom stavebných družstiev vybudovali ešte v období 1. Slovenskej republiky jednotlivé družstvá a družstevné zväzy, vrátane ÚD.

Osobitne významnú a záslužnú rolu hralo slovenské družstevníctvo v čase ozbrojeného protifašistického vystúpenia – Slovenského národného povstania. Predstavitelia viacerých slovenských družstiev, najmä potravných, odchovaní na tradičných humanistických zásadách, poskytovali, už dávno pred vypuknutím Povstania, pomoc utečencom z nemeckého zajatia alebo z koncentračných táborov, ale aj príslušníkom ďalších skupín ľudí, politicky prenasledovaných režimom.

Viaceré družstvá, najmä potravné, poskytovali takúto pomoc už od jari 1943. Išlo najmä o družstvá v Novákoch či Baľovanoch, vo Valči v

¹² *Hospodársky obzor*

¹³ SNA fond ÚD, škat. 1387.

Turci, či v obciach Radvaň nad Laborcom, Papín, Vyšná Jablonka, Vyšný Hrušov v oblasti Humenného, viacero družstiev v okrese Prešov, Trenčín, na Horehroní a pod. Veľký podiel na tomto zásobovaní mal Zväz hospodárskych družstiev a v prvom rade jeho expozitúry v Martine, Banskej Bystrici a v Rimavskej Bani.¹⁴

Mnohí predstavitelia a zamestnanci vidieckych družstiev, ale aj vo vedení družstevných centrál v Bratislave, boli už v čase vzniku SNP, zapojení do ilegálneho protifašistického odboja. Dôverný obežník od pracovníka ÚD ich v polovici augusta upozornil, že sa pod rôznymi zámienkami majú stiahnuť z Bratislavy na stredné Slovensko. Po vzniku SNP bolo družstevníctvo organizované z dvoch centier, z ktorých jedným bola Bratislava a sídlom druhého bola Banská Bystrica alebo Zvolen.

Družstvá ktoré jestvovali na povstaleckom území spravidla dostávali smernice zo svojich dočasných centrál v Banskej Bystrici a vo Zvolene. Z hľadiska odboja bolo dôležité na tomto území zachovať jednotu družstiev pod správou Ústredného družstva, ktoré malo svoje obvodové úradovne vo Zvolene a potom tiež v Tisovci. Delegáciu popredných predstaviteľov družstevných centrál (O. Gregor, J. Lojzo-Macek, O. Piar, L. Poláček) zástupcovia SNR v Banskej Bystrici prijali s otvorenou náručou. Poverenie pre priemysel živnosti a zásobovanie poverilo Ondreja Gregora rozhodnutím č. 2801/IV - 1944 zastupovať NUPOD a rozhodnutím č. 578/1944 ho poverilo zastupovať ÚD. Bolo treba určiť centrum vrcholnej družstevnej organizácie na základe právnych noriem. Pretože ÚD malo pôvodne filiálku vo Zvolene, ktorá ešte nebola na krajskom súde "vymazaná" z evidencie, obnovili jej činnosť. Filiálka ÚD, ako vrcholná družstevná centrála na povstaleckom území mala teda aj oficiálne potvrdené sídlo vo Zvolene pri expozitúre NUPODu. Tak bola splnená úloha udržať úverové, potravné a iné družstvá, vrátane roľníckych vzájomných pokladníc na povstaleckom území v rámci Ústredného družstva, zvolenská centrála ktorého im mohla vydávať priame organizačné pokyny na zabezpečovanie materiálnej pomoci Povstaniu.¹⁵

Kvôli zabezpečeniu výživy obyvateľstva na povstaleckom území

¹⁴ MARTULIAK, P.: *Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva*. NITRA AGROINŠTIÚT 1995. 231 strán. ISBN 80-7139-028-3, s. 117-118.

¹⁵ Hospodársky obzor: 1. 8. 1945, s. 111 a HO 14. 9. 1945, s. 30, 60.

bol prvoradou úlohou výkup obilia a postupne i ďalších produktov poľnohospodárskej výroby. Táto povinnosť pripadla v spolupráci s ÚD a ďalšími družstevnými centrálnami na strednom Slovensku, hlavne popredným činiteľom Zväzu hospodárskych družstiev expozitúry v Banskej Bystrici. Na prvej porade hospodárskych činiteľov na povstaleckom území 1. septembra 1944 vydal intendant povstaleckej armády mjr. Snopko príkaz správcovi banskobystrickej expozitúry (Eugen Kysel'), poverenie zorganizovať výkup obilia na celom území Slovenska, obsadenom povstaleckým vojskom. Pod patronátom zástupcov SNR sa na porade doriešili všetky základné podmienky výkupu. Obratom sa vyhotovili obežníky pre ONV, ktoré ich ihneď rozoslali na príslušné notárske úrady, prípadne MNV, a 4. septembra sa výkup skutočne spustil.¹⁶

Vážne problémy začalo vyvolávať financovanie obilia. Aby roľníci nemali strach, že im obilie *rekvirujú*, bolo sa treba vyhnúť len potvrdenkám a pri výkupe platiť hotovými peniazmi. Zväz hospodárskych družstiev vyriešil aj túto otázku. Z jeho iniciatívy vzišiel písomný príkaz, podpísaný J. Ursíny, na prevzatie prvých finančných prostriedkov z Národnej banky v Banskej Bystrici vo výške 3, 400 000 Ks. Túto zálohu doručili úradníci zväzu za vojenského sprievodu ihneď v noci vykupovačom, cestou príslušných finančných ústavov. Ďalšie peniaze pre výkup obilia a ďalších produktov si zväz zadovážil najmä prostredníctvom Roľníckej vzájomnej pokladnice v Banskej Bystrici.

V podmienkach, keď sa už nedalo zabezpečiť spojenie s kompetentnými hospodársko-obchodnými centrálnami v Bratislave, Poverenictvo pre veci hospodárske a zásobovanie poverilo prípisom č. 47/44 zo 6. októbra 1944 expozitúru Zväzu hospodárskych družstiev (ZHD) v Banskej Bystrici zastupovaním bratislavskej centrály zväzu.

Vďaka pomoci niektorých komisárov a vykupovačov aj z iných družstiev, táto revolučná centrála ZHD, ústredne riadila a organizovala výkup. Prostredníctvom svojich expozitúr v Rimavskej Bani, Krupine a Zlatých Moravciach, ako aj Roľníckeho skladištného družstva v Turčianskom Sv. Martine a Lovinobani združovala svoje *jednotky*, ktoré vykúpenými produktmi priamo zásobovali povstanie. Predstavitelia *revolučnej centrály* Zväzu hospodárskych družstiev (J. Dřimal, P. Trubócy, O. Sršeň, J. Zdút-Šťastný a E. Kysel') boli súčasne úradníkmi Poverenictva pre veci

¹⁶ Hospodársky obzor 1. 9. 1945, s 176.

hospodárske a zásobovanie.¹⁷

Banskobystrická centrála ZHD, počas necelých dvoch mesiacov, vykúpila od roľníkov na území okresov stredného Slovenska asi 834 vagónov obilia, 100 vagónov zemiakov, 100 vagónov sena, 100 vagónov slamy, 5 vagónov strukovín, pol vagóna maku. Roľníci tu odpredali vyše 6 000 ks hovädzieho dobytku, takmer 130 teliat, vyše 800 ošipaných a v októbri v okresoch Zvolen a Banská Bystrica ešte vyše 1 300 ks oviec. Okrem toho roľníci dodali pre výkup vyše 1 mil. l mlieka. Zväz mliekarní poskytol armáde a partizánom, 11 železničných vagónov tavených syrov, 2,5 vagóna masla, 37 527 kg syrov a bryndze.¹⁸

Významnou mierou pri výkupe obilia pre potreby SNP prispievali aj RVP, ako v jadre povstalecké územia tak i v okolitých regiónoch. V regióne Turca bola k dispozícii družstevná finančná centrála Roľnícka vzájomná pokladnica v Turčianskom Sv. Martine, riaditeľom ktorej bol známy účastník odboja Ján Galanda. Táto mala kryť obilný úver pri výkupe až do výšky 12 mil. SK.¹⁹

Zväz hosp. družstiev i ďalšie družstevné organizácie, boli, popri výkupe týchto produktov a ich dodávkach povstaleckej armáde a partizánom poverené aj mletím obilia vo vlastnej réžii a distribúciou múky ako aj ďalších potravinových článkov civilnému obyvateľstvu. Zároveň bolo treba dislokovať zásoby do bezpečnejších miest.

V priebehu krátkeho času sa vybuďovala celá sieť odľahčovacích skladov od modrokamenskej oblasti pokračujúc osou Zvolen – B. Bystrica – Červená Skala a odtiaľ do ďalších gemersko-malohontských centier. Pri ústupe povstaleckého vojska bolo treba tieto zásoby evakuovať na nové miesta. Je známy ich obrovský význam pre povstalcov, ale i hladujúce civilné obyvateľstvo horských povstaleckých oblastí po potlačení povstania.

Družstevné sklady boli vo viacerých obciach rozmiestnené ďalej od hlavných dopravných centier, a preto mnohé z nich zostali uchránené pred nemeckou armádou. Ich zásoby boli po potlačení povstania sčasti rozdelené civilnému obyvateľstvu a partizánom (napr. v B. Bystrici a

¹⁷ MARTULIAK, P.: *Podiel slovenských hospodárskych družstiev na protifašistickom odboji a SNP*. Zborník 2005. Múzeum SNP Banská Bystrica, 2005. ISBN80-88945-85-2, s. 102.

¹⁸ Hospodársky obzor 1. 9. 1945, s. 138. HO 14. 10. 1945, s. 193.

¹⁹ A M SNP, fond VII. Prír. 4. A 65{77, ev. 4. A 3278, k.7.

okolí, Podbrezovej, Vajaskovej, Brezne, Polomke, Kokave nad Rimavicou, Klenovci). Niektoré sa zachovali takmer nedotknuté až do prechodu frontu a využili sa pri zásobovaní obyvateľstva na oslobodenom území (napr. Malý Krtíš, Modrý Kameň a p.).²⁰

Početné roľnícke družstvá, ktoré sa nachádzali mimo povstaleckého územia boli nadmieru solidárne s družstvami banskobystrickej oblasti. Keď stratili možnosť priamo pomôcť povstaniu, mnohé z nich poskytli príkladnú pomoc partizánom alebo vojakom po porážke povstania. Významnú pomoc povstalcov aj v iných regiónoch zabezpečovali mnohé potravné družstvá. Tovar brali nielen z expozitúr NUPODu, ale si ho privážali aj vlastnými povozmi, pretože NUPOD prestal disponovať vlastnými autami. Podľa svojich možností sa do pomoci povstaniu zapojili, hoci menej intenzívne, aj mimo jadra povstaleckého územia i ostatné druhy družstiev. Príkladnou bola aktivita pracovníkov Roľníckeho skladištného družstva v Martine ako bol Jozef Jesenský-Danké z Kalníka, Jána Koričanský z Koštian, Jána Kuzma z Martina a ďalší, ktorí vedno so správcom objektu Ondrejom Gulisom zabezpečovali prísun obilia do skladov družstva z juhu Slovenska a distribuovali ho do mlynov a pekární, aby z neho mohli piecť chlieb pre povstalcov.²¹ Preberali tiež zásielky zásob potravín, ošatenia a obuvi pre partizánov, zbierky ktorých organizovala odbojová skupina Justícia okolo Vojtecha Roba v Bratislave.²² Pri ústupe povstalcov z Turca potom zabezpečovali prísun zásob skladov družstva do Banskej Bystrice, aby sa nedostali do rúk nacistov. Mnohí družstevní pracovníci sa za túto podporu ocitli vo fašistických koncentrákoch alebo boli popravení. Roľnícke družstevníctvo malo bezpochyby prioritný podiel na zásobovaní Povstania.

Zmena politických pomerov na území Slovenska po prechode frontu, ktoré súviseli s porážkou fašizmu a obnovou česko-slovenského štátu, vytvárali nové podmienky pre rozvoj široko rozvetvenej družstevnej rodiny. Roľnícke družstevníctvo stálo v tejto novej situácii pred

²⁰ MARTULIAK, P.: *Podiel slovenských hospodárskych družstiev na protifašistickom odboji a SNP...*, s. 103.

²¹MARTULIAK, P.: *Hospodárske zabezpečenie protifašistického odboja a SNP v Turci*. M. Uhrin a kol.: II. slovenská partizánska brigáda M. R. Štefánika v Turci. Banská Bystrica, Múzeum SNP 2009.182 s. ISBN 978-80-970238-0-5, s. 158.

²² Spomienka V. Roba. In : Zborník: Z minulosti a prítomnosti Turca. Martin. OSVETA. 1974, s. 129.

ďalšími vážnymi a zodpovednými úlohami. Bolo treba upevniť vnútornú organizáciu družstiev. Celkový ich charakter i štruktúru, osobitne na prinavrátenom území južnej časti Slovenska, bolo potrebné prispôbiť novovzniknutým pomerom a podmienkam.

Vážne úlohy očakávali družstevníctvo pri riešení hospodárskych problémov pri obnove krajiny a najmä a hlavne v oblasti zásobovania obyvateľstva i armády potravinami a základným spotrebným tovarom. Bolo treba obnoviť a udržiavať všetky demokratické zásady a tradície družstevníctva.

Svoju činnosť na oslobodenom území Slovenska, hneď po prechode frontu, obnovilo Ústredné družstvo i Zväz hospodárskych družstiev. Menovite ZHD si našiel svoje miesto v hospodársky zničených a rozvrátených končinách Slovenska. Dekrétom SNR č. IV/522/1945 bol už dňa 14. februára ZHD poverený výhradným právom výkupu všetkých poľnohospodárskych produktov na celom území Slovenska.

S centrálou v oslobodených Košiciach sa ZHD ujal hlavnej úlohy, zásobovať hladujúce obyvateľstvo mnohých zničených obcí, ale aj časť našej a sovietskej armády. Jej splnenie sťažovala najmä rozvrátená železničná doprava, zničené cesty, nedostatok áut, zničené a vyrabované sklady. K tomu pristúpili po prechode frontu neusporiadané pomery v politicko-správnej oblasti.

Za pomoci jednotlivých miestnych národných výborov, často i milície, či Národnej bezpečnosti, pracovníci ZHD a NUPODu organizovali výkup obilia. V snahe zabrániť *čiernemu obchodu* či rôznym nečistým špekuláciám, nie vždy rešpektovali tie najdemokratickejšie zásady i v oblasti výkupu. Distribúcia obilia a múky podľa prídellového (lístkového) systému bola v kompetencii okresných národných výborov, ktoré ju, do oslobodenia celého územia opäť zabezpečovali hlavne prostredníctvom III. centrály ZHD v Košiciach. Svoje sklady poskytol ZHD i pracovníkom medzinárodnej organizácie UNRRA, ktorá v povojnovom období taktiež významne prispela k zásobovaniu nášho obyvateľstva najmä potravinami.

Ku konsolidácii hospodársko-sociálnych pomerov primerane prispievali aj ostatné družstevné centrály, ktoré organizačne podliehali ÚD. Svoju činnosť zaktivizovala onedlho po oslobodení mesta aj hlavná kontrolno-revízna centrála Ústredného družstva v Bratislave.

Do Košíc sa začiatkom februára 1945 presťahoval aj menový úrad, ktorý mal suplovať funkcie centrálnej banky na oslobodenom území až do obnovy činnosti Národnej banky československej (NBČS). Ministerstvo financií Československej republiky vydalo v apríli 1945 príkaz filiálkam SNB na začatie činnosti pod názvom Československý menový úrad. Tak v priebehu pár mesiacov už po druhýkrát na území Slovenska spolupôsobili dve inštitúcie v oblasti centrálneho bankovníctva. Pritom sa SNB nevzdala svojej funkcie centrálnej banky na Slovensku a plnila ju až do čias svojho zániku.

K zániku Slovenskej národnej banky podstatnou mierou prispel dekrét prezidenta republiky č. 139 zbierky z 19. októbra 1945 o prechodnej úprave právnych pomerov NBČS, s platnosťou od 26. novembra. Od tohto dňa sa SNB stáva súčasťou Národnej banky československej a jej bývalé ústredie v Bratislave začalo pôsobiť ako Oblastný ústav pre Slovensko. Z právneho aspektu definitívne zaniká Slovenská národná banka až po februárovom puči a prevrate zákonom č. 38 Sb. Z. a n. zo dňa 18. marca 1948.

Slovenské družstevné finančné centrály postupovali v tesnej spolupráci so SNB do čias jej zániku, čo sa prejavilo napr. aj pri jednej z posledných veľkých operácií Národnej banky, ktorou bolo okolkovanie slovenských platidiel. Tento proces prebiehal od júla do septembra 1945, pričom vyvolal značnú paniku v radoch obyvateľstva, za účelom, stiahnuť z obehu maďarskú menu – pengő na južnom Slovensku a ďalších platidiel, nezákonne získaných z cudziny, ale hlavne **zavedenie jednotnej československej meny – koruny československej** (Kčs). Výmena, zavádzanie novej meny prebiehalo v dňoch 29. októbra až 4. novembra 1945 v pomere 1 Ks : 1 Kčs. Na túto menu prešli bez vážnejších problémov aj jednotlivé družstevné podniky.

Obdobie povstaleckých a oslobodzovacích bojov výrazne podlomilo činnosť všetkých druhov roľníckych družstiev na Slovensku. Najviac utrpeli potravné družstvá. Pritom počet družstiev v roku 1945, po prinavrátení odtrhnutých území, za uplynulé obdobie v porovnaní s rokom 1938 vzrástol. Do ÚD v roku 1945 patrilo šesť družstevných zväzov, ktoré mali 2 596 členských družstiev. Najväčší počet dosahovali potravné (1225) a úverové družstvá (925). Ďalej k nim patrilo 81 liehovarníckych, 60 mliekarenských, 21 ovocinárskych a zeleninárskych a 19

skladištných družstiev, 74 roľníckych vzájomných pokladníc, 39 rôznych ďalších roľníckych a 40 rôznych neroľníckych družstiev, ako aj niektoré ďalšie družstvá a právnické subjekty. Členská základňa týchto družstiev presahovala tri štvrté milióna členov.²³ V období po prechode frontu, bolo treba najprv ukončiť rekonštrukčné práce na družstevných objektoch. Potom viaceré družstvá pristúpili k výstavbe nových objektov. Do konca roku 1947 bola ukončená výstavba dvanástich družstevných domov. Ďalších 106 sa nachádzalo v štádiu rozostavanosti. V tomto smere družstvám išlo v ústrety aj Povereníctvo pôdohospodárstva a pozemkovej reformy (ďalej PPPR), ktoré viedol od r. 1946 dr. M. Kvetko.

Sieť jednotlivých roľníckych družstiev na Slovensku sa, počnúc rokom 1945 v nasledujúcich troch rokoch, aj napriek niektorým nepriaznivým vplyvom, sústavne rozrastala. Výnimku tvorili úverové družstvá, počet ktorých sa ustálil na pôvodnej hranici, ba v dôsledku ďalšieho vývoja zaznamenal mierny pokles. Zvýšil sa najmä stav prevádzkových a výrobných, čiastočne i nákupných odbytových družstiev. Názorný prehľad o tom prináša tabuľka 3.

Tabuľka 3.

Prehľad o roľníckych družstvách na Slovensku v r. 1946-1948.²⁴

Skupiny a druhy roľníckych družstiev	p o č e t družstiev		
	r. 1946	r. 1947	r. 1948
Úverové dr.a RVP spolu	1 033	933	921
Potravné družstvá	1 535	1 505	1 150
Prevádzkové družstvá	11	48	237
-z toho:poľnohosp.maj.		1	1
lesné družstvá	5	9	9
pasienk.družstvá	3	1	2
árendátor.družstvá		1	1
vodovod.družstvá		2	2
strojové družstvá	1	20	206
ostat.pomoc.družstvá		4	4
ostat.prevádzk.druž.	2	10	12
Výrobné družstvá	91	131	173
-z toho:dr.pre sprac. kameňa	2		
lanárske družstvá	2	1	2
mlyn.a pek.druž.	1	2	3
mliekár.družstvá	16	35	36

²³ MILOV, J.V.: *Slovenské družstevníctvo v prehľade*. Bratislava 1947, s. 18.

²⁴ Štatistická ročenka ČSR 1948 a Správa slovenského plánovacieho úradu 1949.

liehovar.družstvá	56	69	102
vinárske družstvá	2	1	6
druž.pre sprac. ovoc.a zel.	7	14	10
ostat.výrob.a poľn.dr.	2	9	10
Nákupné a odbytové druž.	37	39	52
-z toho:skladištné druž.	13	12	21
mliekár.odbyt.druž.	22	10	11
druž.pre speňať.doby.	1	15	18
ostat.poľnohosp.odbyt.dr.	1	1	1
ostat.poľnohosp.druž.		1	1
I N Ě DRUŽSTVÁ	171	248	293
Celkový počet roľníc. družstiev:	2 878	2 904	3 051

Tabuľka podáva svedectvo o tom, že celkový počet rôznych druhov roľníckych družstiev na Slovensku pred začiatkami ich socializácie presahoval tri tisícky.

Vývoj družstevníctva v podmienkach Slovenska začali krátko po vojne negatívne ovplyvňovať *Znárodňovacie* dekréty prezidenta Beneša. Najprv boli postihnuté družstvá v obciach s maďarským a nemeckým obyvateľstvom. Na základe dekrétu prezidenta republiky č. 108/1945 sa majetky družstiev v takýchto obciach konfiškovali v prospech štátu. V mnohých prípadoch išlo o družstvá, ktoré už existovali alebo vznikli v období I. ČSR a boli predvojnovými členmi ÚD a našich družstevných zväzov. Ich majetok preberal *Fond národnej obnovy*.

Boli to hlavne niektorí predstavitelia *Osídľovacieho úradu na Slovensku*, ktorí kládli prekážky pri obnove roľníckych družstiev v obciach na prinavrátenom území. Bránili v tom aj novým prisťahovalcom a to aj napriek tomu, že im vstup do družstva umožňoval zákon. Navyše propagovali medzi nimi *ľudové spotrebné družstvá*, ktoré by stáli mimo dosahu ÚD, ako jednotnej centrály.

Vzostup svojej činnosti v prvých dvoch rokoch po vojne zaznamenávala ešte hlavná družstevná centrála – Ústredné družstvo v Bratislave, predsedom ktorého sa opäť stal F. Houdek. Koncom roku 1946 malo 2 085 členov so 41 707 podielmi. Z toho 2 069 členov predstavovali družstvá. Ďalej to boli 4 právnické subjekty a 12 fyzických osôb. Pribúdala počet družstiev všetkých druhov, družstevných zväzov a úmerne vzrastal aj ich kapitál.²⁵

²⁵ MARTULIAK, P.: *Stopäťdesiat rokov slovenského družstevníctva....* s. 128.

Dôležitú súčasť roľníckeho družstevníctva predstavovali peňažné ústavy. Ich vklady k uvedenému termínu dosahovali výšku 1,86 mld. Kčs, cenné papiere 215 mil. Kčs a podielová účasť v družstevných podnikoch vyše 4 mil. korún. Rok 1946 sa pre ne skončil takmer s polmilionovým ziskom. Mali pritom 394 278 vkladateľov s priemerným vkladom 7 096 Kčs. Poskytovaním výhodných pôžičiek svojim členom sa významne podieľali najmä na procese povojnovej obnovy a na celkovej investičnej činnosti. Výstavbe a rekonštrukcii významne napomáhali 60 Roľníckych vzájomných pokladníc s 11 exozitúrami.²⁶

Prvý vážny otras zaznamenali peňažné ústavy, vrátane družstevných, realizáciou dekrétu prezidenta republiky č. 102/1945 Zb. o znárodnení bánk, ktorý upravoval koncentráciu finančných ústavov na zásadách *Košického vládného programu*. Ďalšie obmedzenia vyplývali aj z niektorých častí *Budovateľského programu vlády K. Gottwalda* a z niektorých úloh *dvojročného plánu*. Sem možno zaradiť napríklad úsilie o vytvorenie ústrednej štátnej inštitúcie *Všeobecné peňažné ústredie*. Doň mali odvieť svoje vklady všetky peňažné ústavy v štáte.

Vytvoreniu takejto centrálnej inštitúcie odolávalo slovenské družstevníctvo až do februárového prevratu r. 1948. Prijatím zákona č. 181/1948 Zb. z 20 júla 1948 a jeho realizáciou sa vytvorilo Ľudové peňažné ústredie v Bratislave. V ňom sa zlúčili organizácie ÚD, Zväzu roľníckych vzájomných pokladníc a Živnozväzu. Svoje *aktíva* i *pasíva*, vrátane väčšej časti agendy, previedli tieto družstevné zväzy na Ľudové peňažné ústredie. Niektoré druhy agend prevzala Tatra banka v Bratislave a Investičná banka.

Centrálnym ústredím *Ľudového peňažníctva* s celoštátnou pôsobnosťou sa stala Poštová sporiteľňa. Od 1. apríla 1949 sa s ňou spojilo aj Ľudové peňažné ústredie. Činnosť bývalých členov sa začala riadiť jednotnými celoštátnymi smernicami a finančným systémom. Týmto bolo vlastne dovŕšené znárodnenie všetkých finančných ústavov. Takto, po vyše sto rokoch od vzniku *Jurkovičovej prvej lastovičky*, na Slovensku **prestali existovať úverové družstvá**.

Pod dohľadom kontroly činnosti ÚD až do roku 1948 naďalej samostatne pracovali, aj **potravné družstvá** a ich zväzy - NUPOD a Veľkonákupná spoločnosť družstiev v Bratislave. Počas tejto doby sústavne

²⁶ STATISTICKÁ ROČENKA RČS 1947.

odolávali centralistickému monopolizačnému tlaku. Už 17. mája 1945 vznikla Ústredná rada družstiev v Prahe, ako vrcholný orgán československého družstevníctva. Na Slovensku bol jej obdobou Zväz spotrebných družstiev. Do týchto organizácií slovenské zväzy potravných družstiev nevstúpili, ani neudržiavali s nimi spoluprácu. Naďalej si zachovávali svoju autonómiu a prevažne roľnícky charakter. Zákon č. 187/1948 Zb. o Ústrednej rade družstiev, ktorý nadobudol účinnosť 3. augusta 1948, s touto ich autonómiou definitívne skoncoval.

Na základe tohto vrchnostenského nariadenia sa stali *pevnou organizačnou súčasťou* centrálnej organizácie *Zväzu spotrebných družstiev na Slovensku*. Po troch rokoch opätovne, pod vedením jednej politickej strany, teraz komunistickej, pokračoval proces centralizácie aj u spotrebných družstiev mestského, robotníckeho a vidieckeho, roľníckeho charakteru, na *socialistických princípoch*. Ich spoločnou organizáciou boli *Jednoty, okresné organizácie spotrebných družstiev*.

Významnou súčasťou roľníckeho družstevníctva na Slovensku aj v povojnovom období boli ďalšie tri základné skupiny družstiev. K prvej patrili *nákupné a odbytové*. Ďalej to boli *družstvá pre vlastnú poľnohospodársku výrobu a spracovanie poľnohospodárskych výrobkov* a zároveň ešte tzv. *pomocné družstvá*. Medzi prvou a druhou skupinou mali rozhodujúce postavenie roľnícke skladištné družstvá a ich centrály, *Zväz hospodárskych družstiev a verejných obilných skladišť* a *Slovenský zväz pre speňažovanie zvierat a živočíšnych výrobkov (Slovpol)*. Podľa vyhlášky PPPR č. 1724 z 24. októbra 1946 sa pretvoril na *Zväz slovenských dobytkárskeho družstiev, družstvo s ručením obmedzením v Bratislave (Slodob)*.

Pravidelným, organizovaným výkupom a odbytom poľnohospodárskych výrobkov sa, okrem týchto zväzov, ešte zaoberala Obilná spoločnosť pre Slovensko, Slovenská obilná spoločnosť a od roku 1946 Družstvo pre obchod s mliekom a mliečnymi výrobkami (DROM). Tejto činnosti sa venovali aj družstevné zväzy, ktoré samy spracovávali poľnohospodárske produkty. Sem možno zaradiť najmä *Zväz mliekarenských družstiev na Slovensku*, ktorý mal na starosti hlavne výkup mlieka a jeho technické spracovanie.

Na tejto pestrej palette uvedenej sféry družstevnej aktivity svoju nezastupiteľnú funkciu plnili tiež nasledovné družstevné centrály: *Družstvo pre priemyselné spracovanie a speňažovanie peria (Paperod)*, *Syndikát pre*

pestovanie, spracovanie a obchod s paprikou, Družstvo poľnohospodárskych liehovarov, Zväz mlynárskych družstiev, ktorý sa zaoberal výkupom obilia a jeho priemyselným spracovaním. Výkup vajec i ďalších produktov mal na starosti NUPOD. Výkupom zeleniny, ovocia, zemiakov, hydiny a niektorých ďalších "darov zeme" sa zaoberali aj iné menšie spoločnosti a veľkoobchody jednotlivcov. Tieto výkupné organizácie viedli činnosť samostatne alebo prostredníctvom komisárov a okresných organizácií.

Monopolný výkupca obilia, *Obilná spoločnosť pre Slovensko*, oprávnenie na centrálné organizovaný výkup, realizovala prostredníctvom svojich hlavných komisariátov, Zväzu hospodárskych družstiev, Slovenskej obilnej účastinnej spol. a Zväzu mlynárskych družstiev.

Zväz hospodárskych družstiev, tak ako v období SNP, aj v prvých povojnových rokoch, vyvíjal aktívnu výkupnú i distribučnú činnosť. Vykonal ju cestou svojich expozitúr, vlastných revízných a akvizíčných úradníkov, ako aj prostredníctvom roľníckych skladištných družstiev, ktoré boli finančne i personálne závislé od ZHD.

Ešte aj na začiatku roka 1948 mal ZHD na Slovensku svojich 28 expozitúr a 12 roľníckych skladištných družstiev. V roku 1948 zanikli dve z jeho expozitúr. Ostatné sa pretvorili na Roľnícke skladištné družstvá (ďalej RSD). Vznikali nové RSD. K nim sa pričlenili koncom roka aj roľnícke dobytkárske družstvá. V súvislosti so zvýšením počtu okresov sa v roku 1949 vytvárali ďalšie RSD. Koncom roka ich už bolo 89.²⁷

K znárodneniu Obilnej spoločnosti pre Slovensko a ďalších uvedených družstevných zväzov došlo už tesne po februári 1948. Ich činnosť prevzali najprv jednotlivé národné správy ktoré sa v júni 1948 zlúčili do jednej kumulatívnej *národnej správy*. Časť z nich zanikla. Tieto opatrenia sa realizovali už podľa novoprijatého zákona č. 278/1948 Zb.

Na základe zákona č. 316/1948 Zb. vznikla nová centrálna organizácia – *Družstvo pre hospodárenie s pôdohospodárskymi výrobkami* (DHPV) v Bratislave - (obdoba, či vlastne takmer organizačná súčasť Ústredia pre hospodárenie s pôdohospodárskymi výrobkami v Prahe) Svoju činnosť DHPV začalo 1. marca 1949. Pohltilo družstevné zväzy a k 30. júnu 1949 po jej znárodnení previedlo na seba aj majetok Slovenskej obilnej spoločnosti.

DHPV v Bratislave ako monopolná výkupná organizácia na Slo-

²⁷ STATISTICKÁ ROČENKA RČS 1948.

vensku, malo zabezpečovať podstatné úlohy hospodárskej a zásobovacej sféry nastupujúceho socialistického zriadenia novej, štátnej moci a správy. Jednou z jeho základných úloh bolo vykupovať alebo zabezpečovať výkup pôdohospodárskych výrobkov (na ktoré sa vzťahovala jeho pôsobnosť), ktoré mali roľníci odovzdávať na základe štátom predpísaných povinných dodávok či *kontingentov* alebo, v lepšom prípade, podľa uzavretých zmlúv.

Osobitnú súčasť povojnového roľníckeho družstevníctva predstavovali *pomocné družstvá*. Hlavné zastúpenie mali najmä v oblasti mechanizácie. Už v roku 1945 vydalo PPPR vyhlášku č.172/1945 o súpise traktorov a zriaďovaní strojových staníc, ktoré mali poskytovať poľnohospodárskym podnikom strojovú pomoc, alebo im požičiavať stroje. Zriaďovanie strojových staníc na Slovensku prebiehalo veľmi pomaly. Kvôli zintenzívneniu rozvoja mechanizácie vznikol v lete roku 1946 Ústav pre mechanizáciu pôdohospodárskej výroby na Slovensku (MEPOD). Prevzal 26 strojových staníc. Ani úloha dvojročného plánu vybudovať v každom okrese strojovú stanicu sa nespĺnila. Koncom roka 1947 bolo na Slovensku len 45 strojových staníc. Pomaly postupovala aj výstavba opravárskych dielní. Koncom roku 1948 mal MEPOD len 1 krajskú, 8 okresných a 1 vulkanizačnú dielňu.²⁸

MEPOD, vedno so vznikajúcimi strojovými stanicami, plnil funkciu propagátora poľnohospodárskej techniky. Pomáhali roľníkom pri obrábaní pôdy a najmä konfiškovanej pôdy v južných okresoch.

Po 2. svetovej vojne začali, najmä v českých krajinách, vznikáť **roľnícke strojové družstvá**, ktoré zaraďujeme do série *pomocných družstiev*. Na Slovensku *sa* začínajú zakladať až v roku 1947. Na ich vzniku mala podiel hlavne iniciatíva ÚD v Bratislave, jeho snaha o širšie uplatňovanie mechanizácie a moderných metód pri hospodárení na pôde. Už v priebehu roku 1947 vzniklo na Slovensku 129 samostatných strojových družstiev a 135 strojových odborov. 14. septembra 1947 si založili vlastnú centrálu pod názvom *Zväz roľníckych strojových družstiev*, ktorá organizovane riadila ich činnosť, pomáhala im pri rozširovaní mechanizačno-strojového parku a pri riešení rôznych ťažkostí.²⁹ Prostredníctvom

²⁸ VOJÁČEK, A.: Vývoj socialistického poľnohospodárstva na Slovensku. Bratislava 1973, s. 160.

²⁹ SNA Bratislava f. F. Houdek 66/27.

Povereníctva pôdohospodárstva a pozemkovej reformy (PPPR) a ďalších inštitúcií poskytoval aj štát a Ministerstvo poľnohospodárstva roľníckym strojovým družstvám značnú podporu. Išlo najmä o zvýhodňovanie pri nákupe mechanizmov až do výšky 10 - 13 % nákupnej ceny strojov a zariadení. V dôsledku týchto výhod, ale aj svojho celkového ušľachtilého poslania, spojeného s využívaním strojovej techniky pri poľnohospodárskych prácach, sa takéto družstvá stávali pre roľníctvo príťažlivými.

O ich priazeň a získanie vplyvu sa po februári 1948 usilovali aj novovytvorené dočasné miestne a okresné komisie (DMSK a DOSK), ktoré potom pripravovali pôdu pre nástup socializácie v miestnych pomeroch. Ako príklad možno uviesť DOSK v nevelkom okrese Modrý Kameň, ktorá v roku 1948 odsúhlasila príspevky pre zakúpenie mechanizmov siedmim roľníckym strojovým družstvám vo výške 90 500 Kčs.³⁰ Túto formu podpory udeľovali DOSK takmer vo všetkých okresoch.

K podstatnému rozvoju roľníckych strojových družstiev došlo až v roku 1948, aj keď naďalej pretrvávali rôzne ťažkosti, hlavne so strojovou vybavenosťou. V ďalšom období sa jednotlivé roľnícke strojové družstvá takmer automaticky, aj s celým svojím inventárom, začleňovali do vznikajúcich jednotných roľníckych družstiev (JRD). Väčšina z nich sa práve stala hlavnou ekonomicko-technickou oporou JRD. Novú úlohu, pri procese *kolektivizácie poľnohospodárstva* začali plniť, po svojej reorganizácii, aj strojové stanice.

Takto sa postupne rozplynula pestrá paleta jednotlivých foriem a druhov roľníckych družstiev. Tie z nich, ktoré nezanikli, ocitli sa v lone príslušných foriem jednotného socialistického družstevníctva.

³⁰ A MV SR BB, f. KNV-pol' 203/1948-49.

Summary

Co-operative farming in Slovakia, credit co-operatives in particular, in the Slovak Crown currency change circumstances and its fate in early years of the restored Czechoslovak Republic

Co-operative farming, as a unique phenomenon within the historic development of economic and social sector in Slovakia in both 19th and 20th centuries, has its specific place as it pursued its particularly significant mission. The objective of the historic study is to provide a survey on the development of the co-operative farming and its fate in Slovakia in the period between 1939 and 1949 when significant changes were occurring in both political and social development not only in Slovakia, being situated at the very heart of Europe, but also in whole Europe and the whole world accordingly. Lucid development of co-operative farming is viewed by the author related to the political changes happening within the country that were associated with the changes in the currency change after the formation of the independent Slovak State in 1939 and then after the restoration of Czechoslovakia in 1945. Part of the study is to look at the significant mission of the Slovak co-operatives they pursued during the anti-fascist revolt, especially in the course of the Slovak National Uprising. The final part, the period between 1945 and 1949, deals with their gradual centralisation and ultimate liquidation when since 1948 on they became victimised by the totalitarian socialist regime in Czechoslovakia.

Slovenská republika rád 1919 v slovenskej marxistickej historiografii (1948-1989)

MARTIN ĎURIŠIN

Inštitút histórie, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

Slovenská republika rád – dvadsaťdva dní trvajúca epizóda v slovenských dejinách, zaujíma zvláštne miesto v slovenskej historiografii. Nebyť hľadania ideologických a historických zdrojov revolučných tradícií u slovenského obyvateľstva na objednávku nového politického režimu koncom štyridsiatych a začiatkom päťdesiatych rokov minulého storočia, ktoré sa stali bázou marxistickej historiografie, možno by upadla do „všeobecného nevedomia“, či zabudnutia.

Historická spisba o Slovenskej republike rád je obsiahla, počíta desiatky¹ titulov rôznych monografií, zborníkových i odborných časopi-seckých štúdií, ale i množstvo príležitostných referátov, či novinových článkov, pričom väčšina pochádza z obdobia rokov 1948-1989.

Orientácia v takejto, početne bohatej, spisbe je preto pomerne ná-ročná. V našom príspevku preto zameriame pozornosť len na tie vedecké práce, ktoré podstatným spôsobom ovplyvnili spôsob interpretácie his-torických udalostí spletených s osudom Slovenskej republiky rád a v odbornej verejnosti najviac zarezonovali. Pre relevantnosť tejto štúdie sme skúmali predovšetkým postoje autorov k niektorým zásadným problémom vzniku, existencie, pôsobenia a zániku Slovenskej republiky rád.²

¹ Do roku 1989 bolo vydaných niekoľko bibliografií mapujúcich publikačnú činnosť o Slovenskej republike rád: REPČÁK, Jozef: *Súpis literatúry o Slovenskej republike rád 1919-1939*. Prešov : Štátna vedecká knižnica, 1959. 21 s. Súpis obsahuje 120 titulov zaradených do jednotlivých kapitol, (teda niektoré publikácie sú uvedené viackrát); *Bibliografia k dejinám východného Slovenska*. Časť II.: Kapitalizmus, kap. 3 Slovenská republika rád. Košice : Štátna vedecká knižnica v Košiciach, 1962, s. 175-178; MIŽÁKOVÁ, Irena – ŠMEL-KOVÁ, Božena: *Slovenská republika rád (Bibliografia k 60. výročiu)*. Prešov : Okresná knižnica; Štátna vedecká knižnica, 1979. 71 s.; ČERTEKOVÁ, Ivana a kol.: *Slovenská republika rád v literatúre a tlači (Bibliografia k 70. výročiu SRR)*. Stredoškolská odborná činnosť. Bratislava : Stredná knihovnícka škola, 1988. 142 s.

² Išlo najmä o otázku štátoprávneho postavenia, kompetencií a územia Slovenskej republi-

Keďže marxistická historiografia, okrem iného, vychádzala z kritiky „buržoázneho výkladu dejín“, považujeme za nevyhnutné aspoň stručne poukázať na historickú produkciu z rokov 1919-1948 a jej interpretačné východiská obdobia rokov 1918-1919.

Historická spisba rokov prvej republiky nevenuje pozornosť primárne Slovenskej republike rád, zameriava sa skôr na rozbor procesu „získavania“ Slovenska do rámca a hraníc nového štátu a proces konštituovania československej štátnej moci na jeho území, či už z právneho a administratívneho hľadiska, alebo z pohľadu na lokálne ohniská národného prevratu, no najmä snahou o podrobný opis vojenského konfliktu s Maďarskou republikou rád, ktorý je v centre ich pozornosti a len okrajovo, ak vôbec, uvádzajú aj existenciu Slovenskej republiky rád a jej osudy.³ Napriek tomu sú tieto diela veľmi cenným zdrojom aj pri štúdiu a historickom výskume problematiky Slovenskej republiky rád.

Autormi týchto prác sú väčšinou súčasníci alebo i priami účastníci opisovaných udalostí, ktorých diela môžeme, až na zopár výnimiek, skôr považovať za pamäti, viac či menej poznačené subjektivismom súčasníka, teda skôr za dobový pramenný materiál ako za historickú štúdiu v pravom zmysle slova. Citová zanietenosť opisov plynúca zväčša z angažovanosti v spoločenskom dianí doby totiž mnohokrát dotvára i skresľuje uvádzané historické fakty, ktorých relevantnosť nie vždy možno konfrontovať s iným existujúcim prameňom, preto sú nezriedka jediným a s obľubou dodnes využívaným a citovaným zdrojom poznania uvedeného obdobia, skúpeho na alternatívny hodnotný archívny materiál.

ky rád, podiel Maďarskej republiky rád na vzniku a existencii Slovenskej republiky rád, resp. mieru pôvodnosti domácich snáh o vznik republiky proletárskeho typu, postoj domáceho obyvateľstva k novej štátnej moci, jej opatreniam a jeho vzťah k všadeprítomnej Červenej armáde, stupeň nezávislosti Slovenskej republiky rád, jej pomer k Maďarskej republike rád a k Československej republike a jej ciele, najmä v korelácii s proletárskym internacionalizmom i medzinárodné súvislosti vývoja stredoeurópskeho priestoru, no predovšetkým interpretačné definície opodstatnenosti jej vzniku a významu

³ Zmienku o Slovenskej republike rád obsahujú práce - DÉRER, Ivan: *Slovensko v prevrate a po ňom*. Praha : Graf. knih a nakladat. družstva, 1924. 46 s.; MEDVECKÝ, Karol Anton: *Slovenský prevrat*. Zv. I., II., III., IV. Bratislava 1930 – 1931.; HOUDEK, Fedor: *Vznik hraníc Slovenska 1919*. Bratislava : Prúdy, 1931. 412 s.; ZIMÁK, J.: *Vpád maďarských bolševikov na Slovensko v roku 1919. (Pamätný spis domáceho odboja.)*. Bratislava : Slovenský Chýrnik, J. Zimák, 1936. 315 s.

Historiografia rokov 1918-1938 k otázke Slovenskej republiky rád pristupuje z hľadiska obhajoby československej štátnej moci a jej hraníc, a to takmer výlučne v kontexte vojenského konfliktu československého vojska s Červenou armádou Maďarskej republiky rád, ktorej vojenské akcie na území Slovenska charakterizuje ako „boľševický vpád na Slovensko“ proti mladej, rodiacej sa republike Slovákov a Čechov a Slovenskú republiku rád ako ďalší pokus maďarskej iredenty o udržanie či znovuzískanie „uhorskej Hornej zeme“. To, že autori často „vynechávali“ otázku Slovenskej republiky rád, malo príčiny jednak v tom, že sa o nej veľa nevedelo, a jednak preto, že bola na okraji záujmu a zrejme sa nepovažovalo za vhodné vzhľadom na malý časový odstup a pomerne silné pozície ľavicových politických strán v Československu na začiatku 20. rokov robiť spomienkovými politicko-historickými štúdiami, propagujúcimi bábkový proletársky štátny útvar, reklamu vzťahujúcu sa boľševickému hnutiu, a antireklamu sile a schopnostiam mladej demokratickej štátnosti, preto radšej upriamili pozornosť na nacionálny moment problematiky a v opise spravodlivého zápasu o mladú republiku zvýraznili hrdinskosť, odhodlanie a najmä vlasteneckosť.

Uvedené konštatovanie však nemožno vzťahovať na všetkých autorov. Najmä ľavicovo, zvlášť komunisticky orientovaná tlač pri rôznych príležitostiach vyzdvihovala význam Slovenskej republiky rád a udržiavala ju tak v pamäti ľudí ako pokus o model sociálne spravodlivej spoločnosti hodný nasledovania.⁴

Na to nadviazali aj niektorí ľavicoví intelektuáli po druhej svetovej vojne už v roku 1945,⁵ kedy ešte tento kurz nebol na Slovensku celkom „v móde“, no naplno sa presadil po prevrate roku 1948.

Každá, aj najmenšia zmena politických pomerov, nezriedka viedla v historiografii k značným otrasom. Historiografia je totiž citlivá na zmeny, ktorými prechádza spoločnosť. Zvlášť v období, keď dejepisec-

⁴ Pozri napríklad - MIROSSIK, Ján: Spomienky na dni Slovenskej Komuny. In: *Pravda*, 8. 4. 1928, č. 83-84, s. 7; Slovenskí robotníci a maloroľníci spomínajú ešte dnes na šťastnú dobu soviетov. In: *Pravda*, 18. 6. 1929, s. 3; Ako sa rodila prešovská sovietska vláda. In: *Pravda chudoby*, 3. 6. 1934, s. 1-2; Pracujúce Slovensko Prešovu po 15 rokoch. In: *Pravda chudoby*, 17. 6. 1934, s. 1-2; Naše komunistické východisko. In: *Pravda chudoby*, 20. 5. 1934, s. 1-3; Zatknutie súd. Janouška. In: *Pravda chudoby*, 24. 11. 1921, s. 4.

⁵ VIETOR, Martin: Skúška revolučnej sily pracujúceho ľudu Slovenska. In: *Kultúrny život*, 1945, č. 28, s. 10.

tvo videlo svoj cieľ v zdôvodňovaní politických krokov.⁶

Február 1948 bol počiatkom novej epochy našich dejín a pochopiteľne, zásadným spôsobom zasiahol aj slovenskú historiografiu. Komunistické víťazstvo bolo totálne vo všetkých sférach spoločnosti. Všetky oblasti spoločenského, verejného, kultúrneho, duchovného i vedeckého života poznačil monopol politického rozhodovania, z ktorého vyplývalo, že všetky ostatné zložky spoločnosti prevzali iba úlohu prevodových pák či nástrojov.⁷ Komunistický režim limitoval možnosti rozvoja vedeckej historiografie, a zároveň, takto ideologicky nastavená - limitovaná historiografia mala prispievať k stabilite a legitimizácii tohto politického systému.

Historiografia po roku 1948 bola výrazne ideovo-politicky poznačená historickým materializmom, ktorý sa stal jediným metodologickým nástrojom „novej“ a „jedine správnej“ - marxistickej interpretácie dejín. Deviaty zjazd Komunistickej strany Československa (KSČ) 25. – 29. mája 1949 schválil realizáciu generálnej línie výstavby socializmu, ktorá predpokladala splniť tri vzájomne na seba nadväzujúce úlohy: proces socialistickej industrializácie, kolektivizácie a socialistickej kultúrnej revolúcie. Generálna línia postupu komunistickej strany pri nástupe budovania základov socializmu, vytýčená IX. zjazdom KSČ, žiadala slovenskú vedu postaviť na pevný základ marxizmu-leninizmu, „*udomáčniť v nej bez výhrad metódu dialektického a historického materializmu, postaviť vedu do služieb veľkého budovateľského úsilia pracujúcich.*“⁸ Nasledoval proces konsolidácie moci a súbežne s tým slovenská spoločnosť bola reorganizovaná podľa sovietskeho modelu. Totálne prehodnotenie hodnôt, ktoré ťaživo dopadalo na slovenský kultúrny život bolo sprevádzané drastickým útokom proti literatúre a historiografii.

Komunistická garnitúra potrebovala nevyhnutne zmeniť „buržoázny“ výklad dejinného vývoja slovenského a českého národa zdôraznením ich odvekého triedneho boja za sociálne spravodlivú spoločnosť a hľadaním historických revolučných tradícií, o ktoré by mohla oprieť

⁶ LIPTÁK, Lubomír: Úloha a postavenie historiografie v našej spoločnosti. In: *Historický časopis*, roč. 17, 1969, č. 1, s. 113.

⁷ LIPTÁK, Lubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava 1968, s. 289.

⁸ *Protokol IX. zjazdu Komunistickej strany Slovenska v Bratislave dňa 24. – 27. mája 1950*. Bratislava 1950, s. 220.

legitimitu politickej moci. Zdôrazňovanie triednej a revolučnej podstaty historického vývinu, rovnako ako aj vyzdvihovanie „Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie“ v roku 1917 a jej vplyvu i využitie citátov Marxa, Lenina, Stalina, Gottwalda a iných, ako primárneho pramenného zdroja, sa stalo neodmysliteľnou súčasťou takmer všetkých vedeckých prác historikov skúmajúcich problematiku vzniku Československej republiky (ČSR) a Slovenskej republiky rád zvlášť. Svetlú výnimku z uvedeného konštatovania tvoria len niektoré príspevky – nazvime ich – odvážnych historikov, ktorí v druhej polovici 60. rokov otvorene opustili oktrojovanú líniu výkladu našich dejín a pokúsili sa naozaj o kritickú (v možnostiach doby) analýzu daného obdobia. Ich práce boli neskôr, v čase normalizácie, vyhlásené za nemarxistické, scestné, ba až reakčné, pričom týmto „nepoučeným“ historikom bola poväčšine odoprená možnosť vedeckej diskusie i ďalšej publikácie.

Prvou významnejšou slovenskou historickou štúdiou o Slovenskej republike rád bola štúdia Miloša Gosiorovského⁹ *O sovietch na Slovensku*¹⁰, ktorá vyšla v roku 1949 a ktorú o 2 roky neskôr autor s malými zmenami uverejnil aj v práci *Príspevok k dejinám slovenského robotníckeho hnutia*, za ktorú dostal aj štátnu cenu.¹¹ Táto prvá slovenská marxistická

⁹ Prof. dr. Miloš Gosiorovský, DrSc. (1920-1978); - nemal odborné historické vzdelanie, riaditeľ Ústavu SNP v Banskej Bystrici (1949-1951), vedúci kultúrno-propagačného odboru ÚV KSS (1948-1949), tajomník ÚV KSS (1951-1953), prednášal čs. dejiny na Katedre čs. dejín a archívnictva FF UK v Bratislave (od 1949), neskôr vedúci katedry; člen výboru MS (1949-1954), hlavný vedecký tajomník SAV (1961-1965), člen Prezídia, neskôr Predsedníctva ČSAV (1961-1965, 1977), predseda Slovenskej vedeckej archívnej rady (od 1953); predseda Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV a podpredseda Čs. historickej spoločnosti pri ČSAV (1966-1970). *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*, II. zväzok, E – J. Martin : Matica slovenská, 1987, s. 206-208; MLYNÁRIK, Ján: Spor o Júliusa Verčika. In: *Historický časopis*, roč. 42, 1994, č. 2, s. 358.

¹⁰ GOSIOROVSKÝ, Miloš: O sovietch na Slovensku. In: *Nová mysl*, roč. 3, 1949, s. 276-284. – s odstupom času v roku 1976 Pavol Kanis zhodnotil štúdiu nasledovne: „Už táto priekopnícka štúdia, napriek tomu, že vychádzala z marxistických stanovísk, jasne poukázala aj na nedostatky SRR, za ktoré autor pokladal to, že nevyrástla z vlastného úsilia slovenskej robotníckej triedy, že bola proklamovaná ako úplne samostatný štát, že nevzala na vedomie existenciu ČSR a nemala na Slovensku väčší ohlas.“ Cit. podľa: KANIS, Pavol: Vývin názorov na Slovenskú republiku rád. In: *Historický časopis*, roč. 24, 1976, č. 1-2, s. 212.

¹¹ GOSIOROVSKÝ, Miloš: *Príspevok k dejinám slovenského robotníckeho hnutia*. Bratislava : Pravda, 1951, s. 157.; Okrem uvedených prác autor uverejnil aj nasledovné: GOSIOROVSKÝ, Miloš: *Dejiny slovenského robotníckeho hnutia*. Bratislava : SVPL, 1956. 410 s.; GOSIO-

monografia je dnes považovaná za kompilát českých a maďarských prác, či dokonca za vykradnutú štúdiu.¹² Vo svojej dobe však bola označovaná za priekopnícku a jej závery sa s obľubou citovali. Poskytovala schému nového, marxistického prístupu k dejinám, najmä najnovším slovenským. Bola inšpirujúcim vzorom pre vyzdvihnutie nových momentov slovenských dejín a spôsob ich interpretácie. Z marxistických pozícií teda pristúpila aj k interpretácii Slovenskej republiky rád: „*Je historickou skutočnosťou, že sovietska moc na Slovensku mala sympatie a podporu všetkých triedne uvedomelých proletárov Slovenska*“, o čom podľa autora najlepšie svedčí fakt, že „*Slovenská sovietska republika nebola nikdy porazená ani vojensky ani nijakým kontrarevolučným povstaním*“.¹³

Napriek tomu, resp. práve preto, že v našom príspevku sa zameriavame na práce slovenských historikov, nesmieme opomenúť ani práce niektorých ich českých kolegov, pretože mali veľký vplyv na formovanie ideologicko-historických interpretácií daného obdobia v stále rozvíjajúcej sa slovenskej historiografii.

Ústrednú líniu takejto interpretácie problematiky Slovenskej republiky rád v 50. rokoch 20. storočia zreteľne predznamenal český historik Václav Král¹⁴ hneď v úvode svojej práce *Intervenční válka českosloven-*

ROVSKÝ, Miloš: Slovenský proletariát pri vzniku Československej republiky. In: *Zborník ÚSNP*, roč. 1, 1949, č. 4; GOSIOROVSKÝ, Miloš: Bezprostredný vplyv Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie na vznik Československa. In: *Historický časopis*, roč. 30, 1982, č. 5, s. 674-682.

¹² J. Mlynárik tvrdí, že dielo Gosiorovského je: „*vo svojej podstate odpísaná stať Jána Pociska zo Soukupovej Revoluce práce ibaže doplnená Stalinovými citátmi.*“ (POCISK, J.: *Z dejín sociálnej demokracie na Slovensku*. In: SOUKUP, F.: *Revoluce práce*, díl II., Praha 1938, s. 1108-1157.) MLYNÁRIK, Ján: Spor o Júliusa Verčička. In: *Historický časopis*, roč. 42, 1994, č. 2, s. 358. Pozri tiež - HUDEK, Adam: Pokus o konštruovanie marxistického národného príbehu v rokoch 1948-1955. In: *Historický časopis*, roč. 55, 2007, č. 4, s. 727.

¹³ GOSIOROVSKÝ, Miloš: *Príspevok k dejinám slovenského robotníckeho hnutia*. Bratislava : Pravda, 1951, s. 107.

¹⁴ Prof. Dr. Václav Král, DrSc. (1926-1983); vedecký pracovník Vojenského historického ústavu (1951-1952), Historického ústavu ČSAV (1952-1963), vedúci člen Ústavu dejín európskych socialistických štátov ČSAV (1964-1969), riaditeľ Čs.-sov. Inštitútu ČSAV (od 1969), vedúci Katedry čs. dejín FF UK (1971), profesor FF UK v Prahe (od 1978) – predstaviteľ marxistickej historiografie moderných československých dejín, vychádzal z rozsiahlej faktografie, ktorú však podriaďoval ideologickým tézám. Pre svoj subjektivismus, názorový a formulačný radikalizmus sa často konfrontoval aj s oficiálnou politickou líniou a jej predstaviteľmi, zvlášť s Gustávom Husákom pre svoj postoj k tzv. slovenským buržo-

ské buržoazie proti maďarské sovietskej republike v roce 1919, v ktorej sa snažil paralyzovať „vyľhanú buržoazní legendu o vpádu maďarských bolševiků na Slovensko“.¹⁵ Král čiastočne prebral a rozvinul niektoré hodnotenia skorších prác Miloša Gosiorovského. Ako intervenčnú vojnu proti Maďarskej republike rád (MRR) interpretoval nielen vojenský konflikt medzi ČSR a MRR, ale aj obsadzovanie územia Slovenska československým vojskom chápal ako intervenčné ťaženie proti slovenskému a maďarskému ľudu na ochranu „buržoázneho“ poriadku. Za hlavného podnecovateľa „intervencie“ do MRR pokladal francúzskych „imperialistov“. Útok proti ČSR bol podľa Krála len obrannou operáciou a následný vznik Slovenskej republiky rád (SRR) sa uskutočnil za širokej podpory slovenského ľudu.

Ďalším z českých historikov, ktorí sa dotkli otázky Slovenskej republiky rád, bol Oldřich Říha¹⁶ v publikácii *Ohlas říjnové revoluce v ČSR*.¹⁷ V uvedenej práci hodnotí vyhlásenie Slovenskej republiky rád 16. júna 1919 v Prešove následne: „*Tehdy slovenský lid po své převzetím moci uskutečnil právo na sebeurčení...*“ Říha týmto tvrdením vzbudil ostrú reakciu v podobe kritickej recenzie M. Dzvonička v Historickom časopise: „*Autor vůbec nepochopil, o čo pri utvorení Slovenskej sovietskej republiky išlo. Nešlo o uplatnenie práva na samourčenie, išlo o pokus uskutočniť socialistický prevrat a nie o riešenie národnostnej otázky, t. j. buržoáznodemokratickej úlohy, hoc je pravda, že jedine socialistickým prevratom sa mohlo plne zabezpečiť samourčo-*

áznym nacionalistom. Bližšie TOMEŠ, J. a kol.: *Český biografický slovník XX. století, II. díl, K – P*. Praha-Litomyšl : Ladislav Horáček – Paseka, 1999, s. 160.

¹⁵ KRÁL, Václav: *Intervenční válka československé buržoazie proti maďarské sovietskej republike v roce 1919*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1954, s. 5., pozri tiež: KRÁL, Václav: Čtyřicet let od vyhlášení Slovenské republiky rad. In: *Svobodné slovo*, roč. 15, 16. 6. 1959, č. 142, s. 3.

¹⁶ Prof. dr. Oldřich Říha (1911-1974); pôsobil v Štátnom historickom ústave v Prahe (1937-1940), neskôr účastník domáceho odboja v Zlíne, väznený do roku 1945, Štátny historický ústav v Prahe (1945-1949), profesor všeobecných dejín novoveku na FF UK (1949), od roku 1970 riaditeľ Ústavu čs. a svet. dejín ČSAV, od roku 1973 akademik ČSAV, jeden zo zakladateľov marxistického dejepisectva, zaoberal sa hospodárskymi a sociálno-politickými dejinami českých krajín v 19. a 20. storočí, ohlasom ruskej októbrovej revolúcie českom prostredí, teoretickými a metodologickými problémami historiografie svetových dejín; podieľal sa na normalizácii českej historickej vedy a na čistkách na FF UK aj v Historickom ústave ČSAV. Bližšie TOMEŠ, J. a kol.: *Český biografický slovník XX. století, III. díl, Q – Ž*. Praha-Litomyšl : Ladislav Horáček – Paseka, 1999, s. 82.

¹⁷ ŘÍHA, Oldřich: *Ohlas říjnové revoluce v ČSR*. Praha : SNPL, Praha 1957. 239 s.

*vacie právo slovenského národa uplatnené 30.10.1918.*¹⁸

Z historikov v 50. a začiatkom 60. rokov najviac o Slovenskej republike rád publikovali Michal Dzvoník¹⁹ a Martin Vietor²⁰. Obaja historici sa vo svojich prácach snažili dokázať ich vlastnú konštrukciu, že SRR bola predovšetkým výsledkom domáceho slovenského triedneho boja, a že SRR bola samostatnou republikou s cieľom ďalšieho, západného rozširovania proletárskeho modelu usporiadania spoločnosti, a odstrániť tak, rovnako ako Václav Král, „buržoázne legendy o vpáde maďarských boľševikov“.²¹

¹⁸ Bližšie pozri: DZVONÍK, Michal: ŘÍHA, Oldřich: Ohlas říjnové revoluce v ČSR. Praha : SNPL, Praha 1957. In: *Historický časopis*, roč. 6, 1958, č. 3, s. 447-450.

¹⁹ Doc. dr. Michal Dzvoník, CSc. (1923) – pracovník Povereníctva pôdohospodárstva v Košiciach (1945); učiteľ (1945-1953); vedecký pracovník Ústavu dejín KSS (1953-1961), robotník v bratislavskom závode Kablo (1959-1962); odborný asistent – Filozofická fakulta UK v Bratislave (1961-1970); pre svoje postoje v rokoch 1968-1969 bol normalizačným režimom „presunutý“ na pracovisko Univerzitnej knižnice UK v Bratislave; autor hist.-soc. románov a noviel, ktoré počas jeho perzekúcie a zákazu publikovania vychádzali pod menom jeho brata Emila Dzvoníka. Bližšie *Slovník slovenských spisovateľov 20. stor.* Bratislava; Martin 2001, s. 90-91 (aj v jeho doplnenon vydaní 2008, s. 94-95); *Encyklopédia Slovenska, I. zväzok, A – D*. Bratislava : Veda, 1977, s. 617; *Encyclopaedia Beliana. Všeobecná slovenská encyklopédia. Tretí zväzok. Č – Eg*. Bratislava : Encyklopedický ústav SAV a VEDA, 2003, s. 647. O SRR publikoval tieto práce: DZVONÍK, Michal: *Ohlas VOSR na Slovensku (1918-1919)*. Bratislava : SVPL, 1957. 205 s.; DZVONÍK, Michal: Významný pokus o diktatúru proletariátu na území ČSR. (40 výročie Slovenskej republiky rád.) In: *Nová mysl*, 1959, č. 6, s. 627-640; DZVONÍK, Michal: K niektorým otázkam SRR. In: *Naše veda*, 1959, s. 246-153; DZVONÍK, Michal: Význam a miesto SRR v dejinách nášho robotníckeho hnutia. In: *Slovenská republika rád*. Bratislava 1960, s. 10-53; DZVONÍK, Michal: SRR a právo slovenského národa na samourčenie. In: *Zborník FF UK – Marxizmus-leninizmus*, 14, 1963, s. 5-21.

²⁰ VIETOR, Martin: K tridsiatemu piatemu výročiu SRR. In: *Historický časopis*, roč. 2, 1954, s. 161-190; VIETOR, Martin: *Slovenská sovietska republika v roku 1919*. Bratislava : SVPL, 1955, 404 s.; VIETOR, Martin: Problém vedúcej sily v Slovenskej sovietskej republike roku 1919. In: *Právne-historické štúdie*, roč. 1, 1955, s. 7-26; VIETOR, Martin: K otázke perzekúcií robotníckeho hnutia na Slovensku v roku 1919. In: *Právnické štúdie*. Bratislava, roč. 4, 1956, s. 1-28; VIETOR, Martin: Spoločný boj československého a maďarského pracujúceho ľudu za nastolenie diktatúry proletariátu. In: *Právny obzor*, 1959, s. 408-417; VIETOR, Martin: *Slovenská sovietska republika*. Bratislava 1959. 115 s.; VIETOR, Martin: K 40. výročiu vzniku Slovenskej sovietskej republiky. In: *Čitateľ*, roč. 8, 1959, č. 4, s. 140-145; VIETOR, Martin: Prvé výhonky moci ľudu. In: *Predvoj*, roč. 3, 1959, č. 24, s. 13-14; VIETOR, Martin: Vzťah MRR a SRR a spoločný boj československých a maďarských pracujúcich za diktatúru proletariátu. In: *Slovenská republika rád*. Bratislava 1960, s. 90-113; VIETOR, Martin: *Význam a miesto Slovenskej republiky rád v československých dejinách*. Bratislava : Epocha, 1969, 53 s.

²¹ KANIS, Pavol: Vývin názorov na Slovenskú republiku rád. In: *Historický časopis*, roč. 24,

Martin Vietor²² v práci s názvom *Slovenská sovietska republika v roku 1919* s podtitulom *Príčiny jej vzniku a jej vplyv na ďalší vývoj robotníckeho hnutia v ČSR*, ktorá svojím faktografickým materiálom, publikáciou 93 dokumentov²³, fotografickou prílohou a vôbec rozsahom a záberom je azda dodnes najväčšou monografickou prácou analyzujúcou Slovenskú republiku rád. V nej podobne ako Král, avšak prepracovanejšími argumentmi, hodnotí konflikt medzi ČSR a MRR ako intervenciu či kontra-revolučnú vojnu a dokazuje fikciu tzv. druhej demarkačnej čiary, nanútenú vojnu a protiútok MRR. Podrobne sa zaoberá vznikom, činnosťou, orgánmi štátnej moci a správou Slovenskej republiky rád, dokonca po jednotlivých rezortoch, i sprievodnými udalosťami, no nie vždy sú jeho citácie z iných diel korektné a niekedy menia svoj pôvodný význam.²⁴ Vo všetkých jeho prácach vydaných v 50. rokoch dokazuje obrovský význam SRR pre ďalší vývin triednych bojov i domáce korene revolučných sovietskych: „*Nešlo teda o násilný zákrok maďarských komunistov, ako sa to často tvrdilo zo strany buržoáznych historikov, ale o štátoprávny výraz skutočnosti, že proletariát Slovenska – predbežne na jednej časti Slovenského územia*”²⁵

1978, č. 1-2, s. 213.

²² Prof. JUDr. Martin Vietor, DrSc. (1906-1978) – vyštudoval Vysokú školu pre svetový obchod a Právnickú fakultu UK v Bratislave; ilegálne žil v Maďarsku (1939-1945), väznený v koncentračných táborech, obhajca štátneho súdu (1947-1950); prodekan (1953-1955, 1957-1959, 1964-1965) a vedúci Katedry dejín štátu a práva PF UK (1953-1969); v roku 1970 prepustený zo zamestnania z politických dôvodov; člen Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV v Bratislave, predseda jej právno-historickej sekcie, člen Slovenského výboru pre dejiny protifašistického odboja pri Ústave dejín KSS, člen International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions, člen SAV a ČSAV; venoval sa najmä štúdiu moderných politických dejín Slovenska, osobitne na jeho národnostne zmiešaných juhovýchodných častiach a dejinám štátu a práva. *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*, VI. zväzok, T – Ž. Martin : Matica slovenská, 1994, s. 278-279.

²³ Niektoré dokumenty autor uvádza v neúplnej verzii a nevhodným uvedením archívneho zdroja, napr.: „*Orig. v kraj. múzeu v Prešove*”.

²⁴ Napríklad sa snaží dokázať pevné spojenectvo medzi maďarskou ČA a proletariátom Slovenska, tak cituje K. A. Medveckého: „...*proletariát videl v maďarských bolševikoch svojich pomstiteľov a uskutočňovateľov ich podvratných túžob, a preto im všemožne pomáhali a zrádzali exponentov čl. režimu...*”. V origináli však citovaná pasáž znie: „*Židovské a maďarofilské žltoly však, ako aj proletariát videl v maďarských bolševikoch...*”. Porovnaj VIETOR, Martin: *Slovenská sovietska republika v r. 1919*. Bratislava : SVPL, 1955, s. 177; MEDVECKÝ, Karol Anton: *Slovenský prevrat. Zv. III*. Bratislava : Komenský - vydavateľská a literárna spol. s r. o., 1930, s. 230.

²⁵ Výraz „predbežne” ďalej vysvetľuje „nezadržateľne” postupujúcou svetovou revolúciou

– *prevzal štátnu moc do svojich rúk, pristúpil k vybudovaniu revolučných štátnych orgánov a pomocou týchto k splneniu úloh diktatúry proletariátu.*²⁶ Vietor tu vyzdvihol slovenský proletariát do pozície zrelého a uvedomelého politického činiteľa, ktorý využil príležitosť a bratskú, proletársku, internacionálnu pomoc maďarskej Červenej armády zbaviť sa buržoázneho jarma a založiť si vlastnú socialistickú štátnosť.²⁷

Tieto tézy „vlastnej slovenskej štátnosti“ však nekorešpondovali s oficiálnou straníckou líniou, najmä s prístupom prezidenta Novotného ku slovenskej otázke. Známa téza A. Novotného o zblížovaní Čechov a Slovákov, ktorá sa presadzovala koncom 50. a začiatkom 60. rokov, dokazovaním historickej previazanosti a organickej spätosti oboch národov a ich vývoja, negatívne zasiahla aj slovenskú historiografiu. Koncom päťdesiatych rokov sa v historickej obci živo diskutovalo o spôsobe interpretácie fenoménu – Slovenská sovietska republika. Táto téma bola pertraktovaná na viacerých fórach. Pre túto dobu bolo príznačné, že témy a interpretačné línie historickej vedy určovali ideologickí „vykladači“ zo straníckych ústavov dejín Komunistickej strany Československa a Komunistickej strany Slovenska (KSS). Zaujímavosťou je, že aj tieto ideologické inštitúcie neboli jednotné v spôsobe vhodného výkladu SRR, čoho dôkazom sú dve diskusie,²⁸ ktoré do marxistickej historiografie vniesli spor o charakter Slovenskej republiky rád. Jednu diskusiu usporiadal Ústav dejín KSČ v Prahe 18. 4. 1957 a druhú Ústav dejín KSS v Bratislave 10. 9. 1958. Týkali sa názoru, že tradície Slovenskej republiky rád sú v rozpore s vtedajšími záujmami a mohli by podryť jednotu republiky.²⁹ Zároveň sa od tých čias na pomenovanie tohto štátneho útvaru prestáva používať označenie Slovenská sovietska republika

a tvrdením, že „Slovenská sovietska republika mala sa teda stať oporným bodom pre oslobodenie celého Československa spod kapitalistického jarma“; VIETOR, Martin: *Slovenská sovietska republika*. Bratislava : SVPL, 1959, s. 68.

²⁶ VIETOR, Martin: *Slovenská sovietska republika*. Bratislava : SVPL, 1959, s. 68.

²⁷ V roku 1969 však Martin Vietor prišiel s novým pohľadom na fenomén Slovenskej republiky rád. Pozri pozn. č. 63.

²⁸ Bližšie pozri správu o diskusií v časopise *Príspevky k dejinám KSČ* č. 6. a 7; pozri tiež PICHLÍK, K.: Významná porada o otázkách Slovenské sovětské republiky a jejího významu v dějinách československého dělnického hnutí. In: *Historie a vojenství*, 1959, s. 113-114.

²⁹ Bližšie pozri KANIS, Pavol: Vývin názorov na Slovenskú republiku rád. In: *Historický časopis*, roč. 24, 1978, č. 1-2, s. 212.

a preferuje sa Slovenská republika rád, čo malo azda evokovať pokrok v procese destalinizácie slovenskej historickej vedy. Tieto diskusie mali zrejme určiť jasný a jednotný postoj k „pravej marxistickej“ interpretácii príčin vzniku, charakteru, cieľov, činností a dôvodov zániku Slovenskej republiky rád pred 40. výročím vzniku SRR a plánovanou ideologickou konferenciou. Konferencia sa konala v dňoch 8. – 9. 6. 1959 v Prešove. Usporiadali ju Krajský výbor KSS v Prešove, Ústav dejín KSS v Bratislave.³⁰

Aj štúdia Ludovíta Holotíka³¹ *O Slovenskej republike rád roku 1919* uverejnená v Historickom časopise,³² ktorá autorovou snahou o „presnej-

³⁰ Na konferencii odzneli 3 referáty: DZVONÍK, Michal: Význam a miesto Slovenskej republiky rád v dejinách nášho robotníckeho hnutia, PÓR, František: Zradná úloha pravicových vodcov československých sociálnych demokratov v prípravách a uskutočňovaní kontrarevolučného útoku na Maďarskú republiku rád, KRÁL, Václav: O pomere medzi Slovenskou republikou rád a Maďarskou republikou rád, VIETOR, Martin: Vzťah Maďarskej republiky rád k Slovenskej republike rád a spoločný boj československých a maďarských pracujúcich za diktatúru proletariátu; a diskusné príspevky predniesli viacerí účastníci aj súčasníci Slovenskej republiky rád. Bližšie pozri: *Slovenská republika rád. Výsledky bádania a spomienky účastníkov prednesené na vedeckej konferencii v Prešove 8. a 9. júna 1959*. Zost. Michal Dzvonič. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1960 a správu v Historickom časopise HAPÁK, Pavel: Konferencia k 40. výročiu Slovenskej republiky rád v Prešove. In: *Historický časopis*, roč. 7, 1959, č. 4, s. 648-649. Pozri tiež: *Východoslovenské noviny*, 12. 6. 1959, č. 46, s. 2.

³¹ PhDr. Ludovít Holotík, DrSc. (1923-1985); lektor marxizmu-leninizmu na Lekárskej fakulte KU v Prahe (1948-1949), Vysoká škola politických a hospodárskych vied v Prahe (1949-1951), Historický ústav SAV (od 1951), riaditeľ Historického ústavu SAV (1951-1968), člen ČSAV. Predstaviteľ slov. marx. historiografie, organizátor profesionálnej základne hist. vedy na Slovensku. Ťažisko jeho vedeckého výskumu tvorili novšie a najnovšie slov. i čs. dejiny, predovšetkým problematika dejín slov. nár. obrodzenia, otázky rozpadu rak.-uh. monarchie a vzniku ČSR, slov. rob. hnutie, formovanie, vznik a pôsobenie KSČ, venoval sa aj povstaleckej tematike. Podľa *Encyklopédia Slovenska*, II. zväzok, E – J. Bratislava : Veda, 1978, s. 286-287; *Biografický lexikón Slovenska III*. Martin 2007, s. 535-536.

³² Okrem tejto štúdie v Historickom časopise HOLOTÍK, Ludovít: O Slovenskej republike rád. In: *Historický časopis*, roč. 7, 1959, č. 2, s. 173-202; Ludovít Holotík uverejnil ešte ďalšie články k problematike SRR: HOLOTÍK, Ludovít: Úloha talianskej a francúzskej vojenskej misie na Slovensku r. 1919. In: *Historický časopis*, 1953, č. 4, s. 561-594 a 1954, č. 1, s. 39-70; HOLOTÍK, Ludovít: Ohlas Maďarskej republiky rád v Československu a vznik Slovenskej republiky rád. In: *Dejiny Slovenska*. Bratislava 1955, s. 200-201; HOLOTÍK, Ludovít: Dějiny mluví k dnešku. Slovenská sovietska republika roku 1919. In: *Svět socializmu*, roč. 22, 1959, č. 22, s. 12; HOLOTÍK, Ludovít: Slobodné dni spred 40 rokov (O diktatúre proletariátu na Slovensku roku 1919). In: *Smena*, 21. a 26. 6. 1959; HOLOTÍK, Ludovít: Tradícia proletárskeho internacionalizmu. In: *Rudé právo*, 16. 6. 1964, s. 2; HOLOTÍK, Ludovít: Miesto Slo-

ší obraz o Slovenskej republike rád“, zohľadnením národnostnej problematiky a otázky štátoprávneho postavenia Slovenskej republiky rád a jej vzťahu k Československej republike, ktorým dovtedajšia literatúra „*nevenovala dostatočnú pozornosť*“³³ v problematike hodnotenia Slovenskej republiky rád, pokusom o historickú kritiku, sprísňuje a posúva marxistický výklad tejto dejinnej udalosti, je písaná v duchu záverov ideologických porád ústavov dejín KSČ a KSS. Holotík zastával názor, že „*vytvorenie SRR ako samostatného štátu bolo nereálne vzhľadom na celkovú vtedajšiu nepripravenosť Slovenska, vzhľadom na medzinárodnú situáciu. ...v slovenskej revolučnej vláde neprevládali sily, ktoré by sa stali nositeľmi vyhraneneho štátneho separatizmu*“, a že zo „*štátoprávneho hľadiska sa federatívny princíp v názoroch maďarských, no aj slovenských a českých komunistov v Maďarsku uplatňoval najvýraznejšie*“.³⁴ Čo sa týka problému zdrojov „*revolučných síl*“ na Slovensku, autor vníma ich problematickosť a ospravedlňuje tento fakt nepripravenosťou domáceho proletariátu. Slovenskej sekcii Strany socialistických-komunistických robotníkov Maďarska ale vyčíta, že nezískala podporu slovenského robotníckeho hnutia, ktoré po vytvorení Slovenskej republiky rád nemalo zastúpenie v Revolučnej vládnej rade.

Zaujímavým prínosom k oslavám 40. výročia vzniku Slovenskej republiky rád a zároveň jasným zámerom komunistickej propagandy s cieľom „*zachovávanía revolučných tradícií*“ bola aj snaha o zdokumentovanie spomienok účastníkov na Slovenskú republiku rád. V jubilejnom roku 1959 bolo publikovaných mnoho novinových príspevkov,³⁵ samostatných knižných a zborníkových publikácií³⁶ práve

venskej republiky rád v našich revolučných tradíciách. In: *Nové slovo*, roč. 16, 13. 7. 1974, č. 24, s. 12; HOLOTÍK, Ludovít: Význam Slovenskej republiky rád a hodnotenie jej vzniku a činnosti. In: *Nové obzory 17*, Košice : Východoslovenské vydavateľstvo pre Múzeum SRR v Prešove, 1975, s. 63-82.

³³ HOLOTÍK, Ludovít: O Slovenskej republike rád. In: *Historický časopis*, roč. 7, 1959, č. 2, s. 175.

³⁴ HOLOTÍK, Ludovít: O Slovenskej republike rád. In: *Historický časopis*, roč. 7, 1959, č. 2, s. 194.

³⁵BALOGH, Ivan: Svedok veľkej doby. (Zo spomienok Júliusa Kovácsa, bývalého ľudového komisára obrany Slovenskej republiky rád). In: *Práca*, roč. 14, 19. 6. 1959, č. 145, s. 4.; BEŇO, Mikuláš: Ťažká ale slávna bola naša cesta k víťazstvu (Zo spomienok Mikuláša Beňu na Slovenskú republiku rád). In: *Lud*, roč. 12, 16. 6 1959, č. 142, s. 3; I. M.: Keď na sédrni zaviala biela zástava. (Spomienky Mikuláša Beňu na Slovenskú republiku rád v Prešove). In: *Vý-*

„z pera jej účastníkov“, ba dokonca sa pamäti dočkali aj literárneho spracovania opisujúceho spomienky bojovníkov za Slovenskú republiku rád a Maďarskú republiku rád.³⁷

Medzi početnými publikáciami, štúdiami a článkami, ktoré sa snažili priblížiť dejinné udalosti súvisiace so Slovenskou republikou rád, zaujímajú významné miesto aj edície prameňov, resp. zborníky dokumentov o Slovenskej republike rád.

Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove vydalo pri príležitosti 50. výročia Slovenskej republiky rád zborník dokumentov, ktorý zostavila Mária Chmelárová.³⁸ Zborník obsahuje 94 dokumentov a 57 obrazových príloh. Napriek istým nedostatkom³⁹ je zborník cennou edíciou pramenného materiálu, pretože uvádza aj dovedy nepublikované dokumenty nielen z miestnej proveniencie – letáky, výzvy, vyhlášky, nariadenia, písané v slovenčine, šarišským „pravopisom“, maďarsky i nemecky, ale aj situačné správy o pohybe na frontovej línii, nariadenia

chodoslovenské noviny, roč. 9, 16. 6. 1959, č. 45, s. 2; BEŇO, Mikuláš: Ťažká ale slávna bola naša cesta k víťazstvu (Spomienky jedného z účastníkov Slovenskej republiky rád). In: *Pravda*, roč. 40, 16. 6. 1959, s. 2-3; DUGAS, Mikuláš: Účastník SRR s. M. Dugasa spomína (Spomienky s. M. Dugasa na udalosti, ktoré sa odohrávali v čase vzniku Slovenskej republiky rád v Prešove). In: *Prešovské noviny*, roč. 2, 1959, 16. VI. č. 25, s. 1; ŠTEFĀTĀ, Pavol: Červený komisár. (Spomienky na slovenského ľudového komisára branných síl Slovenskej republiky rád v roku 1919 Júliusa Kovácsa). In: *Československý vojak*, roč. 8, 1959, č. 13, s. 7-8; UJČEK, Bohuš: Keď gardy červené bojom šli 1919-1959. Za hraničnou čiarou. In: *Smena*, roč. 12, 1959, č. 130, s. 3.; č. 134, s. 3.; č. 140, s. 4; č. 145, s. 9.

³⁶ KODÝTKOVÁ, Anna: 1919. *Vzpomínky na Maďarskou a Slovenskou sovětskou republiku*. Praha 1957; *Spomienky súčasníkov na Slovenskú republiku rád (Spomienky Pavla Pčelára, Mikuláša Dugasa, Jozefa Krčmára a Jozefa Sluku)*. In: *Nové obzory*, roč. 1, 1959, s. 60-62.

³⁷ ROJÁK, Dezider – SMUTNÝ, Anton: *Bojový odkaz roku 1919. Spomienky bojovníkov za Slovenskú republiku rád a Maďarskú republiku rád*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1960. 213 s.

³⁸ *Slovenská republika rád. Výber dokumentov*. Zost. Mária Chmelárová. Prešov : Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove a Východoslovenské vydavateľstvo v Košiciach, 1969.

³⁹ Väčšina dokumentov je uverejnených v plnom znení, avšak zostavovateľka do zborníka prevzala aj ňou v archíve či múzeu nenájdene dokumenty z monografie Martina Vietora (VIETOR, Martin: *Slovenská sovietska republika 1919*. Bratislava : SVPL, 1955 – prílohy 93 dokumentov sú publikované na stranách 321-374.) a to aj s chybami, s vypúšťaním textu bez označenia, so skracovaním a aj bez presnejšieho udania fondu, resp. čísla, ktoré ináč pri zistených dokumentoch starostlivo uvádza. Bližšie pozri: MLYNÁRIK, Ján: *Nový zborník dokumentov o SRR*. In: *Nové obzory* 12. Prešov : Východoslovenské múzeum v Košiciach pre Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove, 1970, s. 506-508.

ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, letáky slovenskej sekcie Socialisticko-komunistickej strany Maďarska adresované obyvateľom na Slovensku, výzvy maďarskej Revolučnej vládnej rady proletárom na Slovensku, ale aj novinové články a telegramy, ktoré, ak sú inojazyčné, zostavovateľka ich uvádza preložené do slovenčiny.

Už o rok neskôr bol Ústavom dejín KSS vydaný ďalší zborník dokumentov s názvom *Slovenská republika rád*,⁴⁰ ktorého zostavovateľmi boli György Milei a Anton Smutný. Táto edícia prameňov prezentuje 139 dokumentov, je teda bohatšia a nepochybne prispieva k sprístupneniu dobových dokumentov širokej odbornej historickej obci i laickej verejnosti.

Šesťdesiate roky, najmä ich záverečná fáza, priniesli uvoľnenie spoločenských pomerov, odstránenie cenzúry a celkovú priaznivejšiu atmosféru i v oblasti vedy a výskumu, čo sa pozitívne odrazilo aj vo formovaní nových prístupov k skúmaniu, interpretácii i hodnoteniu Slovenskej republiky rád.

Evidentný posun v nazeraní na problematiku Slovenskej republiky rád znamenala práca Jaroslava Šolca⁴¹ *Slovensko rozdelené 1919*.⁴² Autor v nej nemusel nadbiehať rigoróznemu marxistickému dohľadu, a preto si mohol dovoliť dovtedy neslýchané tvrdenia: „*Slovenská republika rád neprenikla do národných tradícií a v národnom povedomí sa uchovala len ako pokus maďarských komunistov o riešenie sociálnych otázok na Slovensku.*“⁴³ Poukazuje na jej odtrhnutosť od slovenského robotníckeho hnutia, prouhorskú orientáciu jej predstaviteľov, naviazanosť na MRR, jazykovú i národnostne neujasnenú politiku a celkovú bezmocnosť SRR. V knihe

⁴⁰ *Slovenská republika rád. Dokumenty*. Zost. György Milei, Anton Smutný. Bratislava : Epona, 1970. 264 s.

⁴¹ Plk. PhDr. Jaroslav Šolc (1920-1985) – ako stredoškólak vedúci organizácie Revolučnej mládeže Slovenska v Prešove; absolvent Ústrednej straníckej školy KSČ a Vojenskej politickej akadémie v Prahe; praktikant a bankový úradník na mnohých miestach (1940-1945), po 1945 pracoval vo viacerých vojenských zariadeniach; vedecký pracovník Ústavu dejín KSS (1958-1967); náčelník Oddelenia vojenských dejín Slovenska v Bratislave (1967-1973), neskôr Vojenského historického ústavu; externý pracovník múzea SNP v Banskej Bystrici. Podľa: *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*, V. zväzok, R – Š. Martin : Matiča slovenská, 1992, s. 484-485.

⁴² ŠOLC, Jaroslav: *Slovensko rozdelené 1919*. Bratislava : Obzor, 1969. 124 s.

⁴³ ŠOLC, Jaroslav: *Slovensko rozdelené 1919*. Bratislava : Obzor, 1969, s. 99.

autor najviac kritizuje spomínané dielo V. Krála.⁴⁴

K pokusu o objektívnejší pohľad na Slovenskú republiku rád značnou mierou prispelo i vedecké sympóziu, konané v Prešove v dňoch 5. a 6. júna 1969, pri príležitosti 50. výročia Slovenskej republiky rád,⁴⁵ ktoré prinieslo plodnú vedeckú diskusiu, avšak jej závery, žiaľ, neboli uverejnené v zborníku. Na sympóziu odzneli tri referáty. Michal Dzvoník, ktorý bol, tak ako aj pred desiatimi rokmi, hlavným referentom, v referáte *Slovenský národ a Slovenská republika rád* zdôraznil, že u maďarského národa silne pôsobila idea veľkého Maďarska, že SRR vznikla zásahom zvonka, bola prinesená maďarskou ČA, že mala zostať integrálnou súčasťou MRR a jestvovala za prevažnej pasivity slovenského obyvateľstva aj robotníctva, ktoré sa plne stavalo za novoutvorenú ČSR.⁴⁶ Na konferencii vystúpil aj Martin Vietor, ktorý v referáte *Význam a miesto Slovenskej republiky rád v československých dejinách*⁴⁷ opustil niektoré svoje názory z predchádzajúceho obdobia,⁴⁸ a poukázal na kladné

⁴⁴ Šolc označil V. Krála za najvýraznejšieho predstaviteľa toho smeru v československej historiografii, ktorý je „poznačený jednostranným úsilím dokázať český imperializmus a zároveň odhaľovať agentov buržoázie v robotníckom hnutí“. ŠOLC, Jaroslav: *Slovensko rozdelené 1919*. Bratislava : Obzor, 1969, s. 95.

⁴⁵ HAPÁK, Pavel: Sympóziu o Slovenskej republike rád. In: *Historický časopis*, roč. 17, 1969, č. 4, s. 625-626.

⁴⁶ HAPÁK, Pavel: Sympóziu o Slovenskej republike rád. In: *Historický časopis*, roč. 17, 1969, č. 4, s. 625.

⁴⁷ Referát Martina Vietora mal zrejme svoj základ v skôr publikovanej (jún 1969) štúdií. VIETOR, Martin: *Význam a miesto Slovenskej republiky rád v československých dejinách*. Bratislava : Epoque, 1969. 52 s., ktorej hlavným cieľom podľa autora bolo napomôcť tomu, „aby aj tento historický jav (SRR) bol očistený od nánosov ortodoxnej mytologizujúcej jednostrannosti, nech už sú akejkoľvek proveniencie“. Ako jediná z nepublikovaného zborníka, dlho archivovaného v osobitnom archíve ÚML ÚV KSS v Bratislave, je takto prístupná verejnosti, aj keď z vydaných 2 000 exemplárov sa ich veľa po období normalizácie nezachovalo a mnohé knižnice ich evidujú ako „stratené“.

⁴⁸ Bližšie pozri KANIS, Pavol: Vývin názorov na Slovenskú republiku rád. In: *Historický časopis*, roč. 24, 1976, č. 1-2, s. 218; „Mladá československá marxistická historiografia sa dopustila chýb, keď nie dosť citlivo konfrontovala a porovnávala historické javy rokov 1918-1919 s udalosťami päťdesiatych rokov. Výsledky – aj u autora tejto štúdie – boli jednostranné zovšeobecnenia, ktoré nerešpektovali historickú jedinečnosť a neopakovateľnosť historickej epochy. ... Nové určenie miesta Slovenskej republiky rád v dejinách slovenského národa a Československa bez podobných chýb vymedzuje síce tejto udalosti skromnejšiu rolu, avšak jej význam je stále značný a poučenia sú najmä dnes mimoriadne zaujímavé a živé.“ Cit. podľa VIETOR, Martin: *Význam a miesto Slovenskej republiky rád v československých dejinách*. Bratislava : Epoque, 1969, s. 45.

a záporné stránky vzniku Maďarskej a Slovenskej republiky rád a ich vzájomných spojitostí.⁴⁹ Referát Miloša Gosiorovského *Idea slovenskej socialistickej štátnosti v moderných dejinách Slovenska* bol prierezom slovenskej národnej otázky a v tomto kontexte zhodnotil aj miesto Slovenskej republiky rád.⁵⁰ Maďarskí historici prezentovali názor, že vláda Maďarskej republiky rád sa zriekla integrity Uhorska a urobila maximum v záujme uznania práv slovenského národa, čo sa nestretlo s pozitívnym ohlasom na strane slovenských historikov, ktorí takéto tvrdenia vyvracali pramenným materiálom.⁵¹ Na konferencii odznali aj pochybnosti o možnosti reálneho vzniku a jestvovania Slovenskej republiky rád a jej suverenity v pravom zmysle slova, za prítomnosti maďarských vojsk, keď neboli plne zachované práva slovenského proletariátu na slobodné rozhodovanie, ako aj odvážne vyjadrenia odmietajúce „budovanie socializmu za asistencie vojsk cudzej socialistickej moci“,⁵² čo bolo jasnou narážkou na august 1968. Takéto prejavy a vyjadrenia však neboli ďalej, v čase začínajúcej normalizácie, tolerované, naopak, boli podrobené prísnej „marxistickej kritike“, historici prejavujúci tieto názory boli obvinení zo „skĺznutia z dôsledných marxistických pozícií“, nezohľadňujúc pri interpretácii minulosti zásady historického materializmu. Do vedeckého éteru boli preto od 70. rokov „púšťané“ opäť len tie historické štúdie, ktoré boli poplatné režimu, a ktorých autori sa „poučili“ z „omylov“ pražskej jari.

⁴⁹ HAPÁK, Pavel: Sympóziu o Slovenskej republike rád. In: *Historický časopis*, roč. 17, 1969, č. 4, s. 625.

⁵⁰ HAPÁK, Pavel: Sympóziu o Slovenskej republike rád. In: *Historický časopis*, roč. 17, 1969, č. 4, s. 625.

⁵¹ Prejav B. Kuna v Košiciach: „My, boľševici sme za integritu Uhorska. Nijaká zmena hraníc nás neuspokojí, my chceme Uhorsko celé. Prímerie pokladáme len za dočasný stav. Dnes sme už porazili Čechoslovákov a za málo týždňov alebo mesiacov, až si zriadieme armádu a až Dohoda nebude môcť alebo chcieť Čechoslovákom pomáhať, ocitneme sa tvárou v tvár proti nim a za niekoľko dní ich vyženieme z nášho územia.“ Cit. podľa HAPÁK, Pavel: Sympóziu o Slovenskej republike rád. In: *Historický časopis*, roč. 17, 1969, č. 4, s. 625.

⁵² Vystúpenie Jána Mlynárika pojednávajúce o zmysle tradície SRR v doposiaľ neuverejnenom zborníku materiálov vedeckého sympózia k 50. výročiu SRR, ktorý sa dlhý čas nachádzal v osobitnom archíve Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSS, dnes sa nachádza (?) v SNA v Bratislave. Pozri KANIS, Pavol: Vývin názorov na Slovenskú republiku rád. In: *Historický časopis*, roč. 24, 1978, č. 1-2, s. 218 a HAPÁK, Pavel: Sympóziu o Slovenskej republike rád. In: *Historický časopis*, roč. 17, 1969, č. 4, s. 625.

Kritiku predchádzajúcich reformných (či „pomýlených“ až „kontrarevolučných“) pomerov v slovenskej historickej vede predostrela štúdia historika Pavla Kanisa⁵³ *Vývin názorov na Slovenskú republiku rád*.⁵⁴ V nej reaguje najmä na spomínané sympóziu z roku 1969 a poukazuje na, podľa jeho slov, nesprávne „nemarkistické stanoviská výkladu historického fenoménu SRR“,⁵⁵ najmä v referátoch Dzvoníka, čiastočne Vietora a diskusie, najmä Mlynárika, u ktorých došlo „k preceneniu nacionálnych hľadísk a nedoceneniu revolučných a triednych momentov“. Zároveň zdôrazňuje, že pravdivé vysvetlenie týchto zložitých historických situácií je podmienené marxistickým stanoviskom historika a každé skúmanie a hodnotenie Slovenskej republiky rád z iných pozícií môže skončiť len v nesprávnych tvrdeniach.⁵⁶

Napriek tomu kniha Jaroslava Šolca i konferencia k 50. výročiu SRR znamenali tak výrazný posun, podložený kritickou analýzou a zapracovaním historických prameňov, v interpretácii fenoménu SRR, že už nebolo cesty späť ani pre normalizačnú marxistickú historiografiu.

Na zasadaní československo-maďarskej historickej komisie v roku 1979⁵⁷ sa k tejto téme vyjadril aj Pavel Hapák: „...vyústenie česko-slovenskej

⁵³ PhDr. Pavol Kanis, CSc. (1948) – historik Ústavu dejín Ústredného výboru KSS v Bratislave (1972-1989); poslanec FZ ČSFR (1990-1992); poslanec NR SR (1992-1994); podpredseda SDL; minister obrany SR (1994); poslanec NR SR (1994-2002); minister obrany (1998-2001). K problematike SRR publikoval: KANIS, Pavol: Béla Kun, Vedúca osobnosť republiky rád (1886 – 1939). In: *Vlastivedný časopis*, roč. 35, 1986, č. 3, s. 111-115; KANIS, Pavol: Vzťahy Slovenskej republiky rád k Maďarskej republike rád a k Československej republike. In: *Nové obzory*, roč. 18, 1976, s. 27-38; KANIS, Pavol: O Slovenskej republike rád. V šlapajách tradície. In: *Slovenka*, roč. 31, č. 24, 15. 6. 1979, s. 14-15; KANIS, Pavol: *Slovenská republika rád*. Bratislava : Socialistická akadémia SSR, 1979. 40 s.; KANIS, Pavol: První vítězství socialismu na Slovensku. In: *Věda a život*, roč. 24, 1979, č. 6, s. 321-324; KANIS, Pavol: Slovenská republika rád. In: *Príroda a spoločnosť*, roč. 28, 1979, č. 12, s. 2-7; KANIS, Pavol: Slovenská republika rád. Prvý proletársky štát na našom území. In: *Život strany*, č. 13, 1979, s. 27-29; KANIS, Pavol: Prvý pokus o nastolenie diktatúry proletariátu v Československu. In: *Prauda*, 15. 6. 1974, s. 3.

⁵⁴ KANIS, Pavol: Vývin názorov na Slovenskú republiku rád. In: *Historický časopis*, roč. 24, 1976, č. 1-2, s. 211-219.

⁵⁵ KANIS, Pavol: Vývin názorov na Slovenskú republiku rád. In: *Historický časopis*, roč. 24, 1976, č. 1-2, s. 216.

⁵⁶ KANIS, Pavol: Vývin názorov na Slovenskú republiku rád. In: *Historický časopis*, roč. 24, 1976, č. 1-2, s. 211.

⁵⁷ Rokovanie československo-maďarskej historickej komisie sa konalo v dňoch 5. – 6. júna 1979 v Košiciach.

*vzájomnosti vo vytvorenie spoločného československého štátu sa považovalo v slovenskom sociálnodemokratickom hnutí a vôbec v robotníckom hnutí a v slovenskom politickom živote za niečo tak významné, prirodzené a zákonité, že akýkoľvek zásah do územnej celistvosti novoutvoreného a mimoriadne zidealizovaného štátu sa považoval za nepriateľský postoj.*⁵⁸ Aj v jeho postoji už dochádza k zjavnému pokusu oddeliť nacionálne a triedne motívy konania obyvateľstva a ich hlbšej kritiky, keď za ciele sociálneho pohybu obyvateľstva vo februári 1919 neoznačil revolučnú premenu kapitalistickej spoločnosti a štrajk železničiarov charakterizoval nie ako triednu akciu, ale ako „*vystúpenie maďarských zamestnancov, ktorí odmietli zložiť sľub vernosti československému štátu.*“⁵⁹ Napriek tomu, metodologicky zostáva na súdobých explanáciách, ktoré za svoj základ pri analýze činnosti robotníckeho hnutia nepovažovali objektívnu kritiku prameňov tej doby, ale najmä kritiku postupu jeho ideologicko-politických vodcov. Kritizuje postup pri vyhlásení SRR najmä v tom, že k nemu došlo neskoro, že si za miesto aktu vyhlásenia vybral mesto s nevyspelým, málopočetným robotníctvom, že SRR nemala a nevytvorila slovenskú robotnícku komunistickú stranu schopnú osloviť a viesť slovenský proletariát, že nedôsledne riešila roľnícku otázku, že MRR namiesto Leninovej koncepcie sebaurčenia národov vyzdvihla Bucharinov model sebaurčenia proletariátu a nezbavila sa vplyvu sociálnych demokratov a ich silných nacionalistických tendencií, atď. Toto všetko však musí ospravedlniť zložitými pomermi, nepripravenosťou a nedostatkom skúseností hlavných protagonistov MRR i SRR, čo podľa Hapáka (a je to vlastne postoj celej marxistickej historiografie) neznižuje význam revolučného odkazu robotníckeho hnutia z roku 1919.

V „dôsledne marxistických“ intenciách vyšla Kanisova práca *Zápas o nový svet*,⁶⁰ ktorá „*najväčší význam existencie SRR*“ vidí v tom, že „*ako súčasť revolučných udalostí v strednej Európe, ktoré znemožnili stredoeurópskym štátom použiť vojenské sily na intervenciu do Sovietskeho Ruska, prispela*

⁵⁸ HAPÁK, Pavel: O niektorých otázkach dejín Slovenskej republiky rád. In: *25 rokov Československo-maďarskej historickej komisie. Historické štúdie. XXVIII/1*. Bratislava : VEDA, 1985, s. 81.

⁵⁹ HAPÁK, Pavel: O niektorých otázkach dejín Slovenskej republiky rád. In: *25 rokov Československo-maďarskej historickej komisie. Historické štúdie. XXVIII/1*. Bratislava : VEDA, 1985, s. 83.

⁶⁰ KANIS, Pavol: *Zápas o nový svet*. Bratislava : Smena, 1979, s. 181.

k oslabeniu frontu namiereného proti prvému socialistickému štátu“.⁶¹

Na analogických explanáciách bola postavená aj práca Jozefa Klimka⁶² *Slovenská republika rád*, ktoré ho priviedli k tvrdeniam, že Slovenská republika rád „*chcela zabezpečiť samobytnosť slovenského národa v socialistickom československom štáte*“, ako aj to, že „*naš ľud v Slovenskom národnom povstaní sa usiloval uskutočniť nesplnené ideály Slovenskej republiky rád...*“.⁶³ Klimko, podobne ako Kanis, súc si obaja vedomí originality názvu Slovenská republika rád, naznačuje, že vzhľadom na „*súčasný stav vedeckého poznania, zodpovedajúcejšie by bolo označenie Republika rád na Slovensku*“, pričom argumentuje tvrdením, že by nebolo správne vidieť jej význam „*len v slovenskom národnom rámci, ako to jednoznačne vyplýva zo zaužívaného názvu Slovenská republika rád, ale dôsledne ako internacionálnu akciu robotníctva všetkých národov a národností, ktoré žili, resp. pôsobili na teritóriu južného a východného Slovenska v čase jej existencie*“.⁶⁴

Aj v ďalšom zborníku⁶⁵ materiálov z ideologickej konferencie k 60. výročiu Slovenskej republiky rád je zmienka o konferencii spred desiatich rokov, kedy sa „*pravicooportunistické sily*“ pokúsili o prehodnotenie Slovenskej republiky rád tým, že opustili triedne a internacionalistické pozície.⁶⁶ Samozrejme, opäť sa zdôrazňoval jej obrovský význam, tradícia a aktuálnosť odkazu pre ďalší vývoj smerujúci k budovaniu komunistickej spoločnosti.

Obdobiu rokov 1918 – 1919 (1920) sa v širšom zábere venovali viacerí historici. Na vtedajšiu dobu veľmi citlivý nacionálno-politický roz-

⁶¹ KANIS, Pavol: *Zápas o nový svet*. Bratislava : Smena, 1979, s. 149.

⁶² Prof. JUDr. Jozef Klimko, DrSc. (1942) – pedagóg na Právnickej fakulte UK v Bratislave (1966-1993); veľvyslanec SR v Rakúsku (1994-1998); referent na Ministerstve zahraničných vecí SR (1998-1999); Slovenský inštitút medzinárodných štúdií v Bratislave (1999-2004); mimoriadny a splnomocnený veľvyslanec SR v Rakúsku (2004-2007); rektor Bratislavskej vysokej školy práva (2007-2008), od 2008 pedagóg na Fakulte práva Bratislavskej vysokej školy práva. Cit. podľa Jozef Klimko [cit. 2009-04-09]. Dostupné na internete: <<http://www.osobnosti.sk/index.php?os=zivotopis&ID=956>>.

⁶³ KLIMKO, J.: *Slovenská republika rád*. Bratislava : Pravda, 1979, s. 117.

⁶⁴ KLIMKO, J.: *Slovenská republika rád*. Bratislava : Pravda, 1979, s. 62.

⁶⁵ *Slovenská republika rád. Materiály z ideologickej konferencie k 60. výročiu SRR konanej v Prešove 17. – 18. mája 1979*. Zost. Pavol Kanis. Bratislava : Pravda, 1980, s. 248.

⁶⁶ PEZLÁR, Ludovít: *Slovenská republika rád – významný zdroj našich revolučných tradícií*. In: *Slovenská republika rád. Materiály z ideologickej konferencie k 60. výročiu SRR konanej v Prešove 17. – 18. mája 1979*. Zost. Pavol Kanis. Bratislava : Pravda, 1980, s. 25.

mer dejinného vývoja uvedeného obdobia už od šesťdesiatych rokov upriamil svoje vedeckovýskumné úsilie historik Ladislav Tajták,⁶⁷ ktorého dielo je v tomto smere priekopnícke a dodnes neprekonané.⁶⁸ Od sedemdesiatych rokov sa problematike tohto obdobia, zväčša z vojensko-politického hľadiska,⁶⁹ podrobnejšie venoval Marián Hronský.⁷⁰

⁶⁷ Prof. PhDr. Ladislav Tajták, CSc. (1921) – stredoškolský učiteľ na gymnáziu v Košiciach, v Škole dôstojníckeho dorastu a Pedagogickom inštitúte v Košiciach (1948-1956), Vyššej pedagogickej škole v Prešove (1956-1959), od 1959 zakladajúci člen, vedúci Katedry dejín (1968-1978) Filozofickej fakulty v Prešove UPJŠ v Košiciach, člen Slovenskej historickej spoločnosti, tajomník, predseda, neskôr podpredseda jej východoslovenskej pobočky, od roku 2006 jej čestný člen. Bol členom výboru Slovenskej historickej spoločnosti, Československej historickej spoločnosti, členom edičných rád odborných vedeckých časopisov a zborníkov (Historický časopis, Nové obzory, Historica carpatica, a i.) členom komisie pre Slovákov v zahraničí pri Matici slovenskej, členom československo-maďarskej komisie, predsedom historickej sekcie Gemerskej vlastivednej spoločnosti, a i. Predmetom jeho vedeckovýskumnej práce sú národné dejiny obdobia novoveku. Dominantnými sú dejiny východného Slovenska na prelome 19. a 20. storočia, ktoré vždy zasadzujú do celoslovenského kontextu. Systematicky sa venuje národno-politickým a sociálno-ekonomickým aspektom dejín tohto regiónu v uvedenom období, skúma dejiny východoslovenských miest, ale pozornosť sústreďuje aj na historiografické a kultúrne problémy.

⁶⁸ TAJTÁK, Ladislav: Dvortsakovo separatistické hnutie a maďarská iredenta. In: *Príspevky k dejinám východného Slovenska. Materiály zo IV. Zjazdu slovenských historikov v Košiciach dňa 28. - 30. 6. 1962*, Bratislava 1964, s. 254-258. TAJTÁK, Ladislav: Úsilie maďarských vládnucích tried o udržanie Slovenska v rámci Maďarska r. 1918. In: *Historický časopis*, roč. 14, 1966, č. 4, s. 550.; TAJTÁK, Ladislav: Maďarské snahy o riešenie slovenskej otázky 1918-1919. In: *Historica* 1970.; TAJTÁK, Ladislav: Naša zastáva, nástroj politiky maďarských vládnucích tried. In: *Nové obzory* 8. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1966, s. 78-107.; TAJTÁK, Ladislav: Spoločenské a národnostné pomery na východnom Slovensku v 19. a začiatkom 20. storočia. In: *Prešovské kolégium v slovenských dejinách*. Zost. L Sedlák. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1967, s. 69-72.; TAJTÁK, Ladislav: Revolučné prejavy ľudu na východnom Slovensku za pripojenie k ČSR v roku 1918. In: *Nové obzory* 10. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1968, s. 75-118.; TAJTÁK, Ladislav: Maďarizačné tendencie na východnom Slovensku v druhej polovici 19. storočia. In: *Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae Prešovensis, Literárnovedný zborník 2. K slovenskému národnému vývoju na východnom Slovensku (1848 - 1918)*. Red. L. Holotík. Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1970, s. 39-60.; TAJTÁK, Ladislav: Maďarské snahy o riešenie slovenskej otázky v rokoch 1918 - 1919. In: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského – Historica* 22, red. B. Varsík. Bratislava 1971, s. 209-220.; TAJTÁK, Ladislav: *Národnodemokratická revolúcia na východnom Slovensku roku 1918*. Bratislava 1972.

⁶⁹ HRONSKÝ, Marián: K otázke účasti slovenských dobrovoľníkov na obsadzovaní Slovenska československým vojskom (november 1918 - marec 1919). In: *Historický časopis*, roč. 20, 1972, č. 4, s. 541-583.; HRONSKÝ, Marián: Problémy národooslobodzovacieho hnutia Slovákov v roku 1918. In: *Historický časopis*, roč. 23, č. 1 (1975), s. 11-47; HRONSKÝ, Marián:

V roku 1989 sa uskutočnila posledná z veľkých konferencií o Slovenskej republike rád k jej „sedemdesiatinám“, tentoraz s predstihom a v Košiciach.⁷¹ Z podujatia vyšiel aj zborník, ktorý je ale v historických kruhoch takmer neznámy.⁷²

Azda poslednou uverejnenou štúdiou v období komunistického režimu pojednávajúcou o Slovenskej republike rád je známa práca Ivana Kučmu⁷³ z roku 1989 *Sociálna komunikácia v Slovenskej republike rád*,⁷⁴ v ktorej autor nielen zo sociolingvistického pohľadu odhaľuje jej zotrvačné uhorské vplyvy, neujasnenú národnostnú politiku, izoláciu od slovenského robotníckeho hnutia i nacionálne prvky maďarského boľševizmu.

Konferenciou, štúdiami, populárno-náučnými (zväčša dogmaticky poučnými) i (propagandistickými) novinovými článkami pri príležitosti sedemdesiateho výročia SRR⁷⁵ sa v marxistickej historiografii téma

Slovensko za prvej svetovej vojny a vzniku československého štátu. In: *Historický časopis*, roč. 27, 1979, č. 2, s. 222.; HRONSKÝ, Marián: Ozbrojené formy protivojnového, sociálneho a národného hnutia na Slovensku, od VOSR do vzniku Československa. In: *Historie a vojenství*, roč. 33, č. 3 (1984), s. 71-92.; HRONSKÝ, Marián: Priebeh vojenského obsadzovania Slovenska československým vojskom od novembra 1918 do januára 1919. In: *Historický časopis*, roč. 32, 1984, č. 5, s. 734-755.; HRONSKÝ, Marián: Slovenská republika rád : Vojenskopolitická situácia. In: *Historie a vojenství*, roč. 37, č. 4 (1988), s. 36-52.; HRONSKÝ, Marián: K vojenskej intervencii čs. armády proti Maďarskej republike rád. In: *Historie a vojenství*, roč. 38, č. 5 (1989), s. 74-91.

⁷⁰ PhDr. Marián Hronský, DrSc. (1940) – vedecký pracovník Ústavu politických vied SAV v Bratislave (od 2000), dlhoročný vedecký pracovník Vojenského historického ústavu (1967-2004) Vedeckovýskumne sa zameriava na vojenské a politické dejiny Slovenska v období prvej svetovej vojny a konštituovania Československej republiky. Cit. podľa: dostupné na internete [2009-03-21]: <<http://www.upv.sav.sk/index.php?ID=1>>

⁷¹ Ideologický seminár k 70. výročiu SRR sa uskutočnil 6. apríla 1989.

⁷² Z neznámych dôvodov existuje len simplikát v SNK v Martine - ŠTEFANSKÝ, M. (zost.): *Slovenská republika rád. Materiály z ideologického seminára k 70. výročiu Slovenskej republiky rád v Košiciach 6. apríla 1989*. Bratislava : Ústav marxizmu-leninizmu ÚV KSS , 1989_161 s.

⁷³ PhDr. Ivan Kučma (1944) – autor literatúry faktu, esejista, prekladateľ, venuje sa výskumu dejín politiky, kultúry, médií a propagandy, slov. polygrafie a knižnej kultúry, autor esejí a štúdií, najmä v projektoch SAV (*Mýty naše slovenské*, 2005 a i.), prekladov z umeleckej i vecnej literatúry. KUČMA, Ivan: Politickí predstavitelia Slovenskej republiky rád roku 1919. In: *Historický časopis*, roč. 42, 1994, č. 3, s. 534-552; KUČMA, Ivan: Tlač Slovenskej republiky rád. In: *Otázky žurnalistiky*, roč. 32, 1989, č. 3, s. 4-15.

⁷⁴ KUČMA, Ivan: Sociálna komunikácia v Slovenskej republike rád. In: *Sociológia*, roč. 21, 1989, č. 4, s. 427-437.

⁷⁵ Z množstva článkov vyberáme: Dialóg súčasnosti s minulosťou pokračuje : Pred 70

Slovenskej republiky rád uzatvára. Po roku 1989 sa považuje za ideologicky nadhodnotenú a historická produkcia analyzujúca dané obdobie ju marginalizuje a vníma ako vedľajší produkt hungaristickej boľševickej agresie.

Ak by sme chceli komplexne zhodnotiť rozpracovanosť témy Slovenskej republiky rád v období marxistickej historiografie, môžeme konštatovať, že tému počas 42 rokov rozpracovala z marxistických pozícií pomerne podrobne. Aj keď zanechala mnohé nezodpovedané otázky či nedopovedané konštrukcie,⁷⁶ realizovala základný a podrobný výskum, výsledkom ktorého je poznanie a publikovanie bohatého avšak selektívneho a tendenčného faktografického materiálu, ktorého interpretáciu navyše výrazne poznačila doba. Ideologizácia problematiky Slovenskej republiky rád bola v období marxistickej historiografie azda nevyhnutnou daňou za možnosť uskutočnenia historického výskumu. Avšak aj táto ideologická poplatnosť režimu v otázke nazerania na Slovenskú republiku rád nebola konštantná, ale mala svoj vnútorný vývoj i osobný prístup. Kým v 50. rokoch sa historická interpretácia striktnie

rokmí vyhlásili v Prešove Slovenskú republiku rád. In: *Pravda*, roč. 70, č. 140 (16. 6. 1989), s. 6.; Zdroj revolučných tradícií : Seminár k 70. výročiu vyhlásenia SRR. In: *Pravda*, roč. 70, č. 82 (7. 4. 1989), s. 2.; KYSELOVÁ, Mária: Fotografia, ktorá vie rozprávať : Pripomíname si 70. výročie vzniku Slovenskej republiky rád. In: *Práca*, roč. 44, č. 140 (16. 6. 1989), s. 6.; LICHARDUS, Lubomír: Jubileum Slovenskej republiky rád. In: *Národné výbory*, č. 12 (1989), s. 24-25.; JURČIŠIN, Jozef: Poučenie i posila pre dnešok : Celoštátne oslavy 70. výročia Slovenskej republiky rád v Prešove. In: *Pravda*, roč. 70, č. 141 (17. 6. 1989), s. 1 a 2.; KUČMA, Ivan: Prvý pokus o slovenskú štátnosť? In: *Literárny týždenník*, roč. 2, č. 24 (1989), s. 10.; KUČMA, Ivan: Revolúcia osvety, osveta revolúcie : O systéme osvety Slovenskej republiky rád k jej 70. výročiu. In: *Osvetová práca*, roč. 39, č. 11 (1989), s. 5-9.; KANIS, Pavol: Významný zdroj revolučných tradícií : K 70. výročiu Slovenskej republiky rád. In: *Vlastivedný časopis*, roč. 38, č. 2 (1989), s. 49-53.; NEMČÍK, Jozef: Významná revolučná udalosť : Odkaz Slovenskej republiky rád pre súčasnosť. In: *Východoslovenské noviny*, roč. 38, č. 133 (8. 6. 1989), s. 4.; HUBENÁK, Ladislav: Súčasť európskeho revolučného procesu : K 70. výročiu vzniku Slovenskej republiky rád. In: *Príroda a spoločnosť*, roč. 38, č. 13 (1989), s. 26-29.; GUTEK, František: Slovenská republika rád a Bardejov. In: *Spravodajca Bardejov*, roč. 19, jún (1989), s. 1-2.; SVATOŠ, Stanislav: Slovenská republika rád. In: *Život strany*, č. 12 (1989), s. 41-42.; LEŠO, Tomáš: Slovenská republika rád. In: *Vranovské noviny*, roč. 21., č.24 (1989), s.1.

⁷⁶ Medzi takéto môžeme zaradiť otázku štátoprávneho postavenia Slovenskej republiky rád a neujasnenosť pôvodcu myšlienky Slovenskej republiky rád, mieru inkorporácie komunistickej ideológie do povedomia obyvateľstva Slovenska a ich vzťah k SRR a maďarskej ČA.

podriaďovala marxisticko-leninskej ideológii, v 60. rokoch, no najmä v ich závere, tu bola evidentná snaha aspoň u časti historikov o minimalizáciu ideologického vplyvu na výklad dejín Slovenskej republiky rád a o zohľadnenie celého radu faktorov potenciálne participujúcich na jej existencii, aby sa v 70. a 80. rokoch vrátila do nového, no opäť dogmaticky ideologického rámca, rešpektujúceho však niektoré špecifiká skúmania SRR, na ktoré upozornili 60. roky a ktoré už nebolo možné nerešpektovať a jednoducho vymazať.

Všeobecnou črtou marxistickej historiografie bola aj organizovaná kampaňovitosť.⁷⁷ Historické semináre a sympóziá k problematike Slovenskej republiky rád súviseli s konkrétnou politickou objednávkou a slúžili politickému cieľu. Boli takmer výlučne organizované politicky a mali znovupotvrdzovať správnosť interpretácie revolučného historického odkazu Slovenskej republiky rád, ako prvého pokusu o socialistickú štátnosť na našom území.

Marxistická historiografia pristupovala k hodnoteniu Slovenskej republiky rád zväčša tendenčne. Tendenčnosť marxistického výkladu tohto fenoménu sa prejavovala už metodologickým prístupom k spracovaniu problematiky, keď výber historických faktov bol podmienený snahou „dokázať“ ideologicko-politicky naoktrojovanú interpretačnú konštrukciu, ktorá historicky potvrdzovala a legitimizovala oprávnenosť komunistickej moci a jej politického zriadenia. V prísnej internacionalistickej ladenej dogmatike štruktúry historických výkladov (typickú najmä pre 50-roky) preto neostával, až na zopár výnimiek, veľký priestor pre uplatnenie odpovedajúcej a dôslednej analýzy nacionálnych aspektov spoločensko-historického vývoja tej doby. Aj keď koncom šesťdesiatych rokov dochádza k významným snahám upozorňujúcim na neobjektívnosť opomínania národnostnej problematiky v historických javoch, výkladu Slovenskej republiky rád i naďalej, v prislúchajúcej miere, chýba rozbor reakcií jednotlivých etníc a (nielen) rôznych spoločenských vrstiev na príchod maďarskej Červenej armády, ako aj pohľad národností na skutočnosť vzniku a existencie Slovenskej republiky rád a ich reálneho vzťahu k nej.⁷⁸ Tento „nacionálny“ aspekt

⁷⁷ HRNKO, Anton: Odras slovenskej spoločnosti 1918-1938 v prácach slovenských historikov. In: *Historický časopis*, roč. 39, 1991, č. 2, s. 474.

⁷⁸ Pre rôzne tvrdenia síce existujú a uvádzajú sa v literatúre príklady, ale neexistujú

totiž pred rokom 1989 (až na krátke obdobie konca 60. rokov a následnej pozvoľnej rehabilitácie nacionality ako relevantnej kategórie v historickom výskume dejín 20. storočia) nebol, jednou z hlavných línií výskumu nielen u Slovenskej republiky rád.

Spoločným menovateľom väčšiny prác slovenskej historiografie o Slovenskej republike rád, nesúcich sa v znamení marxisticko-leninskej ideológie, boli tieto konštatácie: vyhlásenie SRR bolo vnímané ako hrdinský čin, výsledok domácej aktivity proletárov maďarskej, slovenskej a nemeckej národnosti za existenčnej, internacionálnej, vojenskej i politickej podpory maďarského proletariátu; utvárali sa orgány proletárskej moci – direktória a rady robotníkov a roľníkov, robili sa prípravné práce k socializácii výrobných prostriedkov, začala sa rozvíjať kultúrna revolúcia; revolučné orgány sa s obdivuhodnou aktivitou pustili do výstavby socialistického spoločenského poriadku; SRR vznikla ako súčasť federatívnej MRR; pričom jej postavenie sa v rámci MRR konkrétnejšie nevykryštalizovalo, no zloženie vládnych orgánov SRR nasvedčovalo tomu, že existovali tendencie vybaviť slovenskú revolučnú vládu najširšou právomocou.

Marxistická historiografia za vyše 40 rokov totálnej hegemonie metodologického prístupu k skúmaniu dejín určovala nielen interpretačné východiská, ale diktovala i výber tém pre „vedecký“ historický výskum. Tak sa stalo že téma Slovenskej republiky rád sa popri problematike Slovenského národného povstania, dejín robotníckeho hnutia, dejín KSS a KSČ stala jednou z „najvychytenejších“ tém moderných slovenských dejín v marxistickom dejepisectve, ktoré ju postavilo do pozície jedného zo zdrojov revolučných tradícií robotníckeho hnutia v Československu.

Napriek tomu, že tejto udalosti v slovenských dejinách sa dnes pripisuje marginálny význam, a že bola komunistickým režimom a marxistickou historiografiou ideologicky sprofanovaná, zasluhuje dôstojnú pozornosť historikov a šancu na nové spracovanie jej revidovateľným zadefinovaním do súčasnej koncepcie moderných slovenských dejín kam bezpochyby, ako špecifická súčasť spleti zložitých historických procesov, jednoznačne patrí.

spoľahlivé analýzy pre ich podporu či vyvrátenie. Podobného názoru je aj Lubomír Lipták. Bližšie pozri: LIPTÁK, Lubomír: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava : Kalligram, 1998, s. 96.

Summary

Slovak Soviet Republic (Slovak Republic of Councils) 1919 in the Slovak Marxist historiography (1948-1989)

Slovak Soviet Republic (Slovak Republic of Councils – "Slovenska Radova Republika" SRR) – like twenty-two days-long episode in Slovak history, occupies a special place in the Slovak historiography. Besides having a search of historical and ideological sources of the revolutionary tradition in the Slovak population to the new political order of the late forties and early fifties of last century, which became the base of the Marxist historiography, it might fall into a "general unconscious" or forgotten. For over 40 years of total hegemony of methodological approaches to the interpretation of history, Marxist historiography determined not only bases but also dictated the choice of topics for "scientific" historical research. It became the topic of the SRR in addition to issues like the Slovak National Uprising, the history of the workers' movement, the history of the Slovak Communist Party and Czechoslovak Communist Party became one of the "prominent" topics of Slovak history in Marxist historiography, which put it in a position of one of the sources of revolutionary traditions workers' movement in Czechoslovakia.

Most of the historical fate work of the proletarian state is formed in our country from Marxist historical production. Marxist historiography was based mainly on the history of "bourgeois" criticism in the case of history of SRR refuting "bourgeois false legend about the invasion of Bolsheviks in Slovakia." Nest ruling Communist after 1948 necessarily needed to change the bourgeois interpretation of the whole historical development of Czech and Slovak people by emphasizing their age-old (and most common) social-class struggle for socially equitable society and the search for historical revolutionary traditions on which to base the legitimacy of political power. Emphasising the social-class and the revolutionary fundamentals of historical development, as well as highlighting the "Great October Socialist Revolution" in 1917 and its impact and use of quotations of Marx, Lenin, Stalin, Gottwald and others as the primary source of spring has become an indispensable part of almost all scientific papers of historians examining the issue of the Czechoslovak Republic (CSR) and the SRR in particular.

Marxist historiography accessed the evaluation of SRR, like most trends. Slant Marxist interpretation of this phenomenon already pronounced methodological approach to the processing of the issue providing the choice of historical facts made conditional on efforts to "prove" ideologically and politically dictated interpretative structure, which in strict dogmatist international tuning structure confirmed the historical interpretations of historical legitimacy and legitimacy of Communist power and hegemony its political establishment.

If we want to fully assess the detail of issues like the SRR in the period of Marxist historiography, we can conclude that the theme developed over 42 years of Marxist positions quite detailed. Although there were many unanswered questions left, implement and detailed basic research leading to knowledge and publishing rich factual material which has been significantly impacted by the interpretation of the period. Ideological issues like the SRR in the period Marxist historiography, was perhaps as necessary duty to carry out

historical research.

The common denominator of most of Slovak historiography works of the SRR, like the sign bearing the Marxist-Leninist ideology, were the finding: SRR declaration was seen as a heroic act, the result of domestic activity of proletariat Slovak, Hungarian and German nationality as existential, international, military and political support of the Hungarian proletariat, the bodies of proletarian power were formed - board of directors and councils of workers and peasants did the preparatory work on the socialization of means of production, a cultural revolution began to develop, the revolutionary authorities embarked on the remarkable activity in the construction of the socialist social order, the SRR was created as a part of the federal Hungarian Soviet Republic (HSR), while its position in the HSR did not crystallize specifically, but the composition of government SRR suggested that there were tendencies to equip Slovak revolutionary government by broadest jurisdiction. Despite the apparent phenomenon of heroisation, SRR in Marxist historiography, there was also its criticism. This was particularly the criticism but to the proceedings of its ideological and political leaders, it has been subjected to criticism for the tactics SRR particular statement that it was too late, that the place chosen for the city of immature, few of proletariat, the SRR did not created a Slovak communist worker party able to reach and maintain Slovak proletariat, the rural inconsistently addressed the issue that HSR instead of Lenin's concept of self-determination of peoples raised Bucharin model of self-determination of proletariat and did not deprive the impact of the social democrats and their strong nationalistic tendencies, etc. All this, however, justified the complex ratio, unprepared and lack of experience of the main protagonists of the HSR and the SRR, but in Marxist historiography did not reduce and the society also was not allowed to detract from the importance of the revolutionary workers' movement in 1919.

After 1989, it is considered to be ideologically overvalued and historical production analyzing a given period marginalizes and perceives it as a by product of Hungarian bolshevik aggression. Although the events in Slovak history are now attributed to marginal significance and that it has been profaned by communist and Marxist historiography ideologically, it deserves the attention of historians and a decent chance of redaction in defining its review of the current concept of modernity of Slovak history, where no doubt, as a specific part of interplay of complex historical processes, clearly belongs.

Liminárny priestor, toponymia a stredoveká pohanská ekuména v regióne Zvolenskej kotliny

Perina, Veľestúr, Ihráč, Kaľamárka a Laurín storočia*

MARTIN GOLEMA

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

V regióne Zvolenskej kotliny, v tomto mohutnými pohoriami prirodzene ohraničenom regióne stredného Slovenska, ktorým preteká rieka Hron, možno nájsť zaujímavú skupinu toponým, ktoré majú veľmi pravdepodobne starý slovanský pôvod, ich časť je navyše mytologicky motivovaná. Sústredíme sa na skupinu toponým Perina, Veľestúr, Ihráč, Kaľamárka, Laurín a pokúsime sa ich interpretovať holisticky, teda ako rekonštruovateľný textový fragment čiastočne odkazujúci k praslovanskému zdroju a jemu zodpovedajúcej textovej tradícii. Predstavíme tento súbor toponým ako cenný relikv, umožňujúci zistiť niečo konkrétne o kultúrnej pamäti (teda o mytologickom fonde príbehov) miestnej stredovekej slovanskej ekumény zpred čias christianizácie a tesne po nej. Domnievame sa, že takéto relikty praslovanského fondu príbehov odkazujúce na orálne tradované mytologické výtvory predliterárneho a „predkresťanského“ ducha stredovekých Slovanov si zaslúžia sústredený záujem kultúrnej histórie.¹

* Štúdia je výsledkom riešenia projektov VEGA č. 1/0583/08 a VEGA č. 1/0628/08.

¹ S týmto cieľom sme sa pokúsili v práci GOLEMA, M.: *Stredoveká literatúra a indoeurópske mytologické dedičstvo. Prítomnosť trojfunkčnej indoeurópskej ideológie v literatúre, mytológii a folklóre stredovekých Slovanov*. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2006, vyčleniť vo vnútri dejín kultúry osobitný rámec bádania a tematickú perspektívu s možným názvom *archeológia literárnej komunikácie*. Cieľom takto definovateľnej multidisciplinárnej či postdisciplinárnej oblasti kultúrnohistorického bádania, zameraného na dejiny textu pred epochou literatúry, je štúdium orálne tradovanej „literatúry“ alebo z mnemotechnických dôvodov poeticky sformovanej mytologickej múdrosti (presnejšie toho, čo z nej po mnohých transformáciách a amnéziách zostalo), voľakedy akumulovanej v živej pamäti a periodicky oživovanej príslušnými špecialistami (pravdepodobne igrismi) v rámci rituálov a sviatkov. Jej fragmenty a relikty možno nájsť, okrem iných zdrojov, práve v mytologicky motivovanej toponymii.

Toponymiu skúmanej oblasti, z ktorej sme spomenuté miestne názvy z určitých dôvodov extrahovali, budeme vnímať ako opakovane, viacerými jazykmi a vo viacerých obdobiach popísaný (prepisovaný) palimpsest. Na jeho ploche možno miestami rozoznať, popri starších i novších vrstvách, aj obnažené vrstvy starej predkresťanskej slovanskej toponymie ako relikty starej fólie, ktorej zvyšok je už alebo zoškrabaný, alebo prekrytý novšími sedimentmi. Táto stará fólia, určite mnohokrát prepísaná, poškodená a zotretá, je na viacerých miestach stále čitateľná. Je to spôsobené určitou nedôslednosťou stredovekých obyvateľov Zvolenskej kotliny, postupne sa vzdávajúcich pohanstva a identifikujúcich sa s kresťanstvom, pri „zoškrabávaní“ starého palimpsestu, ktorú tu vysoko oceníme a interpretačne využijeme. Otvára nám totiž možnosť aspoň čiastočne rekonštruovať charakter a povahu mytologických príbehov tvoriacich kultúrnu pamäť miestnej (archeologicky doloženej) slovanskej ekumény pred prijatím kresťanstva. O údržbu a stabilitu týchto príbehov sa starali tu žijúci pamäťoví špecialisti – igrici (ich prítomnosť indikuje názov osady Ihráč), ktorí ich museli najprv akumulovať v živej pamäti a potom periodicky oživovať v rámci rituálov a sviatkov. Existenciu takýchto orálne tradovaných príbehov museli ako každá predpisomná kultúra stabilizovať aj prostredníctvom ich spojenia s konkrétnym terénom – mnemotopom, s konkrétnymi mnemonicko-sakrálnymi symbolmi, „miestami pamäti“, napr. aj s dodnes viditeľnými monumentálnymi prírodnými útvarmi, ktorých názvy ukazujú smerom k starému fondu predkresťanských mytologických príbehov.

V zaujímavej a priekopníckej práci *Paměť hor*² sa český historik Eduard Maur monograficky venuje práve takýmto monumentálnym prírodným útvarom – znakom ako „miestam pamäti“. Maur upozorňuje, že túto novú tému kultúrohistorického bádania objavila súčasná francúzska historiografia: „*Veľkým prínosom francúzskej historiografie je intenzívne štúdium vzťahu historickej pamäti a objektov, ku ktorým je táto pamäť viazaná. Môžu to byť „historické pamiatky“ typu pomníkov, budov a miest spojených s významnými udalosťami alebo so životom významných osôb, ale napr. aj piesne (Marseillaisa), zástavy a iné ľudské a prírodné výtvory, ktoré spojením s určitým príbehom nadobúdajú symbolický význam*

² MAUR, E.: *Paměť hor. Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť*. Praha : Havran, 2006.

a samotnú pamäť tak upevňujú, stabilizujú a zaisťujú jej kontinuitu (zvýraznil MG). *Vo francúzskej historiografii sa pre takéto objekty vžil názov miesta pamäti.*³ Práve spojením s takýmto konkrétnym miestom či objektom sa kultúrna pamäť upevňuje bez ohľadu na to, či určitý objekt skutočne má nejakú súvislosť s dejom, ktorý bol k nemu lokalizovaný. Spevniť a vystužiť takto v teréne možno aj textové súbory mytologického charakteru.

Maurova pozoruhodná historicko-semiotická práca, otvárajúca novú tému, relevantnú, ako sa domnievame, aj pre archeológiu literárnej komunikácie, je inšpirovaná hlavne projektom francúzskeho historika Pierra Noru, ktorého cieľom bolo ukázať proces postupného vytvárania súčasnej francúzskej národnej identity okolo miest pamäti – pomníkov, kníh a rituálov. Tieto podľa Noru konštituovali pamäť národa tým, že vytvárali topografiu zároveň reálnu i imaginárnu, teda predstavovali orientačné body kolektívnej pamäti.⁴ Nutnú spätosť orálne tradovaného príbehu, historického či mytologického, s takýmito stabilizujúcimi orientačnými bodmi – miestami pamäti, teda s mnemonicko-sakrálnymi symbolmi, modlami, mohylami, markantnými bodmi v predpísomných kultúrach zdôrazňoval i J. Lotman⁵. Predliterárne kultúry nedisponujúce písmom takúto stabilizujúcu „výstuž“ potrebujú rovnako ako literárne kultúry písmo. Táto výstuž, pretože lepšie odoláva času, sa môže uchovať, aj keď s ňou spájané príbehy už dávno podľahli kolektívnej amnézii. Vžitý miestopis (toponymia) môže ďalej uchovávať toponymá – relikty, pre ktoré platí, čo napísal P. Nora v inej súvislosti: „*Nie sú celkom živé, nie sú celkom mŕtve – ako ony lastúry na brehu, keď more ustúpi zo živej pamäti.*“⁶

Tieto antropologicky univerzálne zistenia, aplikovateľné na každú (teda i minulú) kultúru, teraz interpretačne využijeme. Spomínané toponymá vo Zvolenskej kotline indikujú, že terénne útvary, ktoré pomenúvajú, boli pre predkresťanskú slovanskú ekuménu v oblasti práve taký-

³ Tamtiež, s. 18.

⁴ NORA, P.: *Mezi pamětí a historií: problematika míst*. In: Antologie francouzských společenských věd. Francouzský ústav pro výskum ve společenských vědách, 1996, s. 39.

⁵ LOTMAN, J.: *Text a kultura*. Bratislava: Archa, 1994, s. 19-31.

⁶ NORA, P.: *Mezi pamětí a historií: problematika míst*. In: Antologie francouzských společenských věd. Francouzský ústav pro výskum ve společenských vědách, 1996, s. 46.

mito dnes už ani živými, ani celkom mŕtvymi „miestami pamäti“. Ich funkciou bolo stabilizovať existenciu istých mytologických príbehov (ktoré poznáme z iných oblastí slovanského sveta, kde amnézia nebola taká úplná), sústredených okolo dvojice významných pohanských praslovanských bohov Velesa a Perúna (Velestúr a Perina). Podľa ruských indoeuropeistov Ivanova a Toporova⁷ sa okolo tejto dvojice zoskupili zvlášť dôležité, prvoúrovňové religiózne systémy predstáv, pomerne dobre zachované a preskúmané, ktoré fungovali ako chrbtová kosť (citovaní indoeuropeisti používajú azda presnejší termín „základný indoeurópsky mýtus“) v starom indoeurópskom a praslovanskom semiotickom modeli sveta.

Pokúsime sa teraz tento región s doloženým starým slovanským osídlením vnímať nielen ako hospodársko-vojenský útvar, ale zároveň ako mnemotop slúžiaci starej slovanskej ekuméne, ktorej existencia v tejto oblasti (na starom keltskom a germánskom substráte) je archeologicky doložená už od 6. storočia (v 9. storočí boli v tejto oblasti 2-3 funkčné hradiská, hradisko Priekopa pri Zvolene a pozoruhodné výšinné hradisko Kaľamárika,⁸ práve v blízkosti vrchu Perina, ktorý nás bude podrobnejšie zaujímať).

Nazdávame sa, vychádzajúc predovšetkým zo zistení Toporova a Ivanova, že kultové miesta indikované toponymami typu Perina a Velestúr mali v duchovnom živote dávných Slovanov kľúčovú úlohu, že aj pre túto archaickú kultúru v tejto súvislosti platilo, čo konštatuje nemecký egyptológ J. Aasmann, či J. Lotman, že totiž ako médium kultúrnej pamäti môže a musí poslúžiť práve krajina. Markantné body v nej sú semiotizované, „vzdvihnuté na pozíciu znaku“⁹, pri veľkých sviatkoch si potom skupina upevňuje svoju identitu tým, že na tieto miesta putuje. Ako píše Assmann: „... každá skupina a každé zameranie viery si svojbytným spôsobom lokalizuje a monumentalizuje svoje špecifické spomienky.“¹⁰ Roz-

⁷ IVANOV, V. V. – TOPOROV, V. N.: *Issledovanija v oblasti slavjanskich drevnostej. Leksičeskije i frazeologičeskije voprosy rekonstrukcii tekstov*. Moskva, 1974; IVANOV, V. V. – TOPOROV, V. N.: *Slavjanskije jazykovyje modelirujuščie semiotičeskije sistemy*. Moskva: Nauka, 1965.

⁸ ĎURKOVÁ, M.: *Zo stredovekých dejín obce Hrochof*. In: Hrochof. Nadácia KORENE, 1997. MÁCELOVÁ, M.: *Prehľad bádania o včasnostredovekom osídlení Zvolenskej kotliny* In: *Acta Historica Neosoliensia*, č. 1, r. 2008, s. 78-84.

⁹ ASSMANN, J.: *Kultura a paměť*. Praha: Prostor, 2001, s. 56.

¹⁰ Tamtiež, s. 39.

miestňuje spomienky v krajine, tá je potom obťažaná spomienkami, nabitá významom a stáva sa mnemotopom. Tak ako kalendár sviatkov zrkadlí kolektívne prežívaný čas, spomienka je zakotvená aj v priestore, „... sklon k lokalizácii spomienky je typický pre všetky spoločnosti. Každá skupina, ktorá sa ako taká chce skonsolidovať, sa snaží vytvoriť a zaistiť miesta, ktoré neslúžia iba ako scény pre jej formy interakcie, ale poskytujú symboly jej identity a záchytné body jej spomínania. Pamäť potrebuje miesta, má tendenciu prejsť do priestoru... Medzi skupinami a priestorom vládne symbolické spoločenstvo podstaty, ktorého sa skupina pridŕžiava aj vtedy, keď je od svojho priestoru oddelená, pomocou symbolickej reprodukcie svätých miest.“¹¹

V súvislosti s toponymom Perina (vrch pri Detve, v jeho blízkosti je staré výšinné hradisko a zároveň monumentálny skalný útvar Kaľamárka s dokázaným slovanským osídlením, ktoré za neznámych okolností zaniklo a vyhorelo v 11. storočí) si dovoľíme rozvinúť práve túto Assmannovu myšlienku o symbolickej reprodukcii svätých miest.. Slovanská Peryň, Perina predstavuje z religionistického pohľadu v rámci Slovanstva podobne univerzálny fenomén ako kresťanská Kalvária, symbolicky reprodukuje v azda každom väčšom meste sväté miesta v Jeruzaleme (v súvislosti s týmto zistením by mohlo byť zaujímavé zostaviť nadnárodný katalóg takýchto lokalít). Toto súčasné toponymum má totiž dávny slovanský, ba dokonca až indoeurópsky pôvod. Perina predstavuje zaujímavý variant mytologicky motivovaného toponyma, častého vo všetkých slovanských i baltských krajinách (Peren v Macedónsku, Pirin v Bulharsku, Peryň, Perynja v Rusku, Perín, Perina, domnievame sa, že aj Poroňa, Perneš na Slovensku, Perná v na Morave, Przegynia v Poľsku, Perkúnija v Litve, Prohn na ostrove Rujana v Nemecku i Parndorf v Rakúsku, Pirna v Sasku atď. (prvý na možnú mytologickú motiváciu skúmaného názvu vrchu Perina pri Detve upozornil J. Krško¹²).

Americký indoeuropeista Jaan Puhvel odvodzuje podobné toponymá z dávneho indoeurópskeho koreňa *per(k/g), ktorého význam bol zasiahnuť a ktoré sa objavuje v litovskom *perti* (šľahať, udierať sa v saune), všeslovanskom *prať*, pôvodný význam biť, udierať. „Rozšírením

¹¹ Tamtiež, s. 39.

¹² KRŠKO, J.: *Hydromymia povodia Hrona*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2008.

pôvodného substantívneho tvaru *per(k/g)o/u- s významom úder a teda aj úderník o augmentatívnu príponu *-no- vzniklo *Per(k/g)o/u-no- úder (hromu) alebo (božský) úderník s odvodeným adjektívom *per(k/g)o/u-n-jo- náchylný k hromobitiu. Popri bohoch, ako je litovský Perkunas, staroseverský Fjörgynn, védsky Pardžanja a staroruský Перунъ..., patria k tomuto základu aj výrazy ako gótske fairguni hora, staroruské peregynja zalesnený kopec, a keltskorímske hercynia, dubový hrebeň, dubový les... , ktorými sa označujú skalnaté pahorky a stromy priťahujúce blesk, zasvätené bohu Hromobijcovi“¹³ Ruskí idoeuropeisti Ivanov a Toporov z tohto dávneho koreňa odvodzujú napr. baltské Perkunija – žena hromobijcu, staroislandské Fjorgyn – matka germánskeho hromobijcu Thóra, ďalej galské Hercunia silva, latinsko-germánske Fergunna, starohornonemecké Virgunnia ako označenia zodpovedajúceho terénneho útvaru – hory alebo lesa na vyvýšenine. Porovnávajú takto motivované toponymá napr. s gótskym fairguni, hora, chetitským peruna, skala, staroindickým párvata, hora, ale i s indoeurópskym názvom duba, napr. latinské quercus z *perkus¹⁴, dodajme, že dub je v indoeurópskych mytologických tradíciách úzko spájaný spravidla s bohom hromobijcom. K uvedeným príkladom poľský bádateľ A. Gieysztor dopĺňa i poľské toponymum Przegynia s obdobným významom: dubovým lesom porastená hora, kultové miesto Perúna.¹⁵ Domnievame sa, že slovenské toponymum Perina je podobnou Slovanmi sprostredkovanou odvodeninou zo starého indoeurópskeho adjektíva *per(k/g)o/u-n-jo-, teda hora porastená dubovým lesom, priťahujúca blesky, inak povedané pozemské sídlo a kultové miesto v atmosfére pôsobiaceho slovanského boha hromu – Perúna.

Niektoré lokality v slovanských krajinách s názvom odvodeným z pradávneho indoeurópskeho *perkynja boli už podrobnejšie skúmané, najslávnejšia je určite Peryň pri Novgorode, kde archeológovia odkryli pod zvyškami stredovekého kláštora (cirkev musela vždy a všade takéto lokality neutralizovať) tri obetiská,¹⁶ veľmi zaujímavý je objav „živého“

¹³ PUHVEL, J.: *Srovnávací mythologie*. Praha: NLN, 1997, s. 262

¹⁴ *Mify narodov mira. Enciklopedija v dvuch tomach*.2. Moskva : Sovetskaja enciklopedija, 1988, s. 303-304.

¹⁵ GIEYSZTOR, A.: *Mitologia Slowian*. Warszawa : Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe, 1986, s. 48-49, s. 52-55.

¹⁶ PROFANTOVÁ, N. – PROFANT, M.: *Encyklopedie slovanských bohů a mýtů*. Praha : Libri, 2000, 164-166.

kultového miesta na hore Peren v Macedónsku.¹⁷

Pri veľmi nesystematickom nahliadnutí do máp, okrem už spomínaného názvu Perina pri Detve, na ktorého motiváciu upozornil Krško (2003),¹⁸ sme na Slovensku našli ďalšie zatiaľ nepovšimnuté nádejné lokality, napr. vrch Poroňa na slovensko-maďarskej hranici nad obcou Kečov pri známej jaskyni Domica, ďalej vrch Perneš nad obcou Plášťovce, uvažovať by sa mohlo azda aj nad motiváciou názvu oravskej obce Párnica či moravskej obce Perná. Na starý nezachovaný názov kopca *Pereuncha* v ostrihomskej župe a ostrova na rieke Hron s názvom *Perend* upozornil J. Stanislav.¹⁹ O možnej mytologickej motivácii názvu obce Perín (staré varianty Perina, Peříňa, Perýňa) pri Košiciach sa už uvažovalo²⁰, názov rakúskej obce Parndorf – Pándorfalu (s dokladmi Perun 1246, Perin 1313, Parendorf 1423) považoval Stanislav za relikť starého slovanského osídlenia v starej mošonskej župe, o možnej mytologickej motivácii však neuvažoval. Na ďalšie podobné lokality na území Maďarska sme upozornili v inej štúdií.²¹

Terénne útvary pomenované toponymiami Perina, Velestúr Kaľamárka a Laurín (podobne i obec Ihráč) sú charakteristicky lokalizované vo viac alebo menej odľahlom horskom teréne nad úrodnými dolinami a riečnymi terasami Zvolenskej kotliny, čo nepovažujeme za náhodu. Tento fakt interpretačne využijeme, ako inšpiračný zdroj nám poslúžia dva zaujímavé koncepty formulované v rámci kultúrnej antropológie, vysvetľujúce antropológicky univerzálny symbolický status odľahlých oblastí.

Viktor Turner, významný predstaviteľ tzv. symbolickej antropoló-

¹⁷ PLETERSKI, A.: *Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih*. In: Zgodovinski časopis, roč. 50, 1996, č. 2, s. 163-185.

¹⁸ KRŠKO, J.: *Hydromymia povodia Turca*. Banská Bystrica : Univerzita Mateja Bela, 2003.

¹⁹ STANISLAV, J.: *Slovenský juh v stredoveku. I. diel*. Bratislava : Národné literárne centrum, 1999, s. 281

²⁰ HORVÁTHOVÁ, E.: *Reminiscencie na staroslovanské božstvá v slovenských prameňoch*. In: Studia Academica Slovaca 19, Bratislava : Alfa, 1990, s. 151-164.

²¹ GOLEMA, M.: *Interpretácia niektorých slovanských toponým mytologického charakteru z územia Maďarska a pohanská mytológia stredovekých Slovanov*. In: *Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku*. Materiály z jubilejnej interdisciplinárnej medzinárodnej konferencie z príležitosti 15. výročia založenia Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. (Budapešť 14. – 15. 10. 2005), Békešská Čaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, 2006, s. 358-368.

gie, pri analýzach tzv. excentrických marginálnych spoločenských pozícií v rôznych kultúrach vypracoval zaujímavé koncepty tzv. liminarity a *communitas*, ktoré pomohli nielen etnografom, ale aj literárnym kritikom, historikom umenia, filozofom, či sociológom utriediť mnohé pozorovania. Explikačné možnosti týchto konceptov boli testované pri analýzach rozličných kultúrnych situácií, ktoré sa dali pri použití turnerovskej kultúrnej perspektívy omnoho lepšie pochopiť.

Turner sa zameriaval na skúmanie prechodových (iniciačných) rituálov, pričom opakovane zisťoval, že priebeh rituálu pozostáva z troch identifikovateľných častí: odlúčenie, pomedzie (*limen*) a prijatie. Odlúčenie od každodenného priebehu činností znamená prechod prahovým stavom či *limenom* do sveta rituálu, oddeleného od každodenného ponímania času a priestoru, potom nasleduje dramatické stvárnenie určitého aspektu krízy, ktorá vyvolala odlúčenie, pričom počas tohto stvárnenia sa vytvárajú i spochybnujú štruktúry bežného života (súčasný výskyt týchto tém nazval Turner „štruktúra“ a „antištruktúra – *communitas*“). Rituál končí návratom späť do každodenného sveta štrukturovanej spoločnosti.²²

Túto antropologicky univerzálnu schému možno použiť aj pri utriedení a interpretácii analyzovaného toponymického materiálu, domnievame sa totiž, že miesta pamäti, indikované mytologicky motivovanými toponymami, ožívali práve v rámci významných rituálov, o ktorých štruktúre sa dá pri použití turnerovskej perspektívy niečo zistiť.

V liminárnom štádiu rituálu mimo štrukturovanej spoločnosti sú jednotlivci zviazaní zvláštnym putom solidarity, ktoré z nich vytvára mystické spoločenstvá, akési bratstvá. Turner im dal názov *communitas* a vnímal ich ako protívahu, „antištruktúru“ štrukturovanej spoločnosti (*societas*). Nazdávame sa, že do tejto kategórie možno bez interpretačného násillia vtesnať stredoveké rehole, ale napr. i spoločenstvá igrícov – archaických básnikov spojených s pohanstvom,²³ ktorých profesia si rovnako žiadala dlhú iniciačnú fázu. Účastníci *communitas* „získavajú

²² TURNER, V.: *Průběh rituálu. Struktura a antištruktura*. Brno : Computer Press, 2004, s. 6

²³ Podrobnejšie GOLEMA, M.: *Stredoveká literatúra a indoeurópske mytologické dedičstvo. Prítomnosť trojfunkčnej indoeurópskej ideológie v literatúre, mytológii a folklóre stredovekých Slovanov*. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2006, s. 100-153.

prostredníctvom iniciácie „hlbokú znalosť“ spoločnosti nie vo forme pragmatických procedúr, ale liminárnej symboliky“.²⁴ Tá je zvolená a prezentovaná tak, aby vyvolávala numinózny pocit účasti na posvätnom, kopí sa a koncentruje veľmi často práve v odľahlom, liminárnom priestore vzdialenom od ľudského sveta. Ako píše český antropológ Budil: „Iba zasvätený jedinec, ktorý sa v liminárnom priestore, mimo zodpovednosti, záväzkov a obmedzení oficiálnej spoločnosti, stretol s náplňou a princípmi *communitas*, je schopný dať sociálnej štruktúre žiaduce zameranie a vitálnu dynamiku.“ *Communitas* ako antištruktúra „sa tak vytvára a udržuje v liminárnom štádiu, ktorého medze jej nie je dovolené prekročiť a slúži ako rezervoár psychickej energie, preniknutej symbolizmom ideálnej až utopickej projekcie danej spoločnosti.“²⁵ Zážitok *communitas* potom umožňuje „navrátilcovi z liminarity lepšie znášať ‚krv, pot a slzy‘ reálneho statusu“²⁶ vo vnútri spoločenskej štruktúry.

Iniciačná *communitas* je podľa Turnera sprevádzaná neobyčajne silnými zážitkami, skoro všade je pokladaná za svätú a môže silne ovplyvňovať reálnu spoločenskú štruktúru. Počas rituálov prechodu sú ľudia dočasne uvoľnení zo štruktúry do *communitas*, aby sa späť do štruktúry vrátili obrození zážitkom *communitas*. Turner tvrdí, že žiadna spoločnosť nemôže bez tejto dialektiky poriadne fungovať.²⁷ *Communitas* ako antištruktúra takýmto spôsobom prúdi do štruktúry „štrbinami štruktúry prostredníctvom liminarity, z hraníc štruktúry prostredníctvom marginality, zpod štruktúry prostredníctvom podriadenosti.“²⁸ Nazdávame sa, že stredovekí igrici okúsili všetky tri tieto excentrické spoločenské pozície, od dobrovoľnej (minimálne dočasnej a možno i systematickejšej) a v rámci rituálu nutnej liminarity v „štrbinách“ štruktúry pohanskej society, po nedobrovoľnú marginálnu a podriadenú pozíciu osôb spojených s pohanstvom a unikajúcich pred prenasledovaním. Z pozície menšiny brániacej svoju pamäť, ukryvanú a žiarlivo stráženú na vyhradených miestach, bolo určite výhodné lokalizovať miesta pamäti v odľahlej divočine – v lesoch, horách, alebo húževnato brániť tie miesta pamäti,

²⁴ BUDIL, I. T.: *Za obzor Západu*. Praha : TRITON, 2001, s. 49

²⁵ Tamtiež, s. 24

²⁶ Tamtiež, s. 49

²⁷ TURNER, V.: *Průběh rituálu. Struktura a antistruktura*. Brno : Computer Press, 2004, s. 125

²⁸ Tamtiež, s. 124

ktoré tam už boli v prajnejších časoch lokalizované v podobe liminárnej symboliky. Z pozície cirkvi zase bolo výhodné práve sem poslať svojich splnomocnencov, z dobových misijných spoločenstiev (mohli by sme azda použiť aj termín *communitas*), ktorých existenciu možno na našom území v tomto čase predpokladať, túto úlohu mohli zvlášť dobre plniť byzantskí pustovníci – anachoréti, zakladajúci „lavry“ (ako píše známy dobový prameň, *Život Metoda*, Rastislavovi poslovia cisárovi Michalovi hovoria: „... i prišli k nám učítelia mnohí, kresťania z Vlách i z Grécka (zvyčraznil MG) i z Nemiec...“²⁹

Liminarita (inštitucionalizovaná marginalita) ako nutná fáza rituálu (ako dočasné postavenie iniciačného charakteru na okraji spoločnosti, po ktorom nasleduje návrat do každodenného sveta) sa pre určité skupiny osôb, často profesionálne spojené s tradovaním kultúrnej pamäti, v súvislosti s rastúcou špecializáciou spoločnosti stala niekedy trvalým inštitucionalizovaným stavom. „*Nikde nebola inštitucionalizácia liminarít tak viditeľná ako v kláštorňách a žobravých rádoch vo veľkých sveto- vých náboženstvách.*“³⁰

Marginálni jednotlivci viac-menej trvalo sa zdržujúci za limenom (prahom) spoločenstva, mimo štruktúry, v excentrickom postavení, „*môžu dosiahnuť mimoriadne prestížne postavenie ako sprostredkovatelia medzi sakrálnym a profánnym, svedkovia Zjavenia alebo personifikácie božej vôle.*“³¹ Ako skvelý príklad Turner uvádza rehoľu sv. Františka, ktorý sa snažil zámerne prinútiť bratov, aby „*prebývali na okrajoch a v štrbinách spoločenskej štruktúry jeho doby a chcel ich natrvalo udržať v liminárnom stave.*“³² Podobne zvláštne excentrické postavenie zaujímal podľa Turnera v stredoveku dvorný šašo, často znetvorený, pochádzajúci z nízkej spoločenskej vrstvy, ktorý fungoval ako privilegovaný sudca morálky. Ten si smel uťahovať z kráľa a dvoranov ako vtipkár, ktorý môže vyjadriť morálne pobúrenie. Šašo zastupoval chudobných, znetvorených, symbolizoval morálne hodnoty *communitas* stojace proti donucovacej moci

²⁹ Z *klenotnice staršieho slovenského písomníctva I. Stredovek*. Zostavil Jozef Minárik. Bratislava : Slovenský Tatran, 1997, s. 41

³⁰ TURNER, V.: *Průběh rituálu. Struktura a antistruktura*. Brno : Computer Press, 2004, s. 106

³¹ BUDIL, I. T.: *Za obzor Západu*. Praha : TRITON, 2001, s. 48

³² TURNER, V.: *Průběh rituálu. Struktura a antistruktura*. Brno : Computer Press, 2004, s. 141

najvyšších politických vládcov.³³ Turner upozorňuje: „... ľudová literatúra sa hemží symbolickými postavami, ako sú ‚svätí zobráci‘, ‚tretí synovia‘, ‚malí krajčírí‘, hlupáčikovia, ktorí zbavujú držiteľov vysokých hodností a úradov ich honosnosti a zosadzujú ich na úroveň obyčajných ľudí a bežných smrteľníkov. V tradičnom ‚westerne‘ sme zase všetci čítali o tajomnom ‚cudzincovi‘ bez domova, majetku a mena, ktorý znovunastoluje etickú a právnu rovnováhu v miestnych mocensko-politických vzťahoch tým, že odstráni nespravodlivých sekulárnych ‚pánov‘, ktorí utláčajú obyčajných ľudí. Príslušníci opovrhovaných alebo vyhostených etnických a kultúrnych skupín hrajú hlavnú úlohu v mýtoch a ľudových príbehoch ako predstavitelia alebo stelesnenia univerzálnych ľudských hodnôt.“³⁴

Tieto výborné príklady kultúrne rôznorodých predstaviteľov antištruktúry (*communitas*), prichádzajúcich z prostredia kultúrne rôznorodo inštitucionalizovanej marginality (liminarity) do stredu spoločnosti s nápravnými cieľmi sa pokúsime využiť ako analógie na osvetlenie pozície igrica v pohanskej spoločnosti a v prvých storočiach christianizácie. Igrica vnímame ako predkresťanského špecialistu na tradovanie kultúrnej pamäti, spojeného (v rámci tzv. trojfunkčnej ideológie typickej pre indoeurópske populácie, prevzatej neskôr aj cirkvou v podobe učenia o trojakom ľude) s prvou funkciou náboženskej suverenity (v systéme tejto ideológie ju dopĺňa funkcia vojenskej sily a funkcia plodnosti a výroby). Práve túto funkciu si ako priestor svojho pôsobenia adaptovala a monopolizovala stredoveká cirkev. Dobovú stredovekú spoločnosť nebudeme vnímať cez statický model sociálnej štruktúry, používaný napr. C. Lévi-Strassom³⁵, G. Dumézilom³⁶ alebo V. N. Toporovom,³⁷ pokúsime sa ju uchopiť cez dynamický Turnerov model. V rámci neho sa „spoločnosť (*societas*) javí skôr ako proces, než ako vec – dialektický proces s mnohými po sebe nasledujúcimi fázami štruktúry a *communitas*. Zdá sa, že existuje ľudská ‚potreba‘... zúčastňovať sa obidvoch foriem. Ľudia, ktorí vo svojich každodenných so svojou funkciou spojených činnostiach trpia hladom po

³³ Tamtiež, s. 108 – 109.

³⁴ Tamtiež, s. 109.

³⁵ LÉVI-STRAUSS, C.: *Myšlení přírodních národů*. Praha : Dauphin, 1996.

³⁶ DUMÉZIL, G.: *Mýty a bohové Indoevropanů*. Praha : OIKOYMENH, 1997.

³⁷ TOPOROV, V. N.: *Predistoria literatury u Slavjan: Opyt rekonstrukcii: Vvedenie v kurs istorii slavjanskych literatur*. Moskva : Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet, 1998.

jednej z nich, vyhládávajú liminaritu v rituáli. Štrukturálne podriadení usilujú o symbolickú štrukturálnu nadriadenosť, štrukturálne nadriadení sa snažia o symbolickú *communitas* a kvôli jej dosiahnutiu podstupujú pokánie.“³⁸ O svojej knihe *Průběh rituálu* Turner napísal: „... predstavuje pokus o oslobodenie mojich vlastných myšlienok, a ja dúfam, že myšlienok ostatných tiež, od skostnatenej závislosti na „štruktúre“ ako jedinom sociologickom meradle.“³⁹ Pokúsime sa teraz spolu s ním na chvíľu „oslobodiť“, teda nebudeme skúmať iba hypotetické miesto stredovekého slovanského igrice v statickej trojfunkčnej štruktúre, ale predovšetkým jeho možný vzťah k antištruktúre, ku *communitas* a k zóne liminarity, teda k zóne za prahom (limenom) obývaného sveta.

Práve Turnerom brilantne popísaná antištruktúra, liminarita, občasné alebo trvalé excentrické postavenie mimo spoločenskej štruktúry predstavuje „kreatívnu dejinotvornú silu, v ktorej sú obsiahnuté zárodoky náboženského mysticismu, revolúcií, reformátorstva, ale tiež filozofie a vedy.“⁴⁰ Práve liminarita, pomedzie a štrukturálna podriadenosť sú podmienkami, v ktorých často vznikajú mýty, symboly, rituály, filozofické systémy a umelecké diela.⁴¹ Assmann a Assmanová napr. považujú samotu, odlúčenosť spojenú s písaním a čítaním, s „komunikáciou bez interakcie“ (nazdávame sa, že takúto „kolektívnu samotu“ možno chápať aj ako špeciálny prípad *communitas*), za poetogénnu situáciu, za prameň literatúry par excellence.⁴² V tomto type „kolektívnej samoty“ človek vníma spoločenskú štruktúru ako „odcudzujúcu zapletenosť“ a cestu ku *communitas* hľadá v prerušení všetkých kontaktov, hľadá teda „štrbinu v štruktúre“, v ktorej by napr. komunikoval iba so špeciálne vybranou *communitas* prostredníctvom orálne alebo písomne uchovaných textov. Proroci, umelci, stredovekí mnísi (nazdávame sa, že i stredovekí igrici) veľmi často patrili medzi takýchto liminárnych a okrajových ľudí „na hrane“, v ktorých tvorbe (za jej reprezentatívny príklad⁴³ v prípade igri-

³⁸ TURNER, V.: *Průběh rituálu. Struktura a antištruktura*. Brno : Computer Press, 2004, s. 190.

³⁹ Tamtiež, s. 198.

⁴⁰ BUDIL, I. T.: *Za obzor Západu*. Praha : TRITON, 2001, s. 49.

⁴¹ TURNER, V.: *Průběh rituálu. Struktura a antištruktura*. Brno : Computer Press, 2004, s. 125.

⁴² ASSMANNOVÁ, A. – ASSMANN, J.: *Archeológia literárnej komunikácie*. In: Úvod do literárnej vedy. Usporiadali Miltos Pechlivanos, Stefan Rieger, Wolfgang Struck a Michael Weitz. Praha : Herrmann & synové, 1999, s. 205.

⁴³ PAULINY, E.: *Dejiny spisovnej slovenčiny I*. Bratislava : SPN, 1966, s. 6.

cov ako slovanských archaických básnikov môžeme považovať staroruské *Slovo o pluku Igorovom* a jeho vážny, káravý a napomínajúci tón) môžeme zachytiť „zatial' nevyužitý evolučný potenciál ľudstva, ktorý dosiaľ nebol externalizovaný a upevnený v štruktúre.“⁴⁴

Podľa Turnera nielen veľké svetové náboženstvá, ale aj tie najjednoduchšie predliterárne spoločnosti rozlišujú medzi štruktúrou a *communitas*, neexistuje dôvod, prečo by prejavy liminarity a *communitas* neboli vlastné aj pohanským Slovanom. Možno preto uvažovať, s ktorou predkresťanskou inštitúciou sa asi privilegovane spájali (v rámci stredovekého kresťanstva „štrbiny“ štruktúry, dôležité pre úspešný výkon prvej funkcie náboženskej suverenity, obsadzovali predovšetkým reholy a pustovníci). Možno predpokladať, že jednou z takýchto inštitúcií boli aj igrici. Práve oni pomocou rituálnych *communitas* (napr. sviatočných obetí a následných hostín) periodicky regenerovali spoločenstvo, prevádzali ho cez kritické body kolektívnej existencie prostredníctvom rituálu, stabilizovali svojimi liturgickými a poetickými výkonmi jeho pamäť. Neskôr sa ocitli v pozícii menšiny, ktorá svoju pamäť musela už nielen kultivovať a regenerovať, ale aj ukrývať v „štrbinách“ štruktúry, napr. v odľahlých priestoroch hôr a lesov. Časť tejto pamäti prešla z podania profesionálov do folklórného života, časť bola učenými klerikmi transformovaná a prenikla napr. do stredovekých kroník a legend⁴⁵ a časť sa vďaka pochopiteľnej kolektívnej amnézii definitívne stratila. Ako píše P. Nora: „Pamäť je život, jej nositeľom je živá pospolitosť, a preto sa stále vyvíja, je otvorená dialektike spomienky a amnézie, neuvedomujúc si deformujúce premeny, ktorými prechádza, je bezbranná voči akémukoľvek použitiu, zneužitiu a manipuláciám, prechádza dlhými obdobiami latencie a náhleho oživenia.“⁴⁶

Hypotéza, ktorej vysvetľujúci potenciál tu využijeme, pretože sa „snaží objasniť rysy zdanlivo tak odlišných javov ako sú novici v liminárnej fáze rituálu, podrobený autochtónny ľud, malé národy, dvorní šašovia, svätí žobráci, dobrí samaritáni, miléniové hnutia, dharmoví tuláci'... a kláštorné

⁴⁴ TURNER, V.: *Průběh rituálu. Struktura a antistruktura*. Brno : Computer Press, 2004, s. 124.

⁴⁵ GOLEMA, M.: *Stredoveká literatúra a indoeurópske mytologické dedičstvo. Prítomnosť trojfunkčnej indoeurópskej ideológie v literatúre, mytológii a folklóre stredovekých Slovanov*. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2006.

⁴⁶ NORA, P.: *Mezi pamětí a historií: problematika míst*. In: *Antologie francouzských společenských věd*. Francouzský ústav pro výzkum ve společenských vědách, 1996, s. 41.

*rády*⁴⁷, nám teraz poslúži pri uvažovaní o spoločenskej pozícii dávnych prvofunkčných špecialistov. Do tohto zoznamu „Ľudí na hrane“ sa teda pokúsime pridať z už vysvetlených dôvodov stredovekých igricov, ktorých spomínajú uhorské listiny buď „*pôvodným menom alebo v latinskom preklade ako „ioculatores“ až do 15. storočia*“,⁴⁸ aby sme o tejto tajomnej inštitúcii získali nejakú nadinformáciu. Dumézilovský pohľad na charakter prvej funkcie v rámci trojfunkčnej ideológie⁴⁹ a assmannovskotmanovský pohľad na predliterárne kultúry, opakovane oživujúce poeticky sformované obsahy kultúrnej pamäti v rámci rituálov, sa teda pokúsime doplniť turnerovskou perpektívou.

Na niektoré iniciačné rituály je zvlášť vhodný priestor mimo prahov (limes), vymedzujúcich kultúrny poriadok, teda priestor chaosu, antikultúry, divočiny. Ten totiž „*nie je iba zdrojom démonického a entropického ohrozenia, proti ktorému sa musí spoločnosť rituálne chrániť.*“⁵⁰ Mnohí mytologickí alebo historickí kultrúrní hrdinovia „*čerpajú svoju stvoriteľskú energiu práve z pobytu mimo hraníc oficiálnej spoločnosti, z priestoru nespútanej antikultúry*“⁵¹, teda zo sveta divočiny. Reálne či fiktívne výpravy za hranice dôverne známej ekumény mávajú preto často iniciačný charakter. Takýmto prostredím, zónou antikultúry, bol v stredovekej Európe les, pustovníkmi a mníchmi vnímaný ako západný ekvivalent východnej púšte. J. Le Goff upozorňuje, že les „*... bol nielen hraničným územím, nielen útočiskom pohanských kultov, pustovníkov, ktorí sem prichádzali hľadať púšť (eremum), porazených či marginalizovaných ľudí, ako boli poddaní na úteku, vrahovia, dobrodruhovia či lúpežníci*“⁵², ale bol tiež zdrojom zveri, lesných plodov či medu. Les bol teda dôležitý pre všetky tri kategórie stredovekých ľudí. Bol to, ako zisťuje Le Goff, nielen lovný revír vojenských družín, aj keď sa „*príslušníci druhej kategórie trojakého ľudu indoeurópskej spoločnosti, bojovníci – bellatores, ľudia fyzickej sily, pokúšali v stredoveku privlastniť si les a urobiť z neho vlastné lovecké územie.* Avšak

⁴⁷ TURNER, V.: *Průběh rituálu. Struktura a antištruktura*. Brno : Computer Press, 2004, s. 122.

⁴⁸ PAULINY, E.: *Dejiny spisovnej slovenčiny I*. Bratislava : SPN, 1966, s. 7.

⁴⁹ DUMÉZIL, G.: *Mýtus a epos I. Trojfunkční ideologie v eposech indoevropských národů*. Praha : OIKOYMENH, 2001; DUMÉZIL, G.: *Mýty a bohové Indoevropianů*. Praha : OIKOYMENH, 1997.

⁵⁰ BUDIL, I. T.: *Za obzor Západu*. Praha : TRITON, 2001, s. 43.

⁵¹ Tamtiež, s. 43.

⁵² LE GOFF, J.: *Středověká imaginace*. Praha : Argo, 1998, s.66.

*museli sa oň deliť s príslušníkmi prvej kategórie triády, s oratores, teda s tými, ktorí sa modlia, s ľudmi duchovného svätenia, ktorí les pretvorili na pustatinu pre svojich pustovníkov, ďalej s príslušníkmi tretej kategórie, s laboratores, ľudmi, ktorí pracujú, ktorí zberom lesných plodov, medu a žaluďov pre prasatá, kľčováním stromov, či výrobou uhlia vytvorili z lesa doplnkové územie hospodárskej činnosti. V skutočnosti však všetci prichádzali do lesa preto, aby naši ústranie, aby tu žili životom prírodných ľudí utekajúcich pred svetom kultúry v plnom zmysle tohto slova.*⁵³ Les bol teda stredovekým liminárnym priestorom par excellence. Pre človeka od neolitu až do konca stredoveku bol les „potrebným územím, ktoré rozširovalo a dopĺňovalo jeho pole, ale tiež miestom kde prežíval povestný strach. Na tomto posvätnom všetko ochraňujúcom prahu“ („limene“ – pozn. autora) „musel ten, kto kľčoval lesy, raz a navždy ustať vo svojom svetskom konaní.“⁵⁴

Liminárny potenciál slovenských stredovekých lesov znásoboval navyše fakt, že nešlo o nížinné, ale o horské lesy, zalesnené hory a pohoria, poskytujúce prvej indoeurópskej funkcii („modliacim sa“) množstvo markantných bodov, viac či menej monumentálnych prírodných výtvorov ako brál, vrchov, stromov, prameňov atď. (spomeňme si, ako mnohé z nich semiotizovala, povýšila na úroveň znaku romantická epocha a dodnes fungujú ako symboly slovenskej etnopolitickej identity, napr. Kriváň, Tatry).

Fenomén takýchto semiotizovaných monumentov – väčšinou tiež výrazných, lesom pokrytých hôr v českom kultúrnom kontexte skúma už spomenutá monografia Maura (2006), v ktorej autor upozorňuje: „Európania si... udržiavali k horám dlho vzťah skôr odmietavý, neobdivovali ich, ale báli sa ich. Stredoveká roľnícka kolonizácia českých krajín sa niekedy v polovici 14. storočia zastavila zhruba vo výške 600 m n. m. a do vyšších polôh vystúpili ľudské sídla len ojedinele...“⁵⁵ Tento údaj možno aplikovať na celý stredoeurópsky priestor, teda aj na územie stredovekého Slovenska. Zóny nad 600 m n. m. mali pochopiteľne značný liminárny potenciál, umocnený ešte tým, že išlo o spojenie horstiev a lesa. Základné rozlíšenie typov stredovekej krajiny vychádzalo z geografických daností: na jednej strane krajina zaľudnená a bezpečná (údolia, kotliny, nížiny

⁵³ Tamtiež, s. 66.

⁵⁴ Tamtiež, s. 65.

⁵⁵ MAUR, E.: *Paměť hor. Šumava, Říp, Blaník, Hostýn, Radhošť*. Praha : Havran, 2006, s. 14.

s úrodnou pôdou), na strane druhej nevľúdna, pustá, človeku nepriateľská, nebezpečná oblasť zalesnených horstiev, vrchov; odľahlý, ťažko prístupný priestor, ktorý ale možno semiotizovať, naplniť liminárnou symbolikou, ktorého prirodzené liminárne charakteristiky možno využiť v rámci iniciačných rituálov. Napr. „posvätné“ hory ako miesta iniciačných pútí určite neobjavila prvá baroková epocha ani romantici. Romantici, videní z turnerovskej perspektívy, sú iba špeciálny a výborne zdokumentovaný prípad tých ľudí, ktorých neodolateľne priťahoval liminárny priestor hôr, pre ktorých hory predstavovali „... pôvodný, neskrotený a neskrotný, neprístupný démonický svet. Ešte výraznejšie než more sú neobmedzeným priestorom pre fantáziu a mystické kontemplácie... Romantik sa stotožňoval s veľkosťou horskej prírody, cítil sa vymanený z pút všednosti, z konvencií rodinného života, nachádzal v horách hľadanú samotu.“⁵⁶ Tieto vynikajúce formulácie možno použiť nielen pri opise Slovenska romantických básnikov, iniciačné výpravy romantikov do liminárnych oblastí vedú po dávno vyšliapaných chodníčkoch starších prvofunkčných špecialistov, napr. kresťanských pustovníkov, ale možno aj ich pohanských predchodcov. Nielen romantizmus pripisoval liminárnej horskej krajine ako mnemotopu dôležitú úlohu „zrkadla ľudských citov, emocionálneho stimulans a rolu utešiteľky“, nielen „autori smeru titanského romantizmu vášnivo cestujú do odľahlých a pustých končín, chcú dosiahnuť dosiaľ nepoznané miesta, dobyť horské vrcholy“, nielen oni „vyhľadávajú pre svoje putovanie dramatické podmienky a divoké scenérie. Šerosvitné scenérie lesa, prastaré skaly, zvetrané balvany, jaskyne, neprístupné tajomné húštiny, pralesné porasty, to všetko lahodilo romantickému zmyslu pre tajomné a túžbe po hlbokéj samote“⁵⁷, to všetko muselo lahodiť aj stredovekým hľadačom púšte inšpirovaným príkladom prvých pustovníkov z Egypta a veľmi pravdepodobne aj ich pohanským predchodcom.

Tieto prirodzené liminárne kvality horského protredia si nemohli nevšimnúť ani „predromantickí“ či „predkresťanskí“ pamäťoví špecialisti, postavení pred rovnakú úlohu ako slovenskí romantickí básnici: skonsolidovať miestne spoločenstvo ako kultúrny útvar tým, že mu vytvoria a zaistia miesta, ktoré by neslúžili iba ako scény pre profánne

⁵⁶ Tamtiež, s. 15.

⁵⁷ Tamtiež, s. 13.

formy interakcie, ale poskytovali by mu symboly jeho identity a záchytné body jeho spomínania.

Odlahlá horská krajina, ktorou je Slovensko v rámci strednej Európy tak bohato obdarené, videná z turnerovskej perspektívy ako prirodzene liminárny priestor, priam vyzýva akúkoľvek tu žijúcu ekuménu, aby bola semiotizovaná, naplnená liminárnou symbolikou. Tento priestor teda určite nebol v stredoveku len lovným revírom miestnych kniežat a ich bojových družín, nebol len rozšírením a doplnením polí miestnych výrobcov, bol zároveň dôležitým „domíniom“ (neskôr azylom) prvej funkcie náboženskej suverenity (kresťanskej i predkresťanskej, stredoveké učenie o trojakom ľude nemá korene v biblii, ale v archaickej trojfunkčnej indoeurópskej ideológii⁵⁸), obľubujúcej nielen centrálnu pozíciu v strede ekumény, ale periodicky v rámci regeneračných rituálov čerpajúcej svoju silu aj z liminárnych excentrických oblastí. V rámci trojfunkčnou ideológiou štrukturovanej society musel byť priestor s takýmito charakteristikami jedným z prirodzených a dôležitých pôsobísk prvej funkcie náboženskej suverenity. V rámci tohto priestoru bolo možné experimentovať s premenou „*liminárneho alebo mimoštrukturálneho štádia na trvalý stav posvätného postavenia mimo spoločnosti*“⁵⁹, a teda napr. lokalizovať centrá náboženského kultu práve v takýchto excentrických odlahlých polohách, či predpisovať svojim splnomocnencom, napr. archaicným básnikom a žrecom, ale napr. i posvätným náčelnikom, minimálne občasný a možno i trvalý pobyt v liminárnom priestore (ako ilustráciu regenerujúceho a iniciačného pobytu v takomto priestore môžeme použiť príklad epického Svätopluka z Kosmovej *Kroniky českej*, ktorý „za tmavej polnoci“ opúšťa svoje vojsko a odchádza k pustovníkom na vrch Zobor, žijúcim „v odlahlom a neprístupnom lese“. Tu na „odlalom mieste“ zabíja svojho koňa a ukrýva v zemi svoj meč,⁶⁰ tu žije nikým nespoznávaný ako pustovník v rámci benediktínskej *communitas* až do svojej smrti, v Dalimilovej verzii povesti⁶¹ tu nazbiera silu, aby sa opäť, očiste-

⁵⁸ CARDINI, F.: *Válečník a rytíř*. In: LE GOFF, Jacques et al.: *Středověký člověk a jeho svět*. Praha : Vyšehrad, 1999, s. 17; LE GOFF, J.: *Středověký člověk*. In: LE GOFF, J. et al.: *Středověký člověk a jeho svět*. Praha : Vyšehrad, 1999b, s. 70.

⁵⁹ TURNER, V.: *Průběh rituálu. Struktura a antistruktura*. Brno : Computer Press, 2004, s. 11.

⁶⁰ Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Na vydanie pripravil Peter Ratkoš. Bratislava : Vydavateľstvo slovenskej akadémie vied, 1964, s. 365.

⁶¹ *Staročeská kronika tak řečeného Dalimila 1*. K vydání připravili Jiří Danhelka, Karel Hádek,

ny a posilnený, ujal vlády. Ak parafrázujeme Le Goffa⁶², epický Svätopluk v tomto fragmente povesti je jedným z tých kráľov a zároveň lesných ľudí, ktorí do lesa prichádzajú vedení nielen loveckou vášňou, ale aj túžbou stretnúť sa s pustovníkmi, aby posilnili alebo obnovili svoju legitimitu a posvätnosť.

Predstavitelia prvej funkcie práve takýmto stálym alebo občasným pobytom mimo štrukturovanej ekumény (napr. v rámci pustovníckej *communitas*) získavali totiž paradoxne vplyvné „postavenie bez postavenia, mimo sekulárnej spoločenskej štruktúry, ktoré im dáva právo posudzovať všetky štruktúrou vymedzované osoby z hľadiska pre všetkých záväzného morálneho poriadku, a tiež právo robiť sprostredkovateľa medzi všetkými časťami alebo zložkami štruktúrovaného systému.“⁶³

Ak si stredovekú krajinu predstavíme ako mnemotop – znakový systém, dá sa predpokladať, že bol organizovaný predovšetkým okolo základnej binárnej opozície kultúra/ príroda, vyjadrovanej v protiklade „medzi tým, čo je postavené, kultivované a obývané (mesto, hrad a dedina dohromady,) a tým, čo je úplne púste a necivilizované (more, les, západné ekvivalenty východnej púšte).“⁶⁴. Možno odôvodnene predpokladať, že aj zóna antikultúry bola plná symboliky, liminárnych mnemonicko-sakrálnych symbolov (túto funkciu mohli plniť predovšetkým zvlášť markantné body, vrcholy hôr, monumentálne terénne útvary. V ďalšom výklade zaostríme hlavne na túto zónu (v našom konkrétnom prípade teda na horské oblasti Zvolenskej kotliny), ak ju sledujeme z turnerovskej perspektívy, jej prvofunkčný význam je evidentný, zachovaná toponymia to jednoznačne potvrdzuje. Záujem bádateľov skúmajúcich stredovekú kultúru sa zatiaľ celkom prirodzene (a určite nielen tu) koncentroval na miestne centrá politickej a vojenskej moci (napr. Pustý hrad nad Zvolenom) asi aj preto, že v liminárnom priestore určite nemožno čakať také pôsobivé materiálne stopy po ľudských aktivitách, ale možno aj preto, že **význam liminárneho priestoru pre stredovekú kultúru (kresťanskú i predkresťanskú) nie je patrične docenený**. Ak je ale predmetom nášho záujmu kultúrna pamäť miestnej stredovekej ekumény, túto zónu roz-

Bohuslav Havránek, Nadežda Kvítková, Praha: ACADEMIA, 1988.

⁶² LE GOFF, J.: *Středověká imaginace*. Praha: Argo, 1998, s.72.

⁶³ TURNER, V.: *Průběh rituálu. Struktura a antistruktura*. Brno: Computer Press, 2004, s. 114.

⁶⁴ LE GOFF, J.: *Středověká imaginace*. Praha: Argo, 1998, s. 73.

hodne nemožno vynechať.

Po tomto trochu dlhom, ale nutnom metodologickom exkurze sa vrátíme k zachovanej fólii starej slovanskej toponymie v priestore Zvolenskej kotliny, aby sme z nej sňali určitú nadinformáciu, ktorú nám umožní vidieť turnerovská perspektíva.

Ako názorná pomôcka pri ďalšom výklade nám poslúži mapa pred slovanského (keltského a germánskeho) osídlenia v údolí Hrona, ktorú publikoval Beljak.⁶⁵ Z nej je jednoznačne zrejmé, že ľudské sídla sa v tejto oblasti od pradávna koncentrovali hlavne v úrodných údoliach a kotlinách, tmavšie označené odľahlé horské zóny (nad 600 m n. m.) predstavujú na mape evidentne liminárny priestor antikultúry.

Mapu sme použili ako palimpsest a naniesli sme naň (v kruhom ohraničenom priestore Zvolenskej kotliny) novú fóliu, nami skúmané lokality sme vyznačili trojuholníkmi a pripísali k nim ich miestne názvy.

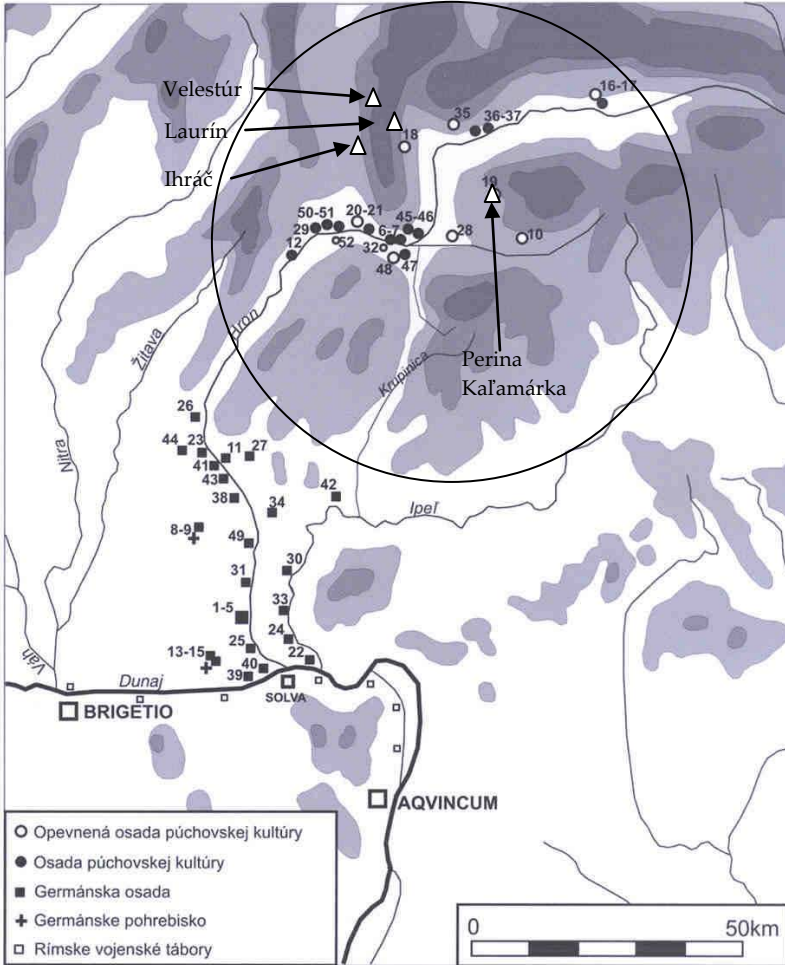
Je evidentné, že všetky sa nachádzajú buď na hranici (Perina – 597 m n. m., Ihráč – 491 m n. m.) alebo vysoko nad hranicou liminárnej zóny (Kaľamarčka – 808 m n. m., Veleštúr – 1254 m n. m., Laurín – 1025 m n. m.), ak za túto hranicu považujeme Maurom uvádzaných 600 m n. m.

V súvislosti s osadou Ihráč (491 m n. m.), excentricky lokalizovanou na okraji obývanej ekumény, v úzkej doline na hranici liminárneho horského priestoru Kremnických vrchov, v tesnej blízkosti dnes chráneného prírodného výtvoru a určite od pradávna známeho markantného terénneho útvaru, Ihráčskeho kamenného mora, je zaujímavá aj toponymia v okolí obce. Tá označuje prívlastkom „ihráčsky“ hlavne prírodné útvary v horskom teréne nad obcou (Ihráčsky les, Ihráčska dolina, Ihráčsky potok, zaujímavý je aj názov časti obce Čertov kút). Ihráčska dolina začína a Ihráčsky potok pramení pod Veleštúrom, skalným bralom a zároveň jedným z vrcholov horského hrebeňa s mytologickým názvom⁶⁶, lokalizovaným v blízkosti v stredoveku známych

⁶⁵ BELJAK, J.: *Púchovská kultúra a Germáni na Pohroní v staršej dobe rímskej*. In: Archeologie barbarů 2005. Praha : Ústav archeologické památkové péče středních Čech, 2006, s. 258.

⁶⁶Iný „nemytologický“, no podľa nás menej presvedčivý výklad starého ľudového názvu Veleštúr z maďarského slova verežďúr – flaša podáva UHLÁR, V.: *Veleštúr a názvy odvodené zo slova Tur*. In: Kultúra slova, roč. 22, č. 4, s. 108-113.; argumenty v prospech mytologického výkladu sme zhromaždili v štúdiu GOLEMA, M.: Svätý Blažej ako „vlčí pastier“ v textovej tradícii z českého, slovenského a maďarského prostredia. In: Studia mythologica Slavica XI, 2008, s. 147-173. http://sms.zrc-sazu.si/pdf/11/SMS_11_Golema.pdf.

kremnických ložísk zlata (spojenie Velesa so zlatom je opakovane

Obr. 1. Mapa nálezísk zo staršej doby rímskej v oblasti Pohronia.

1 Biňa-Apáti; 2 Biňa-Berek; 3 Biňa-Halászov pozemok; 4 Biňa-Severne od obce; 5 Biňa-Strojový park JRD; 6 Budča-Klinovisko; 7 Budča-Západne od potoka Turovka; 8 Čaka-Dielky; 9 Čaka-Kopec; 10 Detva-Kalamárka; 11 Dolná Seč; 12 Dolná Ždaňa-Príelohy; 13 Gbelce-Čapáš; 14 Gbelce-Nová osada-pri železnici; 15 Gbelce-Tehelňa; 16 Horná Lehota-Lesná škôlka; 17 Horná Lehota-Hrádok; 18 Horné Pršany-Velký Hrádok; 19 Hrochoť-Hrádok; 20 Hronská Dúbrava-Hrádok; 21 Hronská Dúbrava-Suť; 22 Chlaba-dunajský breh, km 1711; 23 Kalná nad Hronom; 24 Kamenín-Lavý breh Hrona; 25 Kamenný most; 26 Kozárovce-Chrīb; 27 Levice-Pod Križným vrchom; 28 Lieskovec-Hrádok; 29 Lovča-Nad stružka-Terasa III; 30 Malé Kosihy; 31 Pohronský Ruskov-Severný okraj obce-breň Hrona; 32 Ostrá Lúka; 33 Salka; 34 Sikenica-Velký Pesek-Agátový dvor; 35 Selce-Hrádok; 36 Slovenská Lupča-Brvništie; 37 Slovenská Lupča-svah s južným sklonom; 38 Šarovce-Tehelňa; 39 Štúrovo-Obidská pusta; 40 Štúrovo-Vojenské cvičisko; 41 Tekovský Hrádok; 42 Tupá; 43 Turá-Malá Turá; 44 Veľký Ďur-Družstevná vinica; 45 Zvolen-Balkán; 46 Zvolen-Pod bralami; 47 Zvolen-Pod drahami-Haputka; 48 Zvolen-Pustý hrad; 49 Železovce; 50 Žiar nad Hronom-Horné Opatovce II-Senková; 51 Žiar nad Hronom-Mestský park; 52 Žiar nad Hronom-Sášovské Podhradie-Hrad.

doložené v ruských kronikách, spojenie Velesa s archaickými básnikmi je doložené v *Slove o pluku Igorovom* (Velesov vnuk) a v ďalších pamiatkach⁶⁷). Igrici, ktorých existenciu dokladá toponymum Ihráč, mali svoje pravdepodobné miesto v štruktúre miestnej slovanskej ekumény – napr. na sviatočných hostinách, zároveň sa ako predstavitelia prvej funkcie náboženskej suverenity⁶⁸ nutne pohybovali aj v štrbinách a na okrajoch, teda za limenom – prahom tejto štruktúry ako obľúbenci démonického a vzdialeného Velesa, Velesovi vnuci. Neskôr ako prenasledovaní exponenti pohanstva tu možno hľadali posledné útočisko a možno aj kompromis s kresťanskou cirkvou (poučná analógia je osud írskych pohanských básnikov, tzv. fili), ktorá na staré posvätné miesta pamäti vyslala a umiestnila svojich pustovníkov – anachorétov. Týmto smerom by mohlo ukazovať toponymum Laurín (výklad nižšie).

Toponymum Velestúr (1254 m. n. m.) indikuje v skúmanom liminárnom horskom priestore (vhodnom ako posledné útočisko pohanských kultov, ale napr. i pustovníkov, prichádzajúcich sem hľadať púšť), staré kultové centrum – odkazujúce k praslovanskému pohanskému božstvu, k Velesovi.⁶⁹ Ako upozorňuje český antropológ Budil: „... liminárny a geografický priestor sa v predmodernej dobe vzájomne prelínali: vzdialené alebo ťažko prístupné zemepisné oblasti... boli v rámci starovekej a stredovekej kozmológie popisované pomocou charakteristik, ktoré boli preberané zo symboliky zrodenej v liminárnej sfére... Výpravy za hranice dôverne známej ekumény mali preto iniciačný charakter... Geografia, integrujúca prvky marginálnej symbolickej imaginácie, zaľudňuje odlahlé oblasti rozličnými bizarnými monštrami...“⁷⁰ Ako ukazujú iné pramene z iných častí slovanského

⁶⁷ IVANOV, V. V. – TOPOROV, V. N.: *K probleme dostovernosti pozdnich vtoričnyh istočnikov v svjazi s issledovanijami v oblasti mifologii (Dannye o Velese v tradicijach severnoj Rusi i voprosy kritiki pismennyh tekstov)*. In: Trudy po znakovym systemam, v. 6, Tartu, 1973, s.46-82.

⁶⁸ Dôvody, pre ktoré ich spájame s touto funkciou, podrobnejšie vysvetľujeme v práci GOLEMA, M.: *Stredoveká literatúra a indoeurópske mytologické dedičstvo. Prítomnosť trojfunkčnej indoeurópskej ideológie v literatúre, mytológii a folklóre stredovekých Slovanov*. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2006, s. 100-153.

⁶⁹ O prvofunkčných kompetenciách tohto „boha básnikov“ viac GOLEMA, M.: *Stredoveká literatúra a indoeurópske mytologické dedičstvo. Prítomnosť trojfunkčnej indoeurópskej ideológie v literatúre, mytológii a folklóre stredovekých Slovanov*. Banská Bystrica : Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela, 2006, s. 158-181.

⁷⁰ BUDIL, I. T.: *Za obzor Západu*. Praha : TRITON, 2001, s. 50.

sveta⁷¹, práve k takýmto démonickým a zoomorfným mytologickým bytostiam patril i slovanský Veles. Spojenie božstva, ktorého konštantný prívlastok v staroruských pamiatkach bol „skotij bog“, čo interpretujeme ako boh zvierat (v širšom zmysle tiež boh mimofudského sveta antikulúry), s týmto prostredím by malo svoju logiku. Susedný vrch na tom istom horskom hrebeni južne od Velestúra má názov Tri kríže. Podobne ako iné blízke toponymá – Trojica, Obrázok môže odkazovať na snahu bezmenných stredovekých misionárov neutralizovať a reinterpretovať tento starý sakrálny priestor.

V blízkosti Velestúra, tiež na hlavnom hrebeni Kremnických vrchov, je vrch Laurín (1025 m n. m.). Nie je nám známe, že by názvu zatiaľ venovala pozornosť slovenská onomastika, dovoľme si preto vlastnú hypotézu. Nazdávame sa, že toponymum vzniklo z gréckeho *lavra*, zásluhou byzantskej misie prevzatého aj do staroslovienciny, s významom krytá ulička, pravoslávny kláštor, neskôr špeciálne označenie pre skupinu ciel, v ktorých žili pustovníci pod vedením spoločného opáta (napr. známe „lavry“ na hore Athos v Grécku).⁷² Domnievame sa, že toponymum Laurín vzniklo z gréckeho *lavra* pridaním typickej slovanskej prípony miesta *-ín*, Laurín je teda miesto, kde bola lavra. Iná možná motivácia, od mena sv. Vavrince (latinsky Laurentius) je ďaleko menej pravdepodobná (reliktom – spomienkou na existenciu zbúraného stredovekého kostola s patrocíniom sv. Vavrince je napr. dnešný názov ulice Laurinská v Bratislave, kostol sv. Vavrince dal názov osade Vavrišovo v Liptove⁷³, či obci Lorinčik pri Košiciach⁷⁴). Laurín je pravdepodobne toponymum motivované rovnako ako toponymá, ktoré spomína J. Le Goff, keď upozorňuje na miestne názvy „vytvorené vo Francúzsku zo slova *désert* (púšť) a *ermitage* (pustovňa), v Írsku zo slova *désert*

⁷¹ TOPOROV, V. N.: *Predistoria literatury u Slavjan: Opyt rekonstrukcii: Vvedenie v kurs istorii slavjanskykh literatur*. Moskva : Rossijskij gosudarstvennyj humanitarnyj universitet, 1998, s. 77-89; IVANOV, V. V. – TOPOROV, V. N.: *K probleme dostovernosti pozdnych vtoričnykh istočnikov v svjazi s issledovanijami v oblasti mifologii (Dannye o Velese v tradicijach severnoj Rusi i voprosy kritiki pismennykh tekstov)*. In: *Trudy po znakovym systemam*, v. 6, Tartu, 1973, s.46-82; JAKOBSON, R.: *The slavie god Veles and his Indo-European cognates*. In: *Studi lingvistiche in onore di Vittore Pisani*, Torino, 1969, s. 579.599.

⁷² LEMÁĎTROVÁ, N. et al.: *Slovník křesťanské kultury*. Praha : Garamond, , 2002, s. 204.

⁷³ HUDÁK, J.: *Patrocíniá na Slovensku*. Bratislava : Umenovedný ústav, 1984, s. 342.

⁷⁴ Tamtiež, s. 282.

a v Bretónsku zo slova *peniti*, označujúceho opustené obydlia pustovníkov.“⁷⁵ Nazdávame sa, že toponymum Laurín indikuje v priestore Kremnických vrchov prítomnosť kláštora typického pre osobitný typ mníšstva, majúceho korene v Egypte. Zakladateľmi tohto mníšstva boli sv. Anton a sv. Pavol Thébsky.⁷⁶ Obzvlášť populárny (a teda pravdepodobne aj odtiaľ sprostredkovaný) bol tento typ mníšstva s názvom anachorétizmus (z gr. *anachoretēs* – človek žijúci v ústraní, doslova „ktorý sa vzďaľuje“), tiež nazývaného aj eremitizmus, v byzantskom prostredí.

O anachorétoch je známe, že sa usadzovali na miestach vzdialených od spoločnosti, v jaskyniach, lesoch, pohanských svätyniach. Každý mních mal vlastný príbytok, ale obvykle sa združovali okolo uznávaných eremitov. „Tak vznikali celé kolónie pustovní, tzv. lavry“⁷⁷ ako voľné združenia anachorétov pod vedením abbu. „Centrom lavry bol kostol, kde sa eremiti schádzali na spoločné bohoslužby a modlitby“⁷⁸, v priestore Laurína teda možno predpokladať sakrálnu stavbu, v jej blízkosti azda aj kresťanské kostrové pohrebisko. Dobu vzniku dávno zabudnutej lavry v tomto priestore možno dať do súvislosti s predcyrilometodskými misiami „z Grécka“, o ktorých sa zmieňuje stredoveká literárna pamiatka *Život Metoda*, tak isto možno uvažovať o súvislostiach s byzantskou misiou v r. 863, ktorá z istých dôvodov (napr. ľudnatá pohanská ekuména v okolí) tu mohla vytvoriť svoju expozitúru, do úvahy, ale ako menej pravdepodobné, prichádzajú azda aj prvé storočia uhorského štátu (hlavne roky do cirkevnej schizmy). Dobu zániku lavry možno klásť do súvislosti s prenasledovaním Metodových žiakov na Veľkej Morave, s pohanskou reakciou miestnych Slovanov po páde Veľkej Moravy alebo s neskoršou kresťanskou schizmou a následným vyhánaním mníchov východného obradu z Uhorska. Ako však upozorňuje Haviernik, grécke kláštory pretrvávali ešte aj neskôr popri latinských aj v stredovekom Uhorsku.⁷⁹

Toponymum Laurín ako názov výrazného terénneho útvaru

⁷⁵ LE GOFF, J.: *Středověká imaginace*. Praha : Argo, 1998, s. 68.

⁷⁶ HAVIERNIK, P.: *Počiatky mníšstva, byzantský monasticizmus*. In: *Rehole a kláštory*. Zostavili Rastislav Kožiak a Vincent Múcska. Bratislava : Chronos, 2002, s. 10-12.

⁷⁷ Tamtiež, s. 12.

⁷⁸ Tamtiež, s. 12.

⁷⁹ Tamtiež, s. 27.

v Kremnických vrchoch indikuje v týchto miestach existenciu zaniknutej stredovekej sakrálnej stavby pravdepodobne už z veľkomoravských alebo predveľkomoravských čias. Výskum christianizácie Slovenska nie je uzavretý, v posledných rokoch prináša a možno ešte prinesie aj nové prekvapenia, spomeňme napr. nedávne nálezy pozlátených medených plakiet s okrídlenými postavami, na ktorých sú fragmenty nápisov v latinke, ako aj z nález zvonu v priestore hradiska v Bojnjej pri Topoľčanoch, dokazujúce prítomnosť predcyrilometodských misii na území Slovenska.⁸⁰ Tu, na horskom hrebeni, pre mníchov anachorétov ideálne pustom (jeho liminaritu dokrešľuje aj dnes známa rezervácia Badínsky prales na upätí Laurína), navyše pravdepodobne posvätnom pre slovenskú pohanskú či polopohanskú ekuménu v okolí, možno čakajú na archeológov ďalšie prekvapenia. V okolí predpokladanej sakrálnej stavby by mohol byť, ak lavra fungovala dosť dlho, azda aj cintorín a samozrejme cely – chatrče anachorétov.⁸¹

⁸⁰ PIETA, K. – RUTTKAY, A.: *Bojná – mocenské a christianizačné centrum Nitrianskeho kniežatstva*. In: *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*. Editori Karol Pieta, Alexander Ruttkay, Matej Ruttkay. Nitra : Archeologický ústav SAV, 2006, s. 21-71; JÁNOŠÍK, J. – PIETA, K.: *Nález zvonu na hradisku z 9. storočia z Bojnjej*. In: *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva*. Editori Karol Pieta, Alexander Ruttkay, Matej Ruttkay. Nitra : Archeologický ústav SAV, 2006, s. 21-71.

⁸¹ Existenciu takejto kláštornej inštitúcie niekde na slovenskom území predpokladá F. Dvorník: *„Nespekuloval by príliš divoce ten, kto by predpokládal, že poblíž Granu či Ostrihomu existoval ešte pred obrátením země (Uhorska – pozn. MG) na víru klášter slovenského ritu, posledný opěrný bod moravského a řecko-slovenského křesťanství...“* S týmto „hypotetickým“ kláštorným centrom kdesi na slovenskom území „blízko Ostrihomu“ dáva Dvorník do súvisu dokonca aj založenie kláštora sv. Martina uhorským kniežatom Gejzom (vzdialenosť Ostrihom – Laurín je cca 125 km – údolím Hrona popod Laurín navyše prechádzala v stredoveku spomínaná „via magna“, idúca (údolím Hrona od Ostrihomu?) cez Zvolen a popod hrad v Slovenskej Lupči, ako to uvádzajú stredoveké pramene, domnievame sa, že prívlastok „magna“ je indíciou, že pod Lupčou nekončila, ale pokračovala ďalej cez Hiadeľské sedlo do Liptova a následne viacerými vetvami do poľského Krakova, o jej nadregionálnom význame sa podrobnejšie zmieňuje MALINIÁK, P.: *Pustý hrad očima historika* (<http://www.rozhlas.cz/leonardo/historie/zprava/637537>). Hypotetický kláštor mohol byť podľa Dvorníka dokonca „základem Gejzovy fundace“. Dvorník ďalej svoj predpoklad rozvíja: *„Ani po zániku veľkomoravskej ríše nezaničil v této východní oblasti, jež měla být brzy nazvána Uhrami, veškerý náboženský život. Jeden takový ostrůvek mohl napomoci konverzi Maďarů a Vojtěch by ho coby součástí své diecéze náležitě využil“* (s. 188). Dvorník uvádza vážne argumenty, že diecéza pražského biskupa sv. Vojtecha „zahrnovala téměř celé Slovensko“ (s. 181). Poukazuje ďalej na to, „že kontakty mezi Čechami

Predpokladaná prítomnosť mníchov mohla trvalo ovplyvniť toponymiu v oblasti, jej výsledkom môžu byť aj už spomenuté blízke toponymá na horskom hrebeni ako Tri kríže, Trojica, (zaujímavé výskumy podobných liminárnych kresťanských kultových miest s pohanskou minulosťou prezentuje slovinský archeológ Pleterski⁸²). Anachoréti možno našli, prevzali a z časti prekvalifikovali, pretvorili a reinterpretovali aj už hotovú liminárnu symboliku, nadviazali teda na tradíciu predkresťanských iníciačných *communitas*, spravovaných predtým pravdepodobne igricmi.

Hagiografický text z 12. storočia, ktorý cituje Le Goff, opisuje rozľahlé opustené priestory, ležiace na hranici medzi Maine a Bretónskom, „akýsi druhý Egypt (*quasi altera Egyptus*), obývaný mnohými pustovníkmi. Jeden z nich, menom Peter, sa živil mladými výhonkami stromov a postavil si dom zo stromovej kôry.“⁸³. Práve takýto typ mníšstva, majúci korene v egyptskej púšti, sa možno uchytil a neskôr takmer bez stopy zmizol v nami skúmanom priestore. Le Goff upozorňuje: „V podmienkach miernej

a Kyjevskou Rusí byly v 11. století časté. Tyto vztahy nepřerušila ani okupace dnešního Slovenska Boleslavem Chrabrým a po něm maďarským Štěpánem I. Čechy se v té době stále pyšnily aktivním centrem staroslověnské liturgie a literatury v sázavském klášteře poblíž Prahy. Ten se stal slavním již za svého prvního opata sv. Prokopa a byl hrdým vlastníkem části ostatků ruských světců Borise a Gleba kanonizovaných ruskou církví roku 1071. Roku 1096 tento klášter navždy stratil svůj slovanský charakter. Jak uvádí latinská legenda o sv. Prokopovi, po svém prvním vypuzení roku 1055 našli sázavští mnichové útočiště v Maďarsku. **Musela to však být severní část Maďarska, čili dnešní Slovensko, kde slovanská liturgie přeživala i přes zhroucení velkomoravské říše. Je docela možné, že někteří mniši našli útočiště na Slovensku znovu roku 1096, kdy byli definitivně vypuzeni ze Sázavy a vystřídáni latinskými mnichy.** Toto území bylo v mnoha ohledech nejkultivovanější částí maďarské říše, a jelikož hlavním záměrem Maďarska 11. století bylo zintenzívnění křesťanského života, dokážeme si představit, že **pokud zde přežovalo z minulých dob nějaké křesťanské centrum, nebránili mu Maďari v jeho činnosti... pouhé užívání odlišného liturgického jazyka v těchto centrech nemohlo Maďarům působit těžkosti, neboť v té době stále ještě kolísali mezi Byzancí a Římem**“ (s. 284). Podľa Dvorníka intenzívne kultúrne styky medzi Ruskom a Čechami boli dokázateľne „prostředkované skrze území dnešního Slovenska“ (DVORNÍK, F.: *Zrod střední a východní Evropy. Mezi Byzancí a Římem*. Praha : Prostor, 2008, s. 286). Všetko to sú, nazdávame sa, argumenty, ktoré azda robia našu hypotézu o zaniknutej byzantsko-slovanskej lavre v Kremnických vrchoch, v ktorej možno našli útočisko aj sázavskí mníši, prijateľnejšou pre ucho kritického historika neoceňujúceho príliš len čisto toponymické indicie.

⁸² PLETERSKI, A.: *Strukture tridelne ideologije v prostoru pri Slovanih*. In: Zgodovinski časopis, roč. 50, 1996, č. 2, s. 163-185.

⁸³ LE GOFF, J.: *Středověká imaginace*. Praha : Argo, 1998, s. 67.

*klímy Európy, kde neexistujú žiadne veľké vyprahnuté územia, bude mať púšť – teda samota – úplne iný, prakticky opačný charakter ako skutočná zemepisná púšť. Bude mať charakter lesa.*⁸⁴ V takomto prostredí uprostred rozľahlej pustatiny, ťaživej samoty a drsných skál sa objavuje mních – drevorubač napodobujúc a adaptujúc na podmienky lesa vzory starokresťanských pustovníkov z egyptskej púšte, spomeňme v tejto súvislosti aspoň sv. Svorada – drevorubača alebo sv. Prokopa kľúčujúceho les, zakladateľa Sázavského kláštora.

Už prví egyptskí pustovníci, sv. Pavol Thébsky a sv. Anton, musia na púšti zvädzať boj s mnohými obludami a desivými démonmi (bytosťami liminárnej povahy, ak použijeme turnerovkú terminológiu). „*Púšť egyptských mníchov je pôsobiskom tajomného par excellence, mních sa tu bezpochyby musí stretávať s démonmi, pretože démoni sú na púšti doma, ale v istom zmysle mních v pustatine nachádza i Boha, ktorého sem odišiel hľadať.*“⁸⁵ Zakladatelia (hypotetickej) lavry v Kremnických vrchoch si nezvolili miesto pre kláštor náhodne, vybrali si miesto, kde démoni (pohanské božstvá) už boli a zároveň tu bola patrične veľká ekuména, ktorá ich ctíla a ktorú teda bolo treba obrátiť. Anachoréti často obsadzovali centrálné pohanské svätyne. Domnievame sa, že práve tie, ktoré boli lokalizované mimo obývanej ekumény v liminárnom priestore, vyhovovali najlepšie ich preferenciám

Možno ďalej predpokladať, že *communitas* (antištruktúra) ako napr. lavra (alebo aj osada igrícov v časoch pohanstva) potrebuje vo svojej blízkosti (pravdaže, nie prílišnej, aby si zachovala odstup a atribúty antištruktúry) štruktúrovanú spoločnosť – ekuménu, existencia lavry ako v princípe okrajovej inštitúcie za limenom (prahom) indikuje patrične veľkú a nie bezvýznamnú ekuménu koncentrovanú v obývateľnom priestore, so sformovaným centrom, dobrovoľne alebo z donútenia akceptujúcim (tolerujúcim) kresťanstvo. Duchovný heroický étos kláštornej inštitúcie predpisuje v pohanskom prostredí nielen utiahnuť sa do samoty, ale zároveň odtiaľto špecifickými prostriedkami pôsobiť na patrične ľudnatú ekuménu, malá hŕstka nablízku žijúcich pohanov by sotva bola dôstojný protihráč. Slovo lavra totiž neoznačovalo bezvýznamnú osamelú pustovňu, ale spoločenstvo mníchov vedených „*abbom*“, kto-

⁸⁴ Tamtiež, s. 65.

⁸⁵ Tamtiež, s. 63.

rého protiváhou na osi „štruktúra“ – „antištruktúra“ mohlo byť najskôr komplementárne štrukturované spoločenstvo vedené azda provinčným kniežaťom. Toponymum Laurín teda nepriamo odkazuje aj na miestne centrum politickej a vojenskej moci vo Zvolenskej kotline. Je známe, že pre Veľkú Moravu bol inšpiráciou karlovenský štát, budujúci nielen paralelné štruktúry cirkevnej a svetskej moci, ale, ak môžeme túto tézu turnerovsky doplniť, aj v liminárnom priestore lokalizované cirkevné antištruktúry, ako príklad by sme uviedli centrálny a významný veľkomoravský hrad v Nitre a kláštor benediktínov na hore Zobor v jeho (nie prílišnej) blízkosti.⁸⁶ V tejto súvislosti by mohli byť zaujímavé zistenia J. Steinhübela⁸⁷, ktorý identifikoval v rámci starého Nitrianskeho kniežatstva štyri menšie provinčné kniežatstvá. Jedným z nich bol aj Hont, do ktorého patrila región Zvolena. Politicko-vojenské centrum nemusel vždy byť hrad Hont (dnes na území Maďarska), domnievame sa, že staré centrum mohlo ležať aj v lepšie od juhu chránenej polohe, napr. vo vnútri Zvolenskej kotliny. Na jeho slávu možno nadviazal dnes intenzívne skúmaný obrovský stredoveký Pustý hrad nad Zvolenom,⁸⁸ staré centrum voľakedajšej zvolenskej veľžupy, pod ktorej správou do 14. storočia patrila Turiec, Orava a Liptov.⁸⁹

Filologický argument (zvuková podobnosť lavra – Laurín) nie je jediný a možno nie ani najsilnejší pilier predloženej hypotézy o možnej existencii kláštora – lavry v Kremnických vrchoch, vďaka použitiu turnerovskej perspektívy máme k dispozícii aj kultúrno-antropologický argument, charakter lokality vo viacerých ohľadoch veľmi presne zodpovedá známym charakteristikám lavry ako združenia anachorétov hľadajúcich púšť. Nazdávame sa, že by bolo produktívne, keby sa archeológovia pozreli na antropogénne prvky v oblasti, v prípade, ktorý by nás potešil viac, by možno objavili zabudnutý slovenský „Athos“ či „druhý Egypt“ (dovolili sme si použiť rétorické hyperboly, ale zaujíma-

⁸⁶ Podobne napr. slávny Břevnovský kláštor v blízkosti Prahy či Kyjevsko-pečorská lavra blízko Kyjeva.

⁸⁷ STEINHÜBEL, J.: *Vznik Uhorska a Nitrianske kniežatstvo*. In: *Historický časopis*, 47, 1999, č. 4, s. 210 – 218; STEINHÜBEL, J.: *Nitrianske kniežatstvo*. Bratislava : Veda, 2004.

⁸⁸ HANULIAK, V.: *Výskum Pustého hradu pri Zvolene*. In: *Archeologické výskumy a nálezky na Slovensku v roku 1994*. Nitra : Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, 1996, s. 78-80.

⁸⁹ DVOŘÁK, P.: *Odkryté dejiny (Staré Slovensko)*. Bratislava : Pravda, 1976.

vé by určite boli aj veľmi skromné nálezy) alebo hypotézu definitívne falzifikujú a bude možné hľadať inú motiváciu toponyma.

Nie je vylúčené, že vo Zvolenskej kotline sa možno zachovala i spomienka na pobyt pustovníkov v podobe zapísaného fragmentu ľudovej povesti. Ten sa mohol odpojiť od pôvodnej lokality – miesta pamäti, aby sa následne spojil s inou blízkou spustnutou a teda liminárnou lokalitou v oblasti, s dnes intenzívne skúmaným Pustým hradom, v prvých storočiach uhorského štátu politickým a vojenským centrom rozľahlej oblasti. S touto „spustnutou“ lokalitou nad Zvolenom ľudová tradícia, zapísaná v r. 1889, spojila zlomok príbehu dokonca v rytmizovanej veršovanej podobe: *„V rozvalinách Pustohradu nad Zvolenom straší samotný mních. „Šata pustovníka hnáty suché kryje, – vretenica boky opadlé sťahuje, – pekle svojím ohňom oči osvecuje – a konské kopyto mu miesto nohy je.“ Volá: „Zlato! Zlato!“ pozdným pocestným, zlato budí driemajúcu lakomosť, ale odsudzuje k ťažkej kliatke toho, kto neodolá vábeniu zlata. Preto ľud neverí volaniu pustovníkovmu. Poklady tie menia len raz do roka pána, v deň umučenia.“*⁹⁰ Démonický pustovník môže byť spomienkou na zaniknutú lavru, zaujímavé je, že má veľmi charakteristické liminárne črty. Podľa Budila⁹¹ liminárne marginálne symboly sú často stavané ako symptómy „prírody“ proti atribútom „kultúry“. Liminárne alebo marginálne bytosti sa preto často vyznačujú tériomorfnými alebo ornitomorfnými rysmi, teda archaickým, pololudským, polozvieracím výzorom, ktorý ostro kontrastuje s dosiahnutým kultúrnym stavom spoločnosti (napr. kentaurus Cheirón, capí boh Pan, v našom prípade pustovník s kopytom a vretenicou okolo pása, ale možno i jeho predchodca Veles – Tur, teda pravdepodobne disponujúci niektorými atribútmi zvierata, ktoré vyhynulo v 13. storočí. Velesove kompetencie si hlavne u južných a východných Slovanov podelili jeho substituenti čert a sv. Blažej – ochranca zvierat. Pozoruhodné zlomky príbehov o podobných tériomorfných liminárnych bytostiach z Považia, viazané na spustnuté lokality v oblasti, možno prezrádajú o tomto Turovi (Velesovi – Blažejovi?) viac: *„Tam, kde teraz stojí Starohrad, vypínali sa medzi Turcom a Trenčínom nebotyčné bralá, v ktorých býval divý Tur a v paláci pod Váhom strážil krásnu*

⁹⁰ POLÍVKA, J: *Súpis slovenských rozprávok. Sväzok V. Turčiansky sv. Martin* : Matica slovenská, 1931, s. 254.

⁹¹ BUDIL, I. T.: *Za obzor Západu. Praha* : TRITON, 2001, s. 49.

kňaznu Margitu. Vtedy ešte v dolinách Oravy, Liptova a celý Turiec boli hlboké vody, konečne našiel sa rytier, ktorý bujaka Tura premohol a Margitu oslobodil. Cez rozvaliny jeho palácov stekala voda do sladkého mora. Meno bujaka Tura zachovalo sa vraj v mene Turca...“⁹² „... Inokedy počujú pltníci „vodného bujaka“, ako bučí, ale nič nevidieť. Tuším tam potuluje sa teraz ten divý byvol Tur, čo voľakedy pod Starohradom v bralách býval a v paláci pod vlnami Váhu chránil krásnu kňahyňu Margitu.“⁹³

Ďalším a posledným veľmi pravdepodobne mytologicky motivovaným toponymom v regióne, na ktoré chceme upozorniť, je za neznámych okolností zaniknuté výšinné hradisko pri Detve s názvom Kaľamárka – nevieme o tom, že by existovali pokusy vyložiť tento názov. Domnievame sa však, že sme našli jeho dvojča – názov obce Kelemér v starej gemerskej župe, ten uspokojivo vykladá J. Stanislav ako Maďarmi adaptovanú verziu slovanského osobného mena Kolomir, doloženého napr. u Srbov. Fonetickým pomaďarčením názvu (Kelemér) a následným spätným prevzatím v slovenskom prostredí môže úplne legitímne vzniknúť podoba Kaľamár – náhodná a mäťuca homonymia s písacou potrebou – kalamárom – môže byť produktom práve takéhoto spätného prevzatia, o výslovnosti maďarských samohlások (hlavne „a“ a „é“), ktorá stojí za touto adaptáciou, sa nejdeme bližšie zmieňovať, „preklopenie“ do ženského rodu (Kaľamár/ka) považujeme za pozdunú, pre náš výklad však nepodstatnú transformáciu.

Ak je náš výklad opodstatnený, máme dočinenia so starým slovanským kompozitom *kolo-mirъ, mytologicky veľmi významné dimenzie má predovšetkým komponent *mirъ, upozomňuje na ne Toporov⁹⁴, keď dokazuje prítomnosť indoeurópskej náboženskej terminológie v slovanských jazykoch. Upozorňuje hlavne na dve všeslovanské slová so starobyľmi koreňmi. Ide o slovo „mir“ (mier), etymologicky súvisiace s indoiránskym teonymom Mitra (božstvom-garantom právneho pólu

⁹² POLÍVKA, J: *Súpis slovenských rozprávok. Sväzok V. Turčiansky sv. Martin* : Matica slovenská, 1931, s. 329.

⁹³ Tamtiež, s. 173, tieto povestové látky hlbšie analyzujeme v štúdií GOLEMA, M.: Svätý Blažej ako „vlčí pastier“ v textovej tradícii z českého, slovenského a maďarského prostredia. In: *Studia mythologica Slavica* XI, 2008, s. 147-173. http://sms.zrc-sazu.si/pdf/11/SMS_11_Golema.pdf.

⁹⁴ TOPOROV, V. N.: *Iz nabl'udenij nad etimologijej slov mifologičeskogo charakteru*. In: *Etimologija* 1967, Moskva, 1969, s. 11-21.

indoeurópskej náboženskej suverenity v systéme trojfunkčnej indoeurópskej ideológie, ktorej reliktom je napr. stredoveké učenie o trojakom ľude) a slovo „*jatiti*“ (jeho odvodeninou je napr. slovenské slovo *jatka*, ale napr. aj od Slovanov prevzaté maďarské „*pajta*“ – ohrada pre dobytok). K starým zabudnutým významovým vrstvám slova „*mir*“ – mier sa veľmi obsažne vyjadruje aj štúdia D. Třeštíka „*Mír a dobrý rok. Česká státní ideologie mezi křesťanstvím a pohanstvím*“. Slovo mier malo totiž už v praslovančine dominujúce postavenie v širokom súbore pojmov, vzťahujúcich sa k sociálnej organizácii ľudí. Šírku jeho významov, a tým aj jeho významné postavenie dokumentuje najlepšie slovník ruštiny. Jedna séria významov definuje mier negatívne ako neexistenciu sporu, nepriateľstva, vojny a zhoduje sa tak v podstate s dnešným významom tohto slova. Už druhá, pozitívna séria ho však prekračuje. Obsahuje významy ako ‚poriadok, súhlas, jednomyseľnosť, priateľstvo, priazeň, dobrodušnosť, pokoj, spokojnosť.‘ Iba v staroslovenčine a ruštine sa zachovali významy ako ‚naša zem, zemský okrsk, vesmír, svet‘. Posledná séria významov je nám dnes tiež už neznáma: ‚všetci ľudia, celý svet, ľudský rod, občina, dedinská občina, zhromaždenie‘. Mier tu nie je nedostatok, neexistencia vojny, ale ‚zmier‘, rovnováha rozdielnych mienok a snáh, je vzťahnutý na vnútorný stav spoločenstva a nie na jeho vzťahy k spoločenstvám ostatným. Táto uzavretá komunita je svetom pre seba, preto znamená mier tiež svet. Ide totiž o svet ľudí na rozdiel od sveta nie-ľudí, svet, v ktorom panujú usporiadané ľudské vzťahy, svet kultivovaný, poľudštený, na rozdiel od sveta nekultivovaného, od oblasti za jeho hranicami, lesa, divých zvierat a barbarov.⁹⁵ Toponymum Kalamárka teda, nazdávame sa, indikuje dôležité sakrálne zhromaž-

⁹⁵ TŘEŠTÍK, D.: *Mír a dobrý rok. Česká státní ideologie mezi křesťanstvím a pohanstvím*. In: Folia Historica Bohemica 12, Praha, 1988, s. 23-45; podrobnejšie ďalšie mytologické dimenzie slovanského slova „*mir*“ analyzujeme v štúdiách GOLEMA, M.: *Medieval Saint Ploughmen and Pagan Slavic Mythology*. In: *Studia mythologica Slavica X*, Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje, Ljubljana, Slovenija in / e / and Università degli Studi di Udine, Dipartimento di Lingue e Civiltà dell'Europa Centro-Orientale, Udine, Italia; 2007, s. 155-177. http://sms.zrc-sazu.si/pdf/10/SMS_10_Golema.pdf a GOLEMA, M.: *Slovanský mýtus a epos. Pôvod, niektoré kontinuity a alternácie postavy-funkcie reprezentujúcej právny pól indoeurópskej náboženskej suverenity v slovanských literatúrach*. In: *Conversatoria Litteraria 2* (ISSN 1897-1423), W kręgu zagadnień komparatystyki: teoria i praktyka związków literackich. Siedlce – Banská Bystrica : Instytut Filologii Polskiej Akademii Podlaskiej, 2009, s. 59-75.

disko – hradisko organizovanej predkresťanskej a „preduhorskej“ slovanskej pohanskej ekumény vo Zvolenskej kotline, spojené s výkonom dávnej prvej funkcie indoeurópskej náboženskej suverenity, presnejšie s jej „právnym“ pólom.

Ak zhrnieme výsledky interpretácie skúmaných toponým, môžeme konštatovať, že v tomto malom priestore, ktorý synekdochicky zastúpil celok stredovekého slovanského pohanského sveta, prežíval „vzor kultúry“ odkazujúci k praslovanskej (a azda až k indoeurópskej) minulosti tunajšej stredovekej ekumény. Prežívala tu mytologická konfigurácia Veles a Perún opakovane dokumentovaná na rozličných miestach slovanského sveta (niečo rovnako príznačné pre pohanských Slovanov ako lomené oblúky pre gotickú stavbu). Na tomto malom priestore máme pred sebou niečo viac ako náhodné zoskupenie kultúrnych prvkov, skôr ide o pomerne zachovaný relikv systém, dominantného integrujúceho princípu a zároveň o významný fragment trojfunkčnej ideológie. Fenomén tunajšej toponymie si žiada nie atomistický, ale holistický prístup, založený nie na skúmaní izolovaných prvkov, ale na skúmaní vzájomných vzťahov a funkcií mytologických postáv-funkcií vo vnútri systému myslenia, ktorý mal obrovskú a zdokumentovanú schopnosť vzdorovať zmenám a adaptovať sa na meniace sa podmienky, ktorý preto mohol ako základný konceptuálny rámec slúžiť dlhé stáročia rovnako dobre Slovanom podobne ako ich iným indoeurópskym príbuzným.

Kultúra pohanskej slovanskej ekumény, ktorá sa tu usadila na starom keltskom a germánskom substráte, podobne ako kultúra iných slovanských pohanských ekumén, nebola len náhodným zoskupením semtam pozbieraných kultúrnych prvkov, nebola amorfná a odvodená, bez výstuže času vzdorujúcich štruktúr dlhého trvania. Bola, rovnako ako iné lepšie zdokumentované slovanské ekumény tých čias, založená na určitom centrálnom organizačnom princípe, ktorý plnil ako zmenám odolávajúce jadro kultúry integratívnu a selektívnu funkciu (existenciu takéhoto identifikovateľného „jadra“ u akejkolvek kultúry predpokladali predstavitelia tzv. konfiguracionizmu v kultúrnej antropológii).⁹⁶ Úlohu tohto jadra mohla plniť, podobne ako u iných indoeurópskych populácií,

⁹⁶ Podrobnejšie v prácach *Sociální a kulturní antropologie. K vydání připravili Ladislav Hrdý, Václav Soukup a Alena Vodáková*. Praha : SLON, 1993, s. 44-45.; KANOVSKÝ, M.: *Kulturná a sociální antropológia*. Bratislava : CHRONOS, 2004, s. 122-136.

práve špecificky adaptovaná stará indoeurópska ideológia⁹⁷, ona dávala kultúre Slovanov pred christianizáciou jej koherenciu a spôsobovala, že táto kultúra nebola iba akumuláciou náhodných prvkov. Práve ona mohla byť „jadrom“, ktoré sa rozvíjalo a uchovávalo, absorbovalo to, čo bolo zhodné s jeho podstatou a určitým spôsobom spracovávalo to, čo mu spočiatku nebolo úplne vlastné. Slovanská stredoveká kultúra nebola amorfný agregát ani pred prijatím kresťanstva. Ako to na príkladoch iných predliterárnych kultúr ukázala napr. R. Benedictová,⁹⁸ bola analogická s ľudskou osobnosťou v tom, že mala viac alebo menej konzistentný vzor myslenia a konania, okolo ktorého sa koncentrovali a ktorému sa prispôbovali všetky stavebné prvky systému.

V nových politicko-náboženských podmienkach strednej Európy sa však adaptačné možnosti tohto jadra postupne vyčerpávali, klesala sféra jeho vplyvu, muselo dôjsť k regresu, postupne k jeho zániku (alebo k zásadnej transformácii), jadrom sa stalo niečo nové – prijaté a adaptované kresťanstvo (mohli by sme azda použiť aj termíny hybridizované a kreolizované, s obľubou používané v rámci kultúrnych štúdií). Kultúrne jadro každej kultúry môže podľa zistení antropológov smerovať k pokroku, môže aj degenerovať a zomierať, prípadne tiež regenerovať na novom základe. Univerzálne ale platí, že každá (aj odmietnutá) kultúrna tradícia má jednu vlastnosť, na ktorú opakovane poukazyval H. G. Gadamer, jej dôležitou funkciou je vždy to, že prostredníctvom „*reinterpretovania a prekvalifikovania uchováva hlavne v revolučných dobách historickú kontinuitu, a tým zachraňuje v zdanlivých premenách všetkých vecí d'aleko viac minulého, ako si ktokoľvek uvedomuje.*“⁹⁹

Spolu s týmto zanikajúcim (alebo zásadne sa transformujúcim) kultúrnym jadrom zdieľala jeho osudy aj „kasta“ jeho uchovaniu oddaných pamäťových špecialistov. Nazdávame sa, že z dobových zdokumentovaných profesií a inštitúcií mohli byť týmto procesom zasiahnutí hlavne igrici (azda, podobne ako v prípade írskych pohanských básni-

⁹⁷ Podrobne jej charakter približujú práce DUMÉZIL, G.: *Mýtus a epos I. Trojfunkční ideologie v eposech indoevropských národů*. Praha : OIKOYMENH, 2001; DUMÉZIL, G.: *Mýty a bohové Indoevropánů*. Praha : OIKOYMENH, 1997.

⁹⁸ BENEDICTOVÁ, R.: *Vzory kultúry*. Bratislava : Kalligram, 1999.

⁹⁹ HROCH, J.: *Hans-Georg Gadamer a hermeneutická filosofie*. In: *Filosofický časopis*, roč. 48, 2000, č. 3, s. 451.

kov zvaných fili, niektorí z nich našli uplatnenie vo vznikajúcej cirkvi, azda do nej vniesli aj niečo schopné adaptácie zo svojich dávnych predstáv a príbehov). Azda to boli práve vplyvní konvertiti z ich radov, ktorým sa podarilo premeniť, dumézilovsky povedané, mýtus na epos, spojiť ho s dynastickými povestami vládnucich rodov a umožniť tak aspoň jeho fragmentom prežiť zásadnú zmenu náboženskej praxe. Nazdávame sa, že aj takýmto spôsobom, teda ako nepriamy dôkaz – stopu možného synkretizmu možno čítať nápadný zhluk vedľa seba lokalizovaných toponým Ihráč, Veľestúr, Perina, Kaľamárka a Laurín.

Summary

Liminal space, toponyms and medieval pagan ecumene in the region of the Zvolen Basin. Perina, Veľestúr, Ihráč, Kaľamárka and Laurín

An author of a paper draws attention towards an interesting group of toponyms of probably old Slavic (and Byzantine-Slavic) origin, what is more – a part of them is mythologically motivated. The author concentrates on toponyms *Perina*, *Veľestúr*, *Ihráč*, *Kaľamárka*, *Laurín* and he tries to interpret them holistically, that is as a reconstructable text fragment which partially refers to the Proto-Slavic source and its text tradition as well as to the tradition of Byzantine-Slavic Christianity. The toponyms mentioned in the Zvolen Basin indicate, that places they designate were important “memory places” for the pre-Christian and early-Christian ecumene in the region. Their function was to stabilize existence of certain mythological stories (known from other areas of Slavic world, where amnesia was not so absolute) concentrated around two important pagan Proto-Slavic gods *Veles* and *Perun* (*Veľestur* and *Perina*) and also around a legal pole of Indo-European religious sovereignty function (*Kaľamárka* < **Kolo-mirь*). Toponym *Ihráč* indicates the presence of *igrics* (medieval singers) in the place under research, they were responsible for spreading mythological stories; toponym *Laurín* can refer to a forgotten Byzantine-Slavic monastery – *lavra*. The author indicates, that the region of the Zvolen Basin with proven old Slavic settlement can be understood not only as an economic and military unit (the germ of a future Zvolen big county), but also as a mnemotop for the old Slavic ecumene, which existence in this region is archaeologically proven from the 6th century already.

Prehľad bádania o vybraných aspektoch intelektuálneho života dominikánov od ich založenia v roku 1216 po prvé desaťročia 14. storočia s osobitným dôrazom na oblasť západnej Európy

GABRIEL PETER HUNČAGA OP

Dominikánsky konvent, Bratislava

Úvod

Mnohí zo súčasných historikov majú ešte stále v živej pamäti obdobie, keď sa historiografia ocitla pod diktátom marxizmu-leninizmu a historického materializmu, čo pochopiteľne zásadným spôsobom ovplyvňovalo aj interpretáciu historickej skúsenosti. Po desaťročia dominujúce marxisticko-leninské ponímanie vývoja ľudskej spoločnosti chápalo realizáciu skupín i jednotlivca ako nepretržitý vývoj, dištancujúci sa od tzv. dogiem a povier, ktoré mali byť obsiahnuté v náboženstvách a obzvlášť ich malo pri živote udržiavať kresťanstvo, lepšie povedané cirkev (prípadne cirkvi) ako jeho inštitucionálny reprezentant. Z tohto dôvodu bola historiografia kresťanstva chápaná v lepšom prípade ako citlivá na ideologické a politické súvislosti, v horšom prípade ako spiatočnícka a nepriateľská. V dôsledku takto nastolenej interpretácie dejinného vnímania kresťanstva, ešte umocnenej nevyhnutnosťou triedneho boja, sa seriózne skúmanie v oblasti cirkevných dejín takmer úplne vytratilo z vedeckých, akademických i kultúrnych inštitúcií Slovenska.

Až posledné roky minulého storočia priniesli vytúženú zmenu pomerov a pre historikov v našich podmienkach sa na tomto poli otvorili možnosti slobodného bádania. Sem patrí aj problematika dejín jednotlivých rehoľných inštitúcií, ktorá sa čím ďalej, tým častejšie stáva predmetom adekvátneho záujmu historikov aj u nás. Možno konštatovať, že v tomto odvetví historiografie dochádza na Slovensku k postupnému zmierňovaniu zaostávania za západoeurópskou (ale aj poľskou, maďarskou a českou) produkciou v zmysle kvality i kvantity,¹

¹ Okrem aktivít na akademickom poli sa propagácii seriózneho záujmu o stredovekú monastickú kultúru a religiozitu stredoveku venujú aj rôzne neziskové združenia a organizácie. Z tých najznámejších spomeňme aspoň neziskovú organizáciu Kláštorisko, občianske

hoci projekty ako napr. *Historia profana et ecclesiastica*, *Ordensstudien*, *Education and Society in the Middle Ages and Renaissance*, *Vita regularis* a iné sú ešte stále „hudbou budúcnosti“. Nastupujúca generácia našich mladých historikov môže v tomto procese vyťažiť z toho, že je oslobodená od predchádzajúcej ideológie, jej omylov, profesionálnych zlyhaní, prípadne všade prítomnej cenzúry. Postupne sa ukazuje, že slovenská historiografia disponuje potenciálom schopným využiť možnosti, ktoré sa vytvorili po roku 1989.

Premeny skúmania stredoveku sa v ovzduší slobody prejavili najmä v jeho odideologizovaní, rozšírenom prístupe k zahraničným pramenným bázam a knižným fondom, no najmä v možnosti oboznámenia sa s aktuálnymi trendmi a metódami uplatňovanými pri štúdiu tohto obdobia na renomovaných zahraničných pracoviskách. V kombinácii s meniacimi sa okolnosťami pri vzdelávaní budúcich historikov a zahraničnými študijnými pobytmi študentov i pedagógov začína byť samozrejmosťou, že sa v odbornej praxi našich bádateľov stále častejšie stretávame s uplatňovaním nevyhnutných interdisciplinárnych prístupov, ktoré v značnej miere prehlbujú poznatky o jednotlivých spracúvaných fenoménoch. Takéto postupy v metodológii historikovej práce sami o sebe ešte a priori nevedú k jednoznačnému poznaniu a vyčerpávajúcej interpretácii nastoleného problému. Umožňujú však priblížiť sa k pochopeniu skúmaného javu so všetkými jeho zákonitosťami i dôsledkami vývoja a zasadiť ho do širšieho dobového historického rámca, čo je zvlášť nevyhnutné v prípade všeobecných dejín.

Vymedzenie problému

Ako už bolo vyššie naznačené, viaceré spoločenské konvencie minulosti spôsobili, že v slovenskej medievistike dodnes absentuje spracovanie niektorých tém zo všeobecných dejín stredoveku týkajúcich sa zvlášť otázok prejavov a dopadov náboženských aspektov na súdobé

združenie Centrum pre štúdium kresťanstva, prípadne fungujúce slovenské zastúpenie pri International Commission for Comparative Ecclesiastical History. Z historikov, ktorí v našich zborníkoch, odborných i populárnych periodikách tieto témy svojou tvorbou mapujú, treba spomenúť osobnosti ako Richard Marsina, Michal Slivka, Miriam Hlavačková, Pavol Haviernik, Igor Graus, Jozef Šimončíč, Ivan Chalupecký, Vincent Múcska, Rastislav Kožiak, Ivan Gerát, Martin Homza, Imrich Nagy, Jaroslav Nemeš, Henrieta Lászlóová - Žažová, Ivan Varšo, Bibiána Pomfyová a iní.

spoločenské prostredie. V geopolitickom priestore vrcholného stredovekého Západu sa to týka kresťanstva, lepšie povedané jeho latinskej doby, reprezentovaného katolíckou cirkvou s inštitúciami, rehoľami, hnutiami, skupinami a jednotlivcami patriacimi do jej rámca. Keďže vlastným predmetom výskumu v súvislosti s týmto prehľadom bádania sú historické udalosti bytostne spojené s kresťanstvom, reprezentovaným inštitúciou katolíckej cirkvi a Rehoľou kazateľov – dominikánmi (*Ordo praedicatorum*, OP) ako jej súčasťou, je na mieste otázka, ako danú problematiku presne vymedziť. V teoretickej rovine takto nastolený predmet bádania v rámci kultúrohistorického rámca zapadá do kontextu skúmania všeobecných dejín, aj keď svojou povahou osciluje na rozhraní „profánneho“ a „cirkevného“, čo nie je možné opomenúť.

Sociokultúrne a socioekonomické podmienky a možnosti latinskej cirkvi na Západe v jednotlivých obdobiach viedli k zmenám foriem zasväteného života.² Pre obdobie vrcholného stredoveku sú v tejto súvislosti charakteristické niektoré monastické vývojové procesy. Tak ako mníšstvo raného stredoveku, agrárne a ekonomicky zakorenené prevažne na vidieku, postupne preberalo na seba aj iné ako kultovo-liturgické úlohy a krok za krokom sa cenobitské kláštory stali dobovými náboženskými i spoločenskými centrami, o niekoľko storočí neskôr líderstvo európskeho monasticizmu latinského Západu³ prevzali mendikanti. Tak ako od 10. storočia predznamovali myšlienky clunyjského hnutia v strete pápežstva s cisárstvom vývoj smerujúci k emancipovanému postaveniu cirkvi v spoločnosti, podobným spôsobom prispeli mendikanti k zainteresovaniu mestského obyvateľstva na každodennom náboženskom živote. Predovšetkým mapa dominikánskych a františkánskych kláštorov sa ešte v 13. storočí stala mapou miest kresťanského sveta.⁴ Ich impozantné kostoly sa stali neprehliadnutelnou súčasťou obrazu stredovekého mesta a do mníšskej tradície Západu vniesli nový originálny

² Porov. FRANK OP, Isnard. *Lexikon des Mönchtums und der Orden*. Stuttgart : Reclam, 2005, s. 9.

³ Terminus technicus „latinský Západ“ pre obdobie vrcholného stredoveku azda najlepšie vystihuje rozdiel medzi vtedajším kultúrnym, náboženským a spoločenským prostredím západnej Európy jazykovo ovládanej latinčinou a gréckou, slovanskou i arabskou časťou Európy, nehovoriac o Blízkom Východe a severnom pobreží Afriky.

⁴ LE GOFF, Jacques. *Kultura stredoveké Evropy*. Praha : Odeon, 1991, s. 102.

prvok, v praxi realizovaný ako *ordo mendicantium*.⁵ V rámci tejto originality sa u dominikánov vynárajú isté špecifické intelektuálne aspekty rehoľného života, ktoré je v doterajšom stave bádania dôležité zachytiť a interpretovať. Ide predovšetkým o okolnosti, ktoré formovali ich úzky vzťah ku štúdiu, respektíve k vzdelanosti ako takej, keďže títo v monastickej praxi nahradili manuálnu prácu štúdiom.⁶ Vzhľadom na to, že pod pojem intelektuálny život (*vita intellectualis*) vo vrcholnom stredoveku je možné zaradiť pomerne širokú škálu javov a skutočností, my sa na tomto mieste budeme osobitným spôsobom zaoberať len zámerne vybranými prejavmi tejto stránky života stredovekých dominikánov. Rovnako aj obsahová náplň termínu intelektuálny život zahŕňala v stredoveku veľké množstvo rôznorodých foriem, takže z objektívnych príčin nie je možné v prehľade stavu bádania očakávať jednoznačnú a vyčerpávajúcu definíciu tejto stránky rehoľného života. Jednotlivé prvky, ktoré sa podľa možnosti dajú vystopovať, zohrávali v 13. storočí, medzi inými, najvýznamnejšiu úlohu a v najvyššej miere zanechali stopy v spiritualite dominikánov, ako aj v ponímaní tejto inštitúcie v očiach jej súčasníkov. Vo vzťahu k uvedenému si budeme všímať niekoľko bádateľských rámcov.

❖ chronologický rámeč:

V prípade dominikánov je z chronologického hľadiska pre taktó vymedzený bádateľský okruh kľúčovým obdobím časové rozpätie majúce svoj počiatok v roku 1216 (oficiálny dátum založenia *Ordo praedicatorum* pápežskou bulou z 22. decembra 1216).⁷ Ďalšími významnými medzníkmi boli roky 1220/1221, kedy sa odohrali prvé dve generálne

⁵ FRANK OP, Isnard. *Kirchengeschichte des Mittelalters*. Düsseldorf : Patmos, 1990, s. 126. Túto novinku si uvedomovali aj sami protagonisti tohto spôsobu rehoľného života. Hymnus na počesť sv. Františka, pripisovaný Tomášovi z Celana, sa na adresu františkánstva vyjadruje: „*Novus ordo, nova vita. Mundo surgit inaudita.*“ LE GOFF, Jacques. *Svätý František*. Praha : Vyšehrad, 2004, s. 128.

⁶ BROCCHIERI, Mariateresa. Intelektuál. In LE GOFF, Jacques (ed.). *Středověký člověk a jeho svět*. Praha : Vyšehrad, 1999, s. 166.

⁷ „*Honorius episcopus, servus servorum Dei, dilectis filiis Dominico, priori Sancti Romani Tolosani, eiusque fratribus tam presentibus quam futuris regularem vitam professis in perpetuum. Qui secundum Deum et beati Augustini regulam in eadem ecclesia institutus esse dinoscitur, perpetuis ibidem temporibus inviolabiliter observetur.*“ Monumenta Ordinis Fratrum Praedicatorum Historica (MOPH) XXV. *Monumenta diplomatica s. Dominici*, KOUDELKA OP, Vladimír (ed.). Roma, 1966, s. 73, n. 77.

kapituly dominikánov (tzv. ústavodarná a zákonodarná)⁸ a vytvorili sa predpoklady pre ich vstup na univerzity v Paríži⁹ a Oxforde.¹⁰ Potom je to obdobie života prvých troch nasledovníkov sv. Dominika v čele rehole,¹¹ roky sedemdesiate a osemdesiate (pôsobenie sv. Alberta Veľkého † 1280, sv. Tomáša Akvinského † 1274 a Humberta z Romans † 1277) a svoj približný koniec nachádza nami sledované časové rozpätie v prvých desaťročiach 14. storočia aj preto, lebo práve v tomto časovom úseku sa formujú niektoré charakteristické črty intelektuálneho života dominikánov, v ich zákonodárstve a praxi sa vymedzuje, čo je *studium generale*, aká je typológia ich partikulárnych škôl a podobne. Vyčlenená perióda zahŕňa približne jedno storočie a je zároveň obdobím azda najväčšieho rozkvetu rehole, čo sa pokúsil vyjadriť pápež Ján XXII. v roku 1317, keď konštatoval, že „medzi všetkými rehoľami je služba Kazateľov najviac obdarená milosťou, a preto žiari najväčším jasom“ a o osem rokov neskôr sa rozplýval nad „hviezdny jasom tejto rehole a silou jej organizácie v nasadení pre Boha.“¹² Niekedy v prvej polovici, až polovici 14. storočia sa zároveň končí hromadné zakladanie dominikánskych konventov v závislosti od jednotlivých oblastí a od stupňa ich urbanizácie,¹³ keďže rehoľa sa zamerala, azda len s výnimkou Toskánska,¹⁴ na

⁸ FRANK OFM, Suso. *Dějiny křesťanského mnišství*. Praha : Břevnov, 2003, s. 82 a HUNČAGA OP, Gabriel. *Historické štúdie k dejinám dominikánov*. Bratislava : ČŠK a Chronos, 2008, s. 28.

⁹ Prvá zmienka o pôsobení dominikánov na univerzite v Paríži je v listine Honória III. z 27. februára 1220, v ktorej hovorí, že: „*fratres ordinis Predicatorum in sacra pagina studentes apud Parisius*.“ Chartularium Universitas Parisiensis I(CHUP). DENIFLE OP, Heinrich (ed.). Paris : Typis Fratrum Delalain, 1889, n. 36, s. 95.

¹⁰ Formálny zväzok medzi dominikánmi v Oxforde a tamojšou univerzitou sa začal vtedy, keď oxfordský magister regent Robert Bacon niekedy v rokoch 1229-1230 preniesol katedru teológie, v čele ktorej stál, do dominikánskeho konventu a sám vstúpil do rehole. Oxfordská dominkánska škola sa tak inkorporovala do teologickej fakulty a Robert Bacon, už ako dominikán, pokračoval vo vedení katedry. HINNEBUSCH OP, William. *The History of the Dominican Order II*. New York : Staten Island, 1973, s. 41 a Tenže, The Early English Friars Preachers. In *Dissertationes historicae*, n. XIV, Roma : Santa Sabina, 1951, s. 360- 361.

¹¹ Jordán Saský (1222-1237), Rajmund z Peñafortu (1238-1240) a Johannes z Wildeshausen (1241-1252).

¹² HINNEBUSCH OP, William. *Kleine Geschichte des Dominikanerordens*. Leipzig : Benno Verlag, 2004, s. 87.

¹³ Porov. KŁOCZOWSKI, Jerzy. Zakon braci kaznodziejow w Polsce 1222-1972. In KŁOCZOWSKI, Jerzy (ed.). *Studia nad historia Dominikanow v Polsce 1222-1972*. tom. I,

pôsobenie v mestskom prostredí.¹⁵ V bibliografických prehľadoch, ktoré sú súčasťou poznámkového aparátu, zámerne uvádzame niektoré štúdie, ktoré prekračujú tento chronologický rámec, no svojím obsahom poskytujú cenné poznatky aj pre nami stanovené časové rozmedzie.

❖ územný rámec:

Pokiaľ ide o geopolitický rozmer skúmania takto nastoleného predmetu, neberieme do úvahy územie súčasnej Slovenskej republiky, hoci je nespochybniteľné, že bolo už od najstarších čias svedkom spletitých, komplikovaných, protirečivých, ale rovnako aj konštruktívnych a pozitívnych stránok dejín národov a štátov v stredoeurópskom priestore.¹⁶ V širšom európskom kontexte sa však Slovensko, vzhľadom na svoju geografickú polohu, v istých dejinných aspektoch presahujúcich svojím historickým významom hranice štátnych útvarov a regiónov, neradí medzi kľúčové. Ku takýmto aspektom môžeme pripočítať skutočnosti zahŕňajúce fenomén vzniku mendikantov, formovanie ich ústav so značne demokratickými črtami¹⁷ a skutočnosť, že sa v 13. a 14. storočí stali spolutvorcami scholastického myslenia a spoluorganizátormi vtedajšieho systému vzdelanosti.¹⁸ Z tohto dôvodu sa obmedzíme na priestor latinského Západu aj vzhľadom na to, že v strednej Európe a nášmu územiu najbližšie generálne štúdiá dominikánov boli založené až v roku

Warszawa : W drodze, 1975, s. 39-41.

¹⁴ Toskánsko patrilo vo vtedajšej Európe k oblastiam s najrozvinutejšou urbanizáciou. Okrem Florencie a Pisy sa na jeho území nachádzali také centrá ako Siena, Lucca, Pistoia a Arezzo. Rozvinuté boli aj vidiecke strediská, čo umožňovalo mendikantom zakladať svoje komunity aj v podmienkach, ktoré by pre ich potreby v iných častiach Európy boli neprijateľné. Ako príklad môže poslúžiť Fiesole, vzdialené od Florencie len osem kilometrov a disponujúce dómom, dominikánskym i františkánskym kláštorom. Porov. MUNDY, John. *Evropa vrcholného stredoveku 1150-1300*. Praha : Vyšehrad, 2008, s. 86.

¹⁵ Napr. v nemeckom priestore bolo zistené, že zakladanie dominikánskych a františkánskych komunít bolo priamo ovplyvnené stupňom urbanizácie prostredia, kde sa títo mendikanti rozhodli pôsobiť. Komúny s cca 3000 obyvateľmi (bolo ich asi 50) si za svoje sídlo vybrali zároveň dominikáni aj františkáni a v komúnach s 1000 – 2000 (týchto bolo asi 150) obyvateľmi sú doložené založenia len jednej z týchto dvoch reholí. SCHENKLUHN, Wolfgang. *Architektur der Bettelorden. Die Baukunst der Dominikaner und Franziskaner in Europa*. Darmstadt : Primus Verlag, 2000, s. 10.

¹⁶ *Dejiny Slovenska (kol. autorov)*. Bratislava : AEP, 2000, s. 7.

¹⁷ HEIM, Manfred. *Einführung in die Kirchengeschichte*. München : C. H. Beck, 2000, s. 73.

¹⁸ Porov. LE GOFF, Jacques. *Intelektuálové ve středověku*. Praha : Karolinum, 1999, s. 94.

1347 v Prahe,¹⁹ v Krakove niekedy v rokoch 1393-1396 (najpravdepodobnejšie roku 1394),²⁰ vo Viedni v roku 1454²¹ a v Budíne pre provinciu Hungaria dokonca až v roku 1513.²²

❖ študijný rámec:

Obidva najvýznamnejšie žobravé rády, františkáni i dominikáni, sa každý svojím vlastným spôsobom identifikovali ako študujúce rehole,²³ čím si v historiografii vyslúžili pomenovanie *ordines studentes*²⁴ a známy benediktínsky kronikár Matúš Parížsky (†1259) ich započítal medzi vzdelancov, keď napísal: „*praedicatorum fratres et minores et alii viri litterati.*“²⁵ Viacerí z nich neboli len muži tvorivého ducha, ktorí výrazne prenikli do intelektuálneho prostredia svojej doby. Zanechali po sebe rozsiahle písomné dielo ako „plod voľnosti a istoty akademického prostredia, ktoré má trvalý a všestranný význam.“²⁶ Potvrďuje to aj skutoč-

¹⁹ „*Denunciamus fratribus universis, quod nos ad petitionem serenissimi principis et magnifici Caroli regis Romanorum illustris assignamus et ponimus studium, generale in conventu Pragensi de provincia Bohemie.*“

Generálna kapitula v Bologni v roku 1347, *Constitutiones et acta capitulorum generalium Ordinis fratrum praedicatorum 1232-2001*. Digitale Bibliothek (DB), Spezial (CD-ROM), Berlin : Directmedia Publishing, 2003, s. 1735-1736.

²⁰ KOROLEC, Jerzy. Studium generalne dominikanów klasztoru świętej Trójcy w Krakowie. In KŁOCZOWSKI, Jerzy - SPIEŻ OP, Jan (ed.). *Dominikanie w środkowej Europie w XIII.-XV. wieku: Studia nad historią dominikanów w Polsce (Studia)*. tom. III, Poznań : W drodze, 2002, s. 181-182 a ZDANEK, Maciej. *Szkoty i studia dominikanów krakowskich w średniowieczu*. Warszawa : Instytut historii PAN, 2005, s. 86.

²¹ FRANK OP, Iisnard. Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500. In *Archiv für österreichische Geschichte (AOG)*, Band 127, Wien : VÖAW Verlag, 1968, s. 84.

²² „*Approbamus studium generale in conventu Budensi provinciae Ungariae.*“ Generálna kapitula v Janove v roku 1513, DB, s. 4158.

²³ Už Roger Bacon OFM († 1292) s presvedčivou istotou konštatoval, že teológii, nielen v Paríži, dominujú dve najväčšie mendikatské rehole – dominikáni a františkáni. „*Accidit, ut saeculares a quadraginta annis nullum composuerunt in theologia tractatum, nec reputant se aliquid posse scire, nisi per decem annos vel amplius audiant pueros duorum ordinum; nec aliter praesumunt legere sententias, nec incipere in theologia, nec unam lectionem, nec disputationem, nec praedicationem, nisi per quaternos puerorum in dictis ordinibus; sicut manifestum est omnibus in studio Parisius et ubique.* Compendium studii philosophiae, s. 428n.

²⁴ Porov. SCHENKLUHN, Wolfgang. *Ordines Studentes. Aspekte zur Kirchenarchitektur der Dominikaner und Franziskaner im 13. Jahrhundert*. Berlin : Gebr. Mann Verlag, 1985 s. 44 - 45.

²⁵ MENZEL, Michael. Predigt und Geschichte. In *Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte (AfKG)*, Köln : Böhlau Verlag, 1998, s. 101.

²⁶ LAWRENCE, Hugh. *Dějiny středověkého mnišství*. Praha; Brno : Vyšehrad; CDK, 2001, s.

nosť, že nemalé množstvo absolventov dominikánskych generálnych štúdií získalo všeobecne akceptované akademické tituly (*licentia ubique docendi*) a viacerí vyučovali na dobových univerzitách. Už v polovici 13. storočia, konkrétne k roku 1258, bolo podľa zoznamu v rádovej kronike *Cronica Ordinis*²⁷ promováných kancelárom parížskej univerzity prvých 20 dominikánskych magistrov *in sacra pagina*.²⁸ V roku 1311 ich podľa *Catalogus Magistrorum (Magistri in theologia Parisius)*²⁹ od Bernarda Gui[donia] bolo 61 a v roku 1358, čo je posledný údaj doplnený v tomto zozname, už 151.³⁰ Za formálne potvrdenie spojenia parížskej univerzity s dominkánmi je možné považovať listinu Honória III. z roku 1221 (bez presnejšieho datovania), v ktorej sa dominikánom ukladá raz ročne na sviatok sv. Mikuláša celebrowať slávnostnú rannú omšu za živých magistrov a študentov, ako aj za zachovanie parížskeho štúdia. Rovnako raz do roka mali dominikáni od sv. Jakuba celebrowať v deň spomienky na očisťovanie Panny Márie slávnostnú rannú omšu za zosnulých z parížskej univerzity. Na základe tejto listiny bolo umožnené tým členom univerzity, ktorí si to budú želať, aby boli pochovaní v kostole sv. Jakuba u dominikánov – teológovia v kapitulnej sieni a členovia ostat-

263.

²⁷ *Cronica Ordinis prior*, alebo *Cronica Ordinis posterior* je prameň zaznamenávajúci faktografické udalosti zo života rehole v polovici 13. storočia a jej autorom je dominikán Gerard Frachet. Vyhotovená bola niekedy okolo roku 1260. ZDANEK, Maciej. „Zaginiona kronika dominikańska z XIII wieku.“ In *Fontes et historia*, Prace dedykowane Antoniemu Gąsiorowskiemu, Poznań, 2007, s. 274-275 a DENIFLE OP, Heinrich. Quellen zur Gelehrten-geschichte des Predigerordens im 13. und 14. Jahrhundert. In *Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters (ALKM)*, Band II, Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1886, s. 170-171.

²⁸ Porov. MOPH I. *Gerardi De Fracheto. Vitae Fratrum ordinis Praedicatorum*. REICHERT OP, Benedikt (ed.). Rím : Istituto storico domenicano, 1896, s. 334-335.

²⁹ Zoznam bol prvýkrát vydaný v roku 1304 pre generálnu kapitolu v Toulouse a autorom bol určite dopĺňaný do roku 1311 (pravdepodobne až do roku 1314), kedy sa počet magistrov v zozname zastavil na čísle 66. Neskoršie dodatky až do roku 1358 pochádzajú od iných autorov. DENIFLE OP, Heinrich. Quellen zur Gelehrten-geschichte des Predigerordens im 13. und 14. Jahrhundert. In *Archiv für Literatur und Kirchengeschichte des Mittelalters (ALKM)*, Band II, Berlin : Weidmannsche Buchhandlung, 1886, s. 188.

³⁰ Porov. MOPH XXII. *Stephanus de Salaniaco et Bernardus Guidonius: De quatuor in quibus Deus praedicatorum ordinem insignivit*, KAEPPELI OP, Thomas (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1949, s. 124-148.

ných fakúlt v kláštore.³¹

Prvým magistrom teológie, ktorý v Paríži zasadol na katedrový stolec z radov dominikánov, bol Roland z Cremony (od roku 1229) a niekedy v roku 1230/31 k nemu pribudol aj Jean zo San Gil.³² V roku 1236 mali z 12 katedier na teologickej fakulte dominikáni dve a františkáni jednu. Do roku 1319/20 sa na týchto dvoch katedrách vystriedalo 71 dominkánskych magistrov, čo je z radov iného ako svetského duchovenstva ďaleko najvyššie číslo. Silné postavenie rádov na teologickej fakulte v Paríži ilustruje aj skutočnosť, že z dvadsiatich katedier do prvej polovice 14. storočia mali svetskí magistri jedenásť a rehoľníci deväť.³³ Proces nástupu mendikantov (obzvlášť dominikánov) na európske univerzity sa zavŕšil v druhej polovici 14. storočia, kedy si títo „monopolizovali“ teologické fakulty predovšetkým v talianskych mestách ako Neapol, Florencia, Pisa, Perugia, Bologna či Padova.³⁴ Aby mohli

³¹ „*Insuper singulis annis in crastino festivitatis beati Nicholai missam solempnem in majori altari presente conventu pro vivis magistris et scolaribus necnon et conservacione studii Parisiensis, in crastino vero purificationis beate Mariae virginis cum eadem solempnitate missam pro illis qui de Universitate nostra Parisius decesserint celebrabunt. Si vero ibi elegerit sepulturam, si fuerit theologus, sepelient eum in capitulo suo; si autem alterius facultatis, in claustro.*“ CHUP I, n. 42, s. 99-100.

³² CHUP I, n. 34, s. 94.

³³ Svetskí magistri mali k dispozícii od roku 1200 spolu 6 katedier. Od roku 1218/19 ich bolo už 8, o rok neskôr pribudla ešte jedna. V rokoch 1273/74 a 1274/75 ďalšie dve. Na týchto katedrách sa do roku 1319/20 vystriedalo 134 svetských magistrov. Františkáni mali od roku 1231 jednu katedru, na ktorej do spomínaného roku 1319/20 pôsobilo 51 magistrov z ich radov. Z iných rádov mali svoju katedru ešte cisterciiti od roku 1256/57, na ktorej sa vystriedalo 11 ich magistrov, benediktíni od roku 1258/59 mali 8 magistrov, rehoľníci z Val des Écoliers mali od roku 1258/59 celkove 6 magistrov, rehoľní kanonici z Mont Saint Éloi od roku 1271/73 mali 4 magistrov, augustiniáni od roku 1284/85 mali 15 magistrov a od roku 1294/95 mali svoju katedru aj karmelitáni, na ktorej vystriedali 6 svojich magistrov. Porov. GLORIEUX, Palémon: Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle - I. In *Études de philosophie médiévale*, XVII, Paris : J. Vrin, 1933, Liste de notices a Table des Maîtres en Théologie.

³⁴ ASZTALOS, Monika. Die theologische Fakultät von der Biblexegese zur scholastischen Theologie. In RÜEGG, Walter (ed.). *Geschichte der Universität in Europa*. München : C. H. Beck, 1993, s. 365. Na teologickej fakulte v Bologni v rokoch 1364-1500 pripadalo zo 447 doktorských promócií až 419 na mendikantov. V Padove v rokoch 1363-1509 tvorili promócie mendikantov až 79% z celkového počtu. KŁOCZOWSKI, J., Dominikanie w środkowo-wschodniej Europie i ich kultura intelektualna oraz pastoralna w wiekach średnich. In KŁOCZOWSKI, J., SPIEŻ OP, J., A., (edd.). *Dominikanie w środkowej Europie w XIII.-XV. wieku: Studia nad historią dominikanów w Polsce, tom. III*, Poznań : W drodze, 2002, s. 159.

dominikáni poskytovať systematické vzdelanie, boli sami ako celok organizovaní na spôsob akejsi rozptýlenej univerzity.³⁵

Z tohto dôvodu si na prvom mieste pozornosť bádateľa zasluhujú generálne štúdiá rehole, ktoré sa v kláštornej praxi ako najvyššia forma rehoľnej vzdelávacej inštitúcie objavujú najneskôr v prvej polovici 13. storočia³⁶ a v akademickom prostredí mimo mníšskeho okruhu o niekoľko rokov skôr.³⁷ Samotnej inštitúcii generálnych štúdií, ako aj pojmu *studium generale* v Reholi kazateľov, je namieste venovať viac priestoru, keďže tieto predstavovali v trojstupňovej škále vlastných rehoľných štúdií najvyššiu formu rádovej vzdelávacej inštitúcie a za istých okolností niektoré z nich môžeme označiť za rádové univerzity.³⁸ Dokonca v niektorých tradičných centrách vzdelanosti v Nemecku a Taliansku, v ktorých absentovala univerzita, suplovali jej spoločenskú a akademickú úlohu.³⁹ V prípade, že sa reholi podarilo dosiahnuť afiliáciu generálnych štúdií do teologických fakúlt niektorých univerzít, participovali rádoví absolventi na privilegii udeľovania *licentia ubique docen-*

³⁵ LAWRENCE, Hugh. *Dejiny stredovekého mníštví*. Praha; Brno : Vyšehrad; CDK, 2001, s. 259.

³⁶ Neskôr vlastnými generálnymi štúdiami okrem dominikánov disponovali aj františkáni, karmelitáni, augustiniánski eremiti a cisterciiti. Porov. KADLEC, Jaroslav. Řeholní generální studia při Karlově univerzitě v době předhusitské. In *Acta Universitatis Carolinae-Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 1966, č. 7, s. 64-66, 82 a 96-97. Františkánske *studium generale* v Paríži určite existovalo už pred rokom 1239. ROEST, Bert. A History of Franciscan Education (c. 1210-1517). In *Education and Society in the middle ages and Renaissance*, v. 11, Leiden, Boston, Köln : Brill, 2000, s. 15.

³⁷ DENIFLE OP, Heinrich. *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Berlin : Wiedmannsche Buchhandlung, 1885, s. 12, 13 a 20; WEIJERS, Olga. Terminologie des Universités au XIIIe siècle. In *Lessico intellettuale Europeo XXXIX*, Roma : Centro di studio del C. N. R., 1987, s. 37; RASHDALL, Hastings. *The Universities of Europe in the Middle Ages I*. Oxford : Clarendon Press, 1936², s. 8.

³⁸ Porov. MULCHAHEY OP, Michèle. „First the Bow is Bent in Study ...“ – Dominican Education before 1350. In *Studies and Texts*, 132, Toronto : Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1998, s. 384.

³⁹ V Kolíne nad Rýnom vzniklo generálne štúdium dominikánov už v roku 1248 a univerzita, pri ktorej vzniku zohrali svoj nemalý podiel aj tamojší dominikáni, bola založená až Urbanom VI. 21. mája 1388. Porov. DIETMAR, Carl. *Das mittelalterliche Köln*. Köln : J.P. Bachem Verlag, 2004, s. 127-131. Podobná situácia bola na univerzite v Bologni, kde teologická fakulta pred rokom 1360 neexistovala a tamojšie dominikánske generálne štúdium viac ako jedno storočie suplovalo jej úlohu. Porov. RASHDALL, Hastings. c. d., s. 250-251.

di. Takýto profit sa postupne podarilo dosiahnuť na univerzitách v Paríži, Toulouse, Oxforde, Neapole, Prahe a inde.⁴⁰ V spojitosti s generálnymi štúdiami je nevyhnutné objasniť aj ich organizačnú štruktúru, spôsob nadobúdania akademických titulov (bakalár, lektor), priebeh výučby a z toho plynúce konkrétne študijné potreby, ako aj motiváciu k zodpovednému štúdiu.⁴¹ Nepovšimnutá nezostáva ani akademická peregrinácia z jedného študijného centra k inému, ktorá v prípade dominikánov predstavovala významný prejav mobility stredovekého človeka a vďaka štúdiu, ako svojmu prameňu, tvorila homogénnu súčasť dominikánskych observancií, prípadne vzťah dominikánov ku knihám a zaobchádzanie s nimi. Tým, že ich služba nezahŕňala len prevádzkovanie škôl a doktrínálnu oblasť teológie, vyžadovala si pastoračná prax taktiež celý korpus praktickej literatúry, aby boli rehoľníci schopní náležite odkomunikovať oficiálnu náuku v ponaučeníach adekvátne prispôbených kresťanskému životu ich poslucháčov.

❖ rámec trvalej intelektuálnej formácie:

Prepojenie dominikánov na súdobé školstvo (predovšetkým univerzity) spôsobilo, že sa u nich vyvinuli mechanizmy, ktorými rehoľa včlenila dobové intelektuálne prvky do svojej spirituality. Výskum sa preto pokúša poodhaliť spôsob, akým ich rehoľa chcela prostredníctvom vlastného zákonodarstva (*Liber constitutionum et ordinationum* – LCO, *Acta capitulorum generalium a Acta capitulorum provincialium*) presadiť a napokon v tzv. trvalej intelektuálnej formácii aj udržať. Z tohto dôvodu sú ďalším objektom výskumu aj nižšie postavené rádové školy ako tzv. *studia particularia*, objavujúce sa pod týmto názvom v písomných prameňoch diplomatického charakteru najneskôr v roku 1305,⁴² školy *arcium*

⁴⁰ Porov. KIELAR OP, Paweł. Studia nad kulturą szkolną i intelektualną. In *Studia*, s. 304-305.

⁴¹ Štúdium platilo každodennému oficiu za rovnocenné a prostredníctvom dišpenzov z *vita monasteria* (kláštorých observancií) bolo možné z neho dosiahnuť úľavy v prospech štúdia. FRANK OP, Iisnard. Die Grundlegung des intellektuellen Profils des Predigerordens in seinen Anfängen. In *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte*, Band 17, Rottenburg: Jan Thorbecke Verlag, 1998, s. 27. „Circa eos qui student taliter dispensetur a prelado: ne propter officium uel aliud de facili a studio retrahantur uel impediuntur.“ Constitutiones, DB, s. 101.

⁴² „Nullus autem mittatur ad studium generale sive in sua provincia sive extra, nisi ordine premissis in logicalibus et naturalibus sufficienter profecerit et saltem duobus annis in aliquo particulari studio sententias audierit.“ Generálna kapitula v Janove z roku 1305, DB, s 967.

zriadené už na generálnej kapitule vo Valencii v roku 1259⁴³ a tie typy škôl, ktoré sa v prameňoch dominikánskej proveniencie nazývajú *schola* a v historiografii sú chápané ako konventné školy.⁴⁴ Trvalá intelektuálna formácia, ktorá sa u dominikánov udomácnila už v priebehu 13. storočia a prostredníctvom generálnych kapitúl prenikla do ich rehoľného zákonodarstva, je do istej miery novinkou v monastickej tradícii. Mendikantský náprotivok klasického mnícha sa vďaka takejto formácii stal dostatočne mobilný a putujúc z provincie do provincie, z miesta na miesto, aby sa venoval štúdiu, kázaniu, či správnym povinnostiam predstavoval radikálny odklon od kláštornej tradície minulosti.⁴⁵ Okrem vyššie menovaných inštitúcií, ktoré zabezpečovali študijnú prípravu rehoľníkov, sa už v prvých desaťročiach existencie rehole vykryštalizovali funkcie, či lepšie povedané oficiá, ktoré trvalú intelektuálnu formáciu zabezpečovali. Ako historicky prvé bolo v tejto súvislosti ustanovené officium lektora konventu – *lector*, ktoré sa v aktách generálnych kapitúl po prvýkrát spomína v roku 1249.⁴⁶ Od roku 1265 obdržal lektor konventu akéhosi pomocníka – kursora (*cursor*). Jeho osobitou úlohou bolo v konventoch, v ktorých sídlili generálne štúdiá, počas jedného roka podávať krátke prednášky zo Sentencií.⁴⁷ Účasť na nich mali povinnú nielen študenti, ale aj kňazi a tzv. *fratres communes*,⁴⁸ čo zapadá do kontextu trvalej intelektuálnej formácie. Tým, že kňazi mali aj liturgické povinnosti vysluhovať sviatosti, týkali sa ich v čase pôstneho obdobia úľavy z účasti na prednáškach zo Sentencií.⁴⁹ Povinnosti lektorom stanovili provinčné

⁴³ „*Quod ordinetur in provinciis que indiguerint. aliquod studium arcium. vel aliqua; ubi invenes instruantur.*“ DB, s. 375.

⁴⁴ MULCHAHEY OP, Michèle. c. d., s. 133.

⁴⁵ Porov. LAWRENCE, Hugh. c. d., s. 235.

⁴⁶ „*Lectores qui parum de textu legere consueverunt; corrigant se in hoc et tantum legant de textu. ut fratres in addiscendo bibliam totam. sub eis valeant proficere.*“ Generálna kapitula v Trevíri, DB, s. 267.

⁴⁷ „*In conventibus ubi sunt studia generalia ad legendum cursorie sentencias singulis annis. Frater aliquis ydoneus assignetur.*“ Generálna kapitula v Montpellier, DB, s. 435.

⁴⁸ BOYLE OP, E. Leonard. Notes on the Education of the „*Fratres communes*“ in the Dominican Order in the Thirteenth Century. In CREYTENS OP, Raymund – KÜNZLE OP, Pius (ed.). *Xenia mediæ ævi historiam illustrantia oblata Thomæ Kaeppli OP*. Storia e letteratura 141, Roma : Edizioni di Storia e Letteratura, 1978, s. 249-267.

⁴⁹ Rukopis Biblioteca Nazionale Centrale, Firenze, MS G. 4.936, fols 337ra – 341vb. „*Clerici enim in quadregesima non ita possunt audire, quia tunc magis circa sacramentorum, exercitium*

kapituly a ich hlavnou úlohou bolo navštevovať jednotlivé kláštory a v spolupráci s tamojšími lektormi a kursormi konventov prednášať bratom na témy z rôznych oblastí teológie a filozofie.⁵⁰ Štúdium sa tak pre dominikána nekončilo absolvovaním niektorého typu vlastnej rádovej školy či univerzity. Činnosťou lektorov pokračoval vzdelávací proces plynule ďalej a sami lektori museli byť v kontakte s vtedajšími aktuálnymi výsledkami filozofického a teologického bádania. Okrem toho sa mohol lektor počas prednášok pre spolubratov prezentovať v miestnom konventnom kostole aj ako kazateľ. Takáto činnosť prispievala k atraktivnosti dominikánskeho kostola a v praxi umožnila popri duchovnej stránke rozvinúť aj intelektuálnu stránku osobnosti dominikána – učenca. V neposlednom rade tým dominikáni napĺňali aj koncept laického apoštolátu v spojení konventného kostola a pastorácie v rámci ich kazateľského obvodu – *terminus praedicationis*.⁵¹

❖ rámec sv. Tomáša Akvinského:

V zmysle vyššie uvedeného náčrtu prehľadu skúmania nie je možné bez povšimnutia obísť intelektuálny prínos sv. Tomáša Akvinského, nielen vo všeobecnom slova zmysle, ale aj v jednotlivých konkrétnostiach, keďže niekoľko rokov pôsobil v hlavných vzdelávacích inštitúciách rehole v Kolíne, Paríži, Ríme a Neapole. Ním nastolený teologický koncept už krátko po jeho smrti v roku 1274 zohrával v procese výuky na rádových školách dominikánov kľúčovú úlohu a o niekoľko desaťročí neskôr sa stal náukou *sanior et communior*⁵² pre celý latinský Západ minimálne v teologických disciplínach. Jeho presadenie sa nezaobišlo bez intelektuálneho zápasu v reholi i mimo nej,⁵³ pričom jeho ťažisko, ktoré sa odohralo v Paríži v rokoch 1270 a 1277, bolo zároveň súčasťou akademického zápasu medzi rehoľným a svetským duchovenstvom,

occupantur. Et sic patet primum, scilicet computatio numeralis, quia...“ Citované podľa MUL-CHAHEY OP, Michèle. c. d., s. 394-395.

⁵⁰ KŁOCZOWSKI, Jerzy. Zakon braci kaznodziejów w Polsce 1222-1972. In *Studia*, s. 55.

⁵¹ Porov. FRANK OP, Isnard. Das mittelalterliche Dominikanerkloster als paraprochiales Kulturzentrum. In *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte*, Band 17, 1989, s. 123-142.

⁵² *Cum doctrina venerabilis doctoris fratris Thome de Aquino sanior et communior reputetur, et eam ordo noster specialiter prosequi teneatur.*“ Generálna kapitula v Metz z roku 1313, DB, s. 1106.

⁵³ Porov. BURBACH, Maur: Early Dominican and Franciscan Legislation Regarding St. Thomas. In *Medieval Studies*, 4, 1942, s. 139-158.

ktorý v rokoch 1252 až 1290 zamestnával Paríž a o niečo neskôr aj Oxford.⁵⁴ Zjednodušene povedané, v popredí debaty stála už od druhej tretiny 13. storočia otázka o chápaní „vera sapientia“, čiže reakcia na aristotelovský model vedy, ktorého určujúcim rysom je rozlišovanie teoretického a praktického poznania a stanovenie jasnej hranice medzi oboma „božskými“ vedami, medzi metafyzikou a teológiou zjavenia.⁵⁵ *Doctrina christiana, sacra doctrina, sacra pagina, doctrina theologiae, sacra scriptura*,⁵⁶ ako sa vtedy teológia nazývala, sa dominikánskym intelektuálom v *studium sacrae doctrinae, studium logicae, studium theologiae* a o niečo neskôr aj v *studium naturarum* stalo vedou v pravom slova zmysle tak, ako o tom uvažovali niektorí z mendikantov, františkáni Alexander z Hales (†1245) v jednej zo svojich *Quaestio* pod názvom *Utrum doctrina theologiae sit scientia?*,⁵⁷ Ján Duns Scotus († 1308) v komentári na prvú knihu Sentencií v časti nazvanej *De theologiae quatenus scientia practica*⁵⁸ a Tomáš Akvinský v odpovedi na otázku: *Utrum sacra doctrina sit scientia v Articulus secundum, Quaestio prima* jeho Teologickej sumy.⁵⁹ V tom čase z cirkevného prostredia latinského Západu práve mendikanti najlepšie zareagovali na nové intelektuálne výzvy a nebáli sa svojich nadaných členov poslať na postupne vznikajúce univerzity. Nadobudnutou erudíciou významným spôsobom pripravili cestu od teologickej vedy k vedeckej teológii⁶⁰ a zásadným spôsobom sa

⁵⁴ LE GOFF, Jacques. *Intelektuálové ve středověku*, s. 91.

⁵⁵ SPEER, Andreas. Sapientia nostra, filosofie a teologie na pařížském odsouzení v roce 1277. In *Parva Philosophica*, 16, Praha : FÚ AV ČR, 2004, s. 37.

⁵⁶ Pre rôzne dobové názvy teologickej vedy porov. CONGAR OP, Yves. Théologie. In *Dictionnaire de théologie catholique*, tom. XV, 1, kol. 345.

⁵⁷ Porov. CHENU OP, Dominique. *Die Theologie als Wissenschaft im 13. Jahrhundert*. Ostfildern : Matthias Grünewald Verlag, 2008, s. 74.

⁵⁸ Porov. SCOTUS, J. Duns. *De theologiae quatenus scientia practica*. In *Teológia ako praktická veda*, Bratislava : Serafín, 2005, s. 150-195.

⁵⁹ Otázka I, Čo je posvätná náuka a čoho sa týka. Delí sa na desať článkov: 1. O nutnosti tejto náuky; 2. O tom, či je vedou; 3. Či je jedna, alebo ich je viac; 4. Či je bádavá, alebo činorodá; 5. O jej pomere k ostatným vedám; 6. Či je múdrosťou; 7. Čoho sa týka; 8. Či je dôkazná; 9. Či má používať metaforický a symbolický jazyk a 10. Či sa Písmo tejto náuky má vykladať vo viacerých zmysloch. *Theologická suma svätého Tomáše Akvinského*, SOUKUP OP, Emilán. (ed.), Olomouc : Bohovédné učiliště Řádu dominikánského, 1937.

⁶⁰ Porov. GERWING, Manfred. *Theologie im Mittelalter*. Paderborn : Ferdinand Schöningh Verlag, 2000, s. 131.

pričinili o prechod z čisto monastickej teológie ku vedeckej.⁶¹

Možné ciele výskumu

Intenciou takto načrtnutého prehľadu bádania je snaha umožniť preniknutie do konkrétnych dejinných súvislostí prispievajúcich k dôkladnejšiemu porozumeniu okolností vedúcich k vzniku a vývoju mendikatských rádov na pozadí tých celospoločenských zmien, ktoré vo svojej finálnej podobe vyústili do založenia dominikánov. Úsilím tohto textu je potom snaha priblížiť medievalistom v našom prostredí menej známe udalosti z kontextu stredovekého historického vývoja dnes už takmer osemsto ročnej Rehole kazateľov v doterajšom bádani. Súčasťou skúmaných javov je nevyhnutne aj proces vlastnej identifikácie sa rehoľníkov so „svetom“ a vystupovanie navonok v konfrontácii so spoločenskými podmienkami, v ktorých pôsobili. To všetko v období, keď sa na scéne fundamentálnych spoločenských autorít popri *sacerdotium* a *regnum* objavuje *studium* ako legitímna tretia spoločenská sila charakterizovaná svojou intelektuálnou autoritou.⁶² Podstatným elementom takto definovaného zámeru je snaha dominikánov o etablovanie sa v akademickom prostredí, v ktorom sa rehoľa už v priebehu 13. storočia usilovala pevne zakoreniť a dosiahla pozoruhodnú jednotu medzi *vita monastica* a *disciplina scholastica*.⁶³ V tejto súvislosti by sa pozornosť bádateľov mala upriamiť na prepojenie jednotlivých mníšskych tradícií, ktoré vyústilo do zahájenia procesu formálnej i materiálnej zmeny klasickeho monastického trivium *legere – meditare – orare* na nové študijné rozvrstvenie *legere – disputare – praedicare*, výsledkom čoho bol vznik *ars praedicandi*, umenia kázať, umenia pripravovať sa na kázanie (*praedicatura publica*) prostredníctvom štúdia a vyučovania (*docentura*).⁶⁴ Inými slovami povedané, je dôležité poukázať na to, akým originálnym spôsobom dospela Rehoľa kazateľov k spojeniu starých tradícií vzdelávania mníšskych reholí, katedrálnych a mestských škôl s novými potrebami a tendenciami rozvíjajúcich sa mestských spoločenstiev a univerzít, hoci

⁶¹ FRANK OFM, Suso. c. d., s. 80.

⁶² WEIJERS, Olga. Terminologie des Universités au XIIIe siècle. In *Lessico intellettuale Europeo XXXIX*, Roma : Centro di studio del C. N. R., 1987, s.34.

⁶³ FRANK OP, Isnard. *Die Grundlegung des intellektuellen Profils des Predigerordens in seinen Anfängen*, s.15.

⁶⁴ *Ibid*, s. 24.

sa miestami tento proces nezaobišiel bez vnútorného napätia a konfliktov, čo je taktiež potrebné reflektovať.

Užším cieľom takéhoto výskumu môže byť snaha poukázať pohľadom zvnútra diania samotnej rehole na tie skutočnosti, ktoré konkrétnym spôsobom ovplyvnili problematiku jej intelektuálneho zamerania, genézu vzniku a fungovanie jednotlivých vlastných typov štúdií a poukázanie na oblasti rehoľného života, ktoré s tým úzko súviseli na pozadí súdobého historického diania. V neposlednom rade by sa historikova pozornosť mala upriamiť na prvé študijné centrá rehole (Paríž, Kolín, Bologna, Montpellier a Oxford), ich formovanie a štruktúru. Zmieňovaný viacstupňový model dominikánskych štúdií najlepšie zodpovedal nielen dobovej metodológii vzdelávania, ale korešpondoval aj s mentálnym vývojom a schopnosťami jednotlivca. Organizačná stránka týchto škôl nadväzovala na dovedty známe a rozšírené modely výučby známe z kláštorňých a katedrálnych škôl s tým, že samotný priebeh a obsah vyučovania na generálnom štúdiu rehole svojou náplňou v ničom nezaostával za obsahom vyučovania na svetských generálnych štúdiách a stredovekých univerzitách, konkrétne na teologických a artistických fakultách. Ďalším potenciálnym zámerom výskumu môže byť otázka konfrontácie mendikantov so svetským duchovenstvom (častočne aj vzájomná rivalita medzi mednikantmi) po prieniku žobravých rádov predovšetkým na parížsku univerzitu a narušenie dovedtajšej dominancie svetského kléru v akademickom prostredí.

Metódy

O reholiach ako o inštitúciách možno hovoriť a písať rozličným spôsobom. Uhol pohľadu na mnohé skutočnosti bude vždy viac či menej závisieť od osoby autora, od miery objektívneho a subjektívneho poznania danej problematiky a zároveň aj od prostredia, v ktorom tvorí. Je pochopiteľné, že ktorýkoľvek autor, ale i čitateľ, bude ťažko rozumieť dejinnému fenoménu reholí, ak nie je uzrozumený s tým, kto je to rehoľník, čo je to rehoľná komunita, klauzúra, observancie, konštitúcie a pod.⁶⁵ Aspoň základná znalosť niektorých technických termínov je preto nevyhnutná. Rehoľníci, ako integrálna súčasť cirkvi, sa z teologického

⁶⁵ FEDOR SJ, Michal. Ad vocem : metodológia. In ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku*. Trnava : Trnavská univerzita, 1994, s. 13.

hľadiska podieľajú na Božom pláne spásy, ktorý sa uskutočňuje v dejinách.⁶⁶ Preto nepostačí na spracúvanie tejto problematiky „štandardný“ metodologický postup historikovej práce, najmä ak zoberieme do úvahy, že kresťanstvo latinského Západu reprezentované katolíckou cirkvou ako inštitúcia funguje v stredoveku na dvoch úrovniach: po prvé – ako prevládajúca ideológia, opierajúca sa o značnú svet-skú moc; po druhé – ako náboženstvo vo vlastnom slova zmysle. Zanebdať jednu alebo druhú úroveň by viedlo k nepochopeniu a omylu.

Formy a podoby stredovekej cirkvi plasticky menili svoj vzhľad v závislosti na potrebách jej spoločenstiev a postupujúcich spoločenských zmien. Cirkev a s ňou celá kresťanská spoločnosť tieto formy podmieňujú a zároveň sú sami prostredím, v ktorom realizujú vlastné ciele, čo vo vrcholnom stredoveku vyústilo do úzkeho prepojenia profánneho a cirkevného. Svoju úlohu zohrala aj skutočnosť, že v žiadnom inom období nemali duchovní také výnimočné postavenie, ako v kresťanskom (cirkevnom) stredoveku, s účinkom na hospodárstvo, politiku, právo a kultúru.⁶⁷ Z týchto dôvodov je pri štúdiu prameňov i literatúry nevyhnutné zohľadniť nielen všeobecné súdobé vývojové tendencie, ale aj tie, ktoré v prostredí západoeurópskeho kresťanstva vrcholného stredoveku viedli k vzniku typovo úplne nových rehoľných inštitúcií, známych ako mendikanti. Pri klasifikovaní a diferencovaní jednotlivých foriem zasväteného života je potrebné vziať do úvahy ciele a úlohy, ktoré si jednotlivé spoločenstvá kladú, historický kontext na pozadí ktorého vznikajú, a prostredie, v ktorom pôsobia. Potom je možné kompetentne rozlišovať medzi mníchmi, kanonikmi, mendikantmi, pustovníkmi, regulárnymi kanonikmi atď. Cirkev vrcholného stredoveku latinského Západu je nemysliteľná bez rádov a kláštor sa stal poznávacím znamením západoeurópskych dejín.⁶⁸ Mnísi a rehoľníci boli jednoducho všade, bolo možné sa s nimi stretnúť kdekoľvek (v kláštore, na tržnici, v špitáli, kráľovskom paláci, na univerzite, v sídle cechov

⁶⁶ Porov. BEDOUELLE OP, Guy. *História cirkvi XIV*. Prešov : Petra, 2005, s. 20-23.

⁶⁷ BOOCKMANN, Hartmut. *Einführung in die Geschichte des Mittelalters*. München : C. H. Beck, 1996, s. 118.

⁶⁸ WOLLASCH, Joachim. Mönchtum des Mittelalters zwischen Kirche und Welt. In *Münsterische Mittelalter – Schriften*. Band 7, München : Wilhelm Fink Verlag, 1973, Vorbermerkung.

u remeselníkov, v duchovných sprievodoch armád atď.) a spolu s pápežstvom vytvárali inštitúcie, fungujúce ako spoločenský organizačný princíp s tým, že v stredovekom pápežstve nachádza latinské kresťanstvo svoj jednotiaci prvok a v reholiach sa naplno prejavuje a realizuje jeho rôznorodosť a pestrosť.⁶⁹

Tieto okolnosti sa samozrejme preniesli do každodenného života rádov a ako ich charakteristické črty sa naplno prejavili v jednotlivých nuansách vytvárajúcich spiritualitu rehole. Tá je chápaná v tom zmysle, že nezahŕňa len postupy pri modlitbe, výkone náboženského kultu a rehoľného života v chudobe, čistote a poslušnosti v súlade s regulou, prípadne konštitúciami. Pre historika zaoberajúceho sa monasticizmom a jeho prejavmi je nevyhnutné vidieť, delikátne rozšifrovať a citlivo posúdiť vzťah medzi čisto duchovnou zložkou spirituality a medzi tou jej časťou, ktorá reflektuje ľudskú prirodzenosť s jej telesnými, intelektuálnymi a rozumovými požiadavkami. A keďže žiadna zo spiritualít nie je v praxi realizovaná v izolácii, ale v spoločenstve a aj vo vzťahu k vonkajšiemu svetu, je potrebné sa vysporiadať so skutočnosťou, že pri spracúvaní takto nadefinovanej témy sa historik bude pohybovať v interdisciplinárnom prostredí histórie, dejín mentalít, teológie, kresťanskej praxe a čiastočne aj filozofie. Takéto dejiny sa potom prirodzene stávajú teologicko-historickou disciplínou, ktorej štúdium je pre obdobie stredoveku podmienkou nielen pre samotnú teológiu, ale aj pre také odbory ako všeobecné dejiny, kultúrne dejiny, dejiny umenia, náuka o ľudovej kultúre atď.⁷⁰ Potom sa takáto téma nutne ocitá niekde medzi históriou, filozofiou, spiritualitou, dejinami filozofie a teológiou.

Súčasťou dejinného procesu dominikánov sú isté duchovné tradície, ktoré prijímajú historické i dobové dedičstvo a ovplyvňujú reakcie súčasníkov.⁷¹ Za 794 rokov existencie Rehole kazateľov existuje značný presah medzi jej vlastnou spiritualitou s inými spiritualitami a celou kresťanskou tradíciou. Spomedzi viacerých sa niektoré jej prvky už v počiatkoch vyvinuli do špecifických atribútov charakterizujúcich túto

⁶⁹ Porov. FRANK OP, Isnard. *Kirchengeschichte des Mittelalters*, s. 9.

⁷⁰ HEIM, Manfred. *Von Ablass bis Zölibat. Kleines Lexikon der Kirchengeschichte*. München : C. H. Beck, 2008, s. 7.

⁷¹ Porov. SHELDRAKE SJ, Philip. *Spiritualita a historie. Úvod do studia dějin a interpretace křesťanského duchovního života*. Brno : CDK, 2003, s. 62-63 a 206.

inštitúciu osobitným spôsobom.⁷² Sem patrí aj štúdium ako neodmysliteľná súčasť ich života,⁷³ v ktorom nadobudol zásadný význam jeden nový jav, že „prvýkrát v tisícročnej histórii kláštorov začlenila niektorá rehoľa do svojich pravidiel oddiel venujúci sa akademickému životu.“⁷⁴ S tým spojené rozvíjanie *vita intellectualis* bolo pre dominikánov vždy motivované spásou duší a bytostne spojené s úlohou kazateľov Božieho slova.⁷⁵ Tým, že zakladateľ rehole sv. Dominik vodil bratov do škôl a posielal ich do väčších miest, aby študovali a vytvorili konvent,⁷⁶ boli položené základy, na ktorých dominikánske zákonodarstvo časom vybudovalo pozoruhodný mechanizmus vzdelávania a formácie svojich členov.⁷⁷ Tento je podľa nás možné chápať aj ako odpoveď na istý dobový hendikep cirkevných inštitúcií v štruktúre vzdelávania a zároveň je aj reflexiou súdobých potrieb *vita vere apostolica* v epoche, ktorú Jacques Le Goff nazval „dobou hlbokých zmien mentálnych a intelektuálnych štruktúr kresťanstva.“⁷⁸

Je teda evidentné, že akýkoľvek text v týchto intenciách sa svojim obsahovým zameraním ocitá medzi tým, čo sa v našom prostredí vo všeobecnosti kategorizuje ako „cirkevné“ a „profánne“ dejiny. Pre „cirkevné“ dejiny platí, že v užšom slova zmysle stavajú do popredia inštitucionálny, právne politický charakter, prípadne všetko, čo patrí k dejinnej podobe cirkvi, vrátane foriem zbožnosti, cirkevného života i kresťanského umenia. Spolu s dejinami teológie sa v mnohotvárných

⁷² WOODS OP, Richard. *Mystika a prorockví. Dominikánská tradice*. Kostelní Vydří : Karmelitánské nakladatelství, 2004, s. 21-22.

⁷³ Ibid, s. 27, pozn. 21.

⁷⁴ Ibid, s. 27.

⁷⁵ „Cum ordo noster spetialiter ob predicationem et animarum salutem. ab initio noscatur institutus fuisse: et studium nostrum ad hoc debeat principaliter intendere.“ Constitutiones, DB, s. 32.

⁷⁶ Porov. „[Dominicus misit] Parisius cum quinque fratribus clericis et uno converso, ut studerent et predicarent et conventum ibi facerent.“ Testimonium fratris Iohannis Hispani. MOPH XVI. Monumenta sancti patris nostri Dominici – Acta canonisationis, Libellus de principiis praedicatorum, Legendae Petri Ferrandi, Constantini Urbevetani, Humberti de Romanis. LAURENT OP, Marie Hyacinthe (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1935, s. 143-144. Ibid, „Missi sunt quoque Parisius (vymenúva bratov) ad studium.“ Libellus Iordani de Saxonia, s. 49-50.

⁷⁷ Stanovy dokonca rehoľným predstaveným nariaďovali: „aby posielali bratov tam, kde prekvitá štúdium „mittere ad studendum ad loca ubi uiget studium.“ Constitutiones Ordinis Fratrum Praedicatorum 1256, De studentibus, DB, s. 99

⁷⁸ LE GOFF, Jacques. *Středověká imaginace*. Praha : Argo, 1998, s. 83.

súvislostiach duchovných dejín a dejín filozofie, v spojení s dejinami dogiem, pýtajú na cirkevnú náuku.⁷⁹ Vzhľadom na povahu skúmaného predmetu je z formálneho hľadiska väčšina takto nastolených kritérií už vopred splnená, avšak objektívny autor by sa mal usilovať o to, aby jeho výstupy z hľadiska metód spracovania nepatrili výlučne len do „profánnej“ alebo „cirkevnej“ kategórie dejín, ale aby ich v spoločných styčných bodoch dokázali náležite premosť a umožnili nevidieť cirkevné dejiny ako protiklad profánnych dejín, čo je obzvlášť pre vrcholný stredovek takmer nemožné. Z hľadiska vecného členenia by sa potom jednotlivé časti textu mohli kategorizovať ako dejiny kresťanského mníšstva (prípadne rádové dejiny) prepojené s dejinami vzdelanosti a rehoľnej spirituality.⁸⁰

Z uvedeného vyplýva, že cirkevné dejiny, v tomto prípade skôr dejiny monasticizmu, je možné študovať a poznávať len v celospoločenských podmienkach a štruktúrach a za predpokladu, že historik je schopný akceptovať skutočnosť, že pomerne značné právomoci opáta v kláštore, či priora v konvente európskeho stredoveku sú niečím úplne samozrejým. To isté platí aj o postojoch cirkevných predstavených ku komunite ich podriadených a rovnako i o fakte, že všetko, čo sa dialo za múrmi kláštora, sa odvíjalo od vopred stanovených pravidiel. Niekedy je namiesto o cirkevných dejinách lepšie hovoriť o kresťanstve a jeho dejinách ako takých, keďže kresťanstvo už od neskoršej antiky až po stredovek ovplyvňovalo európske dianie a ako náboženstvo sa rozvíjalo v jednotlivých cirkvách. Za istých podmienok je preto možné konštatovať, že z metodologického hľadiska je takýto predmet skúmania súčasťou dejín náboženstva, v ich rámci je možné ho zaradiť do dejín kresťanstva, v nich sa ocitá v kategórii dejín latinskej cirkvi a v najužšom slova zmysle patrí do dejín latinského monasticizmu. Čo sa týka všeobecných jazykových zvyklostí, môžu sa výrazy ako mníšsky, monastický, kláštorný, rehoľný či rádový v niektorých prípadoch používať ako synonymá aj napriek tomu, že pod slovným spojením „život v kláštore“ sa skrývajú rôzne prejavy a formy podobnej činnosti.

Kľúčové časti textov na túto tému musia byť postavené na spracovaní písomných prameňov, takže jedným z prvých krokov, ktorý pred-

⁷⁹ HANUŠ, Jiří. *Pozvání ke studiu církevních dějin*. Brno : CDK, 1999, s. 59.

⁸⁰ Porov. HEIM, Manfred. *Einführung in die Kirchengeschichte*, s. 19-20.

chádza vlastnej analýze, je výber a heuristika primárnych pramenných zdrojov, ktoré bádateľovi v oblasti koncipovania stanovísk zaručujú potrebnú autonómiu. Tu však musíme skonštatovať, že uplatnené metodologické postupy sú výrazne determinované povahou, stavom a výpovednou hodnotou zachovaného pramenného materiálu. Určitá obmedzenosť v zmysle nedostatku prameňov platí najmä pre prvé dve dekády existencie rehole v prvej polovici 13. storočia a pre pramene dominikánskej proveniencie diplomatického charakteru, teda znenia najstarších konštitúcií (LCO),⁸¹ akty prvých generálnych kapitúl⁸² a akty provinčných kapitúl provincií v tom čase už založených.⁸³ Istý deficit

⁸¹ Najstaršie zachované znenie LCO sa nachádza v tzv. Kódexe z Rodez (département Aveyron, Francúzsko), čo je rukopis zo 14. storočia a konštitúcie sú v ňom zapísané podľa znenia z roku 1236, ktoré schválila generálna kapitula (*capitulum generalissimum*) v Paríži pod vedením Jordána Saského. HOYER OP, Wolfram. *Jordan von Sachsen: Von den Anfängen des Predigerordens*. Leipzig : Benno Verlag, 2002, s. 204. Exempláre LCO z čias Rajmunda z Peñafortu k dispozícii nie sú. Kompletným korpusom LCO je v tzv. Konštitúciách kóde-xu liturgie doplnkami redigovaný text z rokov 1240-1256 magistrom rehole Humbertom z Romans. DENIFLE OP, Heinrich. *Die Constitutionen des Prediger – Ordens vom Jahre 1228*. In *ALKM*, Band II, Berlin : Weidmannsche Buchandlung, 1885, s. 166-167. Tzv. Konštitúcie z roku 1228 nepredstavujú jednoliaty text, ale sú súborom 61 článkov *distinctiones* týkajúcich sa života vo vnútri konventu a organizačno správnych záležitostí v rovine provinčných a generálnych kapitúl. Nie sú však konštitúciami v pravom slova zmysle. Tie sa konštituovali postupne v zákonodarnom procese rehole v rokoch 1220-1236.

⁸² Prvý úplný zachovaný zápis z generálnej kapituly je z roku 1236. Z dovtedajších generálnych kapitúl, ktorých bolo 16, sa nám zachovalo sotva päť stránok neúplneho textu. MOPH III. *Acta capitulorum generalium Ordinis praedicatorum*, vol. I. 1220-1303, REICHERT OP, Benedikt (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1898, s. 1-5. *Constitutiones et acta capitulorum generalium Ordinis fratrum praedicatorum 1232-2001*. Digitale Bibliothek (CD-ROM), Roma : Istituto storico domenicano, 2001.

⁸³ *Acta capitulorum provincialium Ordinis fratrum praedicatorum. Première province de Provence province Romaine – province D'Espagne (1239-1302)*. DOUAIS, Celestin (ed.). Toulouse : Imprimerie et Librairie Édouard Privat, 1894; *Acta capitulorum provinciae Poloniae Ordinis praedicatorum*. vol. I. (1255-1600), MADURA OP, Romanus (ed.). Roma : Pontificum Institutum Studiorum Ecclesiasticorum Roma, 1972; *Acta capitulorum provincialium provinciae Romanae (1243-1344)*. KAEPPELI OP, Thomas. (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1941. DOUAIS, Célestine. *Les Frères Prêcheurs en Gascogne au XIIIme et au XIVme siècle. Chapitres, couvents et notices*. Paris : Auch, 1885; KAEPPELI OP, Thomas. *Acta capitulorum provinciae Lombardiae (1254-1293) et Lombardia inferioris (1309-1312)*. In *AFP*, 11, Roma : Istituto storico domenicano, 1941, s. 138-172; KAEPPELI OP, Thomas. *Ein Fragment der Akten des in Friesach 1315 gefeierten Kapitels der Provinz Teutonia*. In *AFP*, 48, Roma, 1978, s. 71-75.

pokrytia prvých rokov existencie Rehole kazateľov v jej oficiálnych dokumentoch nahrádzajú dochované správy súčasníkov týchto udalostí z radov prvej generácie dominikánov, ako napríklad svedectvá Jordána Saského,⁸⁴ kanonizačný proces sv. Dominika,⁸⁵ listy a korešpondencia najvyšších predstavených rehole (magistrov rehole),⁸⁶ pápežské dokumenty,⁸⁷ prípadne tie druhy relevantných prameňov, ktoré nepochádzajú z dominikánskeho, či cirkevného prostredia.⁸⁸ Pre obdobie približne od polovice 13. storočia už vybrané pramene diplomatickej povahy sú fragmentárne v oveľa menšej miere a z tohto dôvodu je možné chronológiu života dominikánov v priestore intelektuálneho zamerania sledovať pomerne plynulo.

Ako istá forma overenia toho, či sa nariadenia a odporúčania orgánov s príslušnými právomocami vo vnútri rehole ohľadom intelektuálnej formácie v skutočnosti odzrkadlili aj v iných prameňoch než diplomatickej povahy, sa ako žiadúca javí ich reflexia vo vybraných spisoch významných dominikánskych súčasníkov. Konkrétne v dielach zaoberajúcich sa vzdelávaním a výchovou od Humberta z Romans⁸⁹ a Vincenta z Beauvais⁹⁰ a vo vybraných dielach kronikárskej provenien-

⁸⁴ *Libellus de principiis praedicatorum*. LAURENT OP, Marie Hyacinthe (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1935.

⁸⁵ MOPH XVI, *Monumenta sancti patris nostri Dominici – Acta canonisationis*, LAURENT OP, Marie Hyacinthe (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1935; MOPH XXV, *Monumenta diplomatica s. Dominici*. KOUDELKA OP, Vladimír (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1966.

⁸⁶ MOPH V, *Litterae encyclicae magistrorum generalium Ordinis praedicatorum ab anno 1233 usque ad annum 1376*. REICHERT OP, Benedikt (ed.). Roma : Typographia de propaganda fide, 1900; JORDAN z Saksonii. *Najdrozszej Dianie ... Listy do błogostawionej Diany Andul Apoftegmaty*. pr. KRUPA OP, Paweł. Poznań : W drodze, 1998.

⁸⁷ *Bullarium Ordinis Praedicatorum (BOP)*. tom. I. – II. 1215-1430, RIPOLI OP, Thomas – BREMOND OP Antonio (ed.). Roma : Hieronymi Mainardi, 1729.

⁸⁸ Napr. *CHUP I. – II*. DENIFLE OP, Heinrich (ed.). tom. I. 1163-1286, Paris : Typis Fratrum Delalain, 1889 a tom II. 1286-1350, Paris : Typis Fratrum Delalain, 1891.

⁸⁹ *De eruditione Praedicatorum, a De officiis Ordinis. Opera de vita regulari II*, BERTHIER OP, Joachim (ed.). Roma : Marietti, 1956.

⁹⁰ *De eruditione filiorum nobilium*. FIJAŁKOWSKI, Adam. *Puer eruditus. Idee edukacyjne Wincentego z Beauvais*. Warszawa : NERITON, 2001a *Beauvais Vincent. De eruditione filiorum nobilium*. STEINER, Arpad (ed.). Cambridge, Massachusetts : George Banta Publishing Company, 1938.

cie Gerarda Fracheta⁹¹ a Bernarda Gui[donia].⁹² Zámerne sme v tomto prehľade z pramennej základne vynechali legendy a vitae, pre ich diskutabilnú výpovednú hodnotu. Rovnako sme medzi relevantné pramene nezaradili niektoré príručky, ktoré sa venovali buď mladším adeptom rehoľného života v radoch dominikánov, alebo majú skôr formačný než edukačný charakter.⁹³ Ako je možné vidieť z poznámkového aparátu, pochádzajú tieto spisy prevažne z prostredia Rehole kazateľov, za čím sa nenachádza úmyselné obmedzovanie pestrosti pramennej bázy, ale premyslená selekcia, ktorej zámerom je docieľiť ucelený pohľad na danú problematiku z vnútra rehole a pritom sa príliš nerozchádzať s vlastnou témou záujmu. V takomto prípade je namieste otázka objektivity interpretácie nadobudnutých poznatkov a ich nezávislosti od prípadného sakramentalizovania dejín či zníženia výpovednej hodnoty neskorších záverov. S ohľadom na už skôr deklarovaný dôraz na interdisciplinárny prístup výskumu, jeho špecifickú povahu na hrane „profánneho“ a „cirkevného“ a naznačené metodologické postupy sa domnievame, že po oboznámení sa s potrebnými prameňmi a literatúrou, bude ktorýkoľvek bádateľ disponovaný sprostredkovať dostatočne hlboké a primerane široké poznatky, aby mohol abstrahovať od zaujatosti, prípadne od tendencie dospieť k jednostranným hodnoteniam. Prispieť k tomu môže aj použitie komparatívnej metódy pri porovnaní niektorých prvkov dominikánskeho rehoľného života s františkánmi (čiastočne aj s inými rehoľami), ako ich mendikantskými súčasníkmi a niekedy aj konkurentmi.⁹⁴

⁹¹ MOPH I, *Gerardi De Fracheto. Vitae Fratrum ordinis Praedicatorum*. REICHERT OP, Benedikt (ed.). Roam : Istituto storico domenicano, 1896 a český preklad *Životy bratří*. FRACHET OP, Gerard. Praha : Krystal, 2004.

⁹² MOPH XXII, *De quatuor in quibus Deus Praedicatorum ordinem insignivit. Bernardi Guidonis et Stephanus de Salaniaco*. KAEPPELI OP, Thomas (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1949.

⁹³ Sem by sme mohli zaradiť *De instructione puerorum* od Viliama z Tournai a *Summa iuniorum* od Šimona z Hintonu atď.

⁹⁴ *Františkánske pramene I. Spisy sv. Františka a sv. Kláry z Assisi*. Bratislava : Serafin, 2005; *Františkánske prameny I*. Roma : Křesťanská akademie, 1982; *Františkánske prameny II*. Český Těšín : Cor Jesu, 1994; ROEST, Bert. *A History of Franciscan Education (c. 1210-1517)*. In *Education and Society in the middle ages and renaissance*, v. 11, Leiden, Boston, Köln : Brill, 2000; MOORMAN, John. *A History of the Franciscan Order from its Origins to the Year 1517*. Oxford : Clarendon Press, 1968; ROBSON, Michael. *The Franciscans in the Middle Ages*. Woodbridge : The Boydell Press, 2006; ŠENOCAK, Neslihan. *Book acquisition in the me-*

Dôležitú úlohu zohráva i prozopografická metóda v historiografii uplatňovaná pri skúmaní spoločenských prostredí, ich elít, populácie, prípadne skupín univerzitných študentov, alebo osobitých duchovných komunít.⁹⁵ Na základe takéhoto výskumu sa dá zmapovať pôsobenie niektorých vyučujúcich i študentov na rôznych stupňoch rehoľných škôl v rozličných regiónoch. Porovnaním zoznamov magistrov teológie na parížskej univerzite a asignáciami lektorov v konventoch provincií Provence a Toulouse v 13. storočí sa dá zistiť, že napríklad lektori Berengarius Notarius a B[ernardus] de Trilia boli v rokoch 1272 a 1276 asignovaní ako lektori v Toulouse v konvente St. Romain a o niekoľko rokov sa s nimi stretávame ako s magistrami teológie, ktorí zastávali rovnomenné katedry na univerzite v Paríži.⁹⁶

Celkovo by z metodologického hľadiska malo v prípade takéhoto bádania, obzvlášť v užšie špecializovaných častiach výstupov, prevažovať použitie pramenného materiálu nad využitím kompetentnej literatúry. Pokiaľ sa jedná o použitú literatúru, je pre potreby predpríprav na tvorbu takto zameraného výskumu nevyhnutné oboznámiť sa aj s titulmi, ktoré predstavujú uvedenie do predmetnej tematiky vrátane hlbšieho porozumenia súdobým kontextom (sumarizácie a syntézy). Samotný proces heuristiky, hlavne v počiatočnom štádiu príprav, zahŕňa aj prácu s literatúrou, ktorú by sme mohli nazvať sekundárnou. Máme na mysli lexikóny a slovníky, ktoré pre bádateľskú oblasť nielen cirkevného stredoveku predstavujú už samozrejmu a neodmysliteľnú súčasť štúdia. Vo väčšine týchto titulov sa nachádzajú aj bohaté bibliografické prílohy a odkazy na ďalšiu produkciu všeobecného i úzkeho zamerania, ktoré zvyknú byť nápomocné obzvlášť v prvotnej fáze príprav koncepcie

dieval Franciscan order. In *The Journal of Religious History*, 27, 1, 2003, s. 14-28; ŠENOCAK, Neslihan. Circulation of books in the medieval Franciscan order: Attitude, methods, and critics. In *The Journal of Religious History*, 28, 2, 2004, s. 146-161.

⁹⁵ Porov. HLAVAČKOVÁ, Miriam. *Kapitula pri Dóme sv. Martina – intelektuálne centrum Bratislavy v 15. storočí*. Bratislava : Pro Historia, 2008, s. 8.

⁹⁶ DOUAI, Célestine. *Essai sur l'organisation des études dans l'ordre des frères Prêcheurs au treizième et au quatorzième siècle (1216-1342). Première province de Provence – Province de Toulouse, avec de nombreux textes inédits et un étatdu personnel enseignant dans cinquante-cinq couvents du Midi de la France*. Paris-Toulouse, 1884, s. 235-236 a GLORIEUX, Palémon. c. d., s. 139, 155-157 a tabuľky.

samotného textu.⁹⁷

Stav bádania

V rámci samotného heuristického procesu sa dá pomerne rýchlo obsiahnuť slovenská produkcia, keďže v nastolenom predmete historického diskurzu je v súčasnosti k dispozícii minimálne množstvo titulov a aj tie, ktoré existujú, nie sú svojím obsahom začleniteľné do tejto témy. Jestvujú síce jednotlivé štúdie, ktoré sa zaoberajú pohľadom na náboženský život stredovekého človeka,⁹⁸ prípadne kresťanstvom⁹⁹ a dejinami cirkevných inštitúcií v stredoveku,¹⁰⁰ nedisponujú však dostatkom rele-

⁹⁷ Do tejto kategórie by sme mohli zaradiť napr. monumentálne dielo vydané v rokoch 1966-1968 pod redakciou Huberta JEDINA *Handbuch der Kirchengeschichte* (najmä tretí diel *Die mittelalterliche Kirche*), ktoré je k dispozícii aj v podobe CD-ROMu ako súčasť programu Digitale Bibliothek, Band 35. Ďalej sú to *Kirchenreform und Hochmittelalter 1046-1215*, München 1999, od JAKOBS, Hermann. *Lexikon des Mittelalters*, München 1977-1998 (Registerband 1999); Americký 13 zväzkový Dictionary of the middle ages, New York 1982-1989, vydaný pod taktovkou The American Council of Learned Societies; Dictionnaire encyclopédique du moyen âge, Paris 1997, od VAUCHEZ, André – VINCENT, Catherine; Kleines Lexikon der Kirchengeschichte, München 2007, od HEIM, Manfred s takmer 2500 heslami; u nás dobre známa Encyklopedie středověku, Praha 2002, vydaná pod vedením LE GOFF, Jacques – SCHMITT, Jean-Claude; francúzska rada vychádzajúca od roku 1934 dodnes pod redakciou rôznych bádateľov pod názvom *Histoire de l'église depuis les origines jusqu' à nos jours* vo vydavateľstve Bloud & Gay 1959; jedným z najnovších titulov slovníkového typu je od HEIM, Manfred. s viac ako 3000 heslami v roku 2008 v Mníchove vydaný *Von Ablass bis Zölibat – Kleines Lexikon der Kirchengeschichte*, prípadne niektoré ďalšie.

⁹⁸ HOMZA, Martin. *Mulieres suadentes. Presviedčajúce ženy*. Bratislava : LÚČ, 2002; *Sovätec a jeho funkcie v spoločnosti I a II*. KOŽIAK, Rastislav – NEMEŠ, Jaroslav (ed.). Bratislava : Chronos, 2006.

⁹⁹ Pozri *Kresťanstvo a kultúra na Slovensku I*. ŽILKOVÁ, Marta (ed.). Nitra : KBS, 2002; KÚTNIK, Jozef. *Kresťanský stredovek Slovenska* (Výber z diela 3). Bratislava : LÚČ, 2005; VENCKO, Ján. *Dejiny Štiavnického opátstva na Spiši*. Ružomberok : „LEV“, 1927; *Pohanstvo a kresťanstvo*. KOŽIAK, Rastislav – NEMEŠ, Jaroslav (ed.). Bratislava : Chronos, 2004; VALACHOVÁ, Denisa. *Dejiny benediktínskeho opátstva v Klíži*, In *Historický časopis*, č. 1, 49, 2001, s. 19-36; BEŇKO, Ján. K počiatkom kresťanstva a stredovekých kostolov v Turci. In *Slovenská archivistika*, 2, 1995, s. 36-44; dizertačná práca obhájená na HÚ SAV v roku 2008, ŽAŽOVÁ, Henrieta. *Stredoveké premonštrátske kláštory v slovenskej časti územia bývalého Ostrihomského arcibiskupstva*; MARSINA, Richard. *Kristianizácia Maďarov a Uhorska medzi východom a západom*. In *Historický časopis*, č. 4, 40, 1992, s. 409-421; *Človek – sacrum – prostredie*. SLIVKA, Michal – HOMZA, Martin (edd.). *Studia archeologica Slovaca mediaevalia*, V, Levoča : MTM, 2006; *Kostol ako stred sídliskovej jednotky*. SLIVKA, Michal (ed.). *Studia archeologica Slovaca mediaevalia*, VI, Bratislava : AEPRESS, 2007 a iné.

¹⁰⁰ Napr. MÚCSKA, Vincent. *Uhorsko a cirkevné reformy 10. a 11. storočia*. In *Acta historica*

vantných informácií pre túto tému. O niečo využiteľnejšie, avšak stále značne útržkovité, sú poznatky slovenských bádateľov zhrnuté v publikačnej činnosti v súvislosti s dejinami mendikantských rehoľných domov a komunít na našom území,¹⁰¹ prípadne s dejinami vzdelanosti

Posoniensia IV, Bratislava : Stimul, 2004; MÚČSKA, Vincent. O prvých uhorských biskupstvách. In *Historický časopis*, č. 1, 51, 2003, s. 3-22; MÚČSKA, Vincent. K otázke vzťahu uhorského kráľa k cirkvi v 11. storočí. In *Studia Historica Tyrnaviensia III*, 2003, s. 335-344; MÚČSKA, Vincent. K otázke dosahu cirkevných reforiem 11. storočia na Uhorsko. In *Studia archeologica slovaca mediaevalia III – IV*, 2000-2001, s. 153-169; MARSINA, Richard. O Nitrianskom biskupstve. (Prečo nebolo obnovené biskupstvo v Nitre hneď začiatkom 11. storočia?) In *Szomszédaink között Kelet – Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. szerkesztette Glatz Ferenc*. Budapest, 1993, s. 27-32; MARSINA, Richard. Nitrianske biskupstvo a jeho biskupi od 9. do polovice 13. storočia. In *Historický časopis*, 41, 1993, s. 534-535; MARSINA, Richard. Začiatky cirkevnej organizácie na Slovensku. In *Slovenská archivistika*, 30, 1995, s. 113-126; ŠEDIVÝ, Juraj. Cirkev v stredovekej Bratislave – staré odpovede a nové otázky. In CZOCH, Gábor (ed.). *Kapitoly z dejín Bratislavy*, Bratislava : Kalligram, 2006, s. 93-126; ŠEDIVÝ, Juraj. Die Anfänge des Pressburger Kapitels. In *Acta historica Posoniensis II*, Bratislava, 2001, s. 107-117; STEINHÜBEL, Ján. Štyri veľkomoravské biskupstvá. In *Slovanské štúdie*, Bratislava, 1994, s. 21-39; ČULENOVÁ, Miroslava. Život v benediktínskych kláštoroch na Slovensku do roku 1336. In *Medea – Studia medievalia et antiqua*, roč. 11, 2007, Bratislava : FiFUK, 2007, s. 73-88 a niektoré ďalšie.

¹⁰¹ *Rehole a kláštory v stredoveku*. KOŽIAK, Rastislav – MÚČSKA, Vincent (edd.). B. Bystrica; Bratislava : Chronos, 2002; *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku*. ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). Trnava 1994; ORIŠKO, Štefan. Prvé stredoveké stavby žobravých reholí na Slovensku. In *Pamiatky a múzeá*, 1, 2004, s. 15-22; SLIVKA, Michal. Mendikantské rehole v mestotvornom procese na Slovensku. In *Archeologia historica*, 25, Brno 2000, s. 267-277; SLIVKA, Michal. Locus amoenus v procese zakladania a výstavby stredovekých kláštorov. In *Studia archeologica slovaca medievalia I*, Bratislava, 1998, s. 59-70; SLIVKA, Michal. Etablovanie rehoľných komunít v mestskom prostredí na Slovensku. In *Klasztor w mieście średnio-wiecznym i nowożytnym*. Wrocław; Opole : Larhcor, 2000, s. 71-80; HANULIAK, Milan. Rehoľníci s heslom Veritas. In *Historická revue*, 8, 1995, s. 6-7; JANKOVIČ, Vendelín. Dominikánsky kostol a kláštor v Banskej Štiavnici a jeho najbližšie okolie. In *Vlastivedný časopis*, 14, 1965, s. 127-132; JANKOVIČ, Vendelín. Zánik dominikánskych kláštorov na Slovensku v 16. storočí. In *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku*, ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). Trnava : Trnavská univerzita, 1994, s. 213-223; JURÍKOVÁ, Erika. Pôsobenie Rehole kazateľov a panien svätého Dominika v Trnave podľa Notície Mateja Bela v konfrontácii s historickou skutočnosťou. In *Sambucus – práce z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky*, Trnava : FF TU, 2005, s. 101-121; MARSINA, Richard. Správy dominikána brata Juliána o starých Maďaroch a Tatároch z rokov 1237 a 1238. In FRIMMOVÁ, Eva – KLECKER, Elisabeth (edd.). *Itineraria Posoniensia*, Bratislava : SAV, 2005, s. 63-74; MELNÍKOVÁ, Marta. Nové poznatky o dejinách košických dominikánov. In *Dejiny a kultúra rehoľných komunít na Slovensku*, ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). Trnava : Trnavská univerzita, 1994, s. 193-198; MELNÍKOVÁ, Marta. Habent sua fata litterae. In *Slovenská archivistika*, 2, 1993, s. 59-

a knižníc na Slovensku.¹⁰² Z niektorých z nich sú závery pre potreby stredoveku zhrnuté v súbore štúdií, ktorý sme vydali v roku 2008.¹⁰³ Zvláštne miesto v bibliografii týkajúcej sa dominikánov na území našej vlasti v stredoveku zaujíma dielo Mateja Fehéra. Tento maďarský dominikán pôsobiaci do oslobodenia v Košiciach je autorom niekoľkých rukopisných prác zaoberajúcich sa činnosťou dominikánov v Košiciach, Gelnici, Viedni a dokonca aj v Prešove a Veľkom Šariši. V citačnom aparáte sa opiera o pomerne širokú škálu prameňov a literatúry nielen rádovej proveniencie, ktoré nie je možné v dostatočnej miere spätne verifikovať. Je to spôsobené tým, že sa považujú za stratené, alebo v horšom prípade nie je vylúčené, že nikdy neexistovali a zo strany autora môže ísť o fabuláciu. Každopádne by si jeho pozostalosť a publikačná činnosť zaslúžili systematický výskum a podrobenie historickej kritike.¹⁰⁴ Ako

68; WICK, Vojtech. Dokumenty k dejinám košického dominikánskeho kláštora. Košice, 1932; RÁBIK, Vladimír. Stredoveké pečate konventov mendikantských (žobravých) reholí v Trnave. In *Studia archaeologica slovacae mediaevalia*, III – IV, 2000-2001, s. 231-238 atď.

¹⁰² BRTÁŇOVÁ, Erika. *Stredoveká scholastická kázeň*. Bratislava: Veda 2000; FRIMMOVÁ, Eva. Podiel dominikánov na kultúrnom vývoji v Bratislave v 2. polovici 15. storočia. In *Dejiny a kultúra rehoľných komunit na Slovensku*. ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). Trnava: Trnavská univerzita, 1994, s. 181-191; JANKOVIČ, Vendelín. Bratislavská univerzita – Universitas Istropolitana v kultúrnych dejinách Slovákov. In *Literárnomúzejný letopis*, 23, 1990, s. 95-120; SOPKO, Július. Skriptori a skriptoriá kláštorov na Slovensku. In *Dejiny a kultúra rehoľných komunit na Slovensku*. ŠIMONČIČ, Jozef (ed.). Trnava: Trnavská univerzita, 1994, s. 85-96; SOPKO, Július. *Stredoveké latinské kódexy v slovenských knižniciach*. Martin: Matica Slovenská, 1981; SOPKO, Július. O najstarších kódexoch so vzťahmi k územiu Slovenska. In *Slovenská archivistika*, 2, 1986; KUZMÍK, Jozef. Knižnice na Slovensku v 15. a 16. storočí. In HOLOTTÍK, Ludovít – VANTUCH, Anton (edd.). *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15. a 16. storočí*, Bratislava : SAV, 1967, s. 426-427; ŠANJEK OP, Franjo. Záhrebská teologická škola od príchodu dominikánov (1235) do Leopoldove buly (1669). In *340. výročie kráľovského potvrdenia Košickej univerzity*, *Studia academica historiae ecclesiae Cassovia* III, Košice, 2000, s. 107-117; HLAVAČKOVÁ, Miriam. Vzdelanostná úroveň členov Bratislavskej kapituly v 15. storočí. In *Historický časopis*, č. 3, 49, 2001, s. 433-452; HLAVAČKOVÁ, Miriam. *Kapitula pri Dóme sv. Martina – intelektuálne centrum Bratislavy v 15. storočí*. Bratislava : Pro Historia, 2008, prípadne iné.

¹⁰³ HUNČAGA OP, Gabriel. *Historické štúdie k dejinám dominikánov*. Bratislava : ČŠK a Chronos, 2008.

¹⁰⁴ Fehér Mátyás po navrátení Košíc do štruktúr povojnového Československa opustil kláštor aj s časťou jeho historického archívu a knižnice. Emigroval do Argentíny, kde odišiel z rehole a oženil sa. Časť jeho pozostalosti aj s ukoristenými archiváliami sa navždy stratila a časť sa nachádza dodnes neprebádaná v knižnici Historického archívu na The Pontifical University of St. Thomas Aquinas (Angelicum) v Ríme pod signatúrou č. 353

z uvedeného stručného prehľadu titulov v slovenčine, čo i len čiastočne prichádzajúcich do úvahy v súvislosti s nadobúdaním poznatkov o širšom dobovom a miestnom kontexte vybraných aspektov intelektuálneho života dominikánov v stanovenej perióde vyplýva, sme úplne odkázaní na cudzojazyčné tituly. Ich produkciu pre jednotlivé oblasti nášho záujmu budeme na tomto mieste pre jej enormný rozsah sledovať s uplatnením pragmatickej selekcie.

Popri už citovaných dielach sme sa v snahe postupovať deduktívne opierali o tituly, ktoré nám svojimi výsledkami bádania umožnili „vstúpiť“ do prostredia vrcholného stredoveku na poli tých spoločenských i náboženských zmien, ktoré v medzikonciliárnej perióde III. (1179) a IV. (1215) Lateránu vyústili do vzniku mendikantov. Už niekoľko desaťročí stojí v tejto súvislosti v popredí záujmu bádateľov vývoj náboženských hnutí a prejavy tzv. ľudovej zbožnosti (popular religion), ktoré v cirkvi latinského Západu koexistujú s oficiálnou cirkevnou hierarchiou a jej inštitúciami. Vďaka týmto poznatkom sa ich vplyv na konštituovanie nových prejavov rehoľného života javí ako nepopierateľný a v súčasnosti je z odborného hľadiska v podstate nepochybniteľný.¹⁰⁵ Bez týchto

FEH. Medzi jeho menej nekritické práce patrí 37 stranová štúdia o košických dominikánov v Taliansku v 15. storočí *I domenicani di Cassovia e l'Italia del quattrocento*. Budapest : Societa Ungherese-Italiana „Mattia Corvino“ Editrice, 1944.

¹⁰⁵ Jednu z prvých prác v tejto oblasti, ktorá svojím rozsahom na viac ako päťsto stranách syntetizuje poznatky približne od posledných dvoch dekád 19. storočia, je pod egidou Herberta GRUNDMANNA vydaný súbor štúdií s názvom *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*. Berlin : Verlag Dr. Emil Ebering, 1935. Napriek tomu, že bola vydaná ešte pred druhou svetovou vojnou, posúva lafku veľmi vysoko a predstavuje neprehliadnuteľný text predovšetkým kladením dôrazu na súvislosti medzi dobovými ortodoxnými i heterodoxnými náboženskými hnutiami vrcholného stredoveku, ktorých cieľom i naplnením bola požiadavka verného nasledovania Krista – *imitatio Christi* podľa apoštolského modelu – *vita vere apostolica* a vznikom nových (žobravých) rádov. Vynechať nemožno vo viacerých ohľadoch monumentálne dielo Arnolda ANGENENDTA vydané v Darmstadte v roku 2000 pod názvom *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*, ktoré sa o stredoveku vyjadruje ako o nábožensko historickej epoche („religionsgeschichtliche“) a okrem prejavov zbožnosti sa zaoberá aj teológiou, zjavením, liturgiou a predstavami o človeku a svete. V podobnom duchu, ale v oveľa menšom rozsahu i chronologickom zábere, sa nesie BROOKE, Rosalind – BROOKE, Christopher. *Popular Religion in the Middle Ages : Western Europe 1000-1300*. London : Thames and Hudson, 1984, predstavujúca základnú orientáciu v stredovekej kresťanskej zbožnosti a mapujúca aj laický element s recepciou prejavov zbožnosti v umení. O niečo staršou štúdiou je MANSELLI, Raoul. *La religion populaire au moyen âge : Problèmes de méthode ed'histoire*. Paris : Libraire J. Vrin, 1975, ktorá nastoľuje základné

hnutí, bez rozvoja peňažného obchodu, zvyšovania poľnohospodárskej produkcie, rastu populácie, prístupu laikov ku vzdelaniu, rozvoju miest a zvýšenia mobility je len ťažké predpokladať, že by boli nové rehole niekedy založené. Týmto do istej miery stredovekým sociálnym objavom sa historici a ich kolegovia z rozličných spoločenských vied intenzívnejšie venujú najmä od založenia časopisu *Annales d'histoire économique et sociale* v roku 1929.¹⁰⁶ Okrem viacerých monografií si pozornosť zaslúžia aj jednotlivé štúdie venujúce sa stredovekým inováciám, ktoré je možné nájsť v špecializovaných zborníkoch a zborníkových monografiách. V nich sa objavujú pomerne čerstvé poznatky, ktoré sa vo vytýčenej téme multidisciplinárne prelínajú tvoriac konzistentnú materiu pre daný predmet skúmania. Výhodou tohto druhu publikovania bádateľských výstupov býva možnosť okamžitej konfrontácie, keďže mnohé zborníky umožňujú publikovať k jednotlivým témam aj príspevky autorov, ktorí v danej veci nezastávajú totožné stanoviská.¹⁰⁷ Z konkrétnych titulov,

metodologické východiská pre tvorbu interpretačných modelov pri štúdiu ľudovej zbožnosti. Miesto a úlohu mestského duchovenstva v týchto hnutiach zase patrične vystihuje LERNER, Robert. Weltklerus und religiöse Bewegung im 13. Jahrhundert. In *AfKG*, Köln : Böhlau Verlag, Band 51, 1969, s. 94-108. Obísť nemožno zborník prác venovaný mentalitám. zbožnosti, herézam, hagiografii i kultu v 13. až 17. storočí, kde je možné nájsť príspevky takých renomovaných autorov, ako sú André Vauchez, či Michel Mollat. La piété populaire au Moyen Age. In *Philologie et Histoire jusqu'a 1610*, I, Paris : Bibliothèque nationale, 1977; BRENNON, Anne – ROUX, Julie, *Les Cathares*. Toulouse : MSM, 2000; LAMBERT, Malcolm, *Středověká hereze*. Praha : Argo, 2000; RUNCIMAN, Steve, *Häresie und Christentum – Der mittelalterliche Manichäismus*. München : Wilhelm Fink Verlag, 1988; GRUNDMANN, Herbert, *Ketzergeschichte des Mittelalters*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1978³.

¹⁰⁶ Sem by sme mohli zaradiť aj širšej čitateľskej verejnosti dobre známe pokusy o syntézy analistov a ich pokračovateľov, ktoré sú dostupné v českých prekladoch ako napr. DUBÝ, Georges. *Umění a společnost ve středověku*. Praha : Paseka, 2002; DUBÝ, Georg. *Věk katedrál - umění a společnost 980-1420*. Praha : Argo, 2002; SCHMITT, Jean – Claude. *Svět středověkých gest*. Praha : Vyšehrad, 2004; LE GOFF, Jacques. *Intelektuálové ve středověku*. Praha : Karolinum, 1999; LE GOFF, Jacques. *Kultura středověké Evropy*. Praha : Odeon, 1991; LE GOFF, Jacques. *Středověká imaginace*. Praha : Argo, 1998; LE GOFF, Jacques. *Svatý František*. Praha : Vyšehrad, 2004; LE GOFF, Jacques. *Peníze a život*. Praha : Argo, 2005; ENNEN, Edith. *Die europäische Stadt des Mittelalters*. Göttingen : Sammlung Vandenhoeck, 1978 a ďalšie.

¹⁰⁷ *Tradition, Innovation, Invention*. Fortrittsverweigerung und Fortschrittsbewusstsein im Mittelalter. In SCHMIDT, Hans – Joachim (ed.). *Scrinium Friburgense*, Band 18, Berlín; New York : Walter de Gruyter, 2005; *Ecclesia et civitas – Kościół i życie religijne w meście średniowiecznym*. MANIKOWSKA, Halina – ZAREMSKA, Halina (ed.). *Colloquia Medie-*

ktoré môžu poslúžiť ako premostenie medzi náboženskými hnutiami a zbožnosťou stredoveku na jednej strane a medzi inštitucionalizovaným monasticizmom stredoveku na strane druhej, nie je možné vynechať práce, ktoré vnímajú kresťanstvo v jeho hierarchickej duchovnej rovine a zároveň v prepojení na politické dejiny.¹⁰⁸ Spolu s nimi sú to obzvlášť rôzne „cirkevné dejiny“ a metodologické príručky, ktoré čitateľovi pomáhajú zorientovať sa v množstve matérie a učia „na čo sa pýtať“ a ako pristupovať k daným skutočnostiam.¹⁰⁹

Samostatnou kapitolou je literatúra zaoberajúca sa vývojom, ktorý v ortodoxných prejavoch rehoľného života bezprostredne prechádzal druhú veľkú vlnu vzniku nových rádov pred rokom 1200 a vyústil do vzniku mendikantov etablovaných predovšetkým v mestskom prostredí.¹¹⁰ Tvorí zároveň spojovací článok medzi dejinami vzniku

valia Varsoviensia III, Warszawa : Instytut historii PAN 2000; *Středověký člověk a jeho svět*. LE GOFF, Jacques.(ed.). Praha : Vyšehrad, 1999; *Kultura středověku*, SPUNAR, Pavel. (ed.) Praha : Academia, 1995; *Colloquia mediaevalia Pragensia 3 – Život ve středověkém klášteře*, Historia monastica I, FOLTÝN, Dušan (ed.). Praha : CMS AV ČR, 2005; *Animarum cultura*. Studia nad kulturą religijną na zemiach polskich w średniowieczu. tom. 1, MANIKOWSKA, Halina – BROJER, Wojciech (ed.). Warszawa : Instytut historii PAN, 2008;

¹⁰⁸ KŁOCZOWSKI, Jerzy. *Wspólnoty chrześcijańskie w tworzącej się Europie*. Poznań : W drodze, 2003; VAUCHES, André. *Duchowość średniowiecza*. Gdańsk : Marabut, 2004; RADZI-MIŃSKI, Andrzej. *Życie i obyczajowość średniowiecznego duchowieństwa*. Warszawa : DiG, 2002.

¹⁰⁹ FRANK OP, Isnard. *Kirchengeschichte des Mittelalters*. Düsseldorf : Patmos, 1990; SEIBT, Ferdinand. *Lesk a bída středověku*. Praha : Mladá fronta, 2000; DINZELBACHER, Peter. *Europa im Hochmittelalter 1050-1250 : Eine Kultur – und Mentalitätsgeschichte*. Darmstadt : Primus Verlag, 2003. KADLEC, Jaroslav. *Přehled českých církevních dějin 1*. Roma : Zvon, 1987; SOMMER, Wolfgang – KLAHR, Detlef. *Kirchen – geschichtliches Repetitorium*. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2006 ; MUNDY, John. *Evropa vrcholného středověku 1150-1300*. Praha : Vyšehrad, 2008; *Religiöser Pluralismus im Mittelalter?* AUFFARTH, Christoph (ed.). Berlin : LIT, 2007. Posledný menovaný súbor štúdií nastoľuje z náboženského hľadiska nové a prekvapivé pohľady na jednoliatosť katolícko-latinskej kultúry stredoveku vo vede, teológii, práve a obraze islamu.

¹¹⁰ Kresťanský stredovek v Európe zasiahli dve veľké a niekoľko menších vln vzniku rehoľných rádov. Prvá veľká vlna a niekoľko menších rezultovali do vzniku tzv. starých rádov a kanonikov 12. storočia. MELVILLE, Gert – OBERSTE, Jörg. Die Bettelorden im Aufbau. Beiträge zu Institutionalisierungsprozessen im mittelalterlichen Religiosentum. In *Vita regularis*, Band 11, Münster : LIT, 1999; RÜTHER, Andreas. Bettelorden in Stadt und Land. Die Straßburger Mendikantenkonvente und das Elsaß im Spätmittelalter. In *Berliner historische Studien*, Band 26, Ordensstudien XI, Berlin : Duncker & Humboldt, 1997; BROCKE, Rosalind. *The Coming of the Friars*. London : George Allen & UNWIN LTD, 1975 (Bonu-

dominikánov a predchádzajúcimi i súbežnými mníšskymi tradíciami, ktoré svojou mierou vplyvu zanechali stopy aj v neskoršej tradícii dominikánov a mendikantov vôbec.¹¹¹ Počnúc titulmi, ktoré umožňujú pomerne rýchlu a presnú orientáciu v množstve foriem monasticizmu 12. a 13. storočia¹¹² a končiac odborné zameranými monografiami a štúdiami, poskytujú pestrý obraz o rôznorodosti mníšskeho života.¹¹³ Niektoré zdôraznením reformného ducha v jednotlivých reholiach vyzdvihujú flexibilitu im vlastnú, ktorou poukazujú na značnú variabilitu a schopnosť neustále pretvárať ideu kláštorného – rehoľného života, ktorý je schopný sa prispôsobovať potrebám a duchu doby,¹¹⁴ neustále

som tejto štúdie na viac ako sto stranách sú anglické preklady viacerých dôležitých prameňov týkajúcich sa františkánov a dominikánov); ELM, Kaspar. Stellung und Wirksamkeit der Bettelorden in der städtischen Gesellschaft. In *Berliner historische Studien*, Band 3, Ordensstudien II, Berlin : Duncker & Humblot, 1981; FRANK OP, Isnard. Mendikanten. In *Handbuch der bayerischen Kirchengeschichte*, BRANDMÜLLER, Walter (ed.). München : Eos Verlag, 1999, s. 557-575.

¹¹¹ Napr. koncentrácia zákonodarnej moci u mendikantov v generálnej kapitule, čo zodpovedalo požiadavke 12. kánonu IV. Lateránskeho koncilu a v praxi sa uplatnilo pod vplyvom tradície cistercitov.

¹¹² BUBEN, M. Milan. *Encyklopedie řádů a kongregací v českých zemí III*. I. svazek, Praha : Libri, 2006; Tenže, *Encyklopedie řádů a kongregací v českých zemí III*. II. svazek, Praha : Libri, 2007; FRANK OP, Isnard. *Lexikon des Mönchtums und der Orden*. Stuttgart: Reclam 2005; *Kulturgeschichte der christlichen Orden*, DINZELBACHER, Peter – HOGG, James – Lester (edd.). Stuttgart : Kröner, 1997; VLČEK, Pavel – SOMMER, Petr – FOLTÝN, Dušan. *Encyklopedie českých klášterů*. Praha : Libri, 1997; FOLTÝN, Dušan et al. *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha: Libri 2005.

¹¹³ BÜHLER, Johannes. *Klosterleben im Mittelalter*. Frankfurt a/M : Insel Verlag, 1989; GLEBA, Gudrun. *Klöster und Orden im Mittelalter*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002; FRANK OFM, Suso. *Dějiny křesťanského mnišství*. Praha : Břevnov, 2003; WOLLASCH, Joachim. Mönchtum des Mittelalters zwischen Kirche und Welt. In *Münsterische Mittelalter – Schriften*. Band 7, München : Wilhelm Fink Verlag, 1973; LAWRENCE, Hugh. *Dejiny středověkého mnišství*. Praha; Brno : CDK; Vyšehrad, 2001;

¹¹⁴ LE BRAS, Gabriel. *Histoire de l'église depuis les origines jusqu' à nos jours*. tom. 12, Institutions ecclésiastiques de la Chrétienté médiévale – livre I, Paris : Bloud & Gay, 1959. Prínos tohto diela pre našu potrebu spočíva v skvelom objasnení toho, ako mendikanti zrušili vo svojich radoch existenciu tzv. konveršov a v zmysle subordinácie priniesli do rehoľného života rovnosť. Konverši (*conversi*, ale aj *serviti*) sa v monastickom živote kresťanského Západu objavujú niekedy začiatkom 11. storočia s rozvojom pôdohospodárstva a podnikania veľkých kláštorov. Žili podľa vlastných pravidiel striedajúc najmä ťažkú manuálnu prácu a modlitbu. Bývali vo vlastných ubikáciách izolovaní od mníšskej klauzúry, chóru, kapitulnej miestnosti, nosiac rustikálny odev líšiaci sa od odevu profesných mníchov. Nemali žiadny podiel na správe a chode kláštorov. Dominikáni orientovaní

hľadajúc a pripodobňujúc sa „*ad exemplar primitive ecclesiae*“.¹¹⁵

Spomedzi ďalších aspektov, ktoré predchádzali zrod myšlienky na založenie dominikánov, je potrebné uviesť tie, ktoré venujú pozornosť zakladateľovi rehole sv. Dominikovi a jeho životu. Sú to zväčša monografie a je pozoruhodné, že na rozdiel od jeho súčasníka a zakladateľa najpočetnejšej žobravej rehole františkánov sv. Františka, nenašla osobnosť sv. Dominika takú obľubu u historikov.¹¹⁶ Prejavuje sa to tým, že v historickej produkcii k jeho osobe takmer výlučne dominujú rádoví historici.¹¹⁷ Poznanie jeho zámeru a formovanie predstáv o novej žobravej kazateľskej reholi má nezastupiteľné miesto pri riešení problémov spojených s oboznamovaním sa s neskoršími charakteristickými črtami rehole, ktoré sa stali signifikantnou súčasťou dominikánskej tradície a spirituality. Keďže okrem troch listov sv. Dominika z rokov 1208, 1215 a 1220 adresovaných konvertitovi z herézy Ponciovi Rogerovi, Rajmundovi Guillerimu a dominikánskym mníškam v Madride¹¹⁸ a najstarším zachovaným textom LCO (pozn. 81) nedisponujeme nijakým ďalším písomným materiálom, podľa ktorého by bolo možné historicky preskúmať jeho myslenie, sme úplne odkázaný na svedectvá jeho súčasníkov, ktoré sa zachovali.¹¹⁹ Dominik nebol spisovateľom, ale kazateľom a

v duchu *cura animarum* klericky, preferovali vo svojich radoch svätencov pred laikmi. Porov. s. 182-183.

¹¹⁵ KLUETING, Edeltraud. *Monasteria semper reformanda. Kloster – und Ordensreformen im Mittelalter*. Münster : LIT, 2005, s. 2.

¹¹⁶ Postavou sv. Františka sa zaoberali aj takí historici ako Jacques Le Goff či Jesus Sanz Montes a ich monografie vyšli v pôvodine už v roku 1999 (LE GOFF, Jacques. *Svätý František*. Praha : Vyšehrad, 2004), resp. 1990 (MONTES, Jesus – Sanz. *František a Klára z Assisi. Ikona a slovo priateľstva*. Bratislava : Serafín, 2005).

¹¹⁷ Vôbec prvý seriózny pokus historicky zhodnotiť osobu sv. Dominika je v monumentálnom diele spracovania histórie prvých najvyšších predstavených rehole do roku 1263 v MORTIER OP, Antonin. *Histoire des maîtres généraux de l'ordre des frères prêcheurs*. tom I. (1170-1263), Paris : Alphonse Picard et Fils, 1903, s. 1-135. Tento titul sa odvoláva na pramene z prostredia rehole i mimo nej, ale nedisponuje dostatočnou znalosťou dobových reálií, čím sa viac podobá menej kritickej produkcii.

¹¹⁸ MOPH XXV, *Monumenta diplomatica s. Dominici*. KOUDELKA OP, Vladimír (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1966, s. 16-17, n. 8; s. 52-53, n. 61 a s. 126-127, n. 125.

¹¹⁹ MOPH I, *Gerardi De Fracheto. Vitae Fratrum ordinis Praedicatorum*. REICHERT OP, Benedikt (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1896; MOPH XXV, *Monumenta diplomatica s. Dominici*. KOUDELKA OP, Vladimír (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1966; MOPH XVI, *Monumenta sancti patris nostri Dominici – Acta canonisationis, Libellus de princi-*

o to ťažšie sa rekonštruuje jeho ideové zameranie a predstavy o reholi. Medzi najvydarenejšie a systematicky najprepracovanejšie tituly o jeho osobe patria dodnes rozsahom neprekonané Vicairove monografie, v ktorých významný francúzsky rádový historik dokázal azda najlepšie obsiahnuť komplexnú pramennú základňu so znalosťou inej súvisiacej literatúry.¹²⁰ Medzi novšie pokusy o kritické spracovanie životopisu sv. Dominika patrí dielo iného francúzskeho rádového historika Guy Bedouella z roku 1982,¹²¹ ktorého preklad do slovenčiny je už ukončený a v súčasnosti sa pripravuje jeho vydanie na Slovensku. Na hranici kritickkej historiografie a dejín spirituality balancujú štúdie Simona Tugwella.¹²² Pravdepodobne najmladšou biografiou zakladateľa dominikánov, ktorá znesie náročné kritériá, je dielo v roku 2003 zosnulého českého rádového historika Vladimíra Koudelku.¹²³ Z existujúcich životopisov iných významných osobností rehole v prvých desaťročiach jej pôsobenia možno uviesť tie, ktoré umožňujú spoznať osudy nástupcu sv. Dominika v úrade najvyššieho predstaveného rehole Jordána Saského¹²⁴ a dvoch najvýznamnejších predstaviteľov intelektuálnej platformy rehole 13. storočia Alberta Veľkého¹²⁵ a Tomáša Akvinského.¹²⁶ Medzi staršie

piis praedicatorum, Legendae Petri Ferrandi, Constantini Urbevetani, Humberti de Romanis. LAURENT OP, Marie Hyacinthe (ed.). Roma : Istituto storico domenicano, 1935.

¹²⁰ VICAIRE OP, Humbert. *Histoire de saint Dominique I, a II.* Paris : Cerf, 1957. a VICAIRE OP, Humbert. *Dominik i jeho Bracia Kaznodzieje.* Poznań : W drodze, 1985.

¹²¹ BEDOUELLE OP, Guy. *Dominique ou la grâce de la Parole.* Paris : Fayard – Mame, 1982.

¹²² TUGWELL OP, Simon. Notes on the Life of St. Dominic I. In *AFP*, 65, 1995, s. 53-57 a 64-80; TUGWELL OP, Simon. Spiritualita dominikánov. In ENGEL OP, Ulrich (ed.). *Dominikánska spiritualita*, Košice : Viena, 2001, s. 75-89.

¹²³ KOUDELKA OP, Vladimír. *Dominik – zvestovanie Božieho slova.* Tišnov : Sursum, 1992.

¹²⁴ SCHEEBEN, Heribert. *Jordan der Sachse.* Vechta in Oldenburg : Albertus Magnus Verlag, 1937; HOYER OP, Wolfram. *Jordan von Sachsen: Von den Anfängen des Predigerordens.* Leipzig : Benno Verlag, 2002; MEAGHER, Bonaventure. Blessed Jordan of Saxony in England. In *Blackfriars*, 5, 1924, s. 286-293.

¹²⁵ FRANK OP, Isnard. Albert der Grosse als Diminikaner in seiner Zeit. In *Katholische Akademie Augsburg*, Augsburg : Akademie Publikationen, 1981, s. 5-27. MEYER OP, Gerbert – ZIMMERMANN, Aalbert. Albertus Magnus – Doctor universalis 1280/1980. In *Walberberger Studien – philosophische Reihe*, Band 6, Mainz : Matthias Grünewald Verlag, 1980.

¹²⁶ CHENU OP, Dominique. *Tomáš Akvinský.* Praha : Volvox Globator, 2000; KENNY, Antony. *Tomáš Akvinský.* Praha: Oikúmené, 1993; PIEPER, Josef. *Thomas von Aquin.* München : Kösel Verlag, 1990; TORRELL OP, Jean Pierre. *Magister Thomas.* Freiburg; Basel; Wien : Herder, 1995; WALZ OP, Angelus. Saint Thomas d'Aquin. In NOVARINA, Paul

životopisné diela patrí už zmieňovaný súbor štúdií o prvých generálnych magistroch počnúc sv. Dominikom a končiac rokom 1263, kedy sa svojho úradu v čele rehole vzdal Humbert z Romans.¹²⁷

Ďalší historiografický prehľad tvoria práce o vlastnej Reholi kazateľov od jej vzniku až po nami nastolené prvé desaťročia 14. storočia. V nich zahrnuté informácie už priamo korešpondujú so samotným objektom témy intelektuálnych aspektov v živote stredovekých dominikánov. Prehľad je prierezom dnes už bohatej škály samostatnej medievisitickej disciplíny – dejín mendikantov. Približne polovica tejto literatúry pochádza z dominikánskej rehoľnej proveniencie, zvyšok bol napísaný autormi z prostredia mimo rehole. Spracovania dejín Rehole kazateľov v rámci stredovekej Európy je možné rozdeliť na tie, ktoré prinášajú prehľadné usporiadanie podstatných udalostí z histórie rehole v chronologickom kontexte na celoplošnej úrovni a na tie, ktoré sa dejinami rehole zaoberajú v rámci konkrétneho regiónu, prípadne vo vymedzenej časovej perióde. Z prvých menovaných znesú prísne kritéria len niektoré. Sem by sme mohli zaradiť dvojzväzkové dielo amerického dominikána Williama Hinnebuscha¹²⁸ a súbor štúdií niekdajšieho vedúceho Historického inštitútu dominikánov v Ríme¹²⁹ Simona Tugwella,¹³⁰ za ktorými rozsahom ani obsahom nezaostáva zborník

(ed.). *Centre du Wulf-Mansion philosophes médiévaux*, 5, Paris : Publications Universitaires de Louvain, 1967.

¹²⁷ MORTIER OP, Antonin. *Histoire des maîtres généraux de l'ordre des frères prêcheurs*. tom I. (1170-1263), Paris : Alphonse Picard et Fils, 1903.

¹²⁸ HINNEBUSCH OP, William. *The History of the Dominican Order I*. New York : Staten Island, 1965 a *The History of the Dominican Order II*. New York : Staten Island, 1973.

¹²⁹ V roku 1929 vyzvala generálna kapitula novozvoleného magistra rehole Stanislava Gilleta (1929-1946), aby založil historickú školu, ktorá by vychovávala historikov schopných vydávať kritické edície dominikánskych historických textov. Gillet založil v Ríme roku 1931 *Institutum historicum Ordinis Praedicatorum* (Dominican Historical Institut), ktorý od roku 1931 pokračoval aj vo vydávaní ročenky „*Analecta Sacri Ordinis Praedicatorum*“ (vydávanaj od roku 1893) pod novým názvom „*Archivium Fratrum Praedicatorum*“, ktorá vychádza dodnes. Od roku 1992 Inštitút každoročne uverejňuje aj bibliografický prehľad týkajúci sa publikácií o dejinách dominikánov. <http://www.storico-op.org/index.php/en/accueil-2/>

¹³⁰ TUGWELL OP, Simon. *Early dominicans*. New York : Paulist Press, 1982. Súbor štúdií sa týka prekladu a komentárov vybraných textov staršej dominikánskej proveniencie o rehoľnej spiritualite, živote sv. Dominika, disciplíny, vzťahu k laikom i kazateľskej činnosti.

vydaný pod vedením poľského dominikána Andrzeja Barbaja,¹³¹ či príspevok Meinolfa Lohruma v rámci projektu o kultúrnych dejinách kresťanských rádov.¹³² Ostatné štúdie patria do druhej menovanej skupiny a týchto je podstatne viac. Ich výhodou je, že môžu jednotlivosti zo života stredovekých dominikánov postihnúť detailnejšie a rozpracovanejšie, čím ponúkajú podrobnejší pohľad abstrahujúci od účelového zovšeobecnenia problematiky, ktoré je nevyhnutnou súčasťou syntéz. Bádateľom, v zornom poli ktorých stoja špecializované štúdie k dejinám kláštorného života na regionálnej úrovni, umožňujú porovnaním podobných štúdií z iných kútov Európy vytvárať paralely aj z oblastí, pre ktoré takáto produkcia ešte nevzišla. Predpokladáť podobný vývoj aj v iných regiónoch u jednotlivých rádov spôsobujú rovnaké základné nariadenia a tá istá regula, prípadne konštitúcie. To sa deje nielen pre ich samotnú históriu, ale platí to aj pre dejiny hmotnej kultúry (rovnaká povinná výbava kláštora), vedenie dokumentov (akty generálnych a provinčných kapitúl), architektúru (zachovávanie určitých stavebných dispozícií) i v umení (sochárska a maliarska výzdoba).¹³³ Prihliadnuc k našim jazykovým možnostiam tvoria škálu prehľadu tohto typu literatúry staršie i novšie práce skúmajúce dominikánske dejiny v regiónoch a mestách dnešného Poľska,¹³⁴ nemecky hovoriacich

¹³¹ *Dominikanie – skice z dziejów zakonu*. BARBAJ OP, M. Andrzej (ed.). Poznań : W drodze, 1986,

¹³² LOHRUM OP, Meinolf. Die Dominikaner: Geschichtliche Entwicklung. In *Kulturgeschichte der christlichen Orden*, DINZELBACHER, Peter - HOGG, James Lester (ed.). Stuttgart : Kröner, 1997, s. 117-142.

¹³³ *Klasztor w kulturze średniowiecznej Polski*. LENARTOWICZ, Anna Pobóg – DERWICH, Marek (ed.). Sympozja 9, Opole : Wydawnictwo Św. Krzyża, 1995; *Klasztor w społeczeństwie średniowiecznym i nowożytnym*. LENARTOWICZ, Anna Pobóg – DERWICH, Marek (ed.). Międzynarodowa konferencja naukowa w Turawie w dniach 8.-11. V. 1996, Opole; Wrocław : D. A. B., 1996; *Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym*. LENARTOWICZ, Anna Pobóg – DERWICH, Marek (ed.). Międzynarodowa konferencja naukowa w Turawie w dniach 6.-8. V. 1999, Wrocław; Opole : Lahrcor, 2000.

¹³⁴ *Dominikanie Gdańsk – Polska – Europa*. DEKAŃSKI, Dariusz. – GOLEMBNIK, Andrzej – GRUBKA OP, Marek (ed.). Gdańsk : Pelplin, 2003. DEKAŃSKI, Dariusz. *Początki zakonu dominikanów prowincji polsko-czeskiej*. Gdańsk : Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999; KŁOCZOWSKI, Jerzy. *Dominikanie na Śląsku w XIII. wieku*. Lublin : Towarzystwo naukowe, 1956; KŁOCZOWSKI, Jerzy. *Zakon braci kaznodziejow w Polsce 1222-1972*. In *Studia nad historia Dominikanow w Polsce 1222-1972*, tom. I, KŁOCZOWSKI, Jerzy (ed.). Warszawa : W drodze, 1975, s. 19-139; OŹÓG, Krzysztof, GAŁUSZKA, Tomasz, ZA-

krajin,¹³⁵ Českej republiky,¹³⁶ Anglicka,¹³⁷ Francúzska,¹³⁸ Aragónska,¹³⁹ časti pobaltských krajín¹⁴⁰ a do istej miery aj Maďarska.¹⁴¹ V súvislosti

JCHOWSKA, Anna. Mendikanci v średniowiecznym Krakowie. In *Studia i źródła Dominikańskiego instytutu historycznego w Krakowie 4*, Kraków : Esprit SC, 2008; *Święty Jacek Ordrowąż i dominikanie na Śląsku*. BARCIAK, Antoni (ed.). Katowice : Polska Akademia Nauk Oddział w Katowicach, 2008; KŁOCZOWSKI, Jerzy. Polska prowincja dominikańska w średniowieczu i Rzeczypospolitej obojga (wielu) narodów. In *Studia nad historią Dominikanów w Polsce*, tom. 5, Poznań : W drodze, 2008.

¹³⁵ BERGER, Thomas. Die Ausbreitung der Dominikaner in den Städten des südwestdeutschen Raumes. In *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte*, Band 17, Stuttgart, 1998, s. 143-161; FRANK OP, Isnard. Die Bettelorden im Mittelalterlichen Mainz. In *Meinzer Zeitschrift*, 1989/1990, 84/85, Mainz, 1990, s. 129-142; FRANK OP, Isnard. Zur Gründungsgeschichte des Wiener Dominikanerklosters. In *Sonderdruck aus: Festschrift Franz Loidl*, Band 2, Wien, 1970, s. 53-104; FREED, B. John. *The Friars and German Society in the Thirteenth Century*. Cambridge Massachusetts : The medieval academy of America, 1977.

¹³⁶ ČERNUŠÁK, Tomáš - PROKOP, Augustin - NĚMEC, Damián. *Historie dominikánů v českých zemích*. Praha : Krystal OP, 2001; KOUDELKA OP, Vladimír. Zur Geschichte der böhmischen Dominikanerprovinz im Mittelalter I. In *AFP*, 1955, roč. 25, Roma, s. 75-99; KOUDELKA OP, Vladimír. Zur Geschichte der böhmischen Dominikanerprovinz im Mittelalter II. In *AFP*, 1956, roč. 26, Roma, s. 127-160; KOUDELKA OP, Vladimír. Zur Geschichte der böhmischen Dominikanerprovinz im Mittelalter III. In *AFP*, 1957, roč. 27, Roma, s. 39-119; HLAVÁČEK, Ivan. Čeští dominikáni, jejich intelektuální činnost zejména při pražské univerzitě a knihy a knihovny ve 14. století. In BARCIAK, Antoni (ed.). *Święty Jacek Odrowąż i dominikanie na Śląsku*. Katowice : Polska Akademia Nauk Oddział w Katowicach, 2008, s. 227-248; BLÁHOVÁ, Marie. Karel IV. a dominikáni. In BARCIAK, Antoni (ed.). *Święty Jacek Odrowąż i dominikanie na Śląsku*. Katowice : Polska Akademia Nauk Oddział w Katowicach, 2008, s. 249-266.

¹³⁷ RÖHRKASTEN, Jens. The Mendicant Houses of Medieval London 1221-1539. In *Vita Regularis*, Band 21, Münster : LIT Verlag, 2004; ZUTSHI, Patrick – OMBRES OP, Robert. The Dominicans in Cambridge 1238-1538. In *AFP*, 30, Roma, 1990, s. 313-349; HINNEBUSCH OP, Willam. The Early English Friars Preachers. In *Dissertationes historicae*, n. XIV, Roma : Santa Sabina, 1951.

¹³⁸ EMERY, W. Richard. *The Friars in Medieval France*. Londýn; New York : Columbia University Press, 1962; LE GOFF, Jacques. Ordens mendiants et urbanisation dans la France médiévale, In *Annales*, 25, 4, 1970, s. 924-946; LE GOFF, Jacques. Apostolat mendiant et fait urban dans la France médiévale, In *Annales*, 23, 2, 1968, s. 335-352; LERNER, E. Robret. Philip the Chancellor greets the early dominicans in Paris. In *AFP*, 70, Roma, 2007, s. 5-17; DOUAIS, Célestine: *Les Frères Prêcheurs en Gascogne au XIIIme et au XIVme siècle. Chapitres, couvents et notices*. Paris-Auch, 1885.

¹³⁹ VOSE, Robin. Dominicans, Muslims and Jews in the medieval crown of Aragon. In MCCITTERICK, Rosamond (ed.). *Cambridge Studies in Medieval Life and Thought – Fourth Series*, Cambridge : Cambridge University Press, 2009.

¹⁴⁰ WITTENHEIM OSB, Walther. *Die Dominikaner in Livland im Mittelalter*. Roma : Istituto storico domenicano, 1938.

s tým, čo sme už naznačili vyššie, poskytujú tieto texty predovšetkým pre urbanizované časti Anglicka, Francúzska, Nemecka, Čiech a Sliezska množstvo poznatkov, ktoré po náležitej komparácii a selekcii umožňujú predpokladať paralelný vývoj aj pre ostatné regióny s podobnými podmienkami. Máme na mysli skutočnosti intelektuálnej profilácie rehole, kde tón udávali komunity vo väčších mestách stredovekej Európy (Cambridge, Oxford, Paríž, Bologna, Neapol, Krakov, Praha, Kolín atď.) s prístupom k vzdelaniu na súdobých vzdelávacích inštitúciách.

Práve dobový vzdelávací systém, ktorý dominikánom poslúžil ako inšpirácia pre formovanie vlastnej intelektuálnej doktríny, je predmetom ďalšieho prehľadu. Bez porozumenia jeho konštituovaniu, terminológii a štatútom by bolo len ťažko predstaviteľné preniknúť do mechanizmu fungovania a postavenia rehoľných škôl dominikánov. V ich prvej generácii bolo viacero absolventov rôznych stupňov škôl a univerzít, čo malo zásadný vplyv na študijnú profiláciu rehole a jej etablovanie sa v akademickom prostredí s dvomi zásadnými významami. Bratia tam prijali chýbajúcu teologickú formáciu a súčasne mohli regrutovať nových členov rehole priamo z univerzitného prostredia. Výhoda čerstvo získaných členov z radov univerzitných akademických obcí spočívala v tom, že kontinuálne pokračovali v štúdiu (vyučujúci vo vyučovaní) v novom habite, završujúc tak zväzky konventov s univerzitami.¹⁴² V tejto bádateľskej oblasti zohral takmer objaviteľskú úlohu niekdajší pápežský archivár, dominikán Heinrich Denifle.¹⁴³ Už v roku 1885 vydal na 815

¹⁴¹ KŁOCZOWSKI, Jerzy - SPIEŹ OP, Jan (ed.). *Dominikanie w środkowej Europie w XIII.-XV. wieku: Studia nad historią dominikanów w Polsce*. tom. III, Poznań : W drodze, 2002; PFEIFFER, Nikolaus. *Die ungarische Dominikanerordenprovinz von ihrer Gründung 1221 bis zur Tatarenverwüstung 1241-1242*. Zürich : Verlag von Gebr. Leemann & Co., 1913; BALÁZS, Czígány Zágorkhidi. A domonkos rend konventjei a XIII. századi Magyarországon. In *Tanyítóány*, 2001, č. 2, s. 81-89.

¹⁴² Porov. VERGER, Jacques. *Les universités au Moyen Age*. Paris : Quadrige/Puf, 1999, s. 83-87.

¹⁴³ Heinrich Denifle OP (*1844) sa v roku 1879 stal pápežským archivárom. Aj vďaka jeho intervencii o rok neskôr sprístupnil Lev XIII. aspoň vybraným bádateľom časť z fondu Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum. Počas svojho výskumu navštívil archívy a knižnice v Taliansku, Rakúsku, Nemecku, Holandsku, Anglicku, Francúzsku, Španielsku a Portugalsku. V rokoch 1867-1869 pôsobil v Košiciach a zomrel v Mníchove 10. júna 1905 počas cesty do Cambridge, kde mu mal byť 14. júna slávnostne udelený čestný doktorát.

stranách monumentálne a v istom zmysle dodnes neprekonané dielo *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*,¹⁴⁴ v ktorom pojednáva nielen o historickom vývoji najvýznamnejších európskych univerzít stredoveku, ale prináša interpretáciu kľúčových pojmov ako *studium generale*, *studium privilegiatum*, *studium universale*, *studia litterarum*, *locus studii* a *universitas*. Aj novšie pokusy o vysvetlenie dobového používania a chápania týchto pojmov sa v niektorých ohľadoch opierajú o Denifleho poznatky.¹⁴⁵ Z tohto dôvodu príliš neprekvapuje, že súčasný profesor stredovekých dejín na Viedenskej univerzite, Werner Maleczek, toto dielo vo svojom odbore nazval prvou uspokojivou monografiou.¹⁴⁶ Vynechať nemožno Denifleho súčasníka Rashdalla,¹⁴⁷ pomerne novú monografiu od Pedersena,¹⁴⁸ spoločnú monografiu viacerých autorov *Les universités et la ville au Moyen Âge – Cohabitation et tension*¹⁴⁹ a súborné štúdie od Miethkeho.¹⁵⁰ Návaznosť na historicky staršie modely výučby je u dominikánov zjavná, preto nie je možné obísť štúdie pojednávajúce o vzdelávaní pred prvou polovicou 13. storočia a v tzv. pred-univerzitnom období,¹⁵¹ prípadne previazanosť vzdelávania s *ars praedicandi*.¹⁵²

¹⁴⁴ DENIFLE OP, Heinrich. *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Berlin : Wiedmannsche Buchhandlung, 1885.

¹⁴⁵ WEIJERS, Olga. Terminologie des Universités au XIIIe siècle. In *Lessico intellettuale Europeo XXXIX*, Roma : Centro di studio del C. N. R., 1987, s. 15-51; CLASSEN, Peter. Die Hohen Schulen und die Gesellschaft im 12. Jahrhundert. In *AfKG*, Band 48, Köln : Böhlau Verlag, 1966, s. 155-180.

¹⁴⁶ „Die erste zufriedenstellende Monographie.“ In P. Heinrich Denifle OP – *Herkunft und geistiges Umfeld eines profilierten Mittelalterforschers aus Tirol*. GRITSCH, Helmut (ed.). Innsbruck : Studia Verlag, 2005, s. 51.

¹⁴⁷ RASHDALL, Hastings. *The Universities of Europe in the Middle Ages I*. Oxford : Clarendon Press, 1936².

¹⁴⁸ PEDERSEN, Olaf. *The First Universities – Studium Generale and the Origins of University Education in Europe*. Cambridge : Cambridge university Press, 1997.

¹⁴⁹ Les universités et la ville au Moyen Âge – Cohabitation et tension. In GILLI, Patrick – VERGER, Jacques – LE BLÉVEC, Daniel (edd.). *Education and Society in the Middle Ages and Renaissance*, 30. Leiden; Boston : Brill, 2007.

¹⁵⁰ MIETHKE, Jürgen. Studieren an mittelalterlichen Universitäten. Chancen und Risiken. In *Gesammelte Aufsätze von J. Miethke*. Leiden; Boston : Brill, 2004.

¹⁵¹ EDELSTEIN, Wolfgang. *Eruditio et sapientia*. Freiburg : Verlag Rombach, 1965; PAUL, Jacques. *Histoire intellectuelle de l'Occident médiéval*. Paris : Armand colin, 1998; PIEPER, Josef. *Scholastika*. Praha : Vyšehrad, 1991; SPUNAR, Pavel. Středověké školství a knihovny. In *Kulstura středověku*, SPUNAR, Pavel (ed.). Praha : Academia, 1995, s. 77-97; Schule und Schüler im Mittelalter. In WALTER, Mihael – SÖNKE, Lorenz – KINTZINGER, Martin

Ďalšie práce sa už týkajú univerzít, ich vzniku, princípov na akých fungovali, spôsobu štúdia a vyučovania, ako aj významných udalostí, ktoré sa v prostredí univerzít odohrali, rovnako aj vplyvu na súdobé edukačné metódy.¹⁵³

(edd.). *Beiträge zur europäischen Bildungsgeschichte vom 9. bis 15. Jahrhundert* (Beihefte zum AfKG), Köln; Weimar; Wien : Böhlau Verlag, 1996. K tejto téme pozri aj niektoré kapitoly z pozn. 143-145; *Czasy katedr – czasy uniwersytetów* (Źródła jedności narodów Europy). SAJDEK, Wiesława (ed.). Lublin : Wydawnictwo KUL, 2005.

¹⁵² MENZEL, Michael. Predigt und Geschichte. In *Beihefte zum AfKG*, Heft 45, Köln; Weimar; Wien : Böhlau Verlag, 1998.

¹⁵³ WIELAND, Christian. Universitas als Sodalitas – Überlegungen zu einer Religionsgeschichte der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Universität. In *Saeculum*, 47, München, 1996, s. 120-135; VERGER, Jacques. *Les universités au Moyen Age*. Paris : Quadrige/Puf, 1999; MOULIN, Léo. *Średniowieczni szkolarka i ich mistrzowie*. Gdańsk; Warszawa : Marabut, 2002; NODL, Martin. Klerici, rektorzy a scholary. In Hrdina, Jan (ed.). *Pater familias*. Praha 2002, s. 299-311; LE GOFF, Jacques. *Intelektuálové ve středověku*. Praha : Karolinum, 1999; GRUNDMANN, Herbert. Vom Ursprung der Universität im Mittelalter. In *Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig*, Band 103, Heft 2, Berlin : Akademie Verlag, 1957; HANA, G. Der Mauritius Hispanus in der Studienordnung der Pariser Universität aus dem Jahre 1215. In *AfKG*, 1973, Band 55, s. 325-365; *Geschichte der Universität in Europa*. Band I. Mittelalter. RÜEGG, Walter (ed.). München : C. H. Beck, 1993; WEISHEIPL, A. James. Curricula of the Faculty of Arts at Oxford in the Early Fourteenth Century. In *Medieval Studies*, 26, Toronto : Pontifical Institute of Medieval Studies 1964, 143-185; BOEHM, Laetitia. Das mittelalterliche Erziehungs- und Bildungswesen. In *Propyläen Geschichte der Literatur II, Die mittelalterliche Welt 600-1400*. Bd. 2, Frankfurt a/M; Berlin; Wien : Propyläen Verlag, 1982, s. 143-181; BROCCHERI, Mariateresa. Intelektuál. In LE GOFF, Jacques (ed.). *Středověký člověk a jeho svět*. Praha, 1999, s. 157-181; MIETHKE, Jürgen. Die mittelalterlichen Universitäten und das gesprochene Wort. In *Historische Zeitschrift*, Band 251, München, 1990, s. 1-44; MIETHKE, Jürgen. Die Studenten. In *Zeitschrift für historische Forschung*, Beiheft 1, Unterwegssein im SpätMA, Berlin, 1985, s. 49-69; RATAJCZAK, Krzysztof. Uniwersytety w Anglii Średniowiecznej. In RATAJCZAK, Tomasz (ed.). *Księga-nauka-wiara w średniowiecznej Europie*. Poznań : PTPN, 2004, s. 118-127; SVATOŠ, Michal. *Dějiny University Karlovy I. 1347/48 – 1622*. Praha : Karolinum, 1995; WYROZUMSKI, Jerzy. *L'universite et la ville au moyen age et d'autres questions du passé universitaire*. Kraków : Seseja, 1993; COURTENAY, William. *Schools & scholars in fourteenth – century England*. Princeton : Princeton University Press, 1987; FRIED, Johannes. *Schulen und Studium im sozialen Wandel des hohen und späten Mittelalters*. Sigmaringen : Thorbecke, 1986; GLORIEUX, Paléon. L'enseignement au moyen âge: Techniques et méthodes en usage à la Faculté de Théologie de Paris, au XIIIe siècle. In *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du moyen âge*, 43, 1968, 65-186; LITTLE, A. G., PELSTER, Franz. *Oxford Theology and Theologians c. A. D. 1282-1302*. Oxford : Oxford Historical Society, 1934; MANIKOWSKA, Halina. Wpływ środowiska uniwersyteckiego na kulturę religijną w modelu recepcji kultury. In MANIKOWSKA, Halina – BROJER, Wojciech (ed.). *Animarum cultura*. Studia nad kulturą

Samotný prienik dominikánov do univerzitného a akademického prostredia, spolužitie s ním, ich vlastný vzdelávací systém, trvalá intelektuálna formácia i akademická peregrinácia sú reflektované v jednotlivých úzko zamerných tituloch. Ich jedna časť, ktorá mapuje pôsobenie bratov na teologických a artistických fakultách, charakterizuje túto činnosť ako istý kariérny vrchol dosiahnuteľný len pre tých najerudovanejších dominikánov.¹⁵⁴ Iná časť tohto druhu literatúry zameriava svoju pozornosť na rádové školy, ich vznik, postavenie a modely výučby spolu s mechanizmom pôsobenia lektorov na nich a nariadeniami generálnych kapitúl,¹⁵⁵ ktoré určovali systém, podľa ktorého bratia z celej

religijná na zemiach polských w średniowieczu. tom. 1, Warszawa : Instytut historii PAN, 2008, s. 441-458; OŽÓG, Krzysztof. Wpływ środowiska uniwersyteckiego na kształtowanie i rozwój kultury religijnej w polsce średniowiecznej. In MANIKOWSKA, Halina – BROJER, Wojciech (ed.). *Animarum cultura*. Studia nad kulturą religijną na zemiach polskich w średniowieczu. tom. 1, Warszawa : Instytut historii PAN, 2008, s. 407-439.

¹⁵⁴ FRANK OP, Isnard. Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500. In *Archiv für österreichische Geschichte*, Band 127, Wien : VÖAW Verlag, 1968; FRANK OP, Isnard. Die Bettelordensstudia im Gefüge des spätmittelalterlichen Universitätswesens. In *Institut für europäische Geschichte Mainz*, n. 83, Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 1988; FILTHAUT OP, Ephrem. *Roland von Cremona OP und die Anfänge der Scholastik im Predigerorden*. Vechta in Oldenburg : Albertus Magnus Verlag, 1936; ČERNUŠÁK, Tomáš. Dominikáni a pražská univerzita ve středověku. In *Salve*, roč. 11, č. 2, 2001, s. 29-33; ASZTALOS, Monika. Die theologische Fakultät von der Bibelexegese zur scholastischen Theologie. In RÜEGG, Walter (ed.). *Geschichte der Universität in Europa*. München : C. H. Beck, 1993, s. 359-365; KOUDELKA OP, Vladimír. Karlova univerzita a dominikáni. In *Filosofická revue*, 1948, roč.16, s. 82-91; LÖHR OP, Gabriel. Die Älteste theologische Promotionsordnung der kölnener Universität. In *AFP*, 9, Roma, 1939, s. 214-222; LÖHR OP, Gabriel. Die Dominikaner an den Univesitäten Erfurt und Mainz. In *AFP*, 23, Roma, 1953, s. 236-274; MANDONNET, Pierre. De l'incorporation des Dominicains dans l'ancienne université de Paris, 1229-1231. In *Revue Thomiste*, 4, Paris, 1896, s. 133-170; GLORIEUX, Paléon. Répertoire des maîtres en théologie de Paris au XIIIe siècle - I. In *Études de philosophie médiévale*, XVII, Paris : J. Vrin, 1933.

¹⁵⁵ Najstaršie známe nariadenie generálnej kapituly týkajúce sa kvót študentov na rádovej škole je z roku 1246. Pre nedostačujúce kapacity museli byť upravené počty študentov na generálnom štúdiu u sv. Jakuba v Paríži na troch študentov z každej provincie a pre novovzniknuté generálne štúdiá (Kolín, Oxford, Bologna a Montpellier) v počte dvoch študentov. „In constitutione ubi dicitur. tres fratres mittantur Parisius tantum de provincia ad studium. addatur. iiiiior · autem provincie scilicet Provincia. Lombardia. Theotonia. Anglia provideant ut semper in aliquo conventu magis ydoneo sit generale studium et sollempne. et ad illum locum quilibet prior provincialis potestatem habeat mittendi duos fratres ad studium.“ DB, s. 241.

rehole študovali na jednotlivých generálnych štúdiách.¹⁵⁶ Veľmi cenné poznatky poskytujú práce z reálií generálnych štúdií,¹⁵⁷ opierajúce sa

¹⁵⁶ BUKAŁA, Marcin. Obrót rentą w ocenie średniowiecznych dominikanów oraz innych scholastyków. In Derwich, Marek – Pobóg-Lenartowicz, Anna (ed.). *Klasztor w państwie średniowiecznym i nowożytnym*. Wrocław; Opole; Warszawa : DiG, 2005, s. 519-530; ČERNUŠÁK OP, Radim. *Das dominikanische Studium Generale in Prag im 14. Jahrhundert und die Einflüsse der gleichzeitigen Gedankenströmen*. Príspevok prednesený na medzinárodnej konferencii o dejinách dominikánov v Ríme dňa 13. 9. 1996; ELM, Kaspar. Studium und Studienwesen der Bettelorden. Die „andere“ Universität? In DEMANDT, Alexander (ed.). *Stätten des Geistes*, Köln; Weimar; Wien : , 1999, s. 111-126; FRANK OP, Isnard. Das mittelalterliche Dominikanerkloster als paraprochiales Kulturzentrum. In *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte*, Band 17, Rottenburg : Jan Thorbecke Verlag, 1998, s. 123-142; FRANK OP, Isnard. Die Grundlegung des intellektuellen Profils des Predigerordens in seinen Anfängen. In *Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte*, Band 17, Rottenburg : Jan Thorbecke Verlag, 1998, s. 13-34; KADLEC, Jaroslav. Řeholní generální studia při Karlově univerzitě v době předhusitské. In *Acta Universitatis Carolinae-Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 1966, č. 7, s. 63-108; KIELAR OP, Paweł. Powstanie dominikańskiego studium generalnego w Krakowie. In KŁOCZOWSKI, Jerzy (ed.). *Studia nad historia Dominikanow w Polsce 1222-1972*. tom. I, Warszawa : W drodze, 1975, s. 334-356; KIELAR OP, Paweł. Studia nad kultura szkolna i intelektualna dominikanow prowincji polskiej w średniowieczu. In KŁOCZOWSKI, Jerzy (ed.). *Studia nad historia Dominikanow w Polsce 1222-1972*. tom. I, Warszawa : W drodze, 1975, s. 271-306; KOROLEC, Jerzy. Lista lektorów dominikańskich prowincji polskiej w XIII-XIV wieku. In *Materiały i studia zakładu historii filozofii starożytnej i średniowiecznej*. Tom II, seria A, Warszawa : PAN, 1962, s. 196-213; KOROLEC, Jerzy. Struktura organizacyjna szkół dominikańskich. In *Materiały do historii filozofii średniowiecznej w Polsce*. Tom IX, seria A, Warszawa : PAN, 1968, s. 3-24; SÖNKE, Lorenz. Studium generale Erfordense. Zum erfurter Schulleben im 13. un 14. Jahrhunder. In *Monografien zur Geschichte des Mittelalters*, Band 34, Stuttgart : Hiersemann, 1989, s. 1-160; O'CARROLL, Maura. The educational organisation of the dominicans in England and Wales 1221-1348: a multidisciplinary approach. In *AFP*, 40, Roma, 1980, s. 23-62; DEKAŃSKI, Dariusz. Formacja intelektualna św. Jacka i pierwszych dominikanów polskich. In MATEL, Erwin – POBÓG-LENARTOWICZ, Anna – ROWIŃSKA-SZCZEPANIAK, Maria (ed.). *Święty Jacek i dziedzictwo dominikańskie*. Opole : Uniwersytet Opolski, 2008, s. 41-60.

¹⁵⁷ BUKAŁA, Marcin. *Zagadnienia ekonomiczne w nauczaniu wrocławskiej szkoły dominikańskiej w ponym średniowieczu*. Wrocław : ATUT, 2004; KIELAR OP, Paweł. Organizacja szkolnictwa dominikańskiego w XIV. wieku. In *Studia philosophiae*, 1969, 5, s. 304-318; KOROLEC, Jerzy. Studium generalne dominikanów klasztoru świętej Trójcy w Krakowie. In KŁOCZOWSKI, Jerzy – SPIEŻ OP, Jan (ed.). *Dominikanie w środkowej Europie w XIII.-XV. wieku: Studia nad historią dominikanów w Polsce*. tom. III, Poznań : W drodze, 2002, s. 173-186; ZAWADZKA, Krystyna. Biblioteka we Wrocławiu (1226-1810). In KŁOCZOWSKI, Jerzy (ed.). *Studia nad historia Dominikanow w Polsce 1222-1972*, II, Warszawa : W drodze, 1975, s. 289-389; ZDANEK, Maciej. *Szkoły i studia dominikanów krakowskich w średniowieczu*. Warszawa : Instytut historii PAN, 2005; DOUAIS, Célestine. *Essai sur l'organisation des études dans l'ordre des frères Prêcheurs au treizième et au quatorzième siècle (1216 -1342)*. Première

o komentáre Humberta z Romans k Regule sv. Augustína a LCO (*Regula Augustini a Expositio super constitutiones Fratrum Ordinis Praedicatorum*) a jeho listy (pozn. 86). V týchto komentároch je možné nájsť okrem iného aj odporúčania k tomu, ako má byť vybavená dominikánska knižnica, ako sa má postupovať pri starostlivosti o knihy a čo študovať.¹⁵⁸ Zabudnúť nemožno ani na činnosť bratov v edukačnom systéme rehoľných sestier.¹⁵⁹

V rámci prierezu doterajšieho výskumu si v danej problematike osobitnú pozornosť zaslúži viac ako šesťstostranová práca, autorom ktorej je kanadský dominikán M. Michèle Mulchahey (Pontifical Institute of Mediaeval Studies, University of Toronto) a ktorá hneď v niekoľkých ohľadoch priekopníckym spôsobom ponúka pohľad na viaceré prejavy intelektuálneho života v Reholi kazateľov do roku 1350.¹⁶⁰ V každom prípade predstavuje pre čitateľa viac ako len uvedenie do tejto kategórie historického výskumu. Rozdelená do troch samostatných častí je vôbec prvým pokusom syntetizovať poznatky týkajúce sa dominikánskeho modelu vzdelávania a jeho určujúcich charakteristík. Stáva sa tak príručkou, poznanie ktorej je nevyhnutné pre ďalšie bádanie v tejto oblasti. Poskytuje orientáciu v prameňoch diplomatického i nediplomatického charakteru, ponúka na svoju dobu rozsiahly bibliografický prehľad a prostredníctvom citácií oboznamuje s obsahom manuskriptov rozptýlených v knižniciach celej Európy, ktoré by sa historikovi pracujúcemu v našich podmienkach len ťažko podarilo preskúmať. S trochou zveličenia by sme ju mohli nazvať „Vademecum“ pre poznanie intelektuálnych procesov u dominikánov vrcholného stredoveku. Domnievame sa, že vzhľadom na vyššie nastolené východiská a rámce výskumu je nevy-

province de Provence – Province de Toulouse, avec de nombreux textes inédits et un étatdu personnel enseignant dans cinquante-cinq couvents du Midi de la France. Paris-Toulouse, 1884.

¹⁵⁸ HUNČAGA OP, Gabriel. Knihy, knižnice a dominikáni 13. a 14. storočia. In *Cirkevné knižnice a ich význam v dejinách*. 22 s. Príspevok z rovnomennej medzinárodnej konferencie v Banskej Bystrici v roku 2008. Dosiaľ nepublikované; KAEPPELI, Thomas, *Antiche biblioteche domenicani in Italia*. In *AFP*, 36, Roma: Istituto storico domenicano, 1966, s. 5-80.

¹⁵⁹ EHRENSCHWENDTNER, Marie – Luise. Die Bildung der Dominikanerinnen in Süddeutschland vom 13. bis 15. Jahrhundert. In *Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte*, Band 60, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2004.

¹⁶⁰ MULCHAHEY OP, Michèle. „First the Bow is Bent in Study ...“ – Dominican Education before 1350. In *Studies and Texts*, 132, Toronto : Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1998.

hnuné poukázať na evidentné rozdiely v jeho práci a v nami nastolenej koncepcii vyplývajúcej z tohto prehľadu.

Mulchahey sa len v obmedzenej miere venuje genéze vzniku dominikánov a vplyvom, ktoré v tejto súvislosti vyústili do prepojenia rehole so súdobým vzdelávacím procesom. Miestami trochu nekonzistentne pôsobia podrobné rozborý teologických textov (napr. s. 278-321), v ktorých sa čitateľovi môže stratiť súvislosť s predchádzajúcimi odstavcami. Autorove stanoviská sú niekedy ťažko zrozumiteľné, chýba jasnejšie naformulovaná priebežná sumarizácia. Neorientovaný čitateľ sa až na s. 373 jednoznačne dozvie, aký je rozdiel medzi vlastnými dominikánskymi školami v hierarchii ich vzdelávacieho systému. V niektorých pasážach tretej časti práca vyznieva viac teologicky ako historicky a miestami sa zbytočne prelína so spiritualitou, čím predstavuje dominikánov viac ako kazateľov a kňazov, než akademikov. Táto posledná časť, pojednávajúca o svedných manuáloch, kolekcii kázni a pomôckach pre prácu s biblickými textami, mohla byť v korpuse monografie nahradená hlbším preniknutím do vzťahu dominikánov ku knihám, starostlivosťou o ne a ich miestom v každodennom živote rehoľníka. V rámci kontextu by si väčšiu pozornosť zaslúžil aj akademických zápas mendikantov na univerzite v Paríži, ktorý je reflektovaný pomerne vľadne ako podtext kapitoly *Lectures* v druhej časti knihy. Napriek tomu, že v podtitule je obsah diela chronologicky ohraničený rokom 1350, neobsahuje ani zmienku o vzniku generálneho štúdia v Prahe v roku 1347 a jeho vzťahu k novovzniknutej univerzite v roku 1348. Ďalším deficitom textu je absencia niekoľkých špecializovaných bibliografických položiek inej ako anglickej a francúzskej proveniencie, ktoré v čase vydania knihy boli na tomto poli dôverne známe.¹⁶¹ Niektoré nemecké štúdie, pomerne dôležité, sa v poznámkovom aparáte objavujú len latentne v rovine odkazu a nie priamej citácie.¹⁶² Vzhľadom na to, že od vydania Mulchahey-

¹⁶¹ Napr. Rudolf von Schlettstadt – *Historiae memorabiles*. In KLEINSCHMIDT, Erich (ed.). *Zur Dominikanerliteratur und Kulturgeschichte des 13. Jahrhunderts*. Köln : Böhlau Verlag, 1974 a niektoré položky z pozn. 153, 154, 156, 164.

¹⁶² FRANK OP, Isnard. *Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500*. In *Archiv für österreichische Geschichte*, Band 127, Wien : VÖAW Verlag, 1968 (s. 222, pozn. 14 a s. 369, pozn.60); FILTHAUT OP, Ephrem. *Roland von Cremona OP und die Anfänge der Scholastik im Predigerorden*. Vechta in Oldenburg : Albertus Magnus Verlag, 1936 (s. 60, pozn. 205 a s. 364, pozn. 44); KOPERSKA, Apollonia. *Die Stellung der religiösen*

ho knihy uplynulo už viac ako dvanásť rokov, je namieste sa pokúsiť niektoré autorove stanoviská nanovo interpretovať (aj vo svetle odvtedy publikovaných textov podobného zamerania), pričom niektoré z nich si zaslúžia revíziu.¹⁶³ Na druhej strane, vyslovené výhrady nijako neznevažujú vysokú kvalitu spracovania a prínos Mulchaheyho monografie.

Už v predchádzajúcich riadkoch sme naznačili, že dominikánske trivium *legere – disputare – praedicare* prinieslo v každodennom zachovávaní rehoľných observancií súčasníkov nemalé množstvo ťažkostí pri hľadaní ideálneho modelu rovnováhy medzi tým, čo je *vita monastica* a *disciplina scholastica*. Isté napätie s tým spojené sa prejavilo vo vnútri rehole,¹⁶⁴ ako aj navonok vo vzťahu k svetskému duchovenstvu, predovšetkým na univerzite v Paríži.¹⁶⁵ Konfliktky, ktoré z tohto napätia v argumentácii znepriatelených strán rezultovali, zároveň umožnili vyniknúť dominikánskym osobnostiam ako Tomáš Akvinský, Albert Veľký či Humbert z Romans a mendikantom (obzvlášť františkánom a dominikánom) poskytli priestor na obhajobu, ktorý úspešne zavřšili po

Orden zu den Profanwissenschaften im 12. Und 13. Jahrhundert. Freiburg : O.Gschwend, 1914 (s. 222, pozn. 14); LÖHR OP, Gabriel. *Die kölnen Dominikanerschule vom 14. bis zum 16. Jahrhundert (Mit einer Übersicht über die Gesamtentwicklung).* Freiburg : Paulusdruckerei, 1946 (s. 369, pozn. 60 a s. 377, pozn. 108).

¹⁶³ Napr. autorom proklamovaný názor, že celkový počet študentov na jednom generálnom štúdiu bol limitovaný na 22, nanajvýš 23. MULCHAHEY OP, Michèle. c.d., s. 375, pozn. 99.

¹⁶⁴ SOMMER – SECKENDORFF, Ellen. *Studies in the life of Robert Kilwardy OP.* In *Dissertationes historicae*, 8, Roma : Istituto storico domenicano, 1937; PELSTER SJ, Franz. *Die Sätze der Londoner Verurteilung von 1286 und die Schriften des Magister Richard von Knapwell OP.* In *AFP*, 16, Roma, 1946, s. 83-106; FRANK OP, Isnard. *Die Spannung zwischen Ordensleben und wissenschaftlicher Arbeit im frühen Dominikanerorden.* In *AfKG*, Band 49, Köln : Böhlau Verlag, 1967, s. 164-208; BERG, Dieter. *Armut und Wissenschaft. Beiträge zur Geschichte des Studienwesens der Bettelorden im 13. Jahrhundert.* In AL-FÖLDY, Géza – SEIBT, Ferdinand – TIMM, Albrecht (edd.). *Geschichte und Gesellschaft – Bochumer historische Studien*, Band 15, Düsseldorf : Pädagogischer Verlag Schwann, 1977.

¹⁶⁵ SEPPELT, X. Franz. *Der Kampf der Bettelorden an der Universität Paris in der Mitte des 13. Jahrhunderts.* Breslau : R. Nischkowsky, 1907; MAIER, Anneliese. *Der Widerruf der „Articuli Parisienses“ (1277) im Jahr 1325.* In *AFP*, 38, Roma, 1968, s. 13-19; DOUIE, L. *Decima. The Conflict between the Seculars and the Mendicants at the University of Paris in the Thirteenth Century.* In *Aquinas Society of London*, no. 23, London : Blackfriars publications, 1954; BIERBAUM, Max. *Bettelorden und Weltgeistlichkeit an der Universität Paris. Texte und Untersuchungen zum Literarischen Armuts- und Exemtionsstreit des 13. Jahrhunderts (1255-1272).* Münster : Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1920.

Lyonskom koncile, z ktorého vyšli ako víťazi.¹⁶⁶ Z hľadiska akademického tieto konflikty súčasne poukázali na to, že sa dominikáni nemýlili, keď moderné chápanie štúdia a prvkov intelektuálneho života spojili s tradíciou západného monasticizmu.¹⁶⁷ Svoje uplatnenie našiel takýto prístup v chápaní *doctrina christiana* (*sapientia christiana*) ako skutočnej a plnohodnotnej vedy – teológie – s vlastnou metodológiou a cieľom výskumu.¹⁶⁸ Poznatky o usporiadaní a fungovaní dominikánskeho edukačného systému umožňujú predpokladať, že od svojho zadenovania počas 13. storočia v nariadeniach generálnych a provinčných kapitúl, ako i v listoch magistrov rehole a komentároch typu *Expositio super constitutiones Fratrum Ordinis Praedicatorum* od Humberta z Romans, sa počas stredoveku v základných rysoch príliš nezmenil. To znamená, že pri

¹⁶⁶ Už počas pontifikátu pápeža Inocenta IV. (1243-1254) naberali výpady voči mendikantom na intenzite a nemalá skupina biskupov o niekoľko rokov neskôr svoje útoky obnovila na koncile v Lyone v roku 1274. Pápež Gregor X. (1271-1276) podľahol nátlaku časti episkopátu a koncil prijal konštitúciu, ktorá viedla k zrušeniu niektorých menších žobravých rádov (*Fratres de poenitentia Jesu Christi*, *Fratres Beate Marie Matris Christi*, *Ordo Apostolorum*, *Ordo Evangelistae* a *Ordo Crucifixi*), keďže si pápež netrúfal spochybníť už veľmi silných a pre potreby kúrie i cirkvi nenahraditeľných dominikánov a františkánov. Koncilový dekrét *Religionum diversitatem* s odvolaním na závery IV. Lateránskeho koncilu o zákaze zakladania nových rehoľných spoločností zrušil všetky rehole, ktoré boli založené po roku 1215 a bez schválenia apoštolskej stolice. Dominikáni spolu s františkánmi boli z dekrétu pre ich „zjavný prínos cirkvi“ vyňatí. Karmelitánov a augustiniánov sa však bezprostredne dotýkal a hrozilo im, že budú rozpustení, alebo budú odsúdení na zánik zákazom prijímania nových členov. Obratným manévrom sa im podarilo odporcov presvedčiť o tom, že de facto vznikli už pred rokom 1215 a nakoniec im bolo dovolené pokračovať v činnosti, „dokiaľ nebude rozhodnuté inak“, pričom tento stav trvá v podstate dodnes.

¹⁶⁷ HORST OP, Ulrich. Wege in die Nahfolge Christi. Die Theologie des Ordensstandes nach Thomas von Aquin. In SEEN, Walter (ed.). *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Dominikanerordens*, Neue Folge, Band 12, Berlin : Akademie Verlag, 2006.

¹⁶⁸ GERWING, Manfred. *Theologie im Mittelalter*. Paderborn : Ferdinand Schöningh Verlag, 2000; GILBERT, Paul. *Wprowadzenie do teologii średniowiecza*. Kraków : Wydawnictwo WAN, 1997; ILLANES, Luis – SARANYANA, Jose. *Historia teologii*. Kraków : Wydawnictwo M, 1997; NECHUTOVÁ, Jana. *Literatura – ancilla theologiae*. In JIROUŠKOVÁ, Lwnka (ed.). *Speculum medii aevi*. Praha : KLP, 1998, s. 55-69; *Theologen des Mittelalters*. KÖPF, Ulrich (ed.). Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002; CHENU OP, Dominique. *Die Theologie als Wissenschaft im 13. Jahrhundert*. Ostfildern : Matthias Grünewald Verlag, 2008; PELIKAN, Jaroslav. *Rozwój teologii średniowiecznej (600 – 1300)*. *Tradycja chrześcijańska Historia rozwoju doktryny*, tom III. Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009; GOODENOUGH Gelber Hester. *It could have been otherwise – contingency and necessity in dominican theology at oxford, 1300-1350*. Leiden; Boston : Brill, 2004.

nedostatku prameňov, prípadne spracovania danej tematiky pre určité obdobie je možné si za istých okolností „vypomôcť“ aj mladšími prameňmi a literatúrou, ktoré v tejto problematike zahrňajú mladšie obdobie. To všetko za predpokladu, že staršie normy a prax neboli zrušené a naďalej sa zachovávali.

Na záver je namieste konštatovať, že informácie v predloženom prehľade stavu bádania nie sú vyčerpávajúce a výber titulov je v prvom rade determinovaný našimi jazykovými možnosťami, dostupnosťou informácií o prehľadoch bádania v iných krajinách a v neposlednom rade aj materiálными možnosťami pri zaobstarávaní si jednotlivých bibliografických položiek. Sme si taktiež dobre vedomí, že predložený text môže v proklamovanom rozsahu i obsahu vyvolať v odbornej obci viacero námietok a názorových kontroverzií. Základným prílierom našej schémy je presvedčenie, že rozličné aspekty intelektuálneho života zakorenené v Reholi kazateľov už od stredoveku znamenali pre túto inštitúciu jeden z hlavných prínosov pre latinský monasticizmus a ukázali, že veda a viera nestáli a nestoja vo vzájomnom protiklade. Veríme, že budúce závery a stanoviská z výskumu obohatia v našom prostredí poznatky z dejín teológie, stredovekého monasticizmu, dejín vzdelanosti, prípadne iných spomenutých príbuzných vedných odborov.

Summary

Overview of Research Results Concerning Chosen Aspects of Intellectual Life of the Dominican Order since its Foundation in 1216 till the Early 14. Century with a Special Focus on Western Europe

The author presents a brief survey of the research results concerning a chosen issue in European historiography. Simultaneously, he addresses the issue of approach to the given area, which belongs, in the cultural-historical framework, to the context of general historical research, albeit it oscillates on the edge of "the profane" and "the ecclesial," which needs to be mentioned. The author elaborates on methodological approaches to sources and literature of both Dominican and non-Dominican provenance and outlines possible aims of interpretation models. With respect to the studied issue the author pays special attention to the following five frameworks: 1. chronological framework, which is constituted by important dates in the history of the Order of Preachers that influenced institutional interconnection of the Dominicans with the academic milieu; 2. territorial framework, which defines the geopolitical scope of the research of the intellectual life of the Dominicans and which was at the given time limited to the territory known as the Latin West; 3. study framework, which points out the way in which the Dominicans (and the Franciscans) identified themselves as ordines studentes. It is concerned with the role of the Dominicans at the chairs of theology in Paris and Oxford, as well as with the general studies (studium generale) as the highest form of educational institution within the Order; 4. permanent intellectual formation framework, to which belong lower Order schools and through which the Dominicans attempted to provide their members with systematic education. For this reason the Order as such was organized as a kind of a dispersed university; 5. St. Thomas Aquinas framework concludes the author's overview of the main aspects of the researched topic. Here belongs the gradual acceptance of St. Thomas' doctrine as sanior et communior not solely within the Order but throughout the Christian West. Simultaneously, it is possible to demonstrate with the academic activities of St. Thomas some of the features of academic peregrination (peregrinatio academica) of the Dominican intellectual élite in the 13. century. The study also contains research results concerning medieval monasticism and history of Christianity in the territory of Slovakia from the pen of Slovak authors.

English by Česlav Šajda OP

Antické zdroje formovania politických názorov Erazma Rotterdamského

IMRICH NAGY

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Predmetom našej analýzy je politické myslenie Erazma Rotterdamského, konkrétne jeho konštrukcia ideálnej vlády a zobrazenie ideálneho vladára tak, ako ho zobrazil vo svojom hlavnom „politickom“ diele *Institutio principis Christiani*,¹ ktorý Erasmus napísal v roku 1516 v pozícii vychovávateľa princa Karola, budúceho cisára Svätej ríše rímskej Karola V. Vonkajšími znakmi ide o typický produkt humanistickej spisby – vladárske (kniežacie) zrkadlo, svojím obsahom však presahuje tento rámec. Namiesto čisto rétorického cvičenia či bezbrehej laudácie žijúceho panovníka máme pred sebou extrahovanú Erazmovu politickú koncepciu, ktorou sa snažil reagovať nielen na aktuálny politický vývoj európskych štátov na začiatku 16. storočia, ale aj naznačiť možné budúce mierové usporiadanie Európy, ktorú videl v podobe únie (Erazmov pojem je *concordia*) národných štátov založenej na spoločnom princípe, ktorým je kresťanstvo.

Pri akejkoľvek analýze politického myslenia Erazma Rotterdamského musíme nevyhnutne venovať náležitú pozornosť aj jeho antickým prameňom. Osobitne to platí v prípade takého žánru, akým je Erazmovo *Institutio*. Veď ako konštatujú L. Strauss a J. Cropsey vo svojich dejinách politickej filozofie, k ideálnym kráľovstvám alebo republikám sa dopracujeme tak, ak nadhodíme otázku, ako by mal človek žiť cnostne; práve toto urobili klasickí filozofi – takto sa dopracovali k najlepším štátnym formám *Politeie* a *Politiky*.² My iba dodávame, že práve toto robí aj Erasmus a spolu s ním aj celá plejáda humanistov.

¹ Prvé vydanie tohto diela vyšlo v roku 1516 u bazilejského tlačiara Frobenia. V ďalšom budeme vychádzať z kritického vydania redigovaného a komentovaného O. Herdingom. ERASMUS, Roterodamus: *Institutio principis Christiani*. In: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. Vol. IV. Amsterdam : North Holland publishing company 1974, s.133-219.

² STRAUSS, Leo – CROPSEY, Joseph: *A politikai filozófia története. I.* Budapest : Európa könyvkiadó 1994, s. 411.

Aby sme boli schopní sa vôbec priblížiť k hranici, ktorá pomyselne oddeľuje Erazmové vlastné politické názory od názorov, ktoré iba prevzal z antických autorov, bude dobré, ak sa ich pokúsime zosumari- zovať. Problémom je, že humanisti, rovnako ako ich antické vzory, nepokladali za povinnosť zakaždým odkryť prameň svojho citovania. Iste- že, tendencia z teologických dišpút a interpretácie kánonického práva sa pomaly šíri aj do ostatných vied, takže humanisti sú už okolnosťami nútení, aby pomaly odhaľovali zdroje svojej argumentácie. Napriek tomu máme často problém spoznať pramene nejakého autora. Tak je to aj v prípade Erazmovho *Institutio*: menuje mnohých autorov, často ozna- čuje aj ich konkrétne diela, z ktorých cituje, nie menej často sa však ukrýva za nejasnú formuláciu ako napríklad *starí autori*,³ či *pohanskí auto- ri*.⁴

Pomer Erazmom citovaných grécky píšucich autorov s tými latin- skými je vzácné vyrovnaný (13:12).⁵ Nejde pritom iba o filozofov – nájdeme medzi nimi aj historikov a básnikov.⁶ Erazmus vo svojom *Institutio* navyše zaraďuje niektorých antických autorov priamo do „po- vinného čítania“ budúceho vladára.⁷ Ak si týchto porovnáme s autormi,

³ V pôvodine vyjadrené len adjektívom *veteres* (ERASMUS, R.: ref. 1, s. 148); alebo *prisci scriptores* (ERASMUS, R.: ref. 1, s. 182).

⁴ V pôvodine vyjadrené spojením *ethnici scriptores* (ERASMUS, R.: ref. 1, s. 182).

⁵ Erazmovi sa totiž veľmi rýchlo podarilo vyrovnáť s handicapom západoeurópskej tradície antickej kultúry, ktorá bola vo väčšej miere orientovaná na latinské písomníctvo (k obratu dochádza aj pod vplyvom rozširovania osmanského impéria, najmä po páde Konštantino- polu v roku 1453, keď mnoho byzantských intelektuálov hľadá exil na západe). Erazma k tomuto príklonu ku gréčtine inšpiroval najmä prvý pobyt v Anglicku (v rokoch 1499- 1500) a priateľstvo s Johnom Coletom. J. Huizinga s uznaním a obdivom komentuje ako za relatívne krátky čas (1501-1504) dokázal preniknúť do tajov starogréckeho jazyka do tej miery, že bol schopný narábať s jemnými nuansami pri interpretácii a preklade antických gréckych prameňov do latinčiny. HUIZINGA, Johan: *Erasmus and the Age of Reformation with a selection from the letters of Erasmus*. New York: Harper Torchbooks 1957, s. 48-49.

⁶ Už M. Cytowska upozornila, že Erazmovým kritériom (my dodávame, že typickým pre kresťanského humanistu) je čítanie takýchto autorov *cum fructu ac voluptate* a za takých Erazmus pokladá predovšetkým diela filozofov Cicerona a Plutarcha, ale aj básnikov Vergília a Horatia. CYTOWSKA, Maria: Erazme et les auteurs classiques. In: *EOS*, roč. 72, 1984, s. 184.

⁷ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 180. Ide o knihy, ktoré z výchovných princípov v istom poradí odporúča na čítanie budúceму vladárovi: 1. Starý zákon (Kniha prísloví, Kniha Kazateľ, Kniha múdrosti), 2. Nový zákon (Evanjeliá), 3. Plutarchos (Apothegmata, #Hqik], B{oi

ktorých Erasmus skutočne cituje, zistíme, že s výnimkou rímskych historikov Livia a Sallustia patria v *Institutio* medzi Erazmom najčastejšie parafrázovaných autorov (naopak vôbec nespomína Suetonia a Tacita, ktorých hojne využíva na uvádzanie historických príkladov z obdobia Rímskeho impéria).⁸ L. Halkin pokladá takéto hojné využívanie príkladov z minulosti Erazmom bez preháňania za jeho pracovnú metódu – pozorný k problémom súčasnosti, má zvyk definovať prítomnosť pomocou minulosti.⁹ Zastavme sa však ešte pri Erazmovom výbere autorov a skúsme odpovedať na otázku, či ide o čisto náhodný, alebo niečím podmienený výber. Samotný Erasmus k tejto otázke nie je veľmi zhovorčivý a vo svojom *Institutio* iba konštatuje: „Ak však predsa len v týchto dejinách natrafiš na niečo, čo je hodné dobrého vládára, potom sa postaraj, aby si si to pre seba vybral, ako drahokamy zo smetí“.¹⁰ Zaujímavú indíciu nám v tomto ohľade ponúka P. Mesnard, ktorý tvrdí, že knihy, ktoré Erasmus odporúča na čítanie budúcemu vládarovi sú presne tie isté, ktoré čítal on

par||lhoi), 4. Seneca (hovori iba všeobecne o jeho *spisoch*), 5. Aristoteles (Politik|), 6. Cicero (De officiis, De legibus, spomína aj De re publica, ale s poznámkou, že jeho dielo sa nezachovalo), 7. Platón (jeho dielo uvádza v súvislosti s Ciceronom s poznámkou, že Platón „hovori o tých veciach omnoho zasvätenejšie“), 8. napokon uvádza historikov (Herodotos, Xenofón, Sallustius, Lívius).

⁸ Rímski historiografi sú pre Erazma vhodným prameňom nielen na uvádzanie príkladov zlých vládarov, t. j. tyranov: „Niekedy príklady tých najhorších vládarov viac podnietia k cnosti než príklady tých najlepších či aspoň priemerných vládarov.“ (ERASMUS, R.: ref. 1, s. 181), ale súčasne tým, že sú kritickí k istým prehmatom a k zneužitiu moci (čoho svedkom vo svete okolo seba je aj Erasmus) nastoľujú aj istý minimálny štandard, ktorý by človek uplatňujúci vo svojom živote zásady kresťanskej morálky mal niekoľkonásobne prekonať. Túto zásadu dokázal Erasmus skomprimovať do jednej stručnej tézy: „Ten, koho čítaš, je pohanom; ty, ktorý čítaš, si kresťanom.“ (ERASMUS, R.: ref. 1, s. 179) – tézu, ktorú smelo môžeme pokladať za kvintesenciu kresťanského humanizmu.

⁹ HALKIN, Léon-Ernest: Érasme et la politique des rois. In: *Die Humanisten in Ihrer politischen und sozialen Umwelt*. Herausgegeben von O. HERDING und R. STUPPERICH. Kommission für Humanismusforschung. Mitteilung III. Boppard : Harald Boldt Verlag 1976, s. 110.

¹⁰ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 180. Rovnakými slovami charakterizuje maďarský filozof a teológ P. Kecskés aj vzťah sv. Augustína k antickej profánnej literatúre: „Domnieval sa, že vo vede pohanov sa nachádza veľa vzácneho zlata a striebra, ktoré získala z klenotnice Božej prozreteľnosti, ale nedokázala dostatočne oceniť. Je preto povinnosťou kresťanských mysliteľov, aby ako skutoční vlastníci, prijímajúc tieto cennosti, ich osvetlili v jase evanjeliovej pravdy.“ KECSKÉS, Pál: *A bölcselet története*. Budapest : Szent István társulat 1981, s. 157.

sám a ktoré formovali aj jeho samého.¹¹ Inšpirovaní touto myšlienkou sme pristúpili k porovnaniu autorov, ktorých Erasmus cituje, resp. odporúča vo svojom *Institutio* s autormi, ktorých pripravil na vydanie.¹² Zhodu sme zistili v prípade 10 antických profánnych autorov.

Na prvom mieste by sme mohli uviesť Cicerona a jeho spis *De officiis* (O povinnostiach), ktorý Erasmus vydal ešte v roku 1501. Zdá sa, že to bol práve Cicero, ktorý výraznou mierou zasiahol do ďalšieho formovania Erazmovho myslenia.¹³ Cicero v tomto svojom diele tlmočí popri myšlienkach gréckeho stoicizmu a novej Akadémie aj vlastný pohľad opierajúci sa o osobnú životnú skúsenosť.¹⁴ To, čo je pre Erazma také príznačné na Ciceronovi, je morálka ako absolútna hodnota, ktorej

¹¹ MESNARD, Pierre: *L'essor de la Philosophie Politique au XVIe siècle*. Paris : Librairie philosophique J. Vrin 1951, s. 128. Je pravda, že Erazmova knižnica, ktorá bola jeho osobným vlastníctvom, sa nezachovala. Z inventára vyhotoveného k jeho testamentu však vyplýva, že mal knižnicu so 413 zväzkami kníh. Tento inventár publikoval Fritz Husner. (HUSNER, F.: *Die Bibliothek des Erasmus*. In: *Gedenkschrift zum 400 Todestage Erasmus von Rotterdam*. Basel 1936, s. 238 – 244). Erazmus totiž ešte za svojho života (20. 6. 1525) uzatvoril obchod s poľským šľachticom Jánom Laskim, na ktorého napokon za 700 toliarov musel previesť svoju osobnú knižnicu (paradoxne do svojich kníh si Erazmus značil provenienčný záznam v podobe textu: „*Sum Erasmi nec muto dominum*“). Peripetie Erazmovej osobnej knižnice sledovala M. Vida, ktorej sa podarilo doložiť iba 19 tlačí z Erazmovej osobnej knižnice. VIDA, Mária: Egy humanista könyvtára – a könyvgyjűjtő Erasmus. In: *Magyar Könyvszemle*, roč. 1973, č. 1, s. 41-52.

¹² Erasmus pripravil vydanie, resp. preložil do latinčiny alebo napísal úvod či komentár k dielam týchto antických profánnych autorov: Aristoteles, Cato, Cicero, Quintus Curtius, Demosthenes, Euripides, Galenos, Isokrates, Libanios, Livius, Lukianos, Ovidius, Plautus, Plinius st., Plutarchos, Prudentius, Publius Syrus, autori Životopisov cisárov, Seneca, Suetonius, Terentius, Xenofón. ALLEN, Percy Stafford: *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*. Tom. XII. Indices. Compilavit B. FLOWER. Perfecit et edidit E. ROSENBAUM. Oxonii : In Typographeo Clarendoniano 1965, s. 30-34.

¹³ Koniec-koncov Cicero sa dostal na piedestál humanistov sľaby ich „knieža“ a výraznou mierou ovplyvnil humanistickú spisbu po obsahovej aj formálnej stránke. Sám Erasmus sa na konci svojho života pokúša prehodnotiť svoj vzťah k Ciceronovi a snaží sa stanoviť hranicu, pokiaľ je takýto vplyv ešte prípustný a kde už začína „opičenie sa po Ciceronovi“. ERASMUS, Roterodamus: *Dialogus Ciceronianus*. Edidit P. MESNARD. In: *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. Vol. I, 2. Amsterdam : North Holland publishing company 1971, s. 598-715.

¹⁴ Ciceronov život je výrečným symbolom posledného zápasu rímskej republiky o prežitie (Cicero umiera v roku 43 pred n. l. ako jedna z obetí proskripcii 2. triumvirátu – toho triumvirátu, ktorý v konečnom dôsledku viedol k zmene štátneho zriadenia a k nastoleniu princípu).

sa musí podriaďať aj politika. Cicero je však významný aj z iného pohľadu – vo svojich filozofických dielach, ktoré sú inšpirované platonizmom, vlastne interpretuje Platónovo myslenie. Pre mnohých humanistov bol teda Cicero prvým kontaktom s Platónovým dielom. Nemáme dôvod sa domnievať, že to bolo inak v Erazmovom prípade. Naznačuje to aj jeho vyjadrenie: „*Veľmi veľa užitočné možno načerpať aj z Ciceronovho spisu O povinnostiach. Ale omnoho zasvätenejšie o tých veciach podľa môjho názoru hovoril Platón, ktorého sa Cicero pridŕžoval aj vo svojej knihe O zákonoch. Ciceronovo dielo O štáte sa nám totiž nezachovalo.*“¹⁵ Humanisti 16. storočia nepoznali znenie Ciceronovho spisu *De re publica*. Známym im bol len na základe citácií z iných autorov (napr. sv. Augustína) a zo samostatne tradovanej časti pod názvom *Somnium Scipionis*, ktorý tvoril záver 6. knihy spisu *O štáte*.¹⁶ Práve v tejto časti však Cicero rozoberá jednu z tém, ktoré sa u Erazma dostávajú do ústrednej pozornosti: aby sa vládár nestal tyranom, musí ovládnuť svoje vášne, najmä túžbu po moci a po bohatstve. To sú však zároveň bežné atribúty vládnucej authority. Cicero teda vykresľuje obraz vládára – askétu, ktorý na zemi zastupuje božiu vôľu a svoju službu štátu potvrdzuje pohrdaním ľudskými vášňami.¹⁷ (Ale veď na úplne rovnakých princípoch stavia svoj obraz kresťanského vládára Erazmus!) Cicero tieto princípy rozvinul aj vo svojom už spomínanom diele *De officiis*. A práve v týchto zásadných otázkach sa Erazmus so svojím antickým vzorom zhoduje, ba čo viac, preberá jeho argumentáciu. Pre obidvoch je ideálom cnostný vládár ako prostriedok k nastoleniu spravodlivosti, pričom Cicero videl taký príklad u Médov – pre Erazma to už boli dávne heroické časy.¹⁸ Pre dosiahnutie tohto cieľa musí politik spĺňať isté atribúty: najprv sa musí učiť od starších a skúsenejších;¹⁹ musí neustále pracovať, lebo vládnutie nie je

¹⁵ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 180.

¹⁶ Významnú časť tohto Ciceronovho spisu sa podarilo objaviť až v 19. storočí na jednom vatikánskom palimpseste. CONTE, Gian Biagio: *Dějiny římské literatury*. Praha : KLP 2003, s. 188.

¹⁷ CONTE, G. B., ref. 16, s. 189.

¹⁸ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 162. Porovnaj: CICERO, Marcus Tullius: *O povinnostech*. Přeložil J. LUDVÍKOVSKÝ. Praha : Svoboda, 1970, s. 104.

¹⁹ CICERO, ref. 18, s. 73. V Ciceronovej téze môžeme vidieť jeden z dôležitých zdrojov pre Erazmovu koncepciu výchovy ako najdôležitejšieho nástroja pre formovanie človeka-vládára. ERASMUS, R.: ref. 1, s. 149.

povolaním, ale poslaním;²⁰ a predovšetkým musí byť dobrým a spravodlivým.²¹ V tomto bode ide Erazmus ešte ďalej a svojmu vladárovi káže: „Ak môžeš byť súčasne vladárom aj dobrým mužom, potom prijmi túto prekrásnu úlohu, ak však nie, potom sa radšej vzdaj vlády, než aby si sa kvôli nej stal zlým človekom.“²² Autorita vladára je u oboch založená nie na strachu, či nenávisti, ale na láske.²³ Prostriedkom k získaniu tejto lásky však nemôže byť jej kupovanie, ale iba spravodlivá dobročinnosť.²⁴ Nástrojom vladára teda v žiadnom prípade nemôže byť násilie, či zlo. Cicero však predsa len jednu výnimku pripúšťa – ak by vladár sám bol napadnutý.²⁵ Erazmus je na tomto mieste konzekventnejší a „nápravu zla“ podmieňuje tým, čo je osožné pre štát.²⁶ Veľmi dôležitým aspektom posudzovania autority moci u Cicerona aj Erazma je skutočnosť, že jej nepriznávajú imunitu. Ak sa teda moc, v akejkolvek podobe, dopustí priestupku voči zákonu, musí za to niesť zodpovednosť.²⁷

Iba pripomíname, že okrem uvedeného sa v Erazmovom spise stretávame ešte s odkazmi a parafrázami ďalších Ciceronových diel. Ich množstvo a závažnosť však už nedosahuje úroveň spisu *De officiis*. Dané je to bezo sporu aj tým, že v mnohom už dnes vidíme ako vzor skôr Platóna. Napriek tomu, alebo práve preto, môžeme dať za pravdu P. Mesnardovi, ktorý pripisuje jednoznačne Ciceronovi, že cítiť vplyv platonizmu na erazmovskú politiku, čo sa podľa neho prejavuje vládou „Zákona“.²⁸

Pozrime sa teda teraz bližšie na miesto Platóna v konštrukcii Erazmovho ideálneho štátu, resp. kvalít ideálneho vladára. Platónovi patrí jednoznačne prím, pokiaľ ide o priamu zmienku o ňom (celkovo až 27x sa Erazmus dovoľáva Platónovho mena), ale aj pokiaľ ide

²⁰ Príkladom takého politika, ktorého uvádza Cicero je P. Scipio Africanus CICERO, ref. 18, s. 126. Erazmus používa ten istý príklad. ERASMUS, R.: ref. 1, s. 210.

²¹ CICERO, ref. 18, s. 101.

²² ERASMUS, R.: ref. 1, s. 172.

²³ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 185. Porovnaj: CICERO, ref. 18, s. 104.

²⁴ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 183. Porovnaj: CICERO, ref. 18, s. 109 – 110.

²⁵ CICERO, ref. 18, s. 154.

²⁶ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 173.

²⁷ U Cicerona aj Erazma pritom nejde priamo o vladára, ale o skorumpovaných úradníkov: ERASMUS, R.: ref. 1, s. 205; porovnaj: CICERO, ref. 18, s. 119-120.

²⁸ MESNARD, P., ref. 11, s. 128.

o parafrázy, resp. citácie jeho myšlienok (Erazmus tak činí v 37 prípadoch). Erazmus sa prirodzene dovoľáva predovšetkým autority Platónových spisov, v ktorých sa objavuje koncepcia ideálneho štátu a jeho vnútorného usporiadania. V prvom rade máme na mysli jeho spis *Polite{a} (Štát)* – Erazmus sa naň odvoláva alebo parafrázuje z neho myšlienky celkom 20x.²⁹ V drivej väčšine pritom ide tak povediac o úplné citácie, t. j. Erazmus nielen parafrázuje Platónovu myšlienku, ale uvádza pritom aj jeho meno, ba niekedy aj názov jeho diela. Iba v 3 prípadoch sa uchýľuje k tzv. anonymnej parafráze, keď zamlčuje zdroj a Platónovu ideu vyslovuje ako vlastný názor. Iba o niečo za touto štatistikou zaostáva druhé Platónovo dielo so štátoprávnou tematikou – *N"moi (Zákony)*. Erazmus sa naň odvoláva, resp. ho parafrázuje v 15 prípadoch. V 10 prípadoch uvádza aj autora, resp. jeho dielo a iba v 5 prípadoch zamlčuje svoj prameň. V prípade parafráz z Platónových dialógov *Kratylos (Kratylos)* a *Sump"sion (Hostina)* zas odkazuje na antické výroky, ktoré v nich v rovnakej podobe uvádzal aj Platón.³⁰ Už aj tento štatistický výkaz Erazmových citácií Platónovho diela indukuje istý uzáver: takýto systém „precízneho citovania“ antického autora a jeho diela v humanizme ešte vôbec nebol prirodzeným a bežným javom. V takomto rozsahu a podobe sa vyskytoval jedine pri biblických citáciách, resp. pri parafrázach diel cirkevných otcov. Tieto pramene však boli všeobecne známe a plnili predovšetkým funkciu žriedla pre získavanie argumentov. Domnievame sa, že takúto funkciu spĺňa Platónovo

²⁹ Je pravda, že Platónov *Štát* je považovaný za jeho fundamentálne a najkomplexnejšie dielo, z ktorého sa môžeme dozvedieť nielen o jeho sociálno-politických názoroch vyjadrených cez prizmu „ideálneho štátu“, ale aj o jeho ontologických, gnozeologických, ako aj psychologických, etických a estetických názoroch. Pozri: PLATON: *Štát*. In: *Dialógy II*. Preklad J. ŠPAŇÁR. Bratislava : Tatran 1990, s. 9.

³⁰ Napríklad sentenciu, ktorú Platón uvádzal v podobe: „...nepoznal sám na sebe príslovie, ako blázon škodou zmiúdrie...“ PLATON: *Symposion*. In: *Dialógy I*. Preklad J. ŠPAŇÁR. Bratislava : Tatran, 1990, s. 718. Erazmus cituje takýmto spôsobom: „*Starí autori tvrdili, že biednou je múdrosť, ktorú nadobudneme až skúsenosťou, lebo takúto múdrosť nadobudne každý až na vlastnú škodu.*“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 148. Podobne to je v prípade citácie ďalšieho výroku, ktorý nájdeme v Platónovom dialógu *Kratylos*: „...staré príslovie hovorí, že krásne veci sú ťažké, keď ide o poznanie...“ PLATON: *Kratylos*. In: *Dialógy I*. Preklad J. ŠPAŇÁR. Bratislava : Tatran, 1990, s. 580. Túto sentenciu nájdeme aj v Platónovom *Štáte*. Erazmus to uvádza týmto spôsobom: „*Istý grécky mudrc to veľmi správne vyjadril: to najkrajšie býva súčasne aj najťažšie.*“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 168.

dielo aj u Erazma. Styčným bodom ich teórií je pritom vládár a jeho vplyv na kvalitu života v štáte.³¹

Jednou z ústredných myšlienok Erazmových úvah o čo najlepšom štáte je moc vzdelania pri príprave budúceho vládará.³² Práve tu je priestor, kde môže od Platóna dostať mnohé impulzy.³³ Platónov ideál o filozofoch, ktorí vládnu, resp. o vládaroch, ktorí filozofujú, tak nachádza u Erazma mohutnú odozvu.³⁴ Podľa jeho predstáv by sa mala výchova budúceho vládará zakladať predovšetkým na praktických veciach – pozorovaní skutočného života a na predkladaní pozitívnych vzorov (ide o výchovu etickú v pravom slova zmysle). Na teoretické vzdelanie nekladie takmer žiaden význam. V tomto bode sa Erasmus vzdáva aj Platónovmu ideálu. Nedáva to však nijako na vedomie, ba „vo svoj prospech“ naďalej argumentuje Platónovými názormi: „filozofom nie je ten, čo sa vyzná v dialektike alebo fyzike, lež ten, kto zavrhne falošné predstavy a s nezlomnou odvahou sa vydá po ceste poznávania a nasledovania skutočného dobra.“³⁵ Podobne, až politicky, zneužíva

³¹ Ako vystížne charakterizuje U. Wollner *postavenie vládará je v Platónovej koncepcii kardinálne, pretože dobroť obce bezprostredne závisí na dobrosti jej vlády*. WOLLNER, Ulrich: Status zákona v Platónových dielach Politeia (Polite(a) a Nomoi (N^mmoi). In: KUBOK, D. (ed.): *Prawda i świat człowieka. Studia i szkice filozoficzne*. Katowice : WAE, 2008, s. 157.

³² Tak ako dobrou výchovou sa dá veľa zachrániť, „...duše od prírody najkrajšie sa stávajú mimoriadne zlými, ak dostanú zľú výchovu...“ PLATON, ref. 29, s. 207: „Preto iba veľké nešťastie môžeš očakávať od takého vládará, ktorý, nech by sa narodil s akýmkoľvek vlohami (ani slávni predkovia totiž nedokážu zaručiť zároveň s kráľovstvom aj rozum), už od kolísky nasáva iba tie najnerozumnejšie názory, je nadávaný nevzdelanými ženičkami a dospieva medzi frívolnými dievčatami, skazenými spoluhračmi, pochlebovačmi bez chrbtovej kosti, medzi šašami a komediantmi, medzi pijanmi a hazardnými hráčmi, hlúpymi a nanič sa nehodiacimi pôžitkármami.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 139. Na inom mieste zas Erasmus píše: „Výchova má takú veľkú silu, že podľa Platóna sa človek, ktorý dostal to správne vzdelanie, stáva v istom zmysle božským tvorom, kým naproti tomu človek, ktorý bol vychovaný zle, upadá na úroveň najstrašnejšieho zvera.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 188. Porovnaj: PLATON: *Zákony*. In: *Dialógy III*. Preklad J. ŠPAŇÁR. Bratislava : Tatran, 1990, s. 329.

³³ Už vo venovaní Karolovi sa popri ďalších dôležitých autoroch (Aristoteles, Xenofón, Plutarchos) odvoláva práve na Platóna: „Ani Platón v ničom nie je taký dôsledný, ako vo výchove strážcov svojho štátu: chce, aby ostatných predčili nie bohatstvom, perlami, prepychom, slávnymi predkami, či osobnou strážou, ale len samotnou múdrosťou, lebo tvrdí, že štáty budú mať blažený osud iba vtedy, ak ku kormidlu vlády budú povolani filozofi, alebo ak tí, ktorí majú moc pevne v rukách, si filozofiu obľúbia.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 133. Porovnaj: PLATON, ref. 29, s. 221.

³⁴ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 144. Porovnaj: PLATON, ref. 29, s. 188-189.

³⁵ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 145. Platón tieto slová použil pre nevyhnutnosť vyššieho pozna-

Erazmus aj jedinečné podobenstvo Platónovej jaskyne: „Väčšina davu sa necháva zviešť falošnými domnienkami podobne ako tí, čo sedia spútaní v Platónovej jaskyni a púhe tiene vecí obdivujú ako skutočnosť.“³⁶ Z tejto Erazmovej interpretácie však zaznieva aj niečo iné – pohrdanie davom, nedôvera k ľudu. V jeho vnímaní je ľud stádom, ktoré potrebuje svojho pastiera-strážcu-vládca.³⁷ Erazmus si teda vôbec nepripúšťa možnosť vlády ľudu v štáte. Na jednom mieste síce spomína existenciu rímskej a aténskej demokracie, ktoré dosiahli úspech, ale uvádza to iba preto, aby dokázal, že štát je najvyššou hodnotou, ktorej sa musí podriaďiť aj jeho vládár.³⁸ Erazmus teda demokraciu nepovažuje ani za vhodnú, ani za dobrú formu usporiadania štátu. V tomto bode sa jednoznačne zhoduje aj so svojím antickým učiteľom – Platónom.³⁹ A vedno s Platónom sa Erazmus snaží vo svojom *Institutio* definovať ideálneho vladára, ktorý by bol opakom neľútostného a krutého tyrana: „Platón vo vladárovi hľadá najmä mierny a krotký charakter. Lebo, ako ďalej tvrdí, tak, ako neskrotné a búrlivé povahy sa nehodia na vzdelanie, nie sú spôsobilé ani na spravovanie štátu.“⁴⁰

Platón je však zdrojom argumentov aj pre praktickú rovinu Erazmových úvah o dobre usporiadanom štáte. Tak napríklad v ekonomických otázkach, keď sa vyslovuje proti prílišnej majetkovej nerovnosti občanov, nachádza oporu pre svoje stanovisko v Platónovom *Štáte*.⁴¹ Keď brojí za zaručenie práv občanov aj za hranicami svojho štátu, opiera sa o Platónove *Zákony*.⁴² Vôbec toto Platónovo dielo je, zdá sa, fundamentom Erazmových úvah o zákonoch a zákonodarstve jeho ideálneho štátu. Až v 8 prípadoch sa dovoľáva jeho autority: aby zákonom

nia svojho sveta ideí: „...muž skutočne dychtiaci po vedení sa prirodzene usiluje o poznanie súcna a nezostáva pri množstve jednotlivých javov pokladaných za jestvujúce, ale ide neochvejne svojou cestou a neuspokojí svoju lásku dovtedy, kým nedosiahne vlastnú podstatu každej veci...“ PLATON, ref. 29, s. 205.

³⁶ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 142 – 144.

³⁷ „Platón nazýva vladárov strážcami štátu, takže sú pre vlasť tým, čím sú pre stádo psy, lebo ak by sa psy premenili na vlkov, v čo by ostávalo dúfať stádu?“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 158. Porovnaj: PLATON, ref. 29, s. 123.

³⁸ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 203.

³⁹ PLATON, ref. 29, s. 287.

⁴⁰ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 169.

⁴¹ PLATON, ref. 29, s. 127.

⁴² PLATON, ref. 31 s. 295.

bol podriadený aj vládár;⁴³ aby zákony odrádzali od ich porušovania nie trestami, ale svojou argumentáciou,⁴⁴ aby sa k najvyššiemu trestu pristupovalo iba vo výnimočných prípadoch ako ku krajnému riešeniu.⁴⁵ Ďalej uvádza Platónovu klasifikáciu trestov,⁴⁶ stotožňuje sa s jeho názorom, aby boli mladí vylúčení z rozhodovania o znení zákonov,⁴⁷ ale aj s tým, aby o zákonoch nerozhodoval iba jeden človek.⁴⁸ Napokon v súlade s Platónom chce, aby zákony boli verejne prístupné každému občanovi.⁴⁹ Erazmus zopakuje aj požiadavku na minimum zákonov vyslovenú Platónom v jeho *Štáte*,⁵⁰ čo však vzápätí de facto aj poprie, keď taxatívne vymenúva, čo všetko by malo byť zákonmi ošetrené⁵¹ Sám si to na konci týchto úvah aj prizná, a tak Platónovu požiadavku mierne reinterpretuje: „Teda je dobré, ak je čo najmenej zákonov, ale tie, ktoré sú, musia byť čo naj-spravodlivejšie a prospešné pre verejné blaho.“⁵²

Napokon Platón a jeho *Štát* poslúži Erazmovi v argumentácii aj pri kardinálnej téme jeho politických úvah, ktorou je odsúdenie vojny. Ide najmä o tie vojny, ktoré z princípu postrádajú svoj zmysel, pretože ich vedú prirodzení spojenci – tí, ktorých spája jedna viera, totiž kresťanstvo. Paradoxne aj k tejto nanajvyš aktuálnej téme dokáže fundovane priradiť argument od starovekého Platóna: „Zakaždým, keď starovekí Gréci

⁴³ PLATON, ref. 31, s. 282. Na tomto mieste treba zdôrazniť, že požiadavka na obmedzenie moci vládnika zákonnými ustanoveniami je práve jednou z nosných ideí jeho *Zákonov*. Porovnaj: WOLLNER, U., ref. 31, s. 159.

⁴⁴ PLATON, ref. 31, s. 455-456. Je však zaujímavé, že v tejto veci má ďalší Erazmov veľký antický vzor – Seneca, odlišný názor, čo Erazmus akceptuje, no nesúhlasí s ním: „Práve to by však malo byť poslaním zákonov, aby od ich porušovania odrádzali nie trestami, ale rozumným slovom, aj keď tento Platónov názor Seneca neschvaľuje. Jeho argumenty sú však skôr odvážne ako odôvodnené.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 196.

⁴⁵ PLATON, ref. 31, s. 427.

⁴⁶ PLATON, ref. 31, s. 417.

⁴⁷ PLATON, ref. 31, s. 197-198. V súvislosti s tým ďalej pripomína, že aj Platón zakazuje, aby boli strážcami zákonov ľudia mladší ako 40 či starší ako 70 rokov. Pozri: ERASMUS, R.: ref. 1, s. 204. Porovnaj: PLATON, ref. 31, s. 322.

⁴⁸ PLATON, ref. 31, s. 282.

⁴⁹ PLATON, ref. 31, s. 485.

⁵⁰ PLATON, ref. 29, s. 132.

⁵¹ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 197-202. Aj tu sa však niekedy odvoláva na Platónovu autoritu, ako je to v prípade požiadavky na vyhnanie žobrákov z krajiny. Porovnaj: PLATON, ref. 31, s. 506.

⁵² ERASMUS, R.: ref. 1, s. 204.

viedli medzi sebou vojnu, Platón to nenazýval vojnou, ale rozbrojom a na dôvazok požadoval: ak už sa raz rozpútala, treba ju viesť čo najmiernejšie.“⁵³

Z Platónových ďalších diel by mohol byť svojím námetom Erazmovi ešte blízky dialóg *Politik*“V (Štátnik), v poznámkach O. Herdinga k textovo-kritickému vydaniu Erazmovho *Institutio* však nenájdeme žiaden odkaz na tento Platónov spis. Je pravda, že tento dialóg, ktorý vyvoláva stále veľa nejasností,⁵⁴ sa dostáva pomerne ďaleko od ústrednej témy Erazmovho spisu, ktorým je predstava ideálneho vladára, jeho vlastností a kompetencií. Napriek tomu tu môžeme nájsť aspoň dve podobnosti, ktoré zoširoka rozvádza aj Erazmus. Prvým je „obraz dobrého kormidelníka a lekára, čo cenu má za mnoho iných.“⁵⁵ Podobenstvo o kormidelníkovi čoby vladárovi využíva Erazmus na dvoch miestach, kde chce upozorniť na to, že vladár musí byť znalý svojho poslania rovnako ako kormidelník lode⁵⁶ a tiež, že rovnako nikdy nesmie poľaviť v pozornosti, pretože jeho loď by mohla stroskotať.⁵⁷ Ešte častejšie a podrobnejšie užíva prirovnanie k lekárovi, ktorého poslaním je pomáhať a liečiť chorý organizmus.⁵⁸ Keďže Erazmus vidí štát v jeho aktuálnom stave ako chorý (je to jeho životný pocit aj osobná skúsenosť), cíti sa oprávnený doslova upozorniť: „Či vladár nie je ako lekár štátu?“⁵⁹

Ak si teraz dáme do súvisu formu a obsah Erazmových parafráz Platónovho diela, potvrdzuje sa nám naša pôvodná hypotéza: Platón bol Erazmovou autoritou,⁶⁰ o tom niet pochyb. Ale v *Institutio* sú to dve

⁵³ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 214. Porovnaj: PLATON, ref. 29, s. 185-186.

⁵⁴ PLATON: Štátnik. In: *Dialógy II*. Preklad J. ŠPAŇÁR. 1. vyd. Bratislava : Tatran, 1990, s. 591.

⁵⁵ PLATON, ref. 53, s. 640.

⁵⁶ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 136.

⁵⁷ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 170.

⁵⁸ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 172. Úvaha o tom, akým by mal byť dobrý lekár, má byť odpoveďou na to, akým by mal byť dobrý vladár. (ERASMUS, R.: ref. 1, s. 183.) Obrazom protikladu medzi lekárom a výrobcom jedu chce asociovať obraz dobrého vladára a tyrana. (ERASMUS, R.: ref. 1, s. 194.) Vladár, ktorý iba vydáva zákony, je ako lekár, ktorý iba podáva lieky bez toho, aby určil príčinu choroby. (ERASMUS, R.: ref. 1, s. 196.)

⁵⁹ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 205.

⁶⁰ Ch. Bené nachádza stopy nesmierneho vplyvu Platóna na Erazmovo myslenie najmä v prípade jeho dvoch diel: *Antibarbarorum Liber* (Erazmus ho napísal niekedy v rokoch 1489 až 1494, ale tlačou prvýkrát vyšiel až v roku 1520 vo Frobeniovej tlačiarni) a *Enchiridion militis Christiani*. Kým v prvom prípade ide skôr o formu platónskeho dialógu, lebo platónsku filozofiu tam sprostredkuje Cicero, v druhom prípade už je dokázateľný aj priamy

osobnosti. Vždy cítiť, keď Erazmus nechá prehovoriť Platóna – súhlasí s ním, zhoduje sa s ním, ale niekedy sa aj nestotožňuje. Erazmus ako každý humanista potreboval zaštitíť svoje politické názory antickou autoritou. Na túto úlohu sa nehodil nikto lepšie ako Platón. Niektoré neskoršie Erazmove vyjadrenia na Platóna dokonca Ch. Béného privádzajú k odvážnemu tvrdeniu, že Erazmus bol už veľmi blízko k tomu, aby z Platóna urobil proroka podobne, ako si stredovek adoptoval Vergília do svojich katedrál.⁶¹

Ak hovoríme o teórii politiky a filozofických úvahách spojených s hľadaním najlepšej štátnej formy, nemôžeme obísť Aristotela a jeho spis *Politik* (Politika), ktorého vplyv na Erazma pokladá P. Mesnard za najsilnejší práve v prípade jeho *Institutio*.⁶² Aristotelove analýzy štruktúry i foriem politického života sú právom pokladané za vrchol antického sociálno-filozofického myslenia.⁶³ Rovnako, ako ani Aristoteles, hoci vo svojich úvahách smeroval k zadefinovaniu teórie štátu, neprekročil rámec súvekej gréckej spoločnosti, ktorú analyzoval spôsobom, ktorý v mnohom predznamenáva moderný sociálny výskum s vyspelou logickou výzbrojou,⁶⁴ aj Erazmus ostal uviaznutý v spoločenských rámcoch svojej doby. To, čo politická teória alebo filozofia môže pokladať za škodu alebo nedostatok, historická veda iba ocení. Vďaka takýmto hlbokým sondám máme pootvorené okienko nielen do duše vtedajšieho človeka, ale aj do spoločenských javov najmä v podobe intímnych interakcií jednotlivca a štátu. Tam, kde sa ich úvahy rozbíjajú do mozaiky detailných scén zo života, sa pre nás stávajú najvýrečnejší a najkonzistentnejší. Ak bola v tomto ohľade Aristotelova *Politika* vzorom pre Erazmovo *Institutio*, treba to jednoznačne kvitovať. Ale, aby sme tak mohli urobiť, potrebujeme konkrétne poznať miesto, aké Erazmus vo svojom spise vyhradzuje Aristotelovi.

a hlboký súvis Erazmových názorov s platonizmom. BÉNÉ, Ch.: *Érasme et Saint Augustin. Travaux d'humanisme et Renaissance*, CIII. Geneve 1969, s. 69-71.

⁶¹ BÉNÉ, Ch., ref. 59, s. 248.

⁶² Podľa P. Mesnarda je to predovšetkým v otázkach tyranskej vlády, v neskrývanej tendencii k monarchii a v definovaní skutočnej povahy kráľovskej autority. MESNARD, P., ref. 11, s. 128.

⁶³ MARTINKA, J.: Dominanty antickej gréckej filozofie. In: SCRUTON, R.: *Krátke dejiny novovekej filozofie od Descarta po Wittgensteina*. Bratislava : Archa 1991, s. 389-390.

⁶⁴ MARTINKA, J., ref. 62, s. 392.

Aristoteles je tretím najcitovanejším antickým autorom v Erazmovom *Institutio*. Jeho *Politika* je však súčasne v porovnaní s dielami ostatných autorov vôbec najcitovanejšou – spolu 21x odkryl O. Herding súvislosť medzi Erazmovými úvahami a Aristotelovou politickou filozofiou. V tomto prípade nám situáciu uľahčuje aj samotný Erasmus, ktorý Aristotela menuje 16x. V 14 prípadoch sa Erasmus priznáva, že zdrojom jeho myšlienok je Aristoteles, z toho v 7 prípadoch ide o úplnú citáciu, keď identifikuje aj názov diela (*Politika*). Vo zvyšných dvoch prípadoch jednak uvádza Aristotelovu *Politiku* medzi odporúčaným čítaním budúceho vladára,⁶⁵ jednak sa z pohľadu kresťanského humanizmu snaží zaujať hodnotiaci postoj voči Aristotelovi a jeho dielu.⁶⁶ A práve tu je najväčšia odlišnosť oproti ostatným autorom. Kým v štatistických ukazovateľoch by sme mohli miesto Aristotela v Erazmovom *Institutio* prirovnať umiestneniu Platónovmu, v miere jeho akceptovania za svojho učiteľa a svoj vzor ho ďaleko prevyšuje: Platón je u Erazma jednoducho Platónom vždy, keď si na neho spomenie, u Aristotela sa však nezdrží a v siedmych prípadoch k jeho menu pripojí aj vyslovene pozitívny prívlastok alebo niekoľkoslovné pochvalné hodnotenie⁶⁷ (podobne, ale menej často to robí aj v prípade Senecu – 5x a Plutarcha – 2x či Xenofonta – 1x). Ak teda v Platónovom prípade nevidíme úplné stotožnenie sa Erazma so svojím antickým vzorom, v Aristotelovom prípade, zdá sa, tu takáto možnosť existuje. Aby sme ju potvrdili, treba nám však ešte podrobiť analýze aj obsahovú stránku Erazmových parafráz Aristotelovej politickej filozofie v kontexte Erazmovho výchovného programu budúceho kresťanského vladára.

⁶⁵ „Veľmi veľa užitočného možno načerpať aj z Aristotelovej Politiky...“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 180.

⁶⁶ „Ved' predsa ak Aristoteles, ktorý je v prvom rade pohanom, až potom filozofom, a ktorý ani medzi filozofmi nie je taký svätý, ako je učený, takto vykreslil vladára, potom koľkonásobne musí predčiť takýto vzor Kristov zástupca?“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 156.

⁶⁷ Napríklad: „...ako to správne pripomína Aristoteles...“ (ERASMUS, R.: ref. 1, s. 160); „Rozumná a vážna je Aristotelova pripomienka...“ (ERASMUS, R.: ref. 1, s. 204); „Aristoteles múdro pripomína vo svojej Politike...“ (ERASMUS, R.: ref. 1, s. 206). Vždy však treba byť opatrný pred neuváženým generalizovaním a platí to aj v prípade Erazmových preferencií. Tie sa menili či, lepšie povedané, vyvíjali nielen podľa plynúcich rokov, ale aj podľa spracovávaných tém. V dielach teologického charakteru (ako boli napríklad *Apologiae*) sa pozitívnejšie vyjadruje o Ciceronovi či Platónovi, než o Aristotelovi, ktorého učenie spája so scholastikou, voči ktorej Erasmus vystupuje ako výrazný oponent. BÉNÉ, Ch., ref. 59, s. 316.

Je známe, že Aristoteles na základe svojho empirického skúmania 158 gréckych ústav (čo bolo kolektívnou prácou jeho Lykeia) rozdelil existujúce štátne formy do troch typologických dvojíc: monarchia – tyranida, aristokracia – oligarchia a politeia – demokracia. Kým ich prvý variant pokladal za ušľachtilý a dobrý, druhý za úpadkový a zhubný. Už sme naznačili, že Erazmova voľba sa prikláňa k monarchii. Aj Aristotelove preferencie smerovali k tomuto typu vlády. Zdá sa teda byť logické, ak Erazmus siaha pri odôvodňovaní pozitív monarchie a osoby vládará po Aristotelovi.⁶⁸ On však ide nad tento rámec a od Aristotela preberá vlastne celú metodiku definovania vlády jednotlivca v jej dvoch protikladných polohách – v kladnej aj v zápornej. Aby teda mohol povedať, aký má byť jeho ideálny kresťanský vládar, púšťa sa do siahodlného odstrašujúceho popisu tyrana.⁶⁹ Erazmus teda vychádza z Aristotelovej definície tyrana,⁷⁰ využíva jeho komparáciu kráľa a tyrana,⁷¹ aby zosilujúcim efektom protikladov poukázal na jedinú možnú voľbu. Pohybuje sa pritom v rovine etických kategórií, a to tak v prípade dobrého vládará, ako aj tyrana.⁷² V dodržiavaní mravných princípov či pravidiel

⁶⁸ „Aristoteles preda len naznačuje, že najvznešenejším zo všetkých druhov vládnutia je kráľovská vláda a nazýva ju najviac božskou, lebo sa javí, že v sebe má čosi väčšieho od človeka.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 163. Porovnaj: ARISTOTELES: *Politika*. Preklad J. ŠPAŇÁR. Bratislava : Pravda 1988, s. 126).

⁶⁹ „V kontraste proti tomu musí učiteľ postaviť pred oči svojho žiaka hroznú divú beštiu, akoby poskladanú z draka, vlka, leva, zmiže, medveďa a podobných oblúd, ktorá ma na každej strane množstvo očí, tesákov a hrôzostrašných ostrých pazúrov; kŕmi sa ľudským mäsom, opája sa ľudskou krvou; neprestáva ostražito striehnuť na majetok a život všetkých, nepriateľská voči všetkým, predovšetkým však voči dobrým; osudné zlo pre celý svet, ktoré všetci, ktorí chcú pre štát dobre, preklínajú a nenávidia; neznesiteľná kvôli svojej ukrutnosti, odstrániteľná iba za cenu skazy sveta, pretože jej zloba je vyzbrojená vojskom a bohatstvom. Takýto má byť obraz tyrana, ale ak to učiteľ dokáže, musí ho vykresliť ešte nenávidenejším.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 154. Opisu tyrana v kontraste k dobrému vládarovi sa venuje obsiahla pasáž. ERASMUS, R.: ref. 1, s. 152-162.

⁷⁰ „Osoba tyrana oplýva poznávacími znameniami a schopnosťami, ktoré vo svojej knihe *Politika* obsírnejšie podáva Aristoteles a zoskupuje ich do troch skupín...“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 156. Porovnaj: ARISTOTELES, ref. 67, s. 195.

⁷¹ „Aby som to vyjadril čo najvyššie, Aristoteles vo svojej *Politike* rozlišuje vládará od tyrana tak, že vládarovi ide o prospech svojho štátu, kým tyranovi iba o prospech svoj vlastný.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 153. Porovnaj: ARISTOTELES, ref. 67, s. 142.

⁷² „Ak sa chceš ukázať ako dobrý vládar, dbaj, aby ta náhodou niekto nepredčil svojimi vlastnosťami: múdrosťou, veľkodušnosťou, umiernenosťou, poctivosťou.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 145. Porovnaj: ARISTOTELES, ref. 67, s. 43. V tomto duchu to Erazmus zdôrazňuje aj ďalej: „...tyranovou odmenou je bohatstvo, kráľovou česť, ktorá sprevádza cnosť...“ ERASMUS, R.: ref. 1,

vidí v súlade s Aristotelom záruku existencie štátu a naopak ich porušenie je skratkou k rozvratu.⁷³ Tento kategorický princíp platí bez výnimky aj pre Erazmovho kresťanského vladára, ktorého jedinou kvalifikáciou je najvyššia cnosť.⁷⁴

Je zaujímavé, že Erazmus, napriek tomu, ako pregnantne vie podľa vzoru svojich antických „učiteľov“ rozlíšiť dobro od zla, sa vo svojich radách o tom, ako najlepšie a najúčinnnejšie vládnuť, uchýli aj k vyslovene utilitaristickej zásade, ako si získať priazeň ľudu, ktorú síce uvádza aj Aristoteles, ale pri tyranských metódach vlády (sic!): „...nemôžeme opomenúť Aristotelovu radu, že vladár, ktorý sa chce vyhnúť nenávisť svojich poddaných a získať si ich priazeň, musí všetkým nenávideným poveriť iných a sám musí robiť iba to, čo je vo svojej podstate hodné chvály.“⁷⁵

V Aristotelovej *Politike* však Erazmus nachádza aj niekoľko univerzálnych praktický rád, vždy však vychádzajúcich z prioritných morálnych indícií. Týkajú sa napríklad činnosti úradníkov, ktorých čestnosť je nevyhnutným predpokladom dodržiavania zákonného poriadku.⁷⁶ K osvedčenému Aristotelovmu receptu sa vracia aj vtedy, keď chce eliminovať nebezpečenstvo korupcie úradníkov.⁷⁷ Napokon aj idea – „vladár sa musí, pokiaľ môže, vyhnúť zavádzaniu akýchkoľvek novôt“,⁷⁸ ktorej prítomnosť u Erazma niekto dokáže vyhlasovať za dôkaz jeho „istého“ konzervativizmu,⁷⁹ má svoj pôvod u Aristotela.⁸⁰

s. 154. Porovnaj: ARISTOTELES, ref. 67, s. 187.

⁷³ „Aristoteles vo svojej *Politike* hovorí, že sú predovšetkým dve veci, ktoré dokážu rozorátiť štát – nenávisť a pohrdanie.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 185. Porovnaj: ARISTOTELES, ref. 67, s. 187.

⁷⁴ „A čo požaduje po vladárovi vo svojej *Politike* Aristoteles ako pohan? Či snáď podobu Nerea, silu Milonovu, urastenosť Maximinovu či bohatstvo Tantala? Nič z toho. Čo teda? Úplnú a dokonalú cnosť, vo všetkých ostatných osobných veciach sa uspokojuje s priemernosťou.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 172. Porovnaj: ARISTOTELES, ref. 67, s. 43.

⁷⁵ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 186. Porovnaj: ARISTOTELES, ref. 67, s. 196-197.

⁷⁶ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 204. Porovnaj: ARISTOTELES, ref. 67, s. 138-139.

⁷⁷ „Aristoteles múdro pripomína vo svojej *Politike*, že nadovšetko treba dávať pozor na to, aby zisky z úradníckej činnosti neprináležali tým, ktorí tieto úrady zastávajú, inak sa tým docieli dvojnásobná škoda. Najprv tým, že o úrady sa budú uchádzať tí najlakomejší a najskazenejší ľudia, ba ich aj získajú a zmocnia sa ich, no a potom ostatní ľudia utrpia dvojnásobnú škodu: jednak, že budú vylúčení z možnosti zastávať úrady, jednak, že prídu o možnosť zárobku.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 206). Porovnaj: ARISTOTELES, ref. 67, s. 181.

⁷⁸ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 187.

⁷⁹ TRENCSENYI-WALDAPFEL, Imre: *Humanizmus és nemzeti irodalom*. Budapest : Akadémia kiadó 1966, s. 346.

Vo výpočte myšlienok z Aristotelovej *Politiky*, ktoré evidentne ovplyvnili Erazmova filozoficko-politické úvahy, však nesmieme zabudnúť na tú najdôležitejšiu oblasť a tou je viera v silu správnej výchovy. Veď už hneď v prvej vete z venovacieho listu Karolovi V. zaznie veľmi naliehavo a presvedčivo: „*Hoci každý druh múdrosti je sám o sebe vynikajúcim, Aristoteles predsa len nijakú múdrosť nepokladá za znamenitejšiu od tej, ktorá učí vládára konať rozumne.*“⁸¹ Zo strany Erazma tu môže ísť aj o akési napovedanie, komu pripisuje dôležitosť, koho odporúča.⁸² Ďalšie referencie na Aristotelovo *Politiku* v spojitosti s úlohou výchovy pri formovaní budúceho vládára nachádzame v pasáži, kde Erasmus hovorí o dôležitosti premyslenej výchovy hneď od detstva.⁸³

U Aristotela sa spoločenská mravnosť, dobro realizujú spojením mravného obmedzenia, poriadku so spoločnosťou, s ľuďmi. Tento proces je vedome podporovaný pedagogikou, politickou náukou a individuálnou aj spoločenskou etikou. Uskutočnením tejto spoločenskej mravnosti je obec – štát, uskutočnením individuálnej mravnosti je mravný človek – nositeľ rozumu, vôle a mravných citov.⁸⁴ Erasmus buduje svoju predstavu štátu na identických mravných princípoch realizovaných identickými postupmi – v tomto ohľade je mu Aristoteles blízky, ako nikto iný.

Ďalším veľkým autorom (autoritou) Erazma je Seneca.⁸⁵ Erasmus začal na jeho diele pracovať ešte počas svojho tretieho pobytu

⁸⁰ ARISTOTELES, ref. 67, s. 70.

⁸¹ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 133. Porovnaj: ARISTOTELES, ref. 67, s. 107.

⁸² Ak extrahujeme autorov, ktorých uvádza a priradíme im poradie, v akom ich spomína, vychádza z toho takýto bezo sporu veľavravný „rebríček“ : 1. Aristoteles, 2. Xenofón, 3. Biblia, 4. Platón, 5. Homér, 6. Plutarchos. Odzrkadľuje nielen Erazmova preferencie, ale aj adresáta jeho úvah a taktiež humanistický ideál vzdelanosti.

⁸³ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 139. O. Herding vo svojom poznámkovom aparáte na tomto mieste upozorňuje iba na Senecove diálogy a Platónov *Štát*. Pritom ten praktický rozmer totožný s Erazmovými upozoreniami by našiel práve v Aristotelovi. Porovnaj: ARISTOTELES, ref. 67, s. 247-248).

⁸⁴ MACHOVEC, D.: *Dějiny antické filosofie*. Jinočany : H&H 1993, s. 151.

⁸⁵ Na vplyv Senecovho diela na Erazma nás upozorňuje aj Ch. Béné. Erazmovo nadchnutie Senecom datuje skôr do jeho mladosti a dáva to do súvisu so sv. Hieronýmom, ktorý bol pre Erazma sprostredkovateľom prvého kontaktu s učenosťou antického profánneho sveta. Naopak, keď sv. Hieronýma v centre Erazmovej pozornosti vystriedal sv. Augustín, jeho nadšenie sa od Senecu presúva na Cicerona. BÉNÉ, Ch., ref. 59, s. 350-352.

v Anglicku v roku 1511.⁸⁶ Prvé vydanie výberu zo Senecovho diela uzrelo svetlo sveta v roku 1515.⁸⁷ Pre Erazma sa však tým nič nekončí. Práve naopak, s týmto prvým vydaním je veľmi nespokojný, najmä keď sa v ňom objavujú evidentné nepresnosti. Opakovane sa preto k Senecovi vracia – dopĺňa ho a opravuje, aby mohol vydať jeho druhé opravené vydanie.⁸⁸ P. Mesnard vidí podobnosti nielen ideové, ale aj štylistické najmä medzi Senecovým spisom *De ira* a Erazmovým dielom *Querela Pacis*.⁸⁹ My sa naopak na tomto mieste budeme snažiť poukázať na to, že vnútorná spätosť (žánrová aj ideová) existuje aj medzi Senecovým spisom *De clementia* (O zhovievavosti) a Erazmovým *Institutio*.⁹⁰

Seneca, rovnako ako Erasmus, sa ocitol v úlohe vychovávateľa budúceho vladára. Aj jeho spis – *De clementia* je, rovnako ako Erazmovo *Institutio*, pokusom o vykreslenie obrazu ideálneho vladára prostredníctvom mentorských rád adresovaných už nie budúcemu, ale práve nastupivšiemu ešte mladému vladárovi Neronovi. Tak, ako Erazmovo *Institutio*, aj Senecova *De clementia* môže vyvolávať rad pochybností a otázok, nakoľko ide v jeho prípade o originálnu politickú úvahu v duchu umierneného rímskeho stoicizmu a nakoľko iba o „povinnú

⁸⁶ ALLEN, Percy Stafford: *The age of Erasmus*. Lectures delivered in the Universities of Oxford and London. Oxford : At the Clarendon press 1914, s. 131.

⁸⁷ Výber zo Senecovho diela vyšiel pod názvom *Lucubrations* v Bazileji u Frobenia ALLEN, P. S., ref. 12, s. 34.

⁸⁸ V tomto druhom vydaní sa objavujú aj texty, ktoré dovtedy neboli tlačou publikované. Senecovo dielo tento raz už pod názvom *Opera* vychádza v roku 1529 opäť vo Frobeniovej tlačiarni v Bazileji (ALLEN, P. S., ref. 12, s. 34). Možnosťou, že Erazma mohlo podnietiť k uverejneniu tohto druhého opraveného vydania aj počín Matúša Fortunata Pannonia, ktorý v roku 1523 publikoval kritické vydanie Senecových *Quaestiones naturales*, v ktorých upozornil aj na Erazmove chyby, ktorých sa dopustil vo vydaní z roku 1515, sa zaoberá štúdia R. Gerézdiho. GERÉZDI, Rabán: Érasme et la Hongrie. In: *Littérature Hongroise – Littérature Européenne*. Études de littérature comparée publiées par l'Académie des sciences de Hongrie à l'occasion du IVe congrès de l'A.I.L.C. Budapest 1964, s. 129-154.

⁸⁹ MESNARD, P., ref. 11, s. 129.

⁹⁰ Zdá sa, že medzi Erazmovými prácami nájdeme viacero, ktoré môžeme pokladať za odraz inšpirácie Senecovým dielom, ktorému sa koniec-koncov dôkladne venoval. J. Simon vidí takúto spojitosť napríklad medzi Erazmovi pripisovanou satirou *Iulius exclusus e coelis* a s podobne ladeným Senecovým spisom *Apocolocyntosis* (SIMON, József: Humanista szatíra és deákos klasszicizmus. Kovács Ferenc *Iulius exclusus e coelis* fordítása. In: *Irodalomtörténeti Közlemények*, roč. 103, 1999, č. 3-4, s. 451). Aj v prípade týchto dvoch prác nájdeme viac vonkajších okolností, ktoré navodzujú nielen analógiu medzi dielami, ale rovnako aj medzi ich autormi.

jazdu“ človeka z dvora rímskeho cisára, ktorý, snažiac sa ulahodiť svojmu pánovi, píše na neho nekritickú chválu. Isteže, zo Senecovho spisu zaznieva aj devótny tón, rovnako devótny, akým sa Erazmus prihovára vo svojej *Chválloreči* Filipovi Peknému a neskôr vo svojich listoch oslovuje ďalších európskych monarchov. Zazlievať to ani jednému, ani druhému nemožno.

Podobne ako Erazmus aj Seneca sa vyslovuje za nevyhnutnosť monarchickej vlády, ktorú chápe ako *condicio sine qua non* existencie štátu.⁹¹ Rovnako ako u Erazma, aj u Senecu sa vzťah ľudu k svojmu vládárovi a naopak zakladá na vzájomnej dôvere.⁹² Senecovým dobrým vládárom je ten, kto vo všetkom uprednostňuje verejné blaho, pred prospechom osobným.⁹³ Tento princíp je však fundamentom obrazu ideálneho vládatelja aj u Erazma, ako ho načrtol aj vo svojom krátkom „kniežacom zrkadle“. ⁹⁴ Seneca teda svojho vládatelja nestotožňuje so štátom. Naopak, štát, a to dobre usporiadaný štát, je tou najvyššou hodnotou a povinnosťou vládatelja je mu slúžiť, lebo „*štát mu nepatrí, ale naopak on patrí štátu*“. ⁹⁵ K identickému uzáveru prichádza aj Erazmus: „*Štát ostane štátom, aj keď v ňom vládatelja nebude. Existovali totiž už prekvitajúce a veľké ríše aj bez vládatelja, akými bola rímska či aténska demokracia. Naopak vládateljom nikto nemôže byť bez štátu. Ak to teda uzaorieme, štát v sebe zahrňuje aj vládatelja, nie naopak.*“ ⁹⁶ Seneca si je však veľmi dobre vedomý (tu už musí načúvať svojim osobným životným skúsenostiam a realite principátu počas vlády julsko-claudiovskej dynastie), že moc, ktorou disponuje monarcha, je absolútna a v tejto podobe je závislá iba od mravných kvalít jedného človeka. Cisár je hlavou a štát, v ktorom vládne, je telom: od hlavy teda závisí, či telo bude rásť a silnieť, alebo chradnúť a mrieť.⁹⁷ Rovnaké podobenstvo používa aj Erazmus – s jediným rozdielom – hlavu u neho nahrádza srdce: „*Čím je srdce v tele živého tvora, tým je vládatelja v štáte. Ak je srdce spoľahlivé, poskytuje život celému telu, pretože je zdrojom krvi aj životo-*

⁹¹ SENEKA: O shovívavosti (*De clementia*). In: SENEKA: *Vychovateľ a učešiteľ*. Přeložil J. HRŮŠA. Olomouc: Votobia, 1995, s. 181. Porovnaj: ERASMUS, R.: ref. 1, s. 162.

⁹² SENEKA, ref. 90, s. 182. Porovnaj: ERASMUS, R.: ref. 1, s. 160.

⁹³ SENEKA, ref. 90, s. 182.

⁹⁴ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 154.

⁹⁵ SENEKA, ref. 90, s. 212.

⁹⁶ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 203.

⁹⁷ SENEKA, ref. 90, s. 225.

*darnej sily. Ak by bolo poškodené, spôsobiloby skazu pre všetky údy tela.*⁹⁸

Tu sa už dostávame k leitmotívu Senecovho spisu, ktorým je dobrý a zhovievavý vládár. Jeho opakom je tyran. Práve na tomto protiklade je postavená aj Senecova metóda: svoj ideál zdôrazňuje poukázaním na jeho opak, a tak sa celým jeho spisom vinie párový obraz dobrého vládatára a tyrana. Je to presne tá metóda, ktorú používa aj Erazmus na vykreslenie svojho kresťanského vládatára v kontraste k tyranovi. Je pravda, že Erazmus nachádza príklad tyrana najmä v antike a na príklady mu slúži práve toto Senecovo dielko, ba aj jeho životné osudy.⁹⁹ Z týchto protikladov je zrejme jedno – absolútna moc je nebezpečná, lebo nemôže byť kontrolovaná zvonka a jedinou brzdou pre vládatára je jeho svedomie, ktoré by mu malo zabrániť stať sa tyranom.¹⁰⁰ Seneca v podstate nachádza dve riešenia. Prvé spočíva v obmedzení absolútnej moci. Reálne je táto možnosť v pomeroch rímskeho principátu neuskutočniteľná, hoci v zásade by mala byť naplnením ideálu spolupráce principa ako umierneného vládcu a senátu. Realita každodenného života však Senecu núti, aby túto možnosť – obmedzenie moci vládatára k prospechu celku prezentoval na príklade z prírody.¹⁰¹ K nevyhnutnosti obmedzenia moci monarchu dospieva vo svojom spise aj Erazmus, ale na rozdiel od Senecu neostáva iba pri názornom poukázaní na príklady z prírody či dávneho, ¹⁰² ale definuje je ju aj štátoprávne, v intenciách, ku ktorým vo

⁹⁸ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 164. Tento rozdiel zjavne poukazuje na odlišné predstavy o životných funkciách tela v antike a na začiatku novoveku. Už Herofilos z Chalkedonu okolo roku 300 pred n. l. anatomickým preskúmaním ľudského tela vyvrátil Aristotelov názor, že sídlom inteligencie je srdce a lokalizoval ju do mozgu, t. j. do hlavy, ako to už v 5. storočí pred n. l. urobil aj Alkamion (FARRINGTON, Benjamin: *Věda ve starém Řecku a její význam pro nás : II. Od Theofrasta po Galena*. Praha : Nakladatelství Rovnost 1951, s. 59). Kresťanská veda však vo všetkých smeroch uprednostnila aristotelovskú vedu. Sídlom duše v kresťanskom význame sa tak stáva srdce. Nové pohľady prináša až anatomická práca *O štruktúre ľudského tela nizozemského lekára Andreasa Vesalia* z roku 1543. MacKENNEY, Richard: *Dějiny Evropy šestnáctého století*. Praha : Vyšehrad 2001, s. 139.

⁹⁹ Erazmus v jednej chvíli naráža aj na Senecovo učiteľské pôsobenie u cisára Nerona: „Neronov charakter bol taký skazený, že ani jeho, taký bezúhonný, učiteľ Seneca nemohol zabrániť, aby sa z neho nestal taký zhubný vládár.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 169.

¹⁰⁰ CONTE, G. B., ref. 16, s. 373.

¹⁰¹ SENEKA, ref. 90, s. 210-211.

¹⁰² Erazmus Senecovo podobenstvo o včelách cituje v úplnom znení: „Ba obraz kráľa a tyrana možno načrtnúť aj na príklade nemých tvorov. Včelia kráľovná má veľmi rozsiahle sídlo, a predsa sa zdržuje uprostred, t. j. na najbezpečnejšom mieste. Hoci sama nepracuje, predsa riadi prácu všetkých

svojich úvahách o ideálnej vláde v podstate dospeli aj najväčší antickí filozofi (Platón a Aristoteles) a čo potom pregnantne vyjadril aj Cicero vo svojom spise *De re publica*.¹⁰³ V tých istých intenciách (ba dá sa povedať, že tými istými slovami)¹⁰⁴ potom Erazmus argumentuje v prospech svojej „zriedenej monarchie“: „Ak sa dá dosiahnuť, aby bol vládár dokonalý vo všetkých cnostiach, potom možno požadovať, aby aj monarchia bola čistá a jednoduchá. Keďže však dobre viem, že sa to sotva niekedy dosiahne, treba skôr požadovať, aby sa táto veľká idea pridala k priemernosti, ako je to v prípade dnešných štátov. Bude lepšie, ak sa monarchia zriedi s aristokraciou a demokraciou a tak sa oslabí, aby nikdy neprerástla do tyranidy.“¹⁰⁵

Vráťme sa však späť k Senecovi. Druhá možnosť na zmiernenie hrozby vyplývajúcej z absolútnej vlády jednotlivca vidí Seneca vo vzdelávaní, resp. vo filozofii ako záruke a zároveň vedúcom princípe politického riadenia štátu.¹⁰⁶ Objavuje sa tu opäť Platónov ideál o vzdelaných vládaroch – filozofoch na tróne, ktorý je esenciou i Erazmových humanistických úvah o ideálnom vládarovi.

Napokon ešte jeden dôležitý poznatok – Senecovým hlavným kri-

ostatných. Ak by to nerobila, celý roj by sa rozpáchol. Okrem toho kráľovná vyniká aj telom, od ostatných sa líši veľkosťou aj leskom. Avšak ako hovorí Seneca, od ostatných sa líši predovšetkým tým znakom, ktorý je u ňej najviac k zlosti, že totiž žihadlá nechávajú v rane. Iba kráľovná žihadlo nemá. Príroda nechcela, aby bola krutou, či túžila po pomste, ktorá by ju stála tak veľa. Zbraň jej odňala a jej hnev urobila neškodným. Pre veľkých kráľov je to veľký príklad.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 156-157.

¹⁰³ „Itaque quantum quoddam genus rei publicae maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quae prima dixi, moderatum et permixtum tribus.“ CICERO, Marcus Tullius: *Librorum de re publica sex quae supersunt*. Recognovit C. F. W. MÜLLER. Lipsiae : In aedibus B. G. Teubneri 1905, s. 292.

¹⁰⁴ Erazmus, ako sme už uviedli, síce nemohol čítať Ciceronov spis *O štáte*, to však neznamená, že nepoznal jeho ideu štátu z bohatej tradície, a to aj kresťanskej: veď Cicerona napríklad hojne využil pri koncipovaní svojho diela *De civitate Dei* aj sv. Augustín, ktorý stručnej analýze Ciceronovho spisu *De re publica* venoval celú 21. kapitolu II. knihy svojho diela *De civitate Dei: Quae sententia fuerit Ciceronis de Romana republica*. AUGUSTINUS, A.: *De civitate Dei libri XXII*. In: *Patrologiae Cursus Completus, sive bibliotheca universalis ... omnium S.S. Patrum, Doctorum, Scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Innocentii III tempora floruerunt ... Series Prima. Tomus XLI. S. Aurelii Augustini Tomus Septimus*. Accurante J.-P. MIGNE. Excudebatur Et Venit Apud Editorem, In Via Dicta D'Amboise, Prope Portam Lutetiae Parisiorum Vulgo D'Enfer Nominatam, Seu Petit-Montrogue, 1841, s. 66-69.

¹⁰⁵ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 162-163.

¹⁰⁶ CONTE, G. B., ref. 16, s. 373.

tériom pre posudzovanie dobrého vladára je jeho umiernenosť, zhovievavosť, či veľkodušnosť.¹⁰⁷ Logickým opakom zhovievavosti je krutosť a táto krutosť sa u vladárov prejavuje vojnou.¹⁰⁸ Senecov hlas je tu v absolútnom súlade so stoickým pohľadom na svet a jeho pacifizmus (ktorý ho privádza ku kritike aj takej ikony rímskych dejín ako je Octavianus Augustus)¹⁰⁹ sa stáva ďalším stavebným materiálom pre Erazmov mohutný protivojnový apel, ktorý zaznieva aj v jeho *Institutio*. Hoci O. Herding pri svojej analýze Erazmových prameňov pre jeho *Institutio* neodkazuje príliš často na Senecov spis *De clementia* (podľa našich zistení tak Erasmus robí iba 10x, a to väčšinou vtedy, keď chce poukázať na príklad tyrana), sme presvedčení a z našej komparačnej analýzy to aj vyplynulo, že vnútorná spätosť medzi obidvomi dielami je omnoho hlbšia.

Erasmus Rotterdamský vo svojom diele *Institutio principis Christiani* predstavil vlastný ideál vlády a usporiadania štátu. Erazmova humanistická výbava narábajúca s antickými autoritami, u ktorých hľadá a nachádza argumenty prehovárajúce aj k problémom svojej doby, môže vzbudzovať otázky ohľadom originality či autonómnosti Erazmových názorov. Z identifikácie jeho antických žriediel argumentácie vyplýva, že sú nimi skôr profánne ako kresťanské pramene. Erasmus sa zaštituje Platónovou autoritou, no v politickej teórii je mu bližší Aristoteles, v otázkach praktickej morálky zas Xenofón, Cicero, Seneca a Plutarchos. Pri vykreslení svojho ideálu používa metódu protikladov, pre ktorú je štedrým zdrojom materiálu antická historiografia, najmä však biogra-

¹⁰⁷ Všetko polohy, ktoré sú obsiahnuté v latinskom výraze *clementia*.

¹⁰⁸ „Krutosťou vladárov je vojna!“ – znie Senecov výkrik. SENEKA, ref. 90, s. 183.

¹⁰⁹ V čase ranného principátu bola osoba zakladateľa tejto formy vlády obostretá akousi aureolou dokonalosti. Octavianus Augustus sa tým pádom pre mnohých autorov tej doby stal akosi automaticky vzorom dobrého vladára. Toto uznáva aj Seneca, ale napáda skutočnosť, že sa moci chopil a upevnil si ju až vojnou vo vlastnom štáte: „Hoci bol umiernený a zhovievavý, ale až potom, čo bolo more pri Aktiu zafarbené rímskou krvou, až po zničení svojho aj cudzieho loďstva pri Sicílii, až po Perusijských obetiach a proskripciách; ja veru už vyčerpanú krutosť nevolám umiernenosťou.“ (SENEKA, ref. 90, s. 196). Erasmus, inšpirovaný Senecom, tiež rád siaha po príklade postavy Octaviana Augusta, ale uvádza ju už v polohe spoznania svojich chýb: „Octavius Augustus hneď, ako zistil, že jeho život je ohrozovaný neprestajnými sprisahaniami, pričom, len čo sa mu podarí jedno potlačiť, hneď je zosnované ďalšie, vyhlásil, že nestojí za to, aby žil všetkými nenávidený, a aby si svoj život chránil za cenu krvi toľkých občanov.“ ERASMUS, R.: ref. 1, s. 162.

fická spisba. V spise humanistu 16. storočia naozaj nejde o ojedinelý úkaz. Erasmus je však humanistom kresťanským a toto sa prejavuje v spôsobe jeho argumentácie: profánne pramene využíva na dokumentovanie akéhosi ideálu, ktorý je, zdôrazňujeme, ideálom profánnym. Pred kresťana ho stavia ako isté povinné penzum, ktorého prekonanie by malo byť samozrejmé. Praktické ukážky z politiky dobovej Európy, ktoré uvádza, však hovoria nie o prekonávaní spomenutého penza, lež o nemožnosti jeho dosiahnutia. Jeho kresťanský vládár však nechce byť nedosiahnuteľným ideálom, skôr aplikáciou praktickej zbožnosti a mravného života, ktoré už pred tým vyjadril v *Enchiridion militis Christiani*, na vedenie štátu a usmerňovanie svetovej politiky. Jej naplnenie vidí v nekompromisnom evanjeliovom pacifizme.

Summary

Antique sources in the formation of political opinions of Erasmus of Rotterdam

In his work *Institutio principis Christiani* (Education of a Christian Prince) Erasmus of Rotterdam expressed his views regarding an ideal administration of state. As a humanist he was markedly inspired by antique authors. Among the first was M. Tullius Cicero and his *De Officiis* (On Duties) because Cicero's *De Re Publica* (On the Republic) was thought lost in the times of Erasmus. For the majority of humanists, Cicero was their first contact with antique philosophy and Erasmus was no exception. Naturally, the greatest influence on Erasmus was Plato with his fundamental political writings *Politeia* (The Republic) and *Nomoi* (The Law). Regarding the questions of political theory however, Aristotle seems to be nearer to Erasmus in his Politics. Lastly, Erasmus's *Institutio* is very near Seneca's *De Clementia* (On Clemency), regarding subject-matter and content. This study is an analysis of Erasmus's interpretation of these authors and at the same time it strives to evaluate their influence on the political notions of Erasmus of Rotterdam.

English by Juraj Lepiš

Ortodoxné obyvateľstvo v Ráckeve v 15. až 18. storočí

ANTAL MISKEI

Inštitút histórie Vysokej školy Karola Eszterházyho, Eger (Maďarsko)

I. Etniká a jazyky

V raných dejinách obce Ráckeve, ako na to ostatne poukazuje už aj samotný názov, zohrali významnú úlohu Srbi, resp. Rácovia, ako ich tu vtedy nazývali. Na základe prameňov, ktoré máme k dispozícii, sa zdá, že spomedzi obyvateľov dolnodunajského mesta Keve, ako aj dedín Bálványos a Skronovec našlo v roku 1440 nový domov v juhovýchodnom cípe ostrova Csepel najmä južnoslovanské obyvateľstvo.

Slovo *Rác* pochádza z latinského názvu (Rascia) pre Rašku, pôvodný stredoveký srbský štátny útvar. Ako etnonymum sa v priebehu 15.-16. storočia rozšírilo na súhrnné označenie všetkých ortodoxných (srbských, macedónskych, čiernohorských, bosnianských) a rímskokatolíckych (chorvátskych, dalmátskych, slovinských, dubrovníckych) kolonistov, ktorí postupne prichádzali do Karpatskej kotliny z Balkánskeho polostrova, zo Srbska, Bosny a Hercegoviny. Vzhľadom k tomu, že kvôli kočovnému spôsobu života často menili svoje bydlisko, je veľmi ťažké sa v danom čase orientovať v ich počte a etnickom zložení. Aspoň to je však známe, že uprednostňovali sídla pri riekach, kde sa venovali obchodu, remeslám a vinárstvu. Z územia Osmanskej ríše dovážali súkno a orientálne luxusné tovary, zo Sedmohradska soľ, z Dolniakov hovädzí dobytok, ovce, kone a kože, zo Zadunajska víno, zo západných regiónov železné a kovové nástroje, textilie, odevy a korenie. Aj udomácnenie červeného vína sa viaže k Srbom.¹

¹ ANDRÁSFALVY, Bertalan: A vörösbör Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. In: *Néprajzi Értesítő*, roč. XXXIX, 1957, s. 58-59; UROSEVICS, Daniló: *A magyarországi délszlávok története*. Budapest, 1969, s. 28-49; SAROSÁ CZ, György: Magyarorszag délszláv nemzetiségei. In: ORTUTAY, Gyula (ed.): *Népi kultúra – népi társadalom. Az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve VII.* Budapest, 1973, s. 369-390; ÁCS, Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest, 1984, s. 111-112; FENYVESI, László: A budai szandzsák görögkeleti központjainak görög diaszpórája a 16. században. In: *Századok*, roč. 120, 1986, č. 1, s. 125-128; SASVÁRI, László: Görögajkú ortodoxia Magyarországon

Ďalším etnikom, ktorého identifikácia aj dnes spôsobuje pre bádateľov veľký problém, sú *Gréci*. Vysvetlením tohto javu je fakt, že dobové pramene používajú tento termín rovnako v etnickom, jazykovom, náboženskom, ako aj v ekonomickom význame. Týmto termínom označovali s výnimkou Rusínov príslušníkov ortodoxnej cirkvi, tiež migrantov z Grécka do Uhorska, ako aj balkánskych obchodníkov, ktorí pri vzájomných kontaktoch používali gréčtinu ako dorozumievací jazyk. Okrem samotných Grékov sa medzi nimi našli vo veľkom počte aj Srbi, Bulhari, Albánci a Arumuni.

Tzv. „skutoční“ Gréci prišli v priebehu 15. – 19. storočia na územie Uhorska z vnútrozemia bývalej Byzantskej ríše (z okolia Konštantínopolu a Solúna), ako aj z dnešného severného Grécka, južného Srbska a juhovýchodného Albánska. Podľa gréckych prameňov sa títo uhorskí Gréci označovali – v súlade s byzantskou tradíciou – ako „Rómaioi“, resp. „Graikoi“; termín „Hellénes“ sa začal udomáčňovať až na začiatku 19. storočia. V negréckych prameňoch sa však na označenie domácich Grékov používajú najčastejšie výrazy „Rum“, „Urum“, „Graeci“ a „Griechen“.²

Arumuni žijúci v Macedónsku, v Epeirose a v dnešnom južnom Albánsku sú pravdepodobne potomkami pôvodného latinizovaného obyvateľstva Macedónie a Tesálie a tamojších Grékov, ktorí okrem svojho materinského jazyka vynikajúco ovládali aj gréčtinu. Valašskí kupci žili v Uhorsku spolu so Srbmi a Grékmi a používali gréčtinu ako úradný jazyk balkánskeho obchodného styku. V komunikácii medzi sebou a v rodine však uprednostňovali materinský jazyk.

Arumuni sa sami volali Rumunmi, kým druhí ich označovali termínmi Valach, Cincár, Arnót a Meglenorumun. Termín Arnót, ktorý je tureckého pôvodu, súvisel s tým, že jedna ich časť pochádzala z okolia albánskeho mesta Moschopolis. Grécke pramene ich volali Arvani-

a 16.-20. században. In: *Magyar Egyháztörténeti Évkönyv*. Regnum. Budapest, roč. 6, 1994, č. 3-4, s. 120; RÁCZ, István: *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Debrecen, 1995, s. 122-124.

² FÜVES, Ödön: *Görögök Pesten (1686-1931)*. I. zv. Kandidátska dizertácia. Budapest, 1972, s. 10-13. (Rkp. – uložený v Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár (MTAK), signatúra: D/5721); ÁCS, Z., ref. 1, s. 139-140; FENYVESI, L., ref. 1, s. 125-128; SASVÁRI, L., ref. 1, s. 120-121; NAGY, Márta: *Ikonfesztészet Magyarországon*. Debrecen, 2000, s. 25-26 a 51-52; *Autoreferát dizertačnej práce Ödöna Füvesa: FÜVES, Ödön: Görögök Pesten (1686-1931)*. Budapest, 1972, s. 3-15. (Rkp. v MTAK D/5721).

tovlachmi na rozdiel od Graecovlachov z okolia Pindosu a Arumunov.

Aj etnonymum Arnót je, samozrejme, súborným označením, ktoré sa okrem Albáncov používalo najmä na pomenovanie Grékov a albánskych Arumunov. *Bulharskí* a „*rumunskí*“ – správnejšie: valašskí a moldavskí – kupci, ktorí pôvodne tvorili minoritu medzi väčšinovým obyvateľstvom regiónu stredného Dunaja, sa pomerne rýchlo asimilovali s väčšinovými Grékmi – Arumunmi, preto sa ich národnostný charakter voči okolitému obyvateľstvu ostro nevymedzil. V súpisoch týchto mestiečiek figurovali mešťania, ktorí sa väčšinou pokladali za Grékov, hoci medzi nimi boli vo významnom počte aj macedónski Slovania, pod označením „Bulhari“.³

Príslušníkov „východnej“ cirkvi (Srbov, Grékov, Rusínov, Rumunov, Bulharov, Arumunov atď.) označujeme ďalej termínmi *ortodoxní*, *pravoslávni*, resp. *pravoverní*. Z náboženských aj odborných dôvodov sa vyhýbame používaniu takých synonym, ako sú gréckokatolíci, schizmatici, veriaci výhodného obradu, príslušníci byzantskej cirkvi, veriaci nezjednoteného východného obradu a staroverci.⁴

II. Ortodoxná konfesia v Ráckeve

V prameňoch z rokov 1440-1541 sa často stretávame so zmienkami o osobách, ktorých etnická príslušnosť sa dá spojiť s južnoslovanskými národmi. Dotyčné osoby je napriek tomu ťažké identifikovať, pretože administratíva kráľovskej kancelárie zapisovala krstné mená dôsledne v latinizovanej forme. Istotu preto môžeme mať iba vtedy, ak sa v listinách pri mene osoby objaví aj atribút „Rác“ (*Rascianus*).⁵

V stredovekej Ráckeve sa ekonomická a politická moc sústreďovala v rukách diaľkových kupcov, ktorí predávali sčasti vlastné produkty a sčasti aj tovary iných výrobcov, často za hranicami krajiny. Keďže patrili k elite spoločnosti, prislúchali im tituly „prezieravý“ (*circumspectus*) a „múdry“ (*prudens*).

Majetné stredné mešťanstvo tvorili remeselnícki majstri a menej

³ FÜVES, Ö., ref. 2, s. 13-16; FENYVESI, L., ref. 1, s. 125-128; SASVÁRI, L., ref. 1, s. 121.

⁴ TIMKÓ, Imre: *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Budapest, 1971, s. 21 a 33-35; BERKI, Feriz (ed.): *Az orthodox kereszténység*. Budapest, 1975, s. 13.

⁵ MÁLYUSZ, Elemér: Középkori bolgár település Buda közelében. In: *Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok köréből*. Csavdar Dobrev, Juhász Péter, Petár Mijatev (eds.) Budapest, 1981, s. 279.

bohatí kupci. Ich opatrili titulom „predvídavý“ (*providus*). Medzi týmito dvomi vrstvami nebola ostrá hranica, čo možno dokázať aj tým, že spomedzi nich striedavo vzišli richtári a prísazní tohto sídla. Starostlivo však dbali o to, aby tieto vedúce posty nepustili z rúk a pokiaľ možno, aby ich vplyv ostal dedičný.⁶

V časoch pred tureckou okupáciou stáli na čele Ráckeve títo richtári: Peter (1428-1440), Martin (1455-1458), Martin (1473), Mikuláš Rác (1481), Ján Karácsony (1514), Matej Bíró (pred rokom 1517), Dinko Sabo (1525), richtár Ján Karácsony (1536) a boženík Juraj Bogdány (1536). Funkcia richtára a boženíka sa pravdepodobne oddelila pod vplyvom budínskeho práva. Menoslov prísazných bol takýto: Juraj (1455), Barabáš alebo Barnabáš (1455, 1458), Martin (1458), Mikuláš Bavair (1465), Martin Szelesfy (1465), Peter Szúcs (1514), Peter Kómúves (1536), Lukáš Sóvágó (1536) a Peter Ötvös (1536).⁷

Väčšina vymenovaných osôb, hoci mali maďarsky znejúce mená, pochádzala z Balkánskeho polostrova. To isté možno povedať o Matejovi Rácovi, ktorý je uvádzaný vyslovene ako majetný kupec, ďalej o Jovanovi Rácovi, Kristiánovi Rácovi, Jurajovi – Mikulášovom synovi, študentovi Mikulášovi, Jánovi – synovi Michala a mníchovi Jánovi Sabovi, ktorý sa v roku 1516 počas svojej obchodnej výpravy dostal aj do Štajerska.⁸

Meno Jána Karácsonya, ktorý bol v roku 1536 zvolený za richtára, znelo srbsky Jovan Božić. Je pravdepodobné, že bol v príbuzenskom vzťahu s Radićom Božićom, ktorý ako korvetný kapitán od 14. marca 1525 do 21. júna 1525 v Ráckeve verboval mužstvo do kráľovskej flotily, aby sa potom 29. augusta 1526 zúčastnil v tragickej bitke pri Moháči.⁹

⁶ DRASKÓCZY, István: *A tizenötödik század története*. (Magyar Századok) Budapest, 2000, s. 83.

⁷ Magyar Országos Levéltár Budapest (MOL) Diplomatikai Levéltár (DL) 26 643; MOL DL 106 083, *Protocollum Budense*, 22. 3. 1514; MOL DL 106 083, *Protocollum Budense*, 5. 8. 1517; Árpád Múzeum Ráckeve (ÁM) Dokumentációs gyűjtemény 68.9-34; MAGDICS, István: *Diplomatarium Ráczeviense. Ráczevei Okmánytár*. Székesfehérvár, 1888, s. 23-71, Nr. XI-XXXVIII.

⁸ MOL DL 16 034; MOL DL 36 398; MOL DL 82 649 – 82 651; MOL DL 88 549; Egyetemi Könyvtár Kézirattára Budapest (EKK) Kaprainai-gyűjtemény, fol. LI. t. Nr. 8-11. a 15-21.

⁹ ÁM Dokumentációs gyűjtemény 68.33; MAGDICS, I., ref. 7, s. 67-69, Nr. XXXVII; FRAKNÓI, Vilmos: II. Lajos király számadási könyve 1525. január 12. – július 16. In: *Magyar Történelmi Tár*, XXII. zv. 1877, s. 105, 111, 115, 125, 182-183, 194 a 221; SZENTKLÁRAY,

Pôvod Štefana Ötvösa, Petra Ötvösa, Mikuláša Ötvösa, Petra Kómúvesa, Petra Szúcsa, Demetera Képíróa, Petra Halásza, Pavla Halásza a Petra Istvána je nejasný, ale ani v ich prípade sa južnoslovanský pôvod nedá vylúčiť.¹⁰

Meno Dinko Sartora, ktorý v roku 1525 získal richtársky úrad, sa zachovalo na renesančnom náhrobnom kameni z červeného mramoru nachádzajúcom sa v kostole Nanebovstúpenia Bohorodičky. Je na ňom latinský nápis: PRUDENS AC CIRCUMSPECTUS ... SARTOR ANNO I D 525. Náhrobný kameň vyrezal Johannes Fiorentinus, florentský umelec, ktorý pracoval aj na Bakóczovej kaplnke v Ostrihome.¹¹

Nie každodenných členov mohla mať aj rodina Sóvágóovcov (Svagogiúcov), ktorá mala grécky pôvod. Mikuláš Sóvágó, bývalý mestský richtár, zomrel v roku 1525 a jeho náhrobný kameň, opäť zdobený renesančnými motívmi, bol umiestnený v podlahe ortodoxného kostola. Jeho príbuzný, majiteľ mlyna Lukáš Sóvágó, sa v roku 1536 stal prísažným mesta. Známý špión Juraj Sóvágó padol v roku 1532 do zajatia kapitána Tomáša Nádasdyho. Keď sa o tom dozvedel vládnci Ján Zápoľský (1526 – 1540), prostredníctvom svojho kancelára Štefana Brodaricsa urobil okamžité kroky k jeho oslobodeniu. Tento kupec z mesta Keve však napriek tomu v roku 1536 prešiel na stranu Ferdinanda Habsburského (1526 – 1564) a odvtedy so svojim druhom Dimitrom Veliúom už informoval o vojenských presunov Turkov viedenskú vládu.¹²

Jenő: *A dunai hajóhadak története*. Budapest, 1885, s. 88; FENYVESI, L., ref. 1, s. 140.

¹⁰ MOL DL 36 399; MOL DL 26 643; MOL DL 106 083 Protocollum Budense, 22. marec 1514; MOL DL 106 083 Protocollum Budense, 26. júl 1516; ÁM Dokumentációs gyűjtemény 68.33-68.34; MAGDICS, I., ref. 7, s. 67-71, Nr. XXXVII – XXXVIII; KOVACHICH, Martinus Georgius: *Formulae solennes styli*. Pesthini, 1799, s. 224-225; KUBINYI, András: A középkori Magyarország középkéleti része városfejlődésének kérdéséhez. In: CSORBA, Csaba (ed.): *Borsodi Levéltári Évkönyv V*. Miskolc, 1985, s. 54; KUBINYI, András: *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. (Dél-alföldi Évszázadok 14.) Szeged, 2000, s. 152.

¹¹ ENTZ, Géza: Ráckeve. In: DERCSÉNYI, Dezső (ed.) *Pest megye műemlékei*. II. zv. (Magyarország műemléki topográfiája V.) Budapest, 1958, s. 25; BALOGH, Jolán: A reneszánsz kor művészete. In: FÜLEP, Lajos – DERCSÉNYI, Dezső – ZÁDOR, Anna (eds.) *A magyarországi művészet története*. Budapest, 1970, s. 208 a 211; FENYVESI, L., ref. 1, s. 141, poznámka č. 82; SASVÁRI, L., ref. 1, s. 117.

¹² MOL E 185 Archivum Familiae Nádasdi, 1. kotúč, mikrofilmy: škatuľa č. 6876; KUJÁNI, Gábor: Brodarics István levelezése 1508-1538. In: *Történelmi Tár*, 1908, s. 275; MARGALITS, Ede: *Szerb történelmi repertórium I*. Budapest, 1918, s. 715; IVIĆ, Aleksa: *Spomenici Srba u Ugorskoj Hrvatskoj i Slavoniji tokom XVI i XVII stoleća*. 1. deo. 1527-1600. (Zbornik istorijskih

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že tak rozprávacie pramene zo 16.-17. storočia, ako aj väčšina cestovateľov, ktorí sa zastavili na ostrove Csepel, predstavujú Ráckeve ako mesto obývané cudzími etnikami.

Mikuláš Oláh (1536): „*Druhý ostrov, ktorý sa začína pod Budínom, sa volá Csepel. Spolu s kráľovským palácom, ktorý tam bol postavený, ako aj s mestečkami Csepel, Tököly, Szentmárton, Keve obývaným Srbmi a niekoľkými dedinami je ako snubný dar majetkom kráľovnej.*“¹³

Hans Dernschwam (1553): „*Žijú tu Srbi, Uhri a mnohí ďalší, ktorí stratili vlasť.*“¹⁴

Stephan Gerlach (1573): „*Toto dlhočizné mestečko je raz v moci Turkov, raz v moci grófa Salm-Ecka. Obývajú ho Uhri, ktorí sú zväčša kalvinisti a Srbi.*“¹⁵

David Ugnád (1573): „*Raňajkovali sme v Ráckeve, bývali tu Srbi a Uhri, žije tu však aj veľa tureckých a srbských kupcov.*“¹⁶ Túto informáciu potvrdil v roku 1571 aj Karl Rim, ktorý dodal, že okrem Turkov a Srbov sa v mestečku nájdú v hojnom počte aj Židia.¹⁷

Ogier Ghiselin Busbecq (1581): „*Odtiaľto [z Dunaföldváru] sme prešli na veľký dunajský ostrov, ktorý obývajú Srbi, volajú ho Cophin [Kovin].*“¹⁸

Wolf Andreas Steinach (1583): „*...6. augusta sme opustili Budín*

dokumenata 3.) Novi Sad, 1910, s. 145-146; IVIĆ, Aleksa: *Istorija Srba u Vojvodini od najstarijih vremena do osnivanja potiskopomoriške granice (1703)*. (Matica srpska. Knjige 50.) Novi Sad, 1929, s. 139, 390-394; ERDÉLYI, Gyula: A magyar hírszerző-szolgálat a török hódoltság idején, különös tekintettel a budai pasalik területére. In: *Törökhódoltság-korabeli okmányok a Magyar Királyi Hadilevéltárban*. Budapest, 1936, s. 35; MISKEI, Antal: *Ráckeve története I. Ráckeve története a kezdetektől 1848-ig*. Ráckeve, 2003, s. 176-177.

¹³ OLÁH, Miklós: *Hungária 1536*. Preklad: Béla NÉMETH. Predslov, poznámky: Gábor SZIGETHY. (Gondolkodó magyarok). Budapest, 1985, s. 23.

¹⁴ DERNSCHWAM, Hans: *Erdély – Besztercebánya – Törökországi útnapló*. Közreadja: TARDY, Lajos. Budapest, 1984, s. 140.

¹⁵ SZALAY, László: *Adalékok a magyar nemzet történetéhez a XVI. században*. Pest, 1859, s. 220 a 225.

¹⁶ UNGNÁD, Dávid: *Konstantinápolyi utazásai*. Fordította, a bevezető tanulmányt írta: KOVÁCS József László. A jegyzeteket írta: FENYVESI László és KOVÁCS József László. (Magyar Ritkaságok) Budapest, 1986, s. 116.

¹⁷ ZIROJEVIĆ, Olga: *Carigradski drum od Beograda do Budima u XVI i XVII veku*. (Institut za izučavanje istorije Vojvodine. Monografije. Knjige 14.) Novi Sad, 1976, s. 157.

¹⁸ BUSBEQUIUS, Augerius Gislenius: *Legationis Turcicae epistolae quatuor*. Hanoviae, 1605, s. 83.

*a prenocovali sme v Ráckeve, ktorú obývali Srbi a Chorváti. Je to veľké mestečko, žije tam veľa remeselníkov.*¹⁹

Rímskokatolícki Chorváti z Ragusy, ktorí mali krstné mená Marko, Jovan, Nikola, Luka, Ďurko, Martin, Istefan, Vida, označujú dobové pramene termínom „*Latinus*“ – v množnom čísle „*Latini*“. Ako bohatí kupci s vynikajúcou povestou sa ochotne usádzali v podunajských mestách, teda aj v Ráckeve, kde si v roku 1510 postavili kostol Sv. Kríža. Stephan Gerlach ich nazýva „pápežskými Srbmi“, Reinhold Lubenau „Chorvátmi“, Matúš Skarica „Italmi“.²⁰

Reinhold Lubenau (1587): „*Pokračovali sme v ceste [z Budína] a neskoro večer sme dorazili do mestečka, ktoré sa volá Kevi; niektorí ho však volajú Raczenmarkt, kým Chorváti ho nazývajú Raczobi... všade sa tu udržiava srbština; lebo tu všade žijú Srbi, ktorí hovoria chorovátsky.*“²¹

Henrik Ottendorff (1663): „*V Dunaji je niekoľko ostrovčekov a tu sa začínajú aj veľký ostrov, ktorý volajú Srbským mestom. Nájde sa tu v početnom zastúpení aj tetrov a kuropta.*“²²

Podľa odhadu Gy. Káldy-Nagya bývalo v Ráckeve v roku 1546 122, v roku 1559 88, v roku 1562 35 a v roku 1580 6 srbských rodín. Ak to dáme do súvisu s tým, že spomedzi 351 hláv rodín, ktoré sa sem prisťahovali medzi rokmi 1546 a 1559, iba 25 osôb (7 %) o sebe uvádzalo, že sú Srbmi, potom je zrejmé, že naše mestečko na ostrove Csepel malo v tureckých časoch čoraz menšiu príťažlivosť pre podmanených Srbov.²³

¹⁹ TARDY, Lajos: *Régi híriünk a világban*. Budapest, 1979, s. 127.

²⁰ FEKETE, Lajos: Latinok a XVI. századi Budán. In: *Magyar Nyelv*, roč. LVII, 1961, č. 1, s. 20-25; VASS, Előd: *A hódoltsági terület nyugati áruforgalma a XVI. században váci török vámnaplók és magyar kamarai iratok tükrözésében*. Budapest, 1976, s. 51, 56 a 58. (Rkp. – uložený v EKK, signatúra: Kd. 4103); MÉSZÁROS, László: *A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez*. In: *Századok*, roč. 110, 1976, č. 3, s. 476; DINIĆ-KNEŽEVIĆ, Dušanka: *Dubrovnik i Ugarska u srednjem veku*. Novi Sad, 1986, s. 226-231.

²¹ SAHM, Wilhelm: *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*. I. Teil. (Mitteilungen aus der Stadtbibliothek zu Königsberg i. Pr. IV.) Königsberg, 1912, s. 87.

²² *Budáról Belgrádba 1663-ban. OTTENDORFF Henrik képes útleírása*. Szövegét kiadta, magyarrá fordította és bevezetéssel ellátta: Egyed HERMANN. (Tolna vármegye múltjából 7.) Tolna vármegye, 1943, s. 38 a 40-41.

²³ KÁLDY-NAGY, Gyula: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. (Pest megye múltjából 6.) Budapest, 1985, s. 6; HEGYI, Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. (História Könyvtár. Monográfiák 7.) Budapest, 1995, s. 194.

Hoci sú tieto čísla jednoznačné, musíme s nimi nakladať opatrne, lebo turecké úrady vo väčšine prípadov neregistrovali ani neprítomných kupcov, ani remeselníkov oslobodených od platenia daní, ani vojakov slúžiacich v pomocných zboroch osmanského vojska. Osobné mená z defterov, ktoré väčšinou znejú maďarsky, poukazujú nanajvýš na to, že obyvatelia sa dali zväčša spísať pod maďarským menom, resp. že v 2. polovici 16. storočia pokračovala pomalá maďarizácia južnoslovanského obyvateľstva. Avšak rozhodne nie v takej miere, akoby sa to dalo usudzovať zo štatistických ukazovateľov.

Takýto rapidný pokles počtu srbského obyvateľstva nie je pravdepodobný už z toho dôvodu, že pri uchovávaní ich jazyka, kultúry a zvykov – slovom ich národnostného charakteru – zohrala osobitú úlohu ortodoxná cirkev. Obzvlášť to platilo v čase, keď pod vplyvom reformačných ideí minimálne 80 % obyvateľstva Ráckeve prestúpilo na protestantskú vieru. Výstižne to vyjadril L. Hadrovics: „*Viera a cirkev ... mala na východe celkom iný vplyv na formovanie jednotlivých národov než na západe. Konfesijná stránka ortodoxie nerozlučiteľne zrástla s ľudovým životom, jej cirkevná organizácia sa zas stala jednou zo záštit mocenských aspirácií ľudu a hlavným činiteľom národného sebauvedomovania. ...u národov ... patriarchich do zväzku východného náboženstva ... vedomie o svojom pôvode, jazyková, dynastická, štátna, záujmová spolupatričnosť atď. takmer minimalizujú svoj význam popri význame cirkvi.*“²⁴ Pravoslávna cirkevná obec v Ráckeve v rámci patriarchátu v Peči patrila od roku 1557 pod právomoc obnoveného budínskeho biskupstva.²⁵

V tureckých prameňoch zo 16. storočia nie je ľahké rozlíšiť maďarské a južnoslovanské mená. Syn Alberta Barana figuruje v prameňoch raz pod menom Jovan Baran, inokedy pod menom Ján Baran. Takže aj *Jovana Zabraga* a *Jána Zágrábiho*, resp. *Jovana Božića* a *Jána Karácsonya* môžeme považovať za identické osoby. Ani Mikuláša Nagya nemôžeme pokladať za Maďara: jeho brata totiž zapísali pod menom Jovan a jeho synov zas pod menami Sáva a Dimitri.²⁶

²⁴ HADROVICS, László: A magyarországi szerb kérdés balkáni gyökerei. In: DEÉR József (ed.): *Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942*. Budapest, 1942, s. 329.

²⁵ NAGY, Lajos: Rácok Budán és Pesten (1686-1703). In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. XIII. zv. Budapest, 1959, s. 57.

²⁶ KÁLDY-NAGY, Gyula: *Kanuni devri Budin tahrir defteri (1546-1562)*. (Ankara Üniversitesi

„Srbskí“ diaľkoví kupci, ktorí zabezpečovali výmenu tovarov medzi Uhorským kráľovstvom, Portou a Sedmohradským kniežatstvom sa spravidla špecializovali na obchodovanie jedného – dvoch produktov. Peter Kalugyer dovážal v rokoch 1540-1580 nože, Dimitre Velić vlnu a porcelán, Beňadik Rác čiapky a kramársky tovar, Albert Baran a Martin Kuvini víno, Jovan Baran voly, Djordje Kačkić hovädzie kože, Nikola Kačkić rozličný tovar, Štefan Novaković papier, Štefan Kalugyer súkno.²⁷

V roku 1546 sa na Dunaji nachádzalo 22 jednokolesových lodných mlynov, nad ktorými mali vlastnícke právo miestni južnoslovanskí kramári. V roku 1562 ich bolo 19 a v rokoch 1580-1590 9. Aj mená šestnásť osôb zainteresovaných v pestovaní obilia ukazujú na srbský pôvod: Wolfgang Petre, Imrich Peter, Marko Burik, Nikola Turcit, Dimitri Želik, Ďurka Milik, Albert Baran, Ďurko Miladin, Nikola Čutornik, Neva Kostadin, Michal Ács, Ján Balik, Lukáš Sóvágó, Nev Vukovik, Anton Radoševik, Marko Ranakovik.²⁸

V rokoch 1543 až 1548 to boli Ďurko Bogdán, Jovan Božić, Dimitri Ranit, Vuk Radsev, Marko Rankovik, Lukáš Borgó, Jano Vilarik, Kosta Vilarik, Jovan Rajnovik, Marko Jovit, Jovan Vikovik, Vuk Jovik, Nikola Fodrik, Ďurko Jehovik, Dimitri Bradovik, Jana Markovik, Dimitri Jalit, Jovan Jasik, Venden Jakanik, richtári Dimitri a Albert, Bagoslav Nikola, Anton Radoševik, Ďura Červenik, Kosta Balazovik, Jovan Rezanovik, Blažej Kordik, Tomáš Kalmár a Ajkó Anosik, ktorí odniesli do Budína daň pre Turkov.²⁹

Richtára Alberta, vlastníka dedín Beszter, Izsák a Kerekegyház možno stotožniť so spahim Albertom Baranom (Mocsárom). Jeho syna evidovali pod menom Nikola a jeho brata zas ako spahiho Jovana. Je možné, že títo dvaja mali tiež do roku 1559 príjem z užívania majera

Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayinlari: 177). Ankara, 1971, s. 87-88.

²⁷ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Budapest (OSZKK) Quart. Lat. 481 Proventus Tricesimae 1544 et 1545, s. 218-220, 246, 248 a 250; TAKÁTS, Sándor – ECKHART, Ferenc – SZEKFŰ, Gyula: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I. zväzok. 1553-1589. Budapest, 1915, s. 295 a 299; FEKETE, Lajos – KÁLDY-NAGY, Gyula: *Budai török számadáskönyvek 1550-1580*. Budapest, 1962, s. 20-21; MISKEL, A., ref. 12, s. 138-145.

²⁸ KÁLDY-NAGY, Gy., ref. 26, s. 89; KÁLDY-NAGY, Gy., ref. 23, s. 506.

²⁹ VELICS, Antal – KAMMERER, Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek*. II. zväzok. Budapest, 1890, s. 10-11 a 57.

Kapufa.³⁰

Majiteľom jedného jednokolesového a dvoch dvojkolesových vodných mlynov bol Anton Radosevik, jediný Anton ortodoxného vyznania v Ráckeve. V roku 1546, keď bol zvolený za richtára, dostal majer Szentiván a spolu s Buritovým synom Nikolajom vyplatil Osmanom daň za obsadenie neobrobenej „pôdy kňazov“ v susednom Lóréve, kde pestoval obilie.³¹

Najznámejší vyzvedač z Ráckeve, richtár Dimitri, slúžil dvadsať – dvadsaťpäť rokov Turkom, za čo ho sultánska vojenská kancelária – oceňiac jeho horlivosť – odmenila dedinami Adacs, Alsóapáti, Bábon, Bene, Besnyó, Dab, Felsőapáti, Gubacs, Kúcs, Orgován, Perkáta, Szentgyörgy a Szentiván. Existujú odôvodnené indície, že Demeter Velić sa v roku 1537 pod krycím menom Juraj Sóvágó zdržiaval v Istanbule a na rozkaz kráľovského kapitána Pavle Bakića sa votrel do priazne Mehmed bega.³²

V tých časoch používanie viacerých mien nebolo vôbec zriedkavé. Profesionálni špióni mali hoci aj tri – štyri mená, aby pomýlili nepriateľa. V daňovom súpise Budínskeho sandžaku z roku 1559 sa pri dedine Peráta nachádza záznam „*majetok garbiara Mira Kulaguz*“. Garbiarskeho vlastníka dediny Perkáta volali Dimitre Želikom, ktorý sa pohyboval hore-dolu po Balkánskom polostrove a Karpatskej kotline raz pod menom Demeter Velić, inokedy Mira Kulavuz, alebo Demeter Nagy, či – ako to napísal v roku 1566 Anton Verančič – Demeter Képíró. Staršieho z jeho dvoch synov pokrstili na Nikolu, mladšieho na Kristiána. Jedným z významov mena Velić je aj meno Nagy.³³

³⁰ KÁLDY-NAGY, Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest megye múltjából 3). Budapest, 1977, s. 104; KÁLDY-NAGY, Gy., ref. 23, s. 127, 324 a 353.

³¹ KÁLDY-NAGY, Gy., ref. 26, s. 89; KÁLDY-NAGY, Gy., ref. 23, s. 405 a 564.

³² ERDÉLYI, Gy., ref. 12, s. 35; KÁLDY-NAGY, Gy., ref. 23, s. 60, 80, 91, 115, 123, 200, 245, 272, 391, 468, 481, 562 a 567.

³³ SZALAY, László (ed.): *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái*. IX. zv. (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores XX.) Pest, 1870, s. 136; KÁLDY-NAGY, Gy., ref. 26, s. 86, 89 a 92; KÁLDY-NAGY, Gy., ref. 30, s. 51; FEKETE, Lajos: *A hódoltság török levéltári forrásainak nyomában*. (Budapest Oriental Reprints. Series A. 6.) Budapest, 1993, s. 479.

Tab. č. 1. Garbiarske majetky srbských spahiiov v Ráckeve (1546-1562)³⁴

Rok	Meno spahiho	Majetok			Výnosy	
		dedina	majer	spolu	akče	zlatých
1546	richtári Kuvinskí	-	2	2	3000	60
	Dimitre Želik	5	2	7	5960	119,2
	Albert Baran	3	-	3	5999	120
	Nikola Jurin	2	1	3	3000	60
	Jovan Bozić	2	1	3	3000	60
1559	richtári Kuvinskí	-	2	2	3000	60
	Dimitre Želik	5	2	7	6067	121,3
	Jovan Zabrago	2	3	5	2000	40
1562	Dimitre Želik	2	-	2	6868	137,3
	Jovan Zabrago	2	2	4	3066	61,3

Podobne ako v prípade Dimitre Velića spísali s označením „spahi vlastníaci údelný majetok“ (*sipahi ba berat*) aj Alberta Barana, Jovana Barana, Jovana Zabraga, Jovana Božića, Nikolu – Jurinovho syna, Jovana Istankina, Nikolaja Nagya a Sávu Ráca, ktorých nehnuteľnosti – mimo mlynov – boli považované za nezdaniteľné. Mohli sa slobodne pohybovať na území ovládanom Portou, ba niekedy sa stávalo aj to, že si na svoje cesty najímali za sprievodcov Turkov.³⁵ Osoba Sávy Ráca je zo spoločensko-historického hľadiska zaujímavá preto, lebo bol súčasne tureckým zemepánom a – na základe slovička „veľkomožný“ pridávaného pred jeho meno – aj uhorským šľachticom. A aj keď nemusel nevyhnutne spolu s titulom dostať aj pozemkové vlastníctvo, napriek tomu ako novopečený člen stavovskej spoločnosti sa dostal k mnohým právnym a ekonomickým výhodám. Okrem iného si mohol kúpiť šľachtickú pôdu, prenajať majer a napokon, čo mohlo byť pre neho najcennejšie, svoj tovar mohol bezcolne prevážať cez tridsiatkové stanice.³⁶

Vojensko-obchodné kontakty, ktoré obyvatelia Ráckeve udržiavali s Osmanmi, zjavne prispeli k ich častým stretom s vojakmi pohraničných hradov. Na jar roku 1550 vzniesol sťažnosť u Ferdinanda I. samotný Sulejman Veľký, že na Srbov cestujúcich do Sedmohradska nečakane záu-

³⁴ KÁLDY-NAGY, Gy., ref. 23, s. 58, 60, 68, 80, 91, 105, 115, 123, 126-127, 143, 149, 200, 211, 234, 245, 272, 321, 324, 335, 353, 391, 468, 472, 481, 562, 564-565, 567, 597 a 644.

³⁵ MISKEI, A., ref. 12, s. 177.

³⁶ KOVÁCS, István: Adatok az Osztopáni Perneszy-család nemzedék-rendjéhez. In: *Történelmi Tár*. 1892, s. 381-384; RÁCZ, I., ref. 1, s. 205.

točili vojaci jágerského kapitána Štefana Dobóa a po nemilosrdných jatkách zabili 35 ľudí, 7 zajali a zhabali všetok ich tovar v hodnote 9918 zlatých. Táto suma – po zaokrúhlení 10 000 zlatých – v podstate zodpovedala daniam, ktoré od roku 1543 do roku 1551 platili kráľovná Izabela, Juraj Fráter a Peter Petrovič ročne Turkom za spravovanie „východnej časti krajiny“ (Sedmohradsko, Potisie a Banát).³⁷

Po obsadení centrálnych častí krajiny „najjasnejší padišah“ zaistil pre richtárov z Ráckeve nielen daňovú slobodu, ale ich obdaril aj garbiarskym majetkom v hodnote 3000 akče a 28. júla 1564 túto svoju donáciu opätovne potvrdil. V zmysle tohto nariadenia mala Ráckeve ako „spahiovská organizácia“ zabezpečiť pre potreby Turkov 200 pešiakov (*džebüülü*). Služby týchto ozbrojencov využívali okupanti pri pozemných stretoch a počas riečnych bitiek.³⁸

Južnoslovanských bojovníkov z kramárskeho mestečka na ostrove Csepel povolali aj do zadunajského ťaženia v roku 1561. Józsa Ormány hlásil 5. júla 1561 zo Sümegu: „*Vojakov z Tolny a Ráckeve, medzi ktorými boli dobrí pešiaci a strelci, si Turek všetkých naverboval a berie so sebou...*“³⁹ O dvadsať dní neskôr píše šafárovi Ákosovi Csányimu: „*...jeden môj človek, ktorý prichádzal zo Stoličného Belehradu, mi s istotou tvrdil, že sa Turek vo veľkom počte odvsadial' zhromaždil pri Stoličnom Belehrade a tiahne na Veszprém, tak jazdci, ako aj pešiaci. Naverbovali aj všetkých Srbov z Ráckeve, do Stoličného Belehradu prišlo aj mnoho janičiarov z Budína, preto nech Vaša milosť mi uverí, títo Turci prídu...*“⁴⁰

V nasledujúcom roku bolo treba podporovať turecké oddiely na území medzi Dunajom a Tisou a v Potisí, ale richtár mestečka tentokrát nesplnil uvalené povinnosti. Palatína Tomáša Nádašdyho o tom 15. apríla 1562 informoval František Török Enyingi, syn Valentína Töröka: „*Môj človek (vydal sa na cestu z Debrecína) tvrdí aj to, že minulý pondelok mali*

³⁷ FEKETE, Lajos: *Bevezetés a török hódoltság diplomatikájába*. Budapest, 1926, s. 10; PETRITSCH, Ernst Dieter: *Regesten der osmanischen Dokumente in Österreichischen Staatsarchiv I. 1480-1574*. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband 10/1.) Wien, 1991, s. 62-64 (Nr. 130 a Nr. 134).

³⁸ VELICS, Antal – KAMMERER, Ernő: *Magyarországi török kincstári defterek*. I. zväzok. Budapest, 1886, s. 165; THALLÓCZY, Lajos – KRCSMÁRIK, János – SZEKFŰ, Gyula (eds.): *Török-magyar Oklevéltár 1533-1789*. Preklad: KARÁCSON, Imre. Budapest, 1914, s. 48.

³⁹ KOMÁROMY, András: *Magyar levelek a XVI. századból*. In: *Történelmi Tár*, 1907, s. 144.

⁴⁰ KOMÁROMY, A., ref. 39, s. 152.

prekročiť Dunaj turecké oddiely, ktoré porazili Jána Balassu a táborili pri Érde. A vraj aj všetci Turci slúžiaci v Keve a v ďalších pohraničných mestách, ako aj tureckí kupci a tureckí remeselníci mali byť vyslaní do Érdu, takže pri Kadiáne a Ennyngu nemali ostať žiadni. Od mešťanov v Keve žiadali 200 strelcov, ale mesto sa bránilo, že ich nemôže poskytnúť. V skutočnosti však richtár vydal tajne pokyn, aby všetci mladí schopní niesť zbraň ostali v Keve a postavili sa na odpor Turkom, aby ho nemohli prinútiť im vydať svoj ľud.⁴¹

Povinná vojenská služba nezanikla ani v 17. storočí. Pamätný spis sedmohradského kniežata Gabriela Bethlena (1613-1629) zostavený na základe hlásení vyzvedačov dokazuje, že Ráckeve bola aj v roku 1629 schopná postaviť 300 pešiakov a 300 jazdcov, ak o to požiadal budínsky beglerbeg.⁴²

V roku 1549 tureckí dobyvatelia zriadili v rušnom mestskom prístave vojnovú flotilu. Miestni tesári vyrobili plte, člny, člky, kompy a lodné mlyny. Mevlana Mahmud, kadi z Ráckeve, 28. februára 1549 kúpil vybrané vodné dopravné prostriedky za 34 400 akčí a s povolením Alija Čelebiho, budínskeho *defterdara* (úradník, ktorý mal na starosti finančné záležitosti v sandžaku) ich dal ešte upraviť za 5501 akčí. S pomocou týchto vynovených lodných dopravných prostriedkov spustili v roku 1565 na vodu lodný most. Podľa peňažných denníkov z ostrova Csepel mýto za použitie tohto mosta vynieslo v marci 1018,5 akčí a v apríli 1425 akčí. Druhá polovica lodí slúžila na zriadenie novovytvorenej riečnej flotily.⁴³

Je rozšírená domnienka, že Srbi slúžili v tureckých pohraničných hradoch ochotnejšie ako Uhri. V skutočnosti však, ak pozorne preskúmate pramene, nájdeme aj výnimky, ako bol napríklad Blažej Petri z Ráckeve, ktorý sa v roku 1558 dal naverbovať do Stoličného Belehradu. Žoldnieri, keď ich prepustili, sa vrátili do svojho rodného mesta, kde si založili rodiny a boli pridelení k miestnym colníkom. Vojnovými zbehmi mohli byť zbojníci (uhorská jazda v tureckých službách na obranu ich hradov, ktorá prepadávala okolité sídla) Dimitrij, Nikolaj, Radko

⁴¹ KOMÁROMY, A., ref. 39, s. 435 – 436.

⁴² SZILÁDY, Áron – SZILÁGYI, Sándor (eds.): *Török-magyarkori Állam-Okmánytár*. I. zv. Pest, 1868, s. 476.

⁴³ VELICS, A. – KAMMERER, E., ref. 29, s. 57 a 330.

a Lukáš Zsoldos, resp. Vuk Odoša, bývalý zbojnicky poddôstojník.⁴⁴

Dimo a Andrej, dvaja srbskí tesári, ktorí v roku 1591 zomreli v Csepeli, za života prestúpili na islam v nádeji na lepšie pomery. To, či sa ich predstavy aj naplnili, už dnes nie je ľahké zistiť. V každom prípade, ich testamentárny súpis neobsahuje klenoty a drahocennosti, iba tie najzákladnejšie náradia a úžitkové predmety. Keďže sa títo dvaja remeselníci stali obeťou lúpežného prepadnutia, nie je vylúčené, že tie cennejšie veci si so sebou odniesli zbojníci.⁴⁵

Povešť vynikajúcich remeselníkov a kupcov mali aj Gréci v prameňoch uvádzaní prívlastkom „rum“ alebo „urum“, ktorí ako poddaní Osmanskej ríše sa tešili dobroprajnej podpore zo strany okupačnej moci. Za svoje meno vďačia tomu, že pri vybavovaní svojich oficiálnych záležitostí používali balkánsky medzinárodný jazyk obchodu – gréčtinu. Údajne to boli oni, kto v 18. storočí zaviedol do uhorského obchodu pojem zmenky. Z hľadiska ich vierovyznania boli ortodoxní, ale ich význam – minimálne na ostrove Csepel – zaostal za Srbmi. Ö. Füves na ich adresu trefne poznamenal: „...kým vo väčšine uhorských miest sa Gréci ukázali byť „schopnejšími súpermi“ a Srbov zatlačili do úzadia, v Ráckeve ostali až do konca v menšine a doslova sa asimilovali so srbskou väčšinou, ktorá mala rovnaké vierovyznanie i zamestnanie. Dokazuje to i fakt, že zachované dokumenty z Ráckeve sa nikde nezmieňujú o udalostiach, ktoré by sa týkali výlučne Grékov. Totiž tam, kde sa Gréci usadili vo väčšom počte, skrsla medzi Srbmi závisť voči imigrantom. Pretože v Ráckeve nemáme informácie o takýchto treniach, je zrejmé, že tu Gréci neboli pokladaní za serióznu konkurenciu. Výsledkom ich nízkeho počtu, ale aj náboženského súladu je fakt, že Gréci nemali vlastný kostol a tak, ako to bolo zaužívané aj inde, spolu so Srbmi tvorili východné grécke cirkevné spoločenstvo, ktoré malo až do konca prevažne srbský charakter. Popi z Ráckeve boli väčšinou srbského pôvodu, niekedy sa však našli aj grécki popi...“⁴⁶ Rovnako ako Srbi aj grécka kolónia s približne 120-150

⁴⁴ KÁLDY-NAGY, Gy., ref. 26, s. 85-95; HEGYI, Klára: Etnikum, vallás, iszlamizáció. A budai vilájet várkatonaságának eredete és utánpótlása. A török várkatonaság származása. In: *Történelmi Szemle*, roč. XL., 1998, č. 3-4, s. 252.

⁴⁵ GERELYES, Ibolya: Inventories of turkish estates in Hungary in the second half of the 16th century. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Tomus XXXIV. Fasc. 2-3. Budapest, 1985, s. 283 a 328.

⁴⁶ FÜVES, Ödön: A ráckevei görögök nyomában. In: *Antik Tanulmányok*, roč. VI., 1959, č. 1 – 3, s. 117. Ohľadom role gréckych kupcov v 18. storočí viď: BUR, Márta: A balkáni kereske-

členmi využívala na bohoslužby kostol Nanebovstúpenia Bohorodičky.⁴⁷

V daňovom súpise, ktorý v 16. storočí zostavili tureckí pisári, nájdeme nasledujúce grécky znejúce mená:

1546: Kostadin Herančovik, Jovan Herančovik, Juraj Herančovik, Bata Drakovik, Lukáš Drakovik, Jančik Lavtar, Juraj Lavtar, Nikola Lavtar, Kozma Szűcs, Jovan Demjan, Kostadin Pilegovik, Demjan Izlamar, Ocel' Kozma, Nikola Kostonik, Petri Popovik, Neva Kostadin, Nikola Dimitriovik, Anka Kalugyer a Pejó Kalugyer.

1559: Kostadin Herančovik, Nikola Herančovik, Neva Popovik, Miloš Popovik, Nikola Popovik, Petri Popovik, Jančik Lavtar, Štefan Lavtar, Bata Kožohár, Kozma Kožohár, Jovan Demjan, Halász Demjan, Kostadin Pilegovik, Ondrej Demjan, Demjan Izlamar, Ocel' Kozma, Mikuláš Kozma, Bata Drakovik, Nikola Kostonik, Nikola Zaran, Sak Kostadin, Anka Kalugyer a Pejó Kalugyer.

1562: Štefan Nikos, Ján Nikos, Imrich Nikos, Blažej Nikos, Petar Nikos, Mikuláš Niklas, Ján Kostadin, Ladislav Kostadin, Petre Kozma, Mikuláš Kozma, Ján Kozma, Demján Ötvös, Kosta Sabo, Demján Szűcs, Nehéz Kozma, Duka Gyenös, Mihla Kostan a Petar Pap.⁴⁸

Djordje Mimar, ktorý v 50-tych a 60-tych rokoch 16. storočia zastával úrad dozorca nájmu viacerých sídiel, sa v druhej polovici 16. storočia presťahoval z Budína do Ráckeve, kde sa zapísal pod menom Latomus alebo Latimad. O tomto gréckom obchodníkovi vieme iba to, že v roku 1572 ťažko ochorel a krátko na to zomrel.⁴⁹

* * *

Po vyhnaní Turkov sa obyvateľstvo, ktoré pred nimi ušlo, ku koncu 17. storočia pomaly vracalo do svojich domovov. Ba dokonca do susedných obcí prichádzali aj noví kolonizátori. V lete roku 1690 sa s dovoľením cisára a uhorského kráľa Leopolda I. (1657-1705) usadili

dők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon (1737–1753). In: *Ethnographia*, roč. XCVI., 1985, č. 2 – 3, s. 251 – 256; NAGY, M., ref. 2, s. 25 – 26 a 51 – 52.

⁴⁷ ENTZ, G., ref. 11, s. 18 – 28; LOSONCI, Miklós: A ráckevei szerb templom. In: KOVÁCS, József László – LOSONCI, Miklós (eds.): *Ráckevei műemlékek*. (Ráckevei Járási Füzetek 3.) Ráckeve, 1968, s. 13 – 21; MISKEI, Antal: A ráckevei katolikus templomok. Ráckeve, 1999, s. 24.

⁴⁸ MÉSZÁROS, L., ref. 20, s. 479 – 480; FENYVESI, L., ref. 1, s. 151 – 152.

⁴⁹ KATHONA, Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. (Humanizmus és reformáció 4.) Budapest, 1974, s. 114 a 143.

v krajine Srbi pod vedením pečského patriarchu Arsenija Čarnojevića III. Budínsky komorský dohľad (od roku 1691 to bola Budínska komorská administrácia) im 2. novembra 1690 určila ako miesto osídlenia územie medzi Óbudou a Višegrádom, ako aj ostrov Csepel. Toto nariadenie nakoniec nevstúpilo do praxe v pôvodnom znení, pretože imigranti sa usadili v Budíne (Tabán), Szentendre, Pomázi, Csobánke a v Érdi. Počet tých, ktorí sa usadili na ostrove, vtedy ešte nemohol byť príliš vysoký.⁵⁰

Priebeh osídľovania je však aj napriek tomu veľmi poučný. Predovšetkým preto, že Arsenije Čarnojević udržiaval od decembra 1690 úzke styky s Jovanom Monasterlym, ktorého príbuzní – spolu s viacerými srbskými rodinami – sa za panovania Ferdinanda III. (1637-1657) odsťahovali z Ráckeve do Komárna, kde si kúpili pre seba šľachtický majetok. Jedna skupina Srbov, ktorí sa v priebehu 17. storočia odsťahovali do Rábu a Komárna, sa ku koncu 80. rokov 17. storočia vrátili do svojho rodiska a kráľom Leopoldom I. si 20. septembra 1688 nechali potvrdiť výsadnú listinu Ferdinanda III. z 24. júna 1655. Pre veľkosť migrácie je charakteristické, že sa Srbi kvôli predlžovaniu vojny v rokoch 1688-1689 opäť odsťahovali, ale nie do svojich predchádzajúcich bydlísk, ale do Pešti a Dunföldváru. Morová epidémia v roku 1691 si potom z tých, ktorí ostali, vzala za obeť 106 osôb. Nebolo teda náhodou, že Matej Bel konštatoval: „...*decimovaní obyvatelia Ráckeve, ktorých postihli toľké katastrofy, z voľakedy kvitnúceho mesta upadli na úroveň bezvýznamnej dediny.*“⁵¹

Patriarcha Arsenije Čarnojević navštívil Ráckeve pri dvoch príležitostiach. Najprv v roku 1692, keď rozhodoval v územných sporoch a potom v roku 1694, keď navštívil svoje ovečky počas výročného jarmoku.⁵²

⁵⁰ MARGALITS, E., ref. 12, s. 21; NAGY, L., ref. 25, s. 62; HADROVICS, László: *Vallás, egyház, nemzettudat.* (A szerb egyház nemzeti szerepe a török uralom alatt). Budapest, 1991, s. 88-89; DARKÓ, Jenő: *A görög szertartásúak története Magyarországon (1000-1792).* Kandidátska dizertácia. Budapest, 1998, s. 97-101.

⁵¹ BÉL, Mátyás *Pest megyéről.* Fordította: Szabó Béla. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek X.) Szentendre, 1977, s. 144. Ohľadom srbskej migrácie viď: VITKOVIĆ, Gavril: *Prošlost, ustanova i spomenici ugarskih kraljevih Šajkaša od 1000 do 1872.* Beograd, 1887, s. 108-110 (Nr. LXV) a s. 117-125 (Nr. LXVIII-LXXII).

⁵² SZENTKLÁRAY, Jenő: A karlóczai patriarchalis és a fruska-górai szerb levéltárak (I-II. közlemény). In: *Századok*, roč. XVII., 1883, s. 370; MARGALITS, E., ref. 12, s. 662; TAKÁTS, Sándor: Kísérletek a magyar haderő feloszlására 1671-1702. In: *Századok*, roč. XXXVIII., 1904, s. 235; LAKOS, Ágnes: *Lórév.* (Száz magyar falu könyvesháza). Budapest, 2002, s. 25.

Prvý daňový súpis srbských kolonistov v Szigetcsépe, Szigetújfalu, Szigetszentmárton, Szigetbecse, Lóréve a Cserevicsi vznikol v roku 1696. Osadníci, ktorí mali iba do zeme vyhlbené zemľanky a ledabolo zbúchané búdy, žili v nepredstaviteľnej biede. V Cserevicsi (v 30. rokoch 18. storočia už neexistoval) ležiacom na sever od Lórévu našli vyberači daní bez výnimky iba želiarov, ktorí disponovali pozemkami menšími než 1/8 usadlosti.⁵³

Počas Rákociho povstania v rokoch 1703-1711 sympatizovali richtári z Ráckeve skôr s povstalcami, ktorí sem občas vtrhli, než s cudzími žoldniermi v službách Habsburgovcov, ktorí pravidelne prepadávali okolie. Týmto sa dá vysvetliť, že predstavený kláštora Konstantin požiadal panovníka o ochranný glejt, ktorý miestny vodca pravoslávnej cirkvi 25. októbra 1704 aj dostal: „*Keďže Quardian Constantinus z kláštora v srbskom meste Kovinsky, spolu s viacerými ortodoxnými mníchmi, ako aj Srbmi riadne bývajúcimi v spomenutom meste si prajú akceptovať našu milosť, všetky ich nepriateľské skutky voči uhorskému národu sme odpustili a našou milosrdnosťou amnestovali a milostivo sa rozhodli zabudnúť. Preto rozkazujeme vyššie spomenutým veliteľom jazdectva a pechoty, aby svojim oddielom a všetkým našim poddaným vospolok aj jednotlivo oznámili, že sme vyššie uvedeného Constantina Quardiana, ortodoxných mníchov a ostatných Srbov bývajúcich v spomenutom srbskom meste vzali pod našu milostivú ochranu. Nech sa Vaši velitelia neopovážia, ani nech nedovolia vojskám pod ich velením spomenutých našich verných poddaných ani v osobe, ani v majetku obťažovať, poškodzovať a rozvracať, inak, kto by z našich vojenských veliteľov, vojakov alebo obyvateľov tak konal, okúsi na sebe náš tvrdý trest.*“⁵⁴

Táto opátova žiadosť bola iniciovaná pocitom ohrozenia bezpečnosti a častými útokmi na mesto. Údajne v roku 1704 jeden kurucký vojak vtrhol do kostola Nanebovzatia Bohorodičky, tam strhol kríž nad hlavným oltárom a svojou puškou prestrelil ľavé rameno ukrižovaného Krista. Podľa povesti, ktorá sa rozprávala, pri prebrodení Dunaja, keď sa

⁵³ MOL E 158. Conscriptioes portarum (1427-1707), 31. zv., Stolica Pest-Pilis-Solt (1696), Nr. 3; MAKKAI, László: Pest megye története. In: DERCSÉNYI, Dezső (ed.): *Pest megye műemlékei*. I. zv. (Magyarország műemléki topográfiája V. kötet. Pest megye műemlékei). Budapest, 1958, s. 124.

⁵⁴ LUDAICS, Miksa: A történeti emlékü ráczevei görög vallásu szerb templom (I–III. közlemény). In: *Sürgöny*, 1861, s. 2.

ponáhľal naspäť medzi svojich, spadol z koňa a utopil sa.⁵⁵

V roku 1727 sa richtár Nikola Božić, radný Juraj Nagy Sabo a notár Gregor Lukácsi vydali do Komárna, aby tu vyhľadali dokumenty, ktoré sa stratili počas tureckej okupácie. Našli tu 24 z hľadaných privilégii, ktoré odkúpili od miestnej cirkevnej obce za 180 zlatých. Mestskí páni po svojom návrate ihneď adresovali list stoličnému úradu, v ktorom žiadali o potvrdenie svojich privilégii. Vedenie stolice však 9. decembra 1727 odmietlo túto žiadosť, lebo obsah stredovekých listín pokladalo za anachronický. Toto rozhodnutie sa citlivo dotklo predstavených mestečka, aj keď prefekt miestneho panstva Leopold Kliegl sa ich 1. augusta 1729 snažil upokojovať, že dohoda uzatvorená medzi nimi a zemepánom ostrova, Jánom Savojským, ostane aj naďalej v platnosti. Síce je pravda, že sa rozbúrené vášne na chvíľu upokojili, ale argumentácia stolice bola upozornením a predznačila tieň zápasu, ktorý sa v rokoch 1779-1797 odohral medzi magistrátom mesta Ráckeve a panstvom, známeho ako „urbársky spor“.⁵⁶

Počnúc rokmi 1710-1720 sa možno v čoraz väčšom počte stretnúť v Ráckeve s ortodoxnými kupcami a remeselníkmi. V stoličných súpisoch sa totiž objavujú nasledujúce mená: Dionisius a Dakris Szappanyos (1725); Juraj Popovič (1731); Michal Hačy (1737); Ilia Csanádi, Mikuláš Demeter, Dimo Disko, Demeter Dobrovojevič, Ján Doctor, Samuel Farakas, Alexander Goravorič, Demeter Görög, Mikuláš Görög, Pavol Görög, Peter Görög, Šimon Görög, Michal Hačy, Jovan Bižić, Štefan Knezovič, Juraj Kozma, Imrich Kozma, Ján Kozma, Roman Kuzmanovič, Alexander Mitrovsky, František Orosz, Peter Orosz, David Palkovity, Štefan Popovič, Ladislav Popovič, Peter Rác, Gabriel Sabo, Gabriel Szabados, František Szappanos, Peter Szappanos, Demeter Sobota a Šimon Želky (1766); taxalisti Ján Doctor a Teodor Ružič (1772-1773); Juraj Doctor, Michal Dragovič, Šimon Janošovič, Demeter Kozma, Pavol Nagy, Ján Petrovič, Demeter Popovič, Martin Popovič a Teodor Ružič (Ruztič) (1774-1775). Slovanská prípona -ič nemusí nevyhnutne znamenať srbský

⁵⁵ LUDAICS, M., ref. 54, s. 2.

⁵⁶ Pest megyei Levéltár Budapest (PmL) IV. 165-a. Zbierka urbárskych sporov Pešť-pilišskej stolice. 52. krabica. Ráckeve (1772-1865), s. 166-167, 210 a 212; PmL V. 180/A-b. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy predstavenstva. 8. zv., s. 250; LUDAICS, M., ref. 54, s. 2; VITKOVIČ, G., ref. 51, s. 296-299 (Nr. CVII-CVIII). O spore vid' aj: MISKEI, A., ref. 12, s. 399-416.

pôvod, skôr poukazuje na posrbštenie gréckeho a valašského obyvateľstva.⁵⁷

V roku vydania tereziánskeho urbáru, v roku 1767, zaregistrovali aj opáta (*archimandritu*) Isaiju Stefanovića, ktorý sa narodil v Szentendre, ortodoxných mníchov kláštora v Ráckeve, ako aj Jozefa Stanovića pochádzajúceho z Banátu, Spiridona Milnikovića z Báčskej stolice, Joazaba Popovića z Fejérskej stolice, Ignáca Iliča vysväteného v Szentendre budínskym biskupom (*vladikom*) Dionisijom Novakovićom a Isaiju Novakovića, ktorý sa prisťahoval zo slavónskych Oravíc. Známy opát Isaija Stefanović zomrel v roku 1771, jeho náhrobok sa nachádza v bočnej kaplnke Sv. Kozmu a Damjána v kostole Nanebovzatia Bohorodičky.⁵⁸

V prvej tretine 18. storočia pokladali za najbohatšieho kupca v Ráckeve Mikuláša Rácza, alias Nikolu Božića (Mikuláš Karácsony). Výnosy tohto kupca, ktorý udržiaval dobré kontakty aj s viedenskými obchodníkmi a viackrát sa objavil aj na jarmokoch v Kecskeméte, dosahovali ročne okolo 100 – 110 zlatých.⁵⁹

Na miesto Mikuláša Rácza nastúpil od roku 1744 Šimon Görög, ktorý predstihol Demetera Göröga, Petra Göröga, Demetera Monasterlyho a Jána Lukácsiho. V poslednej štvrtine storočia nastala opätovne zmena v poradí najbohatších kupcov: od roku 1771 sa totiž na prvé miesto dostali Šimon Ivanovič a Ján Povlevka.⁶⁰

⁵⁷ PmL IV. 74. Conscriptioes congregationales I. 35 (1766); Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 13/a. Kronika mestečka Ráckeve (1600-1836), s. 126; MAGDICS, I., ref. 7, s. 118; FÜVES, Ö., ref. 46, s. 118-119; FÜVES, Ödön: *Apographesz tón hellénón paraikón tou nomou tész Pestztész* (Pest megyei görögök összeírásai). Különlenyomat a Makedonika évkönyvből. Tessaloniké, 1961, s. 208; FÜVES, Ödön: Görögök a Duna–Tisza közén. In: *Antik Tanulmányok*, roč. XIII., 1966, č. 1, s. 94; FENYVESI, L., ref. 1, s. 133-134 (poznámka č. 40).

⁵⁸ PmL IV. 74. Conscriptioes congregationales I. 37 (1767).

⁵⁹ PmL IV. 23-a. Conscriptioes perceptuales I. 1 (1715) a I. 3 (1720); ACSÁDY, Ignác: *Magyarország népeisége a Pragmatica Sanctio korában 1720-21.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. XII. kötet.) Budapest, 1896, s. 242 – 243; BOROSY, András – KISFALUDY, Katalin: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712-1740.* Új sorozat. IV. zv. 1726-1730. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 22.) Budapest, 1993, s. 40-41 (Nr. 1916).

⁶⁰ PmL IV. 23-a. Conscriptioes perceptuales II. 145 (1731) a II. 165 (1736); BOROSY, András: *Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1712-1740.* Új sorozat. V. zv. 1731-1734. (Pest Megyei Levéltári Füzetek 23.) Budapest, 1994, s. 180 (Nr. 4009).

Tab. č. 2. Obyvateľstvo Ráckeve podľa vierovyznania (1774-1844)⁶¹

Rok	Katolíci (osoby)	Protestanti (osoby)	Ortodoxní (osoby)	Židia (osoby)	Iného vyznania (osoby)	Spolu (osoby)
1774	1207	1227	188	?	?	2622
1778	1332	1163	214	?	?	2709
1785	1367	1255	193	?	155	2970
1813	1989 (?)	977 (?)	251 (?)	?	?	3217
1827	2284	1497	?	?	11	3792
1842	2627	1834	?	11	?	4472
1843	2830	1500	133	5	2	4470
1844	2489	1598	154	7	?	4248

Viacnásobný člen mestskej rady, vyberač daní a v roku 1787 aj richtár Demeter Popovič prišiel do Uhorska v roku 1756 a v roku 1771 sa tu aj oženil. Môžeme ho pokladať za ozajstného diaľkového kupca, ktorého obchodné cesty viedli často až na Balkánsky polostrov. Býval v Ráckeve, ale jeden obchod si prenajal aj v Dunavécsi. Časť zisku investoval späť do svojich obchodov, zvyšok ale radšej investoval do nákupu nehnuteľností. Majerské pozemky, ktoré si prenajal v Szunyogu, ležali vedľa parcely Michala Lévaiho. Jeho dom v Ráckeve v roku 1775 spolu s ďalšími 97 domami zhorel do tla.⁶²

Martin Popovič, ktorý sa narodil v roku 1748, opustil svoju rodnú dedinu Milenik v roku 1764. Nevieme, aké príbuzenské vzťahy mal

⁶¹ PmL IV. 74. Conscriptioes congregationales III (Ö 402) Súpisy obyvateľstva (1774-1783); Székesfehérvári Püspöki és Káptalani Levéltár Székesfehérvár (SzfvPKL) Visitatio Canonica, 1778 (Ráckeve); NAGY, Lajos: *Notitiae politico-geographico statisticae incltyi Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum*. Budaë, 1828, s. 243; FÉNYES, Elek: *Magyarországnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. II. zv. Pest, 1843, s. 354; FERENCZY, József: *Tekintetes nemes Pest Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyékben valamint a Kis Kúnságban található szabad-királyi, szabados (privilegiált) és más mező városoknak, s minden helységeknek vagy faluknak, és tovább minden pusztáknak . . . név-tára (reper-toriuma), vagy általában politikai föld leírata. . .* Buda, 1844, s. 109; VANYÓ, Tihámér: *Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéről 1600-1850*. (Olaszországi Magyar Oklevéltár II.) Pannonhalma, 1933, s. 315; DANYI, Dezső – DÁVID, Zoltán (eds.): *Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787)*. (Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya). Bp., 1960, s. 120-121; SZASZKÓNÉ SIN, Aranka (ed.): *Magyarország történeti helységnévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság (1773-1808)*. Budapest, 1988, s. 36, 202, 215, 221 a 228.

⁶² PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 1, s. 307-308; MAGDICS, I., ref. 7, s. 128; FÜVES, Ö., ref. 57, s. 211-212.

s Jánom Popovičom, ktorý 17. apríla 1795 za 665 zlatých predal dom svojho brata Pavla Popoviča Jánovi Jovanovičovi, resp. s Michalom Popovičom, ktorého pramene zo začiatku 19. storočia uvádzajú ako gréckeho učiteľa a v roku 1818 ako riaditeľa školy.⁶³

Obchod Jána Jovanoviča sa nachádzal na kraji mestečka a v roku 1786 ho spolu s dvomi izbami dal do prenájmu za 30 zlatých jednému v prameňoch nemenovanému tamojšiemu obyvateľovi. Jeho príbuzný Michal Jovanovič, ktorý bol tiež ortodoxného vyznania, v 20. rokoch 19. storočia predával biely batist, modré bavlnené šatky, čipky, hodváb, látky na sukne, kartún a stužky. Jeho životnú úroveň charakterizuje fakt, že radní Štefan Gáspár a Juraj Stankovič 20. júla 1845 ocenili jeho majetok na 17 170 zlatých.⁶⁴

Teodor Ružič (Rustič), ktorý sa po matkinej línii mohol pýšiť tureckými predkami, sa v roku 1756 prisťahoval z Anatólie do Ráckeve, kde čoskoro získal meštianske práva. Podobne, ako v roku 1766 ich získali Juraj Doctor a Michal Dragonič.⁶⁵

Ján Doctor pochádzajúci z Kozáni, ktorý sa ešte aj v roku 1770 vyhlásil za tureckého poddaného, obchodoval s kordovanom, safiánom, soľou a spotrebným tovarom. Jeho priateľ Michal Dragovič, ktorý si v Ráckeve otvoril prenajatý krám, obchodoval s vínom, drevenými nádobami a „drobným tovarom“. V 20. rokoch 19. storočia zásoboval mesto textíliami obchod Demetera Popoviča a Pavla Konstantinoviča, sviečkami zas obchod Ignáca Szappanosa.⁶⁶

Grécky kupec Demeter Kozma, ktorý v roku 1774 dovážal 65 rokov života, sa do „hlavného mesta“ ostrova Csepel prisťahoval z Tassu. Predtým žil v macedónskej obci Kožďan. Jeho syn, Juraj Kozma sa vyučil

⁶³ PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 2, s. 197; PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 3, s. 378; FÜVES, Ö., ref. 46, s. 118; FÜVES, Ö., ref. 57, s. 218.

⁶⁴ PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 1, s. 100; PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 4, Nr. 105; PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 12, Nr. 172.

⁶⁵ FÜVES, Ö., ref. 57, s. 213-214.

⁶⁶ PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 4, Nr. 15 (22. november 1821); PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 5, (11. marec 1825 a 16. január 1826); PmL V. 180/A-b. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy predstavenstva mesta. Zv. 2, (20. december 1776).

za krajčira, jeho manželka Mária Kneževičová zas pochádzala z tej rodiny Knežovičovcov, resp. Dačovcov, ktorej najpoprednejší člen Štefan Dačo (Knežovič) v rokoch 1758, 1768, 1772 a 1779 zastával richtársky úrad. Ani verejné pôsobenie otca však v ničom nezaostávalo za synovým: Daniela Knežoviča Saba v roku 1750 zvolili za richtára mestečka.⁶⁷

Manželka Jána Knežoviča, Mária Polity si 3. septembra 1792 za 500 zlatých kúpila od kupca z Kalocse Juraja Markoviča polovicu jeho domu v Ráckeve. Druhá polovica domu sa za rovnakú sumu 500 zlatých dostala do vlastníctva Markovičovho zaťa Martina Szappanosa Georgoviča. Dom jedného z potomkov Szappanosa Georgoviča, Maximiliána Georgoviča stál v Starej ulici. Samuel Javranský ponúkol 6. marca 1821 za túto nehnuteľnosť 1300 zlatých (!). Juraj Markovič zomrel v roku 1802, jeho náhrobný kameň sa nachádza v záhrade pri pravoslávnom kostole.⁶⁸

Duchovný vodca uhorských Grékov Juraj Zaviras (1744-1804) prv, ako sa presťahoval do Kalocse, žil tiež od roku 1760 niekoľko rokov v Ráckeve. Jeho dvomi najznámejšími príbuznými boli Konstantin Zabira zo Szabadszállásu, ktorý zomrel v roku 1805 a veľkoobchodník Štefan Zabira, ktorý sa priženil do rodiny Óváryovcov. Zabira, ktorý vlastnil početné nehnuteľnosti, polia, lúky a záhrady, sa týmto sobášom stal švagrom nesmierne bohatého peštianskeho kupca Demetera Monasterlyho, ktorý okrem toho, že vlastnil dva domy v Ráckeve, púťali ho sem aj korene po otcovej línii.⁶⁹

Monasterlyovci sa v polovici 17. storočia presťahovali do Komárna, kde – ako sme sa už zmienili – získali šľachtický titul a kúpili si majetky. Najvplyvnejší člen rodiny, Jovan Monasterly, od decembra 1690 mal na starosti nie menšiu úlohu, ako zabezpečenie uhorskej cesty pečského patriarchu Arsenija Čarnojeviča. Eliáš Monasterly, ktorý v 70. rokoch 18.

⁶⁷ PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 13/a. Kronika mestečka Ráckeve (1600-1836), s. 38-39, 42 a 49; MAGDICS, I., ref. 7, s. 120, 123 a 130; FÜVES, Ö., ref. 46, s. 118; FÜVES, Ö., ref. 57, s. 220.

⁶⁸ PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 1, s. 464; PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 4, Nr. 109; FÜVES, Ö., ref. 46, s. 119.

⁶⁹ PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 1, s. 3 a 32; HORVÁTH, Endre: *Zavirasz György élete és munkái*. (Magyar-görög tanulmányok 3.) Budapest, 1937, s. 101; FÜVES, Ö., ref. 46, s. 118-119.

storočia už žil v Pešti, si tiež v Ráckeve našiel manželku, konkrétne z rodiny Jovanovičovcov. K známym Juraja Zavirasa patrili aj Alexandros Lazaridis. O jeho živote sa však nenašli údaje.⁷⁰

V cintoríne pri kostole Nanebovstúpenia Bohorodičky pochovali solúnskeho kupca Christosa Hadži Dima, o ktorom sa možno domnievať, že ho viazali pokrvné zväzky s Dimom (Dimonom) Diskom, Mikulášom Dimom, Dimom Davidovičom, Dimom Szappanosom a s Dimom Janotisom (Thémiosom Gianotisom) správcom pravoslávnej cirkevnej obce v roku 1771.⁷¹

Mäsiar Ján Johanides mohol byť rovnakým drobným podnikateľom ako tesársky majster Liverius Platoni pôvodom z Kozánu. Okrem nich sa za Grékov pokladali aj Juraj Žigmond, Michal Agris, Juraj Tamaškovič, Ján Manuel Kallino, Pavol Görög, Itria Csanádi, Demetrios Hadži Asnaki, ktorý mal záujmy v Pešti a Timotheus Szappanos, ktorý si v roku 1797 kúpil dom Štefana Riemera. Ba dokonca, ak je predpoklad Ö. Fűvesa správny, potom grécky pôvod nemôžeme vylúčiť ani v prípade mien obyvateľov ako Rósa, Stankovič, Nikolič, Kozma, Argirus, Pente, Demeter, Kapitány a Kalina.⁷²

Najbohatší mešťania mali popri svojom zamestnaní čas aj na to, aby sa zapájali do spravovania vecí verejných. Spomedzi richtárov boli podľa všetkého južnoslovanského pôvodu Nikola Božić, Jovan Dobrojevič, Ján Jovanovič, Michal Jovanovič, Daniel Knežovič Sabo, Gabriel Knežovič (Dačo), Štefan Knežovič (Dačo), Ján Knežovič (Dačo), Michal Knežovič (Dačo), Demeter Popovič, Štefan Rác Sabo, Mikuláš Rác (Sabo), Michal Szabados a Peter Szappanos.⁷³

Po tejto zďaleka nie plnohodnotnej enumerácii dajme slovo očitě-

⁷⁰ VITKOVIĆ, G., ref. 51, s. 120-125, Nr. LXXI – LXXII; TAKÁTS, S., ref. 52, s. 234; MARGALITS, E., ref. 12, s. 662; HORVÁTH, E., ref. 69, s. 102; FÜVES, Ö., ref. 46, s. 119; FÜVES, Ödön: *Görögök Pesten (1686 – 1931)*. II. zv. Kandidátska dizertácia. Budapest, 1972, s. 369. (Rkp. – uložený v MTAK, signatúra: D/5721).

⁷¹ PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 1, s. 124; FÜVES, Ö., ref. 46, s. 119.

⁷² PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 1, s. 1; PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 2, s. 71 a 298; FÜVES, Ö., ref. 46, s. 119.

⁷³ PmL V. 180/A-a. Dokumenty mestečka Ráckeve. Spisy mestskej rady. Zv. 13/a. Kronika mestečka Ráckeve (1600 – 1836), s. 23-126; MAGDICS, I., ref. 7, s. 105-184.

mu svedkovi skúmanej doby – Matejovi Belovi, ktorý vo svojom päťzväzkovom historicko-geografickom diele nazvanom *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (Viedeň, 1735-1747) charakterizoval materiálnu a duchovnú kultúru južných Slovanov v Uhorsku týmito slovami:

5. §

Chorváti a Srbi. Aj Chorváti majú svoje sídlo.

Keď sem prišli spolu so Srbmi a Bulharmi, dlho ostali pri ortodoxnej viere, potom sa však zjednotili s rímskymi katolíkmi a vyznávajú ich vieru, ale podľa srbských obyčajov. Aj ich jazyk sa podobá srbštine. Chorváti (Dalmáti), Srbi (ktorých nazývajú aj Rácmi), Slováci, Česi, Poliaci, Rusi a časť Tatárov sa nelíši jazykom, ale iba nárečím. Títo naši si bez väčšej námahy stavajú svoje roztrúsené domčeky – izby sú tam veľké akurát na to, aby sa v nich zmestila pec a dvojité lavica. Cez deň na nej sedia, v noci na nej spia. Ti, ktorí tento ľud poznajú z osobnej skúsenosti, im vyčítajú nedbalosť. Hoci majú tie najlepšie zeme, úplne ich zanedbávajú. Majú rovnaký prístup ako daňovníci: treba si vypestovať iba toľko, čo vystačí na prežitie. A tak pracujú iba toľko, koľko je nevyhnutné pre život, ktorý pokladajú za farchu. Preto k nim zemepáni nechovejú veľkú úctu. Považujú ich za trúdov, ktorí sa narodili iba na to, aby skonzumovali hotovú úrodu.

Rovníki sú aj Trákovia, ktorých nazývajú Rácmi. Iba v máločom sa líšia od Chorvátov. Živia sa sčasti poľnohospodárstvom, sčasti obchodom a remeslom. Stavajú si nízke domčeky, na priechli ktorých majú svoje dielničky alebo krámy.

Obliekajú si uhorský odev, ale pre národnostné odlišenie trochu dlhší. Čiže dlhší majú kabát, pokrývka hlavy z kože je červená, opásaná tenkou stuhou. Na nohách nosia kapce, bačkory a tí majetnejší aj topánky. Podobný je aj odev žien. Aj ony chodia v uhorskom odeve, hlavy si kryjú pod čepiec a tváre si ukrývajú za biely závoj siahajúci až po krk, takže okrem očí a kúsku tváre z nich nič nevidno. Vidno to najmä u snúbeníc. Tie si totiž, keď si ich ženisi odvádzajú domov, ukrývajú celú tvár. Niet iného národa, ktorý by si tak zakladal na cudnosti. Radšej by volili smrť, než aby upadli do neresti. A aby sa pred tým uchránili, sužujú svoje telá prácou a pôstom, duše zas prísnou zbožnosťou.

Majú dobrý charakter, ale sú nevzdelaní. Ak sa aj naučia písať a čítať, do ďalších vied sa nepúšťajú. Ani ich samotní kňazi sa okrem povinného čítania Písma neučia nič iné. Túto prostotu považujú za veľkú cnosť. Ich reč je veľmi blízka choroátčine a slovenčine, ale v nemalej miere sa aj líši. Každopádne z oboch si niečo vzali, resp. pomiešali. V správaní navonok sa v mnohom inšpi-

rovali Turkami, lebo starších si ctia podobným úklonom, a ak s niečím súhlasia, vyjadrujú svoju účasť pozdvihnutím ruky k brade, a ak bradu nenosia, tak ju kladú na hrud'.

V jedle nie sú vyberaví, stravujú sa ľahko pripraviteľnými strukovinami a mäsom. Mäso nakrájajú na kúsky, osolia a hodia do hrnca, pridajú k tomu červenú cibuľu, rascu a celé to uvaria vo vode. Takto uvarené jedlo pokladajú za najväčšiu delikatesu.

Pôst je u nich ten najošednejší jav. Sotva v tretine roka jedia aj mäso, zvyšok prežijú v zdržanlivosti pred hojnejšími pokrmami. Jedia najmä chlieb, strukoviny, zeleninu, ktorú väčšinou dusia na veľkom množstve oleja, zriedkakedy ryby, aj to iba sušené a ochutené octom, ešte vajička a iné chudobné jedlá. Toto považujú za dostatočné na život, ktorý treba nejako pretrpieť. Hoci majú veľmi prísne mravy, v obchode užívajú lesť a úskok. Niektorí ich za to porovnávajú so židmi. Musím však povedať, že to nie je celkom pravda. Lebo, hoci poznajú vlastné výhody a svojim záležitostiam venujú veľkú starostlivosť, predsa len neuhasínajúcu ziskuchtivosť židov sami odsudzujú. Možnože aj zo závidosti voči konkurencii.⁷⁴

K prísny mrvom prirodzene patrilo aj dôsledné praktizovanie kresťanskej viery a materiálna podpora cirkvi. Preto majetnejší mešťania pokladali takpovediac za vec svedomia, aby milodarmi (*milostinja*) obdarovali kňazov a predstavených svojej cirkvi.

Ortodoxná cirkevná obec v Ráckeve ležiaca na území budínskeho srbského biskupstva patrila v 18. storočí pod jurisdikciu srbského metropolitu v Karlovaci podriadeného patriarchátu v Peči. Jej členovia boli v zmysle krajinských zákonov oslobodení od platenia desiatkov biskupom rímskokatolíckej cirkvi, mohli si slobodne zvoliť predstavených svojej cirkvi a vo sviatky i všedné dni mohli používať juliánsky kalendár.⁷⁵

Panovníčka Mária Terézia (1740-1780) dala po dôkladných prípravách – 7. septembra 1776 – presťahovať štyroch mníchov z kláštora v Ráckeve do Grábócu v Tolnianskej stolici. Lebo – podľa úradného

⁷⁴ BÉL, M., ref. 51, s. 37-38.

⁷⁵ KATUS, László: Vallások, egyházak (1699-1790). In: SZENTPÉTERI, József – STEMLER, Gyula (eds.): *Magyar Kódex 3. Szultán és császár birodalmában. Magyarország művelődéstörténete 1526-1790*. Budapest, 2000, s. 325.

odôvodnenia – „*tu nemali žiadne fundácie (pozemky)*“.⁷⁶ Týmto panovníckym ediktom v mestečku Ráckeve definitívne zanikla kláštorná inštitúcia a duchovným vodcom miestnych pravoslávnych veriacich sa stal farár (*pop*), ktorý mal ročný príjem 50 zlatých z úrokov z majetku ortodoxných mníchov oceneného na 6000 zlatých. Panovníckin edikt hlboko pobúrili srbských, gréckych a valašských obyvateľov mestečka, ktorí popri úpadku postavenia cirkevnej obce mali najsilnejší pocit krivdy z ohrdnutia ich stáročných tradícií, vzrastu tiarch najchudobnejších vrstiev spoločnosti a očakávaného poklesu príjmov cirkevnej obce.⁷⁷

Dodajme, že nie neodôvodnene. Reprezentanti ortodoxného vierovyznania totiž už pred 7. septembrom 1776 upozornili panskú stolicu na závažné následky týchto reforiem. Neprestávali zdôrazňovať, že nie sú schopní zabezpečiť dostatočnú veľkosť polí a lúk pre budúceho popa, o ktorého totožnosti takmer nič nevedeli. Okrem toho vyjadrili aj svoju obavu, že pod vplyvom týchto zmien sa v nasledujúcich rokoch významne zmenší aj počet pútnikov z Budína, Pešti, Szentendre, Rábu, Stolického Belehradu, Ostrihomu, Jágru, Gyöngyösu a Kecskemétu, ktorí sem prichádzajú kvôli liečivej ikone Božej matky. Aj pri ostatnej príležitosti tu totiž jeden majetný kupec chcel nechať 70 zlatých na kostol, ale keď sa dozvedel, že mnísi budú nahradení ženatým kňazom, rozmyslel si to a vyhlásil, že si neželá prispievať na to, aby pop z ofery financoval skrášľovanie svojej manželky. Potom všetkom teda autori prosbopisu dôrazne žiadali panskú stolicu, aby „*tento náš kláštor, ktorý tu bez akýchkoľvek verejných ponôb a nárokov stojí po štyri storočia, a ktorý sme v ostatnom nepokojnom storočí (t. j. v 17. storočí) po obsadení reformovanými s veľkou námahou získali späť, bol tu aj do budúca ponechaný.*“⁷⁸

Keďže autori podania nedokázali primäť svojho pána, aby zmenil názor, v roku 1791 sa obrátili so žiadosťou o pomoc na budínskeho srbského biskupa. Argumentácia ich prosieb ani tentokrát nebola úspešná, a preto ani od hlavného duchovného pastiera diecézy nedostali zasluhujúcu podporu. Po tomto im, samozrejme, neostávala iná možnosť, ako

⁷⁶ SzfvPKL Ltsz.: 1511. Literárna pozostalosť Štefana Magdicsa (v rámci nej aj kópie listín k dejinám Ráckeve, 1777-1888), Nr. 84.

⁷⁷ SzfvPKL Ltsz.: 1511. Literárna pozostalosť Štefana Magdicsa (v rámci nej aj kópie listín k dejinám Ráckeve, 1777-1888), Nr. 32.

⁷⁸ LUDAICS, M., ref. 54, s. 2; MARGALITS, E., ref. 12, s. 68 – 69.

splniť požiadavky panstva. Využívúc núkajúcu sa príležitosť 25. januára 1794 prefekt panstva Ján Lóri vyzval Jána Jovanoviča, Mikuláša Božiča, Petra Knezoviča, Demetera Popoviča, Michala Jovanoviča, Romana Kozmanoviča, Lazara Nikoliča, Štefana Zabiru, Ladislava Georgeoviča, Martina Eftimioviča a Jána Todoroviča konajúcich v mene ortodoxnej cirkevnej obce, aby faru, zvonice a kláštor, ktoré domínium kúpilo za 1400 zlatých okamžite odkúpili od panstva naspäť za rovnakú sumu.⁷⁹ Menované osoby 31. januára 1794 urobili zadosť tejto výzve. Ich potomkovia potom do polovice 19. storočia postupne získali naspäť všetky majetky, ktoré sa ich týkali.⁸⁰

Preklad: Imrich Nagy

Summary

The Orthodox population in Ráckeve in 15th – 16th Century

The late medieval Ráckeve economic, social, political and religious life of a very important role played by the representatives of the Orthodox sect. Of these, primarily the Serbs, the Greeks and the Makedovlachs can be highlighted.

The Serbs in Serbia is the centre of the Raška's Latin name, comes from the Rascia. As people in the name of expression, 15-16 century, a generic spread, and all marked with the Orthodox (Serbia, Macedonia, Montenegro, Bosnia) and Roman Catholic (Croatia, Dalmatia, Slovenia, Raguz) settlers, who in the Balkan Peninsula, Serbia, Bosnia and Herzegovina leakage in the Carpathian basin. Preferred due to mobile lifestyle occupied villages along the river, where trade, and wine handicrafts addressed. The Ottoman Empire and Eastern varieties luxury cloth interior, Transylvania, and indeed for the Great Plain cattle, sheep, horses and animal skins, the wine Transdanubia, the western arias of iron and hardware, textiles, headgear and spices transported. The red uptake is also home to the Serbs in the name of disclosure.

The other ethnic groups, whose presence on the island Csepel authentic and contemporary sources can be shown to the Greek. There was some problem that the contemporary documents that the word ethnic, linguistic, religious and economic sense as well, was used. The name of the Ruthenians with the exception of Orthodox Church followers of the Greek land next to Hungary and the Balkan newcomers nominated traders, who

⁷⁹ SzfvPKL Ltsz.: 1511. Literárna pozostalost' Štefana Magdicsa (v rámci nej aj kópie listín k dejinám Ráckeve, 1777-1888), Nr. 83.

⁸⁰ SzfvPKL Ltsz.: 1511. Literárna pozostalost' Štefana Magdicsa (v rámci nej aj kópie listín k dejinám Ráckeve, 1777-1888), Nr. 3, 21, 33 a 82.

between them in contact with the Greek language spoken. In addition, there were tribes, including a fair number of Serbs, Bulgarians, Albanians and also Makedovlachs.

In Macedonia, Epirus and now living in Southern Albania, Macedonia and Thessaly in Makedovlachs are likely educated in Latin and the local indigenous population of the descendants of Greeks, who also knew their mother tongue other than Greek. Traders in Hungary and the Serbs have lived with the Greeks and the Balkan trade official language, the Greeks used. Between the family and contact with their mother tongue but preferred.

Merchants and craftsmen of the Orthodox Ráckeve 15-18 century, not only was the management of the borough's economic life in their hands, but a serious part of them removed from the routing of public affairs as well. The town urbanization, religious and cultural life to flourish among other things due to them also. Lifestyles, minds differed significantly from the local populace and the neighboring municipalities of Hungary, which is more benefit than detriment of the prerogatives became less and less able to enforce the Csepel Island City.

Sovietska historiografia o účasti českých a slovenských internacionalistov v ruskej občianskej vojne

STANISLAV ALEXANDROVIČ GABRUSEVIČ

Bieloruská štátna univerzita, Minsk (Bielorusko)

V sovietskej historiografii občianskej vojny existoval neustály záujem o udalosti spojené s tzv. kontrarevolučnou rebéliou československých légií, ku ktorým došlo koncom mája – začiatkom júna roku 1918. Tvrdilo sa, že ozbrojené vystúpenie českých a slovenských legionárov proti sovietskej vláde bolo iniciované agentmi „imperialistických štátov – interventov“ a silami vnútornej kontrarevolúcie. Popritom sovietska historiografia sa venovala aj činnosti internacionalistov – predstaviteľov neruských národov, ktorí sa dobrovoľne zapojili do udalostí občianskej vojny na strane boľševikov. Podpora internacionalistov znamenala síce určitú, no nie rozhodujúcu úlohu v celkovom víťazstve boľševikov vo vojne a preto záujem sovietskych historikov k uvedenej problematike niesol výrazný konjunkturný charakter. Samotná účasť predstaviteľov európskych a ázijských národov v ruskej občianskej vojne a ich podpora boľševického režimu boli demonštrované ako vzorná ilustrácia úsilia „progresívnej“ časti ľudstva k socialistickým premenám po boľševickom vzore.

V celkovom kontexte problematiky pozornosť sovietskych historikov k českým a slovenským internacionalistom bola však nepatrná. Česi a Slováci boli predstavení v internacionalistickom hnutí objektívne v menšom počte v porovnaní s Nemcami a Maďarmi. Okrem toho, v snahe predísť opakovaniu tragických udalostí spojených s konfliktom s československými légiami, sa boľševici obávali vytvárať veľké vojenské jednotky, v ktorých by boli zastúpení len predstavitelia jednej národnosti. Zároveň k Čechom a Slovákom akoby sa „lepila“ v historiografii nálepka „kontrarevolučne naladenej masy“ a prevažná časť publikácií sa prvorado týkala histórie československých légií.

Sovietsku historiografiu venujúcu sa činnosti českých a slovenských internacionalistov je možné v teoretickej rovine rozdeliť

na tri etapy. Je potrebné zároveň podotknúť, že sovietski historici nevyrkresľovali zvlášť históriu len českých alebo len slovenských internacionalistov a zaoberali sa históriou spoločných „československých“ organizácií internacionalistov a ich vojenských jednotiek.

Prvá historiografická etapa zachytáva obdobie rokov 1919-1920 až po prvú polovicu 30. rokov minulého storočia. Historiografia mala v tom momente zjavne „pramenný“ charakter. Prvorado vychádzali memoáre účastníkov občianskej vojny, ktoré sa týkali histórie internacionalistických vojenských jednotiek. Pre prvú etapu bolo charakteristické aj vydanie prvých pramenných zborníkov z uvedenej problematiky. Tak v roku 1919 bol československou skupinou Ruskej komunistickej strany (boľševikov) – RKS(b) vydaný zborník dokumentov „Čechoslováci vo vojne a revolúcii“. Vyšiel v Kyjeve a Moskve a viaceré z dokumentov boli neskôr publikované v „Historickom archíve“ a „Dokumentoch a materiáloch z histórie sovietsko-československých vzťahov“.

Z radu spomienok účastníkov občianskej vojny je potrebné vyzdvihnúť memoáre V. A. Antonova-Ovsejenka a G. D. Gaja.¹ Konkrétne v memoároch Antonova-Ovsejenka sa zdôrazňovala účasť československého práporu internacionalistov ako súčasť vojsk rovenského oddielu V. I. Kikvidzeho, ktorý na jar roku 1918 ustupoval z oblastí Kyjeva a Charkova obsadených nemeckými a rakúskymi vojskami.² Sovietsky veliteľ písal o vojenskej činnosti „českých“ internacionalistov, ktorí bojovali v rámci 16. streleckej divízie V. I. Kikvidzeho na teritóriu Ukrajiny.³ Súčasne s tým Antonov-Ovsejenko priznával prevahu Nemcov a Maďarov v radoch internacionalistov a neexistenciu zvláštnych československých oddielov.

Histórii československých socialistických organizácií a vojenských oddielov sa vo svojich spomienkach venovali aj sovietski štátnici N. A. Šljapnikov a P. P. Postyšev,⁴ ktorí v stalinskom období podľahli repre-

¹ АНТОНОВ-ОВСЕЕНКО, В. А.: *Записки о гражданской войне. Т. 1 – 4.* Москва – Ленинград: Высший военный редакционный совет, 1924-1934; ГАЙ, Г. Д.: *В боях за Симбирск.* Ульяновск 1928.

² АНТОНОВ-ОВСЕЕНКО, В. А.: *Записки о гражданской войне. Т. 2.* Москва – Ленинград: Высший военный редакционный совет, 1924, s. 86.

³ Tamtiež, s. 153.

⁴ ШЛЯПНИКОВ, А. Н.: *Канун семнадцатого года.* Москва: Госиздат, 1923; ПОСТЫШЕВ, П. П.: *Гражданская война на Востоке Сибири.* Москва: Воениздат, 1957.

siám. Účasť československých vojenských oddielov internacionalistov pri odraze nástupu síl A. I. Denikina na Ukrajinu a pri oslobodení Kyjeva spomínali sa aj sovietskymi veliteľmi N. J. Kakurinom a I. I. Vacetisom.⁵

V tomto čase boli pripravené aj prvé publikácie k tejto problematike (D. Frid, I. Šnejder).⁶ Konkrétne na stránkach časopisu „Boj tried“ I. Šnejder opisoval vznik a nasledujúcu činnosť Československej socialistickej robotníckej strany vyjadrujúcej plnú podporu boľševickej činnosti.⁷

Bývalý veliteľ 1. československého revolučného pluku A. Šipek publikoval článok o svojej jednotke v časopise „Vojna a revolúcia“ v druhom čísle z roku 1928.⁸ Šipekove spomienky vyšli aj ako osobitná kniha v roku 1954 v Moskve. V nej autor uviedol informácie o formovaní svojho pluku v roku 1918 v Penze a podrobne ozrejmil tragiku záporných postojov československých internacionalistov a legionárov.⁹ A. Šipek píše aj o svojej službe v sovietskej rozviedke v Karélii a povojnovej činnosti v orgánoch sovietskej vlády.¹⁰

V rokoch 1930-1950 (v druhej etape) intenzita výskumu činnosti internacionalistov klesla. Svoje práce – prevažne podobajúce sa zborníkom svedectiev účastníkov vojnových udalostí – publikovali J. Vesenin, A. Svetlov, G. Rejchberg, R. Oľska.¹¹

Tretia etapa (druhá polovica 50.-60. rokov 20. storočia) je charakteristická akumuláciou nových faktov i materiálov a ich generalizáciou. Rápidny vzrast záujmu sovietskych historikov o štúdium internacionalistického hnutia bol vo viacerom podmienený politickými faktormi. Štáty strednej a východnej Európy sa stali faktickými satelitmi ZSSR a vyžadovalo sa ideologické zdôvodnenie aspirácie národov týchto krajín v podpore sovietskej cesty vývoja. Účasť predstaviteľov týchto náro-

⁵ КАКУРИН, Н. Е. – ВАЦЕТИС, И. И.: *Гражданская война*. Санкт-Петербург: Полигон, 2002, s. 310.

⁶ ФРИД, Д.: Чешские военнопленные в борьбе с чехословацким мятежом. In: *Пролетарская революция*, č. 5, 1928, s. 64-72; ШНЕЙДЕР, И.: Революционное движение среди военнопленных в России. In: *Борьба классов*, č. 2, 1935, s. 30-36.

⁷ ШНЕЙДЕР, И.: Революционное движение среди военнопленных в России, s. 34.

⁸ ШИПЕК, А.: Боевые дни. In: *Война и революция*, č. 2, 1928, s. 14-19.

⁹ ШИПЕК, А.: *Дело трудящихся всего мира*. Москва 1954, s. 127.

¹⁰ ШИПЕК, А.: *Боевые дни*, s. 19.

¹¹ ВЕСЕНИН, Е. – СВЕТЛОВ, А.: *Миллион друзей*. Москва: Госиздат, 1940; РЕЙХБЕРГ, Г. – ОЛЬСКА, Р.: *Международный пролетариат в борьбе против интервенции в СССР в 1918-1922 гг.* Москва: Воениздат, 1941.

dov v občianskej vojne na strane boľševikov sa traktovala ako počiatková etapa príprav revolučných socialistických premien v ich štátoch. Podobný výklad sa zakladal na konštatovaní, že po skončení vojny sa viacerí internacionalisti buď vracali domov a tam rozvíjali „revolučnú činnosť“, udržiavajúc prostredníctvom Kominterny kontakty s Moskvou, alebo sa venovali organizačnej a hospodárskej činnosti v ZSSR, pripravení sa v okamžiku vrátiť domov s určenými cieľmi. Bokom nezostali ani tendencie výskumu českých a slovenských internacionalistov.

Rovnako ako v predchádzajúcich desaťročiach sa historici zaoberali aktívnym publikovaním prameňov: novinových správ, listov, rezolúcií, príkazov pre vojenské oddiely a ďalších dokumentov. Tak v roku 1957 v Moskve bol vydaný zborník dokumentov „Vojenská solidarita pracujúcich zahraničných krajín s národmi sovietskeho Ruska“. ¹² V tom istom roku bol v štvrtom čísle „Historického archívu“ publikovaný výber dokumentov z dejín internacionalistov. Medzi dokumentmi pútajúcimi osobitnú pozornosť je možné vyčleniť štatút československých vojenských jednotiek v rámci Robotnícko-roľníckej červenej armády a správy československej skupiny pri RKS(b) o svojej činnosti. ¹³

Podobné materiály boli publikované aj v prvom zväzku zborníka „Dokumenty a materiály z histórie sovietsko-československých vzťahov“, publikovaného v roku 1973. ¹⁴ Popritom je potrebné zdôrazniť aj existenciu prameňov venovaných českým a slovenským internacionalistom v množstve „regionálnych“ zborníkov dokumentov vo veľkej miere vydávaných vo väčších regionálnych a krajských mestách Ruskej sovietskej federatívnej socialistickej republiky (RSFSR). ¹⁵

Okrem publikovania prác sovietskych výskumníkov sa v ZSSR

¹² *Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами советской России. Документы и материалы. Сборник I.* Под ред. Г. В. Шумейко и др. Москва: "Советская Россия", 1957.

¹³ Устав чехословацких частей РККА. Документы по истории чехословацкого интернационалистского движения. In: *Исторический Архив*, č. 4, 1957, s. 59-62.

¹⁴ *Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 1.* Москва: Наука, 1973, s. 483.

¹⁵ *Гражданская война на Южном Урале. Сборник документов.* Челябинск: Челябинское книжное издательство, 1962, dok.č. 94, s. 173; *Гражданская война в Поволжье 1918-1919 годы. Сборник документов.* Казань: Казанское книжное издательство, 1974, dok.č. 74, s. 349.

prekladali do ruštiny výstupy českých historikov I. Veselého, P. Holuba a iných.¹⁶ V roku 1965 v Moskve vyšla práca popredného bádateľa československých légii v Rusku¹⁷ A. Ch. Klevanského „Československí internacionalisti a predaný zbor“, ktorá podrobne vysvetľovala historické otázky nielen „kontrarevolučnej vzbury Československého zboru“, ale aj československých internacionalistov.¹⁸ Historik skúmal formovanie československých sociálno-demokratických organizácií, ktoré pozostávali zo zajatcov, kolonistov a emigrantov. Autor upozornil na ich rýchlu radikalizáciu po Októbrovej revolúcii, ich faktické odpútanie sa spod kontroly Československej národnej rady (ČSNR) a prechod k spolupráci s boľševikmi. Boľševici do mája 1918 dokázali spojiť rôzne skupiny s nimi sympatizujúcich Čechov a Slovákov do Československej sociálno-demokratickej (komunistickej) strany – ČSD(k)S v Rusku, ktorá sa stala orgánom riadenia internacionalistov a politickej práce s československými komunistickými kádrami. Základom neskôr organizovaných vojenských jednotiek československých internacionalistov, podľa mienky historika, bolo vytvorenie oddielov na Ukrajine v zime na prelome rokov 1917-1918, ktoré sa skladali zo zajatcov a pracujúcich.

A. Ch. Klevanskij upriamil pozornosť aj na boľševickú agitáciu v radoch československých legionárov a konštatoval jej neefektívnosť spôsobenú protiopatreniami veliteľstva zboru a nedostatočnej príprave samotných agitátorov pôvodom zväčša z českých a slovenských internacionalistov. Vedec poukazoval na eminentný záujem predákov boľševickej strany o vojenských zajatcov ako potenciálnej vojenskej sily naklonej boľševickej propagande, pretrvávajúci ešte z čias 1. svetovej vojny.¹⁹ Klevanskij však pripomenul málo známe fakty účasti československých internacionalistov v obrane Caricyna v lete roku 1918, v obsadení Simbirsk 12. septembra 1918 a vymenovanie českého internacionalistu S.

¹⁶ ВЕСЕЛЫ, И.: *Чехи и словаки в революционной России*. Москва: Воениздат, 1965; ГОЛУБ, П. А.: *Братство, скрепленное кровью. (Чехословацкие рабочие и крестьяне на защите завоеваний Октября в России в 1917-1920 гг.)*. Москва: Воениздат, 1958.

¹⁷ Do januára 1919 mali légie oficiálny názov „Československý armádný zbor“, rozkazom z 1. februára 1919 bol zmenený na „Československé vojsko na Rusi“ (poznámka prekladateľa).

¹⁸ КЛЕВАНСКИЙ, А.Х.: *Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус*. Москва 1965, s. 395.

¹⁹ Тамtiež, s. 185.

Časteka komandantom obsadeného mesta.²⁰

Klevanskij poodhalil aj históriu československých sekcií v zostave Centrálnnej federácie zahraničných skupín (CFZS) pri Ústrednom výbore RKS(b) v Moskve, organizáciu agitátorských kurzov a vydavateľskú činnosť. Za príčinami ukončenia kurzov a likvidácii ČSD(k)S v roku 1920 videl ukončenie aktívnej bojovej činnosti a návrat viacerých internacionalistov do vlasti.²¹

Pôsobenie československých internacionalistov sa sovietskymi historikmi posudzovalo v kontexte výskumu dejín internacionalistického hnutia, ako v celom svete, tak aj po samostatných regiónoch. Tak v monografii L. I. Žarova a V. M. Ustinova z roku 1960 sa opisovala bojová činnosť oddielov F. Haška a A. Šipeka na Ukrajine a na Povolží, velenie F. Kaplana silám Kamskej riečnej flotily v roku 1918.²² L. I. Žarov, ako aj sám A. Šipek, upriamil pozornosť na ozbrojenú zrážku medzi internacionalistami a československými legionármi v Penze v roku 1918.²³ V. A. Danilov opísal históriu spojeného oddielu J. Štrombacha, ktorý bojoval na Uralskom fronte, a jeho spoluprácu s brigádou V. I. Čapajeva.²⁴ P. Medvedkovskij písal o bojovej činnosti 2. internacionálneho pluku vystupujúceho na Južnom fronte proti kozákovi atamana P. N. Krasnova.²⁵ Podľa pôvodných zámerov mal byť tento pluk zložený lez z Čechov a Slovákov, avšak v konečnom dôsledku predstavitelia týchto národov prevládali len v delostreleckej batérii.

V. A. Matvejev skúmal málo známu epizódu bojovej spolupráce československých a maďarských internacionalistov proti oddielom atamana Semjonova.²⁶ Ako je známe, predstavitelia týchto národov sa v rokoch 1. svetovej vojny správali k sebe s neskrývanou nevraživosťou.

²⁰ Tamtiež, s. 246.

²¹ Tamtiež, s. 346.

²² *Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами советской России. Документы и материалы. Сборник I*, s. 94.; ЖАРОВ, Л. И. – УСТИНОВ, В. М.: *Интернациональные части в боях за власть советов*. Москва: Воениздат, 1960, s. 81.

²³ ЖАРОВ, Л. И.: За свободу советской республики. In: *Дружба народов*, č. 10, 1957, s. 52.

²⁴ ДАНИЛОВ, В. А.: *Интернационалисты на Урале и в Сибири*. Свердловск: Средне-Уральское книжное издательство, 1972, s. 75, 92.

²⁵ МЕДВЕДКОВСКИЙ, С. П.: *Солдат революции*. Москва: Воениздат, 1959, s. 15.

²⁶ МАТВЕЕВ, В. А.: *У истоков вечной дружбы*. Новосибирск: Новосибирское книжное издательство, 1959, s. 138.

Sovietskymi historikmi bolo odkryté pôsobenie organizácií československých legionárov na Ďalekom Východe na čele s V. Mirovským, ktorý nepodporoval činnosť svojich kolegov. Súčasne s tým sa historici sťažovali na nedostatok komplexných informácií o činnosti legionárov, ktorí odišli do podzemia, zdôrazňujúc pritom veľký počet zahynutých ilegálnych pracovníkov.²⁷

V sovietskej historiografii sa pripomínala aj činnosť československých internacionalistov v potlačení vzbury eserov v Jaroslavlí.²⁸ Z toho vyplýva, že sa činnosť internacionalistov neobmedzovala len na frontové boje. Napokon aj I. Veselý písal o účasti Čechoslovákov v trestných výpravách proti vzbure sovietskeho veliteľa M. A. Muravjeva v Simbirsku.²⁹ Pozornosť sa upriamovala aj na presťahovanie vedenia CFZS v marci 1919 do Kyjeva a formovanie nových vojenských oddielov internacionalistov na Ukrajine. Historici objasňovali uvedenú činnosť nielen potrebou maximálneho nasadenia v zápase s nastupujúcimi vojskami A. I. Denikina, ale aj prípravou eventuálneho „osloboditeľského“ pochodu do krajín strednej Európy v budúcnosti. Zapadalo to do vtedajšieho aktuálneho plánu boľševikov „vyvolať svetovú revolúciu“.³⁰

Sovietski historici odhalili stopy pôsobenia československých internacionalistov aj vo vzdialenom (od hlavného dejiska vojny) regióne ako Turkestan. Známu sa stala osvetová a vydavateľská činnosť českých komunistov medzi vojenskými zajatcami v Taškente a ich aktívne pôsobenie v bojových operáciách.³¹

Výsledky dlhoročnej práce sovietskych historikov v bádani činnosti internacionalistov boli zosumarizované v kolektívnej monografii „Internacionalistická účasť pracujúcich krajín strednej a juhovýchodnej Európy v boji za vládu Sovietov v Rusku v rokoch 1917-1920“, ktorá vyšla v roku 1987. Československá časť bola pripravená A. Ch. Klevanským. Za

²⁷ АНОСОВ, П. Н.: *Борьба за советскую власть в Забайкалье*. Благовещенск: Советский Байкал, 1959, s. 70.

²⁸ *Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран – участники в борьбе за власть советов на востоке и юге. Т. 2*. Москва: Наука, 1971, s. 54.

²⁹ ВЕСЕЛЫ, И.: *Чехи и словаки в революционной России*, s. 142.

³⁰ *Интернационалисты. Трудящиеся зарубежных стран – участники в борьбе за власть советов на востоке и юге. Т. 2,* s. 40.

³¹ *Октябрьская социалистическая революция и гражданская война в Туркестане*. Москва: Воениздат, 1954, s. 84.

hlavnú sociálnu energiu, z predstaviteľov ktorej sa formovali české a slovenské internacionalistické sily, boli v monografii (ako aj celkom v sovietskej historiografii) označení vojenský zajatci.³² Pritom sa vyzdvihoval princíp zmiešaných internacionalistických častí na úrovni plukovej jednotky v zostave Robotnícko-roľníckej červenej armády, a to v rôznych úsekoch frontu.³³

Okrem histórie samostatných vojenských oddielov sovietskych historikov zaujímala aj bibliografia československých internacionalistov, ktorí vykonávali stranícke a vojenské úlohy v rôznych regiónoch krajiny (V. Novotný, D. Koudelka). Obzvlášť veľký záujem prikladali sovietski historici a literáti kontroverznej osobnosti Jaroslava Haška, ktorý aktívne zdieľal presvedčenie boľševikov a v rokoch 1918-1920 riadil zahraničnú sekciu politického oddelenia sovietskej 5. armády, ktorá viedla úspešnú ofenzívu na Sibíri.³⁴

Na záver je potrebné zdôrazniť, že bez ohľadu na faktografický materiál zhromaždený sovietskymi historikmi, väčšina prác nesie opisný charakter. V súčasnej ruskej historiografii – vo vlne zvýšenej pozornosti o históriu antiboľševických síl – je možné pozorovať klesajúci záujem o aktivitu internacionalistických oddielov. Bolo by nepresné tvrdiť, že ich činnosť je naplno preskúmaná. Kvantitatívne hodnotenie československých internacionalistov, osud konkrétnych osobností a motívy ich činnosti ešte len čakajú na svojho bádateľa.

Preklad Michal Šmigel

³² *Интернационалисты: Участие трудящихся Центральной и Юго-Восточной Европы в борьбе за власть советов.* Москва: Наука, 1987, s. 37.

³³ Tamtiež, s. 287.

³⁴ ПЫТЛИК, Р.: *Ярослав Гашек.* Москва: Молодая гвардия, 1977; ТРОФИМКИН, И. И.: *Я. Гашек. Биография писателя.* Ленинград: Просвещение – Ленинградское отделение, 1973.

Summary

Soviet historiography on the participation of Czech and Slovak internationalists in the Russian civil war

There was always a great interest in the events that happened during the Russian civil war in connection with the so called counterrevolutionary rebellion of the Czechoslovak legions in Russia. A general claim existed that the armed struggle of Czech and Slovak legionaries against the soviet government was initiated by agents of "imperialistic states – interventionists" and by the powers of inner counterrevolution. Soviet historiography also took an interest in the activities of internationalist-representatives of non-Russian nations, who willingly took the side of the Bolsheviks in the civil war. The internationalists played a definite but not a crucial role in the final victory of the Bolsheviks, therefore the interest regarding the participation of these in the civil war had an upswing trend in soviet historiography. The contribution of European and Asian nations in the Russian civil war and their support of the Bolshevik regime were presented as a prime example of the struggle of "progressive" people towards socialistic changes following the Bolshevik role model. The study follows the participation of Czechoslovak internationalists in the Russian civil war as it was presented in Soviet historiography, uncovers different phases of research and interest of Soviet historians regarding this theme, the factual status of different publications and their content.

Kościół prawosławny na polskiej Łemkowszczyźnie po II wojnie światowej¹

STEFAN DUDRA

Institut Politologii, Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra (Polsko)

Łemkowie od momentu kształtowania się jako odrębna grupa ludności byli wyznawcami prawosławia, a Łemkowszczyzna prawie do końca XVII wieku należała do prawosławnej diecezji przemyskiej. Unia brzeska objęła ten obszar dopiero w 1691 roku, po przystąpieniu do niej biskupa przemyskiego Innocentego Winnickiego². Jednakże sam proces wprowadzania nowej religii napotykał znaczny opór wśród ludności łemkowskiej³. Początki powrotów Łemków do „wiary ojców” rozpoczęły się na przełomie XIX i XX wieku. Zjawisko to przybrało masowe rozmiary w okresie międzywojennym. Wtedy to zaczęły powstawać ponownie parafie prawosławne. Silnymi ośrodkami były m.in. Banica, Bartne, Florynka, Izby, Tylawa i Uście Ruskie⁴.

Tragicznym dla prawosławia okazał się okres powojenny. Wy-

¹ Obszar polskiej Łemkowszczyzny utożsamiam z terytorium, którego granice wyznaczają zlewiska rzek Osławy i Laborca oraz linia Popradu. Długość tego klina wynosi ok. 150 km, szerokość przy podstawie ok. 60 km. Najdalej na zachód położoną wsią łemkowską jest Osturnia (południowa Łemkowszczyzna), po stronie północnej najdalej wysuniętą na zachód jest tzw. „Ruś Szlachtowska”, którą stanowią cztery wsie w okolicy Szczawnicy: Biała Woda, Czarna Woda, Jaworki i Szlachtowa, zob.: H. Duć-Fajfer, *Literatura łemkowska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Kraków 2001, s. 7.

² Szerzej zob.: M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1681*, Warszawa 1982; A. Krochmal, *Stosunki między grekokatolikami i prawosławnymi na Łemkowszczyźnie w latach 1926-1936*, [w:] *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*, red. J. Czajkowski, Rzeszów 1992, cz. 1. Należy podkreślić, że jeszcze pod koniec XVII w. istniały na Łemkowszczyźnie parafie prawosławne, a parafia w Zyndranowej podporządkowała się unii dopiero w 1709 r. po śmierci ks. Wasylija Barwińskiego, R. Dubec, *Prawosławie wśród Rusinów Karpackich na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Almanach Diecezjalny*, Gorlice 2007, t. 3, s. 9.

³ Zob.: M. Bendza, op. cit.; R. Dubec, op. cit., ss. 9-17.

⁴ R. Dubec, *Proces odradzania się Kościoła prawosławnego na Łemkowszczyźnie w okresie międzywojennym (1926-1939)*, [w:] *Almanach Diecezjalny*, Gorlice 2006, t. 2, ss. 49-66, zob. także: J. Moklak, *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*, Kraków 1997.

siedlenia ludności ukraińskiej i łemkowskiej na tereny USRR (1944-1946), a następnie na Ziemię Odzyskane w ramach akcji „Wisła” (1947) doprowadziły zasadniczo do całkowitego zaniku prawosławnego życia religijnego na obszarze Łemkowszczyzny. W wyniku akcji przesiedleńczej uległy dezorganizacji ukształtowane w ciągu stuleci struktury administracyjne Kościoła prawosławnego. Ks. Stefan Biegun w raporcie do metropolity Dionizego z 21 lipca 1947 roku stwierdzał, że „...wszystkie parafie prawosławne na zachodniej części Łemkowszczyzny w ciągu miesiąca czerwca r.b. z powodu przesiedlenia ludności łemkowskiej przez Wojsko Polskie zostały zlikwidowane”⁵. Na pozostałych terenach nastąpiło ich znaczne ograniczenie. Sposób przeprowadzania wysiedleń, towarzyszące im represje, a następnie znaczne rozsiadlenie ludności prawosławnej doprowadziły do zmniejszenia liczby wiernych (zmiana wyznania, procesy laicyzacyjne). W dziedzinie materialnej Cerkiew utraciła większość posiadanego majątku. Zniszczono wiele, często zażytkowych świątyń. Jednocześnie Kościół prawosławny został zmuszony do budowania struktur parafialnych w ekstremalnych warunkach na nowych terenach osiedlenia⁶.

Celem artykułu jest przedstawienie procesu kształtowania się prawosławnej sieci parafialnej na terenie polskiej Łemkowszczyzny po II wojnie światowej. Początkowo obszar ten wchodził w skład Diecezji warszawsko-bielskiej, a następnie znalazł się w strukturze nowo powołanej w 1983 roku Diecezji przemysko-nowosądeckiej⁷.

Życie religijne na terenie polskiej Łemkowszczyzny zaczęło się odradzać po 1956 roku. Związane to było z postępującą liberalizacją w polityce władz polskich, co wpłynęło na możliwość powrotów w rodzinne

⁵ Archiwum Metropolii Prawosławnej (dalej: AMP), Raport ks. S. Bieguna do metropolity Dionizego z 21 lipca 1947 r., por. także: K. Urban, Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku 1946-1956, Białystok 1998, s. 116.

⁶ G. Kuprianowicz, Akcja „Wisła” a Kościół prawosławny, [w:] Akcja „Wisła”, red. J. Pisuliński, Warszawa 2003, s. 153, 172. O kształtowaniu się prawosławnego życia religijnego na Ziemiach Odzyskanych zob.: P. Gerent, Prawosławie na Dolnym Śląsku w latach 1945-1989, Toruń 2007; S. Dudra, Kościół prawosławny na ziemiach zachodnich i północnych Polski po II wojnie światowej, Zielona Góra 2004; K. Urban, Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970, Kraków 1996, idem, Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku 1946-1956, Białystok 1998.

⁷ Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), syg. 131/416, Pismo Urzędu do Spraw Wyznań do metropolity Bazylego z 6 września 1983 r.

strony części wysiedlonych. Powracająca ludność prawosławna, w większości Łemkowie, rozpoczęła starania o restytuowanie parafii lub tworzenie nowych. Należy podkreślić, że tego typu działania były już prowadzone w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych. Między innymi w 1953 roku ks. Jan Lewiarz podejmował próby uruchomienia parafii w Bartnem⁸. Zakończyły się one jednak niepowodzeniem⁹. Do sprawy tej powrócił na początku 1955 roku metropolita Makary¹⁰. Jednakże zdaniem Wydziału do Spraw Wyznań w Rzeszowie znajdowały się tam „...tylko 32 osoby wyznania greckokatolickiego. W Bodakach 16 osób, Małostowie 10, Ropicy Górnej 10, Gładyszowie 40 i w Krzywej 3. Razem zamieszkiwało w tym rejonie 111 osób wyznania greckokatolickiego, w tym kilka procent prawosławnych”¹¹. Prezydium WRN w Rzeszowie informowało w czerwcu 1955 roku Urząd do Spraw Wyznań oraz w lipcu 1955 roku metropolitę Makarego, że „...ze względu na małą ilość wiernych nie jest możliwe utworzenie parafii prawosławnej w tej miejscowości”¹². W sprawie zorganizowania parafii w Bartnem metropolita Makary interweniował ponownie w 1955 i 1956 roku¹³. Powyższe działania doprowadziły ostatecznie do wyrażenia zgody na odprawianie prawosławnych nabożeństw. Pierwsze celebrował ks. Jan Lewiarz 14 października 1956 roku¹⁴. Ks. Lewiarz otrzymał szerokie pełnomocnictwa w

⁸ P. Gerent, Proces powstawania parafii prawosławnych na Podkarpaciu po 1956 roku, „Antyfon” 2006, nr 1, s. 11, tenże, Zarys dziejów prawosławnej Diecezji przemyskiej, „Almanach Diecezjalny” 2005, Gorlice 2005, t. 1, s. 21-47.

⁹ Ks. J. Lewiarz odprawiał jednak, chociaż sporadycznie, nabożeństwa bez zgody władz, zob.: Schematyzm. Katalog świątyn i duchowieństwa prawosławnej diecezji przemysko-nowosądeckiej, opr. R. Dubec, J. Felenczak, Gorlice 1999, s. 21.

¹⁰ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzymskokatolickich, syg. 25/49, Pismo metropolity Makarego do Urzędu do Spraw Wyznań z 24 lutego 1955 r. Na dokumencie urzędniczy dopisek ręczny „...chodzi o przyciągnięcie grekokatolików do prawosławia”. Miało to ułatwić podjęcie pozytywnej decyzji.

¹¹ Ibidem, Pismo Prezydium WRN w Rzeszowie do Urzędu do Spraw Wyznań z 15 kwietnia 1955 r.

¹² Ibidem, Pismo PWRN Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie do Urzędu do Spraw Wyznań z 14 czerwca 1955 r., ibidem, Pismo PWRN Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie do metropolity Makarego z 1 lipca 1955 r.

¹³ Ibidem, Pisma metropolity Makarego do Urzędu do Spraw Wyznań w sprawie parafii w Bartnem z 7 lipca 1955 r., 5 lipca 1956 r. i 15 października 1956 r.

¹⁴ Ibidem, Pismo metropolity Makarego do Urzędu do Spraw Wyznań z 15 października 1956 r.

kwestii tworzenia sieci parafialnej na terenie województwa rzeszowskiego. Były one potwierdzone zarówno ze strony władz cerkiewnych, jak i Urzędu do Spraw Wyznań¹⁵. W 1956 roku przekazano prawosławnym także cerkiew w Wysowej¹⁶.

W 1957 roku powstała parafia w Bodakach, a w 1958 roku rozpoczęto celebrowanie nabożeństw w Blechnarce¹⁷, Hańczowej¹⁸ i w Wołowcu. W drugiej połowie lat pięćdziesiątych podjęto także próby erygowania parafii w Morochowie (1958)¹⁹, Rozdzielu (1958), Koniecznej (1956), Kunkowej (1957)²⁰ oraz w Bielance²¹ i Krynicy (1959)²². Ze względu na negatywne stanowisko władz nie doszło do ich uruchomienia w tym okresie.

Znacznym problemem dla wiernych był stan przekazywanych świątyń. W większości były one zniszczone i zdewastowane. Miejscowe władze urządziły magazyny w cerkwiach w Kwiatoniu i Wysowej. W Regetowie znajdował się magazyn nawozów. Podobnie przedstawiała się sytuacja z innymi świątyniami (Bartne, Blechnarka, Gładyszów, Wołowiec – stajnie dla bydła i nierogacizny; cerkiew w Bodakach zamieniono na stodołę, a na Górze Jawor żołnierze z wojsk ochrony pogranicza

¹⁵ AMP, Sprawozdanie ks. J. Lewiarza z wyjazdu służbowego do woj. rzeszowskiego z 20 sierpnia 1956 r., także: AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzymkokatolickich, syg. 24/750.

¹⁶ W. Janyćkyj, Pro Wysowu, Hanczowu, Blichnarku i Horu Jawir, „Cerkownyj Kalendar” 1986, s. 100-105. Parafia była obsługiwana przez ks. ks. M. Rydzanicza (1958-1965), A. Dubeca (1965), B. Janickiego (1965-1968), W. Olesiuka (1968-1987), A. Martyniuka (1987-1989), W. Kaniuka (od 1989).

¹⁷ W. Janyćkyj, op. cit., s. 100-105.

¹⁸ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzymkokatolickich, syg. 131/395, Protokół Prezydium PRN w Gorlicach z 7 listopada 1958 r.

¹⁹ A. Radziukiewicz, Nad Oslawą, „Przegląd Prawosławny” 2003, nr 10, także: A. Rydzanicz, Sianie dobrego ziarna, „Przegląd Prawosławny” 2006, nr 12, s. 16-18.

²⁰ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzymkokatolickich, syg. 30/3, Pismo ks. M. Poleszczuka do Kancelarii Metropolity Warszawskiego i całej Polski z 6 maja 1957 r., także: Archiwum Prawosławnej Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej (dalej: APDWSz), Pismo Kancelarii Metropolity Warszawskiego i całej Polski do Kancelarii Biskupa Wrocławskiego i Szczecińskiego z 15 maja 1957 r.

²¹ A. Kwoka, Bilanka, „Cerkownyj Kalendar” 1992, Sanok 1991, s. 188-192.

²² AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzymkokatolickich, syg. 139/36, Pismo dziekana dekanatu rzeszowskiego ks. Aleksandra Dubeca do Urzędu do Spraw Wyznań z 28 października 1969 r. W piśmie przedstawiono historię starań Kościoła prawosławnego o utworzenie parafii w Krynicy.

urządzili szaleć)²³. Poza tym uległo zniszczeniu i profanacji wiele cmentarzy parafialnych, cennych i zabytkowych ikon, wyposażenia cerkiewnego. Część została przejęta przez miejscowe parafie rzymskokatolickie. Zasadniczo w najlepszych warunkach przetrwały właśnie cerkwie przejęte przez Kościół katolicki (Bielanka, Hańczowa, Leszczyny). Z powyższych względów erygowanie parafii nie oznaczało bezpośrednio rozpoczęcia działalności duszpasterskiej.

Powstanie pierwszych placówek na tym terenie doprowadziło do erygowania w 1959 roku dekanatu rzeszowskiego²⁴. Pierwszym dziekanem został mianowany ks. Jan Lewiarz²⁵. Wśród duchowieństwa, które tworzyło parafie należy wymienić ks. ks. Mikołaja Czuraka, Chrysanfa Jaworskiego, Jana Krzemińskiego, Mikołaja Poleszczuka i Michała Rydzanicza. Ponadto w późniejszym okresie kadre zasilili ks. ks. Mikołaj Bańkowski, Aleksander Dubec, Piotr Hnatów, Bazyl Janicki, Jerzy Krysiak, Walenty Olesiuk, Bazyl Roszczenko, Mikołaj Stokotowicz, Eustachy Strach, Włodzimierz Wasiluk, Aleksy Wasyluk i Michał Żuk.

Kolejne zmiany w strukturze parafialnej zaszły w latach sześćdziesiątych. W 1960 roku udało się utworzyć parafie w Pielgrzymce²⁶, w 1962 roku powstały parafie w Komańczy²⁷, Turzańsku i Szczawnem²⁸. W roku 1966 otwarte zostały punkty duszpasterskie w Bielance²⁹ i Kunkowej³⁰. Ośrodki duszpasterskie w Gładyszowie, Leszczynach³¹, Żdyni³²,

²³ Zob.: A. Radziukiewicz, Rewolucja w duszy, „Przegląd Prawosławny” 1994, nr 8, s. 11-15.

²⁴ Od 1958 r. funkcjonował powołany przy Metropolii w Warszawie tzw. komitet misyjny, zob.: K. Urban, Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970..., s. 177.

²⁵ Ks. Jan Lewiarz funkcję dziekana pełnił do 1966 r., a następnie objął ją ks. Aleksander Dubec, Schematyzm. Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej Diecezji przemysko-nowosądeckiej..., s. 21.

²⁶ Skarby Perehrymky, „Cerkownyj Kałendar” 1986, Sanok 1985, s. 83-86.

²⁷ Pierwsze nabożeństwo zostało odprawione 7 stycznia 1963 r. przez ks. Jana Lewiarza.

²⁸ Parafia w Szczawnem została erygowana 28 grudnia 1962 r.

²⁹ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, syg. 131/419, Pismo metropolity Stefana do Urzędu do Spraw Wyznań z 15 marca 1966 r., ibidem, Pismo PWRN w Rzeszowie do metropolity Stefana z 21 marca 1966 r., zob. także: A. Kwoka, Bilanka..., s. 188-192.

³⁰ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, syg. 75/5, Pismo Prezydium WRN w Rzeszowie do Kancelarii Metropolitalnej w Warszawie z 16 lutego 1966 r.

³¹ Ibidem, syg. 131/394, Pismo Urzędu do Spraw Wyznań do metropolity Stefana z 4

Koniecznej³³ i Regetowie rozpoczęły funkcjonowanie w 1967 roku. W 1969 roku przekazana została cerkiew na św. Górze Jawor³⁴.

Należy podkreślić, że proces przekazywania cerkwi był celowo przez władze administracyjne utrudniany lub spowalniany. Często przekazywano w pierwszej kolejności obiekty w miejscowościach, w których nie było dostatecznej liczby ludności prawosławnej, lub świątynie nie nadające się do użytkowania (np. w Kwiatoniu). Natomiast tam, gdzie znajdowała się znacząca ilość wiernych cerkwie były zamykane lub celowo niszczone³⁵. Dodatkowym elementem utrudniającym rozwój prawosławnego życia religijnego był fakt, że przekazane już świątynie nie posiadały pomieszczeń dla duchownego. Z przekazanych do 1968 roku 30 obiektów, tylko przy kilku znajdowały się plebanie³⁶.

W latach sześćdziesiątych trwały bezskuteczne próby utworzenia parafii w Rozdzielu. 6 października 1961 roku w sprawie tej monitował metropolita³⁷. 12 listopada 1961 roku Urząd do Spraw Wyznań wydał negatywną decyzję „...ponieważ cerkiew jest w użytkowaniu Kościoła

listopada 1967 r. Pierwsze nabożeństwo w Leszczynach zostało odprawione przez ks. Mikołaja Słokotowicza już 16 lipca 1967 r., ibidem, Pismo ks. Mikołaja Słokotowicza z 24 lipca 1967 r.

³² Ibidem, syg. 131/394, Pismo metropolity Stefana do Urzędu do Spraw Wyznań z 19 października 1967 r. Pomimo faktycznego odprawiania nabożeństw od 1967 r. formalne przekazanie cerkwi wraz z parcelą i cmentarzem nie nastąpiło. W 1968 r. w sprawie tej, ze względu na konieczność przeprowadzenia prac remontowych, interweniował metropolita Stefan, jednakże władze wojewódzkie w Rzeszowie stwierdzały, że „...wyznawcy Kościoła prawosławnego mogą być współużytkownikami tej cerkwi, z tym że zarządzającym pozostaje nadal proboszcz parafii rzym.-kat.”, ibidem, Pismo metropolity Stefana do PWRN w Rzeszowie z 23 lipca 1968 r.

³³ Ibidem, Pismo PWRN w Rzeszowie do Urzędu do Spraw Wyznań z 15 listopada 1967 r., oficjalne przekazanie świątyni nastąpiło dopiero 29 lipca 1969 r. W imieniu PAKP obiekt przejmował dziekan okręgu przemyskiego ks. A. Dubec.

³⁴ Już w 1958 r. władze administracyjne w Wysowej zwracały się do miejscowej parafii rzymskokatolickiej o przekazanie kaplicy na górze Jawor, AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzymskokatolickich, syg. 38/518, Pismo PWRN w Rzeszowie do Kurii w Tarnowie z 16 grudnia 1958 r.

³⁵ AAN, UdSW, syg. 139/33, Pismo Kancelarii Metropolitalnej w Warszawie do Urzędu do Spraw Wyznań z 20 listopada 1968 r.

³⁶ Ibidem, syg. 131/286, Informacja o pobycie w województwie rzeszowskim delegacji Urzędu do Spraw Wyznań z 22-24 lutego 1968 r.

³⁷ Ibidem, syg. 75/5, Pismo metropolity do Urzędu do Spraw Wyznań z 6 października 1961 r.

rzymskokatolickiego”³⁸. 8 lutego 1966 roku mieszkańcy Rozdziela zwracali się z prośbą o przydzielenie księdza prawosławnego i zapewnienie im stałej posługi duszpasterskiej³⁹. Kwestia parafii w Rozdzielu była również przedmiotem interwencji Urzędu do Spraw Wyznań, który w 1966 roku wielokrotnie monitował władze wyznaniowe w Rzeszowie⁴⁰. W sprawie tej interweniował także metropolita Stefan, który w 1967 roku w pismach do Urzędu do Spraw Wyznań stwierdzał, że „...w Rozdzielu znajduje się 22 rodzin prawosławnych, 16 rzymskokatolickich i 9 mieszanych. Poza tym w okolicznych wioskach: Wapienne 14 rodzin prawosławnych, Bednarka 3 i Macyna 2 osoby prawosławne”⁴¹. Sprawa utworzenia parafii powróciła w latach siedemdziesiątych. Podobne działania podjęto także w kwestii uruchomienie placówki w Krynicy⁴².

W drugiej połowie lat sześćdziesiątych ks. Jerzy Krysiak otrzymał upoważnienie od metropolity Stefana do organizowania parafii prawosławnych dla ludności łemkowskiej na terenie województwa krakowskiego⁴³. W piśmie skierowanym do Urzędu do Spraw Wyznań stwierdzał: „...od 30 kwietnia 1967 roku odprawiam nabożeństwa w Żdyni, Koniecznej i Gładyszowie”⁴⁴. Ksiądz J. Krysiak podjął energiczne działania mające na celu erygowanie nowych punktów duszpasterskich. Spotkało się to ze sprzeciwem duchowieństwa rzymskokatolickiego (m.in. w Gładyszowie) oraz z „...niezadowoleniem czynników powiatowych, które oceniły postawę księdza wobec władz jako nielojalną i zażądały

³⁸ Ibidem, Pismo Urzędu do Spraw Wyznań do Kancelarii Metropolitalnej z 12 listopada 1961 r.

³⁹ Ibidem, Pismo mieszkańców Rozdziela do Dekanatu Prawosławnego w Sanoku z 8 lutego 1966 r.

⁴⁰ Ibidem, syg. 131/423, Pisma Urzędu do Spraw Wyznań do Prezydium PWRN w Rzeszowie z 12 kwietnia 1966 r., 7 czerwca 1966 r., 30 czerwca 1966 r., 25 lipca 1966 r., 19 sierpnia 1966 r., 4 listopada 1966 r. i 14 grudnia 1966 r.

⁴¹ Ibidem, Pisma metropolity Stefana do Urzędu do Spraw Wyznań z 21 stycznia 1967 r., 16 sierpnia 1967 r. i 4 listopada 1967 r.

⁴² Ibidem, syg. 67/2, Pismo abp Tymoteusza do Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium WRN w Rzeszowie z 15 listopada 1960 r., ibidem, Pismo ks. J. Krysiaka do Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Nowym Sączu z 15 października 1969 r., ibidem, Pismo do Urzędu do Spraw Wyznań z 20 października 1969 r.

⁴³ Ibidem, syg. 69/4, Upoważnienie metropolity Stefana dla ks. J. Krysiaka z 25 listopada 1966 r.

⁴⁴ Ibidem, syg. 131/394, Pismo ks. J. Krysiaka do Urzędu do Spraw Wyznań z 2 maja 1967 r.

jego zdjęcia ze stanowiska i przeniesienia z terenów woj. rzeszowskiego⁴⁵. Sytuacja uległa zaostrzeniu po interwencji ks. J. Krysiaka w Urzędzie do Spraw Wyznań, w której scharakteryzował sytuację na terenie powiatu gorlickiego⁴⁶.

W 1967 roku kontrowersje budziła także sprawa nabożeństw w Pielgrzymce⁴⁷, na które nie wyrażały zgody miejscowe władze administracyjne⁴⁸. W tym okresie podjęto także działania o pozyskanie cerkwi w Olchowcu (pow. Krosno)⁴⁹. Zdaniem Prezydium WRN w Rzeszowie „...cerkiew jest zamknięta, jest własnością Kościoła rzymskokatolickiego”⁵⁰. W 1968 roku metropolita Stefan ponownie podjął próby uzyskania tej świątyni⁵¹. W piśmie skierowanym do Wydziału do Spraw Wyznań w Rzeszowie stwierdził, że „...w Olchowcu zamieszkuje ponad 30 prawosławnych rodzin, które pozbawione są duszpasterskiej opieki”⁵².

⁴⁵ Związane to było bezpośrednio z odmową ks. J. Krysiaka dotyczącą nie wyrażenia przez niego zgody na udostępnienie rzymskim katolikom cerkwi w Żduni, AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, syg. 131/398, Sytuacja prawosławia na Rzeszowszczyźnie, notatka z 25 kwietnia 1969 r., ibidem, Pismo Wydziału do Spraw Wyznań PWRN w Rzeszowie z 6 listopada 1969 r.

⁴⁶ Ks. J. Krysiak skrytykował działalność władz powiatowych podkreślając, że ludność prawosławna wyraża zdziwienie i rozżalenie, iż „... realizowana jest tylko polityka sprzyjająca klerowi rzymskokatolickiemu (żądanie udostępnienia cerkwi prawosławnej w Żduni), natomiast prawosławna ludność Gładyszowa i Rozdziela jest stale zwodzona i czeka beznadziejnie”, AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, syg. 131/398, Pismo ks. J. Krysiaka do Urzędu do Spraw Wyznań z 17 września 1968 r.

⁴⁷ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, syg. 131/394, Pismo Kurii Biskupiej do PWRN w Rzeszowie z 6 lipca 1967 r.

⁴⁸ Ibidem, syg. 131/394, Pismo PWRN w Rzeszowie do metropolity Stefana z 1 sierpnia 1967 r.

⁴⁹ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, syg. 131/394, Pismo metropolity Stefana do Urzędu do Spraw Wyznań z 17 stycznia 1967 r.

⁵⁰ Ibidem, Pismo PWRN w Rzeszowie do Urzędu do Spraw Wyznań z 4 lutego 1967 r.

⁵¹ Ibidem, syg. 131/395, Pismo metropolity Stefana do PWRN Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie z 20 lutego 1968 r.

⁵² Ibidem, Pismo metropolity Stefana do PWRN Wydział do Spraw Wyznań w Rzeszowie z 20 lutego 1968 r. Władze negatywnie odniosły się w kwestii przekazania cerkwi w Olchowcu ze względu na fakt, iż „...od 1957 roku była ona użytkowana przez Kościół rzymskokatolicki”, ibidem, Pismo PWRN w Rzeszowie do Urzędu do Spraw Wyznań z 3 maja 1968 r.

W 1968 roku podjęto działania o przekazanie cerkwi w Śnietnicy i Czarnej⁵³. Zdaniem Wydziału do Spraw Wyznań PWRN w Rzeszowie nie należało „...tworzyć nowych parafii prawosławnych na tym terenie [ze względu] na zbyt małą ilość wiernych w Śnietnicy (14 prawosławnych) i Czarnej (15)⁵⁴. W 1968 roku podjęto także starania o erygowanie parafii w Tylawie⁵⁵. Zarówno wiernym, jak i władzom kościelnym nie udało się pozytywnie załatwić tej kwestii⁵⁶. Ponadto władze Kościoła prawosławnego w latach sześćdziesiątych podejmowały działania mające na celu przekazanie świątyn w Krempnej, Nowicy, Rozdzielu i Smolniku⁵⁷. Czynione były również starania o pozyskanie obiektów sakralnych w Tylawie i Tyliczu⁵⁸.

Według danych Kancelarii Metropolitalnej w Warszawie jesienią 1968 roku Kościół prawosławny posiadał na terenie województwa krakowskiego i rzeszowskiego 26 świątyn, w tym na Łemkowszczyźnie 15 (Bartne, Bielanka, Blechnarka, Bodaki, Hańczowa, Komańcza, Kunkowa, Pielgrzymka, Polany, Regetów, Szczawne, Turzańsk, Wołowiec, Wysowa, i św. Góra Jawor). Ponadto w czterech miejscowościach (Czarne, Gładyszów, Konieczna i Żdynia) cerkwie były użytkowane przez prawosławnych⁵⁹. Natomiast nie użytkowano, ze względu na brak wier-

⁵³ Ibidem, syg. 131/390, argumentując powołanie parafii metropolita stwierdzał, że w tych miejscowościach istniały parafie prawosławne przed 1947 r., a „...obecnie najbliższe oddalone są o 15-20 km”, ibidem, Pismo metropolity Stefana do PWRN w Rzeszowie z 3 grudnia 1968 r.

⁵⁴ Ibidem, Pismo PWRN w Rzeszowie do Urzędu do Spraw Wyznań z 20 stycznia 1969 r., ibidem, Pismo Urzędu do Spraw Wyznań do Kancelarii Metropolitalnej z 25 stycznia 1969 r.

⁵⁵ Ibidem, syg. 131/403, Pismo metropolity Stefana do PWRN w Rzeszowie z 15 marca 1968 r., zdaniem władz cerkiewnych w Tylawie zamieszkiwało 60 prawosławnych rodzin, ibidem.

⁵⁶ Ibidem, Pismo wiernych z Tylawy do metropolity Stefana z 11 listopada 1968 r., ibidem, Pismo metropolity Stefana do Urzędu do Spraw Wyznań z 27 listopada 1968 r.

⁵⁷ Szematyzm. Katalog świątyn i duchowieństwa..., także: R. Drozd, Polityka władz polskich wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989, Warszawa 2001, s. 216-217.

⁵⁸ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, syg. 131/403, Pismo Kancelarii Metropolitalnej w Warszawie do Urzędu do Spraw Wyznań z 20 listopada 1968 r.

⁵⁹ W informacji o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego wymieniana jest jeszcze jako filia parafii Wysowa placówka w Ropkach, AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, syg. 131/396,

nych, przekazanego obiektu w Kwiatoniu⁶⁰. Lokalne władze administracyjne podkreślały, że „...przewiduje się w odpowiednim czasie oddanie dla potrzeb prawosławia obiektów w Leszczynach, Nowicy i Tylawie ze względu na penetrację w tych miejscowościach kleru greckokatolickiego oraz formalnego przekazania używanych już faktycznie obiektów w Gładyszowie⁶¹ i Koniecznej⁶².

Odradzanie się prawosławnego życia religijnego na Łemkowszczyźnie napotykało liczne utrudnienia. Wśród najważniejszych należy wymienić małą liczbę duchownych. Według oceny władz większość duchownych oceniana była pozytywnie (m.in. ks. Aleksander Dubec⁶³), w stosunku do niektórych księży wysuwano różnorakie zastrzeżenia⁶⁴. Zasadniczo księży, wobec których istniały zastrzeżenia byli przenoszeni na inne parafie lub do innych diecezji. Według charakterystyki, wydaje się że zbyt jednostronnej, sporządzonej w Wydziale do Spraw Wyznań w Rzeszowie duchowni prawosławni niosący posługę na tym terenie to „...w większości to młodzi ludzie bez doświadczenia duszpasterskiego, często w niedostatecznym stopniu mają ukształtowane oblicza, chwiejni i ulegli, powaśnieni ze sobą na tle materialnym, wzajemnie się szkalujący. Z uwagi na to nie spełniają swej roli jako duszpasterze w rejonie

Informacja... z 15 lipca 1969 r. Ropki wymieniane są także w „Kalendarzu Prawosławnym” na 1969 r.

⁶⁰ AAN, UdSW, syg. 139/33, Pismo Kancelarii Metropolitalnej w Warszawie do Urzędu do Spraw Wyznań z 20 listopada 1968 r.

⁶¹ W Gładyszowie odprawiane były w kaplicy pocerkiwnej, AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzymkokatolickich, syg. 131/398, Informacja o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego z 6 kwietnia 1968 r.

⁶² Ibidem, Informacja o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego z 6 kwietnia 1968 r.

⁶³ Według władz powiatowych i Wydziału do Spraw Wyznań „...to duchowny, posiadający odpowiednie przygotowanie fachowe, zrównoważony, wykazujący wiele pozytywnych starań o prawidłowe kształtowanie stosunków w tym Kościele. Stara się też układać właściwie stosunki z władzami powiatowymi i wojewódzkimi”, AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzymkokatolickich, syg. 131/398, Informacja o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego z 6 kwietnia 1968 r.

⁶⁴ Dotyczyły one m.in. niewłaściwych stosunków z wyznawcami i władzami lokalnymi, stwarzanie konfliktów międzywyznaniowych, wzrostu nastrojów nacjonalistycznych, czy reprezentujących niski poziom moralny, AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzymkokatolickich, syg. 131/398, Informacja o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego z 6 kwietnia 1968 r.

traktowanym jako misyjny". Podkreślano także, że przy „...konfrontacji poziomu wiedzy teologicznej, ogólnej, doświadczenia w pracy duszpasterskiej kleru prawosławnego, greckokatolickiego i rzymskokatolickiego bilans ujemny występuje zawsze po stronie kleru prawosławnego, tym bardziej, że na styku z Kościołem prawosławnym kurie rzymskokatolickie kierują księży z odpowiednim przygotowaniem i doświadczeniem”⁶⁵.

Wynikiem powyższych zachowań była malejąca liczba wiernych w poszczególnych parafiach⁶⁶. Istotny wpływ na to zjawisko miała działalność duchowieństwa rzymskokatolickiego i greckokatolickiego. Przykłady kierowania księży greckokatolickich do miejscowości, gdzie powstawały lub działały parafie prawosławne, i odprawianie w Kościołach rzymskokatolickich nabożeństw nie należały do rzadkości. Ponadto zmniejszająca się ilość wiernych spowodowana była także, szczególnie po 1956 roku, możliwościami tworzenia parafii greckokatolickich. Obserwowano zjawiska mające na celu „...całkowite przeistoczenie parafii prawosławnych na greckokatolickie, tak pod względem obrządku, obyczaju, kulturowania tradycji i zadań cerkwi greckokatolickiej”⁶⁷.

Zwracano uwagę, że Cerkiew prawosławna w konflikcie z wyznaniem greckokatolickim „...zajmuje pozycję pasywną, często rezygnuje z obrony. Pozwala sobie na zabieranie wiernych, szkalowanie całego kościoła, duchownych i wiernych”⁶⁸. Wydaje się, że władze obawiały się „...grekokatolizacji prawosławia” i „...ukrainizacji Łemków”. Było to spowodowane odradzaniem się Kościoła greckokatolickiego na terenie południowo-wschodniej Polski i działalnością podejmowaną m.in. przez

⁶⁵ Ibidem, sygn. 131/396, Informacja o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego z 15 lipca 1969 r.

⁶⁶ Zdaniem władz wpływało to m.in. na stałe zmniejszanie się liczby wiernych w poszczególnych parafiach. Jako przykłady podawano Komańczę, Sanok, Kalników, Morochów, AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, sygn. 131/396, Informacja o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego z 15 lipca 1969 r.

⁶⁷ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, sygn. 131/396, Informacja o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego z 15 lipca 1969 r. Jako przykład podawano parafię Zapałów, gdzie „...element narodowy został wyeksponowany przez religijny”, ibidem.

⁶⁸ Ibidem, Informacja o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego z 15 lipca 1969 r.

ks. Bazylego Hrynyka⁶⁹.

Sytuacja była skomplikowana. Władze czyniły zarzuty duchowieństwu prawosławnemu za brak inicjatywy „...na kierunku grekokatolickim”, jednocześnie utrudniając mu prowadzenie działalności duszpasterskiej. Składały się na to przede wszystkim trudne warunki pracy kapłańskiej (brak plebanii i mieszkań dla duchowieństwa), ogólny klimat współpracy z władzami wojewódzkimi i powiatowymi (sprawa Polan, Rozdziela i w ogóle erygowania nowych parafii). Stwierdzano m.in., że „...sprawa starań ludności o przydział cerkwi w Rozdzielu, ciągnie się prawie od 10 lat [...] złożono ponad 20 podań”⁷⁰. Zarzucano władzom administracyjnym, że „...prawie zawsze pierwsze podania dziekana prawosławnego o przydział jakichkolwiek obiektów załatwiają odmownie. Dopiero dalsze wielokrotne wystąpienia, popierane już przez Urząd do Spraw Wyznań znajdują przychylnie rozwiązanie”⁷¹.

Przedstawione powyżej kwestie wpłynęły na zarysowanie programu działań mającego na celu wzmocnienie pozycji Kościoła prawosławnego. Dotyczył on przede wszystkim sprawy „...alarmującego ożywienia się ukraińskich elementów grecko-katolickich”. W opinii władz cały ten ruch należał „...zdecydowanie do sił antysocjalistycznych [...], antyradzieckich i antypolskich”⁷². Proponowano zapobiegać zajmowaniu przez grekokatolików nieczynnych cerkwi i odprawianiu tam nabożeństw, a ponadto wpłynąć na zwiększenie aktywności kleru prawosławnego poprzez regularne i częstsze odprawianie nabożeństw we wszystkich placówkach. Miało się to dokonać m.in. poprzez zwiększenie liczby duchownych (przynajmniej o dwie osoby) oraz podział terenu województwa rzeszowskiego na nowe dekanaty, co „...zbliżyłoby dzie-

⁶⁹ Zapewne wpływ na powyższą sytuację miały także wydarzenia w Czechosłowacji, gdzie grekokatolicy uzyskiwali coraz większe wpływy w życiu religijnym, co prowadziło do licznych konfliktów z wiernymi Cerkwi prawosławnej.

⁷⁰ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, syg. 131/398, Notatka dotycząca problematyki wyznaniowej wobec ludności ukraińskiej (w tym i łemkowskiej) oraz kierunki pracy duszpasterskiej Kościoła prawosławnego z ludnością wyznania grekokatolickiego z 24 listopada 1969 r.

⁷¹ Ibidem, jako przykłady podawano m.in. Bielankę, Gładyszów, Polany, Zapałów i Żdynie.

⁷² Ibidem, Plan uaktywnienia działalności PAKP na Rzeszowszczyźnie i w południowo-wschodniej części województwa krakowskiego w obliczu alarmującego ożywienia się ukraińskich elementów grecko-katolickich z 1969 r.

kana do rozrzuconych parafii i wzmocniło jego nadzór nad działalnością duchownych⁷³.

Zmiany w strukturze dekanalnej miały polegać na podziale dotychczasowego dekanatu rzeszowskiego na 3 nowe jednostki administracyjne: dekanat przemyski, sanocki oraz gorlicki (w przypadku dekanatu gorlickiego proponowana była także nazwa krynicki). Dekanat przemyski (określany jako rozwojowy) miał objąć parafie Kalników, Kłokowice, Pikulice, Posadę Rybotycką, Zapałów oraz w późniejszym okresie Przemyśl. W skład dekanatu sanockiego obejmującego powiaty jasielski, kraśniński, leski i sanocki miały wejść parafie w Sanoku, Hłomczy, Bóbrce, Morochowie, Komańczy, Polanach oraz Pielgrzymce. Natomiast dekanat gorlicki miał obejmować powiaty gorlicki, nowosądecki i nowotarski. W jego skład miały wchodzić parafie w Bartnem, Bielance, Tyliczu, Wysowej, Żdychy i Jaworkach⁷⁴. Powyższy podział miał zagwarantować pełniejszą kontrolę nad poszczególnymi parafiami oraz większą operatywność księży dziekanów. Parafie łemkowskie miały znaleźć się w dekanatach gorlickim i sanockim.

Trudnym okresem w życiu wiernych na Łemkowszczyźnie były lata siedemdziesiąte. Nie udało się, mimo licznych starań, uruchomić żadnej parafii prawosławnej. Już w drugiej połowie lat sześćdziesiątych władze podkreślały, że ludność zamieszkująca tereny południowo-wschodniej Polski „...jest niezamożna, w poważnym stopniu rozproszona [...], nie ma szerszej bazy społecznej, która byłaby podstawą do tworzenia na szerszą skalę nowych placówek Kościoła prawosławnego⁷⁵. Zmiany polityczne w Polsce po 1970 roku, pojawienie się nowej ekipy rządowej, wpłynęły w dużym stopniu na stosunek władz wobec rozwoju prawosławia w kraju.

⁷³ Ibidem, Notatka dotycząca problematyki wyznaniowej wobec ludności ukraińskiej (w tym i łemkowskiej) oraz kierunki pracy duszpasterskiej Kościoła prawosławnego z ludnością wyznania greckokatolickiego z 24 listopada 1969 r.

⁷⁴ Parafia w Jaworkach (pow. nowotarski) znajdowała się w toku organizacji, AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzymkokatolickich, syg. 131/398, Plan uaktywnienia działalności PAKP na Rzeszowszczyźnie i w południowo-wschodniej części województwa krakowskiego w obliczu alarmującego ożywienia się ukraińskich elementów grecko-katolickich z 1969 r.

⁷⁵ Ibidem, Informacja o aktualnej sytuacji w Kościele prawosławnym na terenie województwa rzeszowskiego z 6 kwietnia 1968 r.

Na początku lat siedemdziesiątych władze wojewódzkie w Rzeszowie nie wyraziły zgody na reaktywowanie parafii w Tyliczu (pow. Nowy Sącz)⁷⁶. Podjęto także ponownie próby erygowania parafii w Rozdzielu. Kwestię tę podejmował metropolita Bazylej⁷⁷ oraz wierni, którzy zwracali się m.in. do premiera Piotra Jaroszewicza⁷⁸, Urzędu do Spraw Wyznań⁷⁹ i KC PZPR w Warszawie⁸⁰. Niepowodzeniem zakończyła się także ponowna próba uruchomienia placówki w Tylawie. Metropolita Bazylej stwierdzał, że „...prawosławni w Tylawie modlą się pod gołym niebem”⁸¹. Zdaniem PWRN w Rzeszowie utworzenie parafii i oddanie prawosławnym cerkwi było niemożliwe, ze względu na „...znikomą ilość wiernych. Znajduje się tam ok. 26 rodzin”⁸². W 1971 roku o przekazanie cerkwi zwrócili się sami wierni z Tylawy⁸³. Ponownie negatywna decyzja Urzędu do Spraw Wyznań zablokowała starania o pozyskanie świątyni⁸⁴.

W 1971 roku władze cerkiewne podjęły nieudaną próbę utworzenia parafii w Hańczowej⁸⁵. Zwracano się także ponownie o przekazanie świątyni w Rozdzielu, Przysłupiu, Nowicy, Rzepedzi, Daliowej, Olchowcu i Uściu Gorlickim. Jednocześnie postulowano o utworzeniu w nich parafii prawosławnych⁸⁶. W 1972 roku podjęto starania o utworzenie

⁷⁶ Ibidem, syg. 139/36, Pismo Prezydium WRN w Krakowie do Urzędu do Spraw Wyznań z 7 stycznia 1970 r.

⁷⁷ Ibidem, syg. 131/423, Pisma metropolity Bazylego do Urzędu do Spraw Wyznań z 22 października 1970 r., 25 lutego 1971 r. i 7 marca 1972 r. oraz do Prezydium WRN w Rzeszowie z 3 lipca 1971 r.

⁷⁸ Ibidem, Pismo wiernych z Rozdziela do premiera Piotra Jaroszewicza z 8 czerwca 1971 r.

⁷⁹ Ibidem, Pismo wiernych z Rozdziela do Urzędu do Spraw Wyznań z 2 listopada 1971 r. i z 19 grudnia 1971 r.

⁸⁰ Ibidem, Pismo wiernych z Rozdziela do KC PZPR w Warszawie z 27 grudnia 1971 r.

⁸¹ Ibidem, syg. 131/403, Pisma metropolity Bazylego do PWRN w Rzeszowie z marca 1970 r. i z 6 maja 1970 r.

⁸² Ibidem, Pismo PWRN w Rzeszowie do Urzędu do Spraw Wyznań z 13 maja 1970 r.

⁸³ Ibidem, Pismo wyznawców prawosławnych z Tylawy do Urzędu do Spraw Wyznań z 17 października 1971 r.

⁸⁴ Ibidem, Pismo PWRN w Rzeszowie do Urzędu do Spraw Wyznań z 31 stycznia 1972 r.

⁸⁵ Ibidem, syg. 131/401, Pismo dziekana rzeszowskiego do metropolity Bazylego z 28 lipca 1971 r., ibidem, Pismo PWRN w Rzeszowie do Urzędu do Spraw Wyznań z 10 marca 1972 r.

⁸⁶ Ibidem, syg. 131/404, Pismo dziekana rzeszowskiego ks. A. Dubeca do PWRN w Rzeszowie z 23 listopada 1971 r.

parafii w Gładyszowie. Władze nie wyraziły zgody „...ze względu na małą ilość wiernych”⁸⁷. W późniejszym okresie wierni ponownie podejmowali starania o przekazanie prawosławnej cerkwi⁸⁸. Oddzielnym problemem rzutującym na sytuację życia religijnego była sprawa parafii w Polanach⁸⁹.

22 października 1977 roku uchwałą Soboru Biskupów dokonano nowego podziału administracyjnego, który dotyczył również obszaru Łemkowszczyzny. Istniejący dekanat rzeszowski został podzielony na dwa dekanaty: przemyski i nowosądecki. Pierwszy obejmował parafie w Sanoku, Morochowie, Komańczy, Hłomczy, Dziurdziowie, Kalnikowie, Kłokowicach, Młodowicach, Zapałowie, Zagórz, Wielopolu, Szczawnem i Turzańsku. Funkcję dziekana pełnił ks. Aleksander Dubec. Dekanat nowosądecki skupiał parafie w Żdych, Polanach, Pielgrzymce, Bielance, Leszczynach, Wysowej, Hańczowej, Bartnem, Rozdzielu, Regetowie, Zyndranowej, Gładyszowie, Koniecznej, Czarnem, Kunkowej, Bodakach i Ropicy. Dziekanem został mianowany ks. Andrzej Jakimiuk⁹⁰.

Początek lat osiemdziesiątych przyniósł zmiany w strukturze parafialnej na Łemkowszczyźnie. W 1981 roku erygowano parafię w Krynicy. Warto wspomnieć, że starania o jej uruchomienie czynione były od 1959 roku⁹¹.

⁸⁷ Ibidem, syg. 131/400, Pismo PWRN w Rzeszowie do metropolity Bazylego z 19 kwietnia 1972 r.

⁸⁸ Ibidem, Pismo Rady Parafialnej w Gładyszowie do metropolity Bazylego z 12 stycznia 1973 r.

⁸⁹ Spór o cerkiew, który rozpoczął się w latach sześćdziesiątych został zakończony dopiero w 2003 r. zlikwidowaniem parafii prawosławnej w tej miejscowości, szerzej zob.: S. Dudra, Prawosławna parafia w Polanach. Z dziejów konfliktu, „Cerkiewny Wiestnik” 2009, nr 1; J.L. Sobolewski, Raj utracony – odpowiedzialność zbiorowa a Łemkowie, „Życie Literackie” 1989, nr 14; M. Bołtryk, Duma Łemków, [w:] A. Radziukiewicz, M. Bołtryk, Precz z mnichami, Białystok 1995.

⁹⁰ AMP, Uchwała Św. Synodu PAKP z 22 października 1977r., także: „Cerkiewny Wiestnik” 1978, nr 1/3.

⁹¹ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział Wyznań Nierzyskokatolickich, syg. 67/2, Pismo abp. Tymoteusza do Wydziału do Spraw Wyznań Prezydium WRN w Rzeszowie z 15 listopada 1960 r., ibidem, syg. 139/36, Pisma ks. J. Krysiaka do Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Nowym Sączu z 15 października 1969 r. i do Urzędu do Spraw Wyznań z 20 października 1969 r., ibidem, Pismo dziekana dekanatu rzeszowskiego ks. Aleksandra Dubeca do Urzędu do Spraw Wyznań z 28 października 1969 r. W piśmie przedstawiona została historia starań Kościoła prawosławnego o utworzenie parafii w Krynicy.

Kluczowym momentem dla rozwoju i stabilizacji życia religijnego na tym terenie było erygowanie Diecezji przemysko-nowosądeckiej. Koncepcje dotyczące zmian w strukturze diecezjalnej PAKP i erygowania nowej jednostki administracyjnej w południowo-wschodniej Polsce, pojawiły się już w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych. Rozważana była koncepcja utworzenia piątej diecezji „przemysko-sanockiej”, „przemysko-sądeckiej” lub „krakowsko-rzeszowskiej”. Inicjatorem przedsięwzięcia były zarówno władze państwowe, jak i kościelne. Związane było to m.in. z dążeniem do wzmocnienia stanu posiadania Kościoła prawosławnego na tym terenie oraz działalnością grekokatolików. Działania w tym kierunku podejmował biskup Bazyli⁹², który m.in. w piśmie z marca 1969 roku skierowanym do Urzędu do Spraw Wyznań stwierdzał, że erygowanie kolejnej diecezji jest jak najbardziej na czasie i stworzyłoby Kościołowi możliwości aktywnego działania przeciwko akcji grekokatolickiej. Przyszłego zarządzającego nową diecezją widziano w osobie ks. Aleksandra Dubeca⁹³. Jednakże opinia Wydziału do Spraw Wyznań w Rzeszowie zdecydowała o negatywnym stanowisku władz dotyczących powyższego projektu. Wpłynęła na to obawa o „...możliwości występowania konfliktów narodowościowych i religijnych na tym terenie”⁹⁴.

Do kwestii tej powrócono w 1979 roku. Sobór Biskupów proponował erygowanie Diecezji sanockiej⁹⁵. Pod koniec 1982 roku metropolita

⁹² Bp Bazyli (1914-1998) w 1936 r. ukończył Prawosławne Seminarium Duchowne w Wilnie. Święcenia kapłańskie otrzymał w 1938r. Pełnił posługę duszpasterską m.in. w Hornostajewiczach, Świsłoczy, Michałowie i Gródku. 30 grudnia 1959 r. złożył śluby zakonne w klasztorze św. Onufrego w Jabłecznej. 25 marca 1960 r. odbyła się chirotonia archimandryty Bazylego, podczas której uzyskał tytuł Biskupa Bielskiego, wikariusza Diecezji warszawsko-bielskiej. W latach 1961-1970 ordynariusz Diecezji wrocławsko-szczecińskiej, od 1970 r. Metropolita Warszawski i całej Polski, szereż o działalności bp. Bazylego „Cerkiewny Wiestnik” 1960, nr 3/4; Mogę spokojnie smerzej. Bazyli prawosławny metropolita Warszawski i całej Polski 1914-1998, Białystok 1998.

⁹³ AMP, syg. RVI-3C 1365, Pismo bp. Bazylego do Urzędu do Spraw Wyznań z 31 marca 1969 r.

⁹⁴ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydz. III Nierzyskokatolicki, syg. 131/391, Pismo Wydziału do Spraw Wyznań w Rzeszowie do Urzędu do Spraw Wyznań z 21 września 1969 r. Wydaje się, że zdecydowało jednak negatywne stanowisko Urzędu do Spraw Wyznań, a nie Wydziału w Rzeszowie.

⁹⁵ Ibidem, syg. 131/389, Protokół z posiedzenia Soboru Biskupów PAKP z 30 listopada 1979 r. Ordynariuszem diecezji miał zostać Aleksander Dubec.

Bazyli ponownie interweniował w sprawie utworzenia nowej diecezji⁹⁶. Ze względu na brak reakcji ze strony Urzędu do Spraw Wyznań kwestia ta została ponownie poruszona w lipcu 1983 roku⁹⁷. Ostatecznie 6 września 1983 roku władze wyraziły zgodę na zmiany w strukturze administracyjnej Cerkwi⁹⁸. Nowo powołana Diecezja przemysko-nowosądecka obejmowała terenem swojego działania ówczesne województwa krośnieńskie, nowosądeckie, przemyskie, tarnowskie i rzeszowskie. Ordynariuszem został ks. biskup Adam (Dubec)⁹⁹. Siedziba biskupia mieściła się w Sanoku.

W jej skład weszły dwa dekanaty, wyłączone z Diecezji warszawsko-bielskiej: przemyski – funkcję dziekana pełnił ks. hieromnich Abel (Popławski)¹⁰⁰ i nowosądecki – dziekan ks. Bazyli Gańczyk¹⁰¹. W skład dekanatu przemyskiego wchodziły ośrodki duszpasterskie w Sanoku (ks. Andrzej Jakimiuk), Morochowie (ks. Anatol Tokajuk), Komańczy (ks. hieromnich Abel), Hłomczy (ks. Jerzy Siwko), Dziurdziowie (ks.

⁹⁶ Ibidem, syg. 131/416, Pismo metropolity Bazylego do Urzędu do Spraw Wyznań z 29 grudnia 1982 r. Abp Adam stwierdzał, że w sprawie erylowania diecezji wystąpili na „...początku 1981 r. wierni, którzy złożyli do Metropolii i rządu podanie z dwoma tysiącami podpisów”, zob.: A. Radziukiewicz, *Weź krzyż i idź za mną*, „Przegląd Prawosławny” 2003, nr 3, s. 5.

⁹⁷ AAN, Urząd do Spraw Wyznań, Wydział III Nierzyskokatolicki, syg. 131/416, Pismo metropolity Bazylego do Urzędu do Spraw Wyznań z 8 lipca 1983 r.

⁹⁸ Ibidem, Pismo Urzędu do Spraw Wyznań do metropolity Bazylego z 6 września 1983 r. Jak stwierdzał abp Adam „Przez ponad pół roku nie było komu podpisać decyzji o restytuowaniu eparchii, bo przeciwko jej powstaniu zaprotestował Kościół rzymskokatolicki i miejscowe władze. Dopiero 6 września podpisał ją ówczesny przewodniczący Rady Państwa”, A. Radziukiewicz, *Weź krzyż i idź za mną...*, s. 5.

⁹⁹ Bp Adam (ur. 1926) w 1956 r. rozpoczął naukę w Prawosławnym Seminarium Duchowym w Warszawie, następnie studiował w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Po ukończeniu nauki obsługiwał m.in. parafie w Wysowej i Kalnikowie. W 1966 r. został mianowany Dziekanem Okręgu Sanockiego. 19 stycznia 1983 r. przyjął stan mniszy z imieniem Adam, sakrę biskupią otrzymał 29 stycznia 1983 r. Uroczysta chirotonia odbyła się 30 stycznia 1983 r. w Warszawskiej Katedrze Metropolitalnej św. Marii Magdaleny. Został wikariuszem warszawskim i biskupem lubelskim z siedzibą w Sanoku. Ingres na nową diecezję odbył się 30 października 1983 r. W 1996r. został podniesiony do godności arcybiskupiej, szerzej o diecezji zob.: M. Bendza, *Diecezja Przemysko-Nowosądecka*, „Kalendarz Prawosławny 1985”, także: „Cerkiewny Wiestnik”, 1983, nr 7-12.

¹⁰⁰ Następnie stanowisko dziekana przemyskiego pełnił ks. Andrzej Jakimiuk, a od 1984 r. funkcję tę sprawował ks. Władysław Janiel.

¹⁰¹ Od 1993 r. funkcję dziekana pełnił ks. Władysław Kaniuk.

Jerzy Siwko), Kalnikowie (ks. Bazyli Zabrocki), Kłokowicach (ks. Wiaczesław Janiel), Zapałowie (vacat), Zagórze (ks. Andrzej Jakimiuk), Wielopolu (ks. Andrzej Jakimiuk), Szczawnem (ks. Anatol Tokajuk), Turzańsku (ks. Anatol Tokajuk) i Młodowicach (ks. Wiaczesław Janiel). Dekanat nowosądecki obejmował parafie w Polanach (ks. hieromnich Abel), Pielgrzymce (ks. Jan Lewiarz), Żdyni (ks. Jan Plewa), Czarnem (vacat), Gładyszowie (ks. Jan Plewa), Koniecznej (ks. Jan Plewa), Regętowie (ks. Jan Plewa), Bielance (ks. Paweł Siwec), Kunkowej (ks. Paweł Siwec), Leszczynach (ks. Paweł Siwec), Wysowej (ks. Walenty Olesiuk), Blichnarce (ks. Walenty Olesiuk), Hańczowej (ks. Walenty Olesiuk), Bartnem (ks. Paweł Bereźniak), Bodakach (ks. Paweł Bereźniak), Wołowcu (ks. Paweł Bereźniak), Zydranowej (ks. hieromnich Abel) i Krynicy (ks. Bazyli Gałczyk)¹⁰². Diecezja przemysko-nowosądecka obejmowała łącznie 31 punktów duszpasterskich i była obsługiwana przez 12 duchownych.

Abp Adam wspominając tamten okres stwierdzał „...zdawałem sobie sprawę z wielkiej odpowiedzialności za dalsze losy Cerkwi i jej wiernych na tym terenie. Oczekiwania wiernych duże, możliwości małe, parafie mało liczebne – nierentowne, stosunek Kościoła rzymskokatolickiego i miejscowych władz administracyjnych do Cerkwi prawosławnej negatywny, sprawy majątkowe nie uregulowane, kadra duchowieństwa ze względu na inwigilację niestabilna”¹⁰³. Jednakże powołanie diecezji wpłynęło na większe możliwości w podejmowaniu starań o erygowanie nowych punktów duszpasterskich. W 1985 roku rozpoczęto odprawianie nabożeństw w Zydranowej¹⁰⁴, Rozdzielu¹⁰⁵ i Gorlicach¹⁰⁶. Od 1988

¹⁰² „Kalendarz Prawosławny na 1984 rok”.

¹⁰³ A. Radziukiewicz, *Weź krzyż i idź za mną...*, s. 4.

¹⁰⁴ Placówka w Zydranowej była w latach 1985-1987 filią parafii w Polanach, następnie w latach 1987-1992 filią parafii w Komańczy, a w latach 1992-1999 filią parafii w Pielgrzymce. Od 1999 r. stanowi filię parafii w Komańczy, Schematyzm. *Katalog świątyni i duchowieństwa prawosławnej Diecezji przemysko-nowosądeckiej...*, s. 45.

¹⁰⁵ Starania o erygowanie parafii podejmowano już w 1958 r., zob.: „Wiadomości PAKP” 1972, nr 2, s. 67-68. Uroczyste poświęcenie cerkwi odbyło się 24 sierpnia 1986 r., zob.: P. Trochanowski, *Wertania z rozdilonych dorich*, „Cerkownyj Kalendar” 1987, s. 122-129.

¹⁰⁶ Parafia w Gorlicach była obsługiwana przez ks. ks. Bazylego Gałczyka (1985-1990), Anatola Martyniuka (1990), p.o. Bazylego Gałczyka (1990-1995). Od 1995 r. proboszczem jest ks. Roman Dubec, szerzej o parafii zob.: R. Dubec, *Dzieje parafii Świętej Trójcy w Gorlicach*, „Wiadomości PAKP” 2004, nr 9, s. 16.

roku celebrowane były także nabożeństwa w Kwiatoniu¹⁰⁷.

Rozwój sieci parafialnej był możliwy dzięki nowej kadrze duchowieństwa. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych posługę duszpasterską rozpoczęli pełnić ks. ks. Abel (Popławski), Jan Antonowicz, Paweł Bereźniak, Anatol Fedasz, Anatol Fiedoruk, Bazyli Gańczyk, Mikołaj Grygoruk, Andrzej Jakimiuk, Wiaczesław Janiel, Władysław Kaniuk, Aleksander Kulik, Sławomir Kondratiuk, Michał Łukaszuk, Anatol Martyniuk, Michał Pasieka, Jan Plewa, Jerzy Plis, Igor Popowicz, Jan Rydzaj, Paweł Siwec, Jerzy Siwko, Miron Szostakowski, Mirosław Świąćicki, Anatol Tokajuk i Bazyli Zabrocki. Ponadto czasowo posługę pełnili księża delegowani przez Metropolię w Warszawie¹⁰⁸. W późniejszym okresie w skład duchowieństwa diecezji weszli nowi kapłani: ks. ks. Arkadiusz Barańczuk, Roman Dubec, Julian Felenczak, Andrzej Grycz, Jarosław Kadyło, Aleksander Kulik, Jerzy Kulik, Andrzej Kwoka, Jerzy Mokrauz i Piotr Puczyk.

W 1992 roku nastąpiły zmiany w strukturze dekanalnej Diecezji przemysko-nowosądeckiej. 30 kwietnia został erygowany dekanat sanocki. W jego skład weszły parafie wydzielone z dekanatu przemyskiego: Sanok, Morochów i Komańcza wraz z filiami oraz parafie z dekanatu nowosądeckiego: Zyndranowa, Polany i Pielgrzymka wraz z filiami¹⁰⁹. Dziekanem został mianowany ks. Jan Antonowicz, proboszcz parafii w Sanoku¹¹⁰. Od początku lat dziewięćdziesiątych parafie z obszaru Łemkowszczyzny funkcjonują we wszystkich dekanatach diecezji. Doszło także do zmian w strukturze parafialnej. W 2003 roku została zamknięta parafia w Polanach z filią w Zyndranowej. W tej ostatniej miejscowości erygowana została natomiast samodzielna parafia św. Mikołaja¹¹¹.

¹⁰⁷ Świątynia w Kwiatoniu jest filią parafii w Hańczowej. Od 1988 r. funkcję proboszcza pełni ks. Władysław Kaniuk.

¹⁰⁸ Od czerwca 1973 r. do sierpnia 1974 r. parafię w Kalnikowie obsługiwali ks. ks. Włodzimierz Kuprianowicz, Eugeniusz Naumow, Jan Sezonow, Mikołaj Stokotowicz, Grzegorz Sosna, Anatol Szydłowski i ihumen Szymon (Romańczuk). Parafię w Pielgrzymce w latach 1960-1966 obsługiwali ks. Jerzy Klinger i ihumen Sawa (Hrycuniak), Schematyzm. Katalog świątyń i duchowieństwa prawosławnej Diecezji przemysko-nowosądeckiej..., s. 52 i s. 86.

¹⁰⁹ Archiwum Prawosławnej Diecezji Wrocławsko-Szczecińskiej (dalej: APDWSz), Dekret Nr 175 Prawosławnego Biskupa Przemyskiego i Nowosądeckiego z 30 kwietnia 1992 r.

¹¹⁰ Ibidem, Dekret Nr 176 Prawosławnego Biskupa Przemyskiego i Nowosądeckiego z 30 kwietnia 1992 r.

¹¹¹ „Wiadomości PAKP” 2003, nr 6, s. 18, zob.: „Przegląd Prawosławny” 2006, nr 10, s. 4.

Summary

The Orthodox Church on the Polish Lemkow homeland after the World War II

Since the very beginning of their national origins Lemkos have been orthodox believers and the Lemkos' homeland had belonged to the Orthodox diocese of Przemyśl almost by the end of the 17th century. The situation changed after 1691 when bishop of Przemyśl Innocenty Winnicki joined the Brzesc Union. Lemkos began returning to the faith of their fathers on the verge of the 19th and 20th centuries. It became a strong tendency between the 1st and 2nd World War. The period 1945-1956 was really tragic. Deportations Ukrainians and Lemkos to The Soviet Ukraine (1944-1946) and next to the Western Poland during Akcja Wisła (1947) resulted in destroying of the orthodox religious life in the Lemkos area. Due to the deportations the administrative structures of the Orthodox Church were destroyed. The rebirth of religious life in the Polish parts of Lemkos homeland started after 1956. It was connected with the liberalization of policy of the Polish government. That enabled some of the deported Lemkos to return to their homeland. The returning Orthodox believers, mostly Lemkos, began the process of restitution of their parishes or creating the new ones. At first the area belonged to the diocese of Warsaw and Bielsko and since 1983 it has been the part of the newly created diocese of Przemyśl and Nowy Sącz.

História stalinizmu v ruskej historiografii

VJAČESLAV IVANovič MEŇKovskij

Bieloruská štátna univerzita, Minsk (Bielorusko)

Jednou z prioritných tém súčasnej historickej vedy je vedecká analýza sovietskej spoločnosti v rokoch 1920-1930. Štúdium histórie 20. storočia je nepredstaviteľné bez podrobného skúmania hlavných politických, ekonomických a sociokultúrnych faktorov sovietskeho systému a rozboru unikátnosti „stalinského“ Sovietskeho zväzu v kontexte iných štátov sveta. V týchto rokoch sovietsky civilizačný model dosiahol svoje charakteristické črty, ktoré pretrvávali v celej dĺžke sovietskych dejín a ktoré boli bez podstatných zmien v neskorších rokoch aplikované do praxe „socialistického budovania“ v celom rade štátov. Aj z tohto dôvodu objektívna analýza historických skúsenosti ZSSR nadobúda všeobecnospoločenský charakter.

Spomedzi zložitého komplexu otázok, ktorými sa zaoberala najnovšia ruská historiografia, a jednou z hlavných bolo skúmanie stalinizmu, jeho genézy, zložiek, miesta a úlohy v sovietskych dejinách. Sovietska a ruská historiografia venujúca sa Stalinovi a stalinizmu obsahuje množstvo monografií a štúdií. Popritom však ani do dnešnej doby nie je daná jednoznačná odpoveď na otázku – čo je to stalinizmus. V Sovietskom zväze vzniklo niekoľko schém vysvetlenia tohto pojmu a to v závislosti od rôznych okolností, uhlov pohľadu a skúsenosti. Napríklad, stalinizmus, ako systém asociujúci k určitému politickému a spoločensko-ekonomickému systému, bol nazývaný ideológmi režimu a politickými lídrami tej doby ako socializmus. Avšak aj v sovietskej spoločnosti tohto obdobia viaceré skupiny vkladali pojmu socializmus rôzne interpretácie.

Nepochybné intelektuálne vysvetlenie stalinizmu nebolo prácou jedného pokolenia. Pre každú novú generáciu stalinská perióda znamenala niečo iné, aj keď množstvo možných „stalinizmov“ je ohraničené vzhľadom na to, že systém je spojený s vyhranenými konkrétnymi historickými komponentmi a je mimoriadne zložitý. Navyše, ani jedno zo

známych definícií stalinizmu neobsahuje celý súhrn faktov. Každá formulácia zahŕňa len časť z nich, keďže boli formulované v závislosti od určitého uhla pohľadu.

Fenomén, ktorý v súčasnosti označujeme „stalinizmom“, sa v klasickej sovietskej interpretácii dejín ZSSR – v oficiálnej stalinskej verzii dominujúcej od polovice 30. do polovice 50. rokov 20. storočia – definuje ako „budovanie socializmu“. Sformulovanie a komentovanie tejto definície bolo ohraničené cenzúrou a ideologickým rámcom a samotná interpretácia bola vulgarizovaná v propagandistických cieľoch. Popritom intelektuálna osnova v klasickej sovietskej verzii existovala. Vychádzala z marxizmu a z predpokladu, že ekonomická báza – predovšetkým súkromné vlastníctvo na základe výroby – je tým fundamentálnym pre politickú nadstavbu, spoločenské a kultúrne inštitúcie.

Štátne vlastníctvo vo výrobe bolo sčasti ustanovené po Októbrovej revolúcii a značne rozšírené koncom 20. rokov 20. storočia po likvidácii mestského súkromného sektoru, prijatí prvej päťročnice a ustanovení centralizovaného štátneho plánovania. Kolektivizácia poľnohospodárskych podnikov, realizovaná rýchlym tempom a s veľkým počtom obetí v prvej polovici 30. rokov 20. storočia, zlikvidovala kapitalizmus v poľnohospodárstve. V súlade s marxistickou teóriou boli to bázové východiská socializmu.

Existoval však aj vážny nesúlad s klasickým marxizmom, predpokladajúci bezpodmienečnú likvidáciu štátu ako aparátu násilia. Táto nezrovnalosť bola odstránená v oficiálnej interpretácii cez zvýrazňovanie pretrvávajúcej hrozby „kapitalistického obklúčenia“, ktoré nútilo štát byť silným a neustále bdieť, a sám Stalin sa predostieral ako pokračovateľ Leninovho diela. Súčasne sa poukazovalo na vnútornú hrozbu zo strany pozostatkov triednych nepriateľov. Pretrvávajúca hrozba zdôvodňovala existenciu monopolu komunistickej strany vo vládnutí, vodcovskú úlohu v sovietskom politickom systéme, posilnenie represívneho aparátu. Avšak z oficiálneho – stalinského – uhla pohľadu táto línia nebola konštantnou a prvoradou. V sústavných termínoch najvýznamnejším činiteľom sovietskeho progresu v „budovaní socializmu“ bolo prijatie sovietskej ústavy z roku 1936, ktorá vyhlasovala, že až na výnimky boli nepriateľské triedy zlikvidované.

Po XX. zjazde KSSZ, ktorý odsúdil Stalinov „kult osobnosti“ a jeho

zneužitie vládnutia, sovietsky klasický model stalinizmu bol zmenený. Po vymenovaní obmedzeného radu „chýb“ a „krajností“ spáchaných Stalinom, vláda sústredila pohľad len na jeho osobu. Týmto spôsobom kľúčom k ponímaniu stalinizmu sa vymedzoval sám Stalin – líder, ktorého patologické črty boli príčinou „znetvorenia socializmu“. Hlavný smer kampane destalinizácie pozostával v demytologizácii Stalina, no bez demytologizácie vládnutia komunistickej strany. Teda osobne Stalin bol príčinou všetkých sovietskych nešťastí a neúspechov, rovnako ako predtým bol príčinou všetkých sovietskych výdobytkov.

V 70. rokoch 20. storočia oficiálne sovietske stanovisko k stalinizmu pozostávalo z toho, že síce „leninské normy“ boli porušené v „dobe kultu osobnosti“, avšak základy systému pretrvali. Pre generáciu, ktorá vyrástla v stalinských rokoch a s boľševickou revolúciou i komunistickou stranou sa stotožňovala, bola možnosť separovania Lenina od Stalina dôležitým psychologickým momentom. Urýchlená stalinská industrializácia, bez ohľadu na jej cenu a obeť na obyvateľstve, sa hodnotila ako nutná a „socialistická“. Bez nej by sa krajina nemohla vytrhnúť zo zaostalosti a vystúpiť na popredné pozície vo svete v čase po druhej svetovej vojne. ZSSR by nezvífazil vo vojne proti Nemecku. Kolektívizácia bola taktiež potrebná a v základoch správna, aj keď došlo k „excesom“ vo vzťahu k roľníkom.

Pod vplyvom politických príčin sa napokon „stalinizmus“ (ako historický pojem) nepoužíval v Sovietskom zväze v prvých rokoch „perestrojky“. V interview francúzskemu denníku *L' Humanité* vo februári 1986 M. Gorbačov uviedol, že „stalinizmus“ bol vymyslený antikomunistami za účelom napádania socializmu a Sovietskeho zväzu.¹ G. Bordjugov a V. Kozlov podotýkali, že termín „stalinizmus“, ktorému sa predtým vyhýbali, keďže vyvolával výhradne negatívne emócie a ktorý politici a odborníci na spoločenské vedy pokladali za „cudzí“, zaznel v ZSSR v polovici roku 1987.²

Vo vzťahu k stalinizmu sa pozícia vlády v rokoch perestrojky transformovala do pozície jeho neprijatia a odsúdenia, avšak nebol to

¹ Citované podľa: LAQUEUR, W.: *The Dream that Failed: Reflections on the Soviet Union*. New York 1994, p. 111.

² БОРДЮГОВ, Г. А. – КОЗЛОВ, В. А.: *История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества*. Москва 1992.

oficiálny uhol pohľadu. V radoch sovietskeho vedenia bol umožnený pluralizmus názorov a ku koncu 80. rokov 20. storočia jednotné hľadisko neexistovalo. Prvýkrát za celé sovietske obdobie oficiálne stanovisko prestalo byť povinným pre odborníkov – výskumníkov. V týchto rokoch medzi sovietskymi historikmi dominovali dva spôsoby vysvetlenia stalinského systému. Prvý spájal pôvod stalinizmu s ideologickou doktrínou bolševikov a unitárnym politickým systémom so zakázanými frakciami vo vnútri strany, nastolenými po revolúcii. Hlavnou charakteristikou stalinizmu bola represívna diktatúra a stalinizmus sa ako taký hodnotil – akoby pokračovanie leninskej etapy. Táto interpretácia sa podobala na jedno zo štandardných západných vysvetlení v medziach totalitnej paradigmy.

Druhý analytický variant sa sústredil na sociálne sily. Predovšetkým išlo o byrokratizáciu, vznik novej byrokratickej vládnucej triedy, ktorá bola základňou stalinizmu. Skúmalo sa spojenie s pozíciou viacerých európskych marxistov a západných historikov-revizionistov. Stúpenci takéhoto pohľadu predpokladali, že jedinou sociálnou oporou stalinizmu bola nová byrokratická elita. Rovnako sa vyjadroval predpoklad, že stalinizmus mal podporu aj za ich hranicou. Takýmito ideami sa zaoberalo opatrne, keďže mohli byť vysvetľované ako ospravedlnenie stalinistických činov.

Diskusie o fenoméne stalinizmu nevyhnutne viedli k otázke o historickej nevyhnutnosti – či bol stalinizmus nevyhnutnou etapou sovietskych dejín, alebo či sa dalo tomu predísť. Historici začali používať koncepciu alternatív, ktorá im umožnila vyjsť z pevných medzí marxistických zákonitostí a príčinnej determinácie. Vo vzťahu k 30. rokom 20. storočia sa naskytla možnosť vytvorenia koncepcie sovietskych dejín v termínoch sérií možností a momentov riešení. Týmto spôsobom bol odmietnutý prístup postavený na „jedinej pravde“, charakteristický pre tradičnú sovietsku historiografiu, a došlo k priblíženiu sa k slobodnejšej metodológii, typickej pre svetovú historickú disciplínu.

Skúmanie dejín antihumánneho stalinského systému, používajúceho násilie v tak veľkom zábere, na práci bádateľov zanechávalo dôležitú emocionálnu a psychologickú stopu. Emocionálna súčasť práce historika je v tomto prípade nevyhnutná, aj keď sa vynakladá všetko možné úsilie pre zosúladené a objektívne skúmanie. Aj napriek tomu je to história a je

potrebné vedieť vysvetliť to iracionálne a nelogické, ktoré existovalo v živote krajiny a ktoré, napokon, bolo podporované časťou spoločnosti, vrátane vysoko intelektuálnej vrstvy.

Zmeny, ku ktorým došlo v ruskej historiografii na prelome 20. a 21. storočia, jednoznačne svedčia o tom, že ruská historická veda nadobudla nové kontúry. Prestala byť lokálnou, uzavretou vo svojich teoreticko-metodologických základoch, vznikol jej nový jazyk. Ukázali sa dôležitejšie tendencie vo formovaní vedeckej historiografii ruských dejín.

Vedci sa obrátili k sfére interdisciplinárnych spojení vedeckého významu, k skúmaniu na hraniciach rôznych náuk, medziiným histórie a psychológie, histórie a filozofie, histórie a kulturológie. Zárukou efektívnosti spolupráce je popritom uvedomovanie si rôznosti strán svojich úloh a vysoká výskumná kultúra. Hľadanie nových prístupov k skúmaniu dejín sa odohrávali, po prvé, na teoreticko-metodologickom stupni vyznačenia štruktúry, úloh a metód historického výskumu; po druhé, na stupni bádania konkrétnych historických problémov; po tretie, v rovine pochopenia rôznych historických koncepcií a ich personálií; po štvrté, cez skúmanie historického povedomia spoločnosti.

Odzrazom pomenovanej situácie sa stal jeden z najostrejších a diskutabilných problémov dejín stalinského obdobia – hodnotenie úloh a miesta GULAG-u v systéme stalinského teroru a v stalinskom systéme ako celku.³ Otázka o terore obsahovala tri dôležité prvky – mieru represíí, množstvo obetí a ich charakteristiku; funkciu teroru, racionálne a iracionálne motívy jeho použitia; stupeň organizácie a nevyhnutnosti teroru v sovietskom systéme. Novo formulovaná konceptuálna charakteristika úloh politického teroru v komunistických systémoch ho definovala ako ľubovoľné využitie krutého násillia orgánmi politickej vlády proti osobám alebo skupinám, resp. ako reálne ohrozenie takéhoto použitia. Popritom nie všetko násillie sa hodnotilo ako teror, keďže „bežné“ násillné prostriedky ponechávajú obetiam možnosť

³ Pozri napríklad: Покаяние: Мартиролог. Т. 1 – 8. Сыктывкар, 1998-2008; ГУЛАГ: Экономика принудительного труда. Москва 2008; ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1918-1960. Москва 2002; Дети ГУЛАГа. 1918-1956. Москва 2002; Заключение на стройках коммунизма. ГУЛАГ и объекты энергетики в СССР. Москва 2008; Историография сталинизма: Сб. ст. Москва 2007; История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7 т. Москва 2004.

zorientovať sa a predvídať dôsledky určitých činov. Teror neposkytuje takéto možnosti, nezabezpečuje nedotknuteľnosť ani pre konformistov.

V centre pozornosti súčasnej historiografie stojí otázka vzájomných vzťahov historickej vedy a historického uvedomovania národa. Povedomie považuje sa za faktor determinujúci záujem spoločnosti k historickej vede, ako spojujúci článok medzi vedou a kultúrou. „Historická disciplína ako forma sociálneho sebazpoznania formuje vzťah spoločnosti k minulosti“,⁴ t.j. utvára historické povedomie. Bez historických výskumov, podľa A. J. Gureviča, nie je historického povedomia, len pamäť o minulosti.⁵

Riešenie uvedených úloh môže byť efektívne len pri evidovaní celého radu faktorov charakterizujúcich súčasnú historiografickú situáciu v ruskej historickej vede.

Po prvé, vývoj historickej vedy a vzdelávania sa dnes uskutočňuje v podmienkach kvalitne novej etapy „informačnej revolúcie“, keď sa významne rozšírili možnosti štúdia vedeckej a školskej historickej literatúry, ktorá vyšla v zahraničí a bola predtým málo dostupnou čitateľovi. Tieto práce vo väčšine bazírujú na inej metodologickej a teoretickej osnove, než tie vydávané po dlhé roky v krajine, a demonštrujú odlišné vedecké prístupy.

Po druhé, je to svojrázna „archívna revolúcia“, ktorá sa uplatňuje v štúdiu ruských dejín od začiatku 90. rokov 20. storočia. Obrovská masa informácií, predtým nedostupných vede a zvlášť z najnovších dejín, vyžaduje nielen uvedenie ich do vedeckého obehu, ale aj nový teoreticko-metodologický prístup k ich interpretácii. Pod tlakom týchto skôr nepoznaných informácií tak určitá časť konštrukcií a záverov ruskej historiografie vyžadujú buď kardinálne prehodnotenie, alebo podstatné spresnenie.

Po tretie, ruská historická veda a historické vzdelanie nemôžu brať do úvahy pálčivú potrebu prekonania negatívnych javov nedávnej minulosti spojených s nadvládou monopolnej metodológie v historickej

⁴ МОГИЛЬНИЦКИЙ, Б. Г.: Историческое сознание и историческая наука. In: Исторические воззрения как форма общественного сознания. Ч. 1. Саратов 1995, s. 12.

⁵ ГУРЕВИЧ, А. Я.: Культура и история. In: Новая и новейшая история,č.1/1991, s. 49.

vede. Nové idey a metódy súčasnej historiografie sú výsledkom odohrávajúcich sa zmien v historickom povedomí spoločnosti a sebazpoznaní historika.

Preklad Michal Šmigel'

Summary

The history of Stalinism in Russian historiography

To study the history of the 20th century without the examination of main political, economical, social and cultural factors of the soviet system, as well as the uniqueness of the Soviet Union during the Stalin era, is unimaginable. Therefore, one of the main themes of contemporary historical scholarship is a scientific analysis of soviet society during the years 1920-1930. In those years the soviet civilization model reached its characteristic features, which survived throughout the full length of soviet history. These features were also widely put into practice in socialistic build-up of other states. Modern Russian historiography has dealt with many complex questions and one of the most important was the examination of Stalinism, its genesis, components, place and role in soviet history.

K vývoji zahraničního obchodu ČLR po nástupu Teng Siao-pchingova reformního vedení*

ALEŠ SKŘIVAN ML.

Katedra hospodářských dějin, Národohospodářská fakulta, Vysoká škola ekonomická, Praha (Česko)

V roce 1976 se komunistická Čína bezesporu ocitla na významné křižovatce na cestě dlouhodobého politicko-ideologického vývoje. V ČLR byl rok 1976 rokem významných a dramatických událostí. V lednu 1976 zemřel Čou En-laj (Zhou Enlai),¹ pravděpodobně nejdůležitější představitel reformního křídla komunistické strany, který však nikdy nedokázal vystoupit z Maova stínu. Koncem července zasáhlo oblast kolem města Tchang-šan (Tangshan) jedno z nejničivějších zemětřesení v dosavadních čínských dějinách, jež si vyžádalo několik set tisíc obětí.² 9. září 1976 zemřel „velký kormidelník“ Mao Ce-tung (Mao Zedong) a jeho smrt měla v jistém ohledu podobný význam pro komunistickou Čínu jako smrt Stalina pro Sovětský svaz.

Z hlediska ekonomického vývoje ČLR a oficiální hospodářské strategie pekingské vlády však rok 1976 nepředstavoval nějaký zásadní mezník a ani následující dva roky, které byly obdobím tvrdé mocenské hry a boje o pozici nového čínského vůdce, nepřinesly nějaké markantní ekonomické změny. Za významný mezník v ekonomickém vývoji, respektive počáteční bod zcela nové etapy se dnes obvykle považuje plénum Ústředního výboru Komunistické strany Číny, které proběhlo v prosinci 1978 a fakticky vyneslo Teng Siao-pchinga (Deng Xiaoping) do

* Text je jedním z výsledků grantu *Analýza československého vývozu do Čínské lidové republiky* uděleného Grantovou agenturou ČR (GA 409/07/P016).

¹ V celém textu používám při přepisu čínských jmen a geografických názvů českou standardní transkripci. V případě prvního výskytu jsou v závorce doplněny oficiálním pinyinem, s cílem usnadnit čtenářovu orientaci zejména v cizojazyčných textech.

² Jednotlivé údaje o počtu mrtvých a zraněných se značně rozcházejí. Srv. např. Bakešová, Ivana: *Čína ve XX. století*, díl 2., Olomouc 2003, s. 107 a MacFarquahar, Roderick: *The Succession to Mao and the End of Maoism*, in: *The Cambridge History of China, Volume 15, The People's Republic, Part II*, s. 365.

pozice nového prvního muže Říše středu.³

Teng Siao-pchingova strategie ekonomického rozvoje ČLR se podstatně lišila od Maovy hospodářské politiky, která byla silně ideologizovaná a úzce spojená s politickými cíli. Nové reformní vedení odmítlo Maovu šokovou terapii doprovázenou ideologickými kampaněmi a naopak dalo přednost postupné realizaci rozsáhlejšího souboru reforem, které samozřejmě měly vést k ekonomickému posílení a celkové stabilizaci ČLR. K důležitým obecným cílům těchto reforem mimo jiné patřilo zavedení tržních prvků do socialistické ekonomiky, decentralizace a omezení některých pravomocí stranických orgánů. V době převzetí moci Teng Siao-pching poměrně přesně věděl, jaké reformní kroky by měly být v nejbližších letech realizovány, pravděpodobně však neměl jasnou představu o tom, co je konečným cílem plánovaných ekonomických reforem a jak hluboké změny nakonec podpoří.⁴

Důležitou částí nové reformní koncepce byl rozvoj ekonomických vztahů s ostatními státy a s tím související proces otevírání Číny. Logickým předpokladem rozvoje zahraničně-ekonomických vztahů byla úspěšná zahraničně-politická strategie, která by především obecně pomohla komunistické Číně vyhnout se větším sporům s významnějšími státy. Po nástupu reformního vedení se zdálo, že navzdory některým přetrvávajícím sporným bodům – například v otázce dodržování lidských práv a přístupu k Tchaj-wanu (Taiwan) – může být tato strategie úspěšně realizovaná ve vztazích s významnými demokratickými státy.⁵ Naopak vztahy se sovětským blokem se zhoršily. Dne 17. února 1979

³ V této souvislosti bylo asi nejdůležitější událostí zvolení několika Tengových stoupců do politbyra blíže viz Skřivan ml., Aleš: *Teng Siao-pching. První muž Říše středu*, Praha 1996, s. 60.

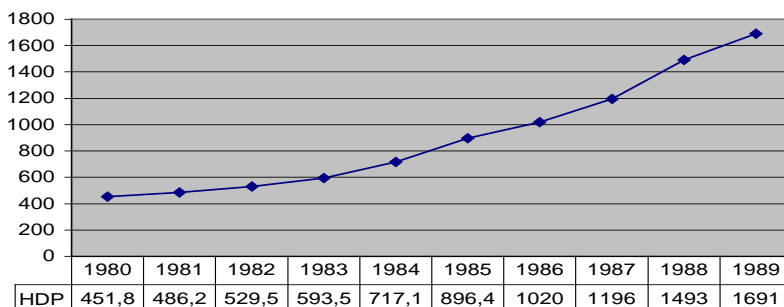
⁴ Srovnání Maovy a Tengovy hospodářské strategie blíže viz Awater, Laurenz: *Die politische Wirtschaftsgeschichte der VR China, Vom Sowjetmodell zur sozialistischen Marktwirtschaft*, Münster 1998. K nástupu reformního vedení a reformnímu procesu blíže viz Portjakov, Vladimír Jakovlevič: *Ekonomičeskaja politika Kitaja v epochu Den Sjaopina*, Institut Dalnego Vostoka, Moskva 1998 a Solinger, Dorothy J.: *China's Transition from Socialism: Statist Legacies and Market Reforms*, New York 1993. Srv. *Dokumenty k vývoji Čínské lidové republiky*, sv. 23, Orientální ústav ČSAV, Praha 1990.

⁵ Krátce po vítězství Teng Siao-pchinga byly navázány diplomatické vztahy mezi ČLR a USA (1. ledna 1979). O několik týdnů později, na přelomu ledna a února navštívil Teng Siao-pching Spojené státy. Wang, Ke-wen: *Modern China, An Encyclopedia of History, Culture, and Nationalism*, Garland Publishing, Inc., New York, London 1998, s. 320-321.

K vývoji zahraničního obchodu ČLR po nástupu Teng Siao-pchingova reformního vedení

začal útok jednotek Čínské lidově osvobozené armády na cíle v severním Vietnamu. Přestože konflikt skončil už po 17 dnech stažením čínské armády, vyžádal si desetitisíce obětí. S ohledem na úzké vazby mezi vietnamským režimem a Sovětským svazem se čínsko-vietnamský konflikt rychle projevil i ve vztazích mezi Pekingem a Moskvou.⁶ V prosinci 1979 potom začala sovětská invaze do Afghánistánu, kterou pekingská vláda odsoudila. Sovětský postup v Afghánistánu byl v ČLR logicky prezentován jako jasný důkaz sovětských expanzivních snah a současně vnímán jako určité varování před tím, kam až je ochoten Sovětský svaz zajít při realizaci svých zahraničněpolitických cílů.

Graf I: Vývoj hrubého domácího produktu ČLR v 80. letech (v miliardách RMB)

Zdroj: *Comprehensive Statistical Data and Materials on 50 Years of New China*, China Statistics Press, Beijing 1999, s. 3.

Ve srovnání s předcházejícími dekadami, v 80. letech ČLR více méně sledovala umírněnou pragmatickou a realistickou zahraniční politiku, která byla méně ovlivněna ideologickými dogmaty. Jak už bylo naznačeno, komunistická Čína redukovala aktivity, které by mohly vést ke zhoršení vztahů s významnými státy. ČLR se často snažila ve vztazích s ostatními státy omezit politický aspekt, politické polemiky, naopak preferovala zejména rozvoj ekonomické spolupráce. V podstatě

⁶ Čínsko-vietnamský konflikt v roce 1979, jeho důvody a okolnosti, které jej provázely, zůstávají dodnes poněkud sporným a nedostatečně objasněným fenoménem. Spory se mimo jiné vedou o počet obětí a také o výsledek celého konfliktu, kdo byl vítězem této krátké války. Srv. Pollack, Jonathan D.: *The Opening to America*, in: *The Cambridge History of China, Volume 15, The People's Republic, Part II*, s. 443-449 a Bakešová, Ivana: *Čína ve XX. století*, díl 2., s. 167-170.

stejnou taktiku nakonec zvolila i v přístupu k zemím sovětského bloku. Během první poloviny 80. let se změnil pohled pekingské vlády na Sovětský svaz a v průběhu sovětsko-čínských rozhovorů v roce 1982 dala čínská strana poprvé od sovětského vpádu do Afghánistánu jasně najevo svůj zájem zmírnit napětí ve vztazích obou států.⁷ Příznivější podmínky pro zlepšení vztahů mezi Pekingem a Moskvou byly vytvořeny po nástupu Gorbačova, který projevil ochotu k určitým ústupkům komunistické Číně, například k redukci sovětských vojsk dislokovaných v regionech sousedících s ČLR.⁸ Umírněný pragmatický přístup, společně s akcentováním celkového rozvoje zahraničně-ekonomických vztahů se projevil i ve stabilizaci, popřípadě zlepšení vztahů s celou řadou další zemí (například Japonskem, Indií, Thajskem a Filipíny).

Velkým úspěchem čínské diplomacie se bezesporu stal výsledek dlouhých a komplikovaných britsko-čínských jednání o navrácení Hongkongu. Čínsko-britský dialog vyvrcholil v prosinci 1984 vydáním společné britsko-čínské deklarace, ve které bylo stanoveno, že k 1. červenci 1997 bude k Číně připojeno celé území britského Hongkongu, nikoliv pouze Nová teritoria, tak jak určila smlouva o pronájmu z roku 1898.⁹ Případ Hongkongu bezesporu souvisel i s měnícím se přístupem pekingské vlády k Tchaj-wanu. Už před uzavřením zmíněné britsko-čínské deklarace o Hongkongu se v pekingském vedení začaly objevovat názory, podle kterých by dobojným mírovým způsobem v duchu hesla „jeden stát, dva systémy“ mohlo v budoucnu dojít k faktickému sjedno-

⁷ Skřivan ml., Aleš: *Teng Siao-pching*, s. 71-72 a Hao, Yufan – Huan, Guocang: *Introduction: Chinese Foreign Policy in Transition*, in: *The Chinese View of the World*, ed. Yufan Hao and Guocang Huan, New York 1989, s. xii.

⁸ Gorbačov navštívil Peking až v květnu 1989 – po stažení sovětských vojsk z Afghánistánu, shodou okolností v době rostoucího napětí v hlavním městě ČLR, krátce před zásahem armády na náměstí Tchien-an-men (Tiananmen). K čínsko-sovětským vztahům v 80. letech 20. století podrobněji Garver, John W.: *The "New Type" of Sino-Soviet Relations*, in: *Asian Survey*, Volume 29, No. 12 (December 1989), University of California Press, Berkeley 1989, s. 1136–1152. K vývoji čínsko-ruských vztahů blíže Kirejev, G. V.: *Rossija – Kitaj: neizvestnyje stranicy pograničnych peregovorov*, Moskva 2006; Galenovič, Jurij Michajlovič: *Rossija i Kitaj v XX veke: granica*, Moskva 2001.

⁹ Hongkong byl v roce 1997 připojen k ČLR jako zvláštní administrativní oblast s tím, že nejméně 50 let zde bude ponechán dosavadní ekonomický systém, nenarušena zůstanou dosavadní vlastnická práva atd. K osudu Hongkongu dále viz Fürst, Rudolf: *Čína ve XX. století*, díl 3., Olomouc 2006, s. 151-159.

K vývoji zahraničního obchodu ČLR po nástupu Teng Siao-pchingova reformního vedení cení ČLR a Tchaj-wanu.¹⁰

Tabulka I: Zahraniční obchod ČLR v letech 1979-1989 (v miliardách USD)

<i>Rok</i>	<i>Celkem</i>	<i>Vývoz</i>	<i>Dovoz</i>
1979	29,33	13,66	15,67
1980	38,14	18,12	20,02
1981	44,03	22,01	22,02
1982	41,61	22,32	19,29
1983	43,62	22,23	21,39
1984	53,55	26,14	27,41
1985	69,60	27,35	42,25
1986	73,85	30,94	42,91
1987	82,65	39,44	43,21
1988	102,79	47,52	55,27
1989	111,68	52,54	59,14

Zdroj: *China Foreign Economic Statistical Yearbook 1999*, China Statistics Press, China Statistical Publishing House, Beijing 1999, s. 15.

Jednou z prvních oblastí, které zasáhly reformy zahájené na přelomu let 1978 a 1979, byly zahraničně-ekonomické vztahy. Už v roce 1979 začal proces „otevírání“ komunistické Číny s cílem přilákat západní kapitál a moderní technologie. V červenci 1979 byl schválen zákon o čínsko-zahraničních společných podnicích¹¹ a ve stejném roce bylo rozhodnuto o vytvoření čtyř zvláštních ekonomických zón na strategických místech ČLR s ohledem na geografickou blízkost potenciálních investorů.¹²

¹⁰ Deng, Zhiduan: *Beijing's Policy on Hong Kong*, in: *The Chinese View of the World*, ed. Yufan Hao and Guocang Huan, New York 1989, s. 294-295. K problematice mezinárodního postavení Tchaj-wanu a jeho vztahů s pekingskou vládou blíže viz Fürst, Rudolf – Bílková, Veronika: *Politika jedné Číny a mezinárodní právní rámec principu „jedna země, dva systémy“*, *postavení Tchaj-wanu*, výzkumný projekt MZV ČR – výsledná studie, Praha 2004. Ke vztahům mezi ČLR a Tchaj-wanem dále Trampedach, Tim: *China auf dem Weg zur Wiedervereinigung?: die Politik der Guomindang auf Taiwan gegenüber der Volksrepublik China seit 1987*, Hamburg 1992. Ke koncepci „jeden stát, dva systémy“ blíže Andělová, Petra: *K problematice novodobé transformace Číny*, disertační práce, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova v Praze, Praha 2002, s. 63-102.

¹¹ Li, Feng, – Li, Jing.: *Foreign Investment in China*, London 1999, s. 54-55.

¹² V roce 1980 tak oficiálně vznikly zvláštní ekonomické zóny Sia-men (Xiamen), Šen-čen (Shenzhen), Ču-chaj (Zhuhai) a Šan-tchou (Shantou). K vývoji a výhodám zvláštních ekonomických zón v 80. letech dále viz Tomášek, Michal: *Právo zahraničních investic v Číně*, Praha 1990, s. 22-25; Yabuki, Susumu: *China's New Political Economy*, San Francisco 1995, s.

Rovněž v roce 1979 proběhly první významnější institucionální změny, především vzniklo několik nových orgánů, které se měly angažovat na poli zahraničního obchodu a usnadnit příliv zahraničních investic.¹³ Až do roku 1979 byl zahraniční obchod ČLR realizován výhradně prostřednictvím úzké skupiny podniků zahraničního obchodu, které byly podřízeny Ministerstvu zahraničního obchodu.¹⁴ Od roku 1979 proběhla řada reforem, které krom jiného významně změnily institucionální podobu zahraničního obchodu ČLR. Jedním z prvních kroků, ke kterým se čínské vedení odhodlalo, bylo založení několika nových orgánů, které se měly angažovat na poli zahraničně ekonomických vztahů. O přilákání zahraničních investic, se měla starat China International Trust and Investment Corporation (CITIC), která disponovala v této době velmi neobvyklou mírou nezávislosti. Dalšími novými orgány se staly Import-Export Administration Commission (IEAC), Foreign Investment Administrative Commission (FIAC) a State Administration of Foreign Exchange. V březnu 1982 splynuly FIAC a IEAC společně s Ministerstvem zahraničního obchodu v Ministerstvo zahraničních ekonomických vztahů a obchodu (Ministry of Foreign Economic Relations and Trade – MOFERT).¹⁵

K hlavním cílům reforem patřila decentralizace a zavedení tržních prvků do zahraničního obchodu, paralelně s vytvořením efektivního konkurenčního prostředí. S ohledem na tyto cíle se už v prvních letech poměrně rychle zvyšoval počet subjektů oprávněných k vývozním,

245-247; Chen, Zhengtian: *Wirtschaftliche Förderzonen und Besteuerung, Eine Fallstudie zur Volksrepublik China*, Hamburg 1996.

¹³ K významnějším orgánům patřil např. China International Trust and Investment Corporation (CITIC), který existuje dodnes. Informace o současných aktivitách CITIC viz oficiální internetová prezentace <http://www.citic.com/wps/portal> (citace 7. června 2010).

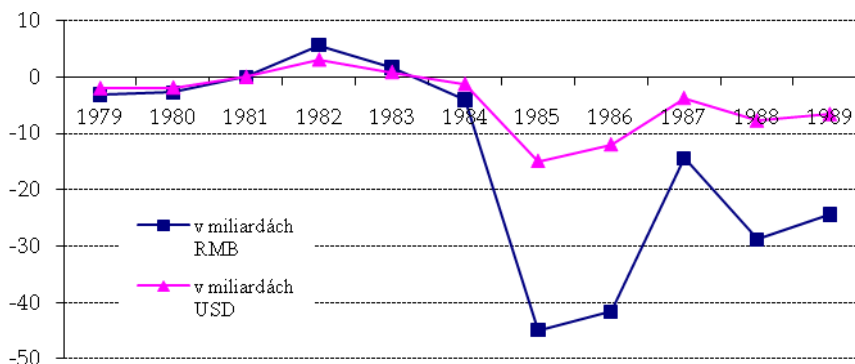
¹⁴ K zahraničnímu obchodu (obecně zahraničně ekonomickým vztahům) ČLR v předreformním období blíže viz Reardon, Lawrence C., *The Reluctant Dragon, Crisis Cycles in Chinese Foreign Economic Policy*, University of Washington Press, Seattle 2002.

¹⁵ Skřivan ml., Aleš: *Hospodářské reformy v ČLR v letech 1979–1989*, Praha 2007, s. 90; Zhang, Peiji – Huenemann, Ralph W.: *China's Foreign Trade*, Oolichan Books, The Institute for Research on Public Policy, Latzville 1987, s. 46; Srinivasan, T. N.: *Agriculture and Trade in China and India*, International Center for Economic Growth, San Francisco 1994, s. 123. Později bylo toto ministerstvo přejmenováno na Ministerstvo zahraničního obchodu a ekonomické spolupráce (Ministry of Foreign Trade and Economic Cooperation – MOFTEC). Dnes je jeho nástupcem Ministerstvo obchodu (Ministry of Commerce – MOFCOM).

K vývoji zahraničního obchodu ČLR po nástupu Teng Siao-pchingova reformního vedení

respektive dovozním aktivitám – ať už se jednalo například o specializované společnosti spadající pod některé ministerstvo nebo vybrané průmyslové podniky. Ve skutečnosti však postupovala decentralizace zahraničního obchodu v první polovině 80. let pomalým tempem. Jak v oblasti vývozu, tak i dovozu bylo definováno několik komoditních skupin, na které se vztahoval odlišný vývozní (respektive dovozní) režim s odpovídající kontrolou. Na straně vývozu se nejprísrnější režim vztahoval na nejvýznamnější komodity (například ropu a uhlí), které se v celkovém úhrnu na počátku 80. let podílely více než třemi čtvrtinami na celkovém vývozu ČLR. Podobná situace byla i na straně dovozu. K vývozu a dovozu nejvýznamnějších komodit byla oprávněna pouze malá skupina podniků zahraničního obchodu, která v první polovině 80. let realizovala více než dvě třetiny zahraničního obchodu ČLR.¹⁶

Graf II: Vývoj obchodní bilance ČLR v letech 1979-1989

Zdroj: *Comprehensive Statistical Data and Materials on 50 Years of New China*, China Statistics Press, Beijing 1999, s. 60.

V druhé polovině 80. let se však situace změnila. Přes určité výkyvy nadále rostl počet subjektů disponujících exportním (respektive importním) oprávněním¹⁷ a současně mezi nimi sílil konkurenční boj.

¹⁶ Srv. *China: Foreign Trade Reform*, A World Bank Country Study, The World Bank, Washington D. C. 1994, s. 24-25. K decentralizaci zahraničního obchodu v první polovině 80. let dále viz Zhang, Peiji – Huenemann, Ralph W.: *China's Foreign Trade*, s. 46-48.

¹⁷ Podrobněji Lardy, Nicholas R.: *Integrating China into the Global Economy*, Washington D.C. 2002, s. 41 a Znamenáček, Martin: *Čínská ekonomika – hlavní změny a perspektiva*, Praha 1996, s. 61.

Státní kontrola a řízení exportu byly postupně redukovány. Ve skutečnosti například získávalo stále více průmyslových podniků větší volnost při výběru společnosti, jejímž prostřednictvím mohly realizovat export, což fakticky umožnilo řadě podniků vyjednat si lepší vývozní podmínky, především výhodnější cenu. Dokonce i podniky vyrábějící komodity, na něž byl aplikován přísnější režim, měly v některých případech možnost alespoň u části produkce ovlivnit vývozní podmínky, zvolit si podobu exportu.¹⁸

Z pohledu pekinské vlády jedním z nepříjemných problémů zahraničního obchodu v první reformní etapě byly obrovské dotace čínského vývozu. Snížení exportních dotací bylo poměrně kontroverzní a značně citlivou otázkou, především s ohledem na případné zhoršení obchodní bilance. Právě nepříznivé výsledky obchodní bilance byly v druhé polovině 80. let asi nejvýraznějším problémem zahraničního obchodu, kterému pekinská vláda věnovala značnou pozornost (vývoj obchodní bilance v 80. letech viz graf II).¹⁹

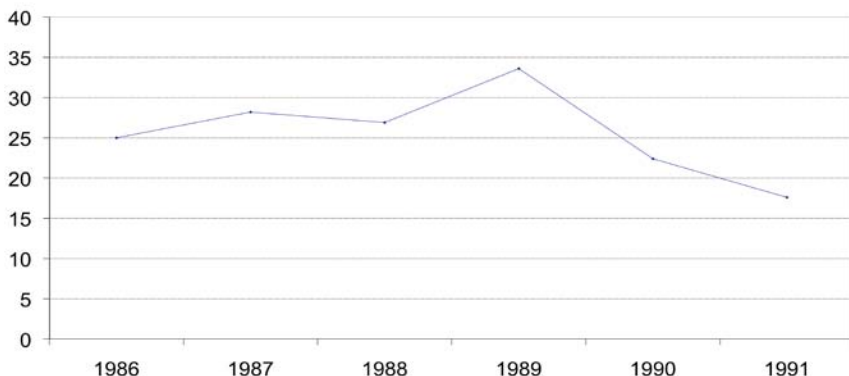
V roce 1988 byla přijata reformní opatření v oblasti zahraničního obchodu, která zjevně přispěla k obratu dosavadního negativního trendu ve vývoji exportních dotací (graf III). Pravděpodobně nejdůležitějším krokem byla v tomto ohledu systémová změna závazkových vztahů mezi centrem na jedné straně a regionálními orgány a celostátními podniky zahraničního obchodu na straně druhé. Na základě nového modelu bylo obvykle předem smluvně určeno, jakou sumu bude moci konkrétní podnik zahraničního obchodu získat k úhradě případných ztrát z exportních prodejů. Současně ústřední vláda dopředu stanovila celkovou sumu, která bude na tyto účely poukázána, včetně jejího

¹⁸ Lardy, Nicholas R.: *Chinese Foreign Trade*, in: *The China Quarterly*, No. 131 (Sep. 1992), Cambridge University Press, s. 705.

¹⁹ Problém nepříznivé obchodní bilance byl samozřejmě daleko složitější a byl ovlivněn několika dalšími faktory. Mimo jiné souvisel s vývojem kurzu jüanu (yuan) a otázkou případné razantnější devalvace čínské měny, která by mohla zvýšit exportní výkonnost ČLR. Lardy, Nicholas R.: *Chinese Foreign Trade*, s. 706. Vývoj kurzu jüanu k vybraným významným měnám viz *China Statistical Yearbook 2006*, China Statistics Press, National Bureau of Statistics, Beijing 2006, s. 734. K vlivu devalvace čínské měny na čínský zahraniční obchod podrobněji Sung, Yun-wing: *The Impact of the Devaluation of the Renminbi on China's Trade*, in: *Studies on Economic Reforms and Development in the People's Republic of China*, ed. Hsueh, Tien-tung-Sung, Yun-wing-Yu, Jingyuan, St. Martin's Press, New York 1994, s. 131-147.

K vývoji zahraničního obchodu ČLR po nástupu Teng Siao-pchingova reformního vedení regionálního rozdělení.²⁰

Graf III: Ztráty podniků zahraničního obchodu v ČLR uhrazené z rozpočtu ústřední vlády v letech 1986–1991 (v miliardách RMB)

Zdroj: *China: Foreign Trade Reform, A World Bank Country Study*, The World Bank, Washington, D. C. 1994, s. 26.

ČLR se v 80. letech zařadila mezi země s nejvyšší růstovou dynamikou zahraničního obchodu a jen málo zemí vykazovalo srovnatelná čísla (průměrné přírůstky dovozu a vývozu vybraných zemí v 80. letech viz graf IV).²¹ Zahraniční obchod prodělal už v první reformní etapě výraznou expanzi, která mimo jiné logicky vedla k měnícímu se postavení komunistické Číny ve světovém obchodě. V letech 1978–1990 se ČLR posunula v žebříčku zemí s největším podílem na světovém obchodu z 27. na 16. místo.²² Reformy a konkrétní výsledky čínského zahraničního obchodu v 80. letech je nutné hodnotit v širších souvislostech celého reformního procesu. Změny v zahraničním obchodu byly

²⁰ Skřivan ml., Aleš: *Hospodářské reformy v ČLR*, s. 92. Ztráty podniků zahraničního obchodu uhrazené z rozpočtu ústřední vlády výrazně poklesly v roce 1990. Dále viz *China: Foreign Trade Reform*, s. 26. K reformám zahraničního obchodu a dalším aspektům reformního procesu v první reformní etapě podrobněji např. Yabuki, Susumu: *China's New Political Economy*; Lardy, Nicholas R.: *Foreign trade and economic reform in China, 1978–1990*, Cambridge University Press, Cambridge 1992; Herrmann-Pillath, Carsten: *Wirtschaftliche Entwicklung in Chinas Provinzen und Regionen, 1978–1992*, Schriftenreihe des Bundesinstituts für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien, Baden-Baden 1995.

²¹ Výsledky zahraničního obchodu ČLR v jednotlivých letech období 1979–1989 podrobněji tabulka I.

²² *China Statistical Yearbook 2006*, s. 1028.

úzce propojeny s širším fenoménem „otevírání“ ČLR, jenž například vedl k rostoucímu přílivu přímých zahraničních investic, které následně přispěly ke zlepšení exportní výkonnosti komunistické Číny. Navíc nově vybudované podniky se zahraniční účastí se staly konkurencí pro čínské podniky. Konkurence ale také kooperace mezi čínskými podniky a podniky se zahraniční účastí mimo jiné následně přispěly k rostoucí konkurenceschopnosti čínských producentů na světovém trhu.²³

Rychlá expanze zahraničního obchodu vedla k jeho rostoucí úloze v domácí ekonomice. Viditelně se také začala zvyšovat celková závislost čínské ekonomiky na exportní výkonnosti. Exportní výkonnost se stávala stále významnějším determinantem růstu čínské ekonomiky. Pravidelně rostl podíl vývozu na tvorbě hrubého domácího produktu – zatímco v roce 1978 činil necelých 5 %, v roce 1990 tento ukazatel exportní závislosti překročil 16% hranici.²⁴ Vzhledem k tomu, že podobným růstovým vývojem jako vývoz procházel i dovoz, poměrně rychle se měnil poměr zahraničního obchodu k hrubému domácímu produktu, jeho hodnota vzrostla v letech 1978-1990 z 0,0980 na 0,2990.²⁵ Na straně dovozů hrály důležitou roli například rozsáhlé dovozy strojního zařízení a dopravních prostředků, které společně s dalšími „strategickými importy“ přispěly k rychlejší modernizaci čínské ekonomiky a také k rostoucí exportní výkonnosti. V 80. letech se začalo také viditelně měnit postavení komunistické Číny ve světovém obchodě. V letech 1980–1989 se ČLR posunula v žebříčku největších světových vývozců z 26. až na 14. místo. Podíl ČLR na světovém vývozu se ve stejném období vzrostl z přibližně 1% na 2%.²⁶

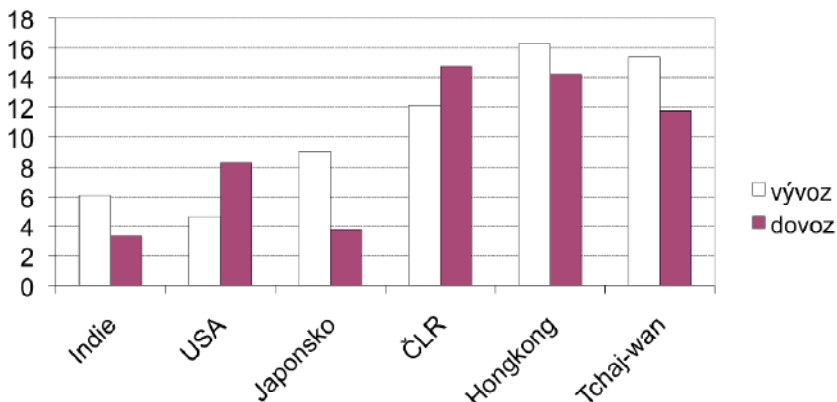
²³ Dále viz Shi Yonghai: *Foreign Investment and Related Policies*, in: *Doing Business with China*, consultant editors Jonathan Reuvid and Li Yong, Kogan Page, London 2000, s. 16-29 a Lardy, Nicholas R.: *The Role of Foreign Trade and Investment in China's Economic Transformation*, in: *The China Quarterly*, No. 144 (Dec.. 1995), Cambridge University Press, s. 1065-1082.

²⁴ *China Foreign Economic Statistical Yearbook 1999*, China Statistics Press, China Statistical Publishing House, Beijing 1999, s. 18. Srovnání s ukazatelem exportní závislosti vybraných zemí Yabuki, Susumu: *China's New Political Economy*, s. 155.

²⁵ Poměr hodnoty zahraničního obchodu v běžných cenách k nominálnímu hrubému domácímu produktu. Vypočítáno z údajů uvedených v *China Statistical Yearbook 1999*, China Statistics Press, National Bureau of Statistics, Beijing 1999, s. 55 a 578.

²⁶ *China Foreign Economic Statistical Yearbook 1999*, s. 18.

Graf IV: Průměrný roční růst dovozu a vývozu vybraných zemí v období 1980-1989 (v procentech)²⁷

Zdroj: Udaje UNCTAD, umístění na internetu: <http://stats.unctad.org/Handbook> (citace 5. června 2010).²⁸

Zahraníční obchod ČLR vykázal v 80. letech razantní kvantitativní nárůst, jeho vývoj se však vyznačoval výraznou rozkolísaností. Obecně větší výkyvy poznamenaly vývoj čínského dovozu.²⁹ Tento jev úzce souvisel s dalším problémem čínského zahraničního obchodu, kterým byl deficit obchodní bilance. S výjimkou období 1981–1983 končila obchodní bilance pravidelně deficitem – maximální úroveň dosáhl v roce 1985, kdy činil téměř 45 miliard RMB (v přepočtu zhruba 15 miliard dolarů).³⁰ Čínská vláda opakovaně reagovala na příznaky svědčící o nebezpečně rostoucím schodku poměrně rychlým přijetím přísnějších restriktivních opatření v oblasti dovozu, což se mimo jiné projevilo v čínské statistice výše uvedenými výkyvy.

Rychle rostoucí hrubý domácí produkt vede v některých případech

²⁷ V grafu jsou uvedeny procentuální změny hodnot vývozu (dovozu) vyjádřených v USD.

²⁸ Podrobné srovnání růstové dynamiky zahraničního obchodu jednotlivých zemí v druhé polovině 80. let také viz *Statistical Yearbook, Forty-second issue*, Department of Economic and Social Affairs, Statistics Division, United Nations, New York 1997, s. 706-763.

²⁹ Podrobnější údaje *Comprehensive Statistical Data and Materials on 50 Years of New China*, China Statistics Press, Beijing 1999, s. 60.

³⁰ Tento trend zmizel v 90. letech. 80. léta podrobněji viz graf II. 90. léta podrobněji viz Lardy, Nicholas R., *Integrating China into the Global Economy*, Brookings Institution Press, Washington D.C. 2002, s. 6-7.

k zvětšujícím se dovozům a rostoucím deficitům obchodní bilance (vývoj HDP ČLR podrobněji graf I). Tyto deficity (rostoucí dovozy) potom mohou krom jiného přispět k růstu inflace. Paralelně s tím může také postupující liberalizace zahraničního obchodu negativně ovlivnit rovnováhu obchodní bilance a bilanci běžného účtu. Příkladem uvedeného modelu se stal rok 1985 v ČLR, respektive situace, která vznikla po rychlém nárůstu deficitu obchodní bilance a bilance běžného účtu v roce 1985. Čínská vláda v této době rychle přistoupila k restriktivním opatřením přímo upravujícím zahraniční obchod, mimo jiné také k devalvací.³¹ Další administrativní omezení se objevila bezprostředně po nárůstu inflace v letech 1987-88.³²

Viditelné změny prodělaly v první reformní etapě také komoditní struktura a teritoriální zaměření zahraničního obchodu ČLR. Na počátku 80. let tvořila přibližně polovinu čínského exportu produkce primárního sektoru, především ropa. K hlavním položkám na straně dovozu patřily pšenice, válcovaná ocel, bavlna nebo například nákladní automobily.³³ Zjevným zlomem ve vývoji komoditní struktury zahraničního obchodu byla polovina 80. let. Ve druhé polovině 80. let postupně klesal podíl produkce primárního sektoru na celkových expotech (graf V), naopak narůstal podíl zpracovatelského průmyslu (zejména textilu a dalších výrobků lehkého průmyslu). Za tímto jevem stály jednak klesající ceny ropy, částečně také stagnace produkce nejvýznamnějších čínských ropných polí, ta-čchingských (Daqing) ropných polí v provincii Chej-lung-t'iang,³⁴ ale především obecný přechod k pracovně náročným produktům, kdy komunistická Čína začala více využívat své komparativní výhody v této oblasti.³⁵

³¹ Vliv devalvace čínské měny na čínský zahraniční obchod podrobněji viz studie Sung, Yun-wing, *The Impact of the Devaluation of the Renminbi on China's Trade*, In: Studies on Economic Reforms and Development in the People's Republic of China, edited by Tientung, Sung, Yun-wing, Yu, Jingyuan, St. Martin's Press, New York 1993, s. 131-147.

³² Vývoj inflace podrobněji *Comprehensive Statistical Data and Materials*, s. 20. Měníci se vládní hospodářská politika a inflace blíže viz Herrmann-Pillath, Carsten, *Die chinesische Wirtschaftspolitik in der Phase beschleunigter Inflation: neue theoretische und empirische Analysen*, Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien, Köln 1989.

³³ Dále viz Yabuki, Susumu: *China's New Political Economy*, s. 156.

³⁴ Podrobnější údaje o exportu ropy z ČLR v 80. letech uvádí *Statistical Yearbook of China 1991*, China Statistics Press, National Bureau of Statistics, Beijing, s. 624.

³⁵ Lardy, Nicholas R.: *Chinese Foreign Trade*, s. 697-698.

K vývoji zahraničního obchodu ČLR po nástupu Teng Siao-pchingova reformního vedení

Zbožovou strukturu čínských dovozů v druhé polovině 80. let značně ovlivnily reformy zaměřené na čínský průmysl a s tím spojená modernizace jednotlivých podniků. Pekingská vláda v prvé řadě preferovala dovoz těch průmyslových zařízení, která v budoucnu měla přispět ke zvýšení exportní výkonnosti ČLR. Logickým důsledkem uvedené strategie byl větší objem dovozů strojního zařízení, dopravních prostředků a některých produktů chemického průmyslu. V roce 1989 měla komoditní skupina strojní zařízení a dopravní prostředky největší podíl na celkovém čínském dovozu (30,8 %), dovozy spadající do této komoditní skupiny dosáhly v uvedeném roce hodnoty 18,2 miliardy USD.³⁶

Ve srovnání s komoditní strukturou se teritoriální struktura v první reformní etapě vyznačovala úzkou diverzifikací. Značně specifické místo v zahraničním obchodu zaujímal Hongkong. Podíl Hongkongu na celkovém zahraničním obchodu ČLR v průběhu 80. let narostl, na konci dekády měl Hongkong jasně největší podíl jak na čínském dovozu (téměř 30 %) tak i na vývozu (více než 40 %).³⁷ Za Hongkongem následovaly Japonsko a Spojené státy. K významnějším obchodním partnerům ČLR patřily dále země Evropského společenství, z komunistického bloku Sovětský svaz.³⁸ V této souvislosti si je však nutné uvědomit skutečnost, že Hongkong fungoval především jako reexportní místo, v určitém ohledu jako vstupní brána na čínský trh nebo naopak strategický dodavatel zboží, které mělo původ v komunistické Číně.³⁹ Reexportní

³⁶ *Comprehensive Statistical Data and Materials*, s. 61 a 62. K dovozu vyspělých technologií a jeho vlivu na čínskou ekonomiku v prvních letech reformního procesu blíže viz Huang Fangyi: *China's Introduction of Foreign Technology and External trade: Analysis and Options*, in: *Asian Survey*, Volume 27, No. 5 (May 1987), University of California Press, Berkeley 1987, s. 577-594.

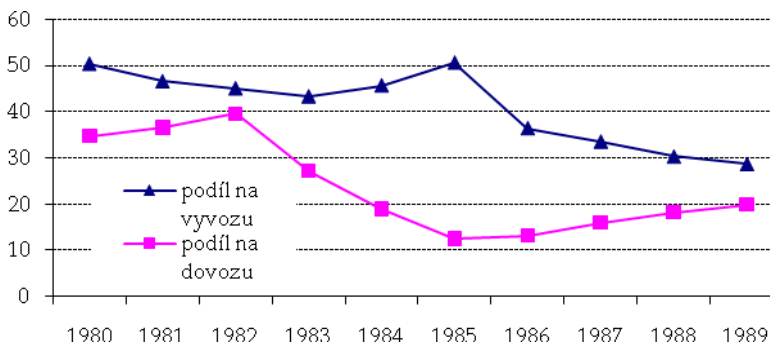
³⁷ Blíže viz *China: Foreign Trade Reform*, s. 12-15.

³⁸ Přehled obchodu mezi ČLR a jejími nejvýznamnějšími obchodními v 80. letech podrobněji například Mitchell, B. R.: *International Historical Statistics, Africa, Asia & Oceania 1750-1993*, s. 587.

³⁹ Podíl reexportů na celkových vývozech Hongkongu postupně rostl a tento trend pokračoval i v 90. letech. V roce 1995 se reexporty podílely více než 80 % na celkovém vývozu Hongkongu. *China Statistical Yearbook 1999*, s. 827. Obchod mezi Hongkongem a komunistickou Čínou je také nutné analyzovat v širší souvislostech prorůstání hongkongské ekonomiky a ekonomiky ČLR. Podrobněji viz např. Chang, Maria Hsia: *Greater China and the Chinese "Global Tribe"*, in: *Asian Survey*, Volume 35, No. 10 (Oct. 1995), University of California Press, Berkeley 1989, s. 955-967.

role Hongkongu logicky ovlivňovala i statistický obraz zahraničního obchodu ČLR. Například zkouáme-li teritoriální zaměření vývozu ČLR podle cílové země zjistíme, že největší podíl na čínském vývozu v 80. letech měly Spojené státy a Japonsko.⁴⁰

Graf V: Vývoj podílu produkce primárního sektoru na celkovém dovozu a vývozu ČLR v letech 1980-1989 (v procentech)

Zdroj: *China Statistical Yearbook 1999*, China Statistics Press, National Bureau of Statistics, Beijing 1999, s. 579 a 580.

Značně specifickou oblastí čínského zahraničního obchodu byl obchod ČLR s východoevropskými komunistickými státy. Nastartování reformního procesu mimo jiné přispělo ke zlepšení podmínek rozvoje hospodářských vztahů mezi komunistickou Čínou a východní Evropou, přičemž širší ekonomická kooperace se měla stát hlavním pilířem vzájemných vztahů. Expanze hospodářských vztahů se státy východní Evropy se zdála být pro ČLR výhodná hned v několika ohledech. V prvé řadě ČLR pro obchod s východní Evropou nepotřebovala „tvrdou“ západní měnu, což mělo zejména význam v době, kdy narůstal obchodní deficit ČLR se západními státy.⁴¹ Druhou výhodou byla obecně lepší dostupnost relativně vyspělých technologií. Výrobní technologie používané ve východní Evropě byly sice celkově zaostalejší ve srovnání s výrobními technologiemi rozvinutých tržních ekonomik, na druhé straně východoevropské země byly často ochotnější poskytnout svou

⁴⁰ K vývoji zahraničního obchodu ČLR v 80. letech blíže Skřivan ml., Aleš: *Hospodářské reformy v ČLR*, s. 89-111.

⁴¹ Dále viz Kapur, Harish: *Distant Neighbours, China and Europe*, London 1990, s. 168.

technologii za příznivějších podmínek komunistické Číně. Poskytnutí technologií bylo dokonce v některých případech čínskou stranou vnímáno jako podmínka pro další ekonomickou spolupráci.⁴²

Obchod mezi ČLR a východoevropskými státy vykazoval v 80. letech poměrně výrazný kvantitativní růst.⁴³ Na druhé straně některá další fakta brání jednoznačně pozitivnímu hodnocení této obchodní expanze. V 80. letech čínsko-východoevropský obchod jako celek zaostával za růstovou dynamikou zahraničního obchodu ČLR a úhrnný podíl komunistických ekonomik na zahraničním obchodu ČLR se postupně zmenšil.⁴⁴ Rovněž pro východoevropské státy se komunistická Čína nestala obchodním partnerem prioritního významu, o čemž také vypovídal sice rostoucí, ale stále poměrně nízký podíl ČLR ve vývozu východoevropských zemí.⁴⁵ Relativně rychlý rozvoj obchodních styků mezi komunistickou Čínou a východoevropskými státy byl do značné míry umožněn specifickými podmínkami, především netržními prvky, které čínský obchod s východní Evropou odlišovaly od běžného obchodu s vyspělými demokratickými státy.⁴⁶ Některé zjevné problémy a nedostatky bránily výraznější expanzi čínsko-východoevropského obchodu. Ve srovnání se společnostmi z vyspělých demokratických států, pozici východoevropských subjektů na čínském trhu například komplikovala jejich nízká flexibilita (schopnost a ochota přizpůsobit se měnícím se podmínkám v ČLR), opakující se problémy s kvalitou obchodovaných komodit a omezené možnosti nabídnout čínské straně atraktivní platební respektive úvěrové podmínky. Komplikace se také pravidelně objevovaly na straně čínských vývozců do východní Evropy. Podobně jako v minulosti ČLR nedodržovala závazky sjednané v příslušných obchod-

⁴² Skřivan ml., Aleš: *Hospodářské reformy v ČLR*, s. 100 a 119.

⁴³ Výjimkou byl obchod mezi ČLR a Rumunskem. Ve srovnání s komunistickými státy střední Evropy Rumunsko na počátku 80. let realizovalo výrazně větší obchod s ČLR. V 80. letech se však dosavadní trend obrátil a v období 1980-1988 zaznamenalo Rumunsko dokonce absolutní pokles obchodu s komunistickou Čínou (z 1126 na 817 milionů USD). Dále viz Kapur, Harish: *Distant Neighbours*, s. 169.

⁴⁴ Podrobněji Habigová, Miroslava: *Vývoj zahraničního obchodu evropských členských států RVHP s ČLR*, ekonomická studie č. 135, Výzkumný ústav vnějších ekonomických vztahů, Praha 1990, s. 17-22.

⁴⁵ Podíl ČLR na vývozu vybraných východoevropských zemí podrobněji tabulka II.

⁴⁶ Např. používání clearingového vypořádání plateb v kombinaci s barterem, bez nutnosti používat tvrdou měnu.

ních dohodách – ať už šlo o rozsah nebo termíny dodávek. Spory se také vedly o kvalitu dodávaných komodit a určování jejich cen v rámci clearingového mechanismu. Jedním z citlivých bodů vzájemných obchodních vztahů bylo neplnění plánovaných dodávek surovin, kdy pekingská vláda zjevně preferovala prodej jiným odběratelům za tvrdou měnu.⁴⁷

Tabulka II: Podíl ČLR na vývozu vybraných zemí RVHP v období 1980-1989 (v procentech)

	1980	1981	1982	1983	1984
Bulharsko	0,29	0,21	0,36	0,45	0,30
Československo	0,88	0,39	1,23	0,68	0,89
Maďarsko	0,97	0,51	0,57	0,44	0,75
Polsko	1,11	0,50	0,61	0,91	1,30
SSSR	0,35	0,20	0,29	0,49	0,78
	1985	1986	1987	1988	1989
Bulharsko	0,24	0,56	0,52	0,49	0,69
Československo	1,37	1,47	1,61	1,89	3,61
Maďarsko	1,25	1,34	1,45	2,44	1,49
Polsko	2,04	4,62	3,86	2,39	2,77
SSSR	1,13	1,48	1,18	1,61	1,97

Zdroj: 1979-1991 *China Foreign Economic Statistics*, China Statistical & Consultancy Service Center, Beijing 1992, s. 210-216. Srv. podíl ČLR na československém vývozu s odlišnými údaji z československých statistik. *Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1985*, Praha 1985, s. 456 a 458; *Statistická ročenka České a Slovenské Federativní Republiky 1990*, Praha 1990, s. 463 a 468.

Významnou událostí konce 80. let, která zasáhla celou čínskou společnost a již světová média věnovala velkou pozornost, byly studentské protesty na jaře 1989 ukončené červnovým zásahem na náměstí Tchien-an-men. Finální nekompromisní přístup čínské komunistické elity měl nepochybně markantní okamžitý dopad na vnímání čínského komunistického režimu okolním světem, což logicky vedlo ke kritice pekingské vlády a ochlazení vztahů mezi ČLR a většinou významných zemí. Dramatické události roku 1989 také fakticky ukončily první etapu reformního procesu v ČLR. Na druhé straně v delším časovém horizontu

⁴⁷ K čínsko-východoevropskému obchodu podrobněji Skřivan ml., Aleš: *Hospodářské reformy v ČLR*, s. 100-106. Srv. Mesároš, Oldřich: *Zhodnocení současného stavu a perspektivy hospodářské spolupráce mezi ČSFR a ČLR*, Ekonomický ústav Československé akademie věd, Praha 1990, s. 19-21.

K vývoji zahraničního obchodu ČLR po nástupu Teng Siao-pchingova reformního vedení

měl zásahem na náměstí Tchien-an-men až překvapivě malý faktický vliv na politické a také ekonomické vztahy ČLR s ostatními státy. Jedním z hlavních důvodů tohoto fenoménu byla role Pekingu jako důležitého hráče na mezinárodní politické scéně, jehož možnosti a vliv po rozpadu sovětského impéria v době sílícího postavení komunistické Číny ve světové ekonomice fakticky vzrostly.⁴⁸

Summary

On Foreign Trade Development in the PRC after the Rise to Power of Deng Xiaping's Reform Leadership

Analogous to the whole Chinese economy, the PRC's foreign trade – both qualitative and quantitative aspects of foreign trade – radically changed in the 1980s. The Beijing government launched fundamental foreign trade reforms that brought – to some extent – liberalization, decentralization, new exchange policy etc. This new reform strategy evoked rapid growth and led to substantial changes in both territorial and commodity structures of Chinese foreign trade. On the other side, Chinese foreign trade faced some conspicuous problems in the first reform phase. For instance, the development of trade balance was somewhat annoying in the 1980s. The PRC's foreign trade was, in principle, balanced in the first half of the 1980s, whereas in the second half of the decade it showed an annual deficit.

Foreign trade expansion arose from a general strategy of opening up China's economy and it was naturally connected with many other changes which resulted from reform processes. Expanding foreign trade catalyzed the Chinese economy and virtually impacted the whole of China's society. In light of improving basic economic indicators, the Chinese reform program stimulated an economic boom that strengthened the PRC's standing in the world economy. In a mere decade, Communist China changed from a country with limited foreign economic relations to a state which gained a very good bargaining position in the world market.

⁴⁸ Reakce zahraniční politiky ČLR na skončení studené války blíže viz Qimao Chen: *New Approaches in China's Foreign Policy: The Post-Cold War Era*, in: *Asian Survey*, Volume 33, No. 3 (March 1993), University of California Press, Berkeley 1993, s. 237-251.

Návštevnosť múzeí klesá – prečo ?

ŠTEFAN KOLLÁR

Slovenská pošta, a. s.

Väčšina ľudí v súčasnej spoločnosti vydáva viac, než je potrebné na ich fyzické uspokojenie. Nie je to len vedomá snaha získať prestíž v nákladovosti viditeľnej spotreby pred ostatnými, ale snaha vyhovieť, čo do množstva a akosti konzumovaných statkov, požiadavkám – konvenciám týkajúcich sa pohľadu na slušnú životnú úroveň. Pri zhodnotení množstva výdavkov vychádza najavo, že nie sú nevyhnutného charakteru, a tým sú len akousi otázkou prestíže. Spochybnenie všeobecnej, istým spôsobom kolektívne prijatej hierarchie hodnôt v podmienkach nášho kultúrneho okruhu, je dosť problematické. Snaha o ich zmenu, ktorá by mohla viesť k inému životnému štýlu, než v ktorom žijeme je málo pravdepodobná. Od detstva jedinec dostáva informáciu, že kľúčom istej úrovne života je povolanie, podľa možnosti čo najlepšie. V dospelosti sa ním prezentuje spolu s dosiahnutým úspechom v spoločenskom rebríčku. Povolanie sa stáva identifikačnou šablónou spolu so sociálnym postavením a tým i statusom možného spoločenského záujmu o jednotlivca. Menej sa hovorí o záľubách, koníčkoch, kultúrnej a vzdelanostnej úrovni. Týmto spôsobom sú koncipované a masmédiami vyrábané relácie, ktoré kultúrno-výchovné programy, zamerané na hnutelné kultúrne dedičstvo, vysielajú len okrajovo. Návšteva kultúrnych podujatí sa zúžila skôr na divadlá a koncerty. V modeli spoločenských aktivít absentuje návšteva múzeí, až na hrady a zámky, prípadne múzea v prírode.¹ Oproti týmto pamäťovým inštitúciám, ktoré ľudia navštevujú v rámci cestovného ruchu, sa múzea s ich bohatými zbierkami regionálnej, ale aj nadregionálnej povahy, ani po roku 1989 sa nestali profilujúcim faktorom v tejto oblasti.

Obdobie rokov 1990-2002 možno charakterizovať ako snahu o adaptáciu pomerne zložitého, tradičného, značne konzervatívneho

¹ BUNČÁK, J. *Sociologický výskum Múzeum a spoločnosť*. [online] [citované 10. 12. 2009]. Dostupné na WWW: <http://www.snm.sk/old/muzeum/index.htm> MÚZEUM 2 /2002

odboru múzejníctva na prebiehajúce zmeny politického i ekonomického systému na Slovensku. Jednotlivé fázy vývoja možno charakterizovať nasledovne:

1/ **Priama reakcia** na zmeny politického systému, vytváranie nových štruktúr v štátnej správe a tým zmena kompetencií v oblasti zriaďovateľskej pôsobnosti, ktorá sa stabilizovala začiatkom roku 2002. Riešenie nápravy krívd a reštitúcií.

2/ **Vytváranie predpokladov** k lepšej ochrane zbierok pred krádežami a nepriaznivými vplyvmi prostredia.

3/ **Zmena legislatívy**, modernizácia správy a evidencie zbierok, vrátane využívania výpočtovej techniky.

4/ **Nové riadiace prístupy** v múzeách, na báze marketingu a manažmentu.

Zmeny vyvolané v organizácii múzejníctva a muzeálnej siete pod vplyvom reforiem, okrem pozitívnych dopadov, viedli k relativizovaniu a trivializácii jeho spoločenskej dôležitosti. Komerčné záujmy a tlak médií mnohokrát rozhodujú o tom, čo sa bude považovať za kultúrnu udalosť. Táto degradujúca nivelizácia, ktorá rezignuje na rozpoznanie historických, umeleckých, etických, hodnôt znemožňuje vnímať ich nespochybniteľný kultúrno-spoločenský význam. Akosi sme ale zabudli, že už pri prvých teoretických krokoch – pokusoch o teóriu múzejníctva Samuelom von Quicchebergom, ktorá vyšla knižne v roku 1565 v Mníchove a bola spracovaná i pod vplyvom filozofie Francisa Bacona, bol kladený dôraz na vzdelávacie aktivity múzea, ako jedného z najdôležitejších prístupov. Uvádza: „**Múzeum je vyslovene určené nie pre zvedavcov, alebo senzaciechtivých návštevníkov, ale pre ľudí, ktorí nie sú celkom nevzdelaní, pričom o metóde štúdia sú informovaní**“.² Už v 16. storočí vznikajúca teória múzejníctva rozpoznala význam dokumentovania národných kultúrnych tradícií ako zdroja národnej identity. Rétorika politicko-spoločenských elít súčasnosti veľmi často v kontexte občianskej spoločnosti nastoľuje otázku národnej identity. Je však zaujímavé, že s tým spojené úkony v pamäťových inštitúciách a výdaje na uchovávanie, dokumentovanie a sprístupňovanie v spoločnosti zameranej na trhové hospodárstvo, súkromné podnikanie

² WAIDACHER, F. 1999. *Príručka všeobecnej muzeológie*. Bratislava : SNM, 1999. s. 48-90. ISBN 80-8060-015-5.

a tým spojené privatizačné kauzy, politické a ekonomické elity, považujú za investičnú príťaž do neproduktívneho odvetvia. Pritom však neexistuje reálna komplexná informácia o ekonomickom, spoločenskom, alebo politickom prínose, prípadne zápore pamäťových inštitúcií. Hlásia sa k demokratickým tradíciám ľudstva zabúdame na to, že už v starých Aténach na podporu kultúrnych podujatí povinne prispievali bohatí občania.³

Od 90. rokov 20. storočia sa ustálila zhoda riešiť ekonomiku kultúrnych inštitúcií. Zriaďovatelia však vo všeobecnosti zotrávajú na tradíciách a spôsoboch financovania, ktoré sa zažili ešte v 19. storočí, pričom zabúdajú na nové postupy v odbore a tým i potrebu zavádzania moderných, finančne náročnejších technológií. Aj keď legislatívna tradícia pamäťových inštitúcií siaha do druhej polovice 20. storočia, akosi nekopíruje potreby súčasnosti. Chýba dokument o kultúrnej politike štátu, ktorý by vytyčil priority a procesy riešenia tejto sféry. Múzeá zakladali rôzni zriaďovatelia, a od začiatku absentuje ich základná štandardizácia zameraná na metodológiu muzeálnej práce, personálne, materiálne vybavenie a financovanie. Má to za následok, že zariadenie na úrovni prístupného študijného depozitu s jedným – dvomi zamestnancami, často bez potrebnej muzeálnej dokumentácie sa hrdí názvom MÚZEUM. Nemožno však prehliadnuť fakt, že i napriek neúnosnému modelu vzťahov ekonomiky k pamäťovým inštitúciám, sledujeme značné pokroky v úsilí zamestnancov múzeí reagovať na nové podmienky, najmä prostredníctvom nových, kvalitatívne náročnejších stálych expozícií, vznikajúcich v poslednom období. Napriek uvedenému však treba konštatovať, že v oblasti kultúrno-výchovnej, vzdelávacej a informačnej činnosti múzeí s prihliadnutím na ich špecifické teoretické poslanie, ale aj praktické skúsenosti, v odbornej literatúre nachádzame návody na riešenie, ale v muzeálnej praxi ich využívame veľmi obmedzene. Zhodne s Jozefom Benešom možno konštatovať: **„Celkový trend poválečného muzejníctví jednoznačně akceptuje orientaci na širokou veřejnost, již má muzeum sloužit... Podle dosavadní praxe by to vyznělo spíš jako žert, protože výstavní činnost muzeí sa zatím řídí víc zájmy muzejníků než potřebami publika, které, samozřejmě bude**

³ ĎJAKOVA, V. N., KOVALJOVA, S. I., a kolektív. 1963. *Dějiny starověku*. Praha : Nakladatelství politické literatury, 1963. s. 359.

v konkurencii všetkých nábidiek kultúrnych programů navštevovat muzea jen tehdy, najdéli tam atraktivní program z hlediska života.⁴ Častým argumentom je nedostatok financií. Menej sa uvažuje o aktívnom postoji zamestnancov k poslaniu múzea, ich ochotu študovať muzeologickú literatúru, a forme muzeologického myslenia uplatňovať poznané v praxi. Istý pokrok možno sledovať v niektorých múzeách v rámci ich kultúrno-výchovných aktivít, ako napríklad: Múzeum Bojnice, kde sú rôzne marketingové akcie – Deň sv. Valentína, Noc strašidiel, Šľachtické Vianoce a pod. Zaujímavým novým prístupom, realizovaným od roku 2005 na pôde Prírodovedného múzea SNM v Bratislave, sú vzdelávacie aktivity, dnes konané už na pôde všetkých špecializovaných múzeí, súčasťou Slovenského národného múzea, ktoré zastrešuje oddelenie vzdelávacích aktivít SNM. Špeciálny vzdelávací program „Škola v múzeu/Veda hrou“ je súbor špeciálnych aktivít a programov, ktorých cieľom je čo najzaujímavejšie sprístupniť výstavy, expozície a ďalšie činnosti v múzeu. Tieto aktivity sú zamerané na deti a mladých ľudí s cieľom sprístupniť výsledky muzeálnej práce v priestoroch múzea hrou, experimentom, ale aj diskusiou. Učiteľom tento program umožňuje neopakovateľným spôsobom oživiť vyučovanie, prehĺbiť vedomosti žiakov a študentov priamou skúsenosťou a kontaktom s exponátmi súvisiacimi so štúdiom vybraných tém. Od roku 2005 každoročne, na Námestí SNP v Banskej Bystrici Stredoslovenské múzeum v spolupráci s Literárno-hudobným múzeom v Banskej Bystrici realizuje propagáciu múzeí dňa 18. mája počas Medzinárodného dňa múzeí, za účasti múzeí Banskobystrického samosprávneho kraja s názvom „Múzeá sú tu pre Vás“. Medzinárodný deň múzeí je vhodným dátumom na organizovanie rôznych propagačných podujatí, ktoré využívajú najmä múzeá ľudovej architektúry a múzeá v hradoch, zámkoch a kaštieloch. Zaujímavou muzeálnou aktivitou, konanou od roku 1991, a dnes už uznávanou celoslovenskou akciou, trvajúcou dva víkendové dni v polovici septembra, sú „Dni Sv. Huberta“, realizované Múzeom vo Svätom Antone. Sú príležitosťou pre priateľské stretnutia poľovníkov i záujemcov o prírodu z celého Slovenska i zahraničia. Súčasťou osláv je veľké množstvo atrak-

⁴ BENEŠ, J. Dr. 1996. Kritika muzejních výstav z hlediska muzeologického. In *Muzea a návštěvníci aneb Je výstava zábava či otrava, Sborník příspěvků muzeologického semináře*, 16 – 17. května 1996. Hodonín : Masarykovo muzeum, 1996. s. 9.

tívných sprievodných podujatí ako napr.: strelba z historických zbraní, súťaž vábenia jeleňov a ostatnej zveri, sokolarstvo, Hubertova jazda a pod. Zaujímavosťou je i Svätohubertovská omša so slávnostným sprievodom s uloveným jeleňom a obetnými darmi. Pre každý ročník sú pripravené nové zaujímavé výstavy .

Medzinárodný deň múzeí ustanovila generálna konferencia Medzinárodnej rady múzeí ICOM v Moskve v roku 1977. V roku 2004 vznikla nová tradícia, na základe francúzskej iniciatívy, zameraná na zorientovanie verejnosti v činnostiach múzeí a galérií, ktoré sú pred verejnosťou „skryté“. Pod názvom „Noc múzeí a galérií“ vzniklo celoeurópske podujatie realizované pod patronátom Rady Európy s cieľom v čo najväčšej miere prezentovať kultúrne dedičstvo a kultúrnu rozmanitosť jednotlivých krajín a regiónov Európy, pri neformálnom vzdelávaní a kultivovanom oddychu. Toto podujatie sa teší veľkej obľube i na Slovensku. V roku 2007 sa podľa prístupných údajov SNM – Muzeologického kabinetu, tohto podujatia zúčastnilo 85 registrovaných múzeí a 25 registrovaných galérií. V roku 2008 sa „Noc múzeí“ po prvýkrát uskutočnila v jeden deň na celom Slovensku, pričom sa do nej zapojilo 60 múzeí a galérií. V roku 2009 sa tohto podujatia zúčastnilo 80 múzeí a galérií, ako aj Slovenská výtvarná únia a Divadlo Aréna v Bratislave. Návštevníci mohli nahliadnuť do depozitov, využiť odborné heraldicko-genealogické poradenstvo a poradenstvo o aplikovanej botanike, najmä liečivých rastlinách. Okrem toho múzeá predstavili staré remeslá, rôzne tvorivé dielne, ale aj simuláciu archeologických výskumov. ⁵

Okrem uvedených aktivít múzeá svojou účasťou podporili i také podujatia, ako výstavu NOSTALGIA EXPO v Bratislave, alebo AGRO-KOMPLEX Nitra. Pri týchto akciách zohráva kladnú úlohu Zväz múzeí na Slovensku. Ak sa však zamyslíme nad profitom múzeí z tejto činnosti, môžeme konštatovať, že nie vždy vynaložená námaha zaručuje kladný

⁵ LUKÁČOVÁ, M., KOTLÁRIKOVÁ, E. 2009. *Vzdelávacie programy september 2008 - jún 2009*. Oddelenie múzejnej pedagogiky SNM [citované 11. 12. 2009]. Dostupné na WWW: <http://www.snm.sk/?lang=svk&org=0§ion=skola>
KOLEKTÍV: Dni Sv. Huberta. In *Internetová stránka Múzea Sv. Anton* [online] [citované 11. 12. 2009] Dostupné na WWW: <http://www.muzeumsv-anton.sk/>
PODUŠELOVÁ, G., KOCHANOVÁ, G., JURČIKOVÁ, I. 2008. *Noc múzeí*. Bratislava : Muzeologický kabinet SNM, 2008. [citované 11. 12. 2009]. Dostupné na WWW: <http://www.muzeum.sk/nocmuzeiagalerii/?obj=muz>.

výsledok v podobe pravidelnej návštevnosti, prípadne náležitého spoločenského uznania atď. Výsledkom je i zrušenie podujatia NOSTALGIA EXPO.

Ďalšou zaujímavou aktivitou je projekt, ktorý vznikol na pôde British Council v Nadácii – Centrum súčasného umenia, zameraný na vzdelávacie aktivity v múzeách a galériách. Hlavným dôvodom pre angažovanie sa v tejto oblasti bola predovšetkým absencia širšej ponuky vo vzdelávacom systéme pre špecifické oblasti a cieľové skupiny. Projekt „Bližšie k múzeu“ vznikol na základe diskusie so zamestnancami slovenských galérií a múzeí s trojročným vzdelávacím programom (2004 - 2007), za účasti tak zahraničných, ako aj domácich expertov, ktorí prinášali overené, ale aj nové metódy práce v tejto oblasti. Vzniklo niekoľko vzorových projektov pre jednotlivé skupiny žiakov a študentov, ktoré boli odskúšané v múzeách a galériách na Slovensku. Nasledovne bol spracovaný manuál, ktorý však do radov muzeálnej odbornej verejnosti zatiaľ v širšej miere neprenikol. Zaujímavým edičným počínom je publikácia Českého výboru ICOM „Muzea pro všechny“, z francúzskej pôvodiny ju preložili PhDr. Pavla Seitlová a Martin Mádl, PhD. Uvedená cvičebnica si kladie za cieľ pomôcť zamestnancom múzeí pri práci s verejnosťou, prichádzajúcou do múzeí. Príručka vychádza zo širšej ergonomickej skúsenosti, vzťahujúcej sa na celú populáciu s cieľom zabezpečiť spokojnosť s návštevou múzea tak po fyzickej ako aj psychickej a zmyslovej stránke. Kniha rieši otázky pohybu v priestoroch múzea, služby návštevníkom, informácie o zbierkach a ich vizuálne, sluchové a hmatové vnímanie.⁶

Vznikajúca marketingová prax v múzeách, štúdium odbornej literatúry, ako aj snaha zamestnancov je stabilizujúcim faktorom návštevnosti, čo dokazuje i tabuľka č. 1 :

⁶ BERNARD, P., FABRE, P. 2003. *Muzea pro všechny. Příručka k fyzické a smyslové dostupnosti muzeí*. Praha : Český výbor ICOM a Asociace muzeí a galerií ČR , 2003. ISBN 80-86611-03-5.

LUKÁČOVÁ, M., HUW, J., HROMÁDKOVÁ, B. 2007. *Materiálová predloha k projektu Bližšie k múzeu, Vzdelávanie v galériách a múzeách*, Manuál vybraných projektov účastníkov programov. Bratislava : BRITISH COUNCIL - Nadácia centrum súčasného umenia, 2007, ISBN: 978-80-89009-17-6.

Tab. č. 1 Návštevnosť múzeí Slovenskej republiky za roky 2000-2008

Rok	Celkový počet návštevníkov
2000	3 485 402
2001	3 317 427
2002	3 915 584
2003	3 779 752
2004	3 630 667
2005	3 889 690
2006	4 122 407
2007	4 230 818
2008	3 868 120

Zdroj: Výročné správy o činnosti múzeí na Slovensku za rok 2008

Medzi najnavštevovanejšie múzejné objekty v roku 2008 podľa výročnej správy patrili Oravské múzeum P. O. Hviezdoslava, Dolný Kubín – Oravský hrad, SNM - Múzeum Bojnice – Zámok Bojnice, SNM – Spišské múzeum, Levoča – Spišský hrad, SNM – Historické múzeum – Bratislavský hrad a SNM – Červený Kameň, Častá – Hrad Červený Kameň. Ak si však bližšie všimneme ukazovatele návštevnosti z pohľadu dokladovej evidencie, a to na základe počtu predaných vstupeniiek, môžeme konštatovať, že počet platiacich návštevníkov je podstatne nižší, ako by sa na prvý pohľad zdalo, nakoľko uvedené údaje vykazujú tak platiacich, ako aj neplatiacich návštevníkov. Väčšina múzeí dokladuje počet predaných vstupeniiek cca do 50 000 ks. Počet predaných vstupeniiek od 50 000 do 200 000 ks vykazujú 21 múzeí na Slovensku.

Uvedené dokumentuje tabuľka č. 2:

Tab. č. 2 Návštevnosť múzeí podľa vybraného vstupného za rok 2008

Počet predaných vstupeniiek	Múzeá
Od 50 -100 000	Slovenské banské múzeum Banská Štiavnica, Spišské múzeum Bardejov, Prírodovedné múzeum Bratislava, Múzeum červený Kameň Častá, Múzeá v Martine, Kysucké múzeum Čadca, Slovenské technické múzeum Košice, Lesnícke a drevárske múzeum Zvolen, Múzeum Oravskej dediny Zuberec, Považské múzeum Žilina
Od 100 000 – 200 000	Betliar, Bojnice, HM Bratislava Hrad, Levoča, Múzeum mesta Bratislavy, Liptovské múzeum Ružomberok, Lubovnianské múzeum, Trenčianske múzeum, Vojenské historické múzeum Pieš-

Návštevnosť múzeí klesá – prečo ?

	řany
Nad 200. 0000	Oravské múzeum P.O.H. Dolný Kubín
Poznámka: Okrem uvedených 21 múzeí ostatné vykazujú počet predaných vstupeniiek od 0 – 50 000 (Výkaz uvádza 103 múzeí).	

Zdroj: Výročné správy o činnosti múzeí na Slovensku za rok 2008

Tab. č. 3 Návštevnosť múzeí bez úhrady vstupného za rok 2008

Počet návštev	Múzeá
Do 60.000	Múzeum mesta Bratislavy, Krajské múzeum Prešov
Do 300 000	Múzeum SNP Banská Bystrica
Poznámka: Ostatné múzeá vykazujú návštevy bez úhrady v počte od 500 – 20 000.	

Zdroj: Výročné správy o činnosti múzeí na Slovensku za rok 2008

Zo 103 múzeí vykazujúcich **návštevnosti** evidenciu **nevedú** v Múzeu Jána Cikkera v Bratislave, Múzeu obchodu v Bratislave, v Obecnom múzeu Nižná Myšľa, Múzeu národov a kultúr v Nitre, Slovenskom poľnohospodárskom múzeu v Nitre. **Návštevnosť bez úhrady** je v Hutníckom múzeu Źeleziarní v Podbrezovej, v Múzeu školstva a pedagogiky v Bratislave, Múzeu Polície Slovenskej republiky v Bratislave, Múzeu telesnej kultúry v Bratislave, Plynárenskom múzeu SPP v Bratislave, Múzeu kultúr karpatských Nemcov v Bratislave, Múzeu divadelného ústavu v Bratislave, Múzejno-dokumentačnom centre Źelezníc SR v Bratislave, Miestnom múzeu Turany, Múzeu ľudovej kultúry v Lendaku, Múzeu rusínskej kultúry vo Svidníku. **Návštevy len za úhradu** vykazujú vo Vodárenskom múzeu BVS, a. s., v Bratislave a Mestskom múzeu Źurany. Celkový príjem múzeí zo vstupného vzrástol oproti roku 2007 o **9 437 mil. Sk**, na **150 445 mil. Sk**.

Základným produktom múzeí sú stále expozície. Ich počet sa zvýšil v roku 2008 o 44 nových, čo predstavuje najvyššie číslo za posledných 8 rokov. V súčasnosti je pre návštevníkov múzeí k dispozícii 510 stálych expozícií. Na ne nadväzuje výstavná, ako aj ďalšia kultúrno-výchovná činnosť (prednášky, besedy a pod.). Podstatou existencie múzeí a východiskom pre ich odborné a kultúrno-výchovné aktivity sú zbierky. Ich evidencia, najmä druhostupňová, vedie k spracovaniu fondu a vytváraniu ďalších ponúk v rámci pôsobnosti múzeí. Zároveň je akýmsi barometrom odbornej spôsobilosti a pracovnej výkonnosti ich zamestnancov. V roku 2008 došlo k najvyššiemu nárastu prírastkov zbierkových predmetov za posledné obdobie. Múzeá vykázali až **266 073**

nových kusov prírastkov, pričom najviac sa rozširovali zbierkové fondy o predmety získané vlastným výskumom a prevodom. Za sledované obdobie **104** múzeí na Slovensku na základe výkazu vlastnilo **15 757 325 ks** zbierok, z toho v druhostupňovej evidencii bolo spracovaných **12 601 057 ks** a nespracovaných **3 156 268 ks**. V rámci uvádzaného výkazu, v časti týkajúcej sa druhostupňovej evidencie, zaznamenávame v **16 múzeách** nasledovné zaujímavosti:

Tab. č. 4 Stav druhostupňovej evidencie v niektorých múzeách na Slovensku za rok 2008

P. č.	Názov múzea	Celkový počet kusov zbierkových predmetov	Celkový počet kusov druhostupňovo nespracovaných zbierkových predmetov
1.	Múzeum Jána Cikkera Bratislava	255	0
2.	Hradné múzeum Fiľakovo	352	0
3.	Múzeum Mikuláša Thege Konkolyho Hurbanovo	20	20
4.	Múzeum Červeného kríža Martin	0	0
5.	Dom ľudového bývania Moravské Lieskové	0	0
6.	Múzeum národov a kultúr Nitra	0	0
7.	Obecné Myšľanské múzeum Nižná Myšľa	0	0
8.	Diecezné múzeum Nitrianskeho biskupstva Nitra	86	0
9.	Hutnícke múzeum Podbrezová, a.s.	41	0
10.	Múzeum kolies ETOP Púchov	0	0
11.	Hontianske múzeum a galéria Ludovíta Simonyiho Šahy	9 402	0
12.	Mestské múzeu Štúrovo	656	0
13.	Mestské múzeum Šurany	308	0
14.	Miestne múzeum Turany	1	1
15.	Múzeum Oravskej dediny Zuberec	151	0
16.	Súkromné etnografické múzeum Košice	376	0

Zdroj: Výročné správy o činnosti múzeí na Slovensku za rok 2008

Tab. č. 5 Súpis múzeí vykazujúcich k 31. 12. 2008 100 % druhostupňovo spracovaných zbierok

P. č.	Názov múzea	Celkový počet kusov zbierkových predmetov	Celkový počet kusov druhostupňovo spracovaných zbierkových predmetov
1.	Šarišské múzeum Bardejov	72 7879	72 7879
2.	Múzeum Bojnice	5 797	5 797
3.	Múzeum Slovenských národných rád Myjava	7 208	7 208
4.	SNK - Slovenské múzeum A.S. Puškina Brodzany	9 872	9 872
5.	Žitnoostrovské múzeum Dunajská Streda	11 432	11 432
6.	Východoslovenské múzeum Košice	457 968	457 968
7.	Slovenské sklárske múzeum Lednické Rovné	3 856	3 856
8.	Balneologické múzeum Piešťany	53 976	53 976

Zdroj: Výročné správy o činnosti múzeí na Slovensku za rok 2008

Ostatné múzeá vykazujú druhostupňové spracovanie zbierok rôzne. Všeobecne môžeme konštatovať, že cca 30 % zbierok v múzeách nie je druhostupňovo spracované. Vykazované náklady na nákup zbierkových predmetov v hodnote **8 835 mil. Sk** nepredstavujú reálny údaj, pretože mnohé múzeá neposkytli komplexné údaje. Na reštaurovanie, konzervovanie a preparovanie zbierkových predmetov sa za vykazované obdobie podstatne zvýšili finančné náklady z vlastných prostriedkov: z **2 405 838 Sk** na **3 322 095 Sk**, kým pri zabezpečovaní činnosti dodávateľsky sa finančné náklady zvýšili iba mierne z **11 266 865 Sk** na **11 364 631 Sk**.⁷

Ochrana nespracovaných alebo čiastočne spracovaných zbierok, ak by aj boli v depozitároch kvalitne uskladnené, je problematická, nakoľko predpokladáme, že takéto predmety nemajú spracovanú fotodokumentáciu, a v prípade odcudzenia alebo straty, nie je možné získať o nich relevantnú informáciu. Ak vychádzame zo základnej činnosti múzeí, a to: zber - spracovanie - sprístupnenie a naň nadväzujúci plán zbierkotvornej činnosti, pokiaľ nie je spracovaná ani prvostupňová evidencia (viď. tab. č. 4), ďalšia akvizičná činnosť sa nám javí problematická. Z hľadiska muzeológie historický význam predmetov zachovaných

⁷Údaje čerpané z . Kolektív : 2009. Výročné správy o činnosti múzeí na Slovensku za rok 2008, SNM Muzeologický kabinet, Bratislava 2009, s. 5-2.

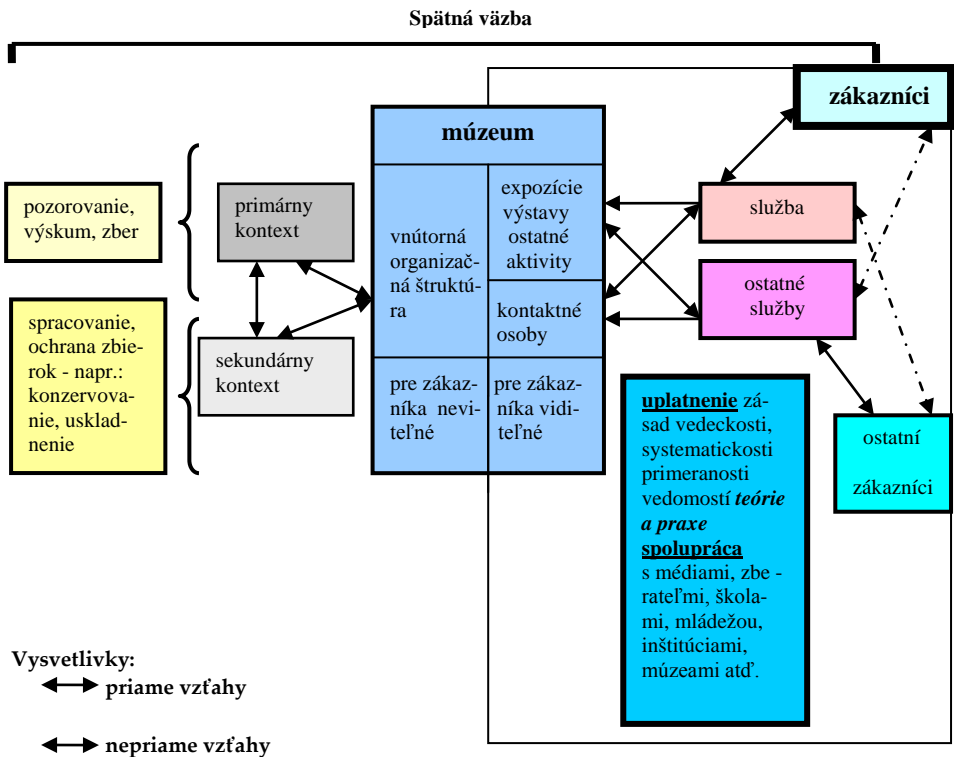
v múzeách nevzniká samotným uchovávaním, ale až vedeckým zdokumentovaním, čiže druhostupňovou evidenciou. Nakoľko už v uvádzanej tab. č. 4 sú uvedené múzeá, ktoré nevykazujú žiadnu evidenciu, nie je jasné, ako vystavované predmety uznali za nositeľov muzeality a následne za autentický dokument.

Každé múzeum ako špeciálna pamäťová inštitúcia sprostredkúva, prezentuje a interpretuje informácie na základe dvoj- a trojrozmerných dokumentov zbierkového fondu. Svoju plánovitú a systematickú činnosť by malo realizovať na základe vedeckého zdokumentovania tak zbierok, ako aj oblastí zberateľského záujmu. Z takto získaných informácií by sa mala odvíjať prezentačná, t.j.: výstavná a expozičná činnosť, ako aj kultúrno-výchovná práca i vzhľadom k dopadom na spoločnosť a podnikanie v tejto oblasti. I keď tieto činnosti majú pre rozvoj múzea mimoriadny význam, v systéme muzeálnej praxe sa často komunikácia s verejnosťou obmedzuje výslovne na lektorovanie výstav a expozícií. Možno konštatovať, že tento systém kultúrno-výchovnej práce sa považuje za jedine možný systémový a koncepčný úzus. Zabúda sa na možnosti vychádzajúce z expozičnej, výstavnej a zbierkotvornej práce, ako aj na to, že tieto činnosti dávajú múzeám vo všetkých spoločenských sférach nové dimenzie, intenzitu, kvalitu a užitočnosť. Každý z nás je zákazník, sme vystavení pôsobeniu určitej reklamnej značky, ktorá ponúka určitý tovar a ovplyvňuje naše chovanie. Nedostatočné využívanie dokumentografickej i faktografickej komunikácie vedie zákonite k oslabovaniu účinnosti a užitočnosti muzeálneho zariadenia, čo neprišpieva k odstraňovaniu formálnosti, obsahovej diferenciacii, premyslenosti, komplexnosti a pôsobivosti v rámci spoločenskej realizácie. Takto sa iniciatívy zamestnancov pri dokumentovaní zbierok, ktoré sú pre zákazníka neviditeľné, nestanú nástrojom informácií, i keby informačný systém múzeí pre vnútornú potrebu bol akokoľvek dobrý. Zároveň vážnosť, odbornosť a spoločenská potreba zamestnanca, ale i zariadenia bez využívania tohto priestoru, stráca v zložitom makrosystéme činností hodnotu pamäťovej inštitúcie zachovávajúcej, dokumentujúcej a informujúcej. Preto pri koncipovaní zásad marketingu zameraného na návštevnosť, tak zriaďovateľ, ako aj manažment, by nemal zabúdať na systém práce múzea, od ktorého sa mal odvíjať i marketing služieb.

Ako vyplýva z nižšieuvvedenej schémy, marketing služieb v múzeu

vychádza z rôznych činností a nie je len čistým prenesením informácií, hoci ich, samozrejme, zahŕňa. Aj keď pomocou expozičnej a výstavnej činnosti môže odpovedať na mnoho rôznych otázok, ale ako „konzultačné médium“ môže zákazníkovi odpovedať na špeciálnejšie informácie len na základe doplnkových prameňov, ako je knižnica, audiovizuálne prostriedky, študijné zbierky a depozity.

Schéma č. 1 Systémová práca marketingu služieb

Dôležitú úlohu zohrávajú i kontaktné osoby, ale aj špeciálne učebne doplnujúce zameranie múzea, ako napríklad: sieň vývoja fyzikálnych, chemických vynálezov, atď., v technickom múzeu, alebo detská pošta v poštovom múzeu. Získaním vedomostí, ako tá ktorá činnosť v praxi vyzerá s možnosťou si to vyskúšať, zákazníka uvedie do obšiahleho sveta zážitkov. Múzeum sa stáva nielen zdrojom informácií a zážitkov, ale aj miestom získavania nových skúseností. Vyžaduje to

však prepojenie všetkých zložiek múzeá, odbornú pripravenosť zamestnancov ale aj ochotu vzájomnej spolupráce. Pri tejto koncepcii je dôležitá spolupráca zriaďovateľa a manažmentu, najmä v oblasti vytvárania potrebných ekonomických, priestorových, ale aj personálnych možností. Zároveň legislatíva, a za ňu zodpovedajúce orgány, by mali vytvárať vhodné právne prostredie zamerané na základné štandardy múzea, v ktorom okrem otázok súvisiacich s technicko-hospodársko-prevádzkovými podmienkami, by mali byť zakotvené i podmienky súvisiace s oblasťou ľudských zdrojov. Múzeá sú zriaďované v rôznych rezortoch. Zriaďovateľ má často iné ekonomicko-hospodárske záujmy, a nie vždy odborne dokáže zhodnotiť prácu zriadenej pamäťovej inštitúcie. Preto by bolo potrebné vyžadovať od zriaďovateľov, pre zabezpečenie odbornejšieho vedenia, nutnosť získania aspoň základných poznatkov z tejto oblasti. Aj keď prevažná väčšina zamestnancov múzeí má príslušné odborné, vzdelanie v praxi zaznamenávame istú toleranciu v týchto otázkach. Najmä v menších múzeách pracujú aj zamestnanci bez príslušného vzdelania. Ochranu kultúrneho dedičstva pre ďalšie generácie, ako aj výchovu k vlastenectvu je takto ťažko realizovať, ak pripúšťame možnosť zamestnávať ľudí, ktorí nie sú odborne erudovaní, zabezpečovať potrebné úlohy, čím sa istým spôsobom nielen ekonomicky, ale i spoločensky profesia múzejníka degraduje. V ľudskej činnosti sú oblasti, čiastočne porovnateľné s ochranou kultúrneho dedičstva, kde je nemysliteľné, aby prácu vykonával človek bez patričného vzdelania, ako napríklad v medicíne, lekárnictve, astronómii a podobne. Často sa stretávame s monografiami, ktoré napísali „miestni historici“, bez príslušnej odbornej recenzie. Príkladom sú i starožitníctva, ktoré často prevádzkujú osoby bez potrebného vzdelania a kontroly. Akosi zabúdame, že obchodujú s našim kultúrnym dedičstvom. Problematické sú aj rôzne snahy múzeí stať sa zaujímavými a prezentovať sa za každú cenu, pričom sa veľakrát stávajú miestom nekvalitnej zábavy, vzdelávania nižšej úrovne. Nie vždy si uvedomujeme, že múzeá majú i rozmer politický, ideologický, estetický a v neposlednej miere spravujú, uchovávajú, sprístupňujú predmety často nenahraditeľnej hodnoty.

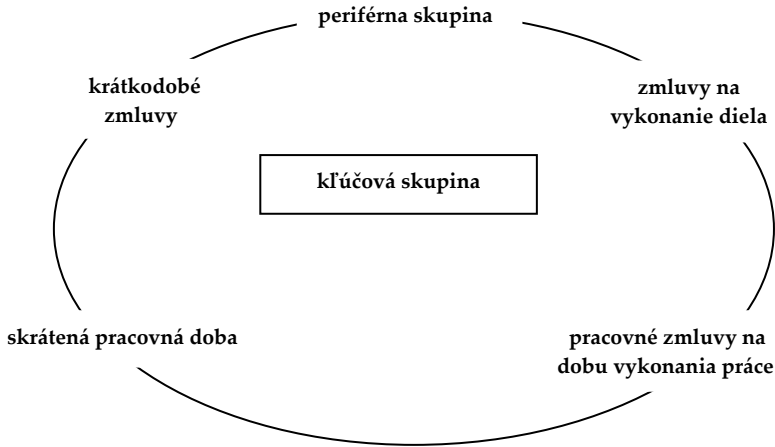
V posledných dvoch decéniách 21. storočia pod vplyvom sociálno-spoločenských a politických zmien pribudol do múzeí nový fenomén v podobe manažmentu a marketingu. Múzeá zriaďujú marketingové

oddelenia. Ich pôsobenie v niektorých múzeách možno hodnotiť kladne, aj keď zabezpečujú len úlohy súvisiace so zaužívanými aktivitami, ako napríklad Noc múzeí, Deň múzeí, a pod. Podľa nášho názoru však tieto oddelenia, okrem už uvádzaných činností a zabezpečovania sponzorských príspevkov, by sa mali zamerať i na vnútorné úlohy múzea, cez poznanie záujmu zákazníka o informácie, ktoré by chcel získať. Vyžaduje to však realizáciu vnútorného auditu zameraného na činnosť jednotlivých oddelení, ktorého výsledkom okrem koordinačnej činnosti, by mala byť koncepcia ďalšieho rozvoja múzea s cieľom poskytnúť čo najlepšie služby zákazníkovi. Získaním spolupracovníkov v oblasti cestovného ruchu, prípadne z radov obchodných reťazcov v mieste pôsobenia, by mohla vzniknúť vzájomne výhodná spolupráca. Okrem komerčnej činnosti je dôležitou úlohou i spolupráca so školami, ktorá by sa mohla rozšíriť o pravidelnú krúžkovú činnosť.

Zaujímavým riešením by mohla byť tiež spolupráca múzeí pri získaní finančných zdrojov v rámci spoločných projektov, ktoré by mohli zabezpečiť ďalší zdroj finančných prostriedkov. Je pravdou, že súčasný model neziskových organizácií zatiaľ nie je optimálne nastavený na takúto transformáciu kultúrnych inštitúcií v oblasti múzeí, čo bude vyžadovať by si to zmenu legislatívy. Existujúca legislatíva zatiaľ zabraňuje efektívne využívať možnosti viaczdrojového financovania. Zatiaľ chýbajú normy, ktoré by mohli regulovať a upravovať spojenectvo súkromnej a verejnej sféry, t.j.: doplnkové služby spojené s turistickým ruchom, resp. kapitalizáciu majetku múzeí. Uvedené vyžaduje transparentnosť celkového systému ochrany a legislatívnu oporu v zákone o múzeách a galériách a o dani z príjmu. Tieto navrhované východiská budú mať len limitovanú účinnosť pokiaľ múzeá budú obmedzené v personálnej oblasti. Vychádzajúc však z povahy muzeálnej práce, celkový počet zamestnancov v múzeách by nemusel vzrásť, ak by sa v oblasti pracovno-právnej zmenil model zamestnanosti. Východiskom by boli profesie, nevyhnutné pre dané zameranie, ktoré by tvorili kľúčovú skupinu zamestnancov. Ostatné úlohy by mohli plniť zamestnanci v tzv. periférnej skupine na základe krátkodobých zmlúv, v skrátenom pracovnom čase a podobne. Zaujímavým riešením by mohla byť i cirkulácia niektorých profesií vo viacerých múzeách, alebo zriadenie spoločných aktivít, ako napr. konzervátorská dielňa.

Uvedený systém znázorňuje schéma č. 2:

Schéma č. 2 Systém personálnej práce múzeí

Uvedený systém umožňuje nielen pokrytie pracovných potrieb múzea profesiami, ktoré by nebolo možné, vzhľadom k nízkemu počtu pozícií zabezpečiť, ale aj analýzu pracovných miest, ako aj výkonnosť jednotlivých zamestnancov. Týmto by sa výrazne ovplyvnila efektívnosť muzeálnej práce, ako aj riadenie organizácie. Motivácia prechodu z periférnej skupiny do kľúčovej predstavuje vnútorné hnacie sily človeka, ktoré usmerňujú jeho konanie a aktivitu. Kľúčová skupina je motivovaná dokazovaním svojich zručností a odborností s cieľom v procese tejto pracovnej činnosti zotrvať. Dôsledkom môže byť vytváranie konkurencieschopnosti vo vnútri organizácie, ktorá vo veľkej miere môže ovplyvniť jej postavenie na trhu.

Aj keď možnosti zvyšovania návštevnosti riešia predstavitelia múzeí a ich zriaďovatelia realizovaním rôznych kultúrno-výchovných akcií, návštevnosť v múzeách klesá. Ako je zo štatistických údajov vidieť, ľudia lákajú viac hrady a zámky a múzeá v prírode. Ukazuje sa, že stále expozície, výstavy nie sú dostatočným lákadlom. Po ich obhliadke sa ľudia do múzeí nevracajú. Preto najmä zamestnanci múzeí, by sa mali podieľať na skvalitnení obrazu o činnosti múzeí za účinnej pomoci ich zriaďovateľov.

Podoby smrti v Novohrade. Fragmenty predstáv a praktík spojené so smrťou a pochovávaním v Novohrade

JÁN ALÁČ

Gemersko-malohontské múzeum, Rimavská Sobota

Severné oblasti Novohradu boli na prelome 19. a 20. storočia priestorom, kde si život stále udržiaval svoj pôvodný cyklický charakter, vychádzajúci zo symbiózy vzťahu človeka s jeho prírodným prostredím. Jeho prejavom bola vernosť tradícii a odkazu predkov, ale tiež schopnosť vnímať podnety prostredia a vlastného podvedomia, ako čosi zásadné a dôležité pri rozhodovaní sa v každodennom živote. V druhej polovici 20. tých rokov 20. storočia túto jeho črtu ako stále dominantnú zaznamenáva Vladimír Polívka v monografii *Lučenec a kraj novohradský*. Uvádza, že predovšetkým v horských krajoch je ľud veľmi náklonný k poverám a len pomaly sa oslobodzuje z ich jarma: *Najmä vo vrchovských dedinách Novohradu ľud nevyjde zo zvykov po celý rok – všetko je jedna nerušená reťaz, jej články sú spojené a do seba zapadajúce*.¹ Podobne i Bartolomej Krpelec v súvislosti s charakteristikou Polichna a jeho okolia zdôrazňuje, že ľudia si tu veľmi potrpia na presné dodržiavanie starých zvykov.² Oba tak vystihli podstatu tradičného agrárneho prostredia, ktorého svet ešte i začiatkom 20. storočia, tvoril jeden celok a nebol rozdelený na niekoľko samostatných častí s odlišnými modelmi myslenia a správania sa. Ľudové prostredie sa nerado vzdávalo svojich tradičných predstáv, navyše v čase, keď sa stále mohli javiť ako účinné a plne postačujúce. Nerado sa s nimi i zdôverovalo, preto, hoci je z nich mnoho prvkov zaznamenaných, omnoho viac ich je nenávratne stratených v intimite prežívania viery jednotlivcov a spoločností, ktorými boli akceptované a využívané.

Predstavy o smrti v ľudovom prostredí veľmi úzko súviseli s predstavami o duši a existencii života po smrti. Smrť bola vnímaná ako

¹ POLÍVKA, V.: *Lučenec a kraj novohradský*. Lučenec 1928. s.138.

² KRPELEC, B.: *Polichno – Timravino rodisko*. In: *Timrava v kritike a spomienkach*. Bratislava 1958. s. 26.

okamih, pri ktorom dochádza k odpútaniu sa duše od tela. Na istej úrovni predstáv išlo i o oslobodenie sa večnej duše od dočasného a pomimuteľného tela, ktoré ju zväzovalo a obmedzovalo. Duša bola v takomto ponímaní stotožnená so životom. V tradičnom agrárnom prostredí nikdy nešlo o jej úplný zánik. Jestvovala nezávisle na hmotnom tele naďalej, a to i aktívnym vzťahom k živým bez jednoznačnej jeho kategorizácie v pozíciách dobra alebo zla. Smútok zo smrti bol smerovaný predovšetkým k spojeniu telesnej schránky a duše človeka a vytrhnutiu takto vnímaného celku zo života spoločenstva, zo vzťahov rodinných, sociálnych, spoločenských a hospodárskych.

Smrť sa delila na prirodzenú a neprirodzenú. Človek ju pri dosiahnutí určitého veku a pri postupnom ubúdaní síl očakával a pripravoval sa na ňu. Vidiecky človek bol vo vzťahu k chorobám a smrti fatalista: „*Ked' má umrieť, umrie, ked' nie, vyzdravie.*“³ Neprirodzená tragická smrť mala podobu radikálneho konca prichádzajúceho náhle a neočakávane, ukončiac život dieťaťa, či mladého človeka v rozkvetení síl. Jej neprirodzenosť, ale i príčina, či konkrétna podoba bývali v Novohrade zvýraznené i na ľudových náhrobníkoch evanjelikov a. v. vznikajúcich koncom 19. a v prvej polovici 20. storočia.

Medzi svetom živých a mŕtvych nejestvovala hranica. Obidva svety sa v ľudových predstavách prelínali. Duše zomrelých mohli na seba prevziať nielen podobu stromu, rastliny, či živočicha, ale i prírodných síl alebo objektov neživej prírody. V reálnom živote bolo nevyhnutné, aby sa jednotlivé skutky človeka alebo celého spoločenstva nedostávali s týmito silami do rozporu. Ak sa tak predsa len stalo, bolo potrebné si ich nakloniť alebo udobriť. Zmienené predstavy pretransformované do praktických rituálov mali podobu zabezpečenia úrody, praktík liečenia, ochrany pred nečistými silami alebo urieknutiu, predpovedania budúcnosti a podobne. Schéma a konštrukcia týchto praktík mala racionálny charakter, no jednotlivé predstavy, ktoré využívala, a z ktorých pozostávala okrem praktických skúseností tvorili i iracionálne prvky. Človek popritom nebol len pasívnym objektom konania a vôle týchto síl, ale celé spektrum obradov a rituálov mu v danom spôsobe uvažovania umožňovalo aktívne sa podieľať na ovplyvňovaní

³ KRPELEC, B.: Polichno – Timravino rodisko. In: Timrava v kritike a spomienkach. Bratislava 1958. s. 19.

a usmerňovaní vlastného života.

Prvky mágie, animistické a manistické predstavy tvorili komplex previazaných a vzájomne sa podmieňujúcich vzťahov. Pre praktický život bola dôležitá schopnosť ich ovládať a orientovať sa v ich podobách a možnostiach použitia. V širších súvislostiach to predstavovalo napríklad i omnoho tesnejšie prepojenie vedomia a podvedomia. Prejavmi tohto prepojenia bola viera v sny, v znamenia, teda obrazy vychádzajúce z vlastného podvedomia, ktoré v kombinácii s reálnymi podnetmi prostredia boli súčasťou štandardného spôsobu myslenia a prístupu k riešeniu problémov. Nebola to len možnosť, ale predovšetkým každodenná nutnosť. Nešlo o nadstavbu ku každodennému životu, ale o jeho integrálnu súčasť, nevyhnutnosť, od ktorej závisel každodenný život. V skutočnosti to znamenalo schopnosť veriť v niečo nadprirodzené v tom najzákladnejšom a najelementárnejšom zmysle bez neustále prítomných zničujúcich pochybností, tak charakteristických pre modernú dobu, a jej tendenciu k relativizácii akýchkoľvek hodnôt.

Vo vzťahu k zvykom súvisiacim so smrťou možno vyznačovať dve základné línie. Na jednej strane to boli praktiky spojené s predstavami smrti na všeobecnejšej úrovni, bez väzby na konkrétneho človeka, ktoré boli súčasťou ročného cyklu ľudového obradového kalendára. Sem patrilo napríklad *vynášanie Kysel'a*, čo je novohradská analógia známejšieho vynášania Moreny, prítomné napríklad v obciach Tisovnickej doliny, ale i v Pravici, Závade alebo Chrľanoch. *Kysel'* bola slamená bábka na drevenom kríži. V Závade *Kysel'a* hádzali *do vody* za dedinou, v mieste, kde sa spájali dva cez dedinu pretekajúce potoky. Na rozhraní zimy a jari, v čase kedy sa začínala prebúdzajúca príroda, vynášanie Moreny a varianty tohto zvyku predstavovali symbolické gesto víťazstva života nad smrťou.

Druhú líniu predstav tvorili tie, ktoré sa vzťahovali ku konkrétnemu človeku. Sem patrilo pomerne široké spektrum praktík a obradov. Napriek odlišnostiam účelom všetkých bolo zabezpečenie pokojného a dôstojného vyprevadenia zosnulého zo spoločenstva živých, ktorého bol súčasťou, čo bolo nevyhnutné, aby sa zosnulý nemal potrebu vracieť. Súvisela s tým potreba striktného dodržania celého radu obradov a rituálov. Predstavy, z ktorých vychádzali mali univerzálny základ, rôznili sa len ich konkrétne podoby, podstata však zostávala rovnaká.

Smrť predstavovala v čase, a napriek všetkým zmenám a tzv. vývoju čosi, čo bolo isté a stabilné. V skutočnosti predstavovala jedinú istotu v neistotách bytia. I preto patrili predstavy, obrady a rituály s ňou spojené k najodolnejším a k najkonzervatívnejším.

Časový úsek medzi smrťou a pohrebom bol naplnený celým radom obradov a rituálov, ktoré mali zabezpečiť pokojný odchod duše zosnulého. Z mnohých praktizovaných zvykov išlo napríklad o otvorenie okna, aby duša mohla v pokoji odletieť, pretože: „*duša je veľmi prchavá, ihneď vyletí do výšín, ináč by sa mohla v izbe volakde tárať, kým by nenašla väčšie oblaky*“.⁴ Duša z tela odchádzala s posledným výdychom. Po smrti príbuzní zosnulého zastavili chod hodín, čo je zvyk, ktorý v severozápadnej časti Novohradu mal i svoju výtvarne zhmotnenú podobu. Na mnohých ľudových náhrobníkoch evanjelikov a. v. vznikajúcich koncom 19. storočia a začiatkom 20. storočia na severozápade Novohradu je ústredným motívom ornamentálnej výzdoby motív ciferníka hodín, na ktorom je zachytený čas úmrtia človeka, tak ako bol identifikovaný príbuznými zosnulého.

Okrem zastavenia chodu hodín obrátili naopak zrkadlo alebo ho zastrelí čiernou šatkou. Na niektorých miestach tak urobili i s obrazmi. Smrť bola dedinskému spoločenstvu oznamovaná zvonením zvonu. Medzi množstvo praktík, ktoré sa udržiavali pomerne dlho patrilo napríklad nočné bdenie pri mŕtvom alebo uľahčenie smrti uložením na zem. V Lovinobani vystrelí nebohého dolu tvárou, aby sa choroba nevrátila.⁵ V Luboriečke, keď zomrela stará žena a v tej chvíli vial silný vietor sa verilo, že išlo o strigu, ktorá vedela ľuďom *porúbať*.⁶ V Luboreči mŕtveho obliekli do sviatočných šiat a na oči mu položili čriepky, aby sa už neotvorili. Mŕtvy bol následne prenesený do prednej izby, kde ležal na doske prikrýtej plachtou a vyzdobenou plachtou bol prikrýty i on samotný. Nohy mal zviazané stuhou a uložený bol tak, aby smerovali k dverám. K rozviazaniu došlo až pri uložení do truhly údajne preto, aby sa na druhom svete mohol voľne pohybovať.⁷ Aby na druhom svete

⁴ ČAPLOVIČ, J.: Etnografia Slovákov v Uhorsku, Bratislava 1997, s. 229.

⁵ BEDNÁRIK, R.: Duchovná kultúra slovenského ľudu. In: Slovenská vlastiveda II. Bratislava 1943, s. 65.

⁶ POLÍVKA, V.: Lučenec a kraj novohradský. Lučenec 1928. s. 185.

⁷ BERKY-LUBORECKÝ, J.: Luboreč. Luboreč 2002, s. 28.

nerobil veľký hluk, mŕtvemu z čižiem odtrhli podkovičky.⁸ V Nedelišti na rozdiel od Luboreče bol mŕtvy oblečený do horšieho ošatenia.⁹ Charakter odevu mŕtveho sa pravdepodobne odvíjal od reálnych materiálnych možností konkrétneho priestoru. V Prahe majetnejší zosnulí ležali vystretí vo vlastnom dome. Chudobnejší v dodnes zachovanej drevenej márnici postavenej v roku 1786. Na tretí deň mŕtveho vyniesli pred dom. Aby sa mŕtvy nevracal bol z domu vyneseny nohami napred. Ak vo chvíli nesenia truhly pršalo, verilo sa, že Boh mal zosnulého rád, a preto ronil slzy.¹⁰ V Luboreči mŕtvemu dali do rúk ručníček, aby po ňom neostali slzy.¹¹ Pomerne častá je protichodnosť interpretácie viacerých predstáv. Na jednej strane je napríklad až demonštratívne prejavovaný smútok, na strane druhej predstava, že mnoho plakať nebolo dobré, aby mŕtvy na druhom svete nebol od slz zmoknutý.¹²

Pomerne dlho bol živým zvyk dávať do hrobu predmety súvisiace so zamestnaním zosnulého. V Ábelovej do truhly vkladali v prvej polovici 20. storočia jeden kus riadu, ktorý súvisel so zamestnaním zosnulého a dodnes je praktizované vkladanie osobných vecí.¹³ Z konkrétnych predmetov sú to napríklad: modlitebná knižka, spevník, ruženec, palica na podopieranie, fajka, fľaštička pálenky, vreckový nožík, teda nejaká osobná vec pre zosnulého vo vedomý pozostalých veľmi charakteristická. V Horných Plachtinciach boli do hrobu vkladané napríklad i chlieb, pálenka alebo staré šaty.¹⁴

Samotný akt pohrebu bol definitívnym vyprevadením zosnulého zo spoločenstva živých. Na pohreb sa nepozývalo. Účasť sa považovala za samozrejmú, za prejav úcty voči zosnulému a spolupatričnosti k pozostalým. Na poslednej ceste ho vyprevádzala rodina, susedia i celé dedinské spoločenstvo. Cestou na cintorín zneli zvony. Truhlu niesli

⁸ CHORVÁT, K.: Smrť, pohrab a mŕtví v tradícii a zvykoch ľudových. In: Slovenské pohľady 1895, r. XV, s. 29.

⁹ BEDNÁRIK, R.: Duchovná kultúra slovenského ľudu. In: Slovenská vlastiveda II. Bratislava 1943. s. 67.

¹⁰ CHORVÁT, K.: c. d., 22.

¹¹ BERKY-LUBORECKÝ, J.: c. d., s. 29.

¹² CHORVÁT, K.: c. d., s. 18.

¹³ BEDNÁRIK, R.: Ľudové náhrobníky na Slovensku. Martin 1949, s. 24.

¹⁴ BEDNÁRIK, R.: Pohrebné zvyky slovenského ľudu, Roľnícka osveta, č. 8, 1934, október, r.1, č.1, s.118-120.

mladší muži zo širšieho príbuzenstva zosnulého, najbližší pozostalí kráčali tesne za ňou. Zavŕšením aktu pohrebu bola smútočná hostina - kar. Smútok nad stratou blízkeho sa prejavoval i tým, že najbližší pozostalí sa až do pohrebu neumývali, oblečení boli v najhorších odevoch a muži chodili s obnaženou hlavou. Ženy, zvlášť keď ich postihla smrť veľmi blízkeho človeka nosili ošatenie takéhoto charakteru ešte i určitý čas po pohrebe. Smútok tak možno považovať za špecifickú podobu akceptácie reality a vysporiadania sa so skutočnosťou odchodu človeka z tohto sveta.

Súčasťou obradov tradičného agrárneho prostredia bol statok, ako mimoriadne dôležitý prvok života, od ktorého závisela jeho kvalita, a zároveň predstavoval veľmi výraznú hodnotu majetku. V Lovinobani po príchode z pohrebu skôr než pozostalí vstúpili do domu museli na všetky dvere i obloky zaklopať a opýtať sa či je gazda - gazdiná doma, až potom mohli do domu vstúpiť. Nedodržanie tohto obradu mohlo mať za následok škodu na dobytku, až jeho uhynutie. Podobne oznamovali statku smrť gazdu v neďalekej Uderinej.

Dlho pretrvávajúcim zvykom bolo nosenie vajec na hroby zaznamenané napríklad v Ábelovej.¹⁵ Vajíčko bolo v kontexte ľudového myslenia považované za univerzálny symbol života. V Novohrade podobne ako v susednom Gemeri alebo Honte ho príbuzní nosili na hroby svojich zosnulých na Kvetnú alebo Turíčnu nedeľu. Ešte v medzivojnovom období sa na hrob k hlave zosnulého kladol peceň chleba so zdôvodnením: „*aby mŕtvy nebol hladný*“.¹⁶

Hrob spolu s náhrobníkom, ktorý ho označoval, bol maličkým priestorom a objektom súčasne, do ktorého boli azda najvýraznejšie koncentrované spomienky na zosnulého spolu s uvedomením si vlastnej pomínelnosti. Zároveň boli hrob a cintorín magickými miestami a magické vlastnosti nadobúdali i predmety z nich pochádzajúce. Často plačúce dieťa, aby prestalo plakať sa malo ponosiť po hrobe. V ľudovej obradovosti a predstavách hrsť zeme z hrobu, ale i kosti mŕtveho bývali často využívané pri obradoch smerujúcich k zabezpečeniu prospechu,

¹⁵ BEDNÁRIK, R.: Ľudové náhrobníky na Slovensku. Martin 1949, s. 14.

¹⁶ HORVÁTHOVÁ, E.: Predstavy o posmrtnom živote v koreláciách s pohrebnými obradmi. In: KREKOVÍČ, E.: Kultové a sociálne aspekty pohrebného rítu od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava 1993, s. 64.

alebo naopak škody konkrétneму človeku. Ak chcel gazda, aby vtáci nespôsobovali na poli škodu, mal zobrať plachtu, na ktorej niekto zomrel a na poli mal ňou urobiť trikrát taký pohyb, akoby vtákov odháňal.¹⁷ Podobne predmety, ktoré prišli do kontaktu s mŕtvym sa považovali za nečisté. Nádobu použitú pri umývaní mŕtveho vyhodili. Z uvedeného dôvodu bola pre tento účel vyberaná nádoba, zväčša hlinená, ktorá bola považovaná za bezcennú. Slama z postele, na ktorej mŕtvy ležal bola po pohrebe vynesená za dedinu a spálená. Obdobne tak spravili i s tkaninami, ktoré boli použité na omytie zosnulého.

Samovrahovia bývali pochovávaní na okraji cintorína. Podobne to platilo i v prípade príslušníkov konfesie, ktorá bola v rámci dediny v menšine a nemala zriadený vlastný cintorín. Dôležitosť konfesionalnej príslušnosti sa odrážala i na cintorínoch. Hroby evanjelikov a. v. označovali kamenné tabule a drevené dosky a hroby katolíkov varianty kamenných, drevených a kovových krížov. Prostredníctvom náhrobníkov boli zreteľné i sociálne rozdiely, spoločenská a majetková diferenciácia. Tvarovo, farebne a na ornamentálnu výzdobu boli bohatšie náhrobníky majetnejších príslušníkov dedinského spoločenstva, ale napríklad i náhrobníky detí. Chudobnejší príslušníci dedinského spoločenstva mali spravidla jednoduchý náhrobník - jednoduchú drevenú dosku.

Na ľudových náhrobníkoch v Novohrade z druhej polovice 19. storočia a začiatku 20. storočia našli zhmotnenie i doznievajúce fragmenty animistických predstáv v podobe zobrazovania zoomorfných motívov. Z nich sa na kamenných náhrobníkoch vyskytovali dve podoby: vtáky a štylizované stvárnené chrobáky. Početnosťou prevažovali podoby chrobákov. V prípade obidvoch variant je predpoklad, že ich využitie vychádzalo pravdepodobne z predstavy, že ide o podoby, v ktorých opúšťa duša telo. Z ďalších prvkov bola využívaná celá plejáda solárnych a hviezdicových motívov, ktoré možno vnímať ako výtvarné zhmotnenie niekdajších kozmologických predstáv v kontexte celku náboženského cítenia ľudového prostredia, hoci v čase ich využívania na náhrobníkoch mohlo ísť dominantne už o vizuálny návyk.

Na severe Novohradu sa udržalo množstvo archaických praktík a predstáv pomerne dlho aj vďaka tomu, že si tento priestor dlho udržoval dominantne svoj agrárny charakter. Dôležitým faktorom, ktorý

¹⁷ BERKY-LUBORECKÝ, J.: Luboreč. Luboreč 2002, s. 29.

podmieňoval ich dlhšie pretrvanie bolo i jeho hornaté členenie a uzavretosť určitých priestorových celkov, ktoré však nikdy neboli úplne izolované. V severných oblastiach kraja sú tak zo 17. storočia napríklad zmienky o miestach, kde sa pochovávalo bez prítomnosti kňaza a kresťanského obradu. Takýto stav bol zistený v roku 1620 a jeho pretrvávanie si počas vizitácie v Luboreči 7. júna 1624 overil i superintendent Peter Sexty. Okrem Luboreče sa to vzťahovalo i na jej fílie, Lentvoru a Závadu. V roku 1657 uskutočnil ďalšiu vizitáciu v Luboreči Dávid Lány z Dolnej Strehovej. Aj on zistil, že situácia sa prakticky nezmenila a obyvatelia Lentvory pochovávajú naďalej bez vedomia kňaza, ceremónie a nemajú dokonca ani cintorín. V prijatom uznesení stálo: „...Lentvorane (Lantvoranec), *proty wssetkjm prawom prjrozenjm, duchownjm y swetskjm, jako howada lecikde pod stenu, okolo ciest, neb za humny mrtwjch pochowawagj: A Dnis Visitoribus jure mixto: zawrzeno a dokonano gest: Aby predmenowanj Lentvorane do wezenj wsazenj bily*“.¹⁸ Lentvorania boli za trest na noc zatvorení do väzenia. Prepustenie bolo podmienené tým, že si pre mŕtvych nájdu vhodné miesto, ohradia ho a uzavrú, alebo, že budú mŕtvych priväzať na pochovanie do Luboreče. V prípade ak by to predsa neurobili, mali byť potrestaní uväznením a pokutou 12 zlatých.¹⁹ Rovnaký peňažný trest im hrozil i za nečestné pochovanie ešte nepokrstených nemluvniat.²⁰ To, čo je tu označené ako *nečestné pochovanie* zrejme možno stotožniť so zvykom pochovávania nepokrstených detí, pohanských duší, ešte nie členov kresťanského spoločenstva v hlinenej nádobe zvanej *širáň* na okraji dediny, čo je zvyk známy nielen z Novohradu.²¹ Pri pochovávaní nepokrstených detí sa udržalo mnoho s pôvodného pohanského základu. Pochovávalo sa bez kňaza, pretože nepokrstené deti sa ešte nepokladali za právoplatných členov kresťanského spoločenstva.

Pravdepodobne v tejto súvislosti sa ako prirodzená reakcia na ob-

¹⁸ Napríklad Závada bola fíliou Luboreče do roku 1783. Dôvod dlhšieho pretrvávania istého typu praktík mohol byť spôsobený práve neprítomnosťou evanjelického farára v dedine.

¹⁹ ADAMOVIČ, Š.: Evanjelická Luboreč. Evanjelický posol z pod Tatier 1950, s. 315.

²⁰ Evanjelický farár v rovnakom období v priestore Novohradu bral od pohrebnej kázne 1 zlatý, čo zodpovedalo 4 kg žita. In: SLÁVIK, J.: Niečo z dávnych časov novohradského seniorátu. Modra 1909, s. 25.

²¹ BEDNÁRIK, R.: Cintoríny na Slovensku. Bratislava 1972, s. 116-117.

medzenia a zákazy zo strany svetskej a cirkevnej vrchnosti objavujú v Novohrade, ale i v iných regiónoch zmienky o nočných pohreboch, ktoré mohli byť prirodzenou reakciou na zákazy pochovávanania podľa tradičných predstáv a trestanie takýchto praktík. Obdobné nariadenia a zákazy boli v ľudovom prostredí s určitostou vnímané ako neprirodzené a nanútené z vonku a nočné pochovávanie predstavovalo riešenie, ktoré umožňovalo pochovať zosnulého podľa tradície, skĺbiac v sebe snahu uniknúť trestu zo strany svetskej a cirkevnej vrchnosti. Nariadenia svetskej a cirkevnej vrchnosti na jednej strane a intuitívna potreba dodržiavania obradov a rituálov predkov na strane druhej, mohli mať pre jednotlivca i spoločenstvo podobu mlynských kameňov. Z jednej strany bol trest za nedodržanie zasahujúci telesnú stránku bytia, a na druhej strane trest zasahujúci myseľ – dušu. Prvému sa bolo možné vyhnúť tým, že prečin zostane pred svetskými, alebo cirkevnými orgánmi utajený. Trest zo strany síl človeka presahujúcich však bol zákonitý a neodvratný. Viac než fyzickú stránku človeka atakoval jeho myseľ.

Zákazy a obmedzenia istého typu konania smerované do prostredia, kde ich praktizovanie vychádza z prirodzenej symbiózy človeka a prostredia v materiálnom i duchovnom zmysle a cyklickosti vnímania času, sú vo vnútri tohto prostredia zväčša chápané ako násilné a nezmyselné. Cieľ, ktorý sledujú môže byť dosiahnutý iba prirodzenou a postupnou zmenou vo vnútri tohto prostredia, ako dôsledku vývoja, čo je proces dlhodobý, alebo rôznymi kombináciami zákazov a trestov podporenými reálnym represívnym aparátom, čoho dôsledkom býva zväčša len potlačenie vonkajších prejavov.²² Vo vnútri im však človek a spoločenstvo zostáva naďalej verné. Zákazy ako také nezmenil ani správanie Lentvoranov, keďže ešte o dve storočia neskôr ich bol evanjelický farár v Ľuboreči Daniel Maróthy (1825 – 1878)²³ nútený napomínať, aby mŕtvych nepochovávali pri domoch, hroziac im, že ak si nezriadia *hrobi-*

²² Dosah cirkvi zastúpenej evanjelickými a. v. farármi, mal v tomto priestore svoje limity. Novohrad je charakteristický vysokým počtom malých dedín, kde v mnohých kostol a fara absentovali. Jedinou autoritou v dedine bol v takýchto dedinách zväčša len učiteľ, ktorým bol často len vzdelanejší a rozhladenejší remeselník. Z jadra skúmaného priestoru na prelome 19. a 20. storočia boli bez fary a farára dediny: Madačka, Nedelište, Dolný Tisovník, Šuľa, Červeňany, Príboj, Brusník, Chrľany, Pravica...

²³ Daniel Maróthy (1825-1878) – evanjelický a. v. farár, štúrovský básnik, publicista a otec Eleny Maróthy Šoltésovej.

tov budú musieť svojich mŕtvych pochovávať na cintoríne v deväť kilometrov vzdalenej Luboreči.²⁴ Nevzťahovalo sa to len na Lentvoru. V 19. storočí sa pod stromy pochovávalo napríklad i v Hornom Tisovníku.²⁵

Stromy a miesta pochovávania tvoria prirodzené a prastaré spojenie. Strom človeka svojou dlhovekosťou vždy fascinoval. Na istej úrovni týchto predstáv nežil len „obyčajným“ životom biologického druhu, ale život v ňom mal i iný rozmer. Poskytoval priestor, príbytok pre život dušu zomrelého. V transformovanej podobe sa obdobná interpretácia vzťahovala i na kriky, ale i rastliny. Predstava, že telo je pomimuteľné, ale duša je večná a ako taká môže si nachádzať nové telo pre svoju existenciu, pretrvávala i v 19. storočí. Tvorila podstatnú zložku predstáv archaických náboženstiev a pretrvávala veľmi dlho i v ľudových predstavách kresťanského obdobia. V Novohrade bolo zaznamenaných viacero podôb vzťahu života človeka, fenoménu smrti, duše a stromu, a prostredníctvom rôznych predstáv ich vzájomnej previazanosti. V Lešti a Turom Poli bol na hrob vysádzaný strom a podľa jeho veku sa usudzovalo, aký dlhý čas uplynul od smrti – pochovania.²⁶ Aj v Hornom Tisovníku sú z konca 19. storočia zmienky o pochovávaní pod stromy. Po pohrebe príbuzní umiestnili pri hlave zosnulého náhrobník. V období jedného roka od pochovania na hrob vysadili strom alebo krík.²⁷

Mnohé z podôb svedčiacich o prítomnosti predstáv viažucich sa na jestvovanie života po smrti a možnosti kontaktu mŕtveho so živými, v podobe alebo spojení s mnohými fantastickými prvkami, sú zachytené napríklad v rámci niektorých foriem ľudovej slovesnosti. Najvýraznejšie je tomu tak v ľudových baladách. Tie majú zväčša univerzálnu schému presahujúcu hranice regiónu, či krajiny. Ich prítomnosť v konkrétnom priestore je dokladom významu a pretrvávania v prostredí výskytu a tiež ich náväznosti na ďalšie vrstvy predstavivosti. V tomto špecifickom žánri je kvantitatívne i kvalitatívne najvýraznejšie zastúpené pretrvávajúce animistických predstáv. Smrť v nich tvorí základ a v inej podobe

²⁴ Lentvora v tom čase nemala vlastného farára a celkove bola pomerne izolovaná. Evanjelický farár z Luboreče, ktorej bola filiou, tu slúžil bohoslužby raz za tri týždne.

²⁵ KOVAČEVIČOVÁ, S.: Ľudové náhrobníky v slovenskej časti Karpát. In: MJARTAN, J.: Ľudová kultúra v Karpatoch. Bratislava 1972, s. 298.

²⁶ BEDNÁRIK, R.: Cintoríny na Slovensku. Bratislava 1972, s. 25.

²⁷ KOVAČEVIČOVÁ, S.: Etnografické vyhodnotenie hrobových nálezov zo Starej Haliče. Monumentorum Tutela – ochrana pamiatok 4. Bratislava 1967-68, s. 434.

je východiskom deja, v každom prípade je však takmer vždy prítomná. Nie je interpretovaná ako definitívny koniec, ale ako premena. Medzi jednu z takýchto predstáv patrí premena človeka na strom. V Tisovníku bola zaznamenaná balada, v ktorej matka premenila svoju dcéru (nevestu) na strom (javor).²⁸ V Ábelovej balada, v ktorej sa dcéra na hrobe rozpráva so svojou mŕtvou matkou, no aby k samotnému rozhovoru mohlo vôbec dôjsť bolo potrebné halúzkou zo stromu dvakrát udrieť o hrob.²⁹ Rudolf Bednárík sa zmieňuje, že v Novohrade mŕtvych okiadzali zelinami.³⁰ V Gregorovej Vieske to isté spravili, keď umrela „bosorka“. V Horných Príbelciach, na pomedzí Hontu a Novohradu, sa truhla *vykadila borievkami*.³¹

Postupne sa predstavy o apotropajnej moci rastlín, vnímanie stromov ako sídla pre duše, ale i magická moc iných predmetov vytrácali a transformovali z polohy obradovosti využívania do polohy estetickej a dekoratívnej.

Za uplynulých sto rokov sa vnímanie smrti a postoj k nej radikálne zmenili. Komplex predstáv, ktorý ju robil prirodzenou a znesiteľnou sa vytratil. Zmenila sa i jej interpretácia. Smrť sa zredukovala len na zánik, skazu, deštrukciu a definitívnosť. Náhrada však nebola poskytnutá, čoho dôsledkom sa stalo vytesnenie smrti na okraj myslenia. Deje sa tak i s ľuďmi, ktorí sú k nej blízko. V minulosti bol okamih smrti, na rozdiel od dneška, výrazne sociálnym aktom. Tento posun súvisí i s celkovými zmenami a vývojom, s ktorým bolo 20. storočie konfrontované. Ťažisko života a prežívania sa prenieslo na život tu a teraz, hoci presnejší pojem by mohol byť užívanie si v prítomnosti, čoho prejavmi sú konzumný spôsob života, relativizácia akýchkoľvek hodnôt alebo kult mladosti. Naznačené zvyky, obrady, rituály a predstavy ľudového prostredia, hoci sa vytrátili z bežného života, zostávajú naďalej súčasťou tradície, a ak nie sú vnímané jednostranne, i skutočným bohatstvom národa, rovnako ako výpoveďou o jeho minulosti.

²⁸ Baladu zaznamenal v Hornom Tisovníku M. Laciak evanjelický a. v. farár v Hornom Tisovníku v roku 1880. In: GALKO, L.: Slovenské spevy I. Bratislava 1972, s. 164.

²⁹ ZILYNSKYJ, O.: Slovenská ľudová balada v internetnom kontexte. Bratislava 1978, s. 143 - 144.

³⁰ BEDNÁRIK, R.: Duchovná kultúra slovenského ľudu. In: Slovenská vlastiveda II. Bratislava 1943. s. 64.

³¹ BEDNÁRIK, R.: c. d., s. 65.

Sakrální stavby Máriuse Žitňanského

JIŘÍ POMETLO

Ostravská univerzita, Ostrava (Česko)

motto:

„...vždy, keď tvorím, musím mať tému – príbeh. Je to taká hra. Moje libreto“

M. Žitňanský

V době komunistické totality si tehdejší představitelé osobovali vládnout nejen nad fyzickým, ale také duchovním životem svých „poddaných“. Jediná státem prosazovaná ideologie vědeckého materialismu a ateismu se snažila mocensky vytlačit odlišné koncepty vidění světa.¹

Režim pronásledoval nejrůznější projevy religiozity a mimo církevního školství likvidoval v první řadě viditelné projevy náboženského života, mezi něž náleží samozřejmě především církevní stavby. Taktika komunistických pohlavářů v jednotlivých zemích východního bloku následovala sovětský vzor, tedy snahu po vytlačení církvi na okraj společnosti, likvidaci církevních elit a vytvoření kolaborantských hnutí duchovních, spolupracujících s vládní mocí.²

Nestejná míra útlaku církví v jednotlivých zemích komunistického bloku se projevovala také množstvím povolených církevních budov. Na jedné straně v Sovětském Svazu novostavba církevní budovy nepřicházela vůbec v úvahu na straně druhé vysvěcení kostela na modelovém dělnickém sídlišti v polské Nowé Hutě se zúčastnilo kolem 70.000 věřících, kteří si v předchozích demonstracích a následných tvrdých střetech novostavbu chrámu vybojovali.³ Patrocinium kostela (Matky Boží

¹ Nejnověji k dějinám ateismu v českých zemích: David Václavík, *Český ateismus ve 20. století, k vývoji a institucionalizaci v letech 1948-1989*, *Soudobé dějiny* XIV, 2007, č. 2/3, s. 471-488.

² Jonathan Luxmoore, Jolana Babiuchová, *Vatikán a rudý prapor - zápas o duši východní Evropy*, Praha 2003; Andrej Grajewski, *Jidášův komplex - zraněná církev, křesťané ve střední a východní Evropě mezi odporem a kolaborací*, Praha 2002; Z našich badatelů se této problematice v četných vynikajících studiích věnuje Karel Kaplan.

³O svěcení kostela v Nowé Hutě u Krakova se hovoří v posledním filmu Petra Zelenky -

Královně Polska) stejně jako osoba konsektranta (kostel světil tehdejší krakovský arcibiskup a budoucí papež msgre. Karol Józef Wojtyła) ne nechala nikoho na pochybách, kdo skutečně vládne „duši Polska“, načež komunistický vládnoucí systém v podstatě rezignoval a výstavbě kostelů vzdoroval spíše *pro forma*.

Nestejná situace panovala také v bývalém Československu. Zatímco nemnoho sakrálních novostaveb v českých zemích režim vytěsnil do venkovského prostředí. Na Slovensku se věřícím podařilo vybudovat přece jen více staveb, a to i ve větších aglomeracích.

„Taktice“ výstavby režimem nežádoucích staveb věnovali doposud historikové pramálo pozornosti. Zajímavý a často v různých modifikacích používaný postup zaznamenal kulturní antropolog Josef Kandert, když popisuje výstavbu kaple v Sihle na středním Slovensku, kterou místní farníci „papírově zamaskovali“ jako márnici a využili k jejímu vybudování materiálu určeného na *Akci Z*. Poté, co stavbu objevily nadřízené orgány, zahájily policejní vyšetřování. Tomuto šetření, jakož i požadované demolici kaple se vesničané bránili pasivní rezistencí, když představitelé místního MNV s ledovým klidem tvrdili, že si budovy na návsi přímo před úřadem nevšimli, což „*přivádělo vyšetřující úředníky do mrtvičnatých stavů*“.⁴ Naopak velkou aktivitu vyvinuly Sihlanky sdružené v místním *Svazu žen*, když přinutily faráře stavbu ilegálně vysvětit, což se původně zdráhal provést.⁵ Nutno ještě dodat, že podle Josefa Kanderta kapli v Sihle vesničané vystavěli spíše z důvodů prestižních, než čistě náboženských.⁶

Podobně níže zmíněný sborový dům v Levicích vznikl v rámci režimem organizované „budovatelské“ akce. „*Svätostánok vyprojektovaný ako socialistický záväzok - komické, ako celé to obdobie*“ komentuje tuto pikantní skutečnost sám architekt.⁷ Patrně netřeba zvláště zdůrazňovat, že

Karamazovi.

http://www.suder.nazwa.pl/nh/przewodnik_kosciol_matki_bozej_krolowej_polski.html (ke dni 10. 11. 2008); Gilles Kepel, *Boží pomsta*, Brno 1996, s. 77 a n.; Urszula Gołota, *Polska architektura sakralna XX. Wiek*, Wrocław 1997, s. 8.

⁴ Josef Kandert, *Každodenní život vesničanů středního Slovenska v šedesátých až osmdesátých letech 20. století*, Praha 2004, s. 214.

⁵ Kapli vysvětil v roce 1968 - *Ibidem* s. 159 a n.

⁶ *Ibidem* s. 192.

⁷ Matúš Dulla, Příběh ako libreto : Rozhovor M.Dulla s Máriusom Žitňanským, *Arch* XI,

prakticky všechny církevní novostavby si za minulého režimu farníci vybudovali svépomocí, což se někdy neblaze podepisuje na kvalitě jejich technického provedení. Ovšem vzhledem k celkově velmi nízké kvalitě „socialistického stavitelství“ nejde o nic výjimečného, paradoxně naopak mnohdy zaujmou nevšedními architektonickými detaily. Především pokud nevyužívají prefabrikované stavební prvky, typické pro uniformní, státem podporovanou výstavbu.⁸

Realizace sakrálních staveb Máriuse Žitňanského vznikly zejména pro potřeby Církve Bratrské. Toto společenství, řadící se mezi evangelikální církve, vzniká díky misionářům z USA v českých zemích na sklonku 19. století nejprve pod názvem Svobodná církev reformovaná, která se v roce 1968 slučuje s dalšími malými evangelikálními skupinami a přejmenovává se na Církev bratrskou⁹. Totalitní režimy tuto církev tvrdě perzekvovali - Slovenský štát její činnost přímo zakázal.

Ve své teologické orientaci Církev bratrská navazuje na tradice evropské reformace, zvláště na učení Jeana Calvina. Od toho se také logicky odvíjí její stavební program, který především důsledně trvá na střídmém výrazu bohoslužebných prostor. Jistě jde i o hlubší kořeny v české reformaci – kardinál Eneas Silvio Piccolomini, pozdější papež Pius II., popisoval prosté modlitebny českých „kacířů“ se značným despektem jako „stodoly“ a naopak se značnou závistí hovořil o tom, že česká venkovská babička zná lépe Písmo, než mnoho římských prelátů.¹⁰

V prvním stavebním období církve (cca do roku 1938) jde především o běžnou civilní zástavbu pouze utilitárně upravenou pro potřeby shromáždění. Po roce 1945 se již objevují solitérní stavby se sakrální

2006, č.3, s. 9; Na tomto místě musím poděkovat redaktorce Haně Kopečné z tohoto časopisu za velice laskavé a hbité doručení kopií článku.

⁸ Dějinám Slovenského sakrálního umění a architektury ve 2. pol. 20. stol. se věnují především následující studie: Štefan Šlachta, Nová sakrálna architektúra na Slovensku. *Umění a řemesla*, 1991, č. 3, s. 47-52.; Štefan Šlachta, Tradície modernej sakrálnej architektúry na slovensku. *Projekt XXXII*, 1990, č. 9-10, s. 58-60; Vladimír Šlapeta, Chrámové stavby 20. století (v našich zemích). *Umění a řemesla*, 1991, č. 3, s. 33-41.; Eva Trizuliaková, Sakrálna tvorba na Slovensku (úvahy a skúsenosti). *Umění a řemesla*, 1991, č. 3, s. 41-43.

⁹ Pavel Filipi, *Křesťanstvo - historie, statistika, charakteristika křesťanských církví*. Brno 1996, s. 135; Oficiální stránky Církve bratrské v českých zemích možno nalézt zde: <http://cb.cz/main/cs/home>, slovenské pak na tomto místě: <http://www.cb.sk/index.html>

¹⁰ Norbert Schmidt, Kostel jako stodola, architekt Emil Steffann, *Teologie & Společnost*, 2006, č. 5. <http://www.cdk.cz/ts/clanky/125/kostel-jako-stodola/> (ke dni 10. 11. 2008).

ním, ale architektonicky umírněným výrazem. Církev odmítá figurativní zobrazení a výškové dominanty, naopak důraz klade na funkční provázání samotného bohoslužebného prostoru se zázemím sboru, nezbytné vzhledem k jeho bohaté činnosti. Interiér sboru netřeba výrazněji členit, mobiliář tvoří logicky především Stůl Páně a teologický důraz cirkve na výklad Písma se projevuje akcentováním kazatelny.¹¹

Na tomto místě bychom měli také připomenout specificky slovenskou tradici reformačního stavitelství. Jde o takzvané artikulární modlitebny, které si mohli slovenští evangelíci vystavět po vydání tzv. Šoproňských artikulí císařem Leopoldem I. v roce 1681 a jejichž počet, stejně jako výtvarný výraz tato ustanovení přísně limitují. Sbory si mohly vybudovat modlitebnu v průběhu jediného roku, výhradně ze dřeva, pouze na odlehklých lokalitách a v žádném případě nesměly mít věž a tím pádem ani zvony.¹² Tímto omezováním architektonického výrazu sakrálních staveb – především pokud jde o výškové dominanty – se můžeme setkat v dějinách architektury velice často a komunističtí funkcionáři později svými zásahy do výrazu budov nevědomky napodobili tradiční přístup moci k „nežádoucím“ stavbám. Bohužel i v současnosti se můžeme setkat s podobným přístupem k sakrální architektuře, neboť při výstavbě mešity v Brně stavební úřad nepovolil zbudování minaretu.¹³

Jak mohla Církev bratrská ve druhé polovině 20. stol. na Slovensku uskutečňovat stavební aktivity, které udivují jak kvalitou tak také (s ohledem na relativně nevelký počet příslušníků cirkve) kvantitou?

Vysvětlení nabízí architekt Ján Komrska, který stál u zrodu několika modliteben této cirkve. Strategie společenství spočívala především v tom, že sborové domy vznikaly jako rekonstrukce zchátralých domů mimo centra měst, které cirkvev nezřídka získala darem. Tímto tyto stavby na sebe jednak tolik neupozorňovaly a také mohly lépe projít schvalovacím řízením, jako pouhé „rekonstrukce“, ačkoli doplněná

¹¹ Eva Rozehnalová, Marie Tomášková, *Církevní stavby*. Brno 1995, s. 72-73; Alexandra Borková, *Dějiny a stavební aktivity Cirkve bratrské v českých zemích ve 20. století*. Brno 2001.

¹² Z původních povolených 38 se do dnešní doby dochovalo na Slovensku 5 těchto staveb. Emil Edgar, *Předpoklady stavebně – umělecké budoucnosti reformačních církví*. Praha 1947. s. 20 a n.; Renata Lieskovská, Peter Kajba, *Artikulární kostol v Hronseku, Pamiatky a múzeá*, 1999, č. 3, s. 26-30; Silvia Paulusová, *Artikulárne kostoly. Pamiatky a múzeá*, 1995, č.4, s. 50-55.

¹³ Zdeněk Vojtíšek, Miloš Mendel, *Český boj o mešity, Nový orient* LVII, 2007, č. 3, s. 10-14.

hmota často mnohonásobně přesahovala původní objekt. Koordinací mezi jednotlivými sbory se podařilo koncentrovat síly celé církve na jeden projekt, kdy brigádníci nejen z celého Slovenska, ale i z českých zemí vypomáhali na stavbě, což umožnilo stavět relativně rychle a levně a přesunout pak záhy pozornost na potřeby dalšího sboru. Projekt bratislavské modlitebny, od zmiňovaného Jána Komrsky zaštitil svoji signaturou a tím pádem i autoritou prof. Vladimír Karfík, takže se podařilo „propašovat“ církevní stavbu i do hlavního města Slovenska.¹⁴

Výše zmíněné postupy by samozřejmě nemohly fungovat bez navázání mnoha osobních kontaktů, jak mezi členy církve, architekty tak také s úředníky, kteří mnohdy ze sympatií přivírali oči nad „rekonstrukcemi bytových jednotek“. Ján Komrsky ve svém článku ze skromnosti zamlčel další mimořádně důležitý fakt a to totiž ten, že církev oslovovala velice schopné architekty. Mezi něž přibyl ve druhé polovině sedmdesátých let Máriaus Žitňanský, který tehdy působil v Projektovém ústavu kultury v Bratislavě, věnoval se především scénografii a podílel se na projektu divadla Andreje Bagara v Nitře.

Sborový dům Církve bratrské ve Staré Turé

Asanace centra města postihla také starší shromažďovací dům. Novou parcelu členové sboru našli na severním okraji města při železničním náspu - vstup do sboru uzavírá cestu vedoucí z města do okolní přírody. Samotný sborový dům v obci Stará Turá¹⁵ (projekt 1978-1982 realizován v letech 1982-1983) Máriaus Žitňanský komponoval na čtvercovém půdoryse do jehož středu vložil kruhový bohoslužebný prostor. Kombinace čtverce a kruhu odkazuje na počátky křesťanského stavitelství, především ke Konstantinově a později Justinianově stavbě Hagia Sofia, kde tyto antropologické konstanty nejjasnějších geometrických tvarů symbolizují propojení zemské a nebeské sféry. Střed chrámu podobně jako u chrámu Boží Moudrosti měla zdůrazňovat – později nerealizovaná – kopule. Tento tradiční architektonický imperiální motiv farníci vypustili s ohledem na nevoli úřadů a také se zřetelem k výše zmiño-

¹⁴ Ján Komrsky, Zborové domy Cirkvy bratskej na Slovensku, *Projekt XXXII*, 1990, č. 9/10, s. 6-9.

¹⁵ Milan Moncol, Zborový dom Cirkvi bratskej v Starej Turej. *Projekt XXXII*, 1990, č. 9/10, s. 10-13; Matúš Dulla, Henrieta Moravčíková, *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava 2002, s. 448.

vanému požadavku výrazové prostoty. Patrně zde také sehrály roli i požadavky ekonomického a technického rázu. K paradoxům doby patřilo, že se příslušné úřady obávaly, že by stavba mohla zastínit svými estetickými kvalitami budovu MNV, jinými slovy řečeno, hezčí a stavba než úřad navíc sakrální nemohla v obci existovat.¹⁶

Mezi další antropologické konstanty – tedy symboly religiózně vnímané prakticky všemi civilizacemi – patří samozřejmě také tvar kříže. Tento, v tomto případě samozřejmě křesťansky interpretovaný, motiv zde rezonuje jednak v půdorysu, ve zdůraznění diagonál čtverce vytvářejících křížení, tak také v plášti stavby, kde Márius Žitňanský barevně i hmotově zdůraznil křížové členění oken, čímž se mu podařilo propašovat „nežádoucí“ křesťanskou symboliku i na exteriér stavby.¹⁷

Místo vstupu architekt zdůrazňuje konkávním kruhovým segmentem vyjmutým z hmoty stavby a konvexním kruhovým schodištěm, tak se mu daří vytvořit jakýsi přechodový prostor, kde se sakralita stavby prolíná s okolní městskou zástavbou. Jistě bychom zde také mohli vidět aluzi na portály dřívější křesťanské architektury a také monumentalizující vyvrcholení výše zmíněné „cesty z města“.

V moderní sakrální architektuře se můžeme setkat s častým nešvarem, kdy se architekti zacilují na symbolické a významové konotace na úkor funkčních požadavků stavby. Márius Žitňanský zde stál před náročným úkolem, který souvisel s tím, jak se vyrovnat se skutečností, že bohoslužby ve všední dny navštěvuje nemnoho místních, zatímco v některé dny se na slavení večere Páně sjíždějí členové církve z širokého okolí. Tento – ošklivě řečeno – kapacitní problém architekt vyřešil tím, že modlitebnu od ostatních částí sboru, především foyer „odděluje“ pouze vizuálně i akusticky transparentní prosklená stěna s opět zdůrazněnými motivy kříže. Do tvarů vzniklých vyjmutím kruhu z čtvercového půdorysu architekt umístil další potřebné místnosti sboru – zasedací místnost, místnost pro matky s dětmi, byt kazatele, sociální zařízení etc.

¹⁶ Ludo Petránky, Márius Žitňanský - Silné příběhy netreba hľadať len v literatúre, *ASB*, 17.04.2007: <http://www.asb.sk/2007/04/17/asb/profil/architekt/marius-zitnansky-silne-pribehy-netreba-hladat-len-v-literature.html> (ke dni 10. 11. 2008)

¹⁷ Situace připomíná kapli sv. Václava od Michala Sborwitze v Mostě (realizace 1982-88), kde architekt obhájil kříž na plášti stavby jako „čistě konstrukční prvek“; Jiří Pometlo, *Sakrální architektura v českých zemích*, *ERA* 21, 2004, č. 4, s. 62-67 (zde cit. s. 64.)

Místnost samotné modlitebny architekt pojal tak, že v ní excentric-ky umístil oválný pouze decentně zdůrazněný presbytář, tvar elipsy také rezonuje v pojetí stolu Páně. Spíše než nějaký barokizující prvek bychom v tom mohli vidět snahu po rozšíření prostoru presbytáře a jeho pouze jemné naznačení, nikoli oddělení od prostoru. Klíčovou část modlitebny pak Márius Žitňanský světelně zdůrazňuje tím, že zde umís-tuje tubus kruhového průřezu, kterým proudí světlo ozařující místo vysluhování večeře Páně a mimo funkčních aspektů má toto zdůrazněné Osvícení jistě i symbolický význam, což můžeme vidět i v dřevěných lamelách stropu, které se rozbíhají – „vyzařují“ z tohoto centra, nebo koncentrických lavicích.

Zřetelně zde architekt odkazuje k pozdnímu Corbusierovu dílu, především k dominikánskému klášteřu v La Tourette z roku 1953, kde Corbusier podobně usměřňuje toky světla pomocí tzv. světelných děl (*Le canon de lumière*). Jde patrně o Corbusierův objev a měli bychom dodat, že v tomto klášteři Corbusier světlo na rozdíl od Žitňanského sboru „obarvuje“, neboť barevné vnitřky „kanónů“ neodráží čiré, nýbrž barevně modifikované paprsky a rozvíjí tak svéráznou světelnou balistiku.

Pokud jde o barevnost zvolil architekt prostý, ale velice působivý kontrast bílých omítek a tmavě ošetřených dřevěných prvků – především stropu.

Jak uvidíme dále základní motivy sborového domu ve Staré Turé tj. světelné zdůraznění presbytáře, provázání modlitebny se sborovým zázemím a vytvořením přechodového prostoru mezi okolním světem a sborem, architekt v různých modifikacích použil i později.

Sborový dům Církve bratrské v Levicích

Nejvýrazněji na předchozí stavbu navazuje budova sborového domu v Levicích¹⁸ (projekt 1983, realizace 1984-85) a jistou nadsázkou bychom ji mohli chápat jako vyvrcholení řešení vyzkoušeného ve Staré Turé. Levický sbor patří mezi ony stavby, které vznikly „přestavbou“ rodinného domu, věnovaného církvi – čtvrti rodinných domů mimo centrum města.

¹⁸ Matúš Dulla, Henrieta Moravčíková, *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava 2002, s. 235 a 450; Matúš Dulla, Zborový dom v Leviciach, *Projekt XXXII*, 1990, č. 7/8, s. 4-7; M.D. [Matúš Dulla], Zborový dom Levice, in: Matúš Dulla (ed.), *Nová slovenská architektúra*. Bratislava 1991, nestránkováno.

Původní projekt Máriuse Žitňanského se více blížil tradičnímu římskokatolickému pojetí sakrální stavby. Architekt vychází z podélného půdorysu a zdůrazňuje modlitebnu kupolí, také zde projektant počítal s výškovou dominantou zvonice. Z nám již známých důvodů „vnějších“ – omezení výrazu stavby úřady, ale také „vnitřních“ – ohledu na skromnost a nebombastičnost budov Církve bratrské, se k realizaci těchto prvků nepřikročilo. Hlavní pozitiva stavby tak slovy Matúše Dully spočívají v tom že projektant dosáhnul „*humánnej skromnosti*“¹⁹ a „*sustredenu zvonútornosť*“²⁰ architektonického výrazu.

Hlavní rozdíl oproti předchozímu projektu pro Starou Turou spočívá v tom, že architekt vychází z longitudinálního půdorysu. V tvarování samotného bohoslužebného prostoru dominuje oktagon s polygonálním mělkým presbytářem. Také zde na průčelí architekt z hmoty stavby vybírá kruh aby vytvořil zklidňující předprostor vstupu, toto atrium však již uzavírá ze tří čtvrtin, neboť zde situuje byt správce, popřípadě kazatele sboru – dřívější rodinný dům. Navíc vstup zdůrazňuje trojúhelníkovým tympanonem - opět tedy samozřejmě symbolického a k historii sakrálního stavitelství odkazujícího tvaru. Mistrné transparentní propojení modlitebny s rozměrným foyer a zázemím sboru se zde opakuje.

V samotném bohoslužebném prostoru, také světelný válec zdůrazňuje místo večere Páně a tento motiv dále rozvádí dřevěné lamely stropu mířící do tohoto Středu, stejně jako bodová světla umělého osvětlení. Naproti presbytáři, v jehož tvarosloví převládají tvary mnohoúhelníka, obíhá prostorem opět polygonální empora.

Zajímavě motiv horního přirozeného světla rezonuje v zasedací síni a „dětské besídce“, kde Márius Žitňanský použil pro vedení světla motiv expandujícího trojúhelníka. V tomto tvaru bychom mohli vidět tradiční architektonický motiv dřívku sloupu a hlavice, antropologickou konstantu Stromu života, nebo také obojí.

V exteriéru stavby mimo trojúhelníku nad vstupem převládají kříže okenních rámců, členících vertikálně celou plochu fasády a dodáva-

¹⁹ Matúš Dulla, Henrieta Moravčíková, *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava 2002, s. 450.

²⁰ M.D. [Matúš Dulla], Zborový dom Levice, in: Matúš Dulla (ed.), *Nová slovenská architektúra*. Bratislava 1991, nestránkováno.

jičích tak vnějšku stavby potřebný rytmus. Celkově pak opět výraz stavby počítá s kontrastem mezi tmavým dřevem a bíle omítanými zdmi. K úspěšnému provedení stavby nemálo přispěla skutečnost, že architekt vyhotovil rozebiratelný model sboru, což umožnilo lépe zpřístupnit architektovu vizi investorovi, náležitě projekt prodiskutovat a také podle tohoto modelu koordinovat jednotlivé fáze výstavby. Třináct měsíců postačujících k realizaci sboru, náročného na architektonické detaily a prováděného svépomocí neškolenými brigádníky zahanbovalo tehdejší oficiálně podporované projekty.

Společného jmenovatele úspěchu stavby můžeme tak vidět především v dostatečné komunikaci mezi architektem a zadavatelem a oboustranném respektu ke kompetencím jedněch i druhých s čímž se bohužel dodnes setkáváme pouze zřídka.

Dodejme ještě, že mimořádné kvality této stavby mohla ocenit až otevřená společnost – až se zpětnou platností v roce 1991 za ni mohl architekt obdržet prestižní cenu Dušana Samo Jurkoviče. Toto ocenění jehož počátky spadají do druhé poloviny šedesátých let normalizační režim zakázal, respektive, přejmenoval a obnovení se dočkala po roce 1989 a Máriaus Žitňanský se stal jedním z prvních laureátů obnovené Jurkovičovy ceny.

Římskokatolický kostel v Piešťanech

V roce 1989 započal architekt Máriaus Žitňanský projektovat římskokatolický kostel s charitativním domem pro Piešťany,²¹ tedy pro město, kde strávil většinu dětství. Tato studie se svým expresivním laděním zřetelně odlišuje od předchozích staveb s tlumeným sakrálním výrazem. To si můžeme vyložit několika důvody. Jednak zde můžeme cítit uvolněnost z návratu ke svobodné společnosti, kde již církevní stavby nepodléhají restrikcii ze strany vládnoucí moci. Také nesmíme zapomínat, že římskokatolické stavební tradice se – především pokud jde o umělecký výraz kostelů - od těch reformovaných značně liší. A samozřejmě nesmíme zapomínat, že projekt dospěl „pouze“ do fáze modelové přípravy a zůstává otázkou, jak by realizovaný projekt vypa-

²¹ F. V. [Viktor Ferus], Charitný dom a kostol v Piešťanoch, in: Matúš Dulla (ed.), *Nová slovenská architektúra*. Bratislava 1991, nestránkováno; Viktor Ferus, Charitný dom a kostol v Piešťanoch. *Projekt XXXII*, č. 9-10, 1990, s. 48-51; Štefan Šlachta, Nová sakrálna architektúra na Slovensku. *Umění a řemesla*, 1991, č. 3, s. 47-52 (zde cit. s. 52).

dal po konzultaci s investorem, neboť v předchozích případech můžeme tyto, často výrazné změny sledovat. Tento posun bychom také mohli spojit s recepcí myšlenek postmoderní architektury s vědomím, že tyto názory v dané době měly, především ve střední Evropě, ještě značnou naléhavost a aktualitu. Než se k těmto spíše teoretickým otázkám navrátíme přikročíme k samotnému projektu.

Celý komplex budov se skládá ze dvou částí. Samotného kruhového kostela a podélné budovy charitativního domu mezi těmito budovami prochází rozměrné schodiště – zde architekt cituje tradiční motiv posvátné cesty (*Via Sacra*) a také kontextuálně typický motiv lázeňské architektury – kolonádu.

Při vstupu do charitativního domu architekt situoval spojovací prostory na půdorysu mandorly – sem vkládá schodiště a do kruhového tubusu výtah. Na tuto mandorlu navazuje vyžlabení hlavního schodiště – kolonády, vytvářející tak konvexkonkávní křivku, zřetelně odkazující k architektuře baroka, stejně jako vlnovka střešního světlíku.

Kruhový kostel architekt vyzvedává nad úroveň terénu, a pod ním umísťuje oddychové atrium. V centru kostela situovaný oltář vyzvedává na prosklené podestě - nad ním umístěný světlík spojuje tento projekt s předchozími sborovými domy. Na hmotu kostela úhlopříčně pokládá Márius Žitňanský prosklený průchozí kříž – diagonála zde opět samozřejmě cituje barokní umění. Architekt k tomu říká: „*Naklonená rovina dává perspektíve väčšiu dynamiku a hĺbku, zároveň prirodzeným stúpaním myseľ povznáša. Používam ju rovnako i v scénografii*“.²²

Výčnělky na plášti kostela odkazují k trnové koruně. Pašijovou tematiku můžeme vidět ve tvarech oken lemujících hlavní cestu, kde protáhlé tvary doplňuje kapka dalšího okna, s určitostí tedy svíce, „provázející po Cestě“ a možná také pašijové slzy. U paty kříže umísťuje Márius Žitňanský věž, opět s motivy trnů na plášti.

Architekt zde výrazně pracuje s barevností, trny na kostele červenou barvou odkazují na krev, transparentní modrá diagonály kříže na mariánskou symboliku. V této barevnosti, stejně jako v celkové koncepci stavby dominují silně emotivní až naturalistické odkazy – především v motivu oltáře levitujícího v prostoru.

²² Matúš Dulla, *Príbeh ako libreto* : Rozhovor M.Dulla s Máriusom Žitňanským, *Arch* XI, 2006, č.3, s. 9.

Tento bezesporu velice zajímavý motiv by při realizaci stavbu nejvíce komplikoval. Z hlediska kanonického práva a také z hlediska liturgického takového řešení sice může architekt použít, musíme však říci, že projekty, které počítaly s umístěním kostela „v patře“ se u římskokatolické církve doposud nesetkaly s příliš vřelou odezvou - spíše naopak.

K architektonické soutěži na kostel sv. Václava v Hustopečích v roce 1989 předložil Tomáš Ruller projekt ve kterém na hmotu kostela horizontálně položil ocelový kříž. Tento motiv „ležícího“ kříže příslušná komise odmítla. V Piešťanech jde přirozeně o něco jiného – vzhůru směřující diagonálu, nicméně situace vykazují částečnou podobnost. Nehledě na skutečnost, že oba motivy, vznášející se oltář i diagonální kříž, by při realizaci stavbu technicky nesmírně zkomplikovaly a tedy i prodražily.

Bohužel neznám konkrétní situaci a netuším, jak daleko se při úvahách stran případné realizace dospělo. Domnívám se však, že jde spíše o „programovou tezi“ a technické úvahy stran případné realizace tak míjejí podstatu věci.

Formulaci programu – samozřejmě se značnou licencí – bychom mohli nazvat jako „radikální postmodernismus“ s tím, že se zde architekt s posledními manýristickými záchvěvy tohoto, dnes již umělecky vyhaslého, stylu tvůrčím způsobem vyrovnává. Můžeme také sledovat, jak Piešťanský projekt ovlivnil následující stavbu. A to především, jak upozorňuje Matúš Dulla, zřetelnou narativitou celkového pojetí.²³Tuto výpravnost také můžeme spojit s architektoým zájmem o divadelní i filmovou scénografii.

Sborový dům Církve bratrské v Ostravě

S jistou nadsázkou bychom snad mohli říci, že v případě ostravského sboru²⁴ (soutěž 1991, projekt 1992, realizován mezi lety 1993-1995), který vyprojektoval společně s Miroslavem Zikmundem, architekt zkombinoval expresivní výraz architektury, podobně jako v návrhu pro

²³ Matúš Dulla: Funkcionalistický postmodernismus M. Žitňanského, Zborový dom v Ostrave, *Arch* VII, 2002, č. 5, 33-35.

²⁴ Matúš Dulla: Funkcionalistický postmodernismus M. Žitňanského, Zborový dom v Ostrave, *Arch* VII, 2002, č. 5, 33-35; Jiří Pometlo, Ostravský sbor Církve bratrské. *DART*, 1999, r. 1, č. 0, s. 24; Týž, Sakrální stavby v českých zemích, *Stavba*, 2000, č. 1, s. 46-52 (zde cit s. 50).

piešťanský kostel, s vytvořením atriového „předprostoru“ a světelným akcentováním stolu Páně, tedy obdobně, jako u sborových domů v Levicích a Staré Turé. V tomto případě musel architekt pracovat se zkldňujícím prostorem mnohem naléhavěji, neboť zde se stavba otevírá k rušné ulici 28. října.

Stavbu architekt (na rozdíl od ostatních soutěžních návrhů, které pracovaly s longitudinální dispozicí) komponuje do půlkruhu. Samotný bohoslužebný prostor, na půdorysu kruhové výseče, obepíná půlkruhový trakt sborového zázemí. Vzniká tak atriový prostor s mělkými bazénky, protnutý spojovacím, můstkem. Voda a most – přirozeně jde opět o antropologické konstanty, spojené s rituálem příchodu, respektive, přechodu – tedy opět variace na *Via Sacra*. Tento motiv, zdůrazněný explicitně především u modelu Piešťanského kostela, obsahují imanentně i předchozí sbory Máriuse Žitňanského.

Opět zde došlo k posunu v průběhu realizace, ostatně obecně v architektuře nic výjimečného, neboť budova farního zázemí z vnitřku atria měla kontrastovat s hmotou samotné modlitebny proskleným pláštěm. Tedy jakási variace na transparentní stěny předchozích sborů, zde však umístěné v exteriéru, což přirozeně tento motiv více technicky komplikuje a z toho důvodu se od jeho realizace upustilo, čehož autor lituje a navrhuje současnou budovu ještě doplnit o transparentní opláštění s citáty z Písma.²⁵

Bohoslužebný prostor na opačné straně uzavírá atrium velice ostrým břitem, vybíhajícím z hmoty stavby, který je zvednut nad úroveň terénu. Vzniká tak hrana, kontrastující s oválným půdorysem budovy. Tento velice expresivní motiv a jasný výtvarný kontrast má mnohé konotace. Vidíme zde diagonálu a částečnou levitaci jako v případě projektu Piešťanského římskokatolického kostela a můžeme tak dobře sledovat, jak se ideový návrh přetavuje v hmotu stavby, byť poněkud odlišnějšího zadání.

Pokud se na tento motiv podíváme z hlediska současné architektonické teorie a praxe zjistíme, že zde rezonují myšlenky dekonstruktivismu, spočívající v rozkladu hmot a kontrastech mezi nimi. Z většího odstupu se tady odráží tradiční pojmání sakrálního prostoru jako lodi,

²⁵ Matúš Dulla: Funkcionalistický postmodernizmus M. Žitňanského, Zborový dom v Ostrave, *Arch VII*, 2002, č. 5, 33-35.

kteřou známe již z antické sakrální architektury. Tato nautická symbolika se tedy vztahuje ke zmiňovaným bazénkům a ke „stěžni“ kříže vztýčeného nad břitem. Poznamenejme však, že v původním projektu architekt kříž umístil do atria na úroveň okolního terénu.

Tato hrana dominuje i interiéru modlitebny, kde do něj Máriaus Žitňský vkládá klínovité okno ozdobené vitrají a situuje zde presbytář se stolem Páně a kazatelnu. Zde se setkáváme s nejproblematictějšími místem projektu, velice ostrý úhel tohoto břitu způsobuje, že protažená plocha za stolem Páně není z nejrozměrnějších a při jiných akcích, než čistě bohoslužebných, když se zde nachází více osob (při koncertech a podobně) může způsobovat potíže.

Interiéru modlitebny dominují půlkruhové, směrem ke kazatelně se zkracující lavice. Je to jistě esteticky, i ergonomicky lepší řešení „kazatelského“ prostoru, než když mají lavice polygonální tvar. Ovšem vzhledem k tomu, že polygonální tvarování lavic není tak finančně nákladné, setkáváme se s tímto řešením častěji, např. v Levicích.

Na konvexní stěnu naproti presbytáři umístil architekt emporu s hudebním nástrojem. Skvělé transparentní provázání modlitebny se sborem opakuje dřívější řešení.

Celkově ostravský sbor zajímavě reflekuje současné dekonstruktivistické architektonické trendy. Jistě nás také může těšit, že investor upřednostnil zajímavou a realizačně náročnou architekturu na úkor zaběhaných schémat – předchozí kvalitní řešení sborových domů Máriause Žitňanského zde jistě sehrála velkou roli.

Stavbu ocenila v roce 1995 porota soutěže Stavba roku a Matúš Dulla ji jistě oprávněně považuje za jednu z nejvýznamnějších realizací slovenského architekta mimo území Slovenska.²⁶ My bychom ještě měli dodat, že bez ohledu na národnost architekta jde o jednu z nejzajímavějších sakrálních staveb v českých zemích. Otázku jistě vyvolá také fakt, že kvalitní současné stavby u nás realizovali především zahraniční architekti – mám na mysli ještě známý klášter trapistů v Novém Dvoře podle projektu britského architekta Johna Pawsona z roku 2004, ačkoli v případě slovenského architekta používám adjektivum „zahraniční“ pouze velice nerad.

²⁶ Matúš Dulla, Henrieta Moravčíková, *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava 2002, s. 455-456.

Teoretická východiska sakrální architektury Máriuse Žitňanského

Architekt své názory na církevní prostor, jeho ontologii a funkční vazby zformuloval, pro potřeby brněnské konference Moderní sakrální stavby v roce 2004. Svůj příspěvek, který pokud si dobře vzpomínám nakonec nepřednesl, pojmenoval „*Sakrálny priestor v historickom kontexte*“. Studie vyšla pouze provizorně jako pracovní text k probíhající konferenci a proto se dá citovat pouze s obtížemi.²⁷

Máriuš Žitňanský zde navazuje především na monumentální dílo rumunského religionisty Mircea Eliadeho a především cituje a rozvádí jeho dvě klíčové studie o náboženském prostoru a času.²⁸

Na tomto místě bychom měli doplnit, že dílo Mircea Eliadeho, které se v ostatních humanitních vědách těší značné popularitě a autoritě, současná religionistika vystavuje soustavné kritice a zevrubnému přezkoumávání. Brněnský religionista Dalibor Papoušek²⁹ na stejné konferenci připomněl především dílo Eliadeho oponenta Jonathana Zittella Smithe, který mimo jiné upozorňuje na skutečnost, že Eliadeho pojetí náboženského prostoru vychází především z koncepcí zformulovaných na starověkém Předním Východě, při jehož aplikaci na některé odlišné náboženské společnosti dojde ke značnému zkreslení skutečnosti.

Vraťme se však k názorům na posvátný prostor u Máriuse Žitňanského. V souladu s názory Mircea Eliadeho ve zmiňované studii autor hovoří o *hierofanii*, tedy vyjevování se posvátna, které mění amorfní profánní čas i prostor na posvátný homogenní – strukturovaný. Zmiňuje zde také představu, antropologickou konstantu o světové ose (*Axis Mundi*), kde se prolínají jednotlivé vrstvy světa.³⁰

Odtud Eliadeho pojetí vztahu posvátného prostoru *templum* ve kte-

²⁷ Máriuš Žitňanský, *Sakrálny priestor v historickom kontexte*. In: Jiří Vaverka (eds.) *Moderní sakrální stavby*, sylabus ke konferenci z 9. a 10. listopadu 2004 v Brně, Brno 2004, nestránkováno.

²⁸ Mircea Eliade, *Posvátné a profánní*. Praha 1994; Týž, *Mýtus o věčném návratu, archetypy a opakování*. Praha 1993.

²⁹ Dalibor Papoušek, *Náboženství a posvátný prostor*, In: Jiří Vaverka (eds.) *Moderní sakrální stavby*, sylabus ke konferenci z 9. a 10. listopadu 2004 v Brně, Brno 2004, nestránkováno.

³⁰ Máriuš Žitňanský, *Sakrálny priestor v historickom kontexte*. In: Jiří Vaverka (eds.) *Moderní sakrální stavby*, sylabus ke konferenci z 9. a 10. listopadu 2004 v Brně, Brno 2004, nestránkováno.

rém se děje posvátný čas *tempus*, kterážto latinská slova podle něj vychází ze stejného indoevropského slovního kořene.³¹

Kromobyčejně zajímavě znějí slova Máriusa Žitňanského: „stavba svätyne – chrámu, kostola – je teda potvrdením, stelesnením miesta, vyčleneného z profánneho priestoru. Je to priestor vydelený z ostatného sveta, akási uzavretá oblasť, naplňajúca ľudskú potrebu útočišťa, a zároveň miesto blízko „Stredu“.³²Zde bychom mohli tušit inspiraci – ačkoli autor hovoří o starověké koncepci chrámu – ke geometrické vnější ucelenosti jeho projektů.

S typickým místem přechodového atria v jeho projektech můžeme spojit tato slova: „ak steny posvätnú stavbu vydeľujú z okolitého priestoru, vstupná brána, portál zas vnútorný priestor spája s okolitým profánnym svetom, ktorý potenciálne obsahuje nebezpečenstvo temného, nečistého. Portál je čosi ako bod zlomu, miesto, kde sa tieto dva svety stretávajú. Prah vstupu zároveň stelesňuje rozhranie medzi dvoma spôsobmi bytia, profánnym a nábožen-ským“.³³

Pokud aplikujeme tato zjištění na sakrální autorovy stavby pak by jejich spirituální koncept odpovídal následujícímu struktuře: horizontální osa – *Via Sacra* by procházela skrze očišťující atrium na hraně mezi posvátným a vezdejším světem (břít a voda v atriu ostravského sboru?) přes transparentní membránu samotné modlitebny a střetávala by se s vertikální, světelnou osou *Axis Mundi* v místě tubusu nad stolem Páně, případně v plně transparentním světelném válci kolem oltáře Piešťanského kostela.

Dále zde autor zmiňuje známý klíčový rozdíl mezi antickými chrámy, co by příbytky božského obrazu komponovanými zvnějšku a předkonstantinovskými *tituli* – shromaždišti křesťanů, s důrazem na vnitřní vybavení a bez žádné specifické vnější architektury.³⁴ Tyto stavby vznikaly v době pronásledování křesťanů úpravami běžných domů členů křesťanské obce. Tedy v podobné situaci a podobným způsobem jako sborové domy Církve bratrské dodejme.

³¹Dalibor Papoušek, Náboženství a posvátný prostor, In: Jiří Vaverka (eds.) *Moderní sakrální stavby*, sylabus ke konferenci z 9. a 10. listopadu 2004 v Brně, Brno 2004, nestránkováno.

³²Máriuš Žitňanský, Sakrálny priestor v historickom kontexte. In: Jiří Vaverka (eds.) *Moderní sakrální stavby*, sylabus ke konferenci z 9. a 10. listopadu 2004 v Brně, Brno 2004, nestránkováno.

³³Ibidem.

³⁴Ibidem.

Stylová východiska architektury Máriuse Žitňanského

K možnému stylovému zařazení tvorby Máriuse Žitňanského se doposud nejvíce vyjadřoval největší znalec jeho díla, významný slovenský teoretik současné architektury Matúš Dulla,³⁵ tento badatel zdůrazňuje narativní prvky ve tvorbě Máriuse Žitňanského a tyto spojuje především s postmoderním přístupem k architektuře. Nejde pouze o sakrální architekturu – kupříkladu u přestavby Divadla pro děti a mládež v Trnavě (1989 spolupráce Miroslav Egyed) architekt použil motiv vlnovky, kterou interpretoval jako plášť čarodějnice letící na pometle.³⁶ Tyto podstatné momenty ve tvorbě vycházející z postmodernismu tedy hru a příběh cituje motto textu.

Matúš Dulla v kapitole nazvané „*Varianty postmoderny*“³⁷ hovoří o recepci postmoderní architektury a teorie na Slovensku a zdůrazňuje osobnost architekta a teoretika Jána Bahny,³⁸ který seznamoval slovenskou architektonickou veřejnost s těmito myšlenkami, a to jak studiem i v časopisu Projekt tak překlady teoretických textů postmoderních architektů, které v samizdatových vydáních kolovaly v osmdesátých letech mezi slovenskými architekty. Dále zdůrazňuje pololegální kolokvia ve Spišské Kapitule, kde mimo jiných přednášel významný teoretik a historik postmoderny Jiří Ševčík, a kterých se Márius Žitňanský zúčastňoval.

Paralel k postmoderním principům tvorby bychom tedy mohli najít mnoho, tyto však zcela nekorespondují, pomineme-li Piešťanský kostel, s vnějším ztišeným výrazem staveb, který naopak odkazuje k funkcionalistickým tradicím svými jednoduchými geometrickými tvary, čitelnou prací s materiály a koneckonců také důrazem na funkční provázání prostor. Nemůžeme jasně říci jak se architekt staví k etickým aspektům tvorby – typickým pro zdůrazňovaný „pravdivý“ výraz funkcionalistické architektury.

Matúš Dulla tyto rozpory mezi principy tvorby a vnějším výrazem

³⁵ Matúš Dulla: Funkcionalistický postmodernizmus M. Žitňanského, Zborový dom v Ostrave, *Arch VII*, 2002, č. 5, 33-35; Matúš Dulla, Henrieta Moravčíková, *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava 2002, s. 235 a n.

³⁶ Matúš Dulla: Funkcionalistický postmodernizmus M. Žitňanského, Zborový dom v Ostrave, *Arch VII*, 2002, č. 5, 33-35.

³⁷ Matúš Dulla, Henrieta Moravčíková, *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava 2002, s. 235 a n.

³⁸ *Ibidem* s. 240 a n.

staveb řeší tak, že hovoří o „funkcionalistickém postmodernismu“³⁹- toto *contradictio in adjecto* spojuje s pluralitním modelem přístupu současné architektury lpějící spíše na individualistických nestylotvorných přístupech k tvorbě.

Postmodernismus se vždy vůči funkcionalismu, především vůči jeho etickým požadavkům ironicky vymezoval, otázka zní zda existuje nějaká „zlatá střední cesta“. Jinými slovy řečeno, zda můžeme zaujmout nějakou pozici mezi modernistickým „*Less is more*“ Miese van der Rohe a „*Less is a bore*“ Roberta Venturiho.

V případě ostravského sboru zřetelně rezonuje v tvorbě Máriuse Žitňanského dekonstruktivismus. Předchází díla bychom mohli svázat - svým propojením s potřebami investora, místa a s tradicemi architektury tohoto typu – s programem hnutí kritického regionalismu, které v našich zemích v současnosti propaguje především Rostislav Švácha.⁴⁰ Aplikace těchto východisek má však v případě tvorby Máriuse Žitňanského jeden podstatný háček, a to ten, že do výrazu jeho staveb často zasahovali představitelé politické moci a nešlo tak pouze o nezbytný tvůrčí dialog mezi architektem a investorem.

Sám architekt podobné otázky ironicky komentuje slovy: „za obdobia postmodernizmu, keď bol v trende, mi prislúchal post modernistu s hustým pôdorysom a v súčasnosti, keď je v trende minimalizmus a iný izmus, ma zaraďujú medzi postmodernistov. No kam vlastne patrí? A vôbec, chcem niekde patriť?“⁴¹

³⁹ Matúš Dulla: Funkcionalistický postmodernizmus M. Žitňanského, Zborový dom v Ostrave, *Arch* VII, 2002, č. 5, 33-35.

⁴⁰ Rostislav Švácha (eds.) *Regionalismus a internacionalismus v soudobé architektuře*. Praha 1999.

⁴¹ Matúš Dulla, Příbeh ako libreto : Rozhovor M.Dullu s Máriusom Žitňanským, *Arch* XI, 2006, č. 3, s. 9.

Sakrální stavby Máriuse Žitňanského

M. Žitňanský, Stará Turá, realizace (1982-83) – pohled na vstup

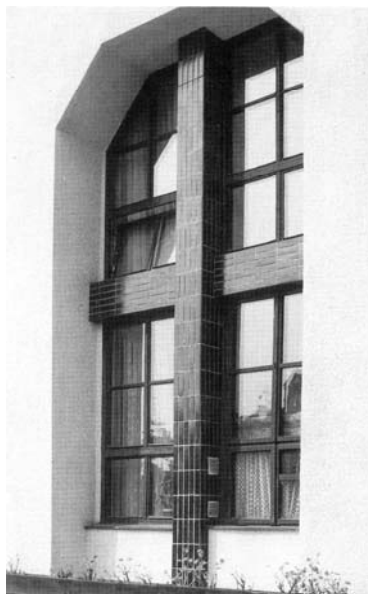
M. Žitňanský, Stará Turá, realizace (1982-83) – vstupní foyer

M. Žitňanský, Stará Turá, realizace (1982-83) – presbytář

M. Žitňanský, Stará Turá, realizace (1982-83) – pohled do modlitebny

M. Žitňanský, Stará Turá, realizace (1982-83) – okno na jižní fasádě

M. Žitňanský, Levice, realizace (1984-85) – pohled na vstupní atrium

M. Žitňanský, Levice, realizace (1984-85) – detail vstupu

M. Žitňanský, Levice, realizace (1984-85) – sál modlitebny

M. Žitňanský, Levice, realizace (1984-85) – presbytář

M. Žitňanský, Levice, realizace (1984-85) – světlík v dětské besídce

M. Žitňanský, Piešťany (1989) – model

M. Žitňanský, M. Zikmund, Ostrava, realizace (1993-95) – pohled na atrium s břitem modlitebny

Zabudnuté úvodné stránky Dernschwamovho diela *Opis Stredného domu v Banskej Bystrici*

EVA KALHOTKOVÁ

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

Keď si v roku 1563 Hans Dernschwam zapisoval svoje spomienky na pôsobenie v mediarskom podniku, určite ani netušil, akým významným a neoceniteľným zdrojom informácií sa v budúcnosti stanú. Spis *„Beschreibung des Mittern Haus im Neüsohl gelegen durch Hannsen Thurnschwamb, der Herren Fugger gewesten Factoris daselbst sambt andren, was sich in der Cron Hungarn zugetragen, beschrieben im 1563 Jahr“*, alebo skrátene *„Opis Stredného domu v Banskej Bystrici“* je po obsahovej stránke veľmi rozmanité a pestré dielo. Okrem informácií týkajúcich sa dejín mediarskeho podniku, venuje sa aj regionálnym dejinám Banskej Bystrice či problematike razby znehodnotenej mince v Kremnickej mincovni. Osobitným prínosom spisu je predovšetkým rozbor spoločensko-politickej situácie v Uhorsku v období predmoháčskej krízy, ktorej súčasťou sú mnohé zaujímavé informácie zo života významných osobností 16. storočia, ako napríklad Jána Zápoľského či Štefana Verböciho.

Keďže originál spisu sa nezachoval, poznáme jeho obsah iba z mladších odpisov, a aj to iba v podobe, akú mu dal v roku 1580 Hans Riedmüller, účtovník kremnickej a banskoštiavnickej komory: *„Hanuß Riedmöllers kaysl. königl. Böchhalters bey der Kammer Kremnitz und Schemnitz seinen Sohn Christoph hinterlassen Pro Memoria. Anno 1580.“* Práve z frázy *„pro memoria“*, ktorou Hans Riedmüller venoval odpis na pamiatku svojmu synovi Krištofovi, je odvodené pre slovenskú historiografiu známejšie pomenovanie *„Memoriál“*, ktoré sa zaužívalo vďaka edícii P. Ratkoša, kde dielo vyšlo pod názvom *„Memoriál fuggerovského faktora Jána Dernschwama o banskobystričkih baniach a feudálnych rozbrojoch v mnohonárodnostnom Uhorsku pred tureckou okupáciou.“*¹ Azda najväčnejší odpis Dernschwamovho spisu sa nachádza v banskobystričkom archí-

¹ RATKOŠ, P.: *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525-1526)*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1957. 559 s., s. 453-476.

ve pod signatúrou 31, 8. Na rozdiel od iných obsahuje aj niekoľko úvodných strán, ktoré ostatné odpisy /vrátane maďarského² a nemeckého³/ nepoznajú. Našiel ho J. Vlachovič medzi nesignovaným materiálom a dodatočne sa s ním oboznámil aj P. Ratkoš, ktorý ho neskôr publikoval v samostatnom článku *Neznámy úvod Dernschwamovho Memoriálu*.⁴ Treba však poznamenať, že ani tento text nie je úplný. Vyzerá to tak, že pôvodný rukopis z roku 1563, alebo Riedmüllerov odpis z roku 1580, zachovaný vo forme libellu, sa po čase ošúchal a odpadli z neho vonkajšie listy. Z toho dôvodu chýbajú úvodné strany a ako sa zdá, ani záver nie je celkom kompletný. Teóriu o chýbajúcich úvodných stranách potvrdzuje aj samotný text, v ktorom sa Dernschwam odvoláva na predchádzajúce: „....., ktorý ako som spomínal postavil Metzler...“⁵

Ako už bolo uvedené vyššie, „*Opis Stredného domu*“ je veľmi rozmanité dielo. Nachádza sa tu niekoľko tematických okruhov, ktoré sa navzájom prelínajú a súvisia. Celá úvodná časť je však monotematická a venuje sa predovšetkým domom na banskobystrickom námestí a ich majiteľom. Dernschwam tu spomína rodiny Kolmanovcov, Jungovcov, Krausovcov, Königsbergerovcov ako aj viacerých významných mešťanov stredoslovenských bankských miest (Wolfgang Glocknitzer, Cherubin Siebenbürger, Ján Greimel a pod.). Treba si uvedomiť, že Dernschwamom spomínané udalosti a osobnosti v tejto časti spisu siahajú až do obdobia druhej polovice 15. storočia, čím sú Dernschwamovi dosť vzdialené. Netreba sa preto čudovať, ak sa Dernschwam vo svojom výklade dopúšťa rady chýb a nepresností. Oveľa lepšie sa vyzná v období, v ktorom už v Banskej Bystrici žil a pôsobil. Napriek tomu nám svojimi postrehmi poskytuje cenný zdroj informácií k dejinám mesta Banská Bystrica.

Medzi najväčšie zaujímavosti, ktoré nám Dernschwam v úvode „*Opisu Stredného domu*“ sprostredkúva, patrí výmena majetkov medzi rodinami Jungovcov a Kolmanovcov. O tejto udalosti sa zo zachovaných

² DERNSCHWAM, H.: *Erdély, Bestercebánya, Törökországi útínapló*. Budapešť: Európa könyvkiado, 1984, 604 s.

³ ENGEL, J., CH.: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. I. Theil. Halle, 1797, 492 s., s. 190-209.

⁴ RATKOŠ, P.: *Neznámy úvod Dernschwamovho memoriálu*. In: *Historický časopis*, 16, 1981, č. 1, s. 97-106.

⁵ Pozri preklad.

materiálov nedozvedáme takmer nič. Isté však je, že k výmene medzi Jánom Kolmanom a Albertom Jungom muselo dôjsť pred 3. aprílom 1470, lebo k tomuto dátumu je už Ján Kolman doložený ako kráľovský štajger /magister urburarum/ v Banskej Bystrici.⁶ Isté je aj to, že pred 6. januárom 1488 zomrel, lebo pod týmto dátumom je vo Fuggerovskom rodinnom archíve uložená originálna listina richtára a rady mesta Banská Bystrica, pred ktorou sa vdova po nebohom Jánovi Kolmanovi Margaréta vzdala celého svojho majetku v prospech brata Alberta Junga. Táto transakcia nebola celkom bezproblémová, lebo v nasledujúcich rokoch sa začínajú veľké spory o dedičstvo Jána Kolmana.⁷ Výmenu naznačuje aj záznam v archíve mesta Banská Bystrica, podľa ktorého Juraj Szathmáry predáva Jánovi Turzovi svoje majetky, ktoré predtým patrili Jánovi Kolmanovi, po ňom Albertovi Jungovi ťažiarovi z Baia Mare, a Jakubovi Jungovi, synovi nebohej Margaréty, vdovy Jána Kolmana.⁸ Kam zaradiť v geneológii Jungovcov Alberta Junga z Veľkej Bane je zatiaľ ťažko povedať, lebo Jungovcov alias Schwamgrättelevcov bolo v stredoslovenských banských mestách viac. Isté však je, že k hlavnej vetve banskobystrických Jungovcov určite nepatrí.⁹

Veľmi popletené sú Dernschwamove informácie o rodinných vzťahoch Königsbergerovcov a Krausovcov. Michal Königsberger patril v druhej polovici 15. storočia medzi najvýznamnejšie osobnosti Banskej Bystrice. Bol zámožným majiteľom banskobystrických baní, ťažiarom a zároveň turzovským faktorom. V roku 1489 zastával post banskobystrického richtára a v roku 1495 bol členom mestskej rady.¹⁰ Prvou manželkou Michala Königsbergera bola Margaréta¹¹ avšak v čase spísania testamentu z roku 1503 mal už inú manželku, Benignu, sestru Ondreja Kolmana.¹² To, či bola Benigna vdovou po Krausovi tak ako to

⁶ MATULAY, C.: *Mesto Banská Bystrica-katalóg administratívnych a súdnych písomností (1020) 1255-1536*. Archívna správa MV SSR, 1980, 593 s., s. 83-84 (č. 257). (ďalej iba *Katalóg*)

⁷ Fürstl. und gräfl. Fuggersches Familien- und Stiftungs-Archiv Dillingen an der Donau, sign. 37,3 (Za poskytnutie ďakujem Doc. PhDr. Mariánovi Skladanému, CSc.)

⁸ MATULAY, *Katalóg*, s. 98 (č. 307), s. 100 (č. 314).

⁹ Viď. štúdiá SKLADANÝ, M.: Zápas o banskobystrickú meď v polovici 15. storočia. In: *Zborník FF UK HISTORICA*, 27, 1976, s. 175-210, s. 188.

¹⁰ *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000*, Banská Bystrica: ŠVK, 2002, 289 s., s. 100.

¹¹ MATULAY, *Katalóg*, s. 108 (č. 339).

¹² MATULAY, *Katalóg*, s. 109 (č. 339).

uvádza Dernschwam nevieme s istotou potvrdiť. Isté však je, že mala syna Juraja, ktorý sa po otčimovej smrti presťahoval do Augsburgu a za manželku si vzal švagrinú Jakuba Fuggera, Reginu Artztovú.¹³ Teda nie otec, ako to nesprávne uvádza Dernschwam, ale nevlastný syn Juraj sa presťahoval do Augsburgu a prijal meno svojho otčima – Königsberger. V Augsburgu mal neskôr príbuzného, Jakuba Krausa, s ktorým sa môžeme stretnúť aj v katalógu C. Matulaya. Podľa zachovaných dokumentov mal byť Juraj Königsberger strýcom Jakuba Krausa.¹⁴

Keďže sa Dernschwamov úvod k „*Opisu Stredného domu*“ viaže k pomerne vzdialenému obdobiu, nie je možné všetky ním spomínané informácie presvedčivo potvrdiť, alebo vyvrátiť. To však ani nie je cieľom tohto príspevku. Jeho Zámerom je predovšetkým priblížiť časť spisovým prekladom do slovenského jazyka ako aj preukázať jeho hodnotu krátkou analýzou jeho obsahu. Napriek tomu, že nie všetky informácie sú presné, poskytuje nám Dernschwam veľmi cenný zdroj k ďalšiemu skúmaniu regionálnych dejín mesta Banská Bystrica.

Preklad a kritická analýza Dernschwamovho diela „*Opis Stredného domu v Banskej Bystrici*“

...na hornom pochodí v dome A, je zvonku reťaz.

Na jednej strane malého domu A, ktorý ako som spomínal postavil Metzler¹⁵, býval sused, starý Kolman.¹⁶ Ten istý Kolman býval voľakedy

¹³ PÖLNITZ, G., F.: *Jakob Fugger II. Quellen und Erläuterungen*. Tübingen 1952, s. 250.

¹⁴ MATULAY, Katalóg, s. 330-331 (č. 1031).

¹⁵ Dernschwam má na mysli dom číslo 3. na banskobystrickom námestí. (Všetky uvedené čísla domov vychádzajú zo súčasného číslovania.) RATKOŠ, P.: K topografii Banskej Bystrice v čase baníckeho povstania (v rokoch 1525-1526). In: *Historické štúdie*, 1964, č. 9, s. 103-120, s. 108. Tento dom dal postaviť Ján Turzo pre svoju dcéru Hedvigu, vydatú za turzovského faktora a pravdepodobne aj banského ťažiaru Jána Metzlera, podľa ktorého ho neskôr nazývali Metzlerovským. BALÁŽ, J.: *Domy starej Banskej Bystrice I*. Banská Bystrica: Dali-BB, 2008, 275 s., s. 25. Ako uvádza E. Jurkovich, Ján Turzo kúpil tento dom od Petermanna a to v zlom stave, pretože na jeho mieste dal postaviť novú budovu. E. Jurkovich tento dom nesprávne stotožňuje s tzv. Stürzerovým domom, ktorý stál na opačnej strane námestia a tiež patrilo rodine Turzovcov. JURKOVICH, E.: *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*. Banská Bystrica: Občianske združenie Pribicer, 2005, s. 32.

¹⁶ Rodina Kolmanovcov vlastnila na banskobystrickom námestí dom číslo 2.. Neskôr získali aj dom číslo 3., tzv. Metzlerov dom. RATKOŠ, K topografii Banskej Bystrice v čase baníckeho povstania (v rokoch 1525-1526), s. 108. Pod „starým Kolmanom“ myslí Dernschwam s najväčšou pravdepodobnosťou Jána Kolmana, banskobystrického ťažiaru.

v Baia Mare¹⁷ a venoval sa baníctvu. Starý Kolman sa vymenil s Albertom Jungom, ktorý býval v Banskej Bystrici a bol tam činný v baníctve. Takže Kolman sa presťahoval hore do Banskej Bystrice a Albert Jung odišiel dolu do Baia Mare.¹⁸

Mladý Kolman menom Ondrej býval vedľa malého domu A. Neskôr bol mestským notárom v Banskej Bystrici. Za ženu mal veľaváženú mešťianku z Košíc a bol spriatelенý s pánmi Turzovcami.¹⁹ Tiež začal podnikáť v baníctve - v baniach na Pieskoch,²⁰ až to musel zanechať. Mal aj vlastnú hutu, takže za mojich čias sa hovorilo o Kolmanovom podniku /Kahlmans Handl/.²¹ Poznal ešte pána Wolfganga Glognitzera.²² Od Ondreja Kolmana pochádza Agnesa, ktorá mala za muža najskôr Martina Sundta, služobníka pánov Fuggerovcov²³ a priate-

¹⁷ Mesto v Rumunsku - nem. Neustadt, maď. Nagybánya.

¹⁸ Viď. úvod.

¹⁹ Ondrej Kolman bol synom Mikuláša Kolmana a synovcom spomínaného Jána Kolmana. V rokoch 1513-1516 bol notárom v Banskej Bystrici, 1513-1524 bol členom vnútornej mestskej rady a v rokoch 1516 a 1519 bol aj richtárom Banskej Bystrice. Za manželku mal Katarínu a spolu mali štyri deti. Keďže Ondrej Kolman sa zúčastňoval a organizoval akcie mesta proti Turzovsko-Fuggerovskej spoločnosti, pred rokom 1525 určite nepatril medzi priateľov Turzovcov. Neskorší dobrý vzťah s Turzovcami by mohla naznačovať listina z 11. júla 1531, v ktorej Alexej Turzo žiada radu mesta Banskej Bystrice, aby účinnejšie vymáhala pohľadávky v prospech vdovy a detí Ondreja Kolmana. MATULAY, *Katalóg*, s. 100 (č. 314), s. 314 (č. 971).

²⁰ Časť obce Špania Dolina v banskobystričskom okrese.

²¹ V tomto prípade si Dernschwam pletie Ondreja Kolmana, ktorý bol v baníctve činný minimálne s jeho strýkom Jánom Kolmanom, ktorý postavil za peniaze Jána Turzu prvú hutu na čistenie medi v Banskej Bystrici. Táto huta stála na potoku Bystrica, kde bol neskôr postavený medený hámor. VLACHOVIČ, J.: *Slovenská meď v 16. a 17. storočí*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1964, 327 s., s. 36.

Kolmanove bane a podnik na Pieskoch patrili medzi najvýznamnejšie banské diela v okolí Banskej Bystrice. Po smrti Jána Kolmana boli správcami baní Jakub Jung, syn Margaréty, vdovy po Jánovi Kolmanovi a jeho švagor Mikuláš Tylman. Avšak podobne ako ostatné bane, ani Kolmanove sa nevyhli kríze, ktorá zasiahla banskú ťažbu na prelome osemdesiatych a deväťdesiatych rokov 15. storočia. VLACHOVIČ, *Slovenská meď v 16. a 17. storočí*, s. 26.

²² V rokoch 1521 a 1523 boli Ondrej Kolman ako aj Wolfgang Glockniczer členmi mestskej rady. MATULAY, *Katalóg*, s. 167 (č. 512), s.177 (č. 548).

²³ O Agnese Kolmanovej, dcére Ondreja Kolmana toho vieme iba veľmi málo. Jej manželstvo s Martinom Sundtom nepriamo potvrdzuje žaloba z roku 1534, kedy ju ešte nachádzame pod menom Agnesa Suntin. Richtár, jej sused, ju žaluje, že si dala urobiť dvere do

Ľa fuggerovského faktora v Banskej Bystrici Jána Plossa.²⁴ Po Martinovi Sundtovi si horeuvedená Agnesa zobrala Jána Schuelera²⁵ syna Jobsta Schuelera, ktorý tu má ženu a dom, a bol sedlárom /Zeugreit/ v Babócsi.²⁶ Po Schuelerovi si vzala Agnesa Wolfganga Dratgienena,²⁷ s ktorým mala aj dieťa. A všetko to pochádza od Kolmana. Najstaršia dcéra Ondreja Kolmana pracovala u Alexeja Turzu ako komorná na šintavskom a hlohoveckom panstve²⁸ a za muža mala šľachtica zo Šintavy.²⁹

Albert Jung, ktorý sa vymenil s Kolmanom a býval predtým v Banskej Bystrici, bol bohatý a za čias kráľa Mateja a Ladislava robil cimentára v Baia Mare. Tu postavil ohromný dom, ktorý za čias kráľa Jána³⁰ kúpil Wilhelm von Bayern.³¹ Začal ťažiť v baniach, ale za svoje začiatnícke chyby trpkó zaplatil. Ja som starého Alberta Junga dobre nepoznal, ale jeho syna, ktorý sa tiež volal Albert, som poznal, lebo sme spolu za čias kráľa Vladislava viac ako dva roky slúžili v Budíne

jeho dvora a čeráď teraz vyhadzuje odpadky na jeho dvor. MATULAY, *Katalóg*, s. 398 (č. 1301).

²⁴ Ján Ploss patrila medzi najvýznamnejších faktorov Turzovsko-Fuggerovskej spoločnosti. Už v roku 1516 vystupuje ako zástupca Juraja Turzu a v roku 1517 ako faktor podniku. V službách Fuggerovcov zostal do roku 1535, kedy aj zomrel. KLAUS, P.: *Die Fugger in der Slowakei*. Augsburg: Wißner, 1999, 304 s., s.289.

²⁵ Ján Schueler alias Schwab bol turzovsko-fuggerovský zamestnanec MATULAY, *Katalóg*, s. 537.

²⁶ Juhomaďarské mestečko v Šomoďskej župe.

²⁷ Wolfganga Dratgienena (Dratzieher) – richtár Banskej Bystrice v rokoch 1548 a 1551. *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000*. Banská Bystrica: ŠVK, 2002, 289 s., s. 45.

²⁸ Hrad Šintava vlastnili Turzovci nepretržite od roku 1523 do roku 1636. KODAY, J.: Esterházyovci a Šintavské panstvo. In: *Vodný hrad vykopaný-zakopáný*. Sered': Občianske združenie Vodný hrad, 2006, s. 55-57, s. 55. Hlohovec spolu s celým panstvom daroval Alexejovi Turzovi kráľ Ľudovít II. v roku 1525. TASSY, J.: *Hlohovec*, Bratislava: Obzor, 1989, 88 s., s. 25.

²⁹ Najstaršia dcéra Ondreja Kolmana Anna pracovala na šintavskom panstve ako komorná manželky Alexeja Turzu. Za manžela mala Štefana Šalgovského. MATULAY, *Katalóg*, s. 310 (č. 959).

³⁰ Ján Zápoľský – uhorský kráľ v rokoch 1526 až 1540.

³¹ Viliam IV. Bavorský paril spolu s bratom Ľudovítom X. k protihabsburskej koalícii. V jeseni 1526 sa uchádzali o českú korunu proti Ferdinandovi I. Habsburskému a udržiavali styky s Jánom Zápoľským. RATKOŠ, Neznámy úvod Dernschwamovho memoriálu, s. 104.

u Balbu, ktorý sa neskôr stal biskupom v meste Gurk.³² Keď som bol správcom v Baia Mare,³³ zasvätil ma mladý Albert Jung do tajomstva cementácie (Ziments-Regel)³⁴ a pomohol mi do komory.

Druhý sused Stredného domu, po ľavej ruke, keď sa vychádza z brány von, sa za mojich čias volal Kraus.³⁵ Wolfgang Glocknitzer ho iste poznal³⁶ a s Michalom Königsbergerom bol spríbuznený prostredníctvom vdovy a zlatníčky, ktorú si Königsberger zobral za manželku.³⁷ Jemu patrilo Horný dom /Ober-haus/³⁸ a od neho kupovali páni Turzovci a Fuggerovci čiernu nešplajsovanú meď,³⁹ ktorú pán

³² Hieronymus Balbus bol humanista, diplomat, vychovávateľ kráľoviča Ludovíta a od roku 1522 biskup v meste Gurk – rakúska obec v spolkovej krajine Korutánsko. Hans Dernschwam slúžil u Balbu v rokoch 1515-1517. KÜHNDEL, J.: Ján Dernschwam, vzdelaný faktor Fuggerovcov na Slovensku (1494-1567). In.: *Historické štúdie*, 1955, č. 1, s. 168-187, s. 170.

³³ Na začiatku svojho pôsobenia u Turzovcov bol Dernschwam správcom mincovne v Baia Mare, avšak už v roku 1520 bol povolaný za úradníka hlavnej faktórie v Budíne. KÜHNDEL, Ján Dernschwam, vzdelaný faktor Fuggerovcov na Slovensku (1494-1567), s. 170.

³⁴ Pojem cementácia označuje zrydzovací proces, resp. záverečný proces oddelenia zlata a striebra ČELKO, M.: *Thurzovci, Fuggerovci a kremnické zlato*. [online], [cit. 23. február 2010] Dostupné na internete: <http://www.dobrodruh.sk/historia/thurzovci-fuggerovci-a-kremnicke-zlato>. Pod pojmom „Ziment-regel“ mohol mať Dernschwam na mysli aj tabuľky vyjadrujúce hodnotu 12-23 karátového zlata podľa váhy (v hrivnách a vázkach) v zlatej uhorskej mene (dukátoch). RATKOŠ, Neznámy úvod Dernschwamovho memoriálu, s. 104.

³⁵ Rodina Krausovcov vlastnila na bansko-bystrickom námestí dom č. 5, ktorý ako to správne opisuje Dernschwam, priamo susedil s Turzovým domom (číslo 4.). RATKOŠ, K topografii Banskej Bystrice v čase baníckeho povstania (v rokoch 1525-1526), s. 108.

³⁶ Wolfgang Glocknitzer bol synom už spomínaného Benedikta Glocknitzerera. V rokoch 1541, 1553, 1554 bol richtárom Banskej Bystrice. *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000*, s. 61. Keďže Dernschwam má v celom spise niekoľko menších nezrovnalostí, je tu aj možnosť, že si mená Benedikt a Wolfgang zamieňal. Bez ďalších dokumentov je teda ťažké potvrdiť, ktorého Glocknitzerera mal v tomto prípade na mysli.

³⁷ Viď. úvod.

³⁸ Michal Königsberger bol vlastníkom Horného domu, tzv. Oberhausu, koncom 15. stor. Neskôr sa stal tento dom majetkom Turzovsko-fuggerovskej spoločnosti. RATKOŠ, K topografii Banskej Bystrice v čase baníckeho povstania (v rokoch 1525-1526), s. 107.

³⁹ Podľa zakladacej zmluvy Turzovsko-Fuggerovskej spoločnosti prenajali Turzovci Michalovi Königsbergerovi a Benediktovi Glocknitzerovi bývalé Kolmanove bane. Podmienkou bolo, že meď ktorú tu vyťažia budú predávať spoločnosti, a to „jeden cent čiernej medi za dve zlaté bez jedného orta,, (=1/4 uhorského zlatého) SKLADANÝ, M.: Zakladacia zmluva Turzovsko-Fuggerovskej podnikateľskej spoločnosti (Ungarischer Handel)

Wolfgang pomáhal v hámri každý týždeň vážiť.

Michal Königsberger zomrel bez dedičov.⁴⁰ Jeho otec Juraj Königsberger sa presťahoval do Augsburgu, kde mal manželku a dom na Weinmarkte vedľa Fuggerovcov.⁴¹ Tu aj zomrel spolu s jedným priateľom Jakobom Krausom.⁴²

Starý Kraus zanechal vdovu a nevydatú dcéru. Vdova sa vydala za Cherubina Siebenbürgera z Banskej Štiavnice,⁴³ ktorý bol ako baník neporovnateľný s manželom Krausovej dcéry. Tá si vzala v Banskej Bystrici Jána Greimela z Felsu, ktorého nazývali Janusch.⁴⁴ Spolu mali Antona a Jakuba, ako aj dcéru, terajšiu manželku Sebastiana Pribitzera.⁴⁵ Od pána Januscha je Dolný dom /Unterhaus/ v Špitálskej ulici⁴⁶ a od Krausa ten druhý vedľa Turzovho domu, medzi ktorým je malá ulička.⁴⁷ Po požiari ho teda kúpil pán Cherubin, keďže za manželku mal starú

v Banskej Bystrici. In: *Pod osmanskou hrozbou*. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2004, s. 113-119, s. 117.

⁴⁰ Podľa závetu v banskobystrickom archíve zanechal po sebe Michal Königsberger syna Jána, banskobystrického farára. Okrem neho mal Königsberger s manželkou Benignou ešte jedného, nevlastného syna Juraja, pravdepodobne syna spomínaného Krausa. MATULAY, *Katalóg*, s. 109 (č. 339), s. 201 (č. 617).

⁴¹ V prípade Juraja Königsbergera nejde o otca, ale o nevlastného syna Michala Königsbergera.

⁴² Jakub Kraus bol augsburský mešťan spribuznený s Jurajom Königsbergerom. MATULAY, *Katalóg*, s. 181 (č. 561).

⁴³ V Krausovom dome č. 5 neskôr žila istá Uršula Cherubinová, pravdepodobne manželka Cherubina Siebenbürgera, mešťana z Banskej Štiavnice. MATULAY, *Katalóg*, s. 172 (č. 532). V rokoch banického povstania (1525-1526) patrila Cherubin Siebenbürger medzi najbohatších ťažiarov v Banskej Štiavnici. RATKOŠ, P.: *Povstanie baníkov na Slovensku roku 1525-1526*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1963, 340 s., s. 158.

⁴⁴ Ján Greimel nazývaný tiež Janusch bol členom mestskej rady v Banskej Bystrici v rokoch 1518, 1524, 1526 ako aj richtárom Banskej Bystrice v rokoch 1515, 1518, 1524, 1526, 1533. Pochádzal z mesta Fels, dnes rakúske mesto Wels pri Linci. *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000*, s. 63.

⁴⁵ Sebastian Pribitzer bol richtárom Banskej Bystrice v rokoch 1552, 1560, 1563, 1565, 1569. kto je kto s. 156.

⁴⁶ Ján Greimel vlastnil na banskobystrickom námestí dom číslo 7. RATKOŠ, K topografii Banskej Bystrice v čase banického povstania (v rokoch 1525-1526), s. 109.

⁴⁷ Medzi Turzovým domom (č. 4) a domom rodiny Krausovcov (č. 5) bol v minulosti chodník, resp. schodisko vedúce až k Hronu. JURKOVICH, *Dejiny kráľovského mesta Banská Bystrica*, s. 26.

Krausovú, ktorá - ak sa nemýlim- sa volala Uršula.⁴⁸

Po smrti pána Januscha si jeho vdova, čo pochádza od starých Krausovcov, vzala za muža Leonarda Drachslera.⁴⁹ Bol zo Spiša. Najskôr bol služobníkom v komorskom dome /Cammerhof/, potom šafárom v hámri, ďalej pracoval v sklade v Ružomberku a potom po smrti Erharta Nuntallera namiesto neho stal cimentárom v Kremnici. Pred smrťou bol ešte richtárom v Banskej Bystrici.

Starý Stredný dom v Banskej Bystrici sa nazýval domom pána Jána Turzu, pretože ho kúpil starý pán Ján Turzo za 1000 uhorských zlatých v zlate od bansokbystrického mešťana nazývaného Ján Lang.⁵⁰ Pochádzal z Levoče a na dome nad domovými dverami stojí ešte aj dnes erb mesta Levoča.⁵¹ Kúpnopredajná zmluva na tento dom bola zhotovená v Levoči pod mestskou pečaťou⁵² pritlačenou na malom liste, ktorý sme predložili pánom komisárom Breinerovi, Künritzovi a Pamkircherovi, z čoho si zobrali kópiu a roku 1546 ju odviezli do Viedne ako doklad.⁵³

⁴⁸ P. Ratkoš vo svojej štúdií „*K topografii Banskej Bystrice v čase banického povstania (v rokoch 1525-1526)*“ píše, že Krausov dom (č. 5) vyženiť fuggеровský služobník Leonard Drachsler. Za jeho manželku považuje vdovu po Jánovi Greimelovi, kramárku Uršulu, ktorá žila v Krausovom dome v roku 1526. RATKOŠ, *K topografii Banskej Bystrice v čase banického povstania (v rokoch 1525-1526)*, s. 109.

⁴⁹ Leonard Drachsler bol richtárom Banskej Bystrice v rokoch 1544 a 1547. kto je kto s. 45 V roku 1542 bol najbohatším obyvateľom Banskej Bystrice. RATKOŠ, *Kto bol kto v histórii Banskej Bystrice 1255-2000*, s. 109.

⁵⁰ V roku 1495 predal rožňavský ťažiar Ján Lang svoje dva domy na banskobystrickom námestí za 1000 zlatých Jánovi Turzovi z Krakowa. Ich prestavbou vznikol neskôr tzv. Stredný, resp. Turzov dom, ktorý bol v čase pôsobenia Turzovsko-Fuggеровskej spoločnosti jej majetkom. Potvrdenie o predaji domov vydal Ján Lang už ako rožňavský richtár v roku 1496, pričom kvitanciu opatril pečaťou mesta Rožňavy. SKLADANÝ, M.: *Začiatky podnikania Turzovcov v Spiško-gemerskom baníctve*. In: *Vývoj správy miest na Slovensku*. Martin: Osveta, 1984, s. 229-237, s. 235; MATULAY, *Katalóg*, s. 101 (č. 316).

⁵¹ Ján Lang bol banskobystrickým mešťanom, rožňavským ťažiarom a neskôr aj rožňavským richtárom. Avšak ako tvrdí M. Skladaný vo svojej štúdií „*Začiatky podnikania Turzovcov v spiško-gemerskom baníctve*“ je celkom možné, že Ján Lang bol pôvodne levočským mešťanom v službách Turzovcov. SKLADANÝ, *Začiatky podnikania Turzovcov v spiško-gemerskom baníctve*, s. 235.

⁵² V tomto prípade si Dernschwam jednoznačne zamieňa mesto Levoča s Rožňavou.

⁵³ V marci 1546 prišli do Banskej Bystrice panovníkom poverení komisári, ktorých úlohou bolo prevzatie baní, hút a ostatných podnikových zariadení do štátnej správy a starostlivosť o ďalší chod prevádzky. Členmi kráľovskej komisie boli: Filip Breiner, Krištof von Künritz, Erazmus Pamkircher a zástupcovia uhorských stavov Juraj Rakovský,

PRÍLOHA

Prológ Dernschwamovho diela „*Opis Stredného domu v Banskej Bystrici*“ z roku 1563⁵⁴

An der obere Stuben im Haus mit N. A.: ist auswendig ein Ketten.

Item. Auf ainer Seithen des Kleinen Haus N. A: ist der Nachbar gewest der alt N: Khalman; da der Mayler daselbst Haus gebaut hat. Wie obstehet, derselbige Kahlman hat in der Ungrischen Neüstadt gewohnt et Bergweck gebaut. Derselbige alte Kahlman hat mit dem Albrech-Jungkl, so im Neüsohl hat gewohnt und Bergwerck gebaut, getauscht, also das sich der Albrecht Jung hin ab in die Neustadt.⁵⁵

Der jung Kahlman Andre genandt hat gewohnt neben Kleinen Haus N. A: ist darnach Stadt-schreiber im Neüsohl gewest; hat ein ehrbahrs Weib von Kaschau gehabt, und den Herren Thurzen befreundt. Hat sich im Bergwerck auch gebaut, als im Sandberg, das es davon hat müssen lasen und hat ein aigenen Hütten gehabt Bey meinen Zeiten hat mans nach des Kahlmans Handl geheissen und hat noch Herr Wofgang Gloginczer khennt. Von dem Andre Kahlman khombt die Agnete, so erstlich den Martin Sundt gehabt, der herren Fugger Diener, das Hanns Plassen Factor; sein soll freündt. N nach dem Martin Sundt hat obstehende Agneta genohmen dem Hanns Schueler von dem Jobst Schueler, so hie ein Weib und Haus hat und Zeügreit zu Babotsch gewest. Nach dem Schueler hat die Agneta den Wolff Dratziehen (f.1 v:) genohmen; mit ihm auch Kinder gehabt, und kohmt alles von dem Kahlman her, die älteste Tochter des Andre Kahlman; ist bey herren Alexi Thurzo zu Schinta und Freystättl im Frauenzümer gewesen, welche ein edlmann bey Schintta gehabt.

Der Albrecht Jung, so mit dem N. Khalman getauscht, und im Neüsohl gewohnet, ist reich gewest und bey König Mathiasen und La-

požzupan stolice Turiec a Tomáš Sokol. VLACHOVIČ, *Slovenská med' v 16. a 17. storočí*, s. 62.

⁵⁴ Celý nami publikovaný odpis sme prebrali od P. Ratkoša, ktorý ho v roku 1981 uverejnil v Historickom časopise. RATKOŠ, P.: Neznámy úvod Dernschwamovho memoriálu. In: *Historický časopis*, 16, 1981, č. 1, s. 97-106.

⁵⁵ Podľa súkromného odpisu zhotoveného Doc. Mariánom Skladaným je v texte: „...also das sich der Kahlman hierauf in Neusohl zogen, und der Albrecht Jung hinab in die Neustadt.“ (Za poskytnutie ďakujem Doc. PhDr. Mariánovi Skladanému, CSc.)

dislau – Zeiten Zimenter in der Hungrischen Neustadt gewest. Hat ein gewaltig Haus allda gebaut, das der Herzog Wilhem von Payren bey König Hannsen Zeithen kauft, und bergwerckt allda angefangen zu bauen. Hat aber das Lehr-geldt wohl zahlt. Ich hab wohl den alten Albrecht Jung nicht khent, aber seinen Sohn, auch Albrecht genandt, hab ich kent. Dann wir über zwey Jahr bey König Uladislau Zeiten zu Offen bey dem Balbo bey einander gedienet, so Bischoff zu Gurgk worden und bey dem jungen Albrecht Jung hab ich den rechten grundt des Ziments-Regel gefunden und in die Cammer geholffen, als ich in der Ungrischen Neüstadt Verwalter gewest.

Der ander Nachper an dem Mittern Haus gegen der lincken Handt, wann man zu der Thor heraus gehet, hat bey meinen Zeithen der N. Kraus geheissen. Hat here Wolfgang Glognitzer wohl kent; ist dem Michel Khunigsperger gefreundt gewest, von wegen einer Witib Frau und ein Goldtschmiedin gewesen; ihr der Kunigsperger zu der (f. 2r) Ehe gehabt; welches das Ober-haus gewest. Von welchen die Herren Thurzo und Fugger die schwartzen ungesplissenn Kuper in einen Kauff gehabt und Herr Wolfgang auch alle Wochn im Hammer hat helffen abwegen.

Der Michel Khunigsperger ist ohne Erben gestorben; sein Vater Georg Khunigsberger hat sich gehen Augspurg zogen: alda ein Weib gehabt, neben der Herren Fugger Haus am Weinmarckht genant. Ist auch alda gestorben sambt ainen hat Jacobus Craus geheissen, ein freündt.

Der alt N: Kraus hat ein Wittib verlassen und noch ein Tochter ein Jungfrau; Die Wittib hat gehabt auf der Schemnitz dem Jerubin Sibenbirger, ein verungleichen Bergman; daas Krausen Tochter die Jungfrau hat gehabt im Neüsohl dem Herrn Hanns Breimbl, so man Janusch genent hat und von Welss gewesen, bey der hat er gehabt den Antoni und Jacob auch ein Tochter jertz des Sebastiani Pribizers Hausfrau. Von den herr Janusch komt das Unterhaus in der Spithalgassen und von dem Krausen des andere haus, neben den Mittern Haus; darzwischen das Gässleyn ist; hat nach der Prunst Herr Jerubin also erkaufft, weil er die alte Krausin zu der Ehe gehabt. Und so ich wohl ingedenckh bin, hat sie Ursula geheisen.

Nach Absterben Herr Januschen hat dieselbige Wittib, so von den alten Krausen khommen, den Leonhardt Draxler genohmen. Ist aus dem

Zipss gewest und von ersten im Camerhoff Hausknecht, darnach im Hammer Schaffer, nachmahls im Leger (f. 2v:) auf Rosenberg und nach Erhart Nuntallers Tod auf der Cremnitz an seiner statt Cimentirer worden und Richter im Neusohl gewessen, seither auch gestorben.

Item das alt Mütterhaus im Neusohl hat man Herrn Hanns Thurzo Hanns geheissen, das hat der alt herr Hanns Thurzo kaufft von einen Mittburger im Sol, Hanns Lang genandt umb tausendt Gulden hung, in Goldt; ist aus der Leutsch gewest und an daselbst Haus über Hausthür stehet noch der stadt Leutsch Wappen. Und der kaufftbrief umb daselb Haus ist in der Leutsch aufgericht unter der Stadtsiegel auf ein klein brieflein aufgedruckt, das wir den Herrn Comissarien Greuner, Kheinritz und Pamkirchen fürgelegt, darvon sie copia genohmen haben und mit sich im 1546 jahr pro Wienn geführet pro recorda...

Text pokračuje ďalej tak, ako ho uverejnil P. Ratkoš v „*Dokumentoch k baníckemu povstaniu*“.⁵⁶

⁵⁶ RATKOŠ, P.: *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525-1526)*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1957, s. 453-476.

Károly Szabó vs. Jonáš Záborský (1868) o problematike ovládnutia tzv. Hornej zeme starými Maďarmi

MIROSLAV KMEŤ – BERNADETA OTTMÁROVÁ

Katedra histórie, Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela, Banská Bystrica

V máji 1868 uverejnil maďarský historik Károly Szabó článok v odbornom periodiku *Századok* (5. zošit, s. 281-295), ktorým polemizoval s názormi Jonáša Záborského na včasnostredoveké obdobie v Uhorsku. Je evidentné, že Záborského práca vyvolala značnú odozvu a potrebu reakcie zo strany predstaviteľov maďarskej historickej obce. Sled reakcií na Záborského tézy inicioval Michal Žilinský [Mihály Zsilinszky], ktorý o nich v prehľadovom článku *Szláv történelmi szemle* informoval už skôr na stránkach časopisu a vyzval príslušných (maďarských) odborníkov na dané obdobie, aby reagovali (*Századok*, II, 1, 1868, s. 47-54).

V úvode *Pohľadu na slovanské dejiny* napísal, že niektoré postoje matičných historikov si zaslúžia pozornosť „uhorského historika, o to viac, lebo tieto články sa vzťahujú na najneistejšie dejiny našej vlasti, – aj našimi spisovateľmi málo prebádané... a česť našich prameňov a dôveryhodnosť niekoľkých údajov nie je bez pochýb“ (s. 47). Preto Ži-

linský usúdil, že je pre uhorskú historiografiu žiaduce zaujímať sa o informácie inonárodných a inojazyčných spisovateľov, *„ktoré sa vzťahujú práve na tú zahmlenú dobu a mohli by napomôcť k vyjasneniu niektorých otázok“*. Vďaka svojej materčine prejavil snahu oboznámiť odbornú verejnosť v Uhorsku so súdobou slovenskou historickou literatúrou, sám sa, pravda, štylizoval ako uhorský (= maďarský) historik a v tomto čase ešte v súvislosti s literatúrou či Maticou používal pojem „szláv“ – a nie presnejší „tót“, ku ktorému sa prepracoval neskôr. V týchto prvých článkoch navyše sa nevyhol istej irónii a markantnej kritickosti, na druhej strane tieto vypovedajú o jeho zámere oceniť úsilia „inorejazyčných“ autorov, v tomto prípade Jonáša Záborského. Žilinský najprv spresnil, čo rozumel pod pojmom „Slovanská zem“ J. Záborský (*„tá časť hornej zeme Uhorska, ktorú tvorí kraj Váhu, ktorý bol teda hraničný s Čechami, Moravou a Poľskom“*), ďalej uviedol, že obsadenie tohto územia Maďarmi chronologicky zaradil Záborský až do roku 1025. Avšak *„toto podanie sa podstatne líši od podania našich dejepiscov: aj na prvý pohľad to je veľmi do oka bijúce, lebo ako vieme, M. Horváth, L. Szalay a iní naši dejepisci, obsadenie tohto kraja priradujú Zuárdovi, Kadočovi a Hubovi, a to dokonca pri zaujatí vlasti, za Arpádových čias“*. Žilinský zdôraznil ako hodnoverný prameň *Anonymovu kroniku*, spochybnil Záborského mienku, že anonymný pisár kráľa Bela III. nemôže slúžiť ako historický prameň a jeho snahu nahradiť tento zdroj gréckymi a slovanskými prameňmi. Naopak Žilinský sa opieral o latinské stredoveké kroniky a názory maďarských historikov. Viac priestoru venoval polemike so Záborského interpretáciou údajov Konštantína Porfyrogeneta, vychádzajúc z názorov historika pre uvedené obdobie Károlya Szabóa. Podľa Záborského: *„A to, že Maďari ani v strede desiateho storočia neobsadili nitrianske kniežatstvo, čiže oblasť Váhu, dnešnú slovanskú zem: to overene dokazuje dielo v purpure narodeného Konštantína napísané okolo roku 950 s názvom De administrando imperio“* (s. 49). Naopak Žilinský konštatoval, že: *„...z vyššie citovaných téz práve nemôžeme vydedukovať, že by Maďari už v roku 950 nemali horný kraj Uhorska“* – a ďalej sa podrobnejšie venoval kritike Záborského argumentov, pri tom využil aj údaje a ich interpretáciu v diele F. Palackého, ako aj v poľských kronikách.

V závere práce sa Žilinský usiloval vyvrátiť Záborského názor, že Uhorsko sa ešte za vlády Štefana I. nerozprestieralo *„medzi dnešnými*

hranicami“ a že „*smerom na západ bolo väčšie, lebo v sebe zahrňovalo aj časť Rakúska: ale na sever menšie, keďže smerom na Vác sa rozprestieralo len po Dunaj; po Tatry rozprestrel hranice sv. Štefan až ku koncu svojej vlády*“. Žilinský napokon článok ukončil myšlienkou tolerantného prístupu v prospech historického poznania nezaťaženého národnostnými animozitami, hoci zdôraznil svoju „straníckosť“ v prospech maďarskej historiografie: „*Hľa toto je, čo som pokladal za hodné pre upútanie pozornosti oznámiť. Predmet je dosť zaujímavý na to, aby ho naši historickí bádatelia vážne prediskutovali. Vo vedeckom súboji, ktorý sa takto vyvinie, nie menej pocty patrí porazenej strane, ako víťaznej, lebo objavenie pravdy je to, prečo išla do boja. Na základe všetkého však silne verím, že víťazná je maďarská strana*“ (s. 54). Voči tejto „straníckosti“ sa v reakcii na polemiku ohradil F. V. Sasinek, podľa ktorého v dejepisectve niet ani slovenskej, ani maďarskej strany, teda by nemalo ísť o to, či zvíťazí jedna a či druhá strana, ale malo by ísť o víťazstvo pravdy bez politických okuliarov.

Na Žilinského článok (výzvu) nadviazal Károly Szabó (1824-1890), rodák z Köröstarcsa v Békešskej stolici, ktorého väčšina profesionálneho života bola spojená s univerzitou v Kluži (Koložvári). Szabó spolupracoval už so Žilinského svokrom (slovenským dolnozemským) historikom Ludovítom Haanom a bol dokonca jeho rodinným priateľom. V archíve Békešskej župnej knižnice v Békešskej Čabe je 25 listov, ktoré Haanovi napísal. Korešpondencia Haana so Szabóom prezentuje obraz vzájomnej výmeny informácií, spolupráce, spôsobu uvažovania či záujmu o „objektívny“ výklad dejín medzi dvomi renomovanými uhorskými historikmi. E. Haan a pravdepodobne aj M. Žilinský prekladali Szabóovi texty zo slovanských jazykov. Zrejme aj preto sa Szabó podrobnejšie venoval reakcii na Záborského názory v nami publikovanom článku.

Nižšie publikujeme preklad prvej časti Szabóovho článku. Tento text výstižne dokumentuje súdobú úroveň skúmania problematiky, kontúry vedeckej polemiky, spôsoby uvažovania, argumentácie, poznania a interpretácie prameňov, ako aj „mantinely“ oboch historiografií – maďarskej a slovenskej. Základné Záborského tézy, ktoré Szabó definoval ako problematické a ktoré sa pokúsil vyvrátiť, dnes v zásade zodpovedajú výsledkom historických výskumov (bližšie k tematike Ján Steinhübel: *Nitrianske kniežatstvo*, 2004), a teda K. Szabó sa mýlil. Markantná je u Szabóa napr. dôvera v Anonyma, čo naopak kontrastuje s kritickým

prístupom voči Kosmasovi. Vo viacerých jednotlivostiach, detailoch však Záborskému oponoval oprávnene. Celkove je text pozoruhodným svedectvom historického myslenia z poslednej tretiny 19. storočia v Uhorsku, ovplyvneného konštruovaním „národných príbehov“ – tak u Maďarov, ako aj u Slovákov.

Text K. Szabóa uverejňujeme v úplnom znení – aj s jeho poznámkami pod čiarou.

Je pravda, že karpatské Horniaky obsadil svätý Štefan – a nie Arpád?

I.

Károly Szabó

V prvom zošite vestníka Századok Mihály Zsilinszky oboznámil čitateľov s článkom Jonáša Záborského pod názvom: „Kedy sa spojila slovanská zem s Maďarskom?“ – ktorý bol publikovaný v ročenkách „Matice“, „vedeckého spolku“ maďarských Slovákov.¹

V tomto článku sú tri základné tézy, ktoré sú protikladné s údajmi maďarských historických prameňov. Vzhľadom nato, že na prediskutovanie a vyvrátenie týchto tvrdení Mihály Zsilinszky nedisponuje potrebnými údajmi, vyzýva odborníkov histórie, aby zaujali stanovisko, aby svojím mlčaním nepodporili stanovisko svojich protivníkov.

Základné tézy J. Záborského sú nasledovné:

1. *Maďari pri príchode neobsadili „Slovanskú zem“ pri Váhu, a tú ešte ani do polovice 10. storočia neovládali.*

2. *Vyššie uvedenú zem po porážke pri Augsburgu v roku 955 dobyl české knieža Boleslav I., ktorý panoval od Karpát po Dunaj a Matru.*

3. *Túto oblasť po smrti českého kniežata Boleslava II. (999) ovládal Poliak Boleslav Chrabrý, za jeho vlády svätý Štefan dobyl túto oblasť len v roku 1025, a vtedy ju pričlenil k ríši uhorskej koruny.*

Všetky tri tézy sú neplatné a nepravdivé a negácia týchto tvrdení nie je problémom pre tých, ktorí poznajú historické pramene tejto doby.

Čo sa týka prvej tézy: aj západné kroniky doby, aj práca cisára Konštantína, aj uhorské kroniky potvrdzujú, že pred príchodom Maďarov s Arpádom,

¹ „Maticu“ Zsilinszky nazýva vedeckým spolkom tuzemských Slovanov; podľa mňa k Slovanom patria Tóti, Chorváti, Srbi, Rusi, nepovažujem toto označenie za vhodné pre jednu jazykovú skupinu, a preto používam pomenovanie Tót, čo používajú Maďari pre ľudí žijúci skoro tisíc rokov v našej vlasti pod Karpátmi.

spomínaná zem patrila do Moravskej ríše pod vládou Svätopluka.² Všetky tri vyššie uvedené pramene jednoznačne tvrdia a dokazujú, že Moravskú ríšu arpadovskí Maďari úplne dobyli a zlikvidovali. Konkrétne cisár Konštantín v polovici 10. storočia jasne píše, že Maďari, prenasledovaní Pečenehmi, hľadali novú vlasť. „Prichádzajúc na Veľkú Moravu jej obyvateľov vyhnali, usadili sa na ich zemi, na ktorej bývajú aj teraz.“ Ďalej píše: „Pohanskú Veľkú Moravu, na ktorej panoval Svätopluk (Szfendoplokosz, Swietipolk, Szvatopluk), Turci (Maďari) zničili.“ Tiež uvádza aj to, že Maďari „bývajú aj za Dunajom na zemi Moravii, ale žijú aj medzi Dunajom a Sávou.“ Opisuje aj zánik Veľkomoravskej ríše, keď po smrti Svätopluka (894) jeho traja synovia jeden čas žili v pokoji, neskôr viedli vnútorné boje o moc, „keď na nich útoiaci Turci (Maďari) ich úplne zdolali, zničili a obsadili ich zem, kde aj teraz bývajú. Čo z ľudu zostalo, to sa rozutekalo k susedným národom, ako Bulharom, Maďarom a Chorvátom a ďalším národom.“³ Jasné slová spisovateľa, ak je potrebné, vedel by som potvrdiť nielen uhorskými kronikami, ale aj západnými súdobými letopismi i údajmi Rusa Nestora. Záborský obvinil maďarských historikov, ktorí podľa neho len čiastočne prebrali informácie o obsadení Hornej zeme z kroniky neznámeho [anonymného] kronikára kráľa Belu. Obsadenie karpatských Horniakov mohli by sme pokladať a uznať za nespochybniteľný historický fakt aj vtedy, keby neznámy kronikár kráľa Belu, ktorého Záborský neprávom obviňuje zo zavádzania, nikdy čo len ani jedno písmeno nenapísal.

Tieto rôzne historické pramene sú tak presvedčivé, že nepoznám európskych historikov, nielen uhorských, ale ani nemeckých, ani slovenských, ktorí by neuznali zánik Moravskej ríše po vpáde Maďarov na čele s Arpádom. Nekorešpondujú s údajmi Záborského, že zem Maďarov ani v polovici 10. storočia nesiachala po Karpaty.

Môžem to potvrdiť (odporovať Záborskému), aj na základe viet uznávaného nemeckého autora Dümmlera a slovanského Palackého, ktorí tiež neboli sympatizantmi Maďarov. Dümmler precíznou prípravou a obsahovo obsiahne píše, že

² Jedine anonymný notár kráľa Belu nepozná meno Svätopluk a namiesto neho spomína medzi Dunajom a Tisou pod gréckou nadvládou Zalu, a na Hornej zemi spomína nitrianskeho kniežata Zobora. Podstatné je to, že aj on je toho názoru, že Moravskú ríšu, ako aj podkarpatskú Hornú zem obsadili Maďari pod vedením Arpáda, ide o zhodu s ostatnými prameňmi. A popis okupácie v jeho dobe, v 11. storočí, ešte po živých národných tradíciách, jedine on opisuje podrobne v samostatných kapitolách, čo obsadili velitelia arpadovskí: Zoárd, Kalocsa a Huba – gemerské a novohradské územia, ako nechali za sebou Ipel a Hron, ako dobyli Nitriansky hrad a hrady na Považí: Sempte, Hlohovec, Trenčín, Bolondócz a Bánovce. Kap. 33-37.

³ Constantinus Porphyrogenitus, de administrando imperio. Kap. 38. 40. 41. 42.

po vpáde Maďarov sa rozpadla nielen ríša Svätopluka a jeho synov, ale aj grófstvo Ostmark, patriace k Nemeckej ríši, ktoré po roku 907 už vôbec neexistovalo.⁴ Podľa Palackého na posilnenie uhorského štátu mala rozhodujúci význam bitka pri Bratislave. Píše o nej nasledovne: „V auguste v roku 907 pri Bratislave, čiže na moravskom území, sa odohrala veľká bitka medzi Maďarmi a vojskom nemeckého kráľa Ludovíta IV. Bola to najkrovavejšia a najvýznamnejšia bitka medzi kresťanskou Európou a pohanmi, ktorá skončila veľkým víťazstvom Maďarov. Na nemeckej strane v bitke zomrel bavorský princ Luitpold i ďalší významní predstavitelia ríše. Ledva si svoj život zachránil kráľ Ludovít. Je pravdepodobné, že v tejto bitke zomrel aj Mojmír (syn Svätopluka), ako kresťan v boji proti pohanom. Po tejto udalosti Maďari mali voľnú cestu, každým smerom s krutosťou zabíjali, všetko okolo seba zrovnali so zemou. Morava na viac ako jedno storočie zmizla z histórie, provincia sa stala korisťou Maďarov. Len západná časť patrila k Čechom, kým väčšia časť súčasnej Moravy zostala vyše polstoročia pod nadvládou víťazov.“⁵

No napriek tomu J. Záborský tvrdí, že: „Maďari ani do polovice 10. storočia neobsadili Nitrianske kniežatstvo, čiže oblasť Považia, súčasnú slovanskú zem.“⁶ Na potvrdenie týchto faktov uvádza dokumenty cisára Konštantína. „Tento korunovaný, dobre informovaný spisovateľ uznal za Maďarmi dobytú zem územia ohraničené riekami: Temes, Tutes, Maros, Körös a Tisza.“ Nespomína ani Moravu, ani Váh, ani Hron, ani Ipel' a ani Nitru. Z toho by vyplývalo, že Maďari neobsadili ani túto zem. Ich hranicu by tvorila Tisa.

Ten fakt, že Konštantín horeuvedené rieky jednotlivo nespomína, nemôže byť dôkazom na existenciu samostatného Nitrianskeho kniežatstva v 10. storočí. Na základe toho ani ďalšie rieky, ktoré Konštantín nespomína, podľa J. Záborského – ako Eger, Sajó, Hernád, Bodrog, Latorca atď. a celá Horná zem od Bratislavy po Máramaros, ako aj Szamos, Kraszna, Zagyva v 10. storočí by mohli patriť pod Nitrianske kniežatstvo. Na tomto základe skutočne nerozumiem prečo Záborský pokladá za hranice „slovanskej zeme“ len údolie Váhu? Na základe kroniky cisára Konštantína podľa J. Záborského okupácia

⁴ Vid' Dümmlerovu vedeckú rozpravu: *Übere die südöstlichen Marken des fränkischen Reiches unter den Karolingern (795-907)*, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen. X. Bd. Wien. 1853. 8r. 1-85. 1.

⁵ Palacky, *Geschichte von Böhmen*. I. Bd. 157. I.

⁶ Dobré viem, že dávnejšie Palacký, neskôr v Bachovom období protimaďarskí rakúski historici podľa Büdingera „S l o v a k e i“ sa snažili označovať ako samostatnú provinciu: domnievam sa, že ani prívrženci Slovakei (Slovanská zem) netvrdia, že by vedeli dokázať čo len s jedným historickým údajom, žeby tá zem, počnúc od čias Arpáda po súčasnosť, bola samostatnou provinciou.

Veľkej Moravy znamená len obsadenie malého územia za Dunajom (Panónia). Ale podľa Konštantína je jasné, že jeho „za Dunajom“ neznamená súčasnú západnú časť územia od Pešti, ale znamená severné oblasti od Dunaja. Pre cisára to boli oblasti „za Dunajom“ [Dunántúl]. Územia medzi Dunajom a Sávou považoval za teritórium „pred Dunajom“ [Dunán innen].

Podľa J. Záborského cisár Konštantín raz spomína Chorvátov ako južných susedov Maďarov, kým inde ich pokladá za severných susedov Maďarov. Podľa neho aj to svedčí o Nitrianskom kniežatstve v 10. storočí. Lenže tomu, kto prečíta prácu Konštantína bude zrejmé, že cisár jednoznačne odlišuje Chorvátsko pri Jadranskom mori od Chorvátska (Belochrobatia), pohanského, bieleho, ktoré sa nachádzalo za Bagibareian, za hrebeňom Oravy, aj dnes nazývanou Babagorou. O jeho obyvateľoch píše cisár, že „zostali pri Frankii, sú teraz Belokhrobáti, čiže Bielochorváti, a majú vlastné knieža. Sú poddaní Ottovi, veľkému kráľovi Frankie a Saxie, sú pohanmi a priatelia sa s Turkami (Maďarmi).“⁷ A to uzná každý slovanský historik, že Bielochorváti žili na sever od našej vlasti, okolo Krakova, a podľa cisára Konštantína s našimi pohanskými predkami mali priateľské susedské vzťahy. To znamená, že sú nezlučiteľní s Nitrianskym kniežatstvom.

Ak by to niekomu nestačilo proti prvej téze J. Záborského, prosím ho, aby vychádzal zo skutočných historických prameňov a údajov tej doby a nielen z vlastných názorov. Nech dokáže, aké skutky vykonali kniežatá slovanskej zeme v 10. storočí. Ďalej, že ak Maďari neobsadili údolie Váhu za čias Arpáda, tak čo môže byť príčinou zániku slovanskeho Nitrianskeho biskupstva z obdobia Svätopluka. Prečo zaniká po príchode Maďarov a prečo ožije len počas panovania svätého Štefana – pri vybudovaní cirkvi?⁸ Ja ho ubezpečím, že ak dokáže existenciu samostatného Nitrianskeho kniežatstva, čo len s jedným platným dôkazom, budem prvý, kto mu uzná jeho tvrdenia. Kým sa tak nestane, zostanem pri svojom presvedčení, opierajúc sa o hodnoverné historické pramene doby, že Veľkomoravskú ríšu arpádovskí Maďari obsadili, a od tých čias samostatné slovanské kniežatstvo pri Váhu pod Karpatmi neexistovalo.

⁷ Constantinus Porphyrogenitus i. h. kap. 30.

⁸ Nitrianskeho biskupa Wichinga, pôvodu nemeckého, už v roku 893 vidíme ako kancelára u kráľa Arnulfa. Jeho nasledovníka história nespomína. Ak predpokladáme dobytie Považia nemeckým kráľom Arnulfom a Maďarmi v roku 892 proti Svätoplukovi, pochopíme odchod biskupa Wichinga. – Ak podľa Záborského ani do roku 950 Maďari neobsadili Nitrianske kniežatstvo, malo by sa zachovať aj Nitrianske biskupstvo. O ňom však ani do roku 950, ani do doby zakladateľa sv. Štefana neexistuje (nespomína sa) žiadny historický prameň.

Teraz prejdeme na prediskutovanie druhej tézy.

Spomínané územie – ako píše Záborský – obsadili Česi po bratislavskej bitke, a ešte ho vlastnili aj v roku 973. Potvrdil to údajmi z archívu Pražského biskupstva. Podľa tých údajov k Pražskému biskupstvu patrilo celé staré Bielochovoátsko pred a za Tatrami. Hranice biskupstva za Tatrami tvoria rieky: Stry [Stry], Lemberg [Poltva?], Bug [Západný Bug] a Podlachia [Narew?]. Na druhej strane, čo je medzi Tatrami a Dunajom a Mátrou, sa táto oblasť nazýva podľa dokladu – Považská provincia. Podľa toho dokladu v roku 973, keď v Ostrihome panoval knieža Gejza, celé súčasné slovanské územie patrilo k Česku. Podľa Palackého cirkevné hranice boli rovnaké so štátnymi hranicami. „Pre tých, ktorí poznajú dávnu históriu netreba zolašť pripomínať, že štátne a cirkevné hranice boli rovnaké,“ čiže slovanská zem štátoprávne patrila Česku.⁹

Ako tu vidíme, Záborský uvažuje len podľa Palackého, a práve preto sa máme zaoberať s jeho výrokmi, preskúmať ich pravdivosť, alebo ich vyvrátiť. V záujme historickej pravdy už pred tromi rokmi som preštudoval doklady archívu Pražského biskupstva, z ktorých je jednoznačné, že jeho spomínané tvrdenia sú neopodstatnené.¹⁰ Teraz pokladám za potrebné vtedajšie moje stručné poznatky obširnejšie rozpísať.

Analyzujeme najprv výroky samého Palackého, ktorý píše nasledovne o maďarskej prehre: „Napriek mlčaniu vtedajších kronikárov je nespochybňujúce, že po prehre Maďarov v bitke pri Augsburgu v roku 955 sa dostal do zajatia Čechov ich vodca Lél. Ešte v tom roku Boleslav I. ďalej zaútočil na maďarské územia. Neobsadil len súčasnú Moravu, ak im vôbec patrila, ale aj východnú oblasť Veľkej Moravy, a ešte aj súčasnú Slovanskú zem (Slovakei), čo je medzi Karpatmi a Dunajom až po Matru.“ Na tieto odvážne tvrdenia – čo nespomína na svete žiadna kronika doby, ani uhorská, ani letopisy západnej Európy, hoci historici kresťanského sveta nenávideli našich pohanských predkov – sám Palacký hovorí o hraniciach Pražského biskupstva (založeného v roku 973) nasledovne: „I keď nie je nemožné, je predsa nepravdepodobné, že taká veľká rozloha Čiech by mohla existovať len počas panovania Boleslava II. (967- 973), a nie už aj počas panovania Boleslava I. (955-967).“¹¹

Ako vidíme, na vyvrátenie Palackého tvrdenia musíme najprv prediskutovať vierohodnosť starého popisu hraníc českého biskupstva, čo aj hneď urobíme,

⁹ Citované podľa prekladu Michala Zsilinszského, *Századok, I, strana 51-52.*

¹⁰ *Budapesti Szemle. Új folyam. III. zväzok, strana 155-157.*

¹¹ *Palacky, Geschichte von Böhmen. I. Bd. Prag. 1844. 221.*

ale skôr mi dovoľte položiť pánovi Záborskému zopár otázok. Ak podľa neho Maďari nevladli Považie okolo roku 950 – čo Palacký celkom netvrdí – , tak komu zabrali, okupovali územie Česi po bratislavskej bitke? Hádám nie od Nitrianskeho slovanského kniežatstva? Priznávam sa, som zvedavý na argumenty. Ešte viac ma zaujíma bitka pri Bratislave, o ktorej som nenašiel žiadne údaje ani v uhorských, ani v zahraničných kronikách. Nech je pán Záborský taký láskavý a oboznámi ma s historickým prameňom, z ktorého čerpal, miestom a časom bitky, okolnosťami a hrdinami boja. Na základe tohto výkladu Palackého, v skutočnosti významného slovanského historika, som sa to nedozvedel, a domnievam sa, že ani on sám nepozná nielen čas, ale ani miesto tejto významnej bitky.

Čo sa týka veľkej rozlohy Čiech na základe popisu Pražského biskupstva Palacký píše nasledovne: „Najvýnimočnejším javom tejto doby je rozrastanie územia Čiech, jeho veľkosť počas panovania Boleslava II., a hneď na začiatku jeho panovania (v roku 967). Ríša mala takú rozlohu, ako nikdy od tej doby, ešte ani počas panovania slávnych kráľov Otakara II. a Karola IV. K Českej ríši patrila nielen Morava, ale aj tzv. Slovánska zem (Slovakei) v Uhorsku [Sclavonia, Slavina, Slovenia], ale aj územie medzi Dunajom a Karpatmi, na východ až po Matru. Hranica sa odtiaľ ťahala smerom na sever cez Karpaty k rieke Struj pri Lembergu, potom až po Bug po súčasnú Podlachiu [Podlasie]. Severná hranica bola smerom na západ, cez Piliczu a Hornú-Warzu medzi Boroszló a Glogan až po Odru, cez Bober (okolo Bunzlau) sa ťahala cez vrchy Iser, takže okrem Horného a stredného Sliezska, k územiu patrila aj celá južná časť súčasného Poľského kráľovstva. Podľa toho Boleslav vládol Čechom, najbližším príbuzným kmeňom, na oboch stranách Karpát a Sudet. Svätoplukova ríša a Veľké Chorvátsko sa stali českou provinciou, divokí Jatzvingovia v Podlachii a veľkí panovníci Ruska v Kyjeve sa stali najbližšími susedmi Čechov. Napriek tomu, že tieto skutočnosti sú doložené historickými listinami, no predsa nikto nevie kedy a ako vznikla táto ríša. Bez pochyb, ako som už uviedol, základ ríše vybudoval Boleslav I., ale my vieme len toľko, že existovala počas panovania Boleslava II., a po jeho smrti sláva Česka sa stratila na dlhé časy.“¹²

Na čom zakladá veľký slovanský historik rozprávkovú rozlohu Česka, keď jeho existenciu kronikári doby, ba ani slovanské letopisy nespomínajú. O jeho vzniku, existencii, rozkvetu a zániku ani Palacký nedokáže argumentovať, čo len s jedným malým hodnoverným údajom.

¹² Palacky, *Gesch. Von Böhmen*. I. zväzok, s. 226-228.

Historicky, na základe listiny je potvorená táto veľká rozloha Českej ríše, – t.j. podľa poznámok Palackého – „na základe potvorenej zakladateľskej listiny, vydananej cisárom Otom I. a pápežom Benediktom VI., podľa ktorej v roku 1086 Henrich IV. vydal potvrdzujúcu zakladajúcu listinu (Cosmas II. 168-171). Opis hraníc Pražského biskupstva je do značnej miery neusporiadaný a čiastočne už nezrozumiteľný: „Termini ejus occidentem versus hii sunt: Tugocz (Taus), quae tendit ad medium fluminis Chub (Kamb), Zelza (?), Zedlica (der Albgner Kreis), Lucsane (der Saazer Kreis), Daciane (Tetschner Kreis), Lutomirci (Leitmeritzer Kreis), Lemuzi (?) usque ad mediam sylvam, qua Bohemia limitatur. Deinde ad aquilonem hii sunt termini (von O. nach W.) Psouane (?), Chrouati et altera Chrouati (also ein doppeltes Chrowatien), Zlasane (Schlesien am Zobtenberge), Trebouane (?), Boborane (am Boberflusse), Dedosesi (zwischen der Oder und der Bober) usque ad mediam sylvam, qua Milcianorum (Oberlausitz) occurrunt termini. Inde ad orientem hos fluvios habet terminos: Bug scilicet et Ztir (Stryj) cum Krakoua civitate, provinciaque cui Wag nomen est, cum omnibus regionibus ad praedictam urbem pertinentibus, quae Krakoua est (wie unbestimmt!). Inde Ungarorum limitibus additis usque ad montes quibus nomen est Tatri, dilatata procedit. Deinde in ea parte, quae meridiem respicit, addita regione Moravia usque ad fluvium, cui nomen est Wag, et ad mediam sylvam, cui nomen est Mudre (Matra?) et ejusdem montis, eadem parochia tendit, qua Bavaria limitatur“. Tu – hovorí Palacký – prvý kronikár sa neisto vyjadroval, lebo je pravda, že on ešte nemal vhodné mapy, ale viac nešťastní boli jeho nasledovníci, najmä Dobner (Annal. IV. 217-222). Keď pri popise poľských a maďarských hraníc sledujeme Lelewela, ku komu sa po dlhom váhaní pridá nakoniec aj Bandtkie (Tygodnik Wilenski 1816, 27, a nasledovné poznámky ku Kadlubekovi Ossolinskému 483. a 610. I., Atlas do ziejow polskich, Varšava 1830). Pre tých, ktorí poznajú dávnu históriu netreba zvlášť pripomínať, že cirkevné hranice boli totožné so štátnymi hranicami.“¹³

Doslovne som citoval obsiahle poznámky Palackého, aby mi nikto nevytýkal, že som zamlčal a vynechal čo len jedno jeho slovo, ktorým dokazuje obrovskú rozlohu Pražského biskupstva z roku 973 až po Matru, a tým svedčí o príslušnosti územia k českému štátu. Aby sme si vyjasnili rozporuplné otázky rozlohy, musíme preskúmať hodnovernosť listiny a správne interpretovať jej údaje. Tak sa pustíme do práce.

¹³ Palacký, *Gesch. Von Böhmen. I.* zväzok, s. 227.

Originálna zakladateľská listina Pražského biskupstva z roku 973 neexistuje, a tak pri opise Pražského biskupstva sa Palacký opiera len o potvrdzujúcu listinu z roku 1086, vydanú Henrichom IV. o 110 rokov neskôr. Táto listina je len doslovným prepisom zakladateľskej listiny z roku 973, vyznačujúcej hranice Pražského biskupstva. Avšak neexistuje ani táto listina z roku 1086, ani v origináli, ani v prepise. Z tejto listiny poznáme len opis hraníc podľa pražského dekana Kosmasa (+1125) – zakladateľa, otca českého dejepisectva – ktorý podľa viery, poznatkov a vedomostí slovanských vedcov popísal hranice Pražského biskupstva.

Poznajúc tieto informácie ani najviac zaujatý človek nemôže tvrdiť, že viackrát rukou prepísaná kronika od dekana Kosmasa neobsahuje nepresnosti, najmä pri opise zemepisných názvov môžu byť značné rozdiely. Nemôžeme sa tak opierať o túto kroniku, ako by sme si to mohli dovoliť pri originálnej zakladateľskej listine z roku 973. Nemôže to od nás žiadať ani Palacký, lebo on sám opis hraníc u Kosmasa pokladá za neusporiadaný a čiastočne nezrozumiteľný, a práve pri tejto diskutabilnej otázke prvého kronikára pokladá za neistého, no márne to vysvetľoval tým, že nemal mapu. Dovoľte mi len toľko dodať, ak by sme mali pôvodnú zakladateľskú listinu z roku 973, boli by sme presvedčení o presnosti v pomenovaní, lebo spisovateľ listiny by vedel i chcel presne popísať hranice biskupstva; a čo sa týka starých zemepisných názvov, cirkevné zakladateľské listiny môžeme pokladať za hodnoverné doklady, pretože neboli vymyslené, ale hodnoverné a originálne. Ani sám Palacký nebol presvedčený o hodnovernosti Kosmasom prepísaných riadkov – ako teda mohol zakladať na tomto jednom chybné chápanom názve (Mudre = Matra?) správne vyznačenie hraníc Českej ríše v období Boleslava II.?

Aj keby sme sa stotožnili so stanoviskom slovanských vedcov, ignorovali všetky protirečenia, uznali hodnovernosť Kosmasovej kroniky, čítali jeho kroniku bez zaujatosti, čo zistíme? Zistíme to, že názvy hraníc biskupstva protirečia tomu, čo chceli nasilu dokázať zaujatí Palacký a jeho prívrženci. Aj keby sme mali pochybnosti v tejto otázke, čítajúc tieto slová, je nemožné sa nepresvedčiť o tom, že otázne územie Uhorska ani od čias svätého Štefana, ani predtým v čase Gejzu, nikdy nepatrilo pod Pražské biskupstvo.

Aby som to dokázal, hovorím len o východných a južných hraniciach Pražského biskupstva, s ktorými hraničí aj naša vlasť, vzhľadom na to, že západné a severné oblasti susedia čisto so slovanskými národmi.

„Smerom na východ – hovorí text od Kosmasa – tvoria hranice tieto rieky:

Bug a Stryj, mesto Krakov a k nemu patriace územia s provinciou s názvom Váh. Odtiaľ pripočítajúc uhorské pohraničné pásmo, ktoré siaha až po Tatry.“ Z týchto slov je jasné, že hranice Pražského biskupstva siahali od našej vlasti na sever až po Tatry, po hranice vtedajšieho a súčasného Uhorska. A tak uhorské pohraničné pásmo (Ungarorum limites) neoznačovalo územia Uhorska, ale znamenalo Slovánsku provinciu okolo Krakova a jej susedné pohraničné územia s Uhorskom. Lebo s Krakovom spolu spomínanú provinciu Váhu (provincinicia-que cui Vag nomen est) nemôžeme stotožniť s uhorským územím Považia, je to jasné aj z toho, čo vidíme. Aj samotný prepis kroniky od Kosmasa spomína rieku Váh ako hranicu Pražského biskupstva pri moravských hraniciach. Nehovoriac o tej fažkosti, že ak by Považie patrilo pod Pražské biskupstvo, nemohli by o ňom písať, že jeho územie siahalo od Krakova po Tatry. Tu spomínanú provinciu Váhu Záborský stotožňuje s Nitrianskym slovanským kniežatstvom – český vedec Dobner však odlišuje provinciu Váhu pri Krakove od Považia a opiera sa o slová Mabillona, podľa ktorého rieka Waga pramení v uhorských vrchoch, potom priteká do Dunajca.¹⁴

Potom predsa z nasledujúcich slov: „Odtiaľ smerom na juh k biskupstvu patrí aj Morava, až po rieku Váh, až po lesy a hory, čo má meno Moure,¹⁵ kde má hranice Bavorsko.“ Vidíme, že hranica Pražského biskupstva na juhu obsahovala aj Moravu a skončila pri hraniciach bavorského územia, pri hore Mure – Moure. Stotožniť s čiastočne podobným menom Matra túto bavorskú horu je ale nemožné. Je nežiaduce, aby sme Palackým prepísané pomenovanie Moure prekladali na Matru. Lebo tam, kde v 10. storočí Bavorsko hraničilo s Moravskou zemou, na severnej časti dnešného Dolného Rakúska, od hranice súčasnej Moravy, ledva na vzdialenosť jednej hodiny nájdeme mesto Malberg, ktoré poznáme zo stredovekej listiny Chronicon Gottvicense, že mesto patrilo do Moravy a je spomínané v starých listinách ako Muoriperg.¹⁶ Po toto územie mohla siahť hranica Pražského biskupstva, lebo tu mala hranice aj Moravská zem, ktorá v roku 973 patrila Čechom, ale nie po Matru, po ktorú česká moc nikdy nesiahala. Čo sa týka územia našej vlasti, maximálne by sme mohli dopustiť na zá-

¹⁴ Wenceslai Hagek Annales Bohemorum. Ed. P. Gelasius a S. Catharina (Dobner). Pars IV. Pragae. 1772. 4r. 226. I.

¹⁵ Meno spomínaného vrchu Dobner nazýva Mure, Palacký Mudre, v najhodnovernejšom vydaní Kosmasovej kroniky: Pertz Scriptores rerum Germ. IX. zväzok, 92. strana: tu môžeme nájsť v tvare Moure.

¹⁶ Dobner i. h. 228. I. – O pomenovanie tohto mesta Malberg aj Raffelsberger pripomenul: Allgeneines geographisch-statistisches Lexicon aller österreichischer Staaten. IV. Bd. Wien. 1847. 521. I.: „Mailberg, vor Alters Muoriberg, Maurperg.“

klade týchto slov, že pôvodné hranice Pražského biskupstva smerom od Moravy sa ťahali pri Trenčíne až po Váh, ktorý tečie na vzdialenosť jednej – dvoch hodín od hraníc Moravy. Ale aj k tomu, aby sme to uznali za historický fakt, potrebujeme ďalšie hodnoverné dôkazy.

Na základe týchto údajov, – si myslím – smelo a istotne vyslovím svoj úsudok, že všetko, čo tvrdí Palacký, teda že hranice Pražského biskupstva sa ťahali v našej vlasti v roku 973 až po Dunaj a Matru, že podľa toho Boleslav II. panoval nad Slovanmi žijúcimi na oboch stranách Karpát a Sudet, ako aj, že Boleslav I. po augsburskej bitke obsadil územia Uhorska od Karpát cez Dunaj po Matru, nie sú viac než ilúzie. Ale taký veľkolepý čin nemôžeme uznať za historický fakt len na základe nesprávne vysvetleného zemepisného mena (Mure = Mudre = Matra), na základe nesprávnej interpretácie niektorých slov, ani v origináli, ani aspoň v hodnovernom prepise neexistujúceho dokladu, ako to robí Palacký. Na dokazovanie týchto faktov nestačia len násilné hry s názvami. Sú potrebné hodnoverné historické údaje, ktoré by zbytočne hľadali Palacký a kolektív v historických pamiatkach sveta. Kroniky sveta, ako to aj sám Palacký uznáva, nehovoria o tejto dobyvateľskej výprave Boleslava I., ktorý bol vazalom Ota I.

* * * * *

Druhú časť článku, ktorý vyšiel v 7. čísle Századoku v júli 1868 (s. 475–486) publikujeme v skrátenej podobe (a bez poznámok). Vynechali sme predovšetkým dôkladný popis jednej z poľských kroník, ktorej hodnovernosť Szabó inak dôrazne popieral.

Záborský napísal: Po smrti Boleslava II. (999) všetko, čo Česi ovládali v Bielochovátsku, na severnej a južnej strane Tatier, čiže aj Slovanskú zem, sa dostalo pod nadvládu Boleslava Chrabrého. Kedy a ako sa to stalo, nevie určiť. Opiera sa len o kroniku Lelewela z 12. storočia, podľa ktorej v roku 1000 hranice medzi Poľskom a Uhorskom sa ťahali k Dunaju, Ostrihomu až po Jáger, ďalej po Tisu, popri rieke Cepla (Teplá) až po Gál-Szécs [Sečovce].

Čo z toho vidíme? – pýta sa Záborský: Od Ostrihomu až po Jáger s Gál-Szécs je poľským územím (poľskou zemou)? Pomenovanie Gastrum Galis = Galli = Gál-Szécs. K týmto tvrdeniam sa Záborský dostal podľa českého historika Palackého.

Po smrti starého Boleslava (české knieža Boleslav II.) v roku 999 jeho silný a múdry bratranec Boleslav Chrabrý obsadil české provincie, a v prvom rade

dobyl Krakov. Boleslav III. neposilnil pohraničné české vojsko, a tak sa dostalo staré chorvátske hlavné mesto k Poliakom. Okrem Krakova Česi stratili aj územia na sever od Karpát, Moravu a celú slovanskú zem (Slovakei) a navyše aj Sliezsko. Ako sa to stalo, nespomína žiadny kronikár. Len jeden fakt je poznačený: Rok po smrti Boleslava II. Česi stratili všetko, čo pre nich vydobyl Boleslav I. a vlastnili už len pôvodné územie Česka.

Na základe výkladu Palackého uznávam jeho prvú časť. To, že dobytie Krakova Poliakmi je historický fakt. To potvrdzuje aj pražský dekan Kosmas, Dalimil a aj iné slovanské pramene.

Ale to, čo píše v druhej časti (Boleslav Chrabrý dobyl od Čechov a obsadil slovanské územia na juh od Karpát) je úplne nemožné. To som už dokázal, že hranice českého štátu sa neťahali po Dunaj a Matru, je to len ilúzia Palackého. [...]

Podľa Potthasa autorom poľskej kroniky nie je Martinus Gallus. Ale slovenskí historici uznávajú túto poľskú kroniku z 12. storočia za hodnovernú. Kým Záborský sa opiera o túto kroniku, Palacký ju nespomína, ale Lelewel a iní poľskí dejepisci ju považujú za hodnoverný historický prameň.

Aby sme vedeli posúdiť hodnovernosť tejto kroniky z 12. storočia, oboznámim vás stručne s jej obsahom.

Názov kroniky: „Cronica Hungarorum, iuncta et mixta cum cronicis Polonorum et uita Sancti Stephani“. Je to nemožná podradná práca, ktorej obsahom je život svätého Štefana podľa Hartviga (Chartutius). Nezakladá sa na historických faktoch, je plná nepresností. Mohol ju napísať len nevzdelaný rehoľník, ktorý históriu nepoznal. Ak by som chcel reagovať na všetky nezmysly, mal by som napísať obširnejšiu prácu, než pôvodná kronika. Preto vyzdvihnem len jej hlavné nedostatky. [...]

Zdá sa, že ani sám Záborský nepokladal za nemožné, že Horniaky už v roku 998 patrili Maďarom. V kronike od Turóciho [Ján z Turca] je spomenuté, že proti Kopáňovej vzbure Štefan pri Hrone zoskupoval svoju armádu. Záborský nespochybnil hodnovernosť tejto kroniky, avšak tvrdí, že tu spomínaná armáda patrila Boleslavovi Chrabrému, ktorý tak podporoval svojho švagra Štefana. O tejto pomoci nepíšu žiadne uhorské, ani zahraničné kroniky. To, žeby Štefan organizoval svoje vojsko pri Hrone na cudzom území a nie na vlastnom, je nezmysel.

Podľa Záborského sv. Štefan na slovanskom území nezaložil ani jedno biskupstvo, nevydal cirkevné nariadenia, ktoré svedčia o tom, že tieto územia ne-

vlastnil. Je to nepravdivý výrok. Sv. Štefan založil aj Ostrihomské biskupstvo. Kde sa rozprestieralo? Za Dunajom malo menšiu časť svojho územia, lebo hraničilo s biskupstvami Ráb, Vesprím, Pátkostolie a s arcibiskupstvom Kaloča. Z toho vyplýva, že jeho územie sa ťahalo od Dunaja na sever. Aj Jágerské biskupstvo s veľkou rozlohou a vysokými príjmami zahŕňalo i oblasti Hornej zeme. No to predsa vie aj pán Záborský. A na tzv. Slovanskej zemi založené Nitrianske biskupstvo vari nie je zásluhou sv. Štefana?

K tomu Záborský musel negovať a spochybňovať sv. Štefanom vydanú zakladateľskú listinu z roku 1006 pre Nitrianske biskupstvo. Hovorí nasledovne: „...ak by tá listina bola hodnoverná, tak by sa rozpadlo všetko, čo sme o okupácii Slovanskej zeme z roku 1026 hovorili.“

Celkom nespochybňujem originalitu a hodnovernosť dokladu z roku 1006. Musím však dodať, že len kvôli tomu, že sa nezachovala listina v origináli a navyše, ak je jej text napísaný neskôr, nemôžeme poprieť existenciu Nitrianskeho biskupstva v dobe sv. Štefana.

Na takomto základe by sme mohli poprieť aj existenciu kláštora na Pannonhalme z roku 1001.

Ak preskúmame list napísaný kráľom Gejzom (Gyejcsa) [II.] z roku 1158 pre Nitrianske biskupstvo, nájdeme v ňom odvolania na nariadenia svätých kráľov. V liste sa nenachádza ani jeden fakt, ktorý by poprel založenie Nitrianskeho biskupstva sv. Štefanom.

Podľa Záborského sv. Štefan len po smrti Boleslava, v roku 1026, obsadil otáznu Slovanskú zem, a tak poľské hranice sa museli ťahať až po Dunaj. Záborský píše: „Kým on (Boleslav) žil, Štefan nepomyslel na okupáciu. V roku 1025 zomrel Boleslav Chrabrý. Vtedy Štefan zaútočil na peknú Slovanskú zem. Mal ľahkú úlohu.“ [...]

Tak, ako bolo Poliakom ľahké po smrti Boleslava II. obsadiť od Čechov Slovanskú zem a Moravu, tak bolo ľahké aj Štefanovi po smrti Boleslava Chrabrého vyvolať obe územia.

Aj tu sa Záborský opiera o Palackého, ktorý píše nasledovne: Štefan už v roku 1026 viedol vojnu proti Miczislávovi [Meško II.], po tej vojne okupoval nielen územia medzi Dunajom a Karpatmi, ale aj väčšiu časť Moravy. Palacký to tvrdí podľa knihy od Boczeka: Codex Diplomaticus – z roku 1836, vydanú v Olomouci. V knihe sa dočítame, že Štefan znovu obsadil Moravu po smrti Boleslava Chrabrého (čo vlastne Česi odtrhli od Maďarov po augsburgskej bitke.) Avšak práve nato, žeby sv. Štefan prebral územia od Poliakov (podľa

ilúzie Palackého) od Ostrihomu cez Vác až po Jáger, nenájdeme ani jednu listinu. Práve na rozhodnutie v tejto otázke by sme potrebovali hodnoverné údaje, historické dôkazy, ktoré ani u Palackého, ani u žiadneho kronikára na svete nenájdeme. Vo vedeckom zápase patrí rovnaká sláva tak víťazovi, ako aj porazenému, lebo vyjasnenie pravdy bolo hlavným cieľom zápasu. Tak ukončil M. Zsilinszky oboznámenie s článkom Jonáša Záborského.

V tomto duchu som sa snažil vyhovieť výzve M. Zsilinszkého. Či sa potvrdzujú názory slovanských vedcov, alebo názory moje? Posúdenie toho s čistým svedomím nechám na hociktorého nezaujatého slovanského či maďarského oprávneného hodnotiteľa.

Uličská dolina na konci roku 1945 v spomienkach a faktoch

MIROSLAV BURAL

Klub vojenskej histórie Beskydy, Humenné

Banderovci – slovo, ktoré sprevádza takmer každého, kto sa narodil alebo žil v Uličskej doline,¹ prostredníctvom príbehov ľudí, ktorí prežili jej búrlivé povojnové obdobie 1945-1947. Nepamätám si však, aby sa aspoň v jednom rozprávaní o banderovcoch spomenulo, že ide o akúsi Ukrajinskú povstaleckú armádu (UPA). Vždy boli spájaní predovšetkým s prívlastkom, že sú to banditi, ktorí miestnym obyvateľom brávali jedlo, dobytok, nenávideli komunistov a Židov, ktorých dokonca i zabíjali.² Tých príbehov bolo veľa, ostali z nich iba čriepky v pamäti. Žiaľ, nikoho nenapadlo ich zaznamenávať. Dnes chápem, že to bolo vzhľadom na okolnosti sprevádzajúce uvedené udalosti v období socializmu asi nežiaduce.³

Z detstva vo mne rezonujú predovšetkým dve rozprávania – mojej babky Anny Ďakovej z obce Zboj⁴ a jednej ženy z Runiny. Tá žena pochádzala pôvodne z obce na poľskej strane (pravdepodobne zo Smerka alebo Wetliny – pozn. M. B.) a bola vydatá v Runine. V roku 1945 sa

¹ Uličská dolina s 9 obcami – *Nová Sedlica, Zboj, Uličské Krivé, Ulič, Kolbasov, Ruský Potok, Runina, Topoľa, Príslop* – sa nachádza v okrese Snina. Je najvýchodnejšou dolinou Slovenska. Zo severu ju ohraničuje štátna hranica s Poľskom a z východu štátna hranica s Ukrajinou. Štátna hranica s Ukrajinou vznikla v roku 1945 odčlenením Zakarpatskej Ukrajiny z bývalého Československa a jej pripojením k vtedajšiemu ZSSR.

² Ide o vraždy, ku ktorým došlo v Novej Sedlici z 23. novembra na 24. novembra 1945 (*Ivan Šiškan a Mikuláš Kireš*) a zo 6. decembra na 7. decembra 1945 v Uličí (*Alexander Stein, Ružena Steinová, Levia Riedermanová a Ester Klehrová*) a Kolbasove (*Adolf Schöchter, Šalomun Roth, Jozef Lieber, Helena Polláková, Gizela Lieberová, Estera Fankovičová, Gizela Grummerová, Estera Lieberová a Ján Laichter*). K týmto vraždám je priradovaný i *Dávid Gelb* z Novej Sedlice, ktorý bol 24. novembra 1945 násilne odvlečený a odvtedy je nezvestný. Bližšie pozri ŠMIGEL, M.: *Vraždy židov a komunistov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945: Kolbasovská tragédia*. In: *Acta historica Neosoliensia*, č. 10/2007, s. 217-231.

³ Do roku 1989 je ucelené zaznamenané iba rozprávanie od J. Palaščakovej (*1910, *Ruské*) pod názvom *Banderouci*. ŠTEC, M.: *Zvláštnosti zvukového systému nárečia obce Ruské*. In: *Zborník Horná Cirocha. Košice – Humenné 1985*, s. 496-497.

⁴ Uvedený príbeh je súčasťou tohto príspevku.

vybrala pozrieť svoju rodinu za hranicu do Poľska. Počas noci dedinu obkľúčili poľské vojská, všetkých ľudí vyhnali z domovov a začali hnať na východ na Ukrajinu. Tak i ona musela ísť v kolóne, hoci nebola občanou Poľska. Počas pochodu hustým lesom sa jej podarilo nepozorovane odčleniť od kolóny a skryť sa. Po niekoľkých dňoch blúdenia lesmi sa jej napokon podarilo vrátiť do Runiny. Banderovci sa dokonca dostali až do polohy legendy, a to v súvislosti s údajným pokladom, ktorý vraj zakopali na Fundakovej lúke medzi obcami Runina a Ruské. Podľa iných je poklad zakopaný na Poloni pri Runine. O tragických udalostiach v Kolbasove som najviac počul od môjho ujka Andreja Chochruna (*1926, Kolbasov – †2004, Snina). Ten o tom často hovorieval počas mojich vysokoškolských štúdií, keď som s ním tajne chodieval maľovať cerkvi. Žiaľ, nezaznamenal som ich.⁵

Prvé literárne údaje o banderovcoch v Uličskej doline som našiel v knihe od Gabriela Hoffmana a Aladára Stankovského *Z dejín Sniny a okolia*⁶ a v sérii článkov, ktoré boli uverejňované v 80. rokoch 20. storočia v Podvihorlatských novinách.⁷ Najucelenejšie informácie som sa mal možnosť dozvedieť až z knihy Bohuša Chňoupeka *Banderovci*.⁸ Po jej prečítaní som nepochyboval o tom, že udalosti tak, ako sú tam interpretované, nemusia v plnej miere zodpovedať reálnej skutočnosti. Dokonca pri písaní turistického sprievodcu *Poloniny*,⁹ pri obci Kolbasov som nezávažoval nad tým, že kto je za tragédiu zodpovedný, pričom som uviedol: *Na budove obecného úradu pamätná tabuľa zavraždeným Židom banderovcami v roku 1945*.¹⁰ Zvratom v mojom pohľade na uvedenú problematiku bola expedícia vedeckých pracovníkov (z Banskej Bystrice, Košíc a Prešova) pod vedením Michala Šmigela do obce Kolbasov dňa 12. septembra 2006 za účelom terénneho prieskumu ohľadom kolbasovskej tragédie. Nasledovalo preštudovanie najnovšej dostupnej literatúry¹¹ a na základe nej

⁵ Andrej Chochrun bol povolaním cirkevný maliar. Bližšie: BURAL, M.: *Vymaloval viac ako 50 cerkvi*. In: Podvihorlatské noviny, č. 9/2004, s. 4.

⁶ HOFFMAN, G. – STANKOVSKÝ, A.: *Z dejín Sniny a okolia*. Snina 1976, s. 83-84.

⁷ Články som si neodložil a ani nepoznačil signatúru.

⁸ CHŇOUPEK, B: *Banderovci*. Bratislava 1989.

⁹ BURAL, M.: *Poloniny – turistický sprievodca*, Stakčín 2004.

¹⁰ Tamtiež, s. 62.

¹¹ ŠMIGEL, M.: *K niektorým udalostiam na severovýchodnom Slovensku v rokoch 1945-1949 (východiská a perspektívy výskumu)*. In: Annales historici Prešovnienses, č. 5/2005. Prešov

bádanie v archívoch.¹² Po preštudovaní dokumentačného materiálu a prečítaní knihy o tragickom osude obce Pavlokoma¹³ v Poľsku som dospel k záveru, že viac svetla k objasneniu vražd z konca roka 1945 v Uličskej doline môžu vniesť výpovede ľudí, ktorí v uvedenom období boli ich priamymi účastníkmi. Dané presvedčenie vychádzalo nielen z počutého v minulosti, ale predovšetkým zo skutočnosti, že uvedené vraždy nikdy neboli vyšetrené, resp. ak aj boli, tak uvedené dokumenty sa doteraz nenašli.

V súčasnosti je však už len málo priamych pamätníkov na uvedené obdobie, veď odvtedy ubehlo už 64 rokov. Za socializmu sa z týchto udalostí do popredia dostali iba vraždy zavraždených komunistov v Novej Sedlici, ktorým boli postavené pomníky na ich hrobch (vyhlásené za kultúrne pamiatky). Z respondentov, ktorých som oslovil a zaznamenal ich výpovede, si prvoradá pozornosť zaslúži výpoveď Juraja Karbunika (*1926, *Nová Sedlica*) z Novej Sedlice, predovšetkým o Batromijovej svadbe a o zavraždených komunistoch.

Na Batromijovu svadbu¹⁴ si spomína nasledujúco¹⁵: „V tot deň zme chyžu kryly. Malo zme vopily, taku horjaču palynku. Pušli zme tam.

2005, s. 261-276; ŠMIGEL, M. – HALCZAK, B.: *Činnosť oddielu UPA „Smyrnyj“ na poľsko-slovenskom pohraničí v kontexte ukrajinského povstania v juhovýchodnom Poľsku (1945-1948)*. In: *Annales historici Prešovienesses*, č. 6/2006. Prešov 2006, s. 217-235; MIČKO, P.: *Ukrajinská povstalecká armáda (UPA) na Slovensku v roku 1946*. In: *Annales historici Prešovienesses*, č. 6/2006. Prešov 2006, s. 198-216; ŠMIGEL, M.: *Banderovci na Slovensku (1945-1946): K problematike činnosti a propagačných antikomunistických aktivít oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády*. In: ŠMIGEL, M. a kol.: *Radikálny socializmus a komunizmus na Slovensku (1918-1989). Spoločnosť medzi demokraciou a totalitou*. Banská Bystrica 2007, s. 137-177; ŠMIGEL, M.: *Banderovci na Slovensku (1945-1948)*. Banská Bystrica 2007, s. 43.

¹² Predovšetkým Vojenský historický archív (VHA) Bratislava, fond Operace „Banderovci“ 1945-1948.

¹³ PAŇKIV, M. – MISYLO, E.: *Pavlokoma 3. III. 1945. Darovano žitja, ščob pravdu rozkazaty*. Waršava 2006. Za jej poskytnutie týmto ďakujem Mikulášovi Mušínkovi z Prešova.

¹⁴ Svadba bola 1. novembra 1945. Juraj Batromij (*1924, *Nová Sedlica*) sa žení s Annou Topoľančinovov (*1924, *Zboj*) zo Zboja. Svadobná hostina prebiehala v Novej Sedlici. Zaujímavosťou je, že tento dom sa nachádzal necelých 100 metrov od oddelenia finančnej stráže. O Jurajovi Batromijovi v roku 1984 slovenský režisér Fero Fenič natočil krátkometrážny film pod názvom *Batromijov dom*. V uvedenom dokumente Juraj Batromij sa údajne zmieňuje o účasti banderovcov na jeho svadbe.

¹⁵ Výpovede sú zaznamenané v rusínskom nárečí, prepísané do slovenskej abecedy, pričom okrem nich sa používajú nasledujúce znaky: **ы** – *zadná prostredná samohláska*; **и** – *fonéma, ktorá vznikla splynutím i a ы*; **'** – *palatalizovanosť spoluhlások*.

Tu zme pušli, de must teper'. Tu stojif jakys' chlop. Čornyj, v šmati, to vže bylo temno. Nijaku uniformu nemav, lem u civilu a v čornum a karabin na pleču. Stojav kolo toji lavky. Stij! Ja vže znav, jak poviv stij, ta šo to značif. De jdeme, sposivjsja. Na svadbu, do Vasiľa. No idif romaly, by ste nepopadaly. Ši tak fajno nam poviv. Lavka sa kыvala, ta lem po jeden, pokы neperešov. Vošov ja do siňoch, pozerav sa, Vasiľ H¹⁶, tam sidif na mlync'i. A taka divka tam byla, tam dale. Vun, Vasiľ, vofahnuv vinčuvku. No ja neznav nič. Vun vofah vinčuvku a zыjšov z mlynsa. Ja neznav či chotiv udarty mene. Vun tym machnuv a mene to začerklo po plečoch. Ja takoj za to vchopiv a vyravav. Zvaliv ho na zemľu a pristupiv kolinom. A Mikula, brat joho vidiv, a aj Michelo vidiv. Ja jich nevidiv, vni mene vidily, vni byly dnuka. Vni znaly, že Vasiľ nedobri zrobiv. Hvar'jať mi. Daj mu pokuj, vun nechotiv. Jak nechotiv, kid' ňa vdaruv, hvar'ju. Ja ho pustiv, vun ňa jimať za holovu. Ši, že chtos' vz'jav tu vinčovku. Ja by mu! Vun by sa probatoriv. Ja by ho ňou tak buchnuv, že by ležav na zemľi. Janko P. sa do toho zapľ'juh. I takoj do mene. Dvыč ňa kopy na porozi a ja sa malo tak skačav. Vasiľa vchopivem za volos'ja. A prišov ku mini zrazu banderovec a hlavňu na mene pritis' i hvarif. Puskaj jeho! Vun tiskať. Neznavu či nabita, ale zbraň. Ja vstav. Pod' von! Tam dale id hrušci. Pušli zme tam dale id hrušci. Pozeravu a tam das' troje, abo četrovo jich. A jeden mav samopal, nimeckыj škorpion, hlaveň sa bliskať. Šo ste tam robili, sprosilis'ja ňa. Chotili ňa biti a ja neznavu čoho? Vy joho zvalili? Zvaliv, vidivis', bo sa začav. A vni, žыбыт sa nervav, a žыбыт išov dale za hrušku. Ja nechotiv iti. Prišov anu Janko, vun byv rјanyj, ta za tym, šo na ňa hlavňou tuskav i šos' mu hvariv. A naraz jich prišlo das' šisť. Obstaly. A jeden mi hvarif. Neruhajs'ja, bo tam jich je povno! De tam? A vum vece nechotiv bis'idovaty. Ja joho spoznav, vun byv z Wetлны. A odstupiv nazad, ale nas sledovav. Ja jem byv kolo stajni najbliže. Tam ňa chtos' jimiv za ruku i fahne za ruku. Hvarju. Čto tam je? A toды jem spoznav toho chlopa. Hvarif. Odstup sa a idi domu, kid' sa to das'. Nas je tu das' simdis'jat. Koho Vas a jak ste tu prišli, a tam naraz vy tu že dirigujete. Kadыj domu? Hvarif mi za jednoho chlopa. Vun stražiť. Povič mu, že ja ňa poslav a vun ňa odvede na lavku a pujdeš domu. Мы

¹⁶ Z dôvodu nepoškodenia osôb, ktoré sú tam spomínané, neuvádzam na žiadosť respondentov ich plné priezviská.

na lavku a pušli domu. Tuľko ja zažыv. Svadba была mala, das' des'jať ľudej len zo Zboja, jakis' muzikane vperedňuj chyži. Vни byly na svadbi do rana a vrano zabrali jich Митра.¹⁷ Joho chotili, bo jak s'a duznali, abo vun jim sa vohvariv, de miny suť na Flašovuj.¹⁸ Vun z нима пуšov, nikda sa nevernuv. Vun lahko z нима i chodiv, 17 roku mav."¹⁹

V súvislosti s vraždou Mikuláša Kireša²⁰ uviedol: „Bisuhan byv pašerak. Poľak. Vun Kirešovi poskytnuv koňa, jalovku i быка. Pomahav mu jak sa dalo. Vun sobi dumav, že nastala nova era a Bisuhana zapr'ut' a jomu chudoba zustane. A to len za hranicou a tu ne je plut. Do Nimecka to byv plut ostnatsj taj ľude perechodily. Trebalo dumaty. Bisuhan byv dobrыj. Bisuhan chotiv za tuto tovar a ne mnoho naraz, a kul'ko s' hoden, len vse. Vun chotiv a tot nechotiv. Bisuhan prišov iz Š. a H. A мы, pravi iz ňaňkom do dvora. A H. hvarit' ňaňkovi. Vasiľ, ole pod' hev! Выкы лиšiv upr'jaženi. Šo chočete? Hvarit' ňaňko. Мы prišli, tu je Bisuhan, prijšov. A šo ja mavu z Bisuhanom i Kirešom, ňaňko hvarit'. Ja z нима neкупčiv. ňaňko sa vernuv nazad. Kireš vyšov vonka. H. mu hvarit'. Vorunaj sa z čolovikom! Naj čolovik ide a nenachod' si balamutu. Vun z ним nič nemaje, vun ho neznaje (rozumej Kireš – *pozn. M. B.*). A tot Bisuhan, nič nehvariv speršu. ňaňko jak birov mu hvarit', Bisuhanovi, za šo vun je dovžen. Za tuto i tuto. Tot Bisuhan hvarit' Kirešovi, ta da tu kobылku, bo naj verne babi do Zatvarnici,²¹ bo šo juj za ňu maje dati. A tot pušov do kuchni, prinis' ruskыj samopal, uper do toho želiza i hvarit'. Mazajte выдты, bo zaraz vas všыtkыx кыšky potihavut! Každyj zamerz a tot Bisuhan hvarit'. Mikolče tebe jasna krov zalije!

¹⁷ Demeter Batromij (*1928? *Nová Sedlica*). B. Chňoupek (*Banderovci*, s. 290) uvádza, že bol na poľskej hranici banderovcami prepustený.

¹⁸ Flašová, časť katastra obce Zboj medzi Chyžkami pod Riabou skalou a Ďurkovcom. Bola to najkratšia spojnica medzi Zbojom, resp. Novou Sedlicou a poľskou Wetlinou, kde viedol peši chodník využívaný na pašovanie tovaru. Celé pohraničné územie bolo počas vojny zamínované. V uvedenom období odminovaná bola iba cesta do Poľska cez Runinky, zvaná Maďarská cesta, po ktorej sa dalo prechádzať vozmi a saňami.

¹⁹ Výpoveď zaznamenaná dňa 17. októbra 2006 v Novej Sedlici.

²⁰ Mikuláš Kireš (*1898, *Nová Sedlica – †1945, Nová Sedlica*). Zastrelený pravdepodobne 24. novembra 1945. V cirkevnej matrike je zaznamenaný dátum 24. november 1945. (*Metrika Novoselicia 1921-1946, Pravoslávny farský úrad Zboj*). Na hrobe má uvedený dátum úmrtia 25. november 1945. Tento dátum je nesprávny. V uvedený deň bol pochovaný.

²¹ Zatvarnica, obec v juhovýchodnom Poľsku.

Tuľko было u toho. Bisuhan pušov. Každyj hvarit' ticho, ничто ani slovo.²²

Bisuhan prišov ši raz, ale vže sobi priviv dvoch. Kireš marhu pribivav, bo sa bojav, že vkraduť. Ja vidiv, bo ja susida. Janko, сын joho chotiv, жы бы s'ja vorunav, bo sa bojav. No tot был tvrdohlavyj. Kобыла была doma. А vни на Š'oubi робили зерно. Poľak prišov (rozumej Bisuhan – *pozn. M. B.*), vz'jav kобылку. Večur prišli šandare, vz'jali mene, že ja vzav kобылку i zajav do Poľš'i. Mene vz'jali do Снимы. De ste dali koňa? Kireš vas udav, vz'jali ste od ňoho koňa i zajali do lisa. Вы ste ho hnali do lisa. Ja neznavu chto hlupyj, či ja či вы, či tot šo to hvariv? Ja nerozumľu šo вы bis'ídujete? Ja včera v tri hodiny, был там a tam. Chto z Vami был? Сын toho predsedu. Kotryj? Vasil'. Druhýj deň prišov Vasil', сын Kireša. Ja hvarju. Vasil' povič jim de ja был včera a коли zme prišli domu a jak to было? Vни hvarjať, že ňaňko ňa udav. Vun zasvičiv i mene jakos' pustyly. Ja prišov domu, do ňoho, Kireša. Vasil' mu hvarit'. Ňaň, вы všalily? Та вы sa nehaňbite svita, naroda! Od koho ste vz'jali, tot si vz'jav! Vun si был sam vinovatyj, sa si zašov. To ne banderovci, to dvadsať roku dopredu pašovav. Vun sobi dumav, že to poľsku hranicu tak zapr'juť jak rus'ku, že čerez ňu ничто neperejde, ani tot Bisuhan.²³

V súvislosti s vraždou Ivana Šiškana²⁴ uviedol: „Šiškan зробив jednu chybu. Šiškan zvirstva робив. А to была chyba! Мы zme pasly volы. To было našoj pole i poľskoj. А prišli id nam babы, čotыr'i. Nesli jajca. Мы tam romaly bis'idovaly. Мы neznavy chto бы tutы jajca od nich to much kupity. Každy nesla po sto jajec. Мы tak bis'ídujeme,

²² S najväčšou pravdepodobnosťou sa táto udalosť odohrala 31. októbra 1945. Kireš po tomto incidente podal hlásenie na ONV Snina, o čom svedčí údaj: „*Dňa 31.10.1945 prišli banderovci do obce Novoselica, okr. Snina v ktorej chceli ešte v tú dobu odstrelit' Mikuláša Kireša, predsedu KSS, o čom bolo podané hlásenie*“. Slovenský národný archív (SNA) Bratislava, f. PV – sekr., šk. 75, č. 966/45-46.sek.list. Hlásenie ONV Snina Poverenictvu SNR pre veci vnútorné zo dňa 28. novembra 1945.

²³ Výpoveď zaznamenaná 17. októbra 2006 v Novej Sedlici.

²⁴ Ivan Šiškan (*1894, Chitrovo, Rusko – †1945, Nová Sedlica). Jeho skutočné priezvisko je Šiškanov. Do Novej Sedlice sa dostal počas 1. svetovej vojny, ako zajatec. Tu sa oženil. Zastrelený s najväčšou pravdepodobnosťou 23. novembra 1945. V cirkevnej matrike je zaznamenaný dátum 24. november 1945, čo je zápis, kedy bolo nahlásené úmrtie (*Metrika Novoselicja 1921-1946, Pravoslávny farský úrad Zboj*). Na hrobe má uvedený dátum úmrtia 23. november 1945. Pochovaný bol 25. novembra 1945.

lechko tot, lechko tot. Мы dobisidovaly i vни nam začali taki špinavi veci bis'idovaty. Jedna sa v hruď bila, že vun žyty nebude (Šiškan – pozn. M. B.). Vun быв po vojni jak komunista svojoľnym lis'nikom. Vun z babami taki vulgarizmy robiv a pud zbraňou! A to midž'i ľudej sa skoro dustalo, šo vun robiť.

Pri židovi Davidovi Gelbovi²⁵ uviedol: „Tot žyd chodiv iz H. Во vни dovjedna handľovaly. A vun ho skryvav. A vun boh znaje šo prozradžovav. Мы kid' kupirily korovu od žyda Šыlera, ne od Gelba. Vun (Gelb – pozn. M. B.) prišov za korovou, že бы zme dali korovu. Čomu? Мы korovu zaplatили. A vun voľah pištoľu, nimecku. Hvariv ňaňko. No to šo ты chočeš? To ne tvoja korova. A vun začav tak všalijako hružyty. Chlopčiku idi ты do lisa. Ja nemavu s tobou roboty, ani čornoho, ani biloho. ňaňko быв starosta, musiv tohdy kolo toho jak brali, likvidovali Žыду быты.²⁶

O tom ako chytili Davida Gelba Juraj Bunga (*1933, Nová Sedlica) z Novej Sedlice uviedol nasledujúce: „Vun (Gelb – pozn. M. B.) začav po vojni kšeftovaty a chtos' ho nahlasiv banderovcum. Banderovci na ňoho počekaly. Vни na ňoho čekali dvarazy. Peršyj raz jim to nevyšlo. Vни potomu тыч ľudej šo jim povily de ho jimľať zbyly. Vни šli iz Спипы, Zabudskыj Míkola быв furman. V Dody²⁷ sa svitylo, bo Dodu jimili čerez komunizmus (banderovci – pozn. M. B.). A vни banderovci stražily aj na putи. Туты šli iz vozom. Stuj! Chto to jde? Tot a tot. A ты chto? Ja Žыd. Кыбы cholem ticho si быв. A vun takoj, načelnik быв vodnuka. Мы toho i toho jimily. No prived'te ho! Мы ši Žыda nikoly nevidily. Nevidily? Vidily. Ta vže na toho Dodu было lehše“.²⁸

Udalosti súvisiace s Mikulášom Kirešom, Ivanom Šiškanom, Fedorom Dodom, Davidom Gelbom z Novej Sedlice a Pernicom zo Zboja sa udiali z 23. na 24. novembra 1945. Doterajšie interpretácie priebehu vtedajších udalosti vychádzali predovšetkým z troch prameňov, ktoré boli zaznamenané v dňoch – 26. novembra 1945 (*zápisnica z výpovede členov*

²⁵ Dávid Gelb – Žid, ktorého banderovci 23. novembra 1945 odviedli zo sebou. Odvtedy je nezvestný.

²⁶ Výpoveď zaznamenaná 17. októbra 2006 v Novej Sedlici.

²⁷ Fedor Doda (*1909, Nová Sedlica).

²⁸ Výpoveď zaznamenaná 17. októbra 2006 v Novej Sedlici.

KSS z *Novej Sedlice* zapísaná v miestnosti sekretariátu KSS v Snine),²⁹ 28. novembra 1945 (Hlásenie ONV Snina Poverenictvou SNR pre veci vnútorné, odbor VI)³⁰ a 4. januára 1946 (Situčné hlásenie veliteľa skupiny ZPÚ o banderovcoch za dobu 22. november – 22. december 1945).³¹ Tieto pramene sa stali hlavnými podkladmi predovšetkým pre Bohuša Chňoupeka. On ako jediný v období socializmu musel mať voľný prístup i k listine zo 4. januára 1945, pretože pre verejnosť boli odtajnené až 26 januára 2005 na základe Rozkazu ministra obrany SR č. 38/2004.

Ako sa s uvedenými listinami manipulovalo najlepšie dokumentuje nasledujúca zápisnica zo dňa 26. novembra 1945 a jej prepis uverejnený Bohušom Chňoupkom:

*Z á p i s n i c a,*³²

napísaná dňa 26. novembra 1945 v miestnosti okresného sekretariátu KSS v Snine v prítomnosti obyvateľstva obce Novosedlica, členmi KSS a to: Mikuláš Runčák, nar. 1907, Zimučák Vasil', nar. 1897, Douhun Mikulaš, nar.1915, Fedoraš Michal, nar. 1920, Fedorjak Michal, nar. 1901, Lešanič Ivan, nar.1900, Švajka Stanko, nar. 1895, Džiga Ján, nar. 1918, Harkot Peter, nar. 1905, Bunga Vasil', nar.1903, obyvatelia obce Novosedlica, okres Snina, ktorí sa dostavili na okresný sekretariát KSS v Snine udávajú nasledovne:

Do našej dediny zachadzaju banderovské tlupy, ktoré boli prvý raz 4. 11. 45³³ a z tej doby skoro každú noc prichadzajú a zaberajú produkty, dobytok, šatstvo atď. Navštívili miestného predsedu KSS a mu vyhrožovali, že ho zastrelia atď'.³⁴

1. Mikuláš Runčák udava: V štvrtok t.j. 12. 11. 1945³⁵ došli do dediny Novosedlica banderovci asi v počte 50-60 a prišli do Maleša Vasil'a, kde som aj ja nocoval, nakoľko nemam svojho doma, zaklepali na oblok a povedali hospo-

²⁹ SNA Bratislava, f. PV – sekr., šk.75, č.966/45-46 sekr.

³⁰ Tamtiež.

³¹ VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945-1948, šk. 50, inv. č. 175.

³² Tučným a podčiarknutým písmom sú zvýraznené tie časti dokumentu, ktoré Bohuš Chňoupek v knihe *Banderovci* vynechal.

³³ Pravdepodobne ide o preklep. Správne má byť dátum 1. novembra 1945, teda deň, kedy sa banderovci zúčastnili na Batromijovej svadbe.

³⁴ Pravdepodobne ide o udalosť, ktorú opisuje vo svojej výpovedi Juraj Karbuník. Pozri poznámku č. 22.

³⁵ Pravdepodobne znova ide o preklep. Správne má byť 22. november 1945, kedy banderovci boli v Novej Sedlici.

darju vstavaj. On vstal a otvoril dvere a za nim prišiel jeden do izby kde som spal a začal prosiť chleba. Maleš mu povedal, že chleba nema a on mu povedal že čo maš to mi daj. Ja nakladem ohňa a uvarim zemiaky a kapustu tak ti dam. Odpoved' bola, že ja som nežobrak. Ty vieš kto s tebou hovorí? Ja stotnik. Ked' nemáš nič ja odijdem a odišiel. Za 10 minut znovu prišiel jeden a klope. Ale ked' mu Maleš povedal, že nemá nič aj ten odišiel. To čo zastelili Kireša Mikuláša som nemal vedomosť až ráno som počul takuto zprávu. Od Giča,³⁶ vypomocnej sily finančného zboru som počul, že došli do Zboja³⁷ a zašli na oddelenie fin. stráže, kde hovorili viac ako 3 hodiny. Ked' už odchádzali vytiahlo(l) pištoľu a povedal jeden,³⁸ že už 99 bolševikov táto pištoľ zastrelila. Prišli k predsedovi MNV v Zboji³⁹ a chceli ho povesiť ich ho financi odprosili a tak ho poriadne vybili s palicou. Odobrali sa zo Zboja a odišli do Novosedlici, kde zašli do druhého domu do Dinič Mitrovej vd.⁴⁰ kde zobrali šatstvo, ktoré si doniesla z Čiech. Odišli do Šiškana vyrabovali ho. Jeden vytiahol pištoľ a strelil mu do hlavy v dome. Po nebohom zos(t)ali dve deti a manželka nemocná. Ďalej odišli do Gelba, zobrali od neho peniaze a všetko čo sa mu v dome nachádzalo a jeho tiež a odišli preč. Zašli do predsedy KSS Kireša Mikuláša kde nenašli doma len manželku a deti a menovaný bol skrytý. Banderovci pytali sa kde je a keď im povedali, že odišiel, chceli odstreliť celú rodinu. Keď táto sa nastrašila povedala, že kde je otec, a keď menovaný došiel, pytali od neho najsamprv všetky zbrane, spisy kom. strany a keď tento im dal spisy vyviedli ho na dvor a odstrelili. Po ňom zostali 3 deti a manželka. Okrem toho od zobrali od Kireša kravu a dva

³⁶ Ide o Martina Giča (*1922, Snina)

³⁷ Nasledujúce udalosti sa stali z 23. novembra na 24. novembra 1945 v obciach Zboj a Nová Sedlica.

³⁸ Táto výpoveď komunistov najpresnejšie vystihuje sled udalostí, ako prebehli v uvedenej noc v obciach Zboj a Nová Sedlica. Najprv prišli do obce Zboj, kde nabili predsedu MNV Pernicu, odtiaľ do obce Nová Sedlica, kde nabili Fedora Dodu a pritom chytili Dávida Gelba. Ďalej zastrelili Ivana Šiškana a išli do Mikuláša Kireša, ktorého doma nenašli, pretože sa skrýval. Po tom, ako ho našli, tak ho priviedli pred obecnú školu, kde v uvedenom čase býval, a tam aj zastrelili. Takýto priebeh udalostí udávajú všetci oslovení respondenti. Tieto udalosti z hľadiska času, osôb a miesta činu jednotliví autori, ktorí sa touto problematikou zaoberali, podávajú rôzne, až rozporuplne. Pozri: KAUCKÝ, F. – VANDŮREK, L.: *Ve znamení trojzubce*. Praha 1965, s 41-44; CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 290-297; FIALA, J.: *Zpráva o akcií B*. Praha 1994, s. 63-65.

³⁹ Predsedom MNV v Zboji bol Pernica, pôvodcom z Moravy, ktorý po uvedenej udalosti ušiel z obce.

⁴⁰ Pravdepodobne ide o Helenu Diničovou (*1894, Ruský Potok). Tá však bývala v dome č. 1 v Novej Sedlici. V dome č. 2 býval Fedor Doda, ktorého banderovci zbili.

volý⁴¹ a tak odišli preč. Menovaný udáva, keď nám nepríde náhla pomoc, teda aby nam poslali vojsko alebo aby nas okamžite zobrali, sme nutení sa pripojiť k nim, lebo druhej pomoci nemame, keďže každú noc nam ohrožuju na živote.

2. Horeuvedené udaje potvrdzuje aj Zimučák Vasil'.

Taktiež potvrdzuju tieto udaje všetci horemenovaní obyvatelia obce Novosedlica, len Fedoraš Michal podotknul že banderovci nechali na ulici listok v ktorom pisali, že takou to smťou pojdu bolševici do jedného za Stalinovu hlavu. Menovaní obyvatelia žiadajú o okamžitú pomoc, ktorá keď neprijde okamžite sú nutení odísť preč.

Z á p i s n i c a,⁴²

Spísaná dňa 26 novembra 1945 v miestnosti Okresného sekretariátu KSS v Snine v prítomnosti obyvateľov obce Nová Sedlica s členmi KSS, a to: Mikulášom Kunčákom, Vasilom Zimušákom, Mikulášom Douhunom, Fedorom Michalom, Jánom Džigom, Petrom Harkotom, Vasilom Bungom, ktorí udávajú: Do našej dediny prichádzajú často banderovci, od 4. 11. t.r. takmer každú noc. Rabujú potraviny, dobytok a šatstvo. Vo štvrtok, t.j. 12.11.1945, prišli opäť asi päťdesiati-šesdesiati a rabovali. Došli aj do Zboja a na oddelení finančnej stráže hovorili vyše troch hodín. Keď odchádzali, jeden z nich vytiahol pištoľ a povedal, že jeho pištoľ zastrelila už deväťdesiatdeväť bolševikov. Prišli aj k tajomníkovi KSS v Zboji a chceli ho obesiť, len ich susedia⁴³ uprosili, a tak ho iba do krvi zbili. Zo susedného Zboja sa odobrali do Novej Sedlice, kde zašli do domu vdovy po Divičovi Mitrovi. Tam zobrali šatstvo, ktoré si doniesla z Čiech. Potom odišli do domu hájnika Ivana Šiškana, člena výboru dedinskej organizácie komunistickej strany. Šiškan bol Rus, vojnový zajatec ešte z prvej svetovej vojny, ktorý sa u nás oženil a zostal v republike. Vždy bol komunistom, úrady mu nedôverovali, musel sa pravidelne hlásiť na žandárskej stanici. Pracoval ako lesný robotník, po vojne sa stal hájnikom. Banderovci mu rozkázali, aby sa umyl, pomodlil, rozlúčil s rodinou, ľahol si na posteľ dolu bruchom, potom mu priložili hlaveň revolvera

⁴¹ V ten deň v Novej Sedlici zobrali len jednu kravu a dva býky od Mikuláša Kireša a jednu kravu od Dávida Gelba. V prípade Kireša to bola tá krava a dvaja býci, ktoré on nevyplatil Bisuhanovi. Pravdepodobne sa na uvedenej akcii zúčastnil sám Bisuhan, ktorý si tento dobytok odviezol. Gelbova krava nebola odvedená z Novej Sedlice do Poľska. Tá bola neskôr odvedená do obce Zboj k mojej babke, ako náhrada za zastrelenú sviňu. Pozri výpoveď na konci tohto príspevku.

⁴² Tučným a podčiarknutým písmom sú zvýraznené tie časti z listu, ktoré Bohuš Chňoupek v knihe *Banderovci*, doplnil navyiac oproti originálu.

⁴³ V origináli bolo financi.

*na tylo a dva razy vystrelili. Dom vyrabovali. Po nebohom zostali dve deti a chorá manželka. Ďalej odišli ku Gelbovi, vzali mu peniaze a všetko, čo sa mu v dome nachádzalo, a odviekli ho tiež. Nakoniec zašli k predsedovi KSS Kirešovi. Od menovaného pýtali najprv všetky zbrane a spisy komunistickej strany a potom ho vyviedli na dvor a zastrelili. Zostali po ňom tri deti a žena. Ak do obce nepríde rýchlo pomoc, to znamená vojsko, alebo ak nás okamžite nezoberú preč, budeme sa musieť pripojiť k banderovcom, lebo inej pomoci niet, keďže každú noc nás ohrozujú na živote. Banderovci nechali na ulici lístok na ktorom stálo, že za Stalinovu hlavu takouto smrťou zahynú boľševici do jedného. Obyvatelia žiadajú o okamžitú pomoc, lebo ak nepríde, budú nútení odísť.*⁴⁴

Žiaľ, nepodarilo sa mi nájsť respondentov, ktorí by vniesli viac svetla do objasnenia najväčšej tragédie, ktorá sa udiala v Kolbasove, kde bolo zavraždených 11 židovských spoluobčanov. Skutočnosť, že za kolbasovskou tragédiou môžu byť aj iné dôvody, ako antisemitické, môže potvrdzovať zabudnutý údaj, ktorý nám zanechal člen KSS Peter Stebila (*1901, Zvala), ktorý vo svojich memoároch uviedol: „V Kolbasove v tom čase niekoľko židov sa vrátilo z fašistických koncentračných táborov. Furman kolbasovskej pily Vasil' Hančák viezol Maleša cez obec Ulič. Tu sa oni stretli so židom Bermanom z Uble, ktorý tiež išiel do Kolbasova. Maleš⁴⁵ mu poradil nejsť do Kolbasova, vravel, večer prídu tu benderovci a všetkých pobijú“.⁴⁶ Maleš a Anis boli v uvedenom období správcami, resp. prenajímateľmi kolbasovskej pily, ktorí na Slovensko ušli pred sovietskimi zo Zakarpatskej Ukrajiny. S touto informáciou sa do popredia vynára niekoľko nezodpovedaných otázok: *Odkiaľ mohol Maleš disponovať informáciou, že banderovci prídu zmasakrovať kolbasovských židov? Ak bola táto akcia pripravovaná, prečo práve Maleš o tom vedel? To znamená, že buď bol v spojení s banderovcami, alebo či to nebola nafingovaná banderovská banda?* Pripúšťa sa, že to mohla byť i celkom iná zločinecká banda.

Stretnutie židov v Kolbasove bolo plánované zrejme vopred. Okrem tých, ktorí v osudný deň tam boli zavraždení a uvedeného Bergmana, ktorého varoval Maleš, sa na ňom mali zúčastniť totiž i ďalší židia. Do Kolbasova šiel i Grossberger z Uble.⁴⁷ Tiež bol varovaný a pred

⁴⁴ CHŇOUPEK, B.: *Banderovci*, s. 296.

⁴⁵ Ide o Vasil'a Maleša (*1910, Turja Rakov, Zakarpatská Ukrajina).

⁴⁶ STEBILA, P.: *Nezabutní roki*. Prjašiv 1980, s. 225.

⁴⁷ Informovala JUDr. Iveta Bžanova zo Sniny, ktorej to vyrozprávala dcéra uvedeného

Uličom sa vrátil späť, pričom prenocoval ukrytý v stohu sena niekde na okraji lesa. Do Kolbasova mala pôvodne na uvedené stretnutie ísť i mladá židovka zo Stariny, ktorá si to na poslednú chvíľu rozmyslela.⁴⁸

Kolbasovska tragédia má svojho jediného svedka, ktorý celú udalosť prežil – mladé dievča Helenu Jakubovičovú, ktorá mohla ozrejmiť okolnosti tejto tragédie. Pod ňou, ako píše niektorí autori, akoby sa zľahla zem.⁴⁹ Dokonca sa ju nepodarilo nájsť ani Ústrediu náboženskej židovskej obce na Slovensku. Lenže, existuje jediná osoba, ktorá po uvedených udalostiach vie o mieste pobytu Heleny Jakubovičovej. Je ňou Gizela Lipovská, rod. Weissbergerová (*1921, *Uličské Krivé*)⁵⁰, ktorá ju poznala ešte v Kolbasove, kde spolu pracovali na tamojšej píle. V roku 1984 pri svojej návšteve v USA, sa chcela s Helenou Jakubovičovou osobne stretnúť. Žiaľ, jej manžel jej to nedovolil s tým, že: „...nemože dovoluť, bo ju vum ji ledva z toho dustav, že ona si nesmije na nikoho spom'januty, bo zas' prijde do toho šoku“.⁵¹

V súvislosti s uvedenými vraždami civilného obyvateľstva, ktoré sú slovenskou historiografiou pripisované banderovcom, mi nedá nepriставиť sa pri represáliách na miestnom obyvateľstve, ktorého sa dopúšťali vojaci československej armády. I keď sa z uvedenými dokumentmi museli pri ich štúdiu vo Vojenskom historickom archíve oboznámiť viacerí historici, vo svojich prácach ich neuvádzajú. Príkladom je prehliadaná udalosť, ktorá sa odohrala 12. februára 1946 v obci Beňatina, kde došlo k zabitíu 27-ročnej Heleny Smoligovej a poraneniu 16-ročného Juraja Godžu vojakom Jánom Balajom z 39. pešieho pluku, samostatného práporu 3. roty v Ubli, prideleného k pohraničnému strážnemu oddielu v Dúbrave. Podľa skutkovej podstaty v uvedený deň: „*Asi o 22 hodine dňa 12. februára 1945 prišli na svadbu aj miestni mládenci a to Ján Lupjan – bajusa – Juraj Lupjan – bajusa – a Ladislav Rožkár, ktorí súc podnapití začali v miestnosti vyspevovať. Vojak Ján Balaj zamiešal sa medzi vyspevujúcich mládenčov, aby nespievali z čoho vznikla medzi vojakom Jánom Balajom a Jurajom*

Grossbergera Erika Harrisová (rod. Grossbergerová).

⁴⁸ Informovala Gizela Lipovská z Uličského Krivého, ktorej to vyrozprávala dotyčná židovka pri jej návšteve u brata v USA.

⁴⁹ STEBILA, P.: *Nezabutni roki*. Prjašiv 1980, s. 127.

⁵⁰ Pozri rozhovor z Gizelou Lipovskou: http://www.rusyn.sk/data/att/17_subor.doc

⁵¹ Výpoveď zaznamenaná dňa 12. januára 2008 v Uličskom Krivom.

Lupjanom hádka, ktorá sa začínala v ruvačku. Tu vojak Ján Balaja strhol pušku z ramena, odistil a zaujal postoj k paľbe, smerom na Juraja Lupjana. Toto vidiac Ján Lupjan, priskočil k vojakovi Janovi Balajovi a snažil sa tomuto vytrhnúť pušku z rúk. Jánovi Lupjanovi prišiel na pomoc jeho brat, Juraj Lupjan a tak vojak Ján Balaj, Ján Lupjan a Juraj Lupjan zápasili o pušku Jana Balaja. Pri tomto zápase niektorý z uvedených, ale pravdepodobne vojak Ján Balaja potiahol za spúšť na puške z ktorej vyšla rana a keďže puška v čase výstrelu bola vo vodorovnej polohe s miernym zdvihnutím hlavne nahor, vystrelený náboj zasiahol v blízkosti stojaceho 16 ročného Juraja Godžu do predlaktia pravej ruky a za Godžom stojacu 27 ročnú Helenu Smoligovú, ktorú zasiahla do žalúdka. Helena Smoligová za niekoľko okamihov bola mŕtva a ani včasná lekárska pomoc by ju zachránila pri živote a Juraj Godžo utrpel zranenie, ktoré podľa lekárskeho svedectva sa zahojí behom 6 týždňov. Po tomto čine vojenská hliadka a aj ruvajúci sa mládenci ušli domov.“⁵²

Udalosť sa stala na svadbe u Juraja Lupjana v Beňatine. Štyria vojaci, tvoriaci vojenskú hliadku, tam však nemali čo robiť. Hliadka nešla do služby totiž predpísanou trasou, ale: „zašla do obce Podhorod', kde v tamojšom potravnom družstve na úver vypili liehové nápoje a zjedli potraviny v cene 1.200,-Kčs. Takto potužení vo večerných hodinách prišli do obce Beňatina, s.o. Sobrance, zašli do domu Juraja Lupjana, kde sa práve odbavovala svadba.“ Daná udalosť bola následne klasifikovaná ako zabitie človeka z nedbalosti!⁵³

Tragickejšia udalosť, pri ktorej došlo k zabitiu civilov sa odohrala v obci Ubl'a 30. novembra 1945. K tragédii došlo v doline Radovo⁵⁴ pri kóte Krivuľa (472 m n.m.), kde v uvedenom čase sovietske vojská na novovytyčenej štátnej hranici medzi Československom a Sovietskym zväzom zriadili protibanderovský oporný bod. Na uvedené udalosti spomína Michal Sirka (*1935, Ubl'a) z Uble nasledujúco: „To poľovačka была. Spravca tu был Черnega iz Stašins'koi Roztokы. Шли на поľоваňa.

⁵² VHA Bratislava, f. Operace „Banderovci“ 1945 – 1948, šk. 50, inv. č. 175. Balaj Ján a spol. voj. hliadka z Dúbravy, zabitie človeka z nedbalost – č.283/1946.

⁵³ Tamtiež.

⁵⁴ Dolina Radovo je rozsiahla dolina v k.ú. obce Ubl'a. Pri určovaní hranice medzi Československom a Sovietskym zväzom v roku 1945 ju sovieti požadovali pričleniť k ich územiu. Hranica podľa ich návrhu mala schádzať z hrebeňa Nastazu vrchom Osoj nachádzajúcim sa tesne nad obcou Ubl'a. Podľa tohto návrhu zastavaná časť obce Uble, tzv. Malá Ubl'a sa mala stať súčasťou Sovietskeho zväzu.

To ňaňko muj byv hajnyk. Vni pušli, tu po Nastas'í. Tam byla hranycsa. No a teper'ka tam byly rus'ki (sovietski vojaci – pozn. M. B.). To vni maly obsadzenoj proty banderovcum, hranicu od Bereznoho. No a vni dumaly, že to vni banderovci. Bo to aj šandari byly tam na poľovački, z SNB. A to každyj byv tak vboločenyj, šo mav. To nebyly uniformy. Tuty v šandars'kum a tuty v civil'u. Rusy si dumaly, že to banderovci suť. I vni spoza hranici striľaly. A tuty opäťovali. Ta tam vpav Babej, Černega i Čop. A muj ňaňko mav avtomat na holovi, Vže ho vojak mav na mušci. A ňaňko jakos' stih skočity i davka pušla. A pak ňaňko utik. To taka byla nahoda. Tuty šli na poľovaňa a tuty banderovcu čakaly“.⁵⁵ Zmienku o tomto incidente nachádzame iba v hlásení Oblastného veliteľstva Národnej bezpečnosti v Humennom zo dňa 3. decembra 1945, kde sa uvádza: „Dňa 30.11.1945, pri konanej rázii hliadkou stanice NB Ubl'a, za spoločnosti lesného personálu na udanlivých pytliakov v lese "Na-stať", obvod stanice Ubl'a, prepadnutá bola táto výprava v lese neznámou ozbrojenou skupinou. Neznáma ozbrojená skupina vystrelila na výpravu asi 30-40 rán, ktorým padol za obeť dvaja lesní hájníci, ktorí boli pravdepodobne zastrelení. Zpráva o tomto bola podaná dňa 1. decembra 1945, o 12.50 hod. Oblastnému bezpečnostnému referátu v Košiciach, telefonický. Podrobnú zprávu som doteraz nemohol predložiť, nakoľko stanica NB Ubl'a prípad vyšetroje a zprávu doteraz nepodala“.⁵⁶ Ako dopadlo vyšetrovanie nevieme, nakoľko žiadna správa z neho sa nezachovala a v období socializmu sa o tomto prípade nesmelo hovoriť. Pri uvedenom incidente so sovietskymi vojakmi vtedy padli správca Lesnej správy v Ubli Peter Černega (*1904, Runina) a dvaja lesní hájníci Juraj Babej (*1921, Ubl'a) a Andrej Čop (*1905, Ubl'a).

Na záver by som chcel uviesť ešte jeden zápis z udalosti, ktorú som viackrát počul od svojej babky Anny Ďakovej (*1914, Šmigovec – †1992, Zboj). Uvádzam ho z dôvodu, že zapadá do kontextu tohto príspevku. O jeho prerozprávanie som požiadal moju tetu Máriu Čopákovú (*1935 Zboj)⁵⁷ zo Zboja a znie nasledujúco: „Vni hľadaly dida. De majete muža?

⁵⁵ Výpoveď zaznamenaná dňa 20. januára 2008 v Ubli.

⁵⁶ SNA Bratislava, f. PV – bezp., šk. 1, č. 637/1945. *Situačná správa OVN B Humenné*, č. 204.dôv./45.

⁵⁷ Výpoveď zaznamenaná 1. novembra 2006 v Zboji, doplnená mojimi poznámkami z výpovede starej mamy, tak ako som ich zaznamenal v roku 1990: ĎAKOVÁ, A.: *Banderovci v kaštieli*. (Rukopis). Archív autora.

Poperevertaly všytkoj. Tamľu jak zme ležaly na postely, dity. V kaštel'i.⁵⁸ Tak tamľu jak večur byly večurкы. Bo do nas chodily divčata pr'jasty. No a vni pušli domu a potomu vošli dnuka dvomi vojaky, ozbrojeni. Na mařar'. De maješ muža?⁵⁹ Maty hvariř, že nemaje muža. Pušli, peršy raz všytkoj poperevertaly. V ladi mala nebuška pištoľu, ňaňkovu. I tot pištoľ našli i vz'jali.⁶⁰

No a v druhyj deň prišli, ale vže vus'am chlopu, коли braly pajc'a. Bis'idovaly lechko po poľ'sкы. Vni mnoho nebis'idovaly. Vbihly do chyžы, že beruť pajc'a. Вы majete pajcatko? Hej. Bereme ho! Maty začala plakaty. Vna z nima pušla do stajni. Vna, jak tot mir'jav do pajc'aty, maty nedavala. A druhyj ju odřah a hvariř. Ди, bo řa zab'juť! Vun striliv, taj vni vz'jali. No i povezly. A povezly do Beskyda, de tuta byla Medova baba. Tam tuto rozobraly.

A v druhyj deň,⁶¹ abo až o tyždeň vьdты šli zo Zboja, vni vže bidvoje mertvi, Stanko Č. a Jurko Č. Stanko išov za frajerkou a Jurko išov pařovaty naftu tam, a suľ tu. Išli narišo. Takым snihom sa probivaly. Ta prišli tam (do Wetliny – pozn. M. B.). Ta maty byla kolo toho veliteľa. Hvariř, že jak prišli, tam divčata pr'jali na večur'kach. K tomu veliteľovi i mu hvarli i jojkali řo sa stalo. A vun hvariv, že vni neznali. I vun hvariv, že poďakujte sa vařim ľuďom.⁶² Jedni hvarli, že susidy, druhi hvarli, že to druhi. Maty sobi furt dumala, že to byv Mikula M. abo Petro Č.

⁵⁸ Anna Ďaková spolu so svojim mužom Jánom Ďakom za 1. ČSR pracovali na panstve Zboj patriacemu grófovi Rudolfovi Szerenyimu z Luhačovic na Morave. Ján Ďak bol pánskym kočiřom. Vzhľadom ku skutočnosti, že dom pre služobníctvo, kde bývali do príchodu fronty, bol obsadený obyvateľmi obce Zboj, nastahovali sa do jednej z izieb opusteného kařtieľa. Správca panstva Wilibald Hentchel, sudetský Nemeц, krátko pred príchodom fronty zo Zboja ušiel k dcére do Užhorodu.

⁵⁹ Ján Ďak (*1909, Ubl'a – †1945, Zboj). Zomrel krátko po príchode z frontu počas epidémie bruřného týfusu 30. apríľa 1945.

⁶⁰ V susednej izbe vtedy býval akýsi lesník z Klenovej. I jeho izbu prehľadali a zobrali mu zbraň. Lesník na druhý deň ráno ušiel z obce. ĎAKOVÁ, A.: *Banderovci v kařtieľi*, s.2.

⁶¹ Na druhý deň boli v obci znova banderovci, pričom spomína, že boli na priadkach v dome v blízkosti starej pošty. Ona k nim v ten večer išla s tým, aby jej zaplatili za sviňu. Dnu ju však nepustila ozbrojená hľadka. Zároveň uviedla, že to bolo v deň, kedy zabili kolbasovských židov. Teda muselo to byť 6. decembra 1945. Tamtiež, s. 2.

⁶² Rozhovor s mojou babkou bol obřirnejři. V ňom o. i. uviedla eřte, že jej slúbili za sviňu kravu. Veliteľ odpovedal, že dobre, že jej privedú kravu. Na to ona odpovedala: „No prijde tot komuřte ju vz'jali i spoznať ju“. On ju ubezpečil, že jej privedú takú kravu, ktoru nikto nespozná. Tamtiež, s. 4.

Naraz dav povel (veliteľ), všytky na koni, tuto všytkej kačyś rušlo. Vydťam rak sa vybrali a rušli tu do Zboja. A vže v Zboji byly proti banderovcum vojaky. Vni stražili ciloj selo. A jakos' sa vkrly do Stanka Č. Maty sa vse smijala, bo kyby tohdy neprišov, ta by vže zastav v Poľsku, kolo toji frajirky. Hvarit, ta ja tycho sidyla, vni spaly. Ta rak si dumavu, doma dity. Ta ja jakos' sa vydťam vybrala selom, rak prišla domu.

Tot veliteľ juj roobic'av. Vun hvariv, my neznyly, že vy taka chodobna. Vy majete tulko ditej. Ta hvarit my vam dame kravičku a taku bundu, zelenu daly juj pro ditvaka. A totu teličku privezli, šo po žydovi zostala, po Gelbovi⁶³ v Novoselici. Michelo B.⁶⁴ vun tuto teľa priv'juz.“

⁶³ Okrem kravy po Dávidovi Gelbovi z Novej Sedlice jej dovezli aj šesť vriec zemiakov. Tamtiež, s. 7.

⁶⁴ Ide o občana obce Zboj.

***Latinský humanizmus*. Ed. Daniel Škoviera. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2008, 616 s.**

Vydavateľstvo Kalligram ešte s vročným 2008 pripravilo pre slovenskú čitateľskú obec 23. zväzok edície Knižnice slovenskej literatúry, tentokrát venovaný latinskej humanistickej spisbe slovenskej proveniencie. Je to počín, ktorý zasluhuje pozornosť nielen lingvistov a literátov, ale aj historikov, pretože sa tu v ucelenej forme sprístupňujú niektoré základné naračné pramene z konca 15. a najmä zo 16. storočia. Erudovaný zostavovateľ Daniel Škoviera sa vydal cestou sprístupnenia výsledkov bádateľskej a prekladateľskej produkcie slovenských klasických filológov, ktorá zahŕňa tak už aj publikované diela, ako aj vôbec prvé slovenské edície našich humanistických autorov. Tento zámer možno vnímať z dvoch uhlov – jednak ako snahu ponúknuť reprezentačnú pramennú vzorku pre celé obdobie latinského humanizmu u nás, časovo sa zhodujúce s načrtnutým približne poldruhastoročným rámcom, ktoré D. Škoviera kultúrno-historicky výstižne ohraničuje vznikom dvoch univerzít – na jednej strane Academiou Istropolitanou v roku 1465 a na strane druhej Trnavskou univerzitou v roku 1635.¹ Druhým zjavným dôvodom takto poňatej koncepcie bolo opätovne sprístupniť niektoré dôležité staršie slovenské edície humanistických autorov zo 70. a 80. rokov 20. storočia, ktoré sú pre dnešného čitateľa neraz ťažko dostupné, ba možno aj celkom neznáme.

Napriek tomu, že zväzok *nesie pečať plurality autorov i plurality bádateľov, ich prekladateľov*,² editorovi sa úspešne podarilo vtlačiť celej antológii jednotný charakter, v ktorom sa dá poľahky orientovať. Každý autor je uvedený krátkym biografickým medailónom, po ktorom nasleduje samotný slovenský text interpretovaný a edovaný v duchu moderných filologických zásad.

Ako prvého publikácia uvádza Martia Galeotta (1427-1497?) – reprezentanta tzv. dvorskej renesencie korvínovského obdobia – a jeho dielo *Znamenité, múdre i žartovné výroky a činy kráľa Mateja* v preklade

¹ *Latinský humanizmus*. Ed. Daniel Škoviera. Bratislava : Kalligram – Ústav slovenskej literatúry SAV, 2008, s. 598-599.

² *Latinský humanizmus*, ref. 1, s. 538.

Ludmily Buzássyovej. Ide o panegyriku na uhorského kráľa Mateja Korvína venovanú jeho synovi Jánovi, v ktorej sa pertraktuje jedna z nosných tém humanistickej sociálne a moralisticky orientovanej filozofie – úvaha o ideálnom panovníkovi, samozrejme, tu s prihliadnutím ku konkrétnym historickým a spoločenským podmienkam uhorského dvora v druhej polovici 15. storočia. Azda jedine v tomto prípade vystáva pochybnosť o účelnosti zaradenia spisu do tejto antológie, nie však z obsahového hľadiska, ale pre aktuálnosť a všeobecnú dostupnosť samostatnej bilingválnej edície, ktorá zhodou okolností vyšla v rovnakom vydavateľstve.³ Azda jediným postrehnuteľným rozdielom je zámena poradia mien autora, keď oproti pôvodnému „Galeottus Martius“ tu editor v nadpise kapitoly uprednostňuje podobu „Martius Galeottus“, hoci ďalej v texte je už uvádzaný opäť v pôvodnej podobe. V samotných historických tlačiach jeho diel je uvádzaný v podobe posesívneho genitívu *Galeotti Martii*, tejto podobe zodpovedá aj taliansky variant jeho mena Galeotto Marzio. Je pravda, že v katalogizačných autoritách svetových knižníc ho nájdeme radeného pod oboma menami, predsa len pre potreby jedného vydania by bolo vhodné zjednotiť jeho zápis.

Na druhom mieste sa nám pod názvom „Slovenskí Erazmovci“ predstavuje súbor korešpondencie humanistov so slovenskými väzbami – lekára Jána Antonína (1495/9-1549?) z Košíc, dvorného kaplána kráľovnej Márie Jána Henckela (1490-1539) a kancelára kráľovnej Márie (neskoršieho ostrihomského arcibiskupa) Mikuláša Oláha (1493-1568) s vtedajšou najväčšou autoritou zaalpského humanizmu Erazmom Rotterdamským (1469?-1536). Netreba zdôrazňovať, že z hľadiska informačného ide o jeden z najdôležitejších historických naračných prameňov, ktoré autenticky približujú atmosféru pohnutých čias po Moháčskej bitke, v dôsledku ktorej sa osmanská prítomnosť v strednej Európe stala realitou. Editor a prekladateľ listov Daniel Škoviera ich zoradil v chronologickej postupnosti, vďaka čomu môže čitateľ nerušene sledovať práve zmienenú historickú líniu. Ide o ucelený obraz, ktorý dopĺňa pôvodnú slovenskú edíciu korešpondencie Erazma Rotterdamského

³ *Znamenité, múdre i žartovné výroky a činy kráľa Mateja / De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*. Bratislava : Kalligram, 2005, 256 s.

s Jánom Antoninom, ktorú D. Škoviera vydal v rámci staršej antológie *Od kráľovstva ducha ku kráľovstvu človeka*.⁴ Táto sa stala súčasťou aj prezentovaného súboru korešpondencie. Prekladateľ vychádzal vo väčšine prípadov (výnimkou sú 3 listy z korešpondencie Bonifácia Amerbacha)⁵ z textovo-kritického vydania Erazmovej korešpondencie,⁶ na ktorú formou konkordancií veľmi vhodne odkazuje.

Tretím prezentovaným autorom je pôvodom bavorský humanista Valentín Ecchius (1494-1556?), ktorý však svoj činorodý život zasvätil mestu Bardejov. Slovenský čitateľ sa vďaka prekladu Daniela Škovieru mal možnosť už pred časom zoznámiť s Ecchiovým politickým spisom *O správe štátu*.⁷ Tu nám ten istý prekladateľ ponúka prvé slovenské vydanie mravoučného dialógu *Rozhovor o potrebe nedbať na tento svet a osvojiť si cnosť* (De mundi contemptu et virtute amplectenda). Opäť ide o typicky humanistický žáner aj obsah, ako však editor textu upozorňuje, ide o prvý dosiaľ zistený literárny dialóg v našej latinskej humanistickej literatúre.⁸ Historicky zaujímavým je aj krátky epos *Život svätého Pavla Pustovníka* (Vita divi Pauli Eremitae), v ktorom sa autor vyznáva aj zo svojich vnútorných pocitov nad okupáciou Uhorska Osmanmi.

Odbornú prírodovedne orientovanú humanistickú spisbu v antológii reprezentuje dielo sliezskeho rodáka Juraja Wenera (1490-1556) *Krátka správa o podivuhodných vodách Uhorska* (De admirandis Hungariae aquis hypomnematum). Pre tento výber jeho preklad aktualizovala Jana Balegová. Dielo J. Wenera sa dočkalo mnohých reedícií, využívali ho a citovali ho aj neskorší encyklopedisti a prírodovedci. Bolo jedným z dôležitých prameňov aj pre Belov projekt opisu uhorských

⁴ *Od kráľovstva ducha ku kráľovstvu človeka*. Ed. [Milan Hamada] a Mária Novacká. Bratislava : Tatran, 1986, s. 37-62.

⁵ Tieto boli prevzaté z textovo-kritickej edície *Amerbach-Korrespondenz I – V*. Ed. A. Harman. Basel, 1942-1958.

⁶ *Opus epistolarum Desiderii Erasmi Roterodami I - XII*. Eds. P. S. Allen – H. M. Allen – H. W. Garrod. Oxford, 1906-1958.

⁷ Valentín Ecchius: *De reipublicae administratione dialogus. – Epistola consolatoria – Epitaphi in Ioannem Thursonem episcopum – De amicitiae et concordiae utilitate carmen. / Valentín Ecchius: Rozhovor o správe štátu – Útešný list – Náhrobné nápisy na pamiatku biskupa Jána Thurzu – Báseň o užitočnosť*. Ed. Daniel Škoviera. Trnava : Filozofická fakulta TU, 2006, 133 s.

⁸ *Latinský humanizmus*, ref. 1, s. 125.

stolíc.⁹ Historicky zaujímavé sú napríklad aj zmienky o Turkoch a ich kúpeľoch,¹⁰ ktoré sa vymykajú z v tej dobe prevládajúcich stereotypov.

Vôbec najrozsiahlejším textom, ktorý ponúka antológia *Latinský humanizmus*, je úplná slovenská edícia pozoruhodného diela významného a vplyvného bardejovského humanistu Leonarda Stöckela (1510-1560) *Výroky slávnych mužov* (*Apophthegmata illustrium virorum*). Ide o zbierku aforizmov a výrokov pripisovaných historickým postavám z obdobia antiky, ktoré sú sprevádzané autorovým komentárom uvedeným formou dialógu so žiakom a aj nemeckými veršami (tu, samozrejme, preložené do slovenčiny) podčiarkujúcimi poučenie. Stöckel sa tu nepredstavuje iba ako učený humanista dokonale sčítaný v antickej spisbe, ale súčasne komunikuje aj s Erazmovým rovnomenným dielom podobného charakteru.¹¹ S úryvkami z tohto Stöckelovho spisu sa slovenský čitateľ mohol oboznámiť už v spomínanej antológii *Od kráľovstva ducha ku kráľovstvu človeka*.¹² Je viac ako dobré, že prekladateľ a editor textu Daniel Škoviera nenechal nedotknutú túto staršiu verziu a nanovo ju jazykovo aj štylisticky interpretoval v súlade s celým dielom. Tento náučný humanistický spis tak oživil a zaktualizoval pre dnešného čitateľa, ktorý sa s ním môže oboznámiť s nevšedným čitateľským pôžitkom.

Pokiaľ predchádzajúce diela sú prezentované vo svojej celistvosti, v prípade dialógu *O napodobňovaní Cicerona* (*De imitatione Ciceroniana dialogi tres*) Trnavčana Jána Sambuca (1531-1584) je k dispozícii iba jeho začiatok – prvý z troch dialógov (preložil ho a komentoval Daniel Škoviera). Ponúka sa nám tu ďalší, priam vzorový produkt humanistickej spisby – nielen čo do formy, ale aj námetu a obsahu. Cicerona celá humanistická obec považovala za hlavnú autoritu latinskej štylizácie a jeho napodobňovanie bolo priam módnou záležitosťou a snád aj nevyhnutnou podmienkou pre etablovanie sa v dobových učených kruhoch. Kým Sambucus v tomto prvom dialógu zastáva pozície obhajcu klasickej la-

⁹ BELIUS, Matthias: *Notitia Hungariae novae historico-geographica*. I – V. Viennae, 1735-1749.

¹⁰ *Latinský humanizmus*, ref. 1, s. 170-172.

¹¹ Pod názvom *Apophthegmata* vyšiel prvýkrát v roku 1531 u Erazmovho „dvorného kníhtlačiar“ Frobena v Bazileji.

¹² *Od kráľovstva ducha ku kráľovstvu človeka*, ref. 4, s. 119-156.

tinčiny na prvom mieste s Ciceronovým vzorom, jeho sústavné imitovanie vyvolávalo aj negatívne – odmietavé reakcie. Núka sa nám napríklad porovnanie s Erazmovým dialógom *Ciceronianus*,¹³ ktorý sa pomerne ostro vyslovuje proti tzv. „ciceronovským opiciam“.

V záverečnej časti publikácia prináša reedíciu dvoch textov – *O svetskej vrchnosti* (De magistratu politico) Martina Rakovského (1535-1579) a *Dvorský život* (Vita aulica) Juraja Koppaya (16. stor.). Obidvoch humanistických básnikov pre slovenskú literárnu vedu a históriu de facto znovuobjavil nestor slovenskej klasickej filológie Miloslav Okál ešte v 70. a 80. rokoch 20. storočia. Ide priam o vzorové historické a filologické vedecké spracovanie týchto textov a ich autorov – okrem samotného slovenského prekladu¹⁴ M. Okál publikoval aj latinský text¹⁵ a napokon aj biografické a analytické štúdie k nim.¹⁶ Vzhľadom k tomu, že tieto publikácie vyšli na tú dobu v relatívne malom náklade (cca 800 ks.) sú dnes pomerne ťažko dostupné, a preto zaradenie uvedených textov do prezentovaného výberu pokladáme za účelné a vhodné. *O svetskej vrchnosti*¹⁷ Martina Rakovského aj *Dvorský život*¹⁸ reprezentujú charakteristickú politickú angažovanosť humanistickej obce, ktorá na jednej strane veľmi kriticky pranierovala negatívne javy domácej aj zahraničnej politiky vtedajších mocnárov (tu najmä Koppay) a na strane druhej ponúkala aj svoj ideál (tu predovšetkým Rakovský, ale podobne tomu bolo aj v prípade Galeottovho spisu). Napriek tomu, že ide o básnické skladby so svojou vysokou estetickou a literárnou hodnotou, sú cenné aj pre historika vzhľadom k tomu, že ich autori veľmi citlivo a adresne reagovali na reálnu politickú situáciu v priestore strednej Európy – Habsburskej monarchie.

¹³ Pod názvom *Dialogus cui Ciceronianus* vyšiel prvýkrát v roku 1528 u Frobena v Bazileji.

¹⁴ RAKOVSKÝ, Martin: *Zobrané spisy*. Preložil Miloslav OKÁL. Bratislava : Veda, 1974, 376 s; KOPPAY, Juraj: *Zobrané spisy*. Preložil Miloslav OKÁL. Bratislava : Veda, 1980, 228 s.

¹⁵ RAKOVSKÝ, Martin: *Opera omnia*. Edidit Miloslaus OKÁL. Bratislava : Veda, 1974, 448 s; KOPPAY, Georgius: *Opera omnia*. Edidit Miloslaus OKÁL. Bratislava : Veda, 1980, 213 s.

¹⁶ OKÁL, Miloslav: *Život a dielo Martina Rakovského*. I. diel. Martin : Matica slovenská, 1979, 392 s; OKÁL, Miloslav: *Život a dielo Martina Rakovského*. II. diel. Martin : Matica slovenská, 1983, 308 s.

¹⁷ RAKOVSKÝ, M., ref. 14, s. 247-357.

¹⁸ KOPPAY, J., ref. 14, s. 159-203.

Za textami publikácia ponúka trochu netradičnú kapitolku nazvanú *Ohlasy*.¹⁹ Je to akýsi pêle-mêle rôznych zmienok z textov dobových aj súčasných, beletristických aj odborných viažucich sa celkom konkrétne, ale aj úplne vágne k prezentovaným humanistickým autorom a ich textom. Uvedené *ohlasy* si zjavne nenárokujú na reprezentatívnosť, resp. úplnosť – vzhľadom k charakteru a obsahu publikácie ich považujem za samoúčelné, bez významnejšej výpovednej alebo informačnej hodnoty.

V ďalšej časti nazvanej *Komentáre a vysvetlivky*²⁰ sú zoradené poznámky k jednotlivým humanistickým textom. Predchádza ich stručný komentár, ktorý upozorňuje na ich nesúrodosť, keďže v prípade prevzatých textov zo starších edícií boli logicky a správne prevzaté aj komentáre pôvodných editorov, ktoré boli iba technicky a formálne zosúladené s ostatnými komentármi. Na začiatku každého oddielu čitateľ nájde aj dôležitú informáciu o pôvodnej latinskej edícii, podľa ktorej vznikol ten-ktorý preklad.

Až na ďalšom mieste, de facto v závere publikácie, môžeme nájsť editorovu štúdiu k obdobiu humanizmu s osobitným zreteľom k slovenským dejinám a prezentovaným autorom.²¹ Na relatívne skromnom mieste sa autorovi podarilo mimoriadne výstižným, pritom však vysoko erudovaným spôsobom charakterizovať základné črty tohto obdobia, na ktoré neraz aj v odborných, resp. popularizačných prácach prevláda schematizovaný, príliš zjednodušený a nesprávny pohľad, ktorý kladie humanizmus a renesanciu do ostrého protikladu so stredovekou kultúrou, zdôrazňujúc najmä jeho odklon od náboženstva a príklon k človeku. D. Škoviera nielenže vhodnou argumentáciou vyracia tieto stereotypy, ale súčasne aj zasadzuje činnosť a literárnu produkciu slovenských humanistov do celoeurópskeho kontextu (predovšetkým vo vzťahu k tzv. zaalpskému humanizmu), keďže pre skúmané obdobie bola pre humanistov naozaj charakteristická učená latinská spolupatričnosť negujúca akékoľvek štátne alebo etnické hranice, ktorá sa navyše (napriek postupujúcej reformácii) snažila aj o prekonanie kon-

¹⁹ *Latinský humanizmus*, ref. 1, s. 518-537.

²⁰ *Latinský humanizmus*, ref. 1, s. 538-587.

²¹ ŠKOVIERA, Daniel: Latinský humanizmus v kultúrnych a literárnych dejinách Slovenska. In: *Latinský humanizmus*, ref. 1, s. 588-601.

fesionálnych rozdielov.

Záver publikácie ponúka ešte nevyhnutný zoznam *Použitej a ďalšej študijnej literatúry*,²² ktorý ponúka základnú slovenskú odbornú produkciu a v skromnej miere aj niektoré fundamentálne zahraničné práce, ktoré môžu čitateľa s hlbším záujmom o skúmanú problematiku zorientovať a posunúť ďalej. Publikácia je napokon zatriktívnená aj niekoľkými reprodukciami z pôvodných paleotypov prezentovaných textov.

Antológiu *Latinský humanizmus* môžeme hodnotiť ako ďalší krok pri sprístupňovaní bohatého a cenného písomného dedičstva, ktoré jednoznačne preukazuje historickú a kultúrnu spoluúčasť územia nášho štátu na celoeurópskych politických, spoločenských a kultúrnych procesoch v priebehu 16. storočia.

Imrich Nagy

²² *Latinský humanizmus*, ref. 1, s. 602-604.

SKŘIVAN, Aleš ml.: *Československý vývoz do Číny 1918-1992, Praha : Scriptorium, 2009, 488 s.*

Český historik Aleš Skřivan mladší, docent hospodárskych a sociálnych dejín na Vysokej škole economickej v Prahe sa dlhodobo venuje politickým a hospodárskym dejinám Ďalekého východu v dvadsiatom storočí. Tentoraz si pred seba postavil neľahkú úlohu zanalyzovať československý export do Ríše strediu v takzvanom „krátkom storočí“. Úloha to bola o to ťažšia, že dodnes nikto neposkytol ucelený pohľad na túto problematiku, a že samotné československo-čínske obchodné styky rozhodne nepatria medzi populárne témy historického výskumu.

Samotná práca je rozdelená na dve hlavné časti, ktoré časovo korešponujú so samotnou existenciou Československa. Prvá časť sa tak zameriava na obdobie prvej a druhej republiky 1918-1939 a druhá na vývoz do Číny od skončenia druhej svetovej vojny až do rozpadu Českej a Slovenskej federatívnej republiky. Na úplný záver venuje i malý priestor česko-čínskym obchodným vzťahom i po roku 1993. Okrem tohto základného delenia sa autor rozhodol, zrejme vzhľadom na komplikovanosť postihnúť celú problematiku len v chronologickom slede, v každej časti stručne priblížiť najprv Československý vývoz všeobecne, a potom i vývoj čínskeho hospodárstva a jeho obchodné vzťahy so zahraničím. Do tohto kontextu následne zasadzuje analýzu československého vývozu do Číny. A opäť, najprv sa ho snaží postihnúť ako celok a potom vyzozorované trendy dokladá na príklade exportu vybraných československých podnikov.

V prvej časti Skřivan nezabúda na hospodársky kontroverzné dedičstvo po Rakúsko-Uhorsku a jeho postavenie v čínskom dovoze. V tejto súvislosti konštatuje, že až na pár výnimiek, akou boli napríklad niekoľko zbrojných kontraktov plzeňskej Škodovky, vzájomne obchodné vzťahy zostávali nerozvinuté a determinované ako nepriaznivou vnútrozemskou polohou českých krajín tak i obmedzeným dopytom čínskeho trhu po priemyselných výrobkoch. Na tomto mieste sa autor nevenuje iba samotným obchodným vzťahom, ich objemu, či komoditnej štruktúre vývozu, ale i jeho organizácii, doprave, konkurencii a pripomína i mocensko-politické faktory. V tomto kontexte zaujímavo

vyznieva porovnanie vývozu českých krajín do Číny na jednej strane a do Japonska a Britskej Indie na strane druhej.

Keďže Čína si v prvej polovici dvadsiateho storočia prešla vskutku turbolentným politickým vývojom autor sa rozhodol v krátkosti priblížiť situáciu v akej sa nachádzalo čínske hospodárstvo, do ktorej následne zasadzuje československý medzivojnový vývoz. Ten bol v prvých rokoch limitovaný komplikovanou povojnovou situáciou, nedostatočne rozvinutými obchodnými vzťahmi s Čínou a malou ochotou československých výrobcov expandovať na exotický čínsky trh. Situácia sa mení v polovici dvadsiatych rokov, kedy autor pozoruje nárast československého vývozu. Okrem toho sa pomerne široko zaoberá československo-čínskou zmluvou z roku 1930, ktorá po desiatich rokoch jednaní umožnila prehlbovať vzájomný obchod. Odmietla však stanovisko, že práve jej neexistencia mala za následok, že československo-čínske vzťahy ostávali v dvadsiatych rokoch nerozvinuté. Následne analyzuje pokles československého vývozu do Číny spôsobeného veľkou hospodárskou krízou, ale i obsadením Mandžuska Japonskom v roku 1931, no i jeho relatívne rýchle oživenie a kulmináciu v rokoch 1936 a 1937 determinovanú vývozom zbraní do vojnovou postihnutej oblasti. Koniec koncov, tomuto fenoménu autor venuje zvláštnu pozornosť.

V ďalšej časti Skřivan na príklade troch vybraných podnikov, brnenskej Zbrojovky, plzeňskej Škodovky a firmy Sellier & Bellot, analyzuje československý export do Číny. A to nielen jeho komoditnú štruktúru a objem vývozu ale i teritoriálne zameranie, či organizáciu obchodu.

Druhá časť práce je venovaná rokom 1945-1992. Pre túto dobu je charakteristické, až na krátke obdobie pred rokom 1948 respektíve 1949, že sa obe krajiny začlenili do socialistického bloku. Štátny monopol v priemysle a zahraničnom obchode spôsobil, že obe tieto zložky boli silno ovplyvňované oficiálnou doktrínou. Prejavom tohto faktu bola i skutočnosť, že vzájomný obchod bol z československého pohľadu často nevýhodný. Navyše, objem vývozu, či dokonca samotné obchodné vzťahy ovplyvňoval i politický vývoj. Tak napríklad zatiaľ, čo v päťdesiatych rokoch sa československému vývozu do Číny výrazne darilo, tak po vypuknutí čínsko-sovietskej roztržky zaznamenal pokles a Čína začala výraznejšie rozvíjať svoje obchodné vzťahy s demokra-

tickým svetom. Tento nepriaznivý stav bol prekonaný až po polovici sedemdesiatych rokov po smrti Mao Ce-tunga. Československému vývozu do Ríše stredú sa otvorili dvere a v osemdesiatych rokoch dosahoval svoj vrchol.

Tak ako aj v predošlej časti autor približuje export do Číny na vybraných podnikoch a ich zákazkách. Za najzaujímavejšie sa dajú pokladať napríklad dodávky lokomotív, trolejbusov, nákladných automobilov, kotlárenských výrobkov, či Československá účasť pri výstavbe tepelnej elektrárne Šen-tchou. Ani v tejto časti sa však autor neobmedzuje len na komoditnú štruktúru, či jednotlivé kontrakty, ale i na organizáciu obchodu cez podniky zahraničného obchodu, neopomína dopravnú stránku vývozu či otázku platieb alebo politicky požadovanej vyrovnanej vzájomnej obchodnej bilancie. Na úplný záver sa venuje i vývozu v rokoch 1989-1992, kde konštatuje prudký pokles a návrat objemu vývozu na úroveň kritických šesťdesiatych rokov.

Slovenského čitateľa iste neprekvapí, že autor sa primárne zameriava na české podniky, no v tomto kontexte sa nedá povedať, že by v práci Slovensko úplne opomínal. V kontexte vývozu zbraní do Číny v tridsiatych rokoch zaujímavo vyznieva vplyv týchto kontraktov na fabriky v Bratislave a Považskej Bystrici, či účasť SES Tlmače na výstavbe elektrárne v Šen-tchou v osemdesiatych rokoch.

Jedným z veľkých pozitív práce je, že autor potrebné informácie nečerpá len z archívnych prameňov československej, respektíve českej proveniencie, ale i britskej a hlavne čínskej. Je doplnená o veľké množstvo štatistického materiálu, grafmi tabuľkami, no i dobovými fotografiami, ktoré ju robia prehľadnejšou a zrozumiteľnejšou. Snáď jedinou vadou je absencia registru, ktorý by výrazne pomohol lepšej orientácii v texte.

Práca ako celok podáva komplexný, fundovaný a hodnotný pohľad na síce nie celkom populárnu, no rozhodne zaujímavú problematiku československo-čínskych obchodných vzťahov, a preto si rozhodne zaslúži pozornosť odbornej historickej obce.

Peter Skokan

FIŠER, Zdeněk: *Daniel Sloboda. Dokumenty III. Korespondence s přáteli II. Brno. 2008.*

Významný slovenský rodák Daniel Sloboda, vďaka svojej mnohostrannej vedeckej, kultúrnej a národno-osvetovej činnosti obdobia 19. storočia zaujal významné miesto medzi svojimi vrstovníkmi nielen na Slovensku, ale aj na Morave a v Čechách. Narodil sa 20. decembra 1809 v Skalici. Po ukončení štúdia na gymnázium v Modre bol v rokoch 1829-1833 známy ako nadaný aktívny študent evanjelického lýcea v Bratislave. V rokoch 1831-32 bol tiež tajomníkom *Spoločnosti česko-slovenskej*. Následne skladal príležitostné básne, ktoré mu vychádzali na stránkach vtedajších periodík Zora a Hronka. Blízka mu bola tiež publicistická činnosť, keď mu živým a dynamickým slohom písané príspevky vychádzali napr. nielen na stránkach prílohy Štúrových Slovenských národných novín *Orol tatránsky*, ale aj pražských *Květov* alebo *Moravských novin*, vydávaných v Brne, ako aj iných rôznych časopisoch, vrátane cirkevných (*Evanjelický cirkevník, Cirkevné listy*).

Sloboda bol tiež rovnako človekom vedeckého ducha. Príťahovali ho najmä prírodovedné disciplíny, ktoré kratší čas aj vyučoval ako gymnaziálny profesor, napr. v Modre. Nakoniec v roku 1837 definitívne zakotvil ako evanjelický kňaz vo vzdialenej moravskej dedinke Rusava, pod legendárnym vrchom Hostýn na Valašsku. Tu potom pôsobil až do svojej smrti roku 1881. Vďaka pestrej intelektuálnej, spoločenskej a národnopolitickej činnosti Sloboda vytvoril z moravskej Rusavy významné dobové centrum vedeckého, kultúrneho a česko-slovenského života.

Čo nás môže na Slobodovi zaujať okrem tejto jeho plodnej činnosti, je bohatosť jeho stykov a vzťahov s pestrou paletou osobností svojej doby. Veľmi dobre sa poznal nielen s celou generáciou štúrovcov, úzke osobné alebo písomné styky udržiaval s prevažnou časťou predstaviteľov českého národného hnutia v Čechách i na Morave. Slobodova osobná ústretovosť, vedecká činnosť a obdivuhodný rozhľad po dobovej slovenskej i českej literatúre, dokázali aj na takom zapadnutom sídle, akým bola Rusava, prekonávať spoločenské i konfesijné bariéry a vytvoriť z neho významné miesto moravsko-slovenskej, či česko-slovenskej spolupráce a vzájomnosti. Rusavská fara sa zároveň neraz stala,

najmä počas revolučných rokov 1848-1849, útočišťom i dočasným domovom pre slovenských národovcov, prenasledovaných uhorským vládnym režimom.

O rozsiahlej a pestrej dejateľnosti D. Slobodu sa zachovalo nemálo pramenného materiálu, medzi ktorým tvorí významné miesto najmä jeho doposiaľ málo známa osobná korešpondencia s priateľmi a spolupracovníkmi, ako v slovenskom prostredí, tak v Čechách a na Morave. Na tom, aby sa mohla kultúrna verejnosť dozvedieť čonajviac zaujímavostí o tejto významnej, pritom pre mnohých, najmä na Slovensku do nedávna málo známej osobnosti, ale aj o jeho početných slovenských alebo českých priateľoch, práve prostredníctvom korešpondencie, má významný podiel vedecký pracovník Zemědělského muzea v Brne, PhDr. Zdeněk Fišer. Ako erudovaný historik, editor, dobrý znalec života a diela D. Slobodu, je tvorcom a viac rokov úspešným riešiteľom rozsiahleho edičného projektu *DANIEL SLOBODA-DOKUMENTY*. Ako výsledok neúnavnej vedecko-výskumnej a editorskej činnosti sa Z. Fišerovi spolupráci s Maticou moravskou v Brne a ďalšími zainteresovanými zložkami, v uplynulých rokoch podarilo publikovať väčší počet zväzkov projektu.

Našu súčasnú pozornosť si zasluhuje jedna z ostatných edičných publikácií, zostavených Z. Fišerom, ktorá vyšla v Brne r. 2008 v edícii Matice moravskej a Výskumného strediska pre dejiny Strednej Európy: pramene-zem-kultúra, ako 17. zväzok rozsiahleho súborného diela *Pramene dějin moravských* pod názvom *DANIEL SLOBODA DOKUMENTY III*. Ak bolo v prvom zväzku Korešpondencia s priateľmi predstavených 14 osobností, v tomto zväzku ich je 16. Ide o ukážky z korešpondencie D. Slobodu, ktorá sa týka siedmich významných osobností z radov Slovákov: Mikuláš Dohnány, Gašpar Fejerpataky, Ján Kolár, Karol Kuzmány, Ján Lányi, Dionýz Štúr a Ľudovít Štúr. Z radov českých či moravských dejateľov autor zaradil Slobodovu korešpondenciu s deviatimi známymi osobnosťami 19. storočia: Antonín Boček, Gustáv Legis-Glückselig, Tomáš Kalenda, Viktor Lorenc (významný technik rodom z Moravy, ktorý roky pôsobil na Slovensku v Krompachoch), František Mírovít Lorenc, Mílota Bedřich Rozehnal. Jozef Ružička, František Sušil a Jozef Úlehla. Toto, ako i ostatné diela, vhodne dopĺňajú obrázkové prílohy, rovnako tiež priliehavé publikované dokumenty.

Recenzie

Týmto zväzkom sa uvedený projekt v roku 2008 *prehupol* do svojej druhej polovice, pričom autor na jeho ukončení úspešne pokračuje aj v súčasnosti.

Pavol Martuliak

POTICHNYJ, J. Peter: *My Journey*. Toronto – Lviv : Litopys UPA, 2008. 124 s.

Problematika Ukrajinskej povstaleckej armády v geografickom priestore strednej Európy je v jednotlivých krajinách vnímaná až diametrálne rozdielne. Na Slovensku je viac-menej známa len v úzkych odborných kruhoch, resp. v istej časti verejnosti je stále opradená rôznymi mýtmi. Táto rozsahom nevelká kniha spomienok, v poradí štvrtá kniha vydavateľstva Litopys Ukrajinskej povstaleckej armády zo série „Udalosti a ľudia“ od autora Petra Potichného *My Journey* (Moja cesta), prináša krátke biografické spomienky vysokoškolského profesora, ktorý sa ako mladý vojak „Hromenkovo“ oddielu UPA v roku 1947 dostal na Západ. Autor zrozumiteľným a čitateľsky priťažlivým štýlom sprostredkúva najzaujímavejšie a najdôležitejšie udalosti svojho detstva, resp. ranej mladosti, od narodenia do svojich sedemnástich rokov.

Autor sa narodil v roku 1930 v obci Pawlokoma v juhovýchodnom Poľsku, obývanej prevažne ukrajinským obyvateľstvom, v rodine s ukrajinskými koreňmi. Po celý bol čas konfrontovaný s vlastnou identitou. Od detstva vnímal antagonistický postoj poľských úradov voči miestnym Ukrajincom, ktorý ťažko zasiahol jeho vlastnú rodinu. Na pozadí udalostí druhej svetovej vojny očami chlapca, a neskôr mladého muža, predčasne dospelého, sprostredkúva smrť svojho otca, utrpenie matky, starajúcej sa o deti, štúdium na škole v Lvove až po zapojenie sa do hnutia odporu voči poľskej a neskôr aj sovietskej vláde. Ani nie 15-ročný vstúpil do UPA v oblasti Peremyšľu (Przemyslu). Pod velením Mychajla Dudy – „Hromenka“ viac ako dva roky bojoval v radoch UPA. Podstatnú časť knihy tvoria spomienky na toto obdobie jeho života. Vykresľuje spôsob boja, konflikty, ciele UPA, ale najmä bežné starosti a radosti mladého vojaka. Cestu na Západ do americkej okupačnej zóny v Nemecku (zvlášť je pozornosť venovaná prechodu cez územie Československa v roku 1947) sa mu napokon podarilo prekonať ako jednému z mála. Tu sa jeho spomienky končia.

Napriek vykresleniu komplikovanej a neľahkej situácie vojnových rokov autor nezabúda na veselé príhody z detstva či mladosti, ktoré prezentuje so sympatickou ľahkosťou – tak ako ich vnímal priamo v čase, kedy sa odohrali, čo čitateľovi neraz vyvolá úsmev na tvári. Tento

autorov „ľudský prístup“ sa prejavuje aj v priblížení charakteru osôb z jeho bezprostredného okolia, či už ide o rodinných príslušníkov, vojenských veliteľov, spoluvojakov alebo náhodných osôb, ktoré istým spôsobom zasiahli do jeho života. Na priestore niekoľkých viet, so zameraním na vykreslenie ich konania, je možné vybadať autorov vzťah k nim – od priateľstva, obdivu a úcty až po rozčarovanie a sklamanie. Mladické odhodlanie, dravosť, niekedy sa miešajúce s prirodzeným strachom a pocitom neistoty, mu pomohlo prekonať nejednu ťažkú situáciu a naučil sa víťaziť i sám nad sebou. Ako podotýka, po roku 1947 už nebojoval so zbraňou v ruke – zbraňou, ktorou vedie dodnes vojnu za vlastný milovaný národ, sa mu stalo slovo.

Príťažlivosť knihy okrem zrozumiteľného vyjadrovania podčiarkuje prehľadné členenie textu, register a farebné ilustrácie. Napriek tomu, že ide o dielo biografické, v ktorom je nevyhnutne a zreteľne prítomný subjektívny autorský aspekt, rozprávanie nepôsobí nútene či príliš sentimentálne, skôr naopak, reálne a prirodzene presvedčivo.

Jana Šišjaková

UHRIN, M. et. al.: II. slovenská partizánska brigáda M. R. Štefánika. Banská Bystrica : Múzeum SNP, 2009, 182 s.

Monografia o jednej z najznámejších partizánskych jednotiek na Slovensku v rokoch 1943 - 1945 vyšla k 65. výročiu Slovenského národného povstania aj vďaka podpore mesta Martin, generála Igora Čombara z Ústrednej vojenskej nemocnice SNP v Ružomberku, Neografie a.s., Slovenskej národnej knižnice, detí Viliama Žingora - Jely, Viliama, Dušana a Radomíra, Katedry histórie Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a Urbáru mesta Martin. Monografiu vydalo Múzeum SNP a uvedeniu do života predchádzala vedecká konferencia s rovnomeným názvom, ktorá sa uskutočnila dňa 27. októbra 2009 vo Veľkej zasadačke Mestského úradu v Martine. Konferenciu už okrem spomenutých jednotlivcov a inštitúcií podporili Akadémia ozbrojených síl gen. M. R. Štefánika Liptovský Mikuláš, obce Bystrička a Sklabiňa a Slovenský zväz protifašistických bojovníkov. Konferenciu otvoril primátor mesta Martin Andrej Hrnčiar, odborné prednášky mali zástupcovia Múzea SNP v Banskej Bystrici, členovia Katedry histórie FHV Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, priami účastníci bojov z partizánskej brigády, ako aj rodinní príslušníci veliteľa brigády gen. Viliama Žingora. Hostami naplnená Veľká zasadačka MsÚ v Martine bola dobrou odmenou všetkým organizátorom konferencie. Potešiteľná bola účasť veteránov bojov v Turci, vo Veľkej i Malej Fatre, ale taktiež učiteľov dejepisu zo základných a stredných škôl v Martine, členov Oblastného výboru a ZO SZPB v Martine a Turci, členov Klubu M.R. Štefánika a T. G. Masaryka v Martine a ďalších. Všetkých potešil krst knihy Mariána Uhrina a výstavka, ktorú pripravili zástupcovia Slovenskej národnej knižnice v Martine. Účastníkov konferencie pozdravil listom aj vtedajší podpredseda vlády Dušan Čaplovič, ktorý ocenil zásluhy II. slovenskej partizánskej brigády M. R. Štefánika a osobitne gen. Viliama Žingora, potvrdil jeho úplnú rehabilitáciu. Zároveň ostro odsúdil jeho popravu ako justičnú vraždu. Odsúdil aj iné politické procesy tej doby ako zločiny komunistického režimu. Treba spomenúť aj menšie incidenty, ktoré sprevádzali najmä príspevok Mariána Uhrina pohľad na toto obdobie sa nepáčil poniektorým priamym účastníkom udalostí a dávali to aj najavo, ale priebeh konferencie to nenarušilo. Zaujímavá

bola aj verejná diskusia, kde zaznelo veľa zaujímavých myšlienok. Účastníkov ajviac zaujal prejav člena Slovenského zväzu protifašistických bojovníkov, ktorý v búrlivom prejave zdôraznil, že sa nesmie dovoliť spochybňovanie partizánov, ich kriminalizovanie a napádanie zo strany údajných „neoludáckych“ živlov (takto to pomenoval spomínaný rečník) a takisto sa ohradil proti akémukoľvek falšovaniu histórie a spochybňovaniu úlohy partizánov v protifašistickom odboji zo strany tzv. ľudáckych historikov. K najpozitívnejším a najdôjímavejším udalostiam konferencie patrilo uctenie si zásluh osobnosti Viliama Žingora a prejav jeho syna. Bol to jeden z najsilnejších momentov tejto udalosti. Celá akcia vyvrcholila kladením vencov na cintoríne v Bystricike, rodisku V. Žingora.

Autor knihy Marián Uhrin patrí ku generácii mladých historikov, ktorý ponúka nové pohľady na jedno z najdôležitejších období našich dejín a nie je zafarbený komunistickou ideológiou a propagandou, prípadne z opačnej strany tzv. ľudáckou ideológiou. Snaží sa o čo najobjektívnejší prístup v interpretácii historických udalostí a jeho práca ja podložená bohatým archívnym výskumom. Kniha má 182 strán a okrem predslovu Prof. Dr. Dr.h. c. Branislava Slobodu z univerzity v Göttingene a Romana Hradeckého z Múzea SNP a úvodu samotného autora, nasleduje kapitola, ktorá mapuje odboj v Turci do vypuknutia SNP a jej autorom je Karol Fremal z Katedry histórie FHV UMB. Potom nasleduje kľúčová časť celej publikácie, a to kapitola o II. slovenskej partizánskej brigáde M. R. Štefánika, ktorá pozostáva z niekoľkých podkapitol a ukazuje a analyzuje celú činnosť brigády od jej vytvorenia až po rozpustenie. V úvodnej poznámke autor venuje pomerne zložitej problematike správneho názvu partizánskej jednotky, respektíve jeho vývoja. Nasledujúce podkapitoly sa v chronologickej následnosti zaoberajú situáciou v Turci pred Povstaním, podmienkami vzniku partizánskych skupín a začiatkami ich formovania na jar 1944. Hlavnou a dôležitou časťou práce sú podkapitoly venujúce sa vzniku II. slovenskej partizánskej brigáde M. R. Štefánika, jej organizačnej štruktúre, jej vývoju od augusta 1944 do apríla 1945. Najobsiahlejšou časťou je bojové nasadenie brigády pri septembrových obranných bojoch v Rajeckej doline, na Martinských holiach, v Turci a na Hornej Nitre. Autor podrobne spracoval aj obdobie od októbra do decembra 1944,

kedy partizánske hnutie prechádzalo reorganizáciou po ťažkých stratách, ktoré utrpeli v záverečných povstaleckých bojoch. Po jeho konsolidácii nastalo obdobie zvýšenej aktivity, keď v priebehu marca a apríla uskutočnila brigáda viacero diverzných akcií proti nemeckým a maďarským okupačným jednotkám. Autor objasňuje aj záverečné bojové akcie brigády v súvislosti s príchodom frontu a s bojmi 1. čs. armádneho zboru v ZSSR v regióne Turca a v horách Malej a Veľkej Fatry až po rozpustenie brigády v Martine. V závere autor načrtáva pohnuté povojnové osudy poniektorých účastníkov brigády. V ďalšej kapitole ukazuje a hodnotí Pavol Martuliak hospodárske zabezpečenie protifašistického odboja v Turci. Ďalšia kapitola knihy je venovaná osudom Žingorovcov a to v dvoch častiach - spomienkami Radovana, Jely a Dušana, detí Viliama Žingora a osudmi rodiny po roku 1948 s príznačným názvom „Živorenie po roku 1948“. Pôsobivý záver napísal spisovateľ a publicista J. Vanovič ako In Memoriam spomienky na Jána Alexandra Sitára, osvetového dôstojníka II. Slovenskej partizánskej brigády M. R. Štefánika. V závere knihy čitateľ nájde kompletnú uvedenú bibliografiu a pramene k problematike partizánskeho hnutia v Turci. Treba ešte spomenúť bohatú zbierku autentických dobových fotografií a dokumentov, dokresľujúcich činnosť a život príslušníkov partizánskej brigády

Celkový dojem z konferencie a diela M. Uhrína a ostatných spoluautorov, bude podľa nášho názoru u väčšiny čitateľov určite pozitívny. Totiž skúma, objasňuje a hodnotí jedno z najdôležitejších a najpohnutějších období našich národných dejín objektívne a pravdivo.

Roland Valko

Na margo monografie o Radvani

V r. 2009 (v tiráži nie je rok uvedený) v Edícii Historia magistra vitae vydalo Centrum pre rozvoj cestovného ruchu za finančnej podpory sponzorov v náklade tisíc kusov monografiu mestečka Radvaň. Za spolupráce s početným kvalifikovaným autorským kolektívom ju zostavil Vladimír Sklenka a Marcel Pecník. Publikácia je to obsažná, vizuálne atraktívna, technickou výbavou predurčená predovšetkým na reprezentáciu. Jej prezentácia v Europa Shopping Center bola mimoriadne okázalá a publicity sa monografii dostalo aj avízami v občasníkoch vydávaných mestským a krajským úradom. Realizácia tohto projektu si zaslúži všeobecné uznanie. V kontexte s jej kultúrno-spoločenským a odborným významom a prínosom treba osobitne pripomenúť, že zachováva pamäť pre súčasníkov a pre budúce generácie na historickú realitu, ktorú nevratne pohltilo 20. stor. Vzťah k minulosti, jej poznanie a pochopenie, je neodlučiteľným a nezastupiteľným parametrom bytia a vedomia aj modernej, vedomostnej multimedialnej, technokraticky a ekonomicky orientovanej spoločnosti 21. storočia.

Nie je mojím úmyslom monografiu recenzovať; chcem len touto cestou upozorniť na **závažný nedostatok**, ktorý číha na čitateľa skôr, ako si nalistuje výkladové texty. Jedno staré (latinské) príslovie hovorí, že aj knihy majú svoje osudy: osudy vzniku a osudy vlastnej samostatnej životnosti. Prítomní na prezentácii sa čo to dozvedeli o zrode monografie; o metodologickom a metodickom jej nastavení sa možno dočítať v úvode. Osud zrodu spravidla determinujú dva faktory: čas a peniaze. Nimi sa vysvetľujú (ospravedlňujú) aj prípadné nedostatky, ktoré zostávajú bežnému čitateľovi sotva postihnuteľnými. Nedostatok, na ktorý upozorňujem, je ale dôsledkom predovšetkým **nekompetentnosti, nedôslednosti** a **absencie jazykovej korekcie**. Sú dva dôvody, prečo sa mu osobitne venujem.

V tejto publikácii som uvedený ako recenzent, teda spoluzodpovedný za kvalitu a výpovednú hodnotu informácií a za ich uspôsobenie pre náležitú percepciu čitateľom. Kompetencia recenzenta je ale obmedzená. Je vecou autora, zostavovateľa a vydavateľa, ako s recenzným posudkom „naloží“. Recenzentovi, v prípade nespokojnosti, zostáva možnosť nanajvyš verejne sa ohradiť. Ja som recenzoval len príspevok

Erb a pečať Radvane, ktorý som odporučil bez výhrad. Celý elaborát som videl prvýkrát na jeho prezentácii už v knižnej podobe. Takýto čiastkový podiel sa týka aj ostatných recenzentov; každý sa vyjadroval podľa svojej odbornosti. V tiráži, v príslušnej kolónke a ani v obsahu táto skutočnosť nie je ale zdokladovaná – uvedená, čím sa recenzná zodpovednosť za celý elaborát nasúva na celý kolektív recenzentov. Ale to je len jedna stránka veci. Tou druhou je, že ako historik, ako didaktik dejepisu cítim odbornou-morálnu zodpovednosť za spoločenské zhodnocovanie historickej vedy – histórie.

Druhým dôvodom je fakt, že je publikácia svojím nákladom, vybavením určená nielen na bežné použitie v domácej komunite, ale aj ako som už uviedol predovšetkým na prezentáciu Radvane, reprezentáciu Banskej Bystrice. Nejde teda o marginálnu, miestnu záležitosť. Už pri prezentácii bol o monografiu nevšedný záujem. Kniha putovala a dostane sa do stoviek domácností, do inštitúcií, do verejných knižníc a bude i v budúcnosti reprezentovať mesto nielen na Slovensku, ale aj v zahraničí. Na knižných pultoch bude prístupná každému záujemcovi.

Na predmetný nedostatok som upozornil zostavovateľov hneď, ako som sa s publikáciou zoznámil. V nádeji, že sa aspoň – ako to býva zvykom – v dotlačí vložkou dajú veci čiastočne a dodatočne „do poriadku“ a zabráni sa tak zakonzervovaniu a ďalšiemu šíreniu dezinformácií. Bol som ale odkázaný na „druhé vydanie“, čo je neperspektívne (edičné možnosti nie sú predsa každodenné). Z uvedených dôvodov ako aj pre to, že ide o prvý kontakt s exponovaným textom, že ho asi nikto z čitateľov neprehliadne, považujem za potrebné a neodkladné vyjadriť sa!

Prvým textom, ktorý sa čitateľovi po otvorení monografie ponúka, je **fotokópia pasáže**, ktorú Matej Bel venoval Radvani v známom diele: Notitia... Je to dômyselná, cieľavedomá upútavka. Veď ide o prvú literárnu zmienku o Radvani od renomovaného autora, ktorý v Banskej Bystrici študoval a pôsobil, takže Radvaň poznal z autopsie a jej hodnôt a špecifik sa zmocňoval svojou mimoriadnou rozhľadenosťou po súdobom svete. Keďže dnes **latine** už málokto rozumie, zostavovatelia pohotovo poslúžili **slovenským prekladom**, ktorého časť je **predmetom mojej kritiky**. Latinský text nemožno prekladať „slovníkovo“. Tak ako v slovenčine, aj v latine mnoho pojmov má rôzny význam a na ten adek-

vátny možno prísť len so znalosťou dobových reálií. Latina má ďalej rôzne skratkové gramatické štruktúry, a naopak: latinsky píšuci autori radi kumulujú slovné druhy a častice a vyjadrujú sa pre nás štylisticky nezvyčajne. Pre slovenského čitateľa zvyknutého na hutné, jednoduché a jednoznačné formulácie nie sú vhodné tzv. „otrocké“ preklady, pri ktorých sa podstata a zmysel veci zahmlieva ťažkopádnou slovnou hrou. A to sú základné chyby, ktorými sa časť prekladu diskvalifikovala. Tým sa ale spochybňuje aj autorov odborný potenciál a štylistická zdatnosť (preklad mu vkladá do brka také informácie, ktoré on nenapísal a jeho vetám dáva svojvoľné vysvetlenie), čitateľ sa dezinformuje a historická realita deformuje. Ale – poďme k veci! Postupne uvediem, po častiach najprv latinský text, potom jeho preklad s komentárom a následne korekciu prekladu; prípadne tiež s komentárom.

„Tria sunt, post totidem Liberas Regiasque Urbes, supra a nobis commemoratas, Processus huius Oppida; sed haec quoque tenuia, et a vetero illo habitu, quo fuere olim, prope modum deserta. Memorabimus tamen singula, ne quid desultorie egisse credamur.“ *„Sú tri mestčká, **popri tolkých** slobodných kráľovských mestách vyššie nami spomenutých, v tomto okrese. (Štruktúra vety!) **Sú skromné a pre ich starodávny spôsob života, ktorý viedli kedysi, takmer neobývané.**“ Úplne nepochopená veta; mestčkáam nehrozilo vyľudnenie; niekoľko riadkov ďalej hovorí o Radvani, že práveže je ľudnatým mestčkom. „Predsa niektoré spomenieme a veríme, že nič sa neurobilo bez osohu.“ (Svojvoľný preklad). **V tomto okrese sú tri mestčká, práve ich je toľko ako slobodných kráľovských miest** (Banská Bystrica, Lubietová, Brezno), **o ktorých sme sa už zmieňovali. Lenže tieto sú** (rozumej mestčká) **menej významné a svoje bývalé postavenie takmer stratili. Napriek tomu sa o nich osobitne zmienime, aby sme neboli pokladaní za nekorektných.** (Autor použil obraz o „krasojazde“ okolo problému).*

„Oppidum Rádvány: eius commoditates: fora: aedes sacrae: erat Turcarum temporibus munimenti loco. Tót Liptsche, oppidum privilegiatum regium: agri qualitas: adpellationis ratio. Ponik – oppidi situs: agrorum laus: metala olim coluit: a Turcis magna clade adficitur“ *„Mestčko Radvan – jeho výhody, **námestia** (akéže ich malo?), **posvätné budovy, v tureckých časoch, bolo miesto opevnenia. Slovenská Lupča – privilegované kráľovské mestčko, kvalita poľa, **záležitosti týkajúce sa odvolania.**“ (O***

aké odvolania malo ísť; Slovenská Lupča nebola odvolacou inštitúciou!). „*Poniky – poloha mestečka, pochvala polí; kedysi obrábalo kovy, Turci mu spôsobili veľkú pohromu.*“ **Mestečko Radvaň – jeho výhody, jarmoky** (forum neznamená iba námestie, ale aj trh, jarmok a zmienka sa týka jarmokov, čo potvrdzuje aj ďalší text predlohy), **cirkevné budovy – stavby**; (M. Bel bol zároveň evanjelickým kňazom, takže jeho informácie treba vhodnejšie preložiť; ev. a. v. cirkev mala viac ako rezervovaný postoj k svätému a posvätnému ľudského pôvodu), **v časoch tureckých (nájazdov) bolo pevnosťou. Slovenská Lupča – privilegované kráľovské mestečko, pôvod názvu** (rozumej mestečka; viď § II, str. 456 teže edície, Bel odvodzuje jej pomenovanie od slovenského pôvodu, na rozdiel od Lupče v Liptove – Nemeckej). **Poniky – poloha mestečka, chvála chotára** („agrorum laus“ sa objavuje v 18. st. takmer vo všetkých súpisoch poddanských obcí a pod tým sa rozumela bonita a obrábateľnosť polí a lúk, bohatstvo lesov a riek, ložiská rudných a nerudných surovín a pod.), **kedysi prevádzkovalo bane** (metallum neznamená iba kov, ale aj rudné bane; v Ponikách boli bane na železnú rudu, ktorá sa v miestnej maši zhutňovala), **Turci mu spôsobili veľkú pohromu.**

„Rádvány oppidum, cum duobus praetoriis, quae nunc descripsimus, Neosolio vicinissimum, atque ita meridionali eius lateri, secundo Grano, haerescens, ut locum ignaris, suburbium euis credi possit. Laxum id est et inquilinorum, qui Slavi omnes sunt, copia, memorabile.“ „*Radvaň, mestečko s dvoma priestranstvami, ktoré sme opísali* (predsa sídliskovú jednotku nemožno prezentovať, reálne ju identifikovať nejakými anonymnými priestranstvami! Sám autor v ďalšom usmerňuje, na čo myslí, čo vlastne opisuje; jedná sa o Hornú a Dolnú Radvaň), *najbližší sused Banskej Bystrice, nachádzajúci sa na jej južnej strane. Druhý priestor sa nachádza pri Hrone a ten, kto tie miesta nepozná, mohol by ho považovať za predmestie* (priestor a predmestie?). *Je to šírava a pamätihodné miesto pre obyvateľov, ktorých je veľké množstvo a všetci sú Slovania*“ (V preklade chýba dôležitá informácia, že obyvatelia sú poddaní). **Mestečko Radvaň (pozostávajúce) z dvoch častí** (sídliskových jednotiek), **ktoré sme nižšie opísali** (Horná a Dolná Radvaň), **leží najbližšie k Banskej Bystrici, z jej južnej strany priliehajúc k Hronu tak, že ho neznalý situácie môže považovať za jej predmestie. Treba pripomenúť, že je**

rozľahlé, početne obývané poddanými, ktorí všetci sú Slováci.

„Victus his ex opificiis, et tenuiori mercatu. Quas enim merces, sive ipsi praeparaverunt, sive acceperunt aliunde, per urbes, et circumiecta oppida circumferunt, quoties id nundinarum opportunitas suadere videtur. Quorsum, et domestica Radvanensium fora, retuleris, quae frequentius olim, nunc Dominica SS. Trinitatis, et die B. Virginis Mariae Natali, celebrantur.“ *„Spôsob života vyplýva z práce a zo skromného obchodu. Čo sa týka mzdy, buď sami si ju určili vopred, alebo prostredníctvom miest a okolitých mestečiek, po porade s nimi určili jej výšku a to najmä v časoch trhov – koľkokrát ich usporiadať. Čo sa týka slávnosti na námestiach, predtým boli častejšie, teraz sa slávia len v nedeľu Svätej Trojice a v deň narodenia blahoslavenej Panny Márie.“* (Úplne vecný zmätok! Neadekvátne preloženie viacerých pojmov /victus, merces, forum/ spôsobilo nepochopenie historickej reality, vyvolalo takú vecnú, štylistickú kompozíciu, ktorá deformuje históriu a je nepochopiteľná! Mzda je pre dané obdobie irelevantný pojem. Za čo si vlastne mali Radvančania vzájomne určovať mzdu?; čo im mali do toho hovoriť mestá a okolité mestečká?; prečo sa to malo diať hlavne v čase trhu? Ako mohla mzda súvisieť s počtom trhov? O počte trhov rozhodovalo jarmočné právo a nie nejaké vzájomné dohody! Aké slávnosti to boli na námestiach? To všetko je nezmysel!). Matej Bel napísal: **Títo** (t.j. obyvatelia) **si živobytie zabezpečujú z remesiel; nepatrná časť z obchodu. Produkty – tovar si vyrábajú sami, alebo ich získavajú odinakiaľ. Tovar rozvážajú po mesťach, alebo okolitých mestečkách využívajúc najviac jarmočné príležitosti. Z tých domácich radvanských, ktorých bolo kedysi viac, sú najpopulárnejšie tie, ktoré sa odbavujú na trojičnú nedeľu a v deň narodenia (blahoslavenej) Panny Márie.**

„Oppidum, bipartito dividitur, in Superioris, et Inferius; sed istud, quod ad Grani, occidentalem marginem, in longum vicum procurrit, illo copiosus est. Aeris incommoda, cum castellis meminimus, quae oppido inferiori, eo sunt familiariora, quo propinus ei carbonariae officinae, adsederunt.“ *„Mestečko, je rozdelené na dve časti: Na hornú a dolnú, ale tá časť, ktorá je pri Hrone, na západnom okraji, vybieha do dlhej ulice, a tým je veľmi rozsiahla. Nevýhody medi, ktoré sme spomenuli pri kaštieľoch – sa tým viac stupňujú, čím bližšie sú k dolnému mestečku“* (Prekladateľ sa pomýlil v dvoch latinských termínoch: aer a aes; oba majú síce rovnaký

genitív, ale jedná sa o dva rôzne pojmy: vzduch a meď a vybral si opäť tú nevhodnú interpretáciu, z ktorej vyšiel nezmysel). **Mestečko sa delí na dve časti: Hornú a Dolnú – táto pri západnom brehu Hrona vybieha dlhou zástavbou a je preto ľudnatejšia. Ovzdušie je tu ale nepríjemné; spomínali sme to pri kaštieloch v dolnej časti; prijateľnejšie (znesiteľnejšie) je čím je ďalej od blízkych uhliarskych míľ.** (Medzi mestom a Radvaňou boli hrable na vyberanie splavovaného dreva, z ktorého sa na uhliškách v míľach pálilo drevné uhlie).

„Illud decori est universo oppido, quod templum habet, colli impositum elevatori. Aditur id longo ordine graduum, qui a collis radicibus, usque ad templi regionem, lentis passibus, adsurgunt. Aedes ipsa, non tam magnifica est, quam grandis, ac solidi operis; tametsi a longinquo adspicientibus, augustior, quam revera est, adpareat. Hinc Tollius,¹ elegantissime structurae templum, adpellavit. Cryptae intus sunt emortuales, gentis Radvánskyanae. Templo, parochia, et schola, pro vetere ritu, adiecta, amoeno quidem situ, sed profecto, non undiaque securo. Quod, qui illic habitant, ab oppido absunt longius, et latrunculorum insultibus fere expositi.“ „ **Toto je ozdobou celého mestečka, že má kostol nachádzajúci sa na vyššom pahorku. Vedie k nemu dlhý rad schodov, ktoré vedú od úpätia pahorka až po oblasť chrámu, kam možno vystúpiť pohodlnými krokmi.**“ (Preklad zodpovedá predlohe, ale mohol byť štylisticky hutnejší, výstižnejší, kultivovanejší; napr.: **Je cťou pre celé mestečko, že má kostol, ktorý je na kopci. Je prístupný dlhým radom schodov od úpätia kopca až po vlastný kostol; možno k nemu vystúpiť celkom pohodlne.**) „**Samotný chrám nie je ani taký veľkolepý ako príťažlivý znamenitými a skutočnými umeleckými dielami**“ (Toto je príliš voľný preklad pomerne strohej informácie, ktorá hovorí, že chrám je **skutočne významným – znamenitým dielom**). „ **A predsa tým, ktorí sa pozerajú zďaleka, sa javí vznešenejší (lepšie vznešenejším) ako v skutočnosti je. Z tejto strany ho nazval chrámom pôvabnej štruktúry.** (Preklad „zamlčuje“, že sa o chráme ako o **najelegantnejšej** štruktúre – stavbe vyjadril Tollius). **Vo vnútri sú**

¹ Tollius, celým menom Jakub Tollius (1640-1696) bol nizozemský filológ, archeológ a cestovateľ. Uhorsko navštívil dvakrát (1680 a 1687). Pri druhej ceste navštívil aj stredoslovenskú banskú oblasť. Jeho cestopisné črty (Epistolae itinerariae), na ktoré sa Matej Bel odvoláva, vyšli v Amsterdame v r. 1700. (Za upozornenie ďakujem Mgr. Imrichovi Nagyovi, PhD.).

*krypty zomrelých rodu Radvanských. K chrámu sú pripojené (lepšie prista-
vané) podľa starodávneho zvyku fara a škola. Poloha je pôvabná (lepšie: Ich
poloha je výhodná), nie však zo všetkých strán bezpečná, pretože tí, ktorí
tam bývajú, sú od mestečka viac vzdialení a (netreba) boli (chýba zvyčajne)
vystavení útokom zbojníkov.“*

„Cum Turcae dominationem suam, intra montes istos prolatam
haberent; propugnaculi vicem praestabat templum Radvanense, atque
turris euis potissimum; ex qua Vetusolium usque liberrimus, per sparsos
passim vicos, prospectus patebat exubatoribus. Visuntur hodieque agge-
rum vestigia, qui a templo, per clivum collis, ad Granum usque procur-
rabant, vallis et cespitem, praemuniti, ut hostis, subitaneas impressiones,
arcerent. Certe, quae infra Radvanium sunt, tributaria habebat hostis
immanissimus“ *„Keď Turci mali rozšírené panstvo až do týchto hôr, radvan-
ský chrám striedavo plnil úlohu obrany (lepšie úlohu opevnenia) a hlavne
jeho veža, z ktorej mali strážcovia cez roztrúsené dediny (lepšie ponad) voľný
výhľad široko-ďaleko, až do Starého Zvolena. Aj dnes možno vidieť stopy
násypov, ktoré sú opevnené veľmi. Tie viedli od chrámu cez svah pahorka až
k Hronu, aby nepriateľom bránili v náhlých útokoch.“ Správne: Vidieť ešte
aj dnes zvyšky opevnenia, od chrámu... až k Hronu; spevnené bolo
palisádou a drnami, aby bránilo... „Iste za tie, ktoré sa nachádzajú pod
Radvaňou, si veľmi krutý nepriateľ vyberal dane“. Iste z toho, čo bolo pod
Radvaňou, si veľmi krutý nepriateľ vyberal svoje. (Nešlo totiž iba
o dane, Turci brali do zajatia osoby, rabovali hnuťelný majetok, zapalo-
vali dediny, úrody, a pod.)*

**Budem rád, ak si toto upozornenie osvoja budúci autori
a vydavatelia, a ak ho využijú vydavatelia monografie Radvaň
a čitatelia tejto publikácie.**

P. S. Tento príspevok (po predbežnej dohode so zodpovednou re-
daktorkou) bol koncipovaný pre lokálnu Banskobystrickú revue pre
popularizovanie vedy, umenia a cestovného ruchu *Bystrický Permon*
z toho dôvodu, aby sa dostal predovšetkým do prostredia, v ktorom je
o monografiu Radvane najväčší záujem. Šéfredaktor revue a redakčná
rada ho odmietla uverejniť.

Július Alberty

Správa z vedeckej konferencie „Život a dielo historika Júliusa Bottu (1848-1926)“

V roku 2008 uplynulo 160 rokov, čo sa v Rozložnej narodil významný historik Július Bottu. Slovenský historický ústav Matice slovenskej a Historický odbor MS si v spolupráci s mestom Revúca pripomenuli jeho osobnosť a historickú tvorbu na vedeckej konferencii *Život a dielo historika Júliusa Bottu (1848-1926)*. Uskutočnila sa v dňoch 1.– 2. októbra 2009 v Revúcej za účasti historikov a vedeckých pracovníkov z rôznych inštitúcií.

Podujatie otvoril riaditeľ Slovenského historického ústavu MS Ján Bobák. Upozornil, že toto podujatie nadväzuje na predchádzajúce vedecké aktivity o významných osobnostiach slovenskej historiografie, ktoré SHÚ MS zorganizoval v priebehu rokov 1997-2004: o D. Rapantovi v Holiči a Skalici, J. Škultétym a J. Bottovi v Prešove, K. Markovičovi v Šuranoch, J. B. Maginovi vo Vrbovom, F. V. Sasinkovi v Skalici.

Samotné odborné rokovanie otvoril **Richard Marsina** (FF TU, Trnava) s príspevkom *Slovenská historiografia na prelome 19. a 20. storočia*. Priblížil tematické zameranie a diela významných historiografov tohto obdobia, ako aj stav slovenského dejepisectva na prelome 19. a 20. storočia. Národnú ideológiu v diele Bottu analyzoval **Milan Podrimavský** (HÚ SAV, Bratislava), pričom sa sústredil hlavne na ideologický charakter jeho politicko-historickej rozpravy „Malá revolúcia“. Autor príspevku vytýčil dve línie nosných prác J. Bottu: práce k vývinu národných atribútov na jednej strane a k podmienkam seberealizácie Slovákov v Uhorsku na strane druhej. Referát **Lubomíra Lábaja** (FF UK, Bratislava) *Historické dielo Júliusa Bottu a jeho vplyv na slovenskú historiografiu po roku 1918 (Celkové zhodnotenie, polemiky s maďarskou historiografiou)* oboznámil prítomných so spoločensko-kultúrnou činnosťou Bottu, predstavil najvýznamnejšie žánre a tematické okruhy jeho historických prác a prínos jeho diel pre slovenskú historickú vedu.

Príspevok **Karola Hollého** (HÚ SAV, Bratislava) *Ideológia slovenského národa a národnej jednoty Čechov a Slovákov v diele Júliusa Bottu* hľadal na základe analýzy genézy diela „Slováci. Vývin ich národného povedomia“ odpoveď na otázku, či bola cieľom Bottovej koncepcie dejín len historická narácia, alebo sa ňou sledoval aj ideologický zámer vo vzťahu

ku konzervatívne mu krídlu SNS. Druhý aspekt akoby potvrdil vo svojej záverečnej formulácii, keď hovoril o Bottovom zotrvaní pri martinskom centre a jeho inklinovaní k myšlienke národnej jednoty Čechov a Slovákov. To, že sa Botto zapísal aj do dejín biografie, priblížil **Pavol Parenička** (SNK, Martin), ktorý prezentoval Bottove biografické práce, ich obsah a impulzy, ktoré ho motivovali k ich napísaniu. **Alexander Botoš** (Gemersko-malohontské múzeum, Rimavská Sobota) sa ako posledný prednášajúci prvý deň konferencie zaoberal s prínosom Bottu v oblasti archeológie. Na príklade jeho archeologických záznamov o nálezoch z Gemera poukázal na stav archeológie v Gemeri-Malohonte na prelome 19. a 20. storočia.

Druhý deň rokovania sa ako prvý predstavil **Ján Lukačka** (FF UK, Bratislava) s príspevkom *Matúš Čák Trenčiansky a jeho doba v diele Júliusa Bottu*, v ktorom zhodnotil jeho veľmi cennú esej s názvom „Nákres dejepisný“. Jej hodnota spočíva v tom, že ide o jediný Bottov opublikovaný text o Matúšovi Čákovi, v ktorom podal nezidealizovaný obraz M. Čáka. Na Bottov záujem o stredoveké dejiny a dejiny a tradície miest Gemera upozornila **Monika Skalská** (SHÚ MS, Bratislava) v prednáške *Bottove príspevky k stredovekým dejinám a k dejinám Gemera*. Predostrela jeho názory na osídlenie Gemera, príchod husitov do tejto oblasti a na pôvod protestantizmu v husitizme. **Adam Herceg** (Modra) sa vo svojom vystúpení zaoberal predovšetkým polemikami Bottu, ktoré viedol so svojimi súčasníkmi (Francisci, Štefánek, Kalinčiak) v otázke hodnotenia aktérov slovenského národného hnutia meruôsmych rokov.

Karin Šišmišová (SNK, Martin) oprela svoj príspevok *Osobný fond Júliusa Bottu v Archíve literatúry a umenia v Slovenskej národnej knižnici v Martine* o vizuálne ukážky titulných strán Bottových historických diel, jeho rukopisných prác a osobnej korešpondencie. **Miriám Viršinská** (SHÚ MS, Bratislava) načrtla ďalšiu stránku Bottovho odborného záujmu a života pod názvom *Príspevok J. Bottu k výskumu dejín evanjelickej cirkvi a Matice slovenskej (J. Botto ako funkcionár evanjelickej cirkvi a. v.)*. Predstavila jeho účasť v evanjelickom zbore mesta Revúca, sťaženu postupujúcou maďarizáciou na Gemeri, a zároveň jeho ucelenú syntézu „Dejiny Matice slovenskej“ a články k dejinám evanjelickej cirkvi v Uhorsku. Ako posledný vystúpil **Lubomír Lábaj** (FF UK, Bratislava) so svojim v poradí už druhým príspevkom, *Nepovšimnuté historické dielo J.*

Bottu. Pozastavil sa pri Bottovom rukopise „Obrodienie na Slovensku a hlasisti“ a zmienil sa aj o neúspešných pokusoch vydať pôvodnú verziu práce „Slováci. Vývin ich národného povedomia“ ako syntetické dielo, ktoré malo obsiahnuť aj obdobie stredovekého a rano-novovekého Uhorska.

Záveru vedeckého podujatia venovaného, podľa viacerých referentov, najproduktívnejšiemu slovenskému historikovi na prelome 19. a 20. storočia, predchádzala živá diskusia. Zapojili sa do nej hlavne R. Marsina, K. Hollý, J. Bobák, taktiež J. Lukačka, L. Lábaj a M. Viršínská. Otázky alebo poznámky k témam, ktoré odzneli, naberali miestami širší tematický rozmer, ktorý prekračoval rámec konferencie. Veľmi často sa v nej objavovala otázka osídlenia slovenského územia, šírenia protestantizmu v spojení s husitskou tradíciou a protichodnej interpretácie maďarských a slovenských historikov k týmto témam v 19. storočí. V rámci diskusie odzneli z úst profesora Richarda Marsinu dva návrhy. K tradícii husitizmu apeloval vydať tlačou dielo Bartolomeida, ktoré by po preklade malo byť podrobené historickej analýze a doplnené o odborný komentár. Taktiež odporučil zmapovať vývin názorov maďarských historikov na osídlenie slovenského územia a tak zistiť, nakoľko boli determinované myšlienkami slovenských historikov o husitskom hnutí. Karol Hollý sa stotožnil hlavne so závermi druhého príspevku Ľubomíra Lábaja, v ktorom sa zdôraznila potreba uverejniť Bottove ešte nevydané diela alebo pôvodné verzie jeho už publikovaných prác.

Materiály, ktoré odzneli na konferencii majú vyjsť tlačou v roku 2010. Pôjde o prvý rozsiahly text o historickom diele Júliusa Bottu vôbec. Bude zaujímavejší o to viac, že viaceré príspevky, ktoré sa prezentovali na tomto vedeckom podujatí, mali z časových dôvodov iba tézovitý charakter.

Alica Kurhajcová

Správa z medzinárodnej vedeckej konferencie *Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska*

Dňa 8. septembra 2009 sa v aule Technickej univerzity vo Zvolene konala medzinárodná vedecká konferencia historikov s názvom *Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska*. Konferencia vychádzala z projektu VEGA č. 2/0052/09, Slovenská spoločnosť a menšiny v rokoch druhej svetovej vojny, pod vedením riaditeľa múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici – Stanislava Mičeva a prebiehala za účasti širokej historickej, ale aj laickej verejnosti.

Ako prvý so svojim príspevkom *Začiatky pomätenosti a prvé transporty Židov do Auschwitz*, vystúpil Piotr Setkiewicz, historik z oswiečimského múzea. Prednášku, v ktorej spracoval problematiku začiatkov, priebehu a spôsobov transportov do koncentračného tábora Auschwitz – Birkenau, zaktivizoval pre priamych zúčastnených aj aplikáciou a doplnením hovoreného slova s materiálmi prezentovanými cez dataprojektor. Účastníci konferencie tak mali možnosť sledovať ukážky štatistík, dokumentov z administrácie tábora ako aj svedectiev preživších.

Prednáškou s názvom *Ústredňa Židov a deportácie do koncentračných táborov (Možnosť záchrany – ilúzie a realita)*, nadviazala na predchádzajúceho prispievateľa Katarína Hradská, historická pracovníčka SAV v Bratislave. V rámci svojej práce predstavila na úvod poslucháčom špecifiká deportácií smerujúce zo Slovenska, ktoré na rozdiel od ostatných krajín prebiehali pomocou vlastných represívno – politických štruktúr, v čase keď táto krajina nebola okupovaná a navyše za každého vyvezeného Žida platila Nemecku 500 ríšskych mariek. Pozornosť venovala aj „alma mater“ vtedajšej židovskej populácie na Slovensku, Ústredni Židov a jej krokom, smerujúcim k zamedzeniu ďalších deportácií, využívajúc pritom citácie zápisníc zo zasadania tejto inštitúcie. Príspevok rozšírila aj o osobnosť Aloisa Brünnera, veliteľa pracovného a neskôr koncentračného tábora v Seredi, štatistikami zaistených osôb židovského vierovyznania, ktorí sa do tohto tábora práve jeho pričinením dostali, ako aj výňatkami z listov Gizely Fleischmannovej – vedúcej osobnosti sionistického hnutia na Slovensku.

Posledný transport zo Serede do Auschwitz – príspevok od Heleny

Kubica – kvôli neprítomnosti autorky prečítal Szimon Kowalski. Okrem Serede autorka venovala pozornosť aj zberným táborom v Novákoch a vo Vyhniach, ktoré boli neskôr pozmenené a získali štatút ako tábory pracovné. Opäť v tomto príspevku vystúpila aj osoba Aloisa Brünnera a konkrétne číselné údaje Židov, ktorí v 13 transportoch boli deportovaní zo Serede. Okrem iného spomína aj osud Róberta Büchlera, významného židovského historika, ktorý bol spolu s otcom presunutý zo sereďského tábora do Oswienčimu. V poslednej časti štúdie sa autorka venovala citáciám z evidencie väzňov, ktorí boli zaradení na transport, podmienkam priebehu transportov, sériovým číslam, ktorými boli označované jednotlivé skupiny väzňov v Oswienčime, ako aj vekovým kategóriám najmladších a najstarších väzňov v táboch. Svoj príspevok ukončila štatistickými údajmi osôb, ktoré prežili oslobodenie a načrtla potrebu ďalšieho výskumu, ktorú však sťažuje skutočnosť absencie dokumentov o osobách, ktoré prišli posledným transportom zo Serede do koncentračného tábora Auschwitz.

Ďalším zahraničným hosťom konferencie, ktorý aktívne vystúpil bol riaditeľ Múzea židovskej kultúry a holokaustu v Moskve a súčasne viceprezident Ruského židovského kongresu – Grigorij Abramovič Kroshner, s témou *Osud ruských Židov v čase nacistickej okupácie*. V úvode načrtol charakter existencie židovského etnika a samotného holokaustu, ako aj jeho špecifik, v priestore bývalého Sovietskeho zväzu. Z týchto špecifik ruského holokaustu spomenul hlavne sústredovanie Židov do osobitných štvrtí známych pod názvom „štetl“ alebo židovňa, ako prevencia pred miešaním sa tohto etnika s prevažne pravoslávnyim ruským obyvateľstvom, ďalej neexistenciu koncentračných táborov, ktorá sa riešila sústredovaním Izraelitov do get a následnými deportáciami do táborov v Poľsku. Taktiež poukázal na pevnú základňu ruského holokaustu, opierajúcu sa najmä o silnú tradíciu ruského antisemitizmu v Rusku (ruské slovo „pogrom“ – medzinárodne známe). Informácie Grigorij Abramovič Kroshner na záver svojho referátu doplnil o vlastné spomienky na mesto Puškin, odkiaľ pochádza a, ktoré označil za najsevernejší bod holokaustu v Rusku.

Prvú polovicu vedeckej konferencie Druhá vlna deportácií Židov zo Slovenska ukončil vlastnou iniciatívou Nathan Steiner, konzul Slovenskej republiky v Izraeli, ktorý sa sám prihlásil o slovo a formou spo-

mienok na pol roka stráveného v koncentračnom tábore Bergen- Belsen, veľmi emotívne zapôsobil na účastníkov tohto podujatia, kde mali hojne zastúpenie aj študenti.

Otvorenie druhej časti vedeckého stretnutia sa vrátilo k problematike sereďského tábora prácou Jána Hlavinku a Radoslava Ragača – *Koncentračný tábor v Seredi vo svetle novoobjavených evidencií z rokov 1944-1945*. Téma bola poslucháčom sprostredkovaná aj vizuálne vo forme prezentácie v PowerPointe, zostavenej zo základných informácií, o ktorých autori prednášali, doplnené obrazovým materiálom máp, pôdorysov a fotografií barakov, z ktorých tábor v Seredi pozostával. Nosnou témou referátu však boli doteraz nepublikované, evidenčné zošity, novoobjavené dokumenty Slovenského národného archívu v Bratislave, ktoré boli prítomným predstavené. Išlo o dva paralelne vedené zošity z evidencie tábora, objavené na jeseň minulého roku, zachytávajúce časť väzňov s konkrétnymi údajmi – menom, dátumom narodenia, miestom pobytu, údajmi o národnosti, rodinnom štatúte, zamestnaní, o výške hotovosti, ktorú väzeň odovzdal pri registrácii a podobne. V ďalšej časti podrobne priblížili metodiku vytvárania týchto evidenčných záznamov, kde sa pozornosť sústredila hlavne na otázku evidencie prichádzajúcich Židov podľa štátnej príslušnosti, pričom zaujímavosťou boli aj Židia príslušnosti latinsko-americkej, USA, osoby pochádzajúce z protektorátu Čechy a Morava, prípadne sa udávala štátna príslušnosť sporná, v prípade keď išlo o osoby pochádzajúce z oblasti Podkarpatskej Rusi alebo bývalého Poľska.

Tomáš Fedorovič, historik pamätníka Terezín, témou *Slovenští židé v Terezíne*, v úvode načrtol doterajší výskum týkajúci sa počtu slovenských Židov v gete Terezín. V súčasnosti terezínske múzeum disponuje databázou väzňov, pričom sa neustále dopĺňajú ich údaje ako napríklad miesto narodenia – ktoré v evidencii zatiaľ chýbajú. V druhej časti svojho výstupu Fedorovič citoval rôzne dokumenty a spomienky na terezínske transporty, ako aj štatistiky týkajúce sa štátnej príslušnosti väzňov v Terezíne a väzňov prichádzajúcich z evakuačných transportov. Referát uzavrel číselnými údajmi 1213 osôb, ktoré sa z Terezína vrátili do Bratislavy prvým repatriačným transportom, ako aj štatistikou 23 osôb, ktoré ešte aj po skončení vojny v tomto gete ostali.

Medzinárodné stretnutie historikov na pôde Technickej univerzity

vo Zvolene sa uzavrelo príspevkom Wíolda Medykowski, ktorý kvôli neprítomnosti autora prečítala prekladateľka. *Cesty nádeje : Úteky Židov z Poľska cez Slovensko v rokoch 1943-1944*, priblížili poslucháčom prostredníctvom sprostredkovaných svedectiev ľudí, podmienky prevádzania, trasy prechodov ako aj výšku cien za jednotlivé prevozy z Poľska, cez Slovensko do Maďarska.

Po odznení poslednej časti konferencie sa otvoril priestor na diskusiu, v ktorej mohli prítomní reagovať, prípadne dopĺňať informácie, ktoré v jej priebehu odzneli. Úvodného slova sa ujala Katarína Hradská, problematiku prevádzania Židov cez Slovensko doplnil svojimi slovami aj Karol Fremal, profesor katedry histórie Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, ktorý ozrejmil podmienky prechodov a trasy útekov v geografickom priestore stredného Slovenska. Vzájomné postrehy si vymenili aj Ján Hlavinka a český hosť Tomáš Fedorovič. Svojou prítomnosťou konferenciu poctil aj veľvyslanec Izraela v Slovenskej republike, Zeev Boker.

Termín konania konferencie bol stanovený v symbolickom duchu výročia spustenia druhej vlny deportácií zo Slovenska, ako aj pri príležitosti pripomenutia prijatia Židovského kódexu vládou Slovenskej republiky (9. september 1941), ktorý upravoval právne postavenie Židov na Slovensku a predstavoval nesmiernu obmedzenia v každodennom živote židovskej menšiny. V súvislosti s týmito udalosťami a ako mento na uchovanie pamiatky ušľachtilých duší, ktoré svojim konaním akýmkoľvek spôsobom napomohli k záchrane života slovenských Židov počas druhej svetovej vojny, sa po ukončení konferencie slávnostne odhalil v priestore pred židovským cintorínom v areáli Technickej univerzity vo Zvolene za účasti členov židovskej náboženskej obce, ako aj vládných predstaviteľov, na čele s predsedom vlády Róbertom Ficom, pomník s rovnomenným názvom. Tento Obelisk nádeje reprezentuje základný kameň budúceho projektu – Park ušľachtilých duší, ktorý bude vystavaný z iniciatívy predstavenstva židovského náboženského života na Slovensku a v zahraničí.

Lucia Sotáková

Za slovenským historikom z Maďarska Jánom Gombošom (1955-2009)

20. mája 2009 – vo veku nedožitých 54 rokov – odišiel do večnosti historik a archivár Ján Gomboš, PhD., dlhoročný výskumník dolnozemských Slovákov, vedecký pracovník Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. K jeho hlavným výskumným oblastiam patrili: dejiny dolnozemských Slovákov (predovšetkým z tzv. békeško-čanádskeho regiónu), ich korene a začiatok ich „nového života“ na Dolnej zemi v 18. a 19. storočí. Ďalej sa zaoberal genealogickým výskumom

rodín slovenských kolonistov a skúmaniu a spracovaniu kultúrnych dejín Slovákov v Maďarsku. Navyše bol nadaným umelcom, ktorý sa venoval hudbe a hlavne maliarstvu. Smrť ho zastihla pri prípravách na vlastnú autorskú výstavu obrazov.

Ján Gomboš sa narodil sa 8. decembra 1955 v Békešskej Čabe (v rodine policajta a učiteľky miestnej slovenskej školy). Absolvoval maďarskú Základnú školu S. Petófiho, potom Slovenské gymnázium v Békešskej Čabe. Jeho slovenská identita pramenila najmä zo súžitia so starými rodičmi z matkinej strany, Rozkošovcami zo Slovenského Komlóša, keďže medzi nimi strávil veľa rokov svojho života. Ako napísal Michal Lásik, predseda Čabianskej organizácie Slovákov: *„V našich rozhovoroch, v jeho rozprávaniach sa postava starého otca, obuvníka, vynárala z minulosti ako ideál číročistej jednoduchej múdrosti a pracovitosti. Namaľoval jeho portrét pre seba a vyvesil si ho nad svoj pracovný stôl. Pohľad do dvora starého domu, akoby cez okno obuvníckej dielne, komlóšsky kostol, obilné lány, starý most cez Ír svedčia o zanietenosti maliara do dolnozemskeho kraja, nostalgiách po minulosti. Opakujúcim sa motívom jeho maliieb je mesiac, hviezdičky na nižnom nebi, alebo oblačné, chmúrne nebo, narážajúce na chladnosť sveta obklopujúceho nás a na samotu človeka vo svete. Na Komlóši nahrál na magnetofón rozprávanie svojho starého otca o jeho živote, medzi iným i o tom, ako pri*

tanci v dámskej volenke uvidel v očiach svojej budúcej manželky „nebeské kráľovstvo.“

V rokoch 1975-1980 J. Gomboš vyštudoval profesiu stredoškolského učiteľa na Filozofickej fakulte Univerzity Eötvösa Loránda v Budapešti v aprobácii dejepis – slovenský jazyk. Na tejto univerzite v roku 1990 získal aj vedecko-akademický titul „Philosophie Doctor“ s dizertačnou prácou nazvanou *Prvé polstoročie znovuosídleného Slovenského Komlóšu* (vyšla knižne v maďarčine, neskôr skrátená v slovenčine r. 1997). Najskôr, v rokoch 1980-1983 pracoval ako historik-muzeológ v Múzeu Mihálya Munkácsyho v Békešskej Čabe, kde bol autorom prvej výstavy o kultúrnych dejinách dolnozemsých Slovákov a Rumunov. Jeho vášeň po poznaní minulosti Slovákov regionálnej histórie ho priviedla do archívu. Stal sa vedúcim archívu v Békeši, odbočky Békešského župného archívu (so sídlom v Gyule). Na tomto pracovisku zotrval v rokoch 1983-2001. V roku 2001 sa stal vedeckým pracovníkom Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Okrem výskumu organizoval aj vedecké prednášky, súťaže, hodnotil práce. Veľmi ochotne sa venoval študentom-diplomantom a kolegom historikom z Katedry histórie Fakulty humanitných vied UMB a Ústavu vedy a výskumu UMB, sprevádzal ich po archívoch a múzeách v Békešskej župe a Budapešti. Jeho zaujatie pre výskum a láskavý, priateľský prístup navždy zostane v pamätiach účastníkov týchto pracovných ciest.

V roku 2008 mu vyšla kniha *Slováci v južnej časti Dolnej zeme (Od konca 17. do konca 18. storočia) / Szlovákok a Dél-Alföldön (A 17. század végétől a 18. század végéig)*, plánovaná ako prvý diel seriálu zbierky dokumentov. Myšlienka vydať (viacjazyčne) seriál dokumentov k dejinám dolnozemsých Slovákov je nepochybne mimoriadne hodnotná a potrebná. Slovenským „užívateľom“ uvedená zbierka dokumentov sprostredkúva jednak zaujímavé informácie z histórie Slovákov žijúcich mimo územia dnešného Slovenska, resp. južnodolnozemsým (maďarským) Slovákom dejiny ich predkov, jednak preklady umožňujú širšiemu spektru Slovákov prečítať si texty „zakódované“ v maďarčine (latinčine, nemčine). Publikáciu editor rozdelil na 5 základných častí, ktoré vždy uvádza jeho predslov: 1. *Región pred Slovákami...*, 2. *Pôvod (útek, usadenie sa, migrácia)*, pričom túto časť rozdelil na a/ Znovuobnovenie Békešskej stolice, b/ Cesta z Horniakov na Dolnú zem, c/ Osud jednotliv-

ca v zrkadle dokumentov, 3. *Všedné pracovné dni (poľnohospodárstvo, priemysel, obchod)*, 4. *Spolunažívanie so zemepánom a s inými národnosťami (etnikami)*, 5. *Cirkev a školstvo*. Jednotlivé časti sú zložené z úryvkov textov relevantných k dejinám dolnozemsých Slovákov z békeškého regiónu, resp. samotnej župy.

Ján Gomboš mal ešte veľké plány, chcel pripraviť ďalšie štyri zväzky prameňov, začal bádať dejiny spolkového života Čabanov, napísať štúdiu o Ludovítovi Hrdličkovi, preložiť do slovenčiny a kompletne vydať memoáre Ludovíta Haana....

Život ich dopísal, položil veľkú bodku za jeho poslednou vetou.

Personálna bibliografia J. Gomboša

I. Knižné vydania (autorstvo, spoluautorstvo)

1. Az úratelepült Tótkomlós első fél évszázada. Tótkomlós, 1987. (doktori disszertáció)
2. A község alapításának körülményei. In: Juraj Szincso (red.): *Tótkomlós története és néprajza I. Tótkomlós, 1996.*, s. 41-76.
3. A benépesült falu első évtizedei. In: Juraj Szincso (red.): *Tótkomlós története és néprajza I. Tótkomlós, 1996.*, s. 77-116.
4. A reformkortól a kiegyezésig. In: Juraj Szincso (red.): *Tótkomlós története és néprajza I. Tótkomlós, 1996.*, s. 117-133.
5. Založenie a prvé desaťročia osady (1746-1800). In: *Z minulosti Slovenského Komlóša 1746-1996*. red.: Jarmila Gerbócová, 1997, Bratislava s. 27-83.
6. Slováci v južnej časti Dolnej zeme / Szlovákok a Dél-Alföldön. Red. J. Gombos. Békešská Čaba 2008. 153, 168 s. ISBN 978-63-87342-3-5.

II. Štúdie, články

1. Slovenské ochotnícke divadlo v Tótkomlóši. (1907-1947) (Szlovák műkedvelő színhátszás Tótkomlóson) Írta: Ondrej Kulík. Matica slovenská 1982. 183 oldal. In: *Békési Élet*, 1. s. 133-134.
2. Szlovák telepések Békésszentandrásan a XVIII. század első felében. In: *Békési Élet*, 1986/2. sz. 221-227.
3. Újabb eredmények és problémák a tótkomlósi szlovákság XVIII. századi történetének kutatásában. In.: *A III. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai*, Budapest-Békéscsaba, 1986.

Kiadja a Művelődési Minisztérium Nemzetiségi Önálló Osztálya. 428-435.

4. Banner János (1888-1971). In: *Körösök Vidéke*, Honismereti Füzet, 1988.

5. A XVII-XVIII. századi felvidéki népességmozgás és Tótkomlós újratelepítése szlovákokkal. In: *Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből* – Közlemények, Gyula, 1989, s. 9-33.

6. Új forrás az 1737. évi békésszentandrási parasztfelkelés történetéhez. In: *Körösök vidéke*, Honismereti füzet, 1990.

7. Slovenskí osadníci na Dolnej zemi. In: *Slováci v zahraničí*, 16. č., Martin, 1990, s. 47-62.

8. A családnév, mint a dél-alföldi szlovákság XVIII. századi történetének lehetséges forrása. In: *Nemzetiség, identitás* – A IV. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai, Szerk.: Eperjessy Ernő-Krupa András, Békéscsaba-Debrecen, 1991, s. 197-199.

9. Eredmények és problémák a dél-alföldi szlovákság 18. századi történetének kutatásában. In: *Migráció a Kárpát-medencében, Országos történeti és művelődéstörténeti tanácskozás Békéscsaba újratelepítésének 275. évfordulóján*. Kiadja: Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, 1994.

10. A magyarországi szlovákok története a betelepedéstől a polgári fejlődésig. In: *Fejezetek a magyarországi románok és szlovákok történetéből*. Kiadja: Kőrösi Csoma Sándor Főiskola, Békéscsaba, 1995, s. 55-91.

11. Szlovákok a Dél-Alföldön. Útjuk, sorsuk, honfoglalásuk az „új hazában”, XVI-XVIII. század. (Történelmi Konferencia, Szigetvár, 1996.)

12. Myšlienky o prechádzajúcich a neskorších dejinách na Komlóši sa usadených Slovákov v súvislosti s jedným komlóšskym rodinným menom. In: *250 rokov v Slovenskom Komlóši*. Békešská Čaba, 2000, s. 72-79.

13. A Koháry-Coburg család besztercebányai családi levéltára In: *Levéltári Szemle*, 1993. XLIII. roč., 2. č.

14. Dejiny jednej komlóšskej poddanskej rodiny v zrkadle prameňov v XVIII. storočí In: *Národopis Slovákov v Maďarsku 15*, Budapest 1999, s. 79-87.

15. Komlóška čítanka – Komlóši olvasókönyv (Redigovani: Ján Chlebnický, Juraj Synčok, Ján Gomboš). Békéscsaba, 2000, s. 10-38.

16. Prípady útekov poddaných v zrkadle prameňov zo XVII-XVIII. storočia. (Slováci v Peštianskej župe). In.: *Národopis Slovákov v Maďarsku 16*, 2000, s. 135 – 142.
17. Sprievodca po slovenských archívoch (anotácia knihy). In: *Národopis Slovákov v Maďarsku 16*, 2000, s. 193-195.
18. Prípady útekov poddaných v zrkadle prameňov zo XVII-XVIII.ého storočia Slováci v Hevešskej župe. In: *Národopis Slovákov v Maďarsku 17*, 2001, s. 75-85.
19. Prípady útekov poddaných v zrkadle prameňov zo 17.-18. storočia (Znovuzrodenie Békešskej župy) I. časť. In: *Národopis Slovákov v Maďarsku 18*, 2002, s. 67-87.
20. Cesta a zakotvenie niekoľkých na Sarvaši sa uvedených rodín v zrkadle súdobých súpisov. In: *275 rokov v Sarvaši*. Békešská Čaba 2002, s. 29-35.
21. Úryvky z denníka Ludovíta Haana. In: *Čabiansky kalendár 2003* (preklad z maďarčiny), s. 73-75.
22. Korene stykov nadlacksých a komlóšskych Slovákov. In: *200 rokov života Slovákov v Nadlaku*, Vydavateľstvo Ivana Krasku, Nadlak 2003, s. 5-8.
23. Prípady útekov poddaných v zrkadle prameňov zo 17.-18. storočia (Slováci v Békešskej župe II. časť). = *Národopis Slovákov v Maďarsku 19*, Budapest. 2003, s. 29-49.
24. „Agrárne hnutie v Slovenskom Komlóši – Agrármozgalom Tótkomlós“. In: Michal Hrivnák – Estera M. Molnárová (Ed.): *Áchim L. András az idő mérlegén – Ondrej L. Áchim na vážkach času*. Budapest, 2003, s. 75-80, 174-178.
25. „O. Áchim a jeho komlóšski stúpenci – Áchim L. András és komlósi hívei“. In: Michal Hrivnák – Estera M. Molnárová (Ed.): *Áchim L. András az idő mérlegén – Ondrej L. Áchim na vážkach času*, Budapest, 2003, s. 43-47, 144-147.
26. Matej Jantýik a Jantýikovci=Čabiansky kalendár. Békešska Čaba, 2004, s. 52-53.
27. Prípady útekov poddaných v zrkadle prameňov zo 17.-18. storočia (Znovuzrodenie Békešskej župy, III. časť). In: *Národopis Slovákov v Maďarsku 20*, 2004, s. 169-189.
28. „Szlovákok Békés megyében“ „A szlovák népesség főbb

demográfiai jellemzői” Központi Statisztikai Hivatal Békés megyei Igazgatósága 2004. évben, s. 14-22.

29. „Náčrt dejín Roskošovcov (17.-18. storočia). (A Roszkos család rövid története). In: *V službách etnografie*” na počesť sedemdesiatky Ondreja Krupu. Békešská Čaba : VÚSM, 2004, s. 478-484.

30. Hospodárska zápisnica ako jazyková pamiatka z 19. storočia. In: *Slovenčina v menšinovom prostredí*. Ed. Uhrinová, Alžbeta – Žiláková, Mária Békešská. Čaba, 2004, s. 387-391.

31. Slováci v Békešskej župe po skončení tureckých vojen a uzavretí mieru v Karlovci. In: *Používanie slovenského jazyka v Békešskej župe*. Eds.: Alžbeta Uhrinová – Mária Žiláková. Békešská Čaba : VÚSM, 2005, s. 13-22.

32. Slováci v Novohrade. Szlovákok Nógrád megyében. In: *15 rokov Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku / A Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete 15 éve*. Pamätnica venovaná Výskumnému ústavu Slovákov v Maďarsku (1990-2005). Zostavili: Anna Divičanová – Alžbeta Uhrinová / Összeállították: Gyivicsán Anna – Uhrin Erzsébet. Békešská Čaba : VÚSM, 2005, s. 253-257.

33. Július Dedinsky (Hložany 24. marec 1905 – Békešská Čaba, 22. máj 1994). In: *Čabiansky Kalendár na rok 2005*, s. 69-71.

34. Július Dedinsky, historik miestnych dejín – Dedinszky Gyula a helytörténész. In: *„Várunk”*. A Békéscsabai Evangélikus Gimnázium kulturális folyóirata, 2005, roč. X., č. 1., s. 30-33.

35. Protirečivá postava Štefana Launera. In: *Kultúra, jazyk a história Slovákov v Maďarsku*. Eds.: A. Divičanová – A. J. Tóth – A. Uhrinová. Békešská Čaba : VÚSM, 2006, s. 400-404.

36. Úryvok z knihy spomienok Ludovíta Haana – preklad. In: *Dolnozemský Slováčok* 2006/4, s. 10-12.

37. Svedok zašlých čias (Rozhovor so starým otcom) In: *Dolnozemský Slováčok* 2006/4, s. 12-15.

38. Spoločenský a politický život v Békešskej župe v druhej polovici 19. storočia. In: *Čabiansky kalendár na rok 2007*, s. 30-32.

39. Udalosti v Slovenskom Komlóši z roku 1919 očami miestneho evanjelického farára. In: *Čabiansky kalendár na rok 2008*, s. 34-36.

40. (v spoluautorstve Jozefom Kuglerom) State z tristoročnej histórie Slovákov v Maďarsku so zvláštnym zreteľom na 20. storočie. In: *Slo-*

venský jazyk v Maďarsku / A szlovák nyelv Magyarországon. I.-II. Eds: M. Žiláková – A. Uhrinová. Békešská Čaba : VÚSM, 2008, s. 315-367.

41. Hlásenie o mŕtvych ako jazyková pamiatka z rozhrania 18. a 19. storočia. In: *Slovenčina v menšinovom prostredí II.* Békešská Čaba : VÚSM, 2008, s. 263-269.

42. Meruô sme roky. (V zrkadle osudov troch dolnozemských osobností). In: *Ludové noviny*, 16. okt 2008, č. 42.

43. Csontos Pál: 1848-1849. Tótkomlós 2008. Recenzió, szlovák nyelvű rezümé.

Miroslav Kmeť

Za jazykovú správnosť príspevkov zodpovedajú ich autori.

Názov:	Acta historica Neosoliensia 12/2009
Náklad:	150 ks
Rozsah:	526 s.
Vydanie:	prvé
Formát:	A5
Vydavateľ:	Katedra histórie, Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica
Rok vydania:	2009

ISSN 1336-9148